ΝΔ: 12245
ΟΕ: 12116

ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΔΗΜΟΤΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ

ΕΘΝΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗΣ
ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
04 ΙΟΥΛ. 2001

ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ Ν. ΜΠΑΜΠΟΥΝΗΣ

Η Γραμματεία "των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίου Εκπαιδεύσεως" και η εκπαιδευτική πραγματικότητα κατά την καποδιστριακή περίοδο

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

Αθήνα 1998

Στη μητέρα μου

«κατά πάντα και δια πάντα»

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ 13
ΠΡΟΛΟΓΟΣ 15
ΕΙΣΑΓΩΓΗ 19

ΜΕΡΟΣ Α'
ΤΑ ΘΕΜΕΛΙΑ ΤΗΣ ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΗΣ ΟΡΓΑΝΩΣΗΣ ΤΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΚΑΙ ΟΙ ΣΧΟΛΙΚΕΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗΣ

1
ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΚΑΙ ΠΑΙΔΕΙΑ

Εννοιολογικό πλαίσιο 31
Συνταγματικό υπόβαθρο 32

2
Η ΔΙΟΙΚΗΣΗ ΤΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ

Τα αρμόδια υπουργεία και η στελέχωσή τους 47
– Το Υπουργείο Εσωτερικών 47
– Το Υπουργείο Θρησκείας 53
– Το υπουργείο Δικαίου και Παιδείας 57

3
Η ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΙ ΤΑ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΑ ΣΧΕΔΙΑ 59

4
ΦΟΡΕΙΣ ΤΗΣ ΙΔΙΩΤΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗΣ ΠΡΩΤΟΒΟΥΛΙΑΣ

"Η εν Αθήναις Φιλόμουσος Εταιρεία" 65
Φιλανθρωπική Εταιρεία Ναυπλίου 66
Φιλελληνικά Κομιτάτα 67

5
Η ΣΥΓΚΥΡΙΑ ΚΑΙ ΤΟ ΣΧΟΛΙΚΟ ΔΙΚΤΥΟ

Πρωτοβάθμια σχολεία (κοινά και αλληλοδιδακτικά) 70
– Η γεωγραφία των σχολείων 72
– Μαθήματα και σχολικά εγχειρίδια 77
– Διδακτικό προσωπικό. 78
– Μαθητικό Δυναμικό 80
– Αντιδράσεις 82
Ελληνικά Σχολεία 82
– Διάταξη των σχολικών μονάδων 82
– Μαθήματα και σχολικά εγχειρίδια 86
– Διδακτικό προσωπικό. 88
– Μαθητικό Δυναμικό 89
Μουσικό σχολείο 89

ΜΕΡΟΣ Β'
Η ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΤΗΣ ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ ΚΑΙ ΟΙ ΠΡΟΤΕΡΑΙΟΤΗΤΕΣ ΣΤΗΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΚΑΙ ΣΤΗΝ ΑΓΩΓΗ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ .

1
Ο ΚΥΒΕΡΝΗΤΗΣ Ι. Α. ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΣ ΚΑΙ Η ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΤΗΣ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑΣ ΤΩΝ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΩΝ ΚΑΙ ΤΗΣ ΔΗΜΟΣΙΑΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ

Ο δημόσιος βίος και το πολιτικό έργο του Ι. Α. Καποδίστρια (1801-1827)· η επτανησιακή και ευρωπαϊκή εμπειρία του 95

Η Συγκρότηση της Ελληνικής Πολιτείας. Η Γραμματεία των Εκκλησιαστικών και της Δημόσιας Εκπαίδευσης....99
– Διοικητική οργάνωση 99
– Νικόλαος Χρυσόγελος και Ιάκωβος Ρίζος-Νερουλός 105
– Η λειτουργία της Γραμματείας....112

2
ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΕΣ ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΕΙΣ ΚΑΙ ΕΠΟΠΤΕΙΑ ΤΩΝ ΣΧΟΛΕΙΩΝ

Ο εκπαιδευτικός προσανατολισμός της Ελληνικής Πολιτείας 119
Ο θεσμός της εποπτείας....123
– Η κυβέρνηση και οι κρατικοί αξιωματούχοι 123
– Ο ρόλος των δημογερόντων 129
– Το νομικό status και η λειτουργία του θεσμού των σχολικών εφόρων 131
– Η εποπτεία των άλλων κρατικών εκπαιδευτικών ιδρυμάτων. 139
Οι επιτροπές παιδείας. 140
Ο επιθεωρητής Ι.Π. Κοκκώνης....142

3
Η ΜΕΡΙΜΝΑ ΓΙΑ ΤΑ ΟΡΦΑΝΑ

Το ίδρυμα της Αίγινας και οι εγκαταστάσεις του. 147
Οι τρόφιμοι και η αγωγή τους....157

4
ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΙ ΧΡΗΜΑΤΟΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΔΥΝΑΤΟΤΗΤΕΣ

Κρατικές επιχορηγήσεις 176
Μοναστηριακοί πόροι και εκκλησιαστικές καταβολές....177
Συνεισφορές των πολιτών....182
Φόροι και τοπικοί πόροι 191
Κληροδοτήματα....197

ΜΕΡΟΣ Γ'
ΠΡΩΤΟΒΑΘΜΙΑ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

1
Η ΧΡΗΣΗ ΤΗΣ ΑΛΛΗΛΟΔΙΔΑΚΤΙΚΗΣ ΜΕΘΟΔΟΥ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ

....205

2
ΣΧΟΛΕΙΑ ΠΡΩΤΟΒΑΘΜΙΑΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ

Επιβιώσεις παραδοσιακών σχολικών σχημάτων 217
Η ίδρυση των αλληλοδιδακτικών σχολείων 220
Η εκπαίδευση των ελληνίδων στα πρωτοβάθμια σχολεία 228
– Συνεκπαίδευση 228
– Ιδιωτική πρωτοβουλία και Μισσιοναρισμός 229
Σχολεία των Καθολικών 234

3
ΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΗΣ ΣΤΕΓΑΣΗΣ ΤΩΝ ΑΛΛΗΛΟΔΙΔΑΚΤΙΚΩΝ ΣΧΟΛΕΙΩΝ

Επισκευές – μετασκευές και χρήση των οικημάτων 243
Η ανέγερση σχολικών κτιρίων 246

4
ΔΙΑΡΚΕΙΑ ΚΑΙ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ ΣΠΟΥΔΩΝ

Ημέρες εργασίας, διακοπές και ημέρες αργίας 253
Η προσφορά των γνώσεων 254
– Μαθήματα 254
– Βιβλία και πίνακες 256
– Σχολικό βοηθητικό υλικό 262
Η δραστηριότητα της Γραμματείας 263

5
ΔΙΔΑΚΤΙΚΟ ΠΡΟΣΩΠΙΚΟ

Το σώμα των αλληλοδιδασκάλων και τα καθήκοντά τους 267
Η μόρφωση και η εκπαίδευση των αλληλοδιδασκάλων 271
Σχολική Θητεία 273
– Διορισμοί 273
– Μεταθέσεις 275
– Παραιτήσεις 276
– Απολύσεις 277
Το πρόβλημα της μισθοδοσίας 278

6
ΜΑΘΗΤΙΚΟ ΔΥΝΑΜΙΚΟ

Το εύρος του μαθητικού πληθυσμού 287
Η ηλικία φοίτησης των μαθητών 296
Η καταγωγή των μαθητών και τα επαγγέλματα των πατέρων τους 297

7
ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗ ΤΟΥ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΥ ΕΡΓΟΥ

Φοίτηση και απουσίες 301
Η επιβολή των ποινών και η απονομή των επαίνων 302
Οι εκτιμήσεις του Ι. Κοκκώνη 305
Επισκέψεις στα σχολεία 306
Οι εξετάσεις 308

ΜΕΡΟΣ Δ'
ΔΕΥΤΕΡΟΒΑΘΜΙΑ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

1
ΤΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΣΧΟΛΕΙΑ

Η συντήρηση των υπαρχόντων ελληνικών – Η ίδρυση νέων 313

2
ΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΗΣ ΣΤΕΓΑΣΗΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΣΧΟΛΕΙΩΝ

Διαθέσιμα και ανεγειρόμενα κτίρια 325

3
ΔΙΑΡΚΕΙΑ ΚΑΙ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ ΣΠΟΥΔΩΝ

Προγράμματα και μαθήματα 329
Σχολικά βιβλία 332

4
ΔΙΔΑΚΤΙΚΟ ΠΡΟΣΩΠΙΚΟ

Τα πρόσωπα και τα καθήκοντά τους 341
Η μόρφωση και η εκπαίδευση των ελληνοδιδασκάλων 343
Σχολική θητεία 343
– Διορισμοί 343
– Παραιτήσεις-Απολύσεις 345
Το πρόβλημα της μισθοδοσίας 346

5
ΜΑΘΗΤΙΚΟ ΔΥΝΑΜΙΚΟ

Το εύρος του μαθητικού πληθυσμού 353
Η ηλικία φοίτησης των μαθητών 357
Πάροικοι μαθητές 358

6
ΤΟ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟ ΕΡΓΟ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΣΧΟΛΕΙΩΝ

Οι δυσχέρειες στη διεξαγωγή και την αποτίμησή του 359

ΜΕΡΟΣ Ε'
ΜΕΤΑΔΕΥΤΕΡΟΒΑΘΜΙΑ ΚΑΙ ΑΔΙΑΒΑΘΜΗΤΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

1
ΤΟ ΠΡΟΤΥΠΟ ΣΧΟΛΕΙΟ

Συνιστώσες της λειτουργίας του 363

2
ΤΟ ΚΕΝΤΡΙΚΟ ΣΧΟΛΕΙΟ

Σύσταση, λειτουργία και στέγαση 369
Σπουδές και προγράμματα 372
– Οργανωτικά σχήματα και γνωστικά αντικείμενα 372
– Μαθήματα 373
Το Προκαταρκτικό Σχολείο 376

Το διδακτικό προσωπικό 378
Το μαθητικό δυναμικό 380
Το διδακτικό έργο 384

3
ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

Το Κεντρικό Πολεμικό Σχολείο 387

4
ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

Εκκλησιαστική Σχολή του Πόρου 397
– Σύσταση, ίδρυση και λειτουργία 397
– Μαθήματα και καθημερινό πρόγραμμα 402
– Οι ιεροσπουδαστές και η εξέλιξη των σπουδών τους 404

5
ΤΕΧΝΙΚΗ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

Το σκεπτικό και το πλαίσιο 409
Γεωργική σχολή - αγροκήπιο Τίρυνθας 411
Ναυτικό Σχολείο Σύρου 414
Φαρμακευτική και στοιχειώδης ιατρική κατάρτιση 415
Αμιγείς χειροτεχνικές μαθητείες 416
– Κύκλος οικοδομικών και συναφών επαγγελμάτων 416
– Γραφικές τέχνες 417
– Χρυσοχοΐα 417
Προτάσεις που δεν υλοποιήθηκαν 418
– Εμπορική Σχολή Σύρου 418
– Μεταλλουργική εξειδίκευση 420
– Ευρωπαίοι τεχνουργοί 420
– Εργαστήρια στο Ορφανοτροφείο 421

6
ΑΝΤΙΣΤΑΣΕΙΣ ΚΑΙ ΑΝΤΙΔΡΑΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ 423

ΜΕΡΟΣ ΣΤ'
ΓΕΝΙΚΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ 441

ΠΗΓΕΣ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ανέκδοτες πηγές 457
Δημοσιευμένες πηγές 458
Βιβλιογραφία 463

ΕΘΝΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗΣ
ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

ΑΓ	Αρχείον Αγώνος των Γενικών Αρχείων του Κράτους.
ΑΕΠ	Αρχεία Ελληνικής Παλιγγενεσίας.
ΓΑΚ	Γενικά Αρχεία του Κράτους.
ΓΕΕ	Γενική Εφημερίς της Ελλάδος.
ΔΑΕΚ	Δελτίο Αναγνωστικής Εταιρείας Κερκύρας.
ΔΑΣΚ	Απ. Β. Δασκαλάκης, *Κείμενα - Πηγαί της Ιστορίας της Ελληνικής Επαναστάσεως, Σειρά τρίτη, Τα περί Παιδείας*, Αθήναι 1968.
ΔΕΣΝΠΓΠ	Δελτία Εταιρείας Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας.
ΔΙΕΕΕ	Δελτίο Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος.
ΔΙΠΒΠΘ	Δημοσιεύματα Ιστορίας, Πολιτικού Βίου και Πολιτικών Θεσμών (Νομική Σχολή Αριστοτέλειου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης).
ΕΕΘΣΠΘ	Επιστημονική Επετηρίς Θεολογικής Σχολής Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.
ΕΕΣΝΟΠΘ	Επιστημονική Επετηρίς Σχολής Νομικών και Οικονομικών Επιστημών. Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.
ΕΕ	Εθνική Εφημερίς
ΕΠΙΣΤΟΛΑΙ	Correspondance contenant les lettres diplomatiques, administatives et particulières depuis le 20 Avril 1827 jusqu' au 9 Octobre 1831, par E. Bétant, vol. 1-4, Génève-Paris 1839. Ελληνική μετάφρασις υπό Μιχ. Γ. Σχινά, Αθήνησι 1841-1843.
ΕΕΦΣΠΑ	Επιστημονική Επετηρίς Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Αθηνών.
ΘΗΕ	Θρησκευτική Ηθική Εγκυκλοπαίδεια.
ΙΑΕΝ/ΓΓΝΓ	Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας / Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς.
ΙΕΕ	Ιστορία του Ελληνικού Έθνους εκδ. "Εκδοτική Αθηνών".
ΚΑ	Καποδιστριακόν Αρχείον των Γενικών Αρχείων του Κράτους.
ΚΝΕ/ΕΙΕ	Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών / Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών.
ΜΙΕΤ	Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας.
ΠΑΑ	Πρακτικά Ακαδημίας Αθηνών.

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η ενασχόληση με την ιστορία και, ειδικότερα, με την ιστορία της εκπαίδευσης, η οποία τα τελευταία χρόνια συγκεντρώνει περισσότερο το ενδιαφέρον των μελετητών, είναι ασφαλώς πνευματική περιπέτεια και ερευνητικό αγώνισμα. Πρόκειται για μια διαρκή αναμέτρηση –εκείνου που επωμίζεται την ευθύνη της προσέγγισής της– με τις πηγές, την κριτική τους θεώρηση και τη χρήση τους στην ιστορική σύνθεση.

Στην παρούσα διατριβή θεματικός άξονας είναι η εκπαιδευτική πολιτική και η δραστηριότητα της "Γραμματείας των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίου Εκπαιδεύσεως" κατά την καποδιστριακή περίοδο. Με την εργασία αυτή επιδιώκεται η συνεξέταση των διεργασιών και διαδικασιών που έχουν ως πομπό και δέκτη το Υπουργείο και αποτυπώνονται στον εκπαιδευτικό λόγο και τη σχολική πραγματικότητα της εξεταζόμενης περιόδου. Η προσοχή στρέφεται ενιαία και εξ αδιαιρέτου στις προθέσεις και στα έργα, στην επέμβαση και παρέμβαση του Υπουργείου στο εκπαιδευτικό γίγνεσθαι, στην υπηρεσιακή του ετοιμότητα και στο βαθμό υλοποίησης της συντονιστικής και εποπτικής του αποστολής, στο πλαίσιο διαμόρφωσης και εξέλιξης της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης.

Είναι εύλογο ότι, όσον αφορά τον τομέα της Διοίκησης της Εκπαίδευσης, πέρα από την αναφορά των νομικών θεσπισμάτων και των εγκυκλίων, είναι αναγκαίο να εξετάζεται σε βάθος και πλάτος η εφαρμογή τους, οι δράσεις και αντιδράσεις, οι εξουσιαστικοί –γενικοί και επιμέρους– χειρισμοί, ο ρόλος του καθ' ύλην Υπουργείου και των προϊσταμένων του, οι νομικά κατοχυρωμένες αλλά και άτυπα παραχωρημένες αρμοδιότητες, η ανάπτυξη των δραστηριοτήτων του Υπουργείου σε σχέση με την εκπαιδευτική και πολιτική πραγματικότητα.

Όπως συμβαίνει με όλα σχεδόν τα ζητήματα έρευνας της εξέλιξης και του έργου των κεντρικών θεσμικών οργάνων της κρατικής εξουσίας, στην παρουσίαση της δραστηριότητας της "Γραμματείας των Εκκλησιαστικών και της Δημόσιας Εκπαίδευσης" επί Καποδίστρια χρειάζεται να συνεκτιμηθεί ένα πλήθος στοιχείων, των οποίων η προσέγγιση απαιτεί την επικουρία και άλλων επιστημών και που η κατανόησή τους απαιτεί τη συνδρομή και άλλων γνωστικών πεδίων που άπτονται, μεταξύ άλλων, της εκκλησιαστικής ιστορίας, των παιδαγωγικών, της δημόσιας διοίκησης, της οικονομίας, της αρχιτεκτονικής, της γνώσης της δομής του στρατού, της βιβλιοθηκονομίας, της κοινωνικής πρόνοιας και της ιστορίας της παιδικής ηλικίας.

Για τη συγγραφή αυτής της μελέτης οφείλω πολλά στον Καθηγητή Νεότερης Ελληνικής Ιστορίας του Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης του Πανεπιστημίου Αθηνών κ. Γεώργιο Ν. Λεοντσίνη. Ο κ. Λεοντσίνης με παρότρυνε να ασχοληθώ με το θέμα αυτό και παρακολούθησε ακάματα και με πολύ ευαισθησία ως επιβλέπων Καθηγητής την εκπόνηση της διδακτορικής μου διατριβής. Οι συμβουλές του και οι μεθοδολογικές υποδείξεις του με βοήθησαν σε όλες τις περιπτώσεις που ανέκυπταν επιστημονικά προβλήματα. Μαζί του είχα και έχω επί μια και πλέον εικοσαετία τη δυνατότητα της ευεργε-

σίας του γόνιμου ιστοριογραφικού διαλόγου. Τον ευχαριστώ για όλα.

Τύχη αγαθή θεωρώ, επίσης, την παρουσία κοντά μου του Καθηγητή Θρησκευτικής Παιδείας του Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης του Πανεπιστημίου Αθηνών κ. Γεωργίου Ρηγόπουλου σε όλη τη διάρκεια της συγκεκριμένης εργασίας μου και στα θέματα που άπτονται της ειδικότητάς του. Ο κ. Ρηγόπουλος στάθηκε, όποτε χρειάσθηκε, δίπλα μου με γνώση και ανιδιοτέλεια και τον ευχαριστώ γι' αυτό.

Χάριτες οφείλω και προς τον Αναπληρωτή Καθηγητή Ιστορίας Νεότερης Ελλάδος και Νεοελληνικού Πολιτισμού του Τμήματος Νηπιαγωγών του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων κ. Απόστολο Παπαϊωάννου, ο οποίος μετείχε της τριμελούς συμβουλευτικής επιτροπής κατά τρόπο ουσιαστικό και για μένα εποικοδομητικό. Στις αλλεπάλληλες συναντήσεις μας από την περίοδο που ήταν Επίκουρος Καθηγητής Ιστορίας Νεότερης Ελλάδας και Πολιτισμού στο Τμήμα Νηπιαγωγών του Πανεπιστημίου Αθηνών είχα την ευκαιρία να διαπιστώσω το ενδιαφέρον του και να ωφεληθώ από τις γνώσεις του.

Τις ειλικρινείς μου ευχαριστίες εκφράζω από τη θέση αυτή και στα άλλα μέλη που συγκροτούν την επταμελή επιτροπή κρίσης της διδακτορικής μου διατριβής· στον κ. Μ. Μερακλή, Καθηγητή Κοινωνικής Λαογραφίας στο Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης του Πανεπιστημίου Αθηνών, για τις κριτικές του παρατηρήσεις και την πάντοτε καλή του διάθεση, στον κ. Αθ. Παπά, Καθηγητή Παιδαγωγικής του Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης του Πανεπιστημίου Αθηνών, για τις ουσιαστικές επισημάνσεις του και την εγκάρδια συμπεριφορά του, στον κ. Κ. Σβολόπουλο, Καθηγητή Ιστορίας του Νεότερου Ελληνισμού της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών, επειδή σε πολλές περιπτώσεις ενίσχυσε την ερευνητική μου παρόρμηση και με ενεθάρρυνε και στον κ. Γ. Μοσχόπουλο, Επίκουρο Καθηγητή Νεότερης Ιστορίας του Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης του Πανεπιστημίου Πατρών για την ακαδημαϊκή του στάση και τον κόπο που κατέβαλε για μένα.

Θα ήταν παράλειψη να μην αναγνωρίσω και την προσφορά όλων εκείνων που συνέβαλαν ο καθένας με το δικό του τρόπο στο να φέρω σε πέρας την προσπάθειά μου αυτή. Με ευγνωμοσύνη αναφέρομαι στην κ. Αθανασία Γλυκοφρύδη - Λεοντσίνη, Αναπλ. Καθηγήτρια της Νεότερης Ελληνικής και Ευρωπαϊκής Φιλοσοφίας του Πανεπιστημίου Αθηνών, με την οποία είχα γόνιμες συζητήσεις όσον αφορά τη φιλοσοφία της εκπαίδευσης, στον κ. Τριαντάφυλλο Σκλαβενίτη, Διευθυντή Ερευνών στο Κ.Ν.Ε. / Ε.Ι.Ε. για το πολύτιμο βιβλιογραφικό υλικό, στους κ. Δαυΐδ Αντωνίου ιστορικό της εκπαίδευσης, Αθανάσιο Φωτόπουλο, δρ. Ιστορίας και Σίμο Συμεωνίδη, σιφνιογράφο μελετητή, για τον ίδιο λόγο, στον Αριστοτέλη Σταυρόπουλο († 1994) άμισθο επίκουρο Καθηγητή της ιστορίας της ιατρικής, στον πρωτοπρεσβύτερο Γεώργιο Ευθυμίου επιστημονικό βοηθό του Τομέα Χριστιανικής Λατρείας, Αγωγής και Διαποίμανσης της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών, στον κ. Χρήστο Φωτόπουλο αντιστράτηγο ε.τ. και ειδικό ερευνητή της στρατιωτικής ιστορίας, στον κ. Δημήτριο Παυλόπουλο προϊστάμενο του Τομέα ανάπτυξης εφαρμογών διοικητικών εργασιών της Διεύθυνσης πληροφορικής της Α.Τ.Ε., στον κ.

Κωνσταντίνο Κυρλαγκίτση D.E.A. κοινωνικών και οικονομικών επιστημών, στον πολιτικό μηχανικό κ. Σπύρο Πηλίτση, πρ. επιμελητή στο Ε.Μ.Π. για τις συμβουλές του πάνω σε θέματα σχολικής δόμησης, στη συνάδελφο εκπαιδευτικό και πτυχιούχο του Τμήματος Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης της Νομικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών κ. Φωτεινή Ασδεράκη, στον κ. Γεώργιο Πρίντζιπα Διευθυντή της Βιβλιοθήκης της Εκκλησίας της Ελλάδος, στην κ. Αικατερίνη Κασιμάτη της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος, στον κ. Ανδρέα Σιδέρη και Σούλα Παναγοπούλου της Γενναδείου Βιβλιοθήκης και στις κ. Άλκηστη Μόρντο, Ρομίνα Γρηγόρα και Αμαλία Παπά-Καραπιδάκη του Γραφείου Αναγνωστηρίου των Γενικών Αρχείων του Κράτους.

Τέλος, η σκέψη μου στρέφεται και προς τα προσφιλή μέλη της οικογένειας και του περιβάλλοντός μου που με στήριξαν σε ώρες δοκιμής και δοκιμασίας.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η φυσιογνωμία και το ήθος του Σίφνιου διδασκάλου και πολιτικού ανδρός Νικολάου Χρυσόγελου απετέλεσε το κίνητρο και την αφετηρία της διδακτορικής μου διατριβής. Από τις αρχές της δεκαετίας του 1980 είχα διαπιστώσει ότι έλειπε για την προσωπικότητά του η απαραίτητη συνθετική εργασία. Ωστόσο, η προσεκτική αναδίφηση και η μελέτη των εγγράφων που διασώζονται στους φακέλους του Υπουργείου Θρησκείας του Καποδιστριακού Αρχείου των Γενικών Αρχείων του Κράτους διηύρυνε τα ενδιαφέροντά μου και μετατόπισε την προσοχή μου από το πρόσωπο στο θεσμό, από το Ν. Χρυσόγελο και τον Ιάκωβο Ρίζο-Νερουλό στη Γραμματεία των Εκκλησιαστικών και της Δημόσιας Εκπαίδευσης, από τη δημόσια πολιτεία τους στην ανάπτυξη του συνόλου των δραστηριοτήτων και κινήσεων του υπουργείου κατά την καποδιστριακή περίοδο.

Με οριστική πλέον απόφαση να ενσκύψω στη μελέτη της λειτουργίας της συγκεκριμένης Γραμματείας προχώρησα στην προετοιμασία της έρευνας, στη διατύπωση των ερωτημάτων, στον εντοπισμό και στη συλλογή των στοιχείων, στην ανάλυση, παρουσίαση και στην αποτίμησή τους. Τυπικά η περίοδος που καλύπτεται ερευνητικά έχει διάρκεια πέντε χρόνια (1828-1832). Όμως για την κατανόηση της κατάστασης κρίνεται απαραίτητη η αναδρομή τουλάχιστον σε όσα διαδραματίσθηκαν από τις απαρχές της συγκρότησης της εξουσίας στον επαναστατημένο Ελληνισμό και τις προσπάθειες συνταγματικής του οργάνωσης[1], ενώ, παράλληλα, προβολές και συγκρίσεις με τα μεταγενέστερα συνεργούν, από την πλευρά τους, σε ερμηνευτικές προσεγγίσεις.

Η προσωπικότητα, το έργο και η τύχη του Ιωάννη Καποδίστρια έχει απασχολήσει έντονα την επιστημονική κοινότητα. Η κ. Χριστίνα Κουλούρη και ο κ. Χρήστος Λούκος σε πρόσφατη εργασία τους κατέγραψαν 706 συνολικά δημοσιεύματα που αναφέρονται στον Καποδίστρια και την επωνυμούμενη από αυτόν περίοδο[2]. Για την τελευταία, μόλις, εικοσιπενταετία επισημάνθηκαν 369 δημοσιεύματα, τα οποία συνιστούν το 52,26% του σχετικού εκδοτικού σώματος. Από αυτά, αυτοτελή είναι 112 (30,35%) και τα 257 είναι άρθρα (69,65%). Ειδικότερα, για την εκπαίδευση στα χρόνια του Καποδίστρια οι σημαντικότερες συμβολές προέρχονται από τη γραφίδα της Καθηγήτριας κ. Ελένης Κούκκου[3],

---

1. Για τις απόψεις που υπάρχουν σχετικά με την αρχή ύπαρξης του ελληνικού κράτους και την αφετηρία της νεοελληνικής πολιτικής ιστορίας, βλ. Π. Πετρίδης, *Νεοελληνική πολιτική ιστορία 1828-1843*, εκδ. "Παρατηρητής", τ. Α', Θεσσαλονίκη 1981, σ. 9-11.

2. Χρ. Κουλούρη - Χρ. Λούκος, *Τα πρόσωπα του Καποδίστρια· ο πρώτος Κυβερνήτης της Ελλάδας και η νεοελληνική ιδεολογία (1831-1996)*, έκδ. "Πορεία", Αθήνα 1996, σ 288.

3. Ελ. Κούκκου, "Από το εκπαιδευτικόν έργον του Ι. Καποδίστρια· μερικαί άγνωστοι σελίδες", *ΔΙΕΕΕ* 11 (1956), σ. 214-222· *Ο Καποδίστριας και η Παιδεία (1803-1822)*. Α'. *Η Φιλόμουσος Εταιρεία της Βιέννης*, Αθήναι 1958· "Καποδίστριας Ιωάννης", *ΜΠΕ* 3 (1967), σ. 347-350· *Ο Καποδίστριας και η Παιδεία (1827-1832)*. Β'. *Τα εκπαιδευτικά ιδρύματα της Αιγίνης*, Αθήναι 1972· "Η Παιδεία από το 1821 ως το 1827", *ΙΕΕ*, τ. ΙΒ', Αθήνα 1975, σ. 589-593· "Κοραής και Καποδίστριας", *Πρακτικά Συνεδρίου "Κοραής και Χίος"*, τ. Α', 1984, σ. 304-342· "Ο Φρίντριχ Τιρς και η γένεση του ελληνικού κράτους από τη σκοπιά του 20ου αιώνα, *Πρακτικά Συμποσίου στο Ινστιτούτο Goethe*: Αθήνα από 15 έως 17 Οκτωβρίου 1990, Αθήνα 1991, σ. 85-93.

της Διευθύντριας του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Νεωτέρου Ελληνισμού της Ακαδημίας Αθηνών κ. Ελένης Μπελιά[4], της Καθηγήτριας κ. Αλεξάνδρας Λαμπράκη-Παγανού[5], της Καθηγήτριας κ. Σιδηρούλας Καραστεργίου-Ζιώγου[6] και του ιστορικού της εκπαίδευσης κ. Αλέξη Δημαρά[7]. Όσον αφορά στους νεότερους ερευνητές, αξιοσημείωτη είναι, μεταξύ άλλων, η προσφορά του κ. Ιωάννη Τσάγκα[8], του κ. Ανδρέα Καστάνη[9], του κ. Δημητρίου Μαυροσκούφη[10] της κ. Αννίτας Κορδατζή-Πρασσά[11] και του κ. Δαυΐδ Αντωνίου[12]. Ειδικότερα για την εκπαιδευτική κατάσταση στην Ιόνιο Πολιτεία ο ερευνητής καταφεύγει κυρίως στις εργασίες των Καθηγητών κ. Γ.Ν. Λεοντσίνη[13] και κ. Γεωργί-

---

4. Ελ. Μπελιά, "Η παιδεία των Κρητών κατά την Ελληνικήν Επανάστασιν και την καποδιστριακήν περίοδον", *Μνημοσύνη* 1 (1967), σ. 263-289· "Οι λόγιοι αδελφοί Δημήτριος και Μιχαήλ Γεωργίου Σχινά", *Μνημοσύνη* 2 (1968-1969), σ. 174-218· *Η εκπαίδευσις εις την Λακωνίαν και την Μεσσηνίαν καιτά την καποδιστριακήν περίοδον (1828-1832)*, "Αθηνά", εν Αθήναις 1970· "Ίδρυση και λειτουργία σχολείων στην Πελοπόννησο επί Καποδίστρια", *Πρακτικά Γ' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών*, τ. Γ', Αθήναι 1987-1988, σ. 129-137, "Στέγαση σχολείων Αρκαδίας επί Καποδίστρια", *Πρακτικά Β' Τοπικού Συνεδρίου Αρκαδικών Σπουδών* (Τεγέα-Τρίπολη, 11-14 Νοεμβρίου 1988), Αθήνα 1990, σ. 517-528· "Εκπαιδευτική πραγματικότης στην Κυνουρία επί Καποδίστρια", *Πρακτικά του Αρκαδικού Πνευματικού Συμποσίου 1992*, εκδ. Ε.Π.Σ., Αθήναι 1994, σ. 84-96.

5. Αλ. Λαμπράκη - Παγανού, *Η εκπαίδευση των ελληνίδων κατά την οθωνική περίοδο*, Βιβλιοθήκη Σ.Ν. Σαριπόλου, Αθήνα 1988· της ίδιας, *Το υπόμνημα Ι. Καποδίστρια για τα εκπαιδευτήρια της Hofwyl*, εκδ. "Επικαιρότητα", Αθήνα 1989.

6. Σιδ. Καραστεργίου -Ζιώγου, "Εκπαιδευτικές Μεταρρυθμίσεις και Μέση Εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα (1830-1929)", *Οι Εκπαιδευτικές Μεταρρυθμίσεις στην Ελλάδα (Προσπάθειες, αδιέξοδα, προοπτικές)*, Πανεπιστήμιο Κρήτης - Φιλοσοφική Σχολή, Ρέθυμνο 1986, σ. 89-99· *Η Μέση Εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα (1830-1893)*, ΙΑΕΝ, αρ. 2, Αθήνα 1986.

7. Alex Dimaras, *Foreign and particulary English, Influences on Educational Policies in Greece during the war of Independence and their Development uder Capodistrias 1821-1831*, [ανέκδοτη διδακτορική διατριβή], London University, King 's College 1973.

8. Ι. Β. Τσάγκας, *Η θρησκευτική αγωγή στο εκπαιδευτικό έργο του Ιωάννη Καποδίστρια*, εκδ. "Παγουλάτος", Αθήναι 1992.

9. Α. Καστάνης, *Η Στρατιωτική Σχολή Ευελπίδων κατά τα πρώτα χρόνια της λειτουργίας της 1828-1834*, [ανέκδοτη διδακτορική διατριβή], Ιωάννινα 1995.

10. Δ. Κ. Μαυροσκούφης, *Εκπαίδευση και εκπαιδευτική πολιτική στην Ελλάδα 1821-1832*, εκδ. "Ενυάλειο Κληροδότημα", Θεσσαλονίκη 1996.

11. Αν. Κορδατζή-Πρασσά, *Η εκπαίδευση στις Κυκλάδες κατά την καποδιστριακή περίοδο (1828-1832)*, [ανέκδοτη διδακτορική διατριβή], Αθήνα 1996.

12. Δ. Αντωνίου, "Αναζητώντας Καθηγητές για το Πανεπιστήμιο. Η περίπτωση του Κωνσταντίνου Μ. Κούμα", *Μνήμων* 13 (1991), σ. 279-296· *Τα προγράμματα της Μέσης Εκπαίδευσης (1833-1929)*, ΙΑΕΝ, αρ. 17, τ. Α'-Γ', Αθήνα 1987-1989· "Υπουργείο Παιδείας και Εκκλησιαστικά Αρχεία", *Συμπόσιο Αρχειονομίας (Κέρκυρα 11-13 Οκτωβρίου 1991)*, Αθήνα 1992, σ. 104-110· *Οι απαρχές του εκπαιδευτικού σχεδιασμού στο Νεοελληνικό κράτος: το σχέδιο της Επιτροπής του 1833*, εκδ. "Πατάκη", Αθήνα 1992· "Το Ελληνικό σχολείο της πόλεως Άνδρου μετά την απελευθέρωση", *Ανδριακα χρονικά* 21 (1993), σ. 9-31.

13. Γ. Ν. Λεοντσίνης, The Island of Kythera: A Social History (1700-1863), Ph. D. Thesis University of East Anglia (1981), S. Saripolos' Library, Αθήνα 1987· "Ο θεσμός και η λειτουργία του αλληλοδιδακτικού σχολείου στα Επτάνησα", *Πρακτικά Β' Συμποσίου Κέντρου Μελετών Ιονίου (1990)*, σ. 125-148· "Εκπαιδευτική κινητικότητα και αντίδραση κατά τη διάρκεια της βρετανικής προστασίας στα Επτάνησα", στο: *Γ. Ν. Λεοντσίνης, Ζητήματα επτανησιακής κοινωνικής ιστορίας*, εκδ. "Αφοί Τολίδη", Αθήνα 1991, σ. 445-467· "Ελληνική γλώσσα και βρετανική πολιτική στα Επτάνησα", στο: *Γ. Ν. Λεοντσίνης, Ζητήματα επτανησιακής κοινωνικής*

ου Μοσχόπουλου[14] καθώς και του δρ. Ιστορίας κ. Ν. Κουρκουμέλη[15]. Η υποβαλλόμενη διατριβή επιχειρεί να ανατάμει τις εκπαιδευτικές συνιστώσες του θεσμικού ρόλου της Γραμματείας, συμβάλλοντας στην κάλυψη του υφιστάμενου ερευνητικού κενού.

Επιχειρώντας να διατυπώσω την υπόθεση εργασίας και να περιγράψω τους βασικούς άξονες των αναζητήσεών μου έθεσα κατ' αρχήν τα ακόλουθα ερωτήματα:

1. Ποια είναι η προέλευση του θεσμού του Υπουργείου και της Γραμματείας και τι καθορίζεται σε καταστατικές διατάξεις των τοπικών και γενικών πολιτευμάτων του Αγώνα για τις υπηρεσίες και τα πρόσωπα στα οποία παραχωρούνται εκπαιδευτικές δικαιοδοσίες;
2. Πώς στελεχώνονται τα αρμόδια Υπουργεία, τα οποία εκ των πραγμάτων λειτουργούν ως θεσμοθετημένα διοικητικά όργανα, προγενέστερα της Γραμματείας των Εκκλησιαστικών και της Δημόσιας Εκπαίδευσης; Ποιο είναι το κλίμα με βάση το οποίο γίνεται η σύλληψη των εκπαιδευτικών αναγκών και πώς γενικότερα πραγματοποιείται η διαχείριση των εκπαιδευτικών ζητημάτων;
3. Ποιες είναι οι μείζονες επιλογές της εκπαιδευτικής πολιτικής κατά την καποδιστριακή περίοδο; Πώς τεκμηριώνονται αυτές με τον κανονιστικό λόγο και τη μαρτυρία της πράξης; Πώς δρουν οι εμπλεκόμενοι κρατικοί φορείς, τα μεμονωμένα πρόσωπα και οι εκπαιδευτικοί παράγοντες;
4. Κάτω από ποιες προϋποθέσεις συστάθηκε η Γραμματεία των Εκκλησιαστικών και της Δημόσιας Εκπαίδευσης, πώς διαμορφώθηκε το διοικητικό υπαλληλικό της προσωπικό και γενικότερα η γραφειοκρατική της δομή;
5. Ποιοι διετέλεσαν Υπουργοί, ποιος ο πνευματικός τους κόσμος και ο δημόσιος βίος τους, ποιες οι ιδέες και η νοοτροπία τους; Ποιες οι σχέσεις τους σε προσωπικό και διοικητικό επίπεδο με την προϊστάμενή τους αρχή;
6. Ποιων θεμάτων επιλαμβάνεται η Γραμματεία καθ' ολοκληρίαν ή μερικώς; Πώς, πότε και ποιες εντολές καλείται να εκτελέσει; Πώς διαγράφεται ο τρόπος της επίσημης επικοινωνίας της με τις άλλες Γραμματείες της Ελληνικής Πολιτείας;
7. Ποιοι έχουν την ιεραρχική υποχρέωση να αναφέρονται σε αυτήν; Ποια είναι τα υπό εξέταση θέματα και ποια τα υποβαλλόμενα αιτήματα; Πώς προωθείται η επίλυση των θεμάτων και πώς ενημερώνονται οι ενδιαφερόμενοι για την εξέλιξη των υποθέ-

---

ιστορίας, εκδ. "Αφοί Τολίδη", Αθήνα 1991, σ 559-583· Ζητήματα επτανησιακής κοινωνικής ιστορίας, εκδ. "Αφοί Τολίδη", Αθήνα 1991. "North-West European influences on education in the Ionian Islands, 1780-1863", *History of European Ideas 19*, 1994, σ. 575-581· Η ευρωπαϊκή διάσταση της εκπαίδευσης στα Επτάνησα (1780-1863 περίπου), *Μνημοσύνη* 12 (1995), σ. 247-268· *Ζητήματα νεότερης ελληνικής ιστορίας και εκπαίδευσης*, Αθήνα 1995· "European Trends on the Organization of the Culture of the Ionian Islands and the Local National Status (c. 1700-1864)", *European Legacy* (1997), υπό έκδοση.

14. Γ. Μοσχόπουλος, "Νέα στοιχεία για τη σχολή του Νικηφόρου Θεοτόκη στην Κέρκυρα", *Κεφαλληνιακά Χρονικά* 3 (1978-1979), σ. 136-163· του ίδιου, *Ιστορία της Κεφαλονιάς*, Αθήνα 1985, σ. 200-216.

15. Ν. Κ. Κουρκουμέλης, *Η εκπαίδευση στην Κέρκυρα κατά τη διάρκεια της Βρεταννικής Προστασίας 1816-1864*, [ανέκδοτη διδακτορική διατριβή], Ιωάννινα 1997.

σεών τους;

8. Ποιος είναι ο βαθμός ανάμειξης της Γραμματείας στη διοίκηση των αμιγώς κρατικών εκπαιδευτικών ιδρυμάτων;
9. Ποιες είναι οι δυσχέρειες και ποιες οι αντιδράσεις στη χάραξη και την υλοποίηση της εκπαιδευτικής πολιτικής;
10. Πώς διαμορφώνεται η εκπαιδευτική πραγματικότητα και πώς αξιολογείται η παραγωγή του εκπαιδευτικού έργου της Γραμματείας των Εκκλησιαστικών και της Δημόσιας Εκπαίδευσης κατά την καποδιστριακή περίοδο;

Ακολούθησε, όπως ήταν επόμενο, το στάδιο εντοπισμού των πηγών, δημοσιευμένων και ανέκδοτων. Ο κορμός του αρχειακού υλικού για την εξεταζόμενη περίοδο και τη θεματική που επέλεξα, βρίσκεται στα Γενικά Αρχεία του Κράτους (ΓΑΚ), όπου και η προσπάθειά μου για την καταγραφή και αποθησαύριση όλου σχεδόν του υπάρχοντος αποθεματικού των εγγράφων ήταν πολυετής. Το βάρος έπεσε στο Αρχείο του Αγώνα και το Καποδιστριακό Αρχείο. Η αναδίφηση των φακέλων του "Μινιστερίου των Εσωτερικών" (1822-1827), του Υπουργείου Θρησκείας (1821-1833) και των Εκτάκτων Επιτρόπων και Προσωρινών Διοικητών (1828-1833) είχε προτεραιότητα. Η αρχειακή έρευνα ενισχύθηκε με τη συναγωγή και άλλου εγγράφου υλικού, δημόσιου και ιδιωτικού. Κατά τους υπολογισμούς μου επισημάνθηκαν, καταγράφηκαν και μελετήθηκαν για τις ανάγκες της εργασίας 22.500 αυτοδύναμες και συνημμένες με αυτές έγγραφες μαρτυρίες, αφού μόνο το τεκμηριωτικό σώμα του Υπουργείου Θρησκείας εκτείνεται σε 18.792 έγγραφα[16]. Στη συνέχεια η επιχείρηση αποκατάστασης του πληροφοριακού ιστού άρχισε να λαμβάνει συνθετότερη μορφή, με την προσθήκη των εκδεδομένων εγγράφων και την αξιολόγησή τους. Κρίθηκε, επίσης, απαραίτητο να αποδελτιωθούν μία προς μία οι 14.436 καταγραφές των Πρωτοκόλλων εισερχομένων και εξερχομένων εγγράφων αρμοδιότητας της Γραμματείας των Εκκλησιαστικών και της Δημόσιας Εκπαίδευσης, να εκτιμηθεί ο ρυθμός ροής και το εύρος διάσωσης των εγγράφων και να διαπιστωθεί η εγκυρότητα του περιεχομένου των περιλήψεων των πρωτοκόλλων, με κριτήριο την ταύτιση των καταγραφών με τα ίδια τα έγγραφα. Πολύτιμα αποδείχθηκαν έως ενός σημείου τα Πρωτόκολλα εισερχομένων και εξερχομένων, όταν, όπως εξακριβωνόταν, τα πρωτότυπα των εγγράφων δεν είχαν διασωθεί.

Με την ανάγνωση και επεξεργασία των εκδεδομένων εγγράφων καθώς και την καίρια προσθήκη του ανέκδοτου υλικού διευρύνθηκε κατά πολύ η διαθεσιμότητα του περιγραφικού ορίζοντα της έρευνας[17]. Άλλωστε "τα αρχεία, και μάλιστα όσα διατηρήθηκαν με υψηλό βαθμό πληρότητας"[18], όπως συμβαίνει με τα αρχειακά κατάλοιπα του Υπουργείου Θρησκείας, συμβάλλουν αποφασιστικά στη διακρίβωση καταστάσεων και τη συγκέντρω-

---

16. Βιβλιοθήκη ΓΑΚ, Τα περιεχόμενα των Γενικών Αρχείων του Κράτους, αρ. 11, τ. Α', Αθήναι 1972, σ. 236.

17. Πβ. Σπ. Ασδραχάς, *Ελληνική κοινωνία και οικονομία· ιη' και ιθ' αιώνες*, εκδ. "Ερμής", Αθήνα 1988, σ. στ', ια'.

18. Τρ. Σκλαβενίτης, Αρχεία, "Οι ανάγκες της ιστορικής έρευνας και τα όρια της αρχειονομίας", *Συμπόσιο Αρχειονομίας (Κέρκυρα 11-13 Οκτωβρίου 1991)*, Αθήνα 1992, σ. 78.

ση των στοιχείων, τα οποία ενισχύουν τις απαντήσεις στα ερωτήματα του ιστορικού. Η γνωστική προσέγγιση, η παιδαγωγική εκτίμηση και η ιστορική εξέταση του συγκεκριμένου διοικητικού θεσμού είχαν βέβαια και την ανάγκη της θεματικής και της γενικής για την περίοδο αυτή πυκνής βιβλιογραφίας.

Η συγκέντρωση, ταξινόμηση, επεξεργασία, αποκωδικοποίηση και χρήση του πρωτογενούς και δευτερογενούς υλικού, έγινε με κριτήρια επιστημονικά και η προσπάθεια ανασύνθεσης της ιστορικής πραγματικότητας κινήθηκε προς την κατεύθυνση όχι μόνον της προσέγγισης των αιτίων, επιλογών και συναφειών που διέπουν τα εκπαιδευτικά δρώμενα κατά την καποδιστριακή περίοδο αλλά και τη διαπίστωση των προγενέστερων "εισδοχών" και των μεταγενέστερων επιδράσεων, τροποποιήσεων και τομών. Άλλωστε, το ίδιο το αντικείμενο της εργασίας υπαγορεύει τη μέθοδο[19] και ο όγκος του υλικού έχει τη δική του ιδιαιτερότητα, τη διακριτή ποσοτική και ποιοτική του δυναμική.

Ειδικά για την κατανόηση της συμπεριφοράς και της νοοτροπίας του διδασκάλου και Γραμματέα των Εκκλησιαστικών και της Δημόσιας Εκπαίδευσης Ν. Χρυσόγελου, του εκπαιδευτικού σώματος και του μαθητικού δυναμικού καθώς και της αξιολόγησης του εκπαιδευτικού έργου αποτολμήθηκε η εφαρμογή της θεωρίας της ιστορικής ενσυναίσθησης (historical empathy). Η σημασία της μεθόδου της ενσυναίσθησης για την έρευνα τομέων και προβλημάτων της ιστορίας είναι αξιοσημείωτη[20]. Η δοκιμή "ανταλλαγής θέσεων", ο συνδυασμός συγχρονικής και ιστορικής ενσυναίσθησης, η αναγκαιότητα διείσδυσης σε αυτήν καθ' εαυτήν τη λογική της λειτουργίας του σχολείου[21] η ανατροφοδότηση σκέψεων και συλλογισμών, η παράθεση των γνωμών, των αδρανειών και των πρωτοβουλιών προσφέρει τη δυνατότητα μιας αυθεντικότερης προσέγγισης της συντελεσμένης ανθρώπινης δραστηριότητας. Κατά συνέπεια, διευκολύνεται σε ορισμένες περιπτώσεις η πορεία του ιστορικού προς την αναδόμηση και επανασύλληψη του πνευματικού κόσμου και της συμπεριφοράς των προσώπων και των συνόλων[22].

Στη μεθοδολογική αυτή επιλογή συνέτεινε και το γεγονός αφ' ενός μεν ότι ο γράφων ανήκει στην εκπαιδευτική οικογένεια και αφ' ετέρου ότι ο Ν. Χρυσόγελος είχε μακρά διδακτική θητεία και εμπειρία στην αξιολόγηση μαθητών, διευθυντικές γνώσεις και σφαιρικότερη άποψη για την Παιδεία τουλάχιστον στο Αιγαίο. Παράλληλα, συνεκτιμήθηκε το ότι πριν αναλάβει την πολιτικά υπεύθυνη υπουργική του θέση, είχε, κάτω από αυτές τις

---

19. Έλλη Σκοπετέα, *Το "πρότυπο βασίλειο" και η Μεγάλη Ιδέα. Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλ΄δα (1830-1880)*, Αθήνα 1988.σ. 14.

20. A. Low-Beer, "Empathy and History", *Teaching History* 55 (1989), p. 8-13 Γ. Ν. Λεοντσίνης *Διδακτική της Ιστορίας· γενική-τοπική ιστορία και περιβαλλοντική εκπαίδευση*, Αθήνα 1996, σ. 82. Ηλ. Γ. Ματσαγγούρας, *Θεωρία και πράξη της διδασκαλίας*, τ. Β', Στρατηγικές διδασκαλίας από την πληροφόρηση στην κριτική σκέψη, εκδ. Gutenberg, Αθήνα ³1997, σ. 507-508.

21. Χ. Μελετιάδης, *Εκπαίδευση και εργασία στον ελληνικό 19ο αιώνα (επιστημολογική προσέγγιση στην ιστορία της ελληνικής εκπαίδευσης)*, Θεσσαλονίκη 1992, σ. 11

22. Γ. Ν. Λεοντσίνης, *Διδακτική της Ιστορίας*... ό.π., σ. 81-83, 133, 168, 174, 206, 238-240· του ίδιου, "Ενσυναίσθηση και διδασκαλία της της Ιστορίας", *Σεμινάριο* 21, *Π.Ε.Φ.*, υπό έκδοση (1998), χφ.

προϋποθέσεις, προβληματισθεί σε μικρότερη ασφαλώς κλίμακα αλλ' οπωσδήποτε είχε βιώσει ή διαισθανθεί τη δυσχέρεια διαχείρισης ανάλογων ή και άλλων παρεμφερών θεμάτων. Όσον αφορά, δε, στο αρχικό στάδιο του ατομικού συντελεστή της ιστορίας, κρίθηκε, επιπρόσθετα, πρόσφορη η χρήση της, επειδή ακόμη "δεν γνωρίζουμε επαρκώς τους ανθρώπους, οι οποίοι εχρημάτισαν φορείς των ιδεών" και οφείλουμε να "τους γνωρίσουμε πρώτα για να τους ξεπεράσουμε ύστερα, αν και όπου μπορούμε"[23].

Η παρούσα μελέτη εκτείνεται σε έξι μέρη. Το Α' Μέρος αφορά τα χρόνια της Επανάστασης, τα Β'-Ε' Μέρη, που αποτελούν και την κύρια θεματική περιοχή της εργασίας ανατέμνουν την καποδιστριακή περίοδο. Πραγματεύονται την εκπαιδευτική πολιτική και πρακτική κατά την καποδιστριακή περίοδο με στόχο να καταδειχθεί η θέση της Γραμματείας των Εκκλησιαστικών και της Δημόσιας Εκπαίδευσης μέσα στο πλαίσιο της εκπαιδευτικής πραγματικότητας, εγκύκλιας, γενικής, ανωτέρας, επαγγελματικής και τεχνικής.Στο Στ' Μέρος παρουσιάζονται τα γενικά συμπεράσματα της έρευνας.

Το Α' Μέρος διαρθρώνεται σε πέντε κεφάλαια. Στο πρώτο κεφάλαιο επιδιώκεται να παρουσιασθούν συνοπτικά, από τη μια πλευρά, οι θεωρητικές βάσεις και το εννοιολογικό πλαίσιο των θεσμών του Υπουργείου, της Εκκλησίας, της Παιδείας και της Εκπαίδευσης, από την άλλη, δε, διαγράφονται οι συνταγματικές ορίζουσες της νομικής εξέλιξης και σταδιακής συγκρότησης των κεντρικών διοικητικών οργάνων στον ευρωπαϊκό χώρο. Παρατίθενται οι απόψεις Ελλήνων για τη θρησκεία και την εκκλησία, την παιδεία και την εκπαίδευση και εξετάζεται η καταστατική βούληση των επαναστατημένων για τα θέματα αυτά, όπως συναντάται πολιτικά κατοχυρωμένη στα τοπικά και γενικά πολιτεύματα του Αγώνα.

Στο δεύτερο κεφάλαιο εντοπίζονται ζητήματα που αφορούν στη νομική υπόσταση, στην ιεραρχική θέση, στη συγκρότηση και στις δικαιοδοσίες των Υπουργείων που εμπλέκονται σε θέματα εκπαίδευσης. Καταβάλλεται, επίσης, προσπάθεια να δοθεί η προσωπογραφία των προϊσταμένων τους, ο τρόπος λειτουργίας τους και η υπαλληλική τους επάνδρωση κατά την περίοδο της Επανάστασης. Ιδιαίτερη φροντίδα επιφυλάχθηκε στην προσέγγιση του ρόλου των Εφόρων της Παιδείας και του βαθμού διεκπεραίωσης και αποτελεσματικότητας του έργου τους.

Το τρίτο κεφάλαιο επιγράφεται "Η εκπαιδευτική πολιτική και τα εκπαιδευτικά σχέδια". Η έμφαση δίδεται στην αποτύπωση των αρχών των έξι εκπαιδευτικών σχεδίων που συντάχθηκαν στο χρονικό διάστημα 1821-1827. Με τη λογική αυτή, γίνεται η κατάταξή τους ανάλογα με τους κύκλους εκπαίδευσης στους οποίους αναφέρονται και προωθείται η συγκριτική τους μελέτη καθώς και η ανίχνευση των επιρροών τους. Έπεται η εξέταση των φορέων της ιδιωτικής πρωτοβουλίας (κεφάλαιο τέταρτο). Η προσοχή στρέφεται στη Φιλόμουσο Εταιρεία των Αθηνών, τη Φιλανθρωπική Εταιρεία Ναυπλίου και στα φιλελληνικά κομιτάτα. Διερευνώνται, δηλαδή, οι συνιστώσες συγκρότησης των φιλεκπαιδευτι-

23. Κ. Θ. Δημαράς, Ελληνικός Ρωμαντισμός, εκδ. "Ερμής", Αθήναι 1985, σ. στ', ζ'.

κών εταιρειών και η σχολική τους δραστηριότητα καθώς και η εκπαιδευτική συνδρομή του οργανωμένου Φιλελληνισμού.

Το πέμπτο κεφάλαιο είναι το εκτενέστερο του Α' Μέρους. Έχει αφιερωθεί στη δημόσια σχολική δραστηριότητα και στο εκπαιδευτικό προσωπικό, στο περιεχόμενο σπουδών και στον τρόπο προσφοράς των γνώσεων. Αναγκαίο κρίθηκε να χαρτογραφηθεί ο ελληνικός χώρος κατά βαθμίδα και κατηγορία εκπαίδευσης, να εκτεθούν και να αξιολογηθούν τα εκπαιδευτικά πράγματα. Τονίσθηκε, επίσης, το γεγονός ότι στην περίοδο αυτή διαπιστώνονται ανακλαστικές αντιδράσεις στην εισαγωγή της αλληλοδιδακτικής μεθόδου. Η έρευνα του θέματος γίνεται σε συνάρτηση με τη συγκυρία, τη θέση και τις πράξεις των κεντρικών αρμοδίων κρατικών οργάνων (Εκτελεστικού, Βουλευτικού και Υπουργείων).

Το Β' Μέρος της εργασίας "Η Οργάνωση της Διοίκησης και οι προτεραιότητες στην εκπαίδευση και στην αγωγή κατά την καποδιστριακή περίοδο συγκροτείται από τέσσερα κεφάλαια. Στο πρώτο κεφάλαιο, όσα εκτίθενται έχουν κατ' αρχήν άμεση σχέση με το δημόσιο βίο και το πολιτικό έργο του Καποδίστρια έως την άφιξή του στην Ελλάδα. Αποσκοπούν στο να καταδείξουν την εμπειρία και την ευαισθησία του Καποδίστρια σε θέματα εκπαίδευσης των Ελλήνων και το συνεχή προβληματισμό του από το 1801-1827. Ακολουθεί η περιγραφή της ζοφερής κατάστασης που παρέλαβε από την Αντικυβερνητική Επιτροπή και η προσπάθεια οργάνωσης και λειτουργίας του κράτους.

Μετά την Δ' Εθνοσυνέλευση του Άργους η ίδρυση της Γραμματείας των Εκκλησιαστικών και της Δημόσιας Εκπαίδευσης συστηματοποιεί τη δραστηριότητα για την ομοιομορφία στην εκπαίδευση και την ενίσχυση της κρατικής εκπαίδευσης. Στη συνέχεια παρέχονται τα απαραίτητα στοιχεία για τους Υπουργούς Ν. Χρυσόγελο και το διάδοχό του Ιάκωβο Ρίζο-Νερουλό, σκιαγραφούνται οι προσωπικότητές τους, η συμπεριφορά και η δράση τους, επιπλέον, δε, ανιχνεύονται τα κριτήρια της επιλογής τους. Τέλος, εξετάζονται τα ζητήματα της δομής και της οργάνωσης της Γραμματείας, της έδρας και της πλαισίωσής της σε προσωπικό, οι σχέσεις της με την ποιμαίνουσα εκκλησία και τους λειτουργούς της, την κυβέρνηση, τους κρατικούς περιφερειακούς αξιωματούχους και τους φορείς της εκπαίδευσης. Μας απασχόλησε, επιπλέον, ο τρόπος διακίνησης των εγγράφων, η αξιοπιστία των τηρουμένων πρωτοκόλλων και οι ρυθμοί της διεκπεραίωσης της εργασίας σε σχέση με την εποχή του χρόνου και την πολιτική συγκυρία.

Στο δεύτερο κεφάλαιο του Β' Μέρους της διατριβής "Εκπαιδευτικές κατευθύνσεις και εποπτεία των σχολείων" καταβάλλεται προσπάθεια να παρουσιασθεί ο εκπαιδευτικός προσανατολισμός της Ελληνικής Πολιτείας, ο τρόπος εποπτείας των σχολείων της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, η άμεση εξάρτηση ουσιαστικά από την κεντρική εξουσία των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων της Αίγινας, του Κεντρικού Πολεμικού Σχολείου, της Εκκλησιαστικής Σχολής του Πόρου και της Γεωργικής Σχολής (Αγροκηπίου) της Τίρυνθας. Παράλληλα επισημαίνεται το εργασιακό πλαίσιο των επιτροπών της παιδείας και του επιθεωρητή Ι. Κοκκώνη. Ανάλογα, εκτιμάται και ο βαθμός, το περιεχόμενο και η κυμαινόμενη δικαιοδοσία της Γραμματείας στη χάραξη και, κατά περίπτωση,

στην πραγμάτωση της κυβερνητικής πολιτικής στους συγκεκριμένους τομείς.

Το τρίτο κεφάλαιο "Εκπαιδευτική πολιτική και χρηματοοικονομικές δυνατότητες" περιλαμβάνει πέντε υποκεφάλαια αναφερόμενα στις κρατικές επιχορηγήσεις, τις μοναστηριακές και εκκλησιαστικές προσόδους, την ιδιωτική συνεισφορά, τους φόρους και επιτόπιους πόρους καθώς και τα κληροδοτήματα. Με την πολιτική πρόθεση της άρσης των δυσκολιών και μεθόδευσης της διευθέτησής τους επιφυλάσσεται, καθώς τεκμαίρεται από τα περιεχόμενα των εγγράφων, ένας συγκεκριμένος ρόλος στη Γραμματεία των Εκκλησιαστικών και της Δημόσιας Εκπαίδευσης. Η μέριμνα για τα ορφανά εκτίθεται στο τέταρτο κεφάλαιο. Συγκεκριμένα παρουσιάζεται η κυβερνητική φιλοσοφία για την πρόνοια του παιδιού, ο τρόπος συγκέντρωσης και η προέλευση των τροφίμων του Ορφανοτροφείου της Αίγινας, οι εγκαταστάσεις, η διεύθυνση και το προσωπικό του Ιδρύματος, η αγωγή των τροφίμων και η προοπτική της πολυκλαδικής τους μόρφωσης.

Στα επτά κεφάλαια του Γ' Μέρους αναλύονται διεξοδικά τα ζητήματα που αφορούν την οργάνωση της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης, καταδεικνύεται η προβληματική τους, διαπιστώνονται και προβάλλονται κριτικά οι Κυβερνητικές, οι Γραμματειακές καθώς και ενέργειες άλλων εκπαιδευτικών στελεχών και φιλομαθών παραγόντων που αποσκοπούσαν στην αντιμετώπιση της κατάστασης, στην ομοιόμορφη διοικητική και μαθησιακή διάταξη, στην ενιαία, κατά το δυνατόν, παροχή της στοιχειώδους εκπαίδευσης, στην εξασφάλιση της υλικοτεχνικής υποδομής, στην εύρεση του κατάλληλου διδακτικού προσωπικού, στην αύξηση του αριθμού των μαθητών και στη μορφωτική τους προαγωγή. Ειδικότερα, η έρευνα εξετάζει τη χρήση της αλληλοδιδακτικής μεθόδου στο πρώτο κεφάλαιο, ενώ στο δεύτερο ο λόγος αφορά τις επιβιώσεις των παραδοσιακών σχολικών σχημάτων, τη σύσταση των αλληλοδιδακτικών σχολείων και την εκπαίδευση των ελληνίδων. Η παρουσίαση της δραστηριότητας του Μισσιοναρισμού και η πορεία των μειονοτικών σχολείων αποτελούν ενδιαφέρουσες ενότητες του κεφαλαίου στο επίπεδο της ιδεολογικής, πολιτικής και της διοικητικής τους αντιμετώπισης.

Στο τρίτο κεφάλαιο που επιγράφεται "Το πρόβλημα της στέγασης των αλληλοδιδακτικών σχολείων" ο χειρισμός της θεματικής του γίνεται σε δυο υποκεφάλαια με τους χαρακτηριστικούς τίτλους "Επισκευές - μετασκευές και χρήση των οικημάτων" και "Η ανέγερση σχολικών κτιρίων". Το τέταρτο κεφάλαιο διερευνά τη διάρκεια και το περιεχόμενο των σπουδών, τις εργάσιμες σχολικές ημέρες και τα μαθήματα, με έμφαση στη διακίνηση των βιβλίων και του ποικίλου βοηθητικού υλικού. Σε όλα αυτά επιχειρείται να αναγνωρισθεί όχι μόνο η αρμοδιότητα της Γραμματείας αλλά και το μέτρο των ενεργειών της.

Το πέμπτο, έκτο και έβδομο κεφάλαιο τιτλοφορούνται αντίστοιχα "Διδακτικό προσωπικό", "Μαθητικό δυναμικό" και "Αξιολόγηση του εκπαιδευτικού έργου". Το ενδιαφέρον τους, μεταξύ άλλων, έγκειται στη διακρίβωση των σχολικών θητειών, στον ποσοτικό, ενδεικτικό, προσδιορισμό των εγγραφών των μαθητών στα σχολεία, στον υπολογισμό της διείσδυσης της στοιχειώδους εκπαίδευσης στην ελληνική οικογένεια, την παράθεση στοιχείων για την ηλικία των μαθητών και στη στατιστική αποτίμηση του παραγόμενου εκ-

παιδευτικού έργου κατά γεωγραφικό διαμέρισμα.

Στα έξι συνολικά κεφάλαια του Δ' Μέρους της εργασίας τίθεται επί τάπητος και εξετάζεται η δευτεροβάθμια εκπαίδευση, τα προβλήματά της, οι προθέσεις και οι χειρισμοί του Καποδίστρια, της Διοικητικής Επιτροπής της Ελλάδος., των Υπουργών, των εντεταλμένων οργάνων και των άλλων ενδιαφερομένων παραγόντων. Κατ' αρχήν αξιολογείται και προσδιορίζεται με συγκεκριμένα κριτήρια η βαθμίδα εκπαίδευσης, ο γνωστικός της προσανατολισμός, οι Κυβερνητικές και υπουργικές εκτιμήσεις, οι σχεδιασμοί και οι χειρισμοί, επιπλέον, δε, παρακολουθούνται οι εξελίξεις στη μεταπρωτοβάθμια εκπαίδευση των ελληνίδων (κεφ. πρώτο). Η ανάπτυξη του στεγαστικού ζητήματος, (κεφ. δεύτερο) των προγραμμάτων, μαθημάτων και βιβλίων (τρίτο κεφάλαιο), του διδακτικού προσωπικού (τέταρτο κεφάλαιο) και μαθητικού δυναμικού (κεφάλαιο πέμπτο) γίνεται με το σκεπτικό της ανάδειξης των προβλημάτων και των δυσκολιών, των σχετικών προτάσεων και των αποφάσεων, επιπρόσθετα, δε, της ανίχνευσης της στάσης αναμονής όσον αφορά στην αναμόρφωση και ομοιόμορφη λειτουργία των Ελληνικών σχολείων, καθώς αυτά προκύπτουν από τον προσδιορισμό του τρόπου δράσης των κυβερνητικών αρχών και των εμπλεκομένων καθ' οιονδήποτε τρόπο φορέων και προσώπων. Τέλος, στο έκτο κεφάλαιο, το αφιερωμένο στο εκπαιδευτικό έργο των ελληνικών σχολείων, γίνεται λόγος για τις δυσχέρειες στη διεξαγωγή του, και το τελικό αποτέλεσμα, που δεν ήταν τόσο ενθαρρυντικό ή και αποδοτικό σε σύγκριση με την αλληλοδιδακτική εκπαίδευση στην οποία όμως ασφαλώς είχε ασφαλώς δοθεί και μεγαλύτερη προσοχή.

Το Ε' Μέρος της εργασίας με τίτλο "Μεταδευτεροβάθμια και αδιαβάθμητη εκπαίδευση" εκτείνεται σε έξι κεφάλαια. Το πρώτο κεφάλαιο επιγράφεται "Το Πρότυπο Σχολείο" και παρουσιάζονται σε αυτό οι συνιστώσες της λειτουργίας του Σχολείου, η φιλοσοφία της μετεκπαίδευσης και της επιμόρφωσης των αλληλοδιδασκάλων. Γίνεται, επίσης, η αντιπαραβολή και σύγκρισή του με τη Σχολή προετοιμασίας αλληλοδιδασκάλων στη Λευκάδα (1820). Στη συνέχεια εντοπίζονται οι διαβαθμισμένες ενέργειες του Κυβερνήτη και του αρμόδιου Υπουργείου όσον αφορά στις εγγραφές των μαθητών και παρακολουθείται, όσο αυτό είναι δυνατόν, η σπουδαστική τους τύχη.

Κατά τη μελέτη, εξάλλου, του Κεντρικού Σχολείου (κεφ. δεύτερο) εξετάζεται η σύσταση και η λειτουργία του, ο προσανατολισμός των σπουδών, η εκπόνηση των προγραμμάτων και η αναγκαιότητα διαβάθμισης των γνώσεων, ανάλογα με την αντιληπτικότητα των μαθητών, πράγμα που οδηγεί τελικά στη σύσταση του Προκαταρκτικού Σχολείου. Επιπρόσθετα, εκτίθενται τα θέματα του διδακτικού προσωπικού, ερευνάται η διάρθωση του μαθητικού πληθυσμού και επιχειρείται η εκτίμηση του διδακτικού έργου, του οποίου η έκβαση έχει να κάνει με τη προσέλευση των μαθητών, τις διακοπές της λειτουργίας του, τις αντιτιθέμενες απόψεις και τις αντιδράσεις που προκαλούνται. Στο πλαίσιο αυτό αξιολογείται η στάση της Γραμματείας, η επικοινωνία του Εφόρου με αυτήν και διαγράφεται ο ρόλος της στο θέμα της χορήγησης των υποτροφιών.

Στο τρίτο κεφάλαιο παρουσιάζονται οι προϋποθέσεις επαγγελματικής κατάρτισης

των στελεχών του στρατού και εκτίθενται όσα αφορούν στην πορεία προς την ίδρυση του Κεντρικού Πολεμικού Σχολείου, τη διοίκηση και τη λειτουργία του. Εκτιμάται, επίσης, το επίπεδο των σπουδών και προσεγγίζονται οι επιρροές και οι προτεραιότητες, γνωστικές και πρακτικές. Αποσαφηνίζεται, με αυτό το σκεπτικό, η σχέση του Κεντρικού Πολεμικού Σχολείου με τη Γραμματεία των Στρατιωτικών αλλά και τη Γραμματεία των Εκκλησιαστικών της Δημόσιας Εκπαίδευσης, εκτιμάται ο βαθμός επέμβασής τους στην εξέλιξη των σπουδών καθώς και η γενικότερη τύχη του Ιδρύματος αυτού κατά την καποδιστριακή περίοδο. Έπεται η εκκλησιαστική εκπαίδευση (κεφ. τέταρτο) και συγκεκριμένα η ίδρυση της Εκκλησιαστικής Σχολής του Πόρου. Εξετάζονται ειδικότερα οι παραμέτροι της λειτουργίας της και δίδεται η συνισταμένη των ενεργειών της Γραμματείας των Εκκλησιαστικών και της Δημόσιας Εκπαίδευσης.

Στο πέμπτο κεφάλαιο στόχος του γράφοντος ήταν η εξέταση της εκπαιδευτικής δραστηριότητας στον τομέα της τεχνικής και επαγγελματικής εκπαίδευσης. Κρίθηκε σκόπιμο να καταταχθούν ειδολογικά οι μαθητείες εξειδίκευσης, να παρουσιασθούν οι διανοιγόμενες προοπτικές, να καταδειχθούν οι δυσκολίες που συναντήθηκαν και να εκτεθούν οι προσπάθειες που καταβλήθηκαν για την προώθηση των σκοπουμένων. Ήταν, τέλος, απαραίτητο να γίνει μνεία των συγκεκριμένων προτάσεων που δεν υλοποιήθηκαν, ενώ για πρώτη φορά σε μελέτη εκπαιδευτικού περιεχομένου ο λόγος περιστρέφεται και στην μεταλλουργική εξειδίκευση ελληνοπαίδων, η οποία όμως παραμένει τελικά στα μη υλοποιημένα σχέδια. Στο ύστερο κεφάλαιο του Ε' Μέρους της διατριβής θεωρήθηκε επιβεβλημένο ο ερευνητικός προβληματισμός να περιστραφεί γύρω από το αξιοσημείωτο ζήτημα των αντιστάσεων και των αντιδράσεων που σημειώθηκαν όσον αφορά στην εκπαιδευτική πολιτική της περιόδου, να αναζητηθούν τα αίτια και τα αιτιατά τους, οι αφορμές και οι αποτυπώσεις τους. Στο Στ' Μέρος εκτίθενται τα γενικά συμπεράσματα για το ρόλο της Γραμματείας των Εκκλησιαστικών και της Δημόσιας Εκπαίδευσης κατά την καποδιστριακή περίοδο.

ΜΕΡΟΣ Α'

ΤΑ ΘΕΜΕΛΙΑ ΤΗΣ ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΗΣ ΟΡΓΑΝΩΣΗΣ ΤΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΚΑΙ ΟΙ ΣΧΟΛΙΚΕΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗΣ

1
ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΚΑΙ ΠΑΙΔΕΙΑ

Εννοιολογικό πλαίσιο

Παρά τις επιμέρους απόψεις για τον ορισμό της κοινωνίας, η κοινότητα των επιστημόνων αποδέχεται ότι η κοινωνική συνοχή πιστοποιείται γενικά από τη συλλογική δράση των μελών μιας κοινωνίας, δράση που ως μόρφωμα κοινωνικών σχέσεων και ως σταθερό πλέγμα ενεργειών και δραστηριοτήτων επιδιώκει την υλοποίηση ορισμένων κοινών σκοπών. Ευρισκόμαστε έτσι στο χώρο των φορέων κοινωνικοποίησης, στους οποίους ανήκουν οι πολιτικοί, οι εκπαιδευτικοί και οι θρησκευτικοί θεσμοί.

Η κοινωνική, άλλωστε, συμβίωση διαμόρφωσε τους κοινωνικούς σχηματισμούς και τις κοινότητες, νομικές και πολιτισμικές. Έθνος και κράτος δεν είναι έννοιες απόλυτα ταυτόσημες[1]. Ωστόσο, η σύγκλιση τους στο πλαίσιο της δημιουργίας των εθνικών κρατών τον 19ο αιώνα αποτυπώνει τη σύμπτωση κοινωνίας και κράτους. Στην υφή της ουσίας του κράτους εμπεριέχεται η οργάνωση σε νομικό πρόσωπο του εγκατεστημένου σε ορισμένη χώρα λαού, στην οπτική της αυτοδύναμης εξουσίας και κυριαρχίας[2].

Κεντρικό, ακόμη, στοιχείο των πολιτικών θεσμών είναι ο μετασχηματισμός της δύναμης σε νόμιμη εξουσία, της οποίας οι αντιλήψεις προωθούνται με ένα αξιωματικό σύστημα γραφειοκρατίας. Σύμφωνα με το Διοικητικό Δίκαιο, το Υπουργείο ορίζεται ως πυραμιδοειδής οργανωτική ενότητα της κεντρικής κρατικής διοίκησης με δικούς του υπαλλήλους, κατάστημα και εξοπλισμό διευθυνόμενο από ανώτατο κεντρικό λειτουργό, τον Υπουργό, υπό την άμεση εξουσία του επικεφαλής της Κυβέρνησης[3].

Είναι γεγονός ότι σε προγενέστερες εποχές στην ελληνική βιβλιογραφία είχε επικρατήσει σύγχυση στη χρήση των εννοιών της παιδείας και της εκπαίδευσης. Σήμερα, όμως, όλο και περισσότερο καταγράφεται η τάση να θεωρηθεί η εκπαίδευση ως διαδικασία μάθησης και αγωγής των πολιτών που προγραμματίζεται άμεσα από το κράτος και έμμεσα

---

1. G. Zernatto, "Nation: The History of a Word", *The Review of Politics* 6,3, 1944, σ. 351. M. Weber, "Structures of Power", *H.H Gerth and C. Wright Mills, From Max Weber: Essays in Sociology*, London ²1970, σ. 172. Ν. Διαμαντούρος, "Ελληνισμός και Ελληνικότητα" στο Δ. Γ. Τσαούσης (επιμ.) *Ελληνισμός - Ελληνικότητα*, εκδ. "Εστία", Αθήνα 1983, σ. 51. Δ.Γ. Τσαούσης, *Η Κοινωνία μας - οργάνωση, λειτουργία, δυναμική*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 1991, σ. 21-22, 121. Ern. Gellner, *Έθνη και Εθνικισμός*, Αθήνα - Αλεξάνδρεια 1992, σ. 23. Αντ. Λιάκος, "Εθνικές θεωρίες και αμφιβολίες", *Σεμινάριο 17* της ΠΕΦ, Αθήνα 1994, σ. 29· πβ. και Μιχ. Δ. Στασινόπουλος, *Μαθήματα Διοικητικού Δικαίου*, Αθήνα 1957, σ. 18. Π.Ε. Λέκκας, *Η εθνικιστική ιδεολογία· πέντε υποθέσεις εργασίας στην ιστορική κοινωνιολογία*, εκδ. "Κατάρτι", Αθήνα 1996, σ. 104-105.

2. Ν.Ν Σαρίπολος, *Περί Πολιτείας και των στοιχείων αυτής εν γένει*, Αθήνα 1921, σ. 5· Κ.Α. Γεωργόπουλος, *Στοιχεία Συνταγματικού Δικαίου, τ. Α', Αθήνα ²1971*, σ. 10-11, 14-15, 32-33, 38-39, 44.

3. Γ. Αγγελόπουλος, *Διοικητικόν Δίκαιον*, Αθήναι 1919, σ. 157. Π.Δ. Δαγτόγλου, *Γενικό Διοικητικό Δίκαιο* α', Αθήνα 1977, σ. 241-242.

από άλλους (ιδιωτικούς) φορείς[4]. Η πολιτεία αρθρώνει τους άξονες του εκπαιδευτικού της συστήματος σύμφωνα με τον τύπο των πολιτών που επιθυμεί. Η οργάνωση της διοίκησης της εκπαίδευσης αυτονόητα είναι αναγκαία.

Στο πολυσύνθετο, εξάλλου, φαινόμενο της θρησκείας, κατά κοινή σχεδόν παραδοχή, ενυπάρχει η βεβαιωτική πίστη σε μια ανώτερη δύναμη, η λατρευτική έκφραση και η συναίσθηση της επαφής με το "Άγιο" σε αντιδιαστολή με την απώθηση του βέβηλου[5]. Ο όρος "Εκκλησία" με την εμφάνιση του Χριστιανισμού μετέβαλε ριζικά το περιεχόμενό του. Ως Εκκλησία εκλαμβάνεται ο σωτηριολογικός "χριστιανικός οργανισμός που αυτοπροσδιορίζεται ως θεανθρώπινος" και ο οποίος μετά το Σχίσμα (1054), περιγράφει το σύνολο των ομοδόξων χριστιανών[6]. Η Ορθοδοξία στο ιστορικό της πλαίσιο, μεταξύ άλλων, ενίσχυσε το ελληνικό εθνικό φρόνημα και αποφασιστικά συνετέλεσε στη σύνθεση της ελληνικής ταυτότητας από την εποχή ήδη της τουρκοκρατίας.

Συνταγματικό υπόβαθρο

Ο κρίσιμος ΙΗ' αιώνας διαμορφώνει στον ελληνικό χώρο προϋποθέσεις μιας άλλης εκπαιδευτικής πραγματικότητας, καθώς ο Ευρωπαϊκός Διαφωτισμός διαχέει τα μηνύματά του στον παροικιακό και τουρκοκρατούμενο Ελληνισμό. Η προσοχή των φορέων του νεοελληνικού Διαφωτισμού σ' αυτήν την περίοδο της αφύπνισης και της προπαρασκευής στρέφεται και στους τομείς της θεσμικής και διοικητικής αναδιάρθρωσης της ελληνικής κοινωνίας[7].

Ειδικότερα, ο Ρήγας Φερραίος με το συγγραφικό του έργο κατέθεσε τον πολιτειακό στοχασμό του, τον καθοριστικά επηρεασμένο από την ορμή της Γαλλικής Επανάστασης[8],

---

4. H. Barth, *Truth and Ideology*, Berkeley 1976, σ. 33-34. Θ.Γ. Παπακωνσταντίνου, (εισαγωγή - παρουσίαση - ευρετήρια), *Ο Παιδαγωγός (1839)*, Αθήνα 1982, σ. 19. Ξωχέλλης, *Θεμελιώδη προβλήματα της παιδαγωγικής επιστήμης - εισαγωγή στην Παιδαγωγική*, εκδ. "αφοί Κυριακίδη", Θεσσαλονίκη 1992, σ. 14-15. Δ. Χρ. Χατζηδήμος, *Εισαγωγή στην Παιδαγωγική*, εκδ. "αφοί Κυριακίδη", Θεσσαλονίκη 1991, σ. 29-30. Αθ.Ε. Παπάς, *Σύγχρονη θεωρία και πράξη της παιδείας*, εκδ. "Δελφοί", τ. Α', Αθήνα χ.χ., σ. 40. Π.Ε. Λέκκας, *Η εθνικιστική ιδεολογία*... ό.π., σ. 135. Αθ. Ε. Παπάς, *Σύγχρονη θεωρία και πράξη της παιδείας*, εκδ. "Δελφοί", τ. Α', Αθήνα χ.χ., σ. 40· πβ. Απ. Παπαϊωάννου, *Τα ελληνικά παλαιότυπα του Διονυσίου Θερειανού στη Biblioteca Civica της Τεργέστης (1744-1863)*, Padova 1981, σ. 6 κ.ε.· του ίδιου, *Τα ελληνικά παλαιότυπα του Διονυσίου Θερειανού στη Biblioteca Civica της Τεργέστης (1864-1897)*, Padova 1983, σ. 17 κ.ε.

5. W. Weber, *The Sociology of Religion*, London 1971, σ. 40-41· Αναστ. Γιαννουλάτος, "Θρησκεία" Εκπαιδευτική Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια, τ. 21, *Οι Θρησκείες*, Αθήνα 1992, σ. 172

6. Μελ. Σακελλαρόπουλος, *Εκκλησιαστικόν Δίκαιον της Ανατολικής Ορθοδόξου Εκκλησίας μετά του ισχύοντος νυν εν τη Εκκλησία του Πατριαρχείου*, εν Αθήναις 1898, σ. 3. Σπ. Ν. Τρωϊανός, *Παραδόσεις Εκκλησιαστικού Δικαίου*, Αθήνα - Κομοτηνή 1984, σ. 32-33. Αν.Π. Χριστοφιλόπουλος, *Ελληνικόν Εκκλησιαστικόν Δίκαιον*, Αθήναι 1985, σ. 7· Βλ. Ιω. Φειδάς, "Εκκλησία", Εκπαιδευτική Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια... ό.π., σ.111-112. Γ. Χρ. Ρηγόπουλος, *Προλεγόμενα στην Ορθόδοξο Χριστιανική Αγωγή*, Αθήνα 1996, σ. 1-3.

7. Γ.Ν. Λεοντσίνης, "Η εισαγωγή του πολιτειακού στοχασμού στον ελληνικό χώρο και ο Ρήγας", *Υπέρεια*, 1, *Πρακτικά Α΄ Συνεδρίου "Φεραί - Βελεστίνο - Ρήγας"*, Αθήνα 1990, σ. 519.

8. Λ. Βρανούσης, *Ρήγας*, Βασική Βιβλιοθήκη, τ.10, 1953, σ. 41, 46, 48, 60. Γ.Ν. Λεοντσίνης, "Οι ιδεολογικές συνιστώσες στο συγγραφικό έργο του Ρήγα", *Υπέρεια*, 2, *Πρακτικά Β΄ Διεθνούς Συνεδρίου "Φεραί -*

τα Γαλλικά Συντάγματα του 1793, 1795[9] και τις σχέσεις του με το Διευθυντήριο[10]. Όσοι ασχολούνται με τις πτυχές της ελληνικής συνταγματικής ιστορίας δεν μπορούν ν' αγνοήσουν τις σχετικές προτάσεις του Ρήγα, επειδή, εκτός των άλλων, η "εμφάνιση στον ελληνικό χώρο μιας σειράς συνταγματικών κειμένων", της Ελληνικής, δηλαδή, Νομαρχίας, των συνταγματικών προσχεδίων (1801, 1806) και των συνταγμάτων της Επτανήσου (1800, 1803, 1817[11]), "ανιχνεύεται με αφετηρία τα κείμενα του Ρήγα"[12]. Η πρότασή του επικεντρώνεται στην ίδρυση παμβαλκανικής ομοσπονδίας με κυρίαρχο το ελληνικό στοιχείο και ενταγμένης στην τότε δικαιοταξία, υπό την έννοια ότι το σχήμα του εθνικού κράτους που αναχάραξε τις ευρωπαϊκές επικράτειες είναι μεταγενέστερο[13].

Στο έργο του "Νέα Πολιτική Διοίκησις των κατοίκων της Ρούμελης, της Μικράς Ασίας, των Μεσογείων Νήσων και της Βλαχομπογδανίας", τον πολυσύνθετο καταστατικό χάρτη της Ελληνικής Δημοκρατίας των οραματισμών του Ρήγα, προβλέπεται διατακτικά ο τρόπος ενάσκησης της εξουσίας, η θέση της θρησκείας και της παιδείας. Ο σεβασμός στην ανθρώπινη ύπαρξη, στις θρησκευτικές πεποιθήσεις και μορφωτικές ανάγκες των πολιτών καταγράφεται στο κείμενο. Την παραδοχή κάθε είδους θρησκείας, Χριστιανισμού, Ισλαμισμού, Ιουδαϊσμού "χωρίς εξαίρεσιν"[14] και διακρίσεις επιβάλλει η θρησκευτικότητα του Ρήγα. Η εκκλησιαστική παράδοση ως βίωμα τον εμπνέει στη σύλληψη της οικουμενικότητας, όπου το ομόθρησκο εκτιμάται στις διαστάσεις του κοινού οικιστικού χώρου και του απελευθερωτικού αντιτυραννικού στόχου[15].

Στη σκέψη του Ρήγα διασυνδέονται η ελευθερία με την ευθυκρισία και τονίζεται η σπουδαιότητα της παιδείας και της εκπαίδευσης. Σημειώνεται αποκαλυπτικά στα Δίκαια του Ανθρώπου: "Όλοι χωρίς εξαίρεσιν έχουν χρέος να ηξεύρουν γράμματα. Η πατρίς έχει καθή-

---

Βελεστίνο - Ρήγας", Αθήνα 1994, σ. 617

9. Ειδικά από το Σύνταγμα του 1795 λήφθηκαν τα άρθρα 44, 73, 82, 132 που αντιστοιχούν στα άρθρα 39 και 62 της Νέας Πολιτικής Διοίκησης. Τα γαλλικά συντάγματα επηρέασαν μια δέσμη άλλων καταστατικών χαρτών, όπως της Σουηδίας (1809), Νορβηγίας (1814) και Βελγίου (1831).

10. Ν.Γ. Σβορώνος, *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, εκδ. "Θεμέλιο", Αθήνα 1976, σ. 62.

11. Ελ. Γ. Λεοντσίνη, "Η ηθική και πολιτική διάσταση του Συντάγματος των Επτανήσων του έτους 1817", *Στ' Διεθνές Πανιόνιο Συνέδριο*, Ζάκυνθος 23-27 Σεπτεμβρίου 1997, Πρακτικά υπό έκδοση. Η Ελ. Λεοντσίνη σημειώνει ότι τα συνταγματικά κείμενα της Επτανήσου Πολιτείας δέχονται επιδράσεις "που ξεκινούν αφενός από τον απόηχο της Γαλλικής Επανάστασης αλλά και από την παρουσία στο χώρο της Επτανήσου των πολιτικών ιδεών του Ρήγα... ή ακόμη και κειμένων όπως αυτών της Ελληνικής Νομαρχίας. Ο ίδιος ο πληθυσμός των Ιονίων νησιών υπό την επιρροή της ιδεολογίας του ριζοσπαστικού φιλελευθερισμού... επιδίωκε την εφαρμογή των αρχών του φιλελευθερισμού... και είχε διεκδικήσεις για την πολιτική ελευθερία...".

12. Γ.Ν. Λεοντσίνης, "Η εισαγωγή του πολιτειακού στοχασμού..." ό.π., σ. 521.

13. Πβ. Π. Κιτρομηλίδης, *Το όραμα της ελευθερίας στην ελληνική κοινωνία*, Αθήνα 1992, σ. 18.

14. Βλ. το κείμενο της Επαναστατικής Προκήρυξης και το άρθρο 2 του Συντάγματος.

15. Ν. Πανταζόπουλος, "Ρήγας Βελεστινλής - ελληνικαί καταβολαί και ξενικαί επιδράσεις εις το έργον του", *Μορφαί της Μαγνησίας*, εκδ. "Νομαρχία Μαγνησίας", Βόλος 1973, σ. 343. Ιω. Μπολανάκης, "Η Θρησκευτικότητα του Ρήγα Βελεστινλή, *Υπέρεια*, 2, *Πρακτικά Β' Διεθνούς Συνεδρίου "Φεραί- Βελεστίνο - Ρήγας"*, Αθήνα 1994, σ. 635.

κον να καταστήση σχολεία εις όλα τα χωρία δια τα αρσενικά και θηλυκά παιδία. Εκ των γραμμάτων γεννάται η προκοπή με την οποίαν λάμπουν τα ελεύθερα έθνη..." (άρθρο 22). Η αναγκαιότητα της αντιμετώπισης του αναλφαβητισμού, η μορφωτική ισότητα των δύο φύλων, η χρησιμότητα της ερμηνευτικής πρόσβασης στις ιστορικές πηγές, η γλωσσομάθεια, η ισοτιμία των γλωσσών αλλά και η προβολή της ελληνικής, η νομοθετική πρόνοια της σχολικής επιστασίας παρέχουν, κατά τη γνώμη μου, αδρό περίγραμμα της εκπαιδευτικής του ιδεολογίας.

Τονίζεται, τέλος, ότι σύμφωνα με τις εισηγήσεις του Ρήγα υπάρχει αξιοκρατική ανάδειξη των πολιτών στα "δημόσια οφφίκια" και υποχρέωση της λογοδοσίας τους, παράλληλα, δε, διασαφηνίζεται ότι η ανάθεση των αξιωμάτων δεν είναι ανταμοιβή αλλά πατριωτικό χρέος των πολιτών. Ενδιαφέρον χαρακτηριστικό παρουσιάζουν τα άρθρα "Περί του Εκτελεστικού Διοικητηρίου" και ιδιαίτερα το υπ. αρ. 65 που υποδεικνύει τα διοικητικά καθήκοντα και ευθύνες των αρμοδίων οργάνων. Το πολίτευμα του Ρήγα έμεινε στο επίπεδο των προθέσεων. Πέρα από τις επιρροές που αποδεδειγμένα και πολυδιάστατα άσκησε, ο Αδ. Κοραής το επαναφέρει στην επιφάνεια, όταν τυπωνόταν στην Ύδρα το Προσωρινό Πολίτευμα της Ελλάδος (1822)[16], το πρώτο γενικό πολίτευμα του επαναστατημένου ελληνικού έθνους.

Η εδραίωση και επικράτηση της Επανάστασης στον ελληνικό χώρο πήγαζε από την μαχητικότητα των αγωνιζόμενων και προϋπόθετε, ταυτόχρονα, τη συστηματοποίηση των ενεργειών και τη σύμπηξη κεντρικού πολιτειακού μηχανισμού. Τις άμεσα αναφυόμενες πολεμικές, θεσμικές και καθημερινές ανάγκες ήλθαν να καλύψουν τοπικά οι επίσημα συγκροτούμενοι πολιτικοί πυρήνες κρατικής οργάνωσης[17] και ο αυτοδίκαια νομιμοποιούμενος σχηματισμός περιφερειακών διοικήσεων, των τοπικών κυβερνήσεων. Στο πρώτο τρίμηνο του Αγώνα με ευδιάκριτες φιλοδοξίες συγκροτήθηκαν δεκαέξι τοπικές αρχές[18] επαρχιακού, κατά κανόνα, ορίζοντα και περιορισμένης λειτουργικότητας.

Με πρωτοβουλία της Μεσσηνιακής Γερουσίας συγκεντρώθηκαν στη μονή Αγ. Νικολάου Καλτετζών - επισημαίνω την ιερότητα του χώρου - οι αντιπρόσωποι της Πελοποννήσου, οι οποίοι στις 26.5.1821 όρισαν ευάριθμη Γερουσία για να συσκέπτεται, να προβλέπει και να διοικεί, όπως λέγει η ιδρυτική διακήρυξη, "κατά το μερικόν και κατά το γενικόν, απάσας τας υποθέσεις"[19]. Μέσα σ' αυτή τη λακωνική έκφραση εμπεριέχεται, νομίζω,

---

16. Μ. Μαντούβαλου, "Η φιλία Ρήγα - Κοραή", *Υπέρεια*, 1, *Πρακτικά Α' Διεθνούς Συνεδρίου "Φεραί - Βελεστίνο - Ρήγας"*, Αθήνα 1990, σ. 542, 547.

17. Χ.Π. Κλείωσης, *Ιστορία της τοπικής αυτοδιοικήσεως*, Αθήνα 1977, σ. 195-197. Ν.Γ. Σβορώνος, *Επισκόπηση*... ό.π., σ. 67-68. Π. Πετρίδης, "Η εξωτερική πολιτική του Κυβερνήτη και η συμβολή της στην κατοχύρωση της εθνικής ανεξαρτησίας", Ο Ιωάννης Καποδίστριας και η συγκρότηση του Ελληνικού Κράτους, *ΔΙΠΒΠΘ* 2, Universtity Studio Press, Θεσσαλονίκη 1983, σ. 83-84.

18. Στεφ. Π. Παπαγεωργίου, *Το Ελληνικό Κράτος (1821-1909)· οδηγός αρχειακών πηγών της νεοελληνικής ιστορίας*, εκδ. "Παπαζήσης", Αθήνα 1988, σ. 40.

19. Ανδρ. Μάμουκας, *Τα κατά την Αναγέννησιν της Ελλάδος*, τ. Α', Πειραιεύς 1839, σ. 3-5· πβ. σ. 107-125.

και η τυχόν διευθέτηση προκυπτόντων εκκλησιαστικών και εκπαιδευτικών ζητημάτων. Να σημειωθεί, επιπλέον, ότι, ως όρκος και δέηση, καταγράφεται η ευσέβεια της Συνελεύσεως, ότι το κείμενο υπογράφει πρώτος ο Έλους Άνθιμος[20] και ότι ο επίσκοπος Βρεσθένης Θεοδώρητος αναφέρεται πρώτος στο πρακτικό ως μέλος της Γερουσίας.

Πάντως, αργότερα εκδηλώνεται σαφώς το εκπαιδευτικό ενδιαφέρον υπό τη μορφή μανιφέστου, αν έτσι εκτιμήσουμε τις προκηρύξεις της 16 Μαρτίου και 27 Απριλίου 1822[21]. Η Γερουσία δίνοντας, αν μη τι άλλο, ένα μέτρο του πώς αντιλαμβάνεται τον πρωτογενή εκπαιδευτικό σχεδιασμό, δέχεται ότι η διοίκηση "αποκατασταίνει" τους ανθρώπους και λαμβάνει την ενδεδειγμένη απόφαση να συντελέσει στην αγωγή της νεολαίας με την σύσταση και εποπτευόμενη λειτουργία σχολείων, να προσκαλέσει άξιους δασκάλους, να προωθήσει την αλληλοδιδακτική μέθοδο, να καθορίσει τα διδασκόμενα μαθήματα και τις ξένες γλώσσες, να ενθαρρύνει νέους και νέες να σπεύσουν να διδαχθούν "αμισθί"[22], ενώ, παράλληλα, προτρέπει ("διατάττει") τους γονείς να φροντίσουν τη μόρφωση των παιδιών τους ως χρέος τους προσωπικό.

Στην αξιολόγηση των δύο πελοποννησιακών προκηρύξεων χρειάζεται να ληφθεί υπόψη ο συντηρητισμός των μελών της Γερουσίας[23] σε συνάρτηση με εξαγγελίες της άλλου διαμετρήματος, όπως η δωρεάν εκπαίδευση και η εκπαιδευτική μέριμνα για τα κορίτσια αλλά και συγκυρίες, όπως η πολεμική αναστάτωση και το άδηλο της έκβασής της, οι κοινωνικές και οικονομικές συνιστώσες του ζωτικού χώρου, η θέση του ελληνικού ζητήματος στη διεθνή κονίστρα. Πιστεύω ότι τη γραφίδα των προκηρύξεων κίνησε κυρίως, παρά τις όποιες επιφυλάξεις[24], η φροντίδα της εθνικοθρησκευτικής και ηθικής διαπαιδαγώγησης, η μέριμνα για την αγωγή των νέων, η μορφωτική τους ενίσχυση εν όψει της αναγεννώμενης πατρίδας, η ανάγκη ομοψυχίας και συστράτευσης όλων ανεξαιρέτως των πολιτών (οι φτωχοί είναι συντριπτικά περισσότεροι και επιχειρησιακά αναγκαίοι), το διπλωματικό πρόσωπο του επαναστατημένου και επαναστατικά ελεύθερου έθνους, η αύξηση των εισφορών και εράνων από το εξωτερικό, η τόνωση του φιλελληνισμού.

Η πολιτική οργάνωση της Δυτικής και Ανατολικής Στερεάς Ελλάδας πραγματοποιείται από τον Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο και Θεόδωρο Νέγρη αντίστοιχα, το Νοέμβριο του 1821. Ο Μαυροκορδάτος, που είχε χρηματίσει υπουργός του ηγεμόνα της Βλα-

---

20. Μ.Η. Φερέτος, "Άνθιμος ο Σκαλιστήρης", *ΘΗΕ* 2 (1963), στ. 776-779.

21. ΔΑΣΚ, τ.Α΄, σ. 29- 30, 30-33.

22. Υπάρχει μια διαφοροποίηση μεταξύ των δύο προκηρύξεων. Η πρώτη υπόσχεται ότι δεν θα δαπανηθούν άλλα χρήματα εκτός από τα χρειώδη για βιβλία και "ζωοτροφία". Στη δεύτερη αναφέρεται και η ενδυμασία. Θεωρώ ότι πρόκειται μάλλον για ερμηνευτικού τύπου προσθήκη.

23. Α. Δασκαλάκης, Κείμενα - Πηγαί της Ιστορίας της Ελληνικής Επαναστάσεως. Τα πρώτα σαλπίσματα - Φιλική Εταιρεία - Αι προκηρύξεις της ελευθερίας - Οργανισμοί και πολιτεύματα - Συνταγματικαί πράξεις - Γενικαί πληροφορίαι, τ. , Αθήναι 1966, σ. 187.

24. Πβ. Δ. Κ. Μαυροσκούφης, *Εκπαίδευση και εκπαιδευτική πολιτική στην Ελλάδα 1821-1832*, εκδ. "Ενυάλειο Κληροδότημα", Θεσσαλονίκη 1996, σ. 16-17.

χίας Ιωάννη Καρατζά[25], προχώρησε στη σύγκληση Συνέλευσης απ' όπου προέκυψε ο "Οργανισμός της Δυτικής Χέρσου Ελλάδος". Ως κεντρικό πολιτικό και διοικητικό όργανο ορίστηκε η "Γερουσία" με έδρα το Μεσολόγγι. Στον Οργανισμό γίνεται ιδιαίτερη μνεία στο ότι η Γερουσία έχει την αρμοδιότητα των κοινών υποθέσεων "πάσης της ελευθέρας και ελευθερωθησομένης Δυτικής χέρσου Ελλάδος" και το δικαίωμα της κατ' αξίαν επιλογής και παύσης των προσώπων που υπηρετούν κοινά υπουργήματα[26]. Προβλέψεις για την εκκλησία και τα σχολεία δεν απαντούν ούτε σ' αυτόν τον τοπικό συνταγματικό χάρτη, ίσως γιατί το πεπερασμένο του βίου του Σώματος δεν ευνοούσε αναλυτικότερες αναφορές[27], ίσως και γιατί ο Μαυροκορδάτος, όντας φίλος των Πελοποννησίων προκρίτων, στα σημεία αυτά θέλησε να έχει αντιστοιχία με το κείμενο των Καλτετζών και τον Οργανισμό της Πελοποννησιακής Γερουσίας.

Ο Θεόδωρος Νέγρης, που είχε διατελέσει και υπουργός του ηγεμόνα της Μολδοβλαχίας Σκαρλάτου Καλλιμάχη, υποκινεί και συγκεντρώνει στα Σάλωνα πληρεξούσιους της Ανατολικής Στερεάς, Θεσσαλίας, Ηπείρου και Μακεδονίας. Πολιτειακό γέννημα της Συνέλευσης ήταν η "Νομική Διάταξις της Ανατολικής Χέρσου Ελλάδος"[28], ένα επιμελημένο κείμενο[29] επαρχιακής ομοσπονδοποίησης, με σαφείς, βέβαια, τάσεις λογιοτατισμού και μαξιμαλισμού. Ο "Άρειος Πάγος" προορίζεται να παίξει το ρόλο του δεσμού των επαρχιών. Έχει Καγκελλαρία που συνίσταται "από ένα Αρχιγραμματέα και άλλους Γραμματείς"[30]. Σ' αυτή τη διάταξη η Ελένη Ε. Κούκκου βρίσκει την αφετηρία της Γραμματείας των Εκκλησιαστικών και της Δημόσιας Εκπαίδευσης[31], η οποία καθιερώνεται αυτοτελώς στην καποδιστριακή περίοδο.

Η προσοχή στα θρησκευτικά, γενικότερα, θέματα συγκεντρώνεται στον άξονα της χριστιανικής θρησκείας, στην εκκλησιαστική μέριμνα και στους ιερωμένους. Η κατ' επανάληψη στο όνομα της Τριαδικής Θεότητας ορκομωσία των συνέδρων[32], η απόδοση της ελληνικότητας στους χριστιανούς[33], η χριστιανοκεντρική μορφή πολιτογράφησης[34] και η

---

25. Βλ και Φ. Φωτάκου, *Απομνημονεύματα περί της Ελληνικής Επαναστάσεως*, Αθήναι 1899, τ. Α', σ. 203.

26. Οργανισμός της προσωρινής Διοικήσεως, κεφ. Α', άρθρα 3, 4, 18. Βλ. Ανδρ. Μάμουκας, *Τα κατά την Αναγέννησιν*... ό.π., σ. 26, 28.

27. A. Dimaras, *Foreign and particular English Influence on Educational policies in Greece during the war of Independence and their Development under Capodistrias 1821-1831*, Thesis, University of London, 1972, σ. 47-48.

28. Ανδρ. Μάμουκας, *Τα κατά την Αναγέννησιν*... ό.π., σ. 39-81.

29. Γ. Δασκαλάκης, *Ελληνική Συνταγματική Ιστορία 1821-1935*, Αθήναι [3]1952, σ. 25.

30. "Νομική Διάταξις της Ανατολικής Χέρσου Ελλάδος", τμήμα Β', κεφ. Β', άρθρο Ε'. Ανδρ. Μάμουκας, *Τα κατά την Αναγέννησιν*..., ό.π., σ. 53.

31. Ελ. Ε. Κούκκου, *Ο Καποδίστριας και η Παιδεία (1827-1832). Β'. Τα εκπαιδευτικά ιδρύματα της Αιγίνης*, Αθήναι 1972, σ. 14.

32. Ανδρ. Μάμουκας, *Τα κατά την Αναγέννησιν* ... ό.π., σ. 41-42, 78.

33. "Νομική Διάταξις", τμήμα Α', κεφ. Α', άρθρο Α', ΙΒ'. Ανδρ. Μάμουκας, *Τα κατά την Αναγέννησιν*..., ό.π., σ. 42-45.

34. "Νομική Διάταξις", άρθρα Στ', Ζ', Η' και τμήμα Β', κεφ. Β', άρθρο ΙΕ'. Ανδρ. Μάμουκας, *Τα κατά την*

πρωτοκαθεδρία γενικά της Ορθοδοξίας[35] χωρίς όμως θρησκευτικούς αποκλεισμούς και εμπόδια στις ιεροπραξίες[36], είναι εμφανείς.

Δεν είναι τυχαίο γεγονός η προβολή του Ταλαντίου Νεόφυτου[37], η ενυπόγραφη παρουσία ιερωμένων με προεξάρχοντες το Νεόφυτο, τον Μενδενίτσης Διονύσιο και Λιδωρικίου Ιωαννίκιο, τον ιεροδιάκονο και διδάσκαλο Γρηγόριο Κωνσταντά[38] τον μετέπειτα Έφορο Παιδείας, κ.α. Στους επισκόπους ανατίθεται και η έγκριση της γλωσσικής εξομάλυνσης των Κοινωνικών Νόμων "των αειμνήστων Χριστιανών Αυτοκρατόρων"[39]. Η αναφορά στο Βυζάντιο και στην πορεία της ποιμαίνουσας Εκκλησίας είναι άμεση. Επιπρόσθετα, σύμφωνα με τη διαταγή του Αρείου Πάγου "περί των Εφορειών", ο "Έφορος της Λατρείας" μεριμνά για την ευταξία ναών και μονών, τους πνευματικούς και ιεροκήρυκες, τη διαγωγή, την ευσέβεια και ευπείθεια[40].

Η Νομική Διάταξη δε φάνηκε φειδωλή σε άρθρα εκπαιδευτικού περιεχομένου. Η σημασία που αποδίδεται στη μόρφωση χαράσσεται στη συγκρότηση του δωδεκαμελούς Αρείου Πάγου, αφού "οι πλείονες πρέπει να είναι ικανώς πεπαιδευμένοι" (τμήμα Β', κεφ. Β' άρθρο Α'). Το πολιτιστικό επίπεδο του Νέγρη και οι πολιτικές του επιδιώξεις βάρυναν στη λήψη της απόφασης. Στα καθήκοντα του Αρείου Πάγου προσμετρώνται η νοσοκομειακή και ορφανοτροφική πολιτική, η ίδρυση σχολείων στις πόλεις και η επίβλεψή τους, η ηθική "του έθνους" βελτίωση και η πρόοδος "της γεωργίας και άλλων τεχνών αναγκαίων" (τμήμα Β', κεφ. Β', άρθρο ΚΔ'). Η ιδιαιτερότητα της αναφοράς νοσοκομείων και ορφανοτροφείων δείχνει το μέγεθος του προβλήματος σε ώρες πολέμου. Η σχολική πολιτική εκκινεί από τη δημογραφική αποδυνάμωση και τις εκπαιδευτικές δυσλειτουργίες. Η υπόμνηση - ένταξη της γεωργίας και των άλλων τεχνών στο ίδιο άρθρο παραπέμπει μάλλον στη βελτίωση των επαγγελματικών μεθόδων και της παραγωγής. Αν ο ισχυρισμός ευσταθεί, τότε έχουμε σπερματική πρόθεση επαγγελματικής και τεχνικής εκπαίδευσης και μάλιστα σ' ένα καθημαγμένο κοινωνικό σώμα, που εμπειρικά καταγίγνεται με αυτά. Ως μια κατάφαση των διαφωτιστικών γλωσσικών απόψεων και όχι άσχετα με την επιβολή το

Αναγέννησιν..., ό.π., σ. 44, 55.

35. Πβ. "Νομική Διάταξις", τμήμα Α', κεφ. Α', άρθρο ΙΑ'. Ανδρ. Μάμουκας, *Τα κατά την Αναγέννησιν...* ό.π., σ. 45.

36. "Νομική Διάταξις", τμήμα Α', κεφ. Α', άρθρο Κστ' και κεφ. Β' Ανδρ. Μάμουκας, *Τα κατά την Αναγέννησιν...* ό.π., σ. 46-48. Πβ. Αλ. Σβώλος, "Τα πρώτα ελληνικά πολιτεύματα και η επίδρασις της Γαλλικής Επαναστάσεως", *Εφημερίς Ελλήνων Νομικών*, τ. Β' (1935), σ. 744.

37. Ο Ταλαντίου Νεόφυτος προήδρευσε στην εναρκτήρια συνεδρίαση και με πράξη της Συνέλευσης διορίστηκε πρόεδρος του Δικανικού του Αρείου Πάγου (Ανδρ. Μάμουκας, *Τα κατά την Αναγέννησιν ...* ό.π., σ. 83-85). Ο Νεόφυτος υπογράφει το Σύνταγμα της Επιδαύρου ως πρόεδρος του Αρείου Πάγου.

38. Ανδρ. Μάμουκας, *Τα κατά την Αναγέννησιν...* ό.π., σ. 78.

39. "Νομική Διάταξις", τμήμα Γ', κεφ. Α', άρθρο Δ'. Ανδρ. Μάμουκας, *Τα κατά την Αναγέννησιν...* ό.π., σ. 67.

40. Ανδρ. Μάμουκας, *Τα κατά την Αναγέννησιν ...* ό.π., σ. 101.

1803 στην επτανησιακή δημοσιοϋπαλληλία της εθνικής λαϊκής γλώσσας (lingua nazionale greca volgare)[41], ρητά ορίζεται: "αν και όλας τας ... γλώσσας δέχεται η Ελλάς ... την σημερινήν γλώσσαν ... αναγνωρίζει ως επικρατούσα γλώσσαν της Ελλάδος" (τμήμα Α', κεφ. Α', άρθρο κστ'). Ο Γ. Ν. Λεοντσίνης επισημαίνει ότι στα Επτάνησα "η νεοελληνική γλώσσα αναδεικνύεται στο πλαίσιο της επαναστατικής δραστηριότητας του πληθυσμού. Αυτό μάλιστα συντελείται ανεξάρτητα από τα οποιαδήποτε εμπόδια ή τις αναβολές για την καθιέρωσή της ως επίσημης γλώσσας από τη δοικητική ιεραρχία"[42].

Οι "μερικές" Διοικήσεις με την τοπική τους εμβέλεια δεν ήταν εκ των πραγμάτων δυνατόν να διευθετήσουν συνολικά τα πράγματα του Αγώνα, τη στιγμή που η απαίτηση μεγαλύτερης συνοχής απέρρεε από τις εξελίξεις του και την ανάγκη συντάγματος, το οποίο θα προσέφερε τις προδιαγραφές κρατικής εξουσιαστικής οργάνωσης και ενιαίας κυβερνητικής αρχής. Μέσα σ' αυτήν την ατμόσφαιρα επιλέγονται με εθιμικές διαδικασίες οι παραστάτες της Α' Εθνοσυνέλευσης, οι εργασίες της οποίας άρχισαν στις 20.12.1821. Η αριστοκρατική στη σύνθεσή της Συνέλευση ψήφισε το "Προσωρινόν Πολίτευμα της Ελλάδος" - σταθμό στην συνταγματική ιστορία της χώρας, παρότι υπάρχουν δημοσιολογικές ενστάσεις όσον αφορά την αυθεντικότητα του δημοκρατικού πολιτεύματος και την επιθυμητή από τους στρατευμένους Έλληνες φιλολαϊκή λειτουργία του[43].

Το Σύνταγμα της Επιδαύρου (1.1.1822) διαρθρώνεται σε πέντε ενότητες και εκτείνεται σε εκατό άρθρα. Στον πρώτο "τίτλο", όπως ήταν εύλογο, κατοχυρώνεται η ανοχή των αλλοδόξων και η ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης, χωρίς να παραλειφθεί να υπογραμμιστεί ότι "η επικρατούσα θρησκεία εις την Ελληνικήν επικράτειαν είναι της Ανατολικής Ορθοδόξου". Αμέσως ύστερα, το Σύνταγμα διευκρινίζοντας πτυχές των γενικών δικαιωμάτων αποδίδει την ελληνική ταυτότητα στους αυτόχθονες χριστιανούς[44]. Θα μπορούσε ίσως να αποδοθεί στην αυτοχθονία υπαινικτική χροιά, αν δεν ήταν γνωστή η αύξηση της προσφυγικής ροής μέσα στο 1822[45], η παρουσία των πρώτων σχετικών τριβών μόλις στη Β'

---

41. "Κατάστασις της Επτανήσου Πολιτείας", εν Κερκύρα τη κδ' Νοεμβρίου του αωγ', εν Τριεστίω 1804, σ. σια', τίτλος ζ', Διαθέσεις Γενικαί.

42. Γ. Ν. Λεοντσίνης, *Ζητήματα επτανησιακής κοινωνικής ιστορίας*, εκδ. "αφοί Τολίδη", Αθήνα 1991, σ. 566.

43. Γ.Ι. Δεληγιάννης, "Η κοινωνική σύνθεση της Α' Εθνικής Συνέλευσης της Επιδαύρου", *Η Επανάσταση του Εικοσιένα, ΚΜΕ*, Αθήνα 1981, σ. 246-249. Χρ. Λούκος, *Η αντιπολίτευση κατά του Ι. Καποδίστρια*, εκδ. "Θεμέλιο", Αθήνα 1988, σ. 17-18. Β. Φίλιας, *Κοινωνία και Εξουσία στην Ελλάδα. Ι. Η νόθα αστικοποίηση 1800-1864*, εκδ. "Gutenberg", Αθήνα ^{2}1991, σ. 75-76. Π.Β. Πετρίδης, *Πολιτικοί και συνταγματικοί θεσμοί στη Νεότερη Ελλάδα (1821-1843)*, εκδ. "University Studio Press", Θεσσαλονίκη 1990, σ. 20.

44. Ανδρ. Μάμουκας, *Τα κατά την Αναγέννησιν*... ό.π., τ. Β' Πειραιεύς 1839, σ. 15-16. Κατά τον Χρ. Γιανναρά, οι Έλληνες "δεν έχουν άλλο τρόπο να ορίσουν την ιδιότητα του Έλληνα, παρά μόνο καταφεύγοντας στη θρησκευτική του πίστη ... Είναι μάλλον η πιο απερίφραστη δικαίωση της πρότασης να ορίζουμε την Ελλάδα όχι καταρχήν ως τόπο, αλλά καταρχήν ως τρόπο βίου" (*Ορθοδοξία και Δύση στη Νεώτερη Ελλάδα*, Εκδ. "Δόμος", Αθήνα 1992, σ. 17).

45. J. A. Petropoulos, *Πολιτική και συγκρότηση κράτους στο ελληνικό βασίλειο (1833-1843)*, ΜΙΕΤ, τ. Α', Αθήνα 1985, σ. 30.

Εθνοσυνέλευση[46], και πάνω απ' όλα ότι στην Επίδαυρο αναγνωρίστηκε ισονομία σ' εκείνους οι οποίοι "έξωθεν ελθόντες" κατοικούν ή παροικούν στην ελληνική επικράτεια.

Από τη μελέτη του κειμένου πειθόμαστε ότι έχει υποστεί κυρίως την επίδραση των Γαλλικών Συνταγμάτων (1793, 1795) και λιγότερο των ομολόγων της Β. Αμερικής, της Νεαπόλεως ή της Ισπανίας[47]. Σ' αυτό το Σύνταγμα ενυπάρχει η διάκριση των εξουσιών και θεσπίζεται διοικητικό σύστημα με ισοσταθμισμένα μερισμένη την εξουσία ανάμεσα στο Βουλευτικό και το Εκτελεστικό. Το πενταμελές Εκτελεστικό, δίκην Διευθυντηρίου, εκλέγει τους υπουργούς, μεταξύ των οποίων περιλαμβάνεται "ο της Θρησκείας". Οι υπουργοί κατά την τέλεση των καθηκόντων τους υπέχουν πολιτική ευθύνη και οφείλουν να παρουσιάζουν σε ετήσια βάση την οικονομική κίνηση της υπηρεσίας τους στον αρμόδιο συνάδελφό τους κατά την κατάστρωση του ετήσιου προϋπολογισμού - απολογισμού[48].

Οι πρώϊμες ευρωπαϊκές δομές της δημόσιας διοίκησης θεμελιώθηκαν το Μεσαίωνα. Εκεί αναζητεί τις ρίζες του ο υπουργικός θεσμός. Στον 8ο και 9ο αι. η σημασιολογική αξία του διακρινόμενου υπαλλήλου του στέμματος και του δημόσιου λειτουργού εντοπίζεται στην έννοια της λέξης υπουργός (ministre). Ήδη, στα 1174-1176 παρατηρείται μια ανοδική εξέλιξη της θέσης του αλλά τα προβλεπόμενα καθήκοντά του δεν ήταν επακριβώς προσδιορισμένα[49]. Κάποιος σχετικός διαχωρισμός διαφαίνεται τον 13ο αι. Άλλες θέσεις καταργούνται ή υποβαθμίζονται και άλλες μορφοποιούνται[50]. Το κρατικό αξίωμα του καγκελλαρίου αποτέλεσε τη σύνδεση και μετάβαση από τα παραδοσιακά αυλικά αξιώματα στα υπουργικά.

Από το 1509 ο σύμβουλος του μονάρχη καλείται υπουργός. Ο υπουργός θα λάβει μερίδιο εκτελεστικής εξουσίας στη διάρκεια του 17ου αι. Τότε πιστοποιείται η πολιτική ιδιότητα των όρων υπουργός και υπουργείο. Όταν ήταν ανήλικος ο Ερρίκος Στ' της Αγγλίας άρχισε να σχηματίζεται ένα μάλλον ευάριθμο συμβουλευτικό σώμα που από το 1640 ονομάζεται Cabinet Council και οδηγεί σταδιακά στη σταθερή οικοδόμηση, του υπουργικού θώκου. Το 1714 συναντούμε και το θεσμό του Πρωθυπουργού (Prime Minister)[51]. Η Γαλλική Επανάσταση συνετέλεσε στην περαιτέρω αναβάθμιση των υπουργείων[52] Η απεξάρτη-

---

46. Απ. Ε. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. Στ', Θεσσαλονίκη 1982, σ. 1023.

47. Ν.Ν. Σαρίπολος, *Ελληνικόν Συνταγματικόν Δίκαιον*, τ. Α', Αθήναι 1911, σ. 3. Ηλ. Κυριακόπουλος, *Ο κοινοβουλευτισμός ως πολιτικός και νομικός κανών*, Αθήναι 1929, τχ. Α', σ. 22-23. Αλ. Ι. Σβώλος, "Τα πρώτα ελληνικά πολιτεύματα.." ό.π., σ. 741-742. Γ. Δασκαλάκης, *Ελληνική Συνταγματική Ιστορία*... ό.π., σ. 29-30. Χρ. Σγουρίτσας, *Συνταγματικόν Δίκαιον*, τ. Α', Αθήναι 1960, σ. 122.

48. "Προσωρινόν Πολίτευμα της Ελλάδος", τίτλος Β', τμήμα Γ', άρθρα κ', κβ'· τίτλος Δ', τμήμα Ζ', άρθρα ξε', ξστ', ξθ', οη'. Ανδρ. Μάμουκας, *Τα κατά την Αναγέννησιν*... ό.π., τ. Β', σ. 18, 26-28.

49. Al. Rey, m. "Ministre", *Le Dictionnaire historique de la langue française*, editions "Dictionnaires Le Robert", 1994, p. 1249.

50. Br. Chapman, "Public Administration", *The New Encyclopaedia Britannica*, University of Chicago, [15]1993, vol. 26, p. 295.

51. Κ.Λ. Γεωργόπουλος, *Στοιχεία Συνταγματική Δικαίου*, Αθήναι [2]1971, σ. 260-262.

52. E. Bal, m. "Ministeri", *Grande dizionario enciclopedico*, unione tipografica - editrice Torinese, Torino

ση της διοίκησης από τον εγκλωβισμό της στις μακρές διαδικασίες των συμβουλίων ευκολύνεται με τη διάκριση των οργανικών δραστηριοτήτων του κράτους.

Ας σημειωθεί ότι κανένα άρθρο του Συντάγματος της Επιδαύρου δεν έχει εκπαιδευτικό περιεχόμενο. Η έλλειψη Υπουργείου Παιδείας είναι δεδομένη. Έχει υποστηριχθεί ότι η πολεμική εγρήγορση, γαλλικές ενδεχομένως επιρροές, η ύπαρξη των τοπικών αρχών των υπαγόμενων στη Διοίκηση[53] οι πολιτικές συνθήκες[54] παρέχουν διέξοδο στο συγκεκριμένο προβληματισμό. Προσθετικά, νομίζω, πρέπει να υπολογιστεί ότι στη σύνταξη του κειμένου πρωτοστάτησαν οι Μαυροκορδάτος και Νέγρης, οι θεμελιωτές των πολιτικών "συστημάτων" της Στερεάς[55]. Και στον μεν "Οργανισμό της Δυτικής Χέρσου Ελλάδος" καμία συναφής διάταξη δεν υπάρχει, στη Νομική, δε, Διάταξη, η "κατάσταση" κοινών και ελληνικών σχολείων του τόπου και η διαφύλαξη των αρχαιοτήτων ανήκει στον επαρχιακό έφορο της πολιτικής. Πολύ σύντομα, οι εκπαιδευτικές αρμοδιότητες εκχωρήθηκαν στο Μινιστέριο Εσωτερικών, το δεύτερο κατά την τάξη απαρίθμησης των υπουργείων στο Σύνταγμα της Επιδαύρου.

Μέσα σε συνθήκες οικονομικής δυσπραγίας, πολιτικής οξύτητας και φατριασμού η Β' Εθνοσυνέλευση του Άστρους προβαίνει στην αναθεώρηση του Οργανικού νόμου της Επιδαύρου. Κατ' αρχήν αποφάσισε να διατηρήσει αμετακίνητες τις θεμελιώδεις αρχές του Προσωρινού Πολιτεύματος[56] κι ύστερα ενέκρινε την επεξεργασία των υπολοίπων διατάξεων. Το δικαίωμα της ελευθεροτυπίας παρέχεται υπό τον όρο "να μη γίνεται λόγος κατά της χριστιανικής θρησκείας"[57]. Στη δέσμη των ατομικών δικαιωμάτων εντάσσεται η κατοχύρωση της ελευθερίας των ανθρώπων "παντός γένους και πάσης θρησκείας". Τους πληρεξούσιους απασχόλησαν τρέχοντα θέματα της δοκιμαζόμενης Εκκλησίας. Συζητήθηκαν, μεταξύ άλλων, το ζήτημα των χειροτονιών και της κατήχησης - βάπτισης ετεροθρήσκων[58] αλλ' αποφάσεις δεν λήφθηκαν.

Αξιοσημείωτη μεταβολή είναι η αναδιάρθρωση του υπουργικού σώματος με τον "Νό-

---

1972, vol. XII, p. 574.

53. Αλ. Δημαράς, "Εκπαίδευση", *ΙΕΕ*, τ. ΙΓ', Αθήναι 1977, σ. 485.

54. Δ.Κ. Μαυροσκούφης, *Εκπαίδευση και εκπαιδευτική πολιτική*... ό.π., σ. 19.

55. Στους Αρμένους των Χανίων στις 22 Μαΐου 1822 ψηφίστηκε το "Προσωρινόν Πολίτευμα της Νήσου Κρήτης". Πρότυπό του είναι το Σύνταγμα της Επιδαύρου. (Πβ. Ανδρ. Μάμουκας, Τα κατά την Αναγέννησιν της Ελλάδος, τ. Γ', Πειραιεύς 1839, σ. 114-123). Ο "Οργανισμός της ενιαυσίου τοπικής διοικήσεως της Κρήτης", επί αρμοστείας Μ. Τομπάζη, όταν κάνει λόγο για την έκταση της ενέργειας του φροντιστηρίου των Εσωτερικών, στο άρθρο ιδ' αναφέρεται στην κοινή εκπαίδευση και στο άρθρο κα' στην εκκλησία. Βλ. Ανδρ. Μάμουκας, *Τα κατά την Αναγέννησιν*... ό.π., τ. Δ', Πειραιεύς 1839, σ. 17.

56. Π.Β. Πετρίδης, *Πολιτικοί και συνταγματικοί θεσμοί*... ό.π., σ. 23. Όλα τα ελληνικά Συντάγματα (1821-1975) είναι τυπικά Συντάγματα. Βλ. Αριστ. Ι. Μάνεσης, *Συνταγματικό Δίκαιο*, εκδ. "Αντ. Σάκκουλας", Θεσσαλονίκη 1980, σ. 150.

57. Ανδρ. Μάμουκας, *Τα κατά την Αναγέννησιν*... ό.π. τ. Β', σ. 129: Νόμος της Επιδαύρου, τμήμα Β', κεφ. Β', άρθρο η', εδάφιο α'.

58. Απ. Ε. Βακαλόπουλος, *Ιστορία*... ό.π., σ. 404.

μον της Επιδαύρου"[59]. Οι υπουργοί περιορίζονται σε επτά μετά την αντικατάσταση του θεσμού του αρχιγραμματέα της Επικρατείας. Το Υπουργείο Εσωτερικών εξακολουθεί να μεριμνά για το εκπαιδευτικό έργο. Υπάρχει, όμως, διαφοροποίηση στον εκπαιδευτικό καταμερισμό. Κατά το λζ' άρθρο, το Βουλευτικό προστατεύει, με ό,τι σημαίνει αυτό, τη δημόσια εκπαίδευση. Μπορεί να κριθεί το μέτρο της μεταβολής, αν ανακληθεί στη μνήμη ότι το προηγούμενο Σύνταγμα προέβλεπε μόνο το διορισμό επιτροπών εκ μέρους του Προέδρου του Βουλευτικού με αποστολή νομοπαρασκευαστική. Έστω κι αν φαίνεται, ότι πνεύμα εξισορρόπησης διέπει τη διάταξη, κατά τη γνώμη μου υποδεικνύει τη γενικότερη ενίσχυση της νομοθετικής εξουσίας εις βάρος της εκτελεστικής. Επίσης, κατά τρόπο αδιαφιλονίκητο εκφράζεται η καταστατική βούληση "συστηματικώς να οργανισθή η εκπαίδευσις της νεολαίας και να εισαχθή καθ' όλην την Επικράτειαν η Αλληλοδιδακτική μέθοδος από την Διοίκησιν". Οι ψηφισμένες ρυθμίσεις με το άρθρο πζ' ήταν πιο συμβατές με την κρατική αντίληψη, την εκπαιδευτική ομοιομορφία και τον εκσυγχρονισμό των διδακτικών μεθόδων. Το πρόβλημα έγκειται στη δυνατότητα υλοποίησής τους.

Η Β' Εθνική Συνέλευση στις 13.4.1823 αποφάσισε την "ανάκρισιν του Πολιτεύματος μετά διετίαν". Τελικά ο νέος καταστατικός χάρτης, το "Πολιτικόν Σύνταγμα της Ελλάδος" ψηφίστηκε στην Τροιζήνα από την Γ' Εθνοσυνέλευση την 1η Μαΐου 1827, ύστερα από δύο εμφυλίους, στρατιωτικές δυσχέρειες, την πτώση του Μεσολογγίου, κομματικές αντιθέσεις και δύο μεταθέσεις του τόπου σύγκλησής της. Το φιλελεύθερο και δημοκρατικό περιεχόμενο των εκατόν πενήντα άρθρων του και οι προοδευτικές του επιλογές, το καθιστούν υπέρτερο άλλων ομόλογων κειμένων της εποχής του[60]. Ο όρος "Ελληνική Πολιτεία" χρησιμοποιείται ήδη ως επίσημος τίτλος του Ελληνικού κράτους. Το άρθρο 5 του Συντάγματος αποδέχεται ότι η "κυριαρχία ενυπάρχει εις το έθνος· πάσα εξουσία πηγάζει εξ αυτού" και χαρακτηριστικά συμπληρώνει "υπάρχει υπέρ αυτού"[61]. Η εθνική κυριαρχία οριοθετείται.

"Θρησκεία Επικρατείας", είναι εκείνη της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας. Η προσωρινότητα της Διοίκησης παραχωρεί τη θέση της στην οριστικότητα του δομουμένου κράτους. Βέβαια, επειδή τα ατομικά δικαιώματα διασφαλίζονται, "καθείς εις την Ελλάδα επαγγέλεται την θρησκείαν του ελευθέρως" (άρθρο 1). Στη ρύθμιση του άρθρου 24 που επιβάλλει "ο Κλήρος κατά τους κανόνας της Αγίας και Ιεράς ημών Εκκλησίας, δεν εμπεριπλέκεται εις κανέν δημόσιον υπούργημα, μόνοι δε οι Πρεσβύτεροι έχουσι το δικαίωμα του εκλογέως" σε κάποιο βαθμό διακρίνονται στοιχεία αιτιολόγησης ή δικαιολόγησης αντλημένα και από την πολιτική κατάσταση, τη συμπεριφορά των προσώπων, την απε-

---

59. Ανδρ. Μάμουκας, *Τα κατά την Αναγέννησιν*... ό.π., τ. Β', Πειραιεύς 1839, σ. 127-150.

60. Ι. Φραγκίστας, *Το δημοκρατικόν και φιλελεύθερον πνεύμα των πολιτευμάτων του Αγώνα*, Θεσσαλονίκη, 1953, σ. 5, 58. Γ. Δασκαλάκης, *Ελληνική Συνταγματική Ιστορία*..., ό.π., σ. 35. Ηλ. Κυριακόπουλος, *Τα Συντάγματα της Ελλάδος*, Αθήναι 1960, σ. 60.

61. Γ.Δ. Δημακόπουλος, *Η διοικητική οργάνωσις της Ελληνικής Πολιτείας 1827-1833· συμβολή εις την ιστορίαν της Ελληνικής Διοικήσεως*, τ. Α', Αθήναι 1970, σ. 40, 42, 117.

μπλοκή των εκκλησιαστικών λειτουργών από τριβές αλλότριες των καθηκόντων και της διακονίας τους. Το ίδιο δεν μπορεί να ισχύει στην περίπτωση της κατάργησης του Υπουργείου Θρησκείας, όπου ο αντικληρικαλισμός[62] ίσως έχει παίξει ενεργότερο ρόλο στη λήψη της απόφασης. Στην ίδια Συνέλευση λήφθηκε η προσωρινή απόφαση (Μάρτιος 1827) η εκκλησία να αυτοδιοικείται από τριμελή ή πενταμελή εκκλησιαστική επιτροπή[63]. Σε καμία περίπτωση δεν έχουμε να κάνουμε με σχίσμα ή διαίρεση στην πνευματική ενότητα και εκκλησιαστική κοινωνία, αφού, όπως λέγουν, "πάντες ημείς ουκ εγνωρίσαμεν άλλην μητέρα".

Στο κεφάλαιο Γ΄ του Συντάγματος, το αναφερόμενο στο Δημόσιο Δίκαιο, και στο Στ΄ "περί της Βουλής" υπάρχουν από μια εκπαιδευτική διάταξη. Κατ' αρχήν, απαράβατο δικαίωμα των Ελλήνων είναι η σύσταση σχολικών καταστημάτων, φιλανθρωπικών ιδρυμάτων και εστιών τεχνών. Παράλληλα, δε, τους παρέχεται η δυνατότητα επιλογής των διδασκάλων των παιδιών τους (άρθρο 20). Η *de profundis*, δηλαδή, εκπαιδευτική δραστηριότητα και η κατά περίπτωση προεκτίμηση της αξιότητας των προσλαμβανόμενων διδασκάλων επαφίεται πρωτογενώς στην κρίση και την πράξη των πολιτών, όπως απαιτούσε η φιλελεύθερη σφραγίδα του πολιτεύματος. Το άρθρο 85 καθορίζει τη βουλευτική εκπαιδευτική δικαιοδοσία. Σε γενικές γραμμές το ήθος και το ύφος των επιτρεπόμενων ενεργειών κινείται στα ίδια πλαίσια. Δεν είναι, όμως, μόνο αυτό. Η εμφατική πρόταξη του ρ. "επαγρυπνεί" (η Βουλή) συνοδεύτηκε από το "προστατεύει", τη δημόσια παιδεία. Με την έκφραση αυτή δίδεται μεγαλύτερο κύρος στην οριζόμενη εποπτεία και θεωρητικά επιβάλλεται μεγαλύτερη προσοχή στο ανατιθέμενο έργο.

Ουσιώδης αλλαγή, σύμφωνα με τις αποφάσεις της Γ' Εθνοσυνέλευσης, διαπιστώνεται στο φορέα της εκτελεστικής εξουσίας. Το πολυμελές όργανο του 1822 και 1823 διαμορφώνεται σε μονοκρατική αρχή, χωρίς να αποδεσμεύεται από πολυκρατικές επιβιώσεις[64]. Η νομοτελεστική εξουσία ανήκει στον απαραβίαστο Κυβερνήτη. Ο Κυβερνήτης διορίζει και παύει τους υπ' αυτόν Γραμματείς της Επικρατείας (άρθρα 41, 102, 103, 126).

Η διοικητική θέση του Γραμματέα δεν είναι νεοελληνική συνταγματική επινόηση. Αρχικά ο ρόλος των γραμματέων στα μοναρχικά συμβούλια δεν ήταν ιδιαίτερα σημαντικός[65]. Περί το 1350 η λέξη "Γραμματέας" δηλώνει το πρόσωπο το συνδεδεμένο με άλλο

---

62. Βλ. Π. Κονδύλης, *Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός· οι φιλοσοφικές ιδέες*, Αθήνα 1988, σ. 204-205. Φ. Ηλιού, "Η σιωπή για τον Χριστόδουλο Παμπλέκη", *Τα Ιστορικά* 4 (1985), σ. 387-404. Ι. Φειδάς, "Εκκλησία της Ελλάδος", Εκπαιδευτική Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια, ό.π., σ. 122. Δ.Κ. Μαυροσκούφης, *Εκπαίδευση και εκπαιδευτική πολιτική*..., ό.π., σ. 46.

63. Χρυσ. Παπαδόπουλος, *Ιστορία της Εκκλησίας της Ελλάδος*, τ.Α', εν Αθήναις 1920, σ. [1]32. Χρ. Γιανναράς, *Ορθοδοξία*... ό.π., σ. 264.

64. Γ.Δ Δημακόπουλος, *Η διοικητική οργάνωσις* ό.π. σ. 1, 41. Ν.Ι. Πανταζόπουλος, "Ο Καποδίστριας και ο πολιτικοκοινωνικός πλουραλισμός της εποχής του", Ο Ιωάννης Καποδίστριας και η συγκρότηση του ελληνικού κράτους, *ΔΙΠΒΠΘ* 2, εκδ. "University Studio Press", Θεσσαλονίκη 1983, σ. 23.

65. Br. Chapman, "Public Administration"... ό.π., p. 295. Πβ. E. Bal, m. "Ministeri"... ό.π., p. 575.

ανώτερο. Συντάσσει επιστολές και επιλαμβάνεται ορισμένων θεμάτων. Αυτοί οι πρώτοι "δημόσιοι" υπάλληλοι με το να είναι κοντά στον ανώτατο άρχοντα αποκτούσαν πολύτιμη πείρα στη διαχείριση λεπτών εσωτερικών και εξωτερικών προβλημάτων. Την εποχή που το Privy Council στην Αγγλία διακλαδίζεται σε πέντε επιτροπές (1553), οι βασιλικοί Γραμματείς άρχισαν να θεωρούνται μέλη του συμβουλίου. Την επόμενη εκατονταετία ασχολούνται με τη σύνταξη κειμένων δημόσιου ενδιαφέροντος και είναι υπεύθυνοι του οργανωτικού τομέα των συνελεύσεων[66]. Στην Πρωσσία (α' μισό 18ου αι.) οι κρατικοί αξιωματούχοι συνέβαλαν στην οργάνωση, στελέχωση και προαγωγή της δημόσιας διοίκησης. Κατά τη φιλοσοφία του τρίτου γενικού πολιτεύματος των επαναστατημένων Ελλήνων ο "Γραμματέας" ταυτίζεται με το αξίωμα του Υπουργού.

Στο Σύνταγμα της Τροιζήνας γίνεται ικανός λόγος για τον ορισμό των Γραμματέων και την υπουργική τους πολιτεία. Το κεφ. Η' επωνυμείται "Περί των Γραμματέων της Επικρατείας". Συνολικά δεκατέσσερα άρθρα καθορίζουν ό,τι τους αφορά[67]. Συγκεκριμένα, οι Γραμματείς υπάγονται στον Κυβερνήτη και είναι υπόλογοι για τις δημόσιες πράξεις του. Υποστηρίζουν κυβερνητικά νομοσχέδια στη Βουλή, ενεργούν τους νόμους, συνυπογράφουν και σφραγίζουν, δημοσιεύουν και ενεργούν τα κυβερνητικά διατάγματα, λαμβάνουν ελεύθερα το λόγο στην εθνική αντιπροσωπεία. Απαγορεύεται, όπως είναι ευνόητο, στους Γραμματείς να αναμιχθούν καθ' οιονδήποτε τρόπο σε μισθώσεις κρατικών προσόδων. Όταν κατηγορηθούν για κατάχρηση, παράνομη υπογραφή διατάγματος ή προδοσία είναι δυνατόν να συγκροτηθεί με απόφαση της Βουλής προεξεταστική επιτροπή και αν χρειαστεί, η Βουλή μετασχηματίζεται σε Δικαστήριο. Η απόδειξη της κατηγορίας επιφέρει έκπτωση του κρινόμενου από το υπούργημά του. Κατά τα λοιπά, διώκεται πλέον ως πολίτης. Σημειώνεται ότι το Σουηδικό Σύνταγμα του 1809 ανάλογα καθήκοντα επιβάλλει στον διοικητικό επίτροπο (ombudsman)[68]. Σε περίπτωση θανάτου, παραίτησης ή φυσικής ανικανότητας του Κυβερνήτη, μέχρι να εκλέγει νέος, των Γραμματέων προΐσταται η Αντικυβερνητική Επιτροπή, αν δεν έχει διαλυθεί η Βουλή· διαφορετικά, οι Γραμματείς συγκροτούν προσωρινά Συμβούλιο Αντικυβερνητικό.

Με το υπ. αρθμ. 126 άρθρο θεσπίζονται έξι Γραμματείες. Ο αριθμός αυτός εξάγεται από τη διατήρηση των υπουργείων Οικονομίας, Πολεμικών και Ναυτικών, την ίδρυση εκείνου των Εξωτερικών, την συγχώνευση Εσωτερικών και Αστυνομίας, τον εξοβελισμό του υπουργείου Θρησκείας και την ενιαία συνύπαρξη του Δικαίου και του πρωτοεμφανιζόμενου της Παιδείας (βλ. πίν. 1). Το υπουργείο της Παιδείας δημιουργείται κατά το γαλλικό πρότυπο του 1824[69] και τις ανάλογες υπουργικές ρυθμίσεις στη Ρωσία (1817)

---

66. Al. Rey, m. "Secret", *Le Dictionnaire historique de la langue française*, ό.π., p. 1904.

67. "Πολιτικόν Σύνταγμα της Ελλάδος", κεφ. Ε' (άρθρο 41), κεφ. Στ' (άρθρο 101), κεφ. Ζ' (άρθρα 104 - 106, 108, 110), κεφ. Η' (άρθρα 126-132).

68. Br. Chapman, "Public Administration"... ό.π., p. 307.

69. Γ.Δ. Δημακόπουλος, *Η Διοικητική Οργάνωσις, κατά την Ελληνικήν Επανάστασιν 1821-1827*, εν Αθήναις 1966, σ. 99, 100, 143[3].

Πίνακας 1

ΔΙΑΤΑΞΗ ΤΩΝ ΥΠΟΥΡΓΕΙΩΝ ΚΑΤΑ ΤΑ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΑ ΤΟΥ ΑΓΩΝΑ

	Α' Σύνταγμα (1822)	Β' Σύνταγμα (1823)	Γ' Σύνταγμα (1827)
1	Αρχιγραμματεύς Επικρατείας	<Γ.Γ. εξωτερικών υποθέσεων> (-)	Εξωτερικών (1)
2	Εσωτερικών	Εσωτερικών (1)*	Εσωτερικών και Αστυνομίας (2)
3	Οικονομίας	Οικονομίας (2)	Οικονομίας (3)
4	Δικαίου	Δικαίου (3)	Δικαίου και Παιδείας (6)
5	Πολεμικών	Πολεμικών (4)	Πολεμικών (4)
6	Ναυτικού	Ναυτικού (5)	Ναυτικών (5)
7	Θρησκείας	Λατρείας (6)	—
8	Αστυνομίας	Αστυνομίας (7)	—

* Ο αριθμός δηλώνει τη σειρά αναφοράς τους στα Συντάγματα.

Πηγή: *Ανδρ. Μάμουκας, Τα κατά την αναγέννησιν της Ελλάδος.*

και την Πρωσσία (1808). Των θρησκευτικών ζητημάτων επιλαμβάνεται το Υπουργείο Εσωτερικών[70]. Οι έννοιες, πάντως, της ελευθερίας, της παιδείας, της θρησκευτικότητας, της δικαιοσύνης και της συνεπούς συμπεριφοράς του πολίτη ως θεωρία και βίωμα διαπλέκονται σε μεγάλο βαθμό. Βέβαια, δεν πρέπει να διαφεύγει της προσοχής το γεγονός ότι στη νομική τοιχογραφία της Εθνοσυνέλευσης χαράσσονται και κοραϊκές επιρροές[71]. Πάντως, η παράλειψη κατά τίτλο αυτόνομο ή και παρατακτικό του υπουργείου της Θρησκείας είναι γεγονός.

70. Αρχείο Κουντουριωτών, τ. Η', Αθήναι 1967 σ. 213-214 (επιστολή Μιχ. Σούτσου, Πόρος 23 Απριλίου 1827).

71. Αδ. Κοραής, *Περί των ελληνικών συμφερόντων διάλογος δύο Γραικών*, εν Ύδρα 1825, σ. 55.

2
Η ΔΙΟΙΚΗΣΗ ΤΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ

Τα αρμόδια υπουργεία και η στελέχωσή τους

Το Υπουργείο Εσωτερικών

Η Εθνοσυνέλευση της Επιδαύρου με θέσπισμά της στις 15 Ιανουαρίου 1822 εξέλεξε πενταμελές Εκτελεστικό, στο οποίο προΐστατο ο φαναριώτης πολιτικός Αλ. Μαυροκορδάτος. Το Εκτελεστικό χωρίς χρονοτριβή προέβη στο διορισμό των πρώτων υπουργών που συγκρότησαν ένα πολυμελές υπουργικό σώμα. Η εντύπωση που επιδιώκεται να δοθεί στην Ευρώπη είχε ιδιάζουσα σημασία. Οι όροι υπουργείο και υπουργός δεν επικρατούν ακόμη. Η γαλλική επίδραση θα αποτυπωθεί και γλωσσικά στους τίτλους Μινιστέριο (Ministère) και Μινίστρος (Ministre)[1]. Οι ξενίζοντες όροι απεμπολούνται από τη Β' Εθνοσυνέλευση.

Τα καθήκοντα του Μινίστρου των Εσωτερικών καλείται να εκτελέσει ο Ηπειρώτης Ιωάννης Κωλέττης. Το υπουργείο που αναλαμβάνει είναι σημαντικό, δεδομένου ότι οι αρμοδιότητές του καλύπτουν περίπου το 50% των διοικητικών ζητημάτων. Ο οργανωτικός νόμος των μινιστεριών είναι απόρροια των αποφάσεων και των συνταγματικών εξουσιοδοτήσεων της Α' Εθνοσυνέλευσης και εκδόθηκε στις 27.2. 1822[2]. Οι μινίστροι αναδέχονται τις εντολές του Εκτελεστικού, αλληλογραφούν μαζί του και παρουσιάζουν τα εκπονούμενα νομοσχέδια διά μέσου του Αρχιγραμματέα της Επικρατείας.

Ειδικότερα, στο ευρύ φάσμα της δικαιοδοσίας του Υπουργείου Εσωτερικών[3], μεταξύ άλλων, ανήκει:

α. να "φροντίζει ... την ανακάλυψιν και διατήρησιν των αρχαιοτήτων..."

β. να "ενασχολείται μετ' επιμελείας εις την είσαξιν και διάδοσιν των φώτων, των τόσον αναγαίων διά την επίδοσιν του Ελληνικού Έθνους, προβάλλων εις την Διοίκησιν την μέθοδον και τους τρόπους διά την ανέγερσιν πανεπιστημίων, λυκείων, σχολείων και λοιπών διδακτηρίων και ιδιαιτέρως σχολείων του μεν Ναυτικού, του δε Πολεμικού. Εν γένει δε αναλαμβάνει την φροντίδα να διδάσκωνται οι νέοι πάσης τάξεως τα κοινά γράμματα και τα πρώτα εις τον βίον αναγκαία μαθήματα δια της αλληλοδιδακτικής μεθόδου".

γ. να "φροντίζει την ανέγερσιν και διατήρησιν κοινωφελών καταστημάτων, οίον νοσο-

---

1.- Γ. Δ. Δημακόπουλος, *Ο πρώτος οργανισμός του Υπουργείου Εσωτερικών και τα στάδια του υπουργικού θεσμού παρ' ημίν (1822 - 1832)*, εν Αθήναις 1972, σ. 1233 - 1234.

2.- Πρόκειται για το *«Σχέδιο γενικού μηχανικού οργανισμού της Προσωρινής Διοικήσεως της Ελλάδος»*. Ο Γ. Δ. Δημακόπουλος ορθά υποστηρίζει ότι «το κείμενον τούτο χαρακτηρίζεται «σχέδιον» πιθανώς υπό την έννοιαν προσωρινής ισχύος αυτού, περί της οποίας δεν γνωρίζομεν εάν εκ προοιμίου ετέθησαν χρονικά όρια» [ό. π., σ. 1235].

3.- Γ. Δ. Δημακόπουλος, *Το Υπουργείο των Εσωτερικών και η διοίκησις αυτού κατά τον Ιερόν Αγώνα* εκδ. «Νομαρχία Αττικής» εν Αθήναις 1973, σ. 15- 16.

κομείων, ορφανοτροφείων, πτωχοκομείων" και να "λαμβάνει όλα τα αναγκαία μέτρα διά την πρόοδον και τελειοποίησιν της ηθικής του Έθνους καταστάσεως".

Επισημαίνω την αξία της σκέψης της αρχαιολογικής μέριμνας, λόγω των γνωστών κινδύνων των μνημειακών και άλλων καταλοίπων του παρελθόντος από την κακοπραγία των συρράξεων και τη μάστιγα της αρχαιοκαπηλείας. Τα εκπαιδευτικά χρέη καταγράφονται αναλυτικότερα. Δεν θα μπορούσαμε να μην σταθούμε στην προσπάθεια διάδοσης της γνώσης, στην προαγωγή χωρίς ταξικούς φραγμούς της στοιχειώδους εκπαίδευσης, στη φιλόδοξη αναφορά "Πανεπιστημίων" (sic) και των εξελικτικών προγενέστερων βαθμίδων, την ίδρυση εξειδικευμένων σχολείων Ναυτικού και Πολεμικού και την πεποίθηση για την αναγκαιότητα της αλληλοδιδακτικής μεθόδου, πριν καν καθιερωθεί συνταγματικά. Βέβαια, δεν στερείται ενδιαφέροντος και ο προσδιορισμός της κοινωνικής πρόνοιας, που σε κάποιο βαθμό αφορά και τους νέους. Όλα αυτά προσδοκάται να συντείνουν στην ενίσχυση "της ηθικής του Έθνους" στις υπό εκκόλαψη κρατικές του συνιστώσες.

Με άλλη απόφαση (αρ. 200) του Προέδρου του Εκτελεστικού διατάχθηκε η εσωτερική οργάνωση και λειτουργία των υπουργείων κατά τρόπο συγκεκριμένο. Στους Μινίστρους επαφίεται η τήρηση των καθηκόντων τους και μόνο αυτών, η μη διαροή πληροφοριών, η εκτίμηση της υπηρεσιακής καταλληλότητας και ο πειθαρχικός έλεγχος του προσωπικού, η ευθύνη της απρόσκοπτης επαφής με το κοινό[4] και η ευταξία του γραφείου[5]. Η εύρρυθμη λειτουργία των υπηρεσιών των Υπουργείων επιχειρείται να εξασφαλιστεί μέσω μιας μάλλον ιεραρχημένης υπαλληλίας[6] με διευθυντικό προϊστάμενο το Γενικό Γραμματέα και τους υπό αυτόν κλαδάρχες, τμηματάρχες, γραμματείς, υπογραμματείς, "πρωτοκολλιστές" κλπ. Σύντομα έγινε και η επάνδρωση των Υπουργείων κατά κύριο λόγο εκ μέρους του Εκτελεστικού, μολονότι προβλεπόταν ότι εκείνο θα προχωρούσε μόνο στο διορισμό του Γ.Γ. Τους άλλους διορισμούς θα τους έκαναν οι Μινίστροι.

Πρώτος Γενικός Γραμματέας του Υπουργείου Εσωτερικών είναι ο Κερκυραίος φιλικός αγωνιστής και νομικός Ιωάννης Βαπτιστής Θεοτόκης (1778-1865). Ο Θεοτόκης θα εγχειρίσει τις σφαγίδες, πρωτόκολλα και έγγραφα του υπουργείου στον Γ. Γλαράκη[7], ο οποίος αναλαμβάνει επί υπουργίας του Γρηγ. Δικαίου - Παπαφλέσσα (27.4.1823 - 20.5.1825) τη Γενική Γραμματεία[8]. Μετά το Μανιάκι, ο Γλαράκης, αν και είχε αποφασι-

---

4.- Ανδρ. Μάμουκας, *Τα κατά την Αναγέννησιν της Ελλάδος* τ. Α', Πειραιεύς 1939, σ. 53.

5.- ΑΕΠ, τ. Α'. εν Αθήναις 1857, σ. 321 - 322.

6.- Γ. Δ. Δημακόπουλος, *Ο πρώτος οργανισμός του Υπουργείου Εσωτερικών ...*, ό.π., σ. 1238 - 1239· του ιδίου, *Η διοικητική οργάνωσις της Ελληνικής Πολιτείας 1827 - 1833*, τ. Α', Αθήναι 1970, σ. 99.

7.- J. Petropoulos, *Πολιτική και συγκρότηση κράτους στο ελληνικό βασίλειο (1833-1843)*, ΜΙΕΤ, τ.Β', Αθήνα 1986, σ.748. Για τον Ιωάννη-Βαπτιστή Θεοτόκη βλ. Γ. Ι. Ράλλης, *Γεώργιος Θεοτόκης, ο πολιτικός του μέτρου*, εκδ. "Ελληνική Ευρωεκδοτική" Αθήνα, χ.χ., σ. 14-22, 347.

8.- ΓΑΚ, ΑΓ, Υπουργ. Εσωτερικών, φ. 7, 1.5.1823. Γ. Δ. Μεταλληνός, "Παπαφλέσ(σ)ας - Δικαίος Γρηγόριος", *ΘΗΕ* 10 (1967), στ. 5.

στεί να συγκαταλεχθεί στα μέλη του Ανωτάτου Κριτηρίου[9], παραμένει και διευθετεί προσωρινά τις υποθέσεις του Υπουργείου[10].

Η ενδεκαμελής "Διοικητική Επιτροπή" ανέλαβε την ολική κυβέρνηση των ελληνικών πραγμάτων σε μια πολύ δύσκολη στιγμή[11] και άσκησε την εξουσία για έναν χρόνο (18.4.1826 - 3.4.1827) έως ότου η κυβερνητική εξουσία δόθηκε προσωρινά στην "Αντικυβερνητική Επιτροπή". Κατά την περίοδο της Διοικητικής Επιτροπής δεν υφίστατο Βουλευτικό, Εκτελεστικό, Υπουργεία. Τα Υπουργεία (= Γραμματείες) επανασυστήνονται στις 26 Μαΐου 1827[12]. Γραμματέας των Εσωτερικών και της Αστυνομίας διορίζεται ο Αναστάσιος Λόντος και ασκεί τα καθήκοντά του για επτάμισι μήνες (26.5.1827 - 12.1.1828), έως ότου, δηλαδή, τα ηνία του Κράτους περιέρχονται στον Κυβερνήτη Ι.Α. Καποδίστρια[13]. Μάλιστα, η Αντικυβερνητική Επιτροπή προσπαθώντας να συντονίσει το έργο των Γραμματειών εκδίδει το υπ. αρ. 8/31.5.1827 διάταγμα[14], με το οποίο ρυθμίζονται θέματα υπογραφής, σφράγισης, δημοσίευσης και ενέργειας των αποφάσεων, της σύγκλησης των Γραμματέων, του πρωτοκόλλου των εισερχομένων και εξερχομένων εγγράφων.

Καθ' όλη τη διάρκεια του Αγώνα η λειτουργία των Υπουργείων δυσχεραίνονταν από τις αντίξοες συνθήκες διεξαγωγής του, τις μετακινήσεις, τις πολιτικές έριδες και τα οικονομικά προβλήματα. Τον Ιούλιο του 1823 το Συμβούλιο των Υπουργών υπολογίζει σε 25.000 γρ. τα πρώτα έξοδα Βουλευτικού και Υπουργείων[15]. Το Υπουργείο Εσωτερικών δυσκολεύεται διαδικαστικά να καλύψει παρεπίπτοντα έξοδα μικροϋποθέσεων και γραφείου. Γι' αυτό, ζητά επιπλέον πίστωση έως 15.000 γρ. με την υποχρέωση απόδοσης λογαριασμού[16].

Στα Γενικά Αρχεία του Κράτους και στους φακέλλους του Υπουργείου Εσωτερικών του Αγώνα διασώζονται έγγραφα από τα οποία προκύπτουν ενδιαφέροντα στοιχεία για τις ώρες λειτουργίας και έξοδα του Υπουργείου, τη στελέχωσή του, τους υπαλλήλους και τη μισθοδοσία τους. Συγκεκριμένα: 1) Ενώ το 1823 οι εβδομαδιαίες ώρες εργασίας του Υπουργείου ανέρχονται σε πενηντατρείς (53), το ωράριο του 1827 παρουσιάζεται σαφώς μειωμένο (45-38 ώρες)[17]. Το ενοίκιο του γραφείου το 1826 ανερχόταν στα 150 γρ. και τα λειτουργικά έξοδα σε 100 γρ.[18]. 2) Ο αριθμός των υπαλλήλων στα Υπουργεία Εσωτε-

---

9.- ΓΑΚ, ΑΓ, Υπουργ. Εσωτερικών, φ. 65, (25 - 30.4.1825).

10.- Γ. Δ. Δημακόπουλος, *Ο πρώτος οργανισμός του Υπουργείου Εσωτερικών ...*, ό.π., σ. 1243.

11.- Ψήφισμα Η'/12.4.1826 Βλ. Γ. Δ. Δημακόπουλος, *Ο πρώτος οργανισμός του Υπουργείου Εσωτερικών ...*, ό.π., σ. 1245.

12.- Γ. Δ. Δημακόπουλος, *Ο πρώτος οργανισμός του Υπουργείου Εσωτερικών ...*, ό.π. σ. 1247[4]· του ίδιου, *Το Υπουργείον των Εσωτερικών...* ό.π., σ. 20

13.- Οι Γραμματείες καταργούνται τυπικά με το Νόμο ΝΗ/18.1.1828.

14.- ΓΑΚ, Αντικυβερνητική Επιτροπή, φ. 235 Γ.Δ. Δημακόπουλος, *Η διοικητική οργάνωσις...*, ό.π., σ. 84.

15.- ΓΑΚ, ΑΓ. Υπουργ. Εσωτερικών, φ. 19, 26.7.1823.

16.- ΓΑΚ, ΑΓ. Υπουργ. Εσωτερικών, φ. 12, 4.6.1823.

17. ΓΑΚ, ΑΓ. Υπουργ. Εσωτερικών, φ. 11, (21 - 31.5.1823). Γ.Δ. Δημακόπουλος, *Η διοικητική οργάνωσις...*, ό.π., σ. 99.

18. ΓΑΚ, ΑΓ. Υπουργ. Εσωτερικών, φ. 90, (Απρίλιος - Δεκέμβριος 1826).

ρικών και Αστυνομίας κυμαίνεται στους οκτώ - δέκα (Νοέμβριος 1823 - Μάρτιος 1824)[19]. Τα δύο υπουργεία εξυπηρετεί και ένας γραμματοκομιστής. 3) Ο Γ.Γ. λάμβανε το μήνα 500 γρ., οι συνθέτες 250-300, οι πρωτοκολλητές και οι υπογραμματείς 150 γρ. Η οικονομική δυσπραγία του 1826, υποχρέωσε τα μέλη των διοικητικών σωμάτων, υπουργούς, γραμματείς κλπ. να λαμβάνουν αντί χρημάτων αποδεικτικά οφειλής. 4) Ο Γραμματέας Π. Σπανόπουλος και οι υπογραμματείς Α. Βενετζολόπουλος και Μ. Δαμαλάς υπηρέτησαν τουλάχιστον για δύο, δεκατρείς και οκτώ μήνες αντίστοιχα[20]. Οι συνθέτες Αλ. Γλαράκης, Δ. Νικολαΐδης και Πρ. Παππά - Δημητρίου εργάστηκαν το λιγότερο δώδεκα, δεκαεπτά και πεντέμισι μήνες. Οι Ν. Κωνσταντουλάκης και Αν. Λιμπεράκης[21], πρωτοκολλητές, υπηρετούν τουλάχιστον οκτώμισι και δεκατρείς μήνες αντίστοιχα.

Η πολυμέρεια των αρμοδιοτήτων του Υπουργείου Εσωτερικών, η οποία προκαλούσε διοικητικές αρρυθμίες, οι πιο συγκροτημένες αποφάσεις της Β' Εθνοσυνέλευσης, όσο και η πείρα της διετίας 1821-1823, μολονότι οι συνθήκες, δεν ευνοούσαν σχολικές δραστηριότητες, δείχνουν σε μεγάλο βαθμό τη χρησιμότητα της ανάθεσης των εκπαιδευτικών ζητημάτων σ' ένα ειδικά εντεταλμένο πρόσωπο, τον ονομαζόμενο "Έφορο Παιδείας και ηθικής ανατροφής των παίδων". Ο Έφορος της Παιδείας σε γενικές γραμμές καλείται να επιβλέπει, να εποπτεύει, να επιστατεί, να επιθεωρεί και να διαχειρίζεται κεντρικά, υπεύθυνα και υπόλογα το "υπούργημά" του.

Ο πρώτος που διορίζεται Έφορος Παιδείας είναι ο γνωστός λόγιος, θεολόγος και κληρικός Θεόκλητος Φαρμακίδης[22]. Ο Φαρμακίδης, συνεκδότης του "Λόγιου Ερμή" και "συχνά κοραϊκότερος του Κοραή"[23] συμμετείχε ενεργά στα πολιτικά δρώμενα. Στο κείμενο της έγκρισης του διορισμού του, το Βουλευτικό υπογραμμίζει τη σημασία που έχει για την πατρίδα και το Έθνος η καλή ανατροφή των παιδιών και δέχεται ότι χρειάζεται να εφορεύει ο κατάλληλος άνθρωπος[24].

Με την επιφύλαξη της καθαρότητας του απομνημονευτικού λόγου, αναφέρουμε ότι ο Φαρμακίδης στην "Απολογία" του το 1840, λίγα χρόνια πριν από την αναγνώριση του Αυτοκέφαλου της Ελληνικής Εκκλησίας, γράφει: "... απεδείχθην εν έτει 1823 Ιουλίου 5 έφορος των σχολείων και της παιδείας ως ευσεβής βέβαια και ορθόδοξος και όχι ασεβής και ετερό-

---

19. ΓΑΚ, ΑΓ. Υπουργ. Εσωτερικών, φ. 27, 4.11.1823· φ. 29, 3.3.1824.

20. ΓΑΚ, ΑΓ. Υπουργ. Εσωτερικών, φ. 29, 11.1.1824.

21. ΓΑΚ, ΑΓ. Υπουργ. Εσωτερικών, φ. 88, 1.3.1826.

22. Ιεξ. Βελανιδιώτης, *Εκκλησία και Πολιτεία· περιληπτικόν ιστόρημα*, τχ.1, Εν Αθήναις 1906, σ. 24. Ν.Ε. Τζιράκης, «Φαρμακίδης Θεόκλητος", *ΘΗΕ* 11 (1967), στ. 999 - 1004. Έλλη Αλεξίου, *Εισαγωγή στην Ιστορία της Παιδαγωγικής*, Αθήνα χ.χ., σ. 114. Χρ. Γιανναράς, "Δυτικές επιδράσεις στην ελληνική Θεολογία από τον 17ο αιώνα ως τον 20ο", *ΔΕΣΝΠΓΠ* 2 (1978), σ. 82. Αικ. Κουμαριανού, «Θεόκλητος Φαρμακίδης προς Κωνσταντίνο Ασώπιο 1819 - 1832», *Πρακτικά Δ' Πανιονίου Συνεδρίου*, τ. Α', εκδ. "Κερκυραϊκά Χρονικά", 23 (1980), σ. 100 - 101. Κ.Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, εκδ. «Ερμής», Αθήνα [5]1989, σ. 379 - 380.Δ. Κ. Μαυροσκούφης, *Εκπαίδευση και εκπαιδευτική πολιτική*... ό.π., σ. 23-24.

23.- Χρ. Γιανναράς, *Ορθοδοξία και Δύση στη Νεώτερη Ελλάδα*, εκδ. «Δόμος», Αθήναι 1992, σ. 233.

24.- ΑΕΠ, τ. Β', εν Αθήναις 1862, σ. 515.

δοξος ή κακόδοξος γνωριζόμενος. Αλλ' αι τότε περιστάσεις δεν ήσαν αρμόδιαι προς παιδείαν. Τα αποτελούντα την Κυβέρνησιν δύο σώματα διηρέθησαν ευθύς...· αλλά δι' εύλογον τινά λόγον επιβουλής και της ιδίας μου της ζωής ηναγκάσθην ν' αναχωρήσω εκείθεν αυθημερόν και μετέβην εις Ύδραν"[25]. Ο Φαρμακίδης δεν άσκησε τα καθήκοντά του. Προτίμησε ν' αποδεχθεί την πλέον ασφαλή θέση του καθηγητή στην Ιόνιο Ακαδημία, η οποία του προτάθηκε από τον παλαιό ευεργέτη του Guilford[26]. Νομίζω ότι η αιτία της παραίτησής του βρίσκεται περισσότερο στο φόβο για τη ζωή του, στην πενία του, στην ακαταστασία των πολιτικών πραγμάτων και λιγότερο στις εκπαιδευτικές περιστάσεις, που δεν ήταν βέβαια και θεαματικά ευμενέστερες, όταν μετά από σκέψη, είχε αποδεχθεί το διορισμό του στις 4 Ιουλίου 1823.

Στη χορεία των ιερωμένων ανήκει και ο δεύτερος Έφορος της Παιδείας, ο Δημητριεύς Γρηγόριος Κωνσταντάς[27]. Διακεκριμένος εκπρόσωπος του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, ευρυμαθής και πολύγλωσσος, είχε το σθένος ν' αναδεχθεί το αξίωμά του σε μια στιγμή που η Επανάσταση πήρε δραματική μορφή και ο εμφύλιος εμαίνετο. Εργάστηκε φιλότιμα για το γένος, όπως παλαιότερα με τη συμμετοχή του στη συγγραφή της Νεωτερικής Γεωγραφίας και την εν γένει δράση του συνέβαλε στην καλλιέργεια της εθνικής συνείδησης. Έντεκα ημέρες πριν ενημερωθεί επίσημα η Βουλή για την παραίτηση Φαρμακίδη[28], το Εκτελεστικό προετοιμάζοντας μάλλον το κλίμα του νέου διορισμού δηλώνει ότι "το περί εκπαιδεύσεως της νεολαίας κεφάλαιον είναι μια ιερά φροντίς της Διοικήσεως, η οποία δεν επιθυμεί ει μη να λάβη τα μέσα δια να βάλη εις πράξιν τους κοινωφελείς της σκοπούς"[29]. Το Βουλευτικό στις 25.7.1824 εγκρίνει τον Κωνσταντά ως Έφορο Παιδείας[30]. Την επόμενη κιόλας ημέρα το Εκτελεστικό γνωστοποιεί την απόφαση στο Υπουργείο Εσωτερικών και από εκεί ανακοινώνεται υπηρεσιακά στον γηραίο λόγιο[31].

Ο Κωνσταντάς επί μακρό χρονικό διάστημα εργάστηκε χωρίς να έχει επίσημα καθοριστεί το εύρος των κινήσεών του. Αυτή η διαταγματική ανακολουθία[32], προϊόν της ανώμαλης εσω-

---

25.- Θ. Φαρμακίδης, *Απολογία* εκ της τυπογραφίας Αγγ. Αγγελίδου, εν Αθήναις 1840, σ. 8.

26.- Ο Φαρμακίδης αργότερα χρίζεται καθηγητής της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών (1837-1839, 1844-1860). Βλ. Δ.Σ. Μπαλάνος, «Η Θεολογική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών», *Εναίσιμα επί τη 35η επετερίδι της επιστημονικής δράσεως του Μακαριωτάτου Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου Αρχιεπισκόπου Αθηνών και πάσης Ελλάδος*, Αθήναι 1931, σ.144.

27.- Απ. Δασκαλάκης «Η ελληνική παιδεία κατά τον Αγώνα της Ελευθερίας», *ΕΕΦΣΠΑ* 7 (1958), σ. 275. Κ. Βουρβέρης, *Γρηγόριος Κωνσταντάς· ο διδάσκαλος του Γένους*, εκδ. «Ελληνική Ανθρωπιστική Εταιρεία», Αθήναι 1974, σ. 17-18. Αλ. Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε. Α. 1821 - 1894*, εκδ. «Ερμής», Αθήνα [2]1983, σ. κσ'. Κ. Χατζόπουλος, *Ελληνικά σχολεία στην περίοδο της οθωνικής κυριαρχίας (1453 - 1821)*, εκδ. «Βάνιας», Θεσσαλονίκη 1991, σ. 253 - 255. Γ.Ν. Λεοντσίνης, *Ζητήματα Νεότερης Ελληνικής Ιστορίας και Εκπαίδευσης*, Αθήνα 1995, σ. 246.

28.- ΑΕΠ, τ.Β', εν Αθήναις 1862, σ. 323.

29.- ΓΑΚ, ΑΓ, Υπουργ. Εσωτερικών, φ. 36, 10.7.1824.

30.- ΔΑΣΚ, τ. Α', σ. 66.

31.- ΓΑΚ, ΑΓ, Υπουργ. Εσωτερικών, φ. 37, 26.7.1824· φ. 40, 29.8.1824.

32.- Η σύσταση ειδικής τριμελούς επιτροπής δεν φαίνεται να είχε αποτέλεσμα (ΑΕΠ, τ. Β', σ. 403).

τερικής κατάστασης και των νομοθετικών - εργοτελεστικών δυσλειτουργιών, θεραπεύεται μόλις το Φεβρουάριο του 1825. Μπορεί ο καιρός που διέρρευσε να ήταν πολύτιμος, αλλά πιστεύω ότι ο Κωνσταντάς με το θεωρητικό του οπλοστάσιο, τις ενδιαφέρουσες εκπαιδευτικές του απόψεις και την εμπειρία του πεντάμηνου Σεπτεμβρίου 1824 - Ιανουαρίου 1825 μπόρεσε να αναλύσει και να συνθέσει με επάρκεια το ζητούμενο. Οι εισηγήσεις του υιοθετήθηκαν στον καταρτισμό του σχετικού διατάγματος. Το διάταγμα που φέρει τίτλο "χρέη και δικαιώματα του Εφόρου της Παιδείας" και έχει χαρακτήρα συγκεντρωτικό υπέγραψε ο υπουργός των Εσωτερικών στις 10.2.1825[33]. Ο Έφορος καλείται να εκτιμήσει τη σχολική πραγματικότητα με την αυτοπρόσωπη επίσκεψη (ουσιαστικά επιθεώρηση) των σχολείων και τη συγκέντρωση συναφών πληροφοριών. Η καταγραφή των σχολείων κατά κατηγορία σε πανελλήνια κλίμακα θεωρείται μεγάλης σημασίας για τη Διοίκηση. Η επίσημη αλληλογραφία με το διδακτικό προσωπικό και το επιτροπικό σώμα αποσκοπεί στη συγκρότηση δικτύου συνεχούς ροής πληροφοριών (άρθρα α', β', ζ').

Η αξιολόγηση της διαγωγής, του ήθους και της ικανότητας των διδασκάλων, τα μαθήματα και η διαδικασία μάθησης, η εισαγωγή της πλέον ευμέθοδης διδασκαλίας, η απαιτούμενη προσοχή στην ελληνική γλώσσα και τη λειτουργία των ελληνικών σχολείων συνιστούν σημαντικές πτυχές της καθοδηγητικής και εποπτικής προσπάθειας του Εφόρου (άρθρα γ', ι'). Ο Έφορος θεσμικά υπολογίζει στη συμβολή των σχολικών επιτρόπων όσον αφορά τη βελτίωση της εικόνας των σχολείων, στην επιλογή των διδασκάλων, στη σύσταση των αλληλοδιδακτικών, στην υλικοτεχνική υποδομή, την προμήθεια βιβλίων και ενδεχόμενη ίδρυση βιβλιοθηκών (άρθρα δ', ε', ζ', η'). Εντύπωση προκαλεί η διατύπωση του στ' άρθρου: "Να ερευνήση να μάθη οποίους και πόθεν έχει τους πόρους και τις προσόδους παν σχολείον και αν αυτές εξοδεύωνται εις τας καθαυτό χρείας του σχολείου ή αναλίσκονται εις μάτην και να ειδοποιήση την Διοίκησιν". Για την αναφορά τυχόν δασπάθισης χρημάτων αποκλειστικός υπεύθυνος είναι ο Έφορος. Αυτό σημαίνει ότι μια αδράνειά του θα είχε ίσως τη βαρύτητα της ηθικής αυτουργίας στην απόκρυψη οικονομικού εγκλήματος με αντίκρυσμα κοινωνικό και εκπαιδευτικό.

Μεγάλης σπουδαιότητας είναι τα εφορικά χρέη στον πλατύτερο ορίζοντα της πολιτιστικής κληρονομιάς και παιδείας. Στον έφορο ανήκει (άρθρο θ') να παραγγείλει στα επαρχεία, δημογεροντίες, σχολικές επιτροπές και δασκάλους να συνάξουν νομίσματα, αγάλματα, επιγραφές και "ό,τι άλλον λείψανον της αρχαιότητος", βρίσκεται στον τόπο τους "δια να αποκτήση με τον καιρόν παν σχολείον το Μουσείον του". Η μελέτη των αρχαίων ευρημάτων θα συντελέσει στην προσέγγιση της ιστορίας σε αρχαιογνωστικό και προσωπογραφικό επίπεδο. Υπάρχουν σ' αυτό το σημείο, κατά τη γνώμη μου, ασύνειδα ή και πρώϊμα ίχνη της έρευνας της τοπικής ιστορίας, ίσως και της μελέτης του περιβάλλο-

33.- ΔΑΣΚ, τ. Α', σ. 69-70. Θ. Κ. Σπεράντσας, «Ο Γρηγόριος Κωνσταντάς ως έφορος της Παιδείας ανά τας Κυκλάδας», *ΕΕΚΜ* 1 (1961), σ. 51-53. Αλ. Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση*... ό.π., σ. 12-14.

ντος. Παράλληλα, η ανίχνευση του παρελθόντος θ' αποτελέσει αντέρεισμα στην κατάκριση των Ευρωπαίων, επειδή αρχαιολογικά ευρήματα γίνονται αντικείμενα δωρεάς ή πώλησης στους περιηγητές.

Στα πέντε καταγεγραμμένα δικαιώματα του Εφόρου αντανακλάται η διάθεση της Διοίκησης να τον ενισχύσει. Η στήριξή του είναι κατ' αρχήν απαραίτητη στην ευόδωση του έργου του[34], το οποίο, όπως ομολογεί το Βουλευτικό, "κατά θεωρίαν", είναι μεν καλό, όμως δεν παύει να "είναι πολλά δύσκολον"[35]. Ένσταση ως προς την αποτελεσματικότητα του ενός και μόνον Εφόρου της Παιδείας διατύπωσε ενυπόγραφα ο Δ. Σουρμελής[36] που πρότεινε τρεις εφόρους, επηρεασμένος ίσως και από τις ισάριθμες χερσαίες τοπικές περιφέρειες του επαναστατημένου έθνους. Από μια πλευρά φαίνεται να προσέγγισε την άποψη Σουρμελή και ο Γρ. Κωνσταντάς όταν το Δεκέμβριο του 1828 συνέταξε με τον Γ. Γεννάδιο την εισηγητική τους έκθεση - σχέδιο προς τον Ι.Α. Καποδίστρια. Ωστόσο υπάρχει μια διαφορά που πρέπει να σημειωθεί. Οι Κωνσταντάς και Γεννάδιος βλέπουν τη βελτίωση της κατάστασης όχι σε μια τριπρόσωπη Εφορία της Παιδείας, αλλά σε μια βάση αποκεντρωτική με πυρήνες συλλογικούς, δεδομένου ότι εισηγούνται την σύμπηξη άμισθων τοπικών εφοριών κληρικολαϊκής σύνθεσης.

Έχει υποστηριχθεί ότι ο Γρηγόριος Κωνσταντάς διατήρησε το αξίωμά του μέχρι την άφιξη του Καποδίστρια[37]. Δεν είναι καθόλου βέβαιο ότι είχε πάντοτε την ευχέρεια και την ευκαιρία να διεκπεραιώνει το έργο του. Αν είχε ουσιαστικό νόημα ο θεσμός του Εφόρου έως την ίδρυση Υπουργείου Παιδείας, η περαιτέρω ενεργοποίησή του θα όριζε τη διαρχία και τον αντισυνταγματικό εξουσιαστικό επεκτατισμό του Υπουργείου Εσωτερικών.

Το Υπουργείο Θρησκείας

Στην επισήμανση που συνοδεύει το Γενικό Μηχανικό Οργανισμό της Προσωρινής Διοικήσεως της Ελλάδος "εις αυτό περιορίζονται τα χρέη και δικαιώματα του μινιστερίου τούτου" παρουσιάζεται επιγραμματικά η τακτική συμπεριφοράς την οποία διατάσσεται να ακολουθήσει το Μινιστέριο της Θρησκείας για την ασφάλεια της διοίκησης τη διατήρηση της ευταξίας, τη σεμνοπρέπεια και προαγωγή των ιερατικών. Σε τρεις κύριες κατευθύνσεις οφείλουν να κινούνται οι προσπάθειες του Υπουργείου: Να φροντίζει την οικονομία εκκλησιών και μονών, να διακηρύξει δια του ιερού κλήρου την υπακοή στην έννομη Διοίκηση, να υποβάλλει γνωμάτευση "περί όσων αφορώσιν την εύκλειαν της Θρησκείας"[38].

34.- ΓΑΚ, ΑΓ, Υπουργ. Εσωτερικών, φ. 51, 18.1.1825.

35.- Β. Β., χφ. αριθμ. 236, σ. 100· ΔΑΣΚ, τ. Α', σ. 67.

36.- Εφημ. Αθηνών, φ. 39 (28.1.1825), σ. 32· ΔΑΣΚ, τ. Γ', σ. 2073 - 2074.

37.- Θ. Κ. Σπεράντσας, «Κωνσταντάς Γρηγόριος», *ΘΗΕ* 7 (1965), στ. 1235. Λ. Παπαδάκη, *Η αλληλοδιδακτική μέθοδος διδασκαλίας στην Ελλάδα του 19ου αιώνα*, Ίδρυμα για το παιδί, εκδ. «Δωδώνη», Αθήνα - Γιάννινα 1992, σ. 249.

38.- ΓΑΚ, ΑΓ, Υπουργείο Θρησκείας, φ. 1α, Γενικά, 27.2.1822. Εμμ. Ι. Κωνσταντινίδης, *Η εν Ελλάδι*

Πρώτος Υπουργός Θρησκείας ορκίζεται ο Ανδρούσης Ιωσήφ[39], κατά κόσμον Ιωάννης Καρώνης. Επίσκοπος από το 1806, δεσμώτης από τις παραμονές της Επανάστασης στην Τρίπολη, ελευθερώθηκε ελάχιστες ημέρες πριν από την άλωσή της[40]. Ο διορισμός του (15.1.1822) δεν παρακωλύθηκε από το γεγονός ότι ήταν ήδη βουλευτής, επειδή το Σύνταγμα της Επιδαύρου δεν θεωρούσε ασυμβίβαστη τη διπλή ιδιότητα, βουλευτική και υπουργική[41]. Μικρό χρονικό διάστημα (Απρίλιος - Μαΐος 1822) ο Ιωσήφ διετέλεσε προσωρινά και Υπουργός Δικαίου[42], μετά το θάνατο του Θ. Βλάσση. Καλείται, μάλιστα, να μην συστεγάσει τα υπουργικά γραφεία, ώστε να μην συγχέωνται τα αντικείμενά τους. Το διακριτό των υπουργικών αρμοδιοτήτων αποτελεί μέλημα της Διοίκησης.

Ο Ανδρούσης Ιωσήφ παραμένει Υπουργός και τη β' διοικητική περίοδο[43]. Τον Ιανουάριο του 1825 εξαιτίας της διχοστασίας και των ποικίλων διενέξεων παραιτείται και επιστρέφει στη Μητρόπολή του. Τον διαδέχεται ο Δαμαλών Ιωνάς (Κωνσταντινίδης), ο μετέπειτα επίσκοπος Ηλείας (1833-1834) και αρχιεπίσκοπος Κορινθίας (1852-1854)[44]. Ο Ιωνάς πιστεύει ότι η θρησκεία είναι "ο του πολιτεύματος χαλινός" και κρίνει απαραίτητη τη συνεργασία του Υπουργείου του και της Διοίκησης "εις κατάπαυσιν των καταχρήσεων και διατήρησιν των εντολών και του ζήλου της ευσεβείας"[45]. Η Διοικητική Επιτροπή του 1826 σηματοδοτεί εύλογα το τέλος της υπουργίας του.

Πενηντατρείς ώρες την εβδομάδα (ωράριο του 1823) εργάζεται το Υπουργείο[46] και στο πλαίσιο των ανατεθεισών δραστηριοτήτων επιδιώκει να προωθήσει το έργο του. Με λεπτομέρεια έχει διαγραφεί ο τρόπος της επαφής του με τους πολίτες, η διαδικασία της έγγραφης επικοινωνίας του[47], η συμμετοχή του Προϊσταμένου του στο υπουργικό συμβούλιο[48], οι σχέσεις του με το Βουλευτικό και η επικοινωνία του με το Εκτελεστικό. Οι διϋπουργικές, εξάλλου, σχέσεις κινήθηκαν στο πλαίσιο της αναγνώρισης των νέων υπουργών και της ορκομωσίας τους ή των περιπτώσεων συναρμοδιότητας, επικαλύψεων και αθέμιτων αναμείξεων[49]. Όσο οι τοπικές διοικήσεις ίσχυαν, υπήρχε μια επικοινωνία, όχι

Εκκλησία κατά την επαναστατικήν και την μέχρι της αφίξεως του Όθωνος μεταβατικήν εποχήν (1821 - 1833), εν Αθήναις 1970, σ. 22.

39.- ΓΑΚ, ΑΓ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 1α, Γενικά, 24.3.1822.

40.- Ιεζ. Βελανιδιώτης, *Ιωσήφ ο Ανδρούσης, όμηρος δεσμοφόρος εν Τριπολιτσά, Μινίστρος της θρησκείας και του Δικαίου κατά του Αγώνα (1770 - 1844)*, εν Αθήναις 1906, σ. 9 - 15.

41.- Γ. Δ. Δημακόπουλος, *Ο πρώτος οργανισμός του Υπουργείου Εσωτερικών*... ό.π., σ. 1234.

42.- Βλ. ΓΑΚ, ΑΓ, Υπουργείο Θρησκείας, φ. 1α, Γενικά, 18.4.1822· φ. 2α, Γενικά, 2.6.1823.

43.- ΓΑΚ, ΑΓ, Υπουργείο Θρησκείας, φ. 2α, Γενικά, 29.4.1823.

44.- Ν. Π. Παπαδόπουλος, *Δαμαλών Ιωνά διπλωματικαί σελίδες του 1821*, εν Αθήναις 1971, σ. 3-4. Ν. Λ. Φορόπουλος, « *Ιωνάς, Επίσκοπος Ηλείας (1833 - 1834)*», *ΘΗΕ* 7 (1965), στ. 102.

45.- Θ. Α. Στράγκας, *Εκκλησίας Ελλάδος Ιστορία εκ πηγών αψευδών 1817 - 1967*, τ. Α', Αθήναι 1969, σ. 5.

46.- ΓΑΚ, ΑΓ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 2α, Εκκλησιαστικά, 29.5.1823.

47.- ΓΑΚ, ΑΓ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 2α, Διάφορα, 15.5.1823· φ. 10α, Γενικά, 11.9.1825.

48.- ΓΑΚ, ΑΓ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 8α, Γενικά, 14.4.1825.

49.- ΓΑΚ, ΑΓ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 3α, Διάφορα, 5.9.1823.

όμως ιδιαίτερα πυκνή. Κρίνεται αναγκαίο να τονιστεί ότι ακόμη και το Νοέμβριο του 1825, παρόλο που στα εκπαιδευτικά αρμόδιο είναι το Υπουργείο Εσωτερικών, το Υπουργείο Θρησκείας γίνεται παραλήπτης μιας σειράς εγγράφων. Η παραδοσιακή σχέση της εκκλησίας με τα γράμματα, η εδραιωμένη πεποίθηση του λαού στο μορφωτικό ρόλο της εκκλησίας, η στήριξη σχολείων απ' αυτή, η συχνή ταύτιση της ιδιότητας του ιερέα και διδασκάλου στο ίδιο πρόσωπο, συνέβαλαν σ' αυτήν τη συνταγματικά απρόβλεπτη διακίνηση εγγράφων[50].

Στο Υπουργείο της Θρησκείας υπηρετούν εκτός από τον Γενικό Γραμματέα τρεις - τέσσερις υπάλληλοι όχι πάντοτε οι ίδιοι. Οι προσωπικές περιπέτειες, η αχρηματία τους αλλά και οι ευρύτερες εξελίξεις καθορίζουν την πρόσληψη και την αποχώρησή τους. Γενικοί γραμματείς υπηρέτησαν κατά σειρά ο Κύπριος διδάσκαλος και ευνοούμενος του Παπαφλέσσα Χαράλαμπος Μάλης[51], ο Δανιήλ Γεωργόπουλος[52], ο φιλικός Αγαθόνικος Μιλτιάδης[53] ο Ιωάσαφ Βυζάντιος[54] και ο Καλλίνικος Καστόρχης[55].

Ο γράφων είναι πλέον σε θέση να συντάξει έναν κατάλογο υπαλλήλων του Υπουργείου, ο οποίος περιλαμβάνει δεκαεπτά πρόσωπα (βλ. πίν. 2, σ. 56). Ο μισθός του υπουργού ανερχόταν σε 500 γρόσια, του Γ.Γ. έφθανε τα 350, του συνθέτη τα 250, των πρωτοκολλιστών 200, των αντιγραφέων τα 150, του γραμματοκομιστή τα 50 γρ. Η πληρωμή του κατώτερου προσωπικού προβλεπόταν να γίνεται σε μετρητά, ενώ ο Γ.Γ. εισέπραττε μέρος του ποσού σε εθνικές ομολογίες[56]. Η στέρηση των δημοσίων εσόδων προκαλεί την υπογραφή αποδεικτικών οφειλής ή την έκδοση προσωπικών ενταλμάτων από το Εκτελεστικό. Έξοδα έχει και η λειτουργία του γραφείου του Υπουργείου. Η δαπάνη για την στοιχειώδη γραφική ύλη στις αρχές του 1825 προϋπολογίζεται σε 500 γρόσια[57].

50.- Βλ. Κ. Α. Διαμαντής (εισ. - επιμ.). *Τα περιεχόμενα των Γενικών Αρχείων του Κράτους*, Αθήναι 1972, σ. 236 - 244. Πβ. Δ.Κ. Μαυροσκούφης, *Εκπαίδευση και εκπαιδευτική πολιτική στην Ελλάδα 1821 - 1832*, εκδ. "Ενυάλειο Κληροδότημα", Θεσσαλονίκη 1996, σ. 21.

51.- Κ. Λ. Κοτσώνης, «Ο Κύπριος αγωνιστής Χαράλαμπος Μάλης πρώτος Γεν. Γραμματεύς Υπουργ. Θρησκείας», *Συμπόσιον Πνευματικόν επί χρυσώ ιωβηλαίω ιεροσύνης του Μητροπολίτου Πατρών Νικοδήμου 1939 - 1989*, Αθήναι 1989, σ. 225 - 243.

52.- ΓΑΚ, ΑΓ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 3α, Διάφορα, 8.9.1823· φ. 4, Διάφορα, 14.6.1824. Ο Δανιήλ Γεωργόπουλος αργότερα παρουσίασε στον Κυβερνήτη Ι. Καποδίστρια βιβλίο εκκλησιαστικό που ο ίδιος είχε γράψει (ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 27, Σχολικά, 12.5.1830).

53.- Τ.Αθ. Γριτσόπουλος, "Αγαθόνικος Μιλτιάδης", *ΘΗΕ*, 1 (1962), στ.103-104. Η υπογραφή του συναντίεται σε έγγραφο στις 17.3.1825 [ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας φ. 7, Διάφορα, (Ναύπλιο)].

54.- ΓΑΚ, ΑΓ, Υπουργ. Θρησκείας, Διάφορα, 8.11.1825. Η υπογραφή του συναντιέται στις 23.11.1825 [ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ.11α, Διάφορα, (Ναύπλιο)].

55.- Η υπογραφή του συναντιέται στις 6.4.1826 [ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 15, Εκκλησιαστικά, Ναύπλιο].

56.- Ο Ανδρούσης Ιωσήφ για μισθούς της α΄ περιόδου έλαβε εθνικές ομολογίες 7.250 γρ. και για τη β΄ δύο διαταγές των 1400 γροσίων (ΓΑΚ, ΑΓ, Υπουργ. Θρησκείας, Διάφορα, 2.11.1825).

57.- ΓΑΚ, ΑΓ, Υπουργ. Θρησκείας, φ.7, Διάφορα, 26.1.1825.

Πίνακας 2

ΥΠΑΛΛΗΛΙΚΟ ΠΡΟΣΩΠΙΚΟ ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΥ ΘΡΗΣΚΕΙΑΣ 1822 - 1827

α/α	ΟΝΟΜΑ	ΙΔΙΟΤΗΤΑ	ΕΤΟΣ
1.	Γ. Αναστασιάδης	γραμματέας	1826
2.	Β. Αντωνόπουλος	γραμματέας	1826
3.	Μ. Δημητρακέλης	πρωτοκολλητής	1825
4.	Π. Δημητρακέλης	συνθέτης	1825
5.	Κ. Θεοδοσίου	υπογραμματέας	1822
6.	Γ. Ιωαννίδης	γραμματέας	1826
7.	Π. Καλαμαριώτης	πρωτοκολλητής	1822
8.	Νικ. Κάλας	γραμματέας	1823
9.	Καλλίνικος, ιερομόναχος	γραμματοκομιστής	1825-1826
10.	Καλ. Καστόρχης	συνθέτης	1826
11.	Αθ. Κωνσταντινίδης	συνθέτης	1825
12.	Ιωσ. Κωνσταντινίδης	πρωτοκολλητής	1825-1826
13.	Γ. Κωνσταντόπουλος	αντιγραφέας	1825
14.	Αθ. Μαρκίδης	αντιγραφέας	1825-1826
15.	Δ. Οικονομέλης	συνθέτης	1825
16.	Γ. Ρεδενιώτης	αντιγραφέας	1825
17.	Π. Σταματελόπουλος	γραμματέας	1824

Πηγή: ΓΑΚ, ΑΓ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 1α, 2α, 7, 8α, 11α, 12, 13, 15.

Το υπουργείο Δικαίου και Παιδείας.

Το Σύνταγμα της Τροιζήνας με το να καθορίσει την ίδρυση της συγγραμματείας Δικαίου και Παιδείας ήλθε να καλύψει την ανάγκη της διαχείρισης των εκπαιδευτικών ζητημάτων από μια ad hoc ανώτατη διοικητική αρχή, την απουσία της οποίας επιτιμητικά τόνιζε ο Αδαμάντιος Κοραής[58]. Κι αυτό, ενώ στην Επτάνησο Πολιτεία το "Τμήμα Δημόσιας και Ιδιωτικής Εκπαίδευσης" λειτουργεί από το 1790[59]. Στις διαβουλεύσεις που προηγήθηκαν του ορισμού του καθ' ύλην Γραμματέα είχαν ακουστεί τα ονόματα του Τάτση Μαγγίνα και του Γ. Μαυρομάτη, φίλου των Μαυροκορδάτου και Τρικούπη. Υπουργός θα γίνει τελικά ο κεφαλλωνίτης Γεράσιμος Κώπας[60], με μαθηματικές και ναυτικές σπουδές σε ρωσσικά εκπαιδευτήρια. Η μέχρι τότε διοικητική του πείρα συνίστατο στην επιτελική θητεία του κοντά στον στρατηγό Shndevhn, στην ανάληψη της γενικής γραμματείας του Μινιστερίου Ναυτικών και στην γραμματειακή του υπηρεσία στο Δικαστήριο των Λειών. Οπωσδήποτε, όμως, δεν ανήκε στους γνωρίζοντες τα εκπαιδευτικά πράγματα. Η υπουργία Κώπα κράτησε μέχρι τον Οκτώβριο του 1827, όταν απολύεται[61] και αντικαθίσταται από τον Μιχαήλ Σούτσο[62]. Ο Σούτσος διευθύνει το υπουργείο μέχρι την έλευση του Καποδίστρια.

58.- Α. Κοραής, *Άπαντα*, τ.Β΄, Αθήνα 1969, σ.225-228.

59.- G.N. Leontsinis, *The island of Kythera a social history (1700-1863)*, Athens 1987, σ.304-305.

60.- ΓΑΚ, Αντικυβερνητική Επιτροπή, φ.234, 26.5.1827.

61.- Διάταγμα 685/ 7.10.1827, ΓΑΚ, Αντικυβερνητική Επιτροπή, φ.234. Γ.Δ. Δημακόπουλος, *Η διοικητική οργάνωσις*... ό.π. (6), σ.82-83.

62.- Διάταγμα 686/ 7.10.1827. Βλ. Γ.Δ. Δημακόπουλος, "Αι κυβερνητικαί αρχαί της Ελληνικής Πολιτείας 1827-1833", *Ο Ερανιστής*, 21-22 (1962), σ.148.

3
Η ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΙ ΤΑ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΑ ΣΧΕΔΙΑ

Η ελληνική παιδεία στις αρχές του 19ου αιώνα είχε φθάσει σε αξιοπρόσεκτα επίπεδα. Οι διαπιστώσεις του Ανώνυμου της "Ελληνικής Νομαρχίας" (1806) "ω, πόση διαφορά ευρίσκεται εις την Ελλάδα από δέκα χρόνους έως την σήμερον... Δεν ευρίσκεται πόλις την σήμερον οπού να μην έχη δύο και τρία σχολεία... Ούτε οι διδάσκαλοι την σήμερον έχουσι εκείνην την ενοχλητικήν και βραδείαν μέθοδον της παραδόσεως, ούτε οι μαθηταί φυλάττουσι την οκνηρίαν και αμέλειαν, οπού είχον ... Τα σχολεία δεν είναι πλέον έρημα ως και πρότερον, αλλά το καθέν περιέχει πενήντα και εκατόν μαθητάς... Επλούτισαν τα σχολεία με τα αναγκαιότερα βιβλία, τόσον επιστημονικά καθώς και ηθικά"[63] ταυτίζονται με τον κοραϊκό λόγο "έφθασε, τέλος πάντων, η ώρα την οποίαν οι δυστυχείς ημών πατέρες επεθύμησαν εις μάτην"[64]. Τα εκπαιδευτικά ζητήματα απασχολούν περισσότερους ανθρώπους. Η δέσμη των ιδρυόμενων σχολείων διευρύνεται.

Κατά τη διάρκεια της τουρκοκρατίας η εκπαιδευτική πολιτική διαμορφώνεται ανάλογα με τις συνθήκες ζωής του έθνους. Η ανυπαρξία της κρατικής του υπόστασης δεν επιτρέπει τη χάραξη ενιαίας σχολικής στρατηγικής, ενώ ταυτόχρονα η παράδοση και επιφανή πρόσωπα επηρεάζουν τη σχολική κατάσταση. Το ουσιώδες έργο της αγωγής και εκπαίδευσης των νέων, πέρα από το ρόλο της οικογένειας, αναλαμβάνεται από την Εκκλησία με τις όποιες προβολές του Βυζαντίου[65], τον κατά περίπτωση και χρόνο δραστηριοποιούμενο τοπικό παράγοντα, από τον ελληνισμό της Διασποράς και τους Έλληνες διαφωτιστές που θα ρηγματώσουν τον εκκλησιαστικό έλεγχο, με την ενωτική εκπαιδευτική σύνθεση του επιστημονικού, εθνικού και δημοκρατικού στοιχείου[66]. Η πορεία προς την σύσταση του νεοελληνικού κράτους θα κάμψει την ορμητικότητα του νεοελληνικού Διαφωτισμού και θα τον στρέψει, στην πνευματική και γλωσσική του διάσταση, κυρίως στις αλύτρωτες περιοχές

Η Επανάσταση του 1821 που αποσκοπούσε στην κατάκτηση της πολιτικής ανεξαρτησίας των Ελλήνων, κατηύθυνε, σε επίπεδο, τουλάχιστον, διατύπωσης αρχών, την εκπαι-

---

63.- Ανωνύμου του Έλληνος, *Ελληνική Νομαρχία, ήτοι λόγος περί ελευθερίας*, εκδ. "Κάλβος", Αθήνα 1973, σ.165-167.

64.- Βλ. Μ. Μαντούβαλου, *Αδαμάντιος Κοραής, ο συγγραφέας της "Ελληνικής Νομαρχίας"· φιλολογικές πηγές και ιδεολογική υποδομή του Νεότερου Ελληνισμού*, εκδ. "αφοί Τολίδη", Αθήνα 1996.

65.- N. Bayens and H. Moss, *Byzantium: An introduction to east Roman Civilazation*, Oxford 1953, σ.200-267. Πβ. S. Bowles - H. Gintis, *Schooling in Capitalist America, Educational Reform and the Contradictions of Economic life*, London 1976, σ.152.

66.- Ν. Ζαχαρόπουλος, *Η παιδεία στην τουρκοκρατία*, εκδ. "Πουρναράς", Θεσσαλονίκη 1983, σ.20. Στεργ. Ν. Δερβίσης, *Οργάνωση και Διοίκηση της Εκπαίδευσης· οργάνωση σχολείου και τάξης κατά την εκπαιδευτική νομοθεσία που ισχύει*, Θεσσαλονίκη ^{2}1984, σ. 22, 24. Β. Χατζηβασιλείου, *Το σύστημα ποινών στην ελληνική εκπαίδευση του 19ου αιώνα*, εκδ. "αφοί Κυριακίδη", Θεσσαλονίκη 1988, σ.13-15.

δευτική δυναμική σε δύο κυρίως σκοπούς, στην ενίσχυση, δηλαδή, της οντότητας του μελλοντικού ελληνικού κράτους και της προσωπικότητας των πολιτών του. Αυτό είναι αντιπροσωπευτικά εμφανές στη σημαντική διακήρυξη της Πελοποννησιακής Γερουσίας (27.4.1822)[67] όπου και διαγράφονται οι στόχοι της μόρφωσης των νέων. Πιστεύεται ότι η παιδεία μπορεί να προσφέρει τα ακόλουθα: 1. την ανάπτυξη της λογικής και του πνεύματος· 2. την καταπολέμηση των δεισιδαιμονιών και προλήψεων· 3. την αυτογνωσία και την αγάπη στην ελευθερία· 4. την ευσέβεια· 5. την αρετή και το ήθος· 6. τη θωράκιση της εθνικής ταυτότητας· 7. την κοινωνική και πολιτική συνειδητοποίηση. Οι απόψεις αυτές επαναλαμβάνονται ή και συμπληρώνονται σε πολλά έγγραφα, όπου διάχυτη είναι η θέση ότι "τα φώτα και οι μαθήσεις είναι τα μόνα συντελεστικά μέσα, δι' ων δύναται το έθνος να οδηγηθή ασφαλώς εις την αληθή γνώσιν των συμφερόντων του, και δι' αυτής εις την οδόν της ευδαιμονίας"[68] ή "ότι ο ελατήρ του Δημοκρατικού Πολιτεύματος είναι η πολιτική αρετή"[69].

Εξετάζοντας την κατάσταση της εκπαίδευσης έχει ενδιαφέρον να δούμε τα σχέδια και τις προτάσεις που αφορούν την οργάνωσή της. Ανεξάρτητα από το αν τελικά εφαρμόστηκαν, καταγράφουν το καθένα στις διαστάσεις της οπτικής του και της δυνατότητας πρόσβασης στην ουσία του προβλήματος, αναζητήσεις και τάσεις των εισηγητών τους. Άλλωστε, ο βαθμός προώθησης της εκπαιδευτικής πολιτικής, πάντοτε μέσα σε όρια συνταγματικών διασφαλίσεων, είναι συνάρτηση του χρόνου υποβολής των προτάσεων, της διοικητικής σταθερότητας, των οικονομικών δυνατοτήτων, των πολιτικών συνθηκών, του διαθέσιμου εκπαιδευτικού προσωπικού, των οραματισμών των λογίων, των αναγκών του λαού και της δεκτικότητας της κοινής γνώμης.

Στην επταετία 1821-1827 συντάχθηκαν τα ακόλουθα άξια λόγου σχέδια για την εκπαίδευση:

1) Η πρόταση του Αθανάσιου Ψαλίδα προς τον πρόεδρο του Εκτελεστικού Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο. Η επιστολή του Ψαλίδα γράφτηκε στην Κέρκυρα, στις 12 Φεβρουαρίου 1823[70].

2) Το "Σχέδιον περί Ακαδημαϊκού τινός Καταστήματος"[71] στις 10 Απριλίου 1824. Τρείς φορές ήλθε το σχέδιο προς συζήτηση στη Βουλή (22, 24, 25.7.1824) αλλά καμία απόφαση δεν λήφθηκε. Οι αλλεπάλληλες αναβολές ισοδυναμούν με τον παραμερισμό του. Εκείνο το οποίο δεν μπορεί να αμφισβητηθεί είναι το πνεύμα του λογιοτατισμού που το διακρίνει, οι γαλλικές του επιρροές και το γεγονός ότι συντάσσεται την εποχή που η Φιλελληνική Εταιρεία των Παρισίων ενεργοποιεί τη στάση της για την κατάληψη του ελληνι-

---

67.- Εφημ. "Πρωϊνός Ταχυδρόμος", 6 Μαίου 1865. Βλ. ΔΑΣΚ, τ.Α΄, σ.30-33.

68.- ΓΑΚ, ΑΓ, Υπουργ. Θρησκείας, φ.17, Σχολικά, 5.11.1827.

69.- Αναφορά για την σύσταση σχολείου στην Μονή Καλογραιών Λαύρας Μεσσηνίας. Βλ. ΔΑΣΚ, τ.Α', σ.74.

70.- Ακαδημία Αθηνών, *Μνημεία της Ελληνικής Ιστορίας, Ιστορικόν Αρχείον Αλ. Μαυροκορδάτου, τ.5*, τχ.3 <επιμ. Ε.Γ. Πρωτοψάλτης>, ΙΙΙ. Έγγραφα του 1823, σ.123-131.

71.- Σ. Κουγέας, "Περί της κατά την επανάστασιν σχεδιασθείσης Ακαδημίας", *ΠΑΑ* 9 (1936), σ.14-22.

κού θρόνου από τον πρίγκιπα Λουδοβίκο - Κάρολο, δούκα του Νεμούρ.

3) Το σχέδιο της πενταμελούς υπό τον Άνθιμο Γαζή επιτροπής (Ιούλιος 1824)[72]. Στη μάλλον αγγλόφιλη επιτροπή μετέχουν ο Σπ. Τρικούπης, Μιχ. Κάββας, Κύριλλος Λιβέριος και Π. Νοταράς. Είναι εμφανές ότι η διαμάχη των Μεγάλων Δυνάμεων δεν διεξάγεται μόνο στη διπλωματική κονίστρα αλλά και στον εκπαιδευτικό χώρο, σε μία προσπάθεια να κερδίσουν τη λαϊκή εύνοια. Το σχέδιο ενέκρινε το Βουλευτικό στις 10.7.1824 και ενήργησε ακολούθως το Εκτελεστικό. Βέβαια, η κρισιμότητα των περιστάσεων δυσχέρανε την εφαρμογή του. Το σχέδιο εμπεριέχει και ενδιαφέρουσες προτάσεις επαγγελματικής και τεχνικής εκπαίδευσης. Το θεωρώ προπομπό των σημερινών νυκτερινών σχολών.

4) Τις κυβερνητικές προθέσεις αποκαλύπτει ο έφορος της Παιδείας Γρ. Κωνσταντάς στη λεπτομερειακή έκθεσή του προς το φιλέλληνα Cte J. Pecchio, όπου θέτει επί τάπητος τα ζητήματα της αρμοδιότητάς του[73].

5) Το σχέδιο της πενταμελούς υπό τον Σπ. Τρικούπη επιτροπής[74]. Το σχέδιο στην τελική του φάση (Μάρτιος 1825) διαμόρφωσαν μαζί με τον πρόεδρο οι Λυκούργος Κρεστενίτης, Ν. Μιλιάνης, Ιω. Δημητρίου και Ν. Χρυσόγελος.

6) Το υπ. αρ. 862 γνωμοδοτικό έγγραφο της Αντικυβερνητικής Επιτροπής προβάλλει την ανάγκη σύστασης σχολείων, εποπτικού συμβουλίου και εξεύρεσης χρηματικών πόρων[75]. Η επταμελής επιτροπή που ανέλαβε να το μελετήσει, δεν κατέληξε τελικά, όπως φαίνεται, σε συμπεράσματα, αφού ελάχιστες μέρες ύστερα ήλθε ο Καποδίστριας.

Τέσσερις σχεδιασμοί εκτείνονται σ' όλους τους κύκλους εκπαίδευσης, ένα σχέδιο (γνωμάτευση Αντικυβερνητικής Επιτροπής) μάλλον καλύπτει τη στοιχειώδη και μέση βαθμίδα, ενώ ένα μόνο αφορά την Ανώτατη Εκπαίδευση.

Ο Ψαλίδας προτείνει "σχολεία κανονικά κατώτερα" στα οποία οι μαθητές ηλικίας 5-12 ετών θα διδάσκονται ελληνική γλώσσα ("μητρική"), θρησκευτικά, ιστορία, αριθμητική, γεωγραφία[76]. Μνεία της αλληλοδιδακτικής δεν γίνεται στο έγγραφο. Η πρόταση Ψαλίδα για την μετέπειτα εκπαίδευση των παιδιών επικεντρώνεται στη γνώση της "παλαιάς ελληνικής" και λατινικής μέσα σε σχολεία "που δεν έχει καιρόν ακόμη το γένος". Γενικότερα, ο Ψαλίδας επιλέγει το διπολικό σχήμα των κατωτέρων και ανωτέρων σχολείων.

72.- ΓΑΚ, ΚΑ, Υπουργ. Θρησκείας, φ.57, Σχολικά, αχρονολόγητο· Τ. Θ. Γριτσόπουλος "Γαζής Άνθιμος", *ΘΗΕ* 4 (1964), στ. 141. Ν. Δραγούμης, *Ιστορικαί Αναμνήσεις*, <επιμ. Άλκης Αγγέλου>, Νέα Ελληνική Βιβλιοθήκη, Ερμής, Αθήνα 1973, σ.162-163. Σπ. Ευαγγελόπουλος, *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης· οργάνωση και Διοίκηση της Εκπαίδευσης*, εκδ. "Δανιάς", τχ.Α΄, Αθήνα 1989, σ.68. Γ.Ν. Λεοντσίνης, *Ζητήματα Νεότερης Ελληνικής Ιστορίας*... ό.π., σ.234-243. Γ. Χρ. Ρηγόπουλος, *Το μάθημα των θρησκευτικών στην Α/θμιο Εκπαίδευση*, Αθήναι 1990, σ. 15.

73.- ΔΑΣΚ, τ.Α΄, σ.70-74. Βλ. και Απ. Δασκαλάκης, "Η ελληνική παιδεία κατά ..." ό.π., σ.275-279. Γ.Ν. Λεοντσίνης, *Ζητήματα Νεότερης Ελληνικής Ιστορίας*..., ό.π., σ.245-252.

74.- Εφημ. "Ελληνικά Χρονικά", φ.31 (8.4.1825), σ.3-4.

75.- ΓΕΕ, φ.5 (18.1.1828), σ.18.

76.- Ο Αθανάσιος Ψαλίδας δείχνει την προτίμησή του σ' ένα πεντάωρο καθημερινό ωράριο. Επιπλέον, θέλει μια ώρα το δειλινό τα παιδιά να τραγουδούν και να χορεύουν παραδοσιακούς σκοπούς.

Πιο περιορισμένα και σαφώς στα όρια της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης βλέπει τη διδασκαλία στα σχολεία "της προκαταρκτικής και δημώδους αγωγής" η Επιτροπή Γαζή, με το να προτείνει τη μάθηση ανάγνωσης, γραφής και των λογαριασμών. Τα αλληλοδιδακτικά τα διακρίνει σε δύο κατηγορίες, εκείνα των ενοριών - χωρίων και των κωμοπόλεων - πόλεων. Ο Κωνσταντάς διερμηνεύοντας και την κυβερνητική βούληση ομιλεί για την ίδρυση αλληλοδιδακτικών σχολείων σε κάθε μεριά της Ελλάδας, η επιτροπή Τρικούπη συντάσσεται με την ομόλογή της του Γαζή και η Αντικυβερνητική Επιτροπή επιβεβαιώνει την ανάγκη ίδρυσης αλληλοδιδακτικών. Συμπερασματικά θα λέγαμε ότι η αλληλοδιδασκαλία με την πάροδο του χρόνου εδραιώνει τη θέση της. Ο Καποδίστριας θα την παγιώσει.

Η εισαγωγή και παγίωση της αλληλοδιδακτικής προσέκρουε, εκτός των άλλων, και στην έλλειψη των ανάλογων εκπαιδευτικών. Γι' αυτό, τόσο η επιτροπή Γαζή, όσο και ο Κωνσταντάς μιλούν για ("Κεντρικό") αλληλοδιδακτικό σχολείο κατά τον τύπο της γαλλικής école centrale. Ο έφορος της Παιδείας διατείνεται ότι όσοι εκπαιδευθούν "θα επιστρέψουν εις τας επαρχίας των δια να διδάξουν άλλους". Ο Γεννάδιος στις 14.9.1824 διορίστηκε εκεί διδάσκαλος αλλά περιμένοντας το άνοιγμα της Σχολής ασθένησε και κατέφυγε στη Σίφνο[77]. Τον Γεννάδιο αντικατέστησε ο Δ. Πλατανίτης[78]. Η Σχολή φαίνεται ότι λειτούργησε έως την άνοιξη του 1825[79]. Τις οικονομικές της δυσκολίες ελπίζει να τις ξεπεράσει με τη δωρεά Ιωάννη Βαρβάκη[80].

Η δεύτερη βαθμίδα εκπαίδευσης κατά την πενταμελή επιτροπή Γαζή περιλαμβάνει τη σύσταση Λυκείων στις πρωτεύουσες των επαρχιών, όπου θα διδάσκεται η αρχαία ελληνική, λατινική και γαλλική γλώσσα και οι μαθητές θα μυούνται στη φιλοσοφία, αρχαιολογία, ιστορία, τις φυσικές επιστήμες και τις τέχνες (ζωγραφική, μουσική). Η έκθεση Κωνσταντά καθιστά γνωστό ότι σε κάθε πόλη ή χωριό πολυπληθές θα εγκατασταθεί, εκτός από το αλληλοδιδακτικό "και εν άλλο διά την Ελληνικήν, εις το οποίον θα διδάσκωνται στοιχεία της ελληνικής φιλολογικής γλώσσης, αν τούτο είναι δυνατόν, κάποια ευρωπαϊκή γλώσσα, ως η γαλλική ή η ιταλική". Στο ίδιο μήκος κύματος περίπου κινείται η επιτροπή Τρικούπη, η οποία βλέπει και τις δυσκολίες σύστασης των ελληνικών σχολείων. Γι' αυτό καταλήγει, προς το παρόν, στο να εγκατασταθούν στις πυκνοκατοικημένες και ασφαλείς επαρχίες δύο ελληνοδιδάσκαλοι, με τη σκέψη, υποθέτω, σταδιακά να στελεχω-

---

77.- ΓΑΚ, Συλλογή Λαδά Κ. 47, φ. 10 (5.3.1825) Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία ...*, τ. Στ΄, Θεσσαλονίκη 1982, σ. 815-816.

78.- Ξεν. Αναστασιάδης, *Γεωργίου Γεννάδιου βίος*, Παρίσιοι 1926, τ. 1, σ. 34.

79.- Σήφης Μπουζάκης - Χρ. Τζήκας, *Η κατάρτιση των δασκάλων - διδασκαλισσών και των νηπιαγωγών στην Ελλάδα*, τ. Α', Η περίοδος των διδασκαλείων 1834-1933, εκδ. "Gutenberg", Αθήνα 1996, σ. 18.

80.- Μέσα στο Κεντρικό του Άργους, κατά το σχέδιο της επιτροπής Τρικούπη, προβλέπεται να λειτουργήσει Λύκειο με προορισμό να μορφώσει τους έλληνες διδασκάλους, ειδικότερα, δε, να τους καταρτίσει στα ελληνικά, λατινικά, νομικά, ιστορία, φυσικομαθηματικά και γεωγραφία. Μακριά από την πραγματικότητα, εξάλλου, κινείται το γραφόμενο στην έκθεση Κωνσταντά "εις την πρωτεύουσαν εκάστης επαρχίας θα ιδρυθή μια σχολή πρωτεύουσα ή κεντρικής αλληλοδιδακτικής μεθόδου, ως και μια "σχολή γραμματικής".

θεί ολόκληρη η περιφέρεια. Η Αντικυβερνητική Επιτροπή εντοπίζει την ανάγκη της συγκρότησης δικτύου των ελληνικών σχολείων. Η επικρατούσα άποψη για τη Μέση Εκπαίδευση εστιάζει την προσοχή της στη μάθηση της ελληνικής γλώσσας, χωρίς όμως να παραβλέπει τις άλλες επιστήμες, σε μια προσπάθεια ίσως ανανέωσης των αναλυτικών προγραμμάτων των σχολείων της τουρκοκρατίας.

Η πρώτη συλλογική εισήγηση για την ανώτατη εκπαίδευση ολοκληρώνεται στο Άργος στις 10 Απριλίου 1824. Τα τριανταένα πρόσωπα που την υπέγραψαν, δήλωναν ένορκα ότι θα δραστηριοποιηθούν "ανυπερθέτως προς διοργανισμόν ενός Ακαδημαϊκού Καταστήματος, υπό της Διοικήσεως την προστασίαν, φέροντος την επωνυμίαν Πρυτανείον ή Διατακτήριον (Institut), ομοειδές ως έγγιστα με της Σοφής Γαλλίας". Από τα εκατό μέλη του Ακαδημαϊκού Ιδρύματος τα πενήντα θα ήταν αντεπιστέλλοντα. Έξι τακτικά μέλη εκλέγονται για ν' ασκήσουν τη διοίκηση του ιδρύματος, το οποίο αποσκοπεί "εις την ηθικήν του ελληνικού έθνους βελτίωσιν, και εις των Επιστημών και τεχνών βελτίωσιν". Το προαναφερόμενο σχέδιο, η μελετημένη οργανωτική πρόταση της επιτροπής Γαζή και η επίσημη έναρξη της λειτουργίας της Ιονίου Ακαδημίας έχουν, όχι τυχαία, την ίδια χρονολογία, 1824. Κατά κάποιο τρόπο συνεχίζουν μια μακρά παράδοση μεταδευτεροβάθμιας εκπαίδευσης στον ελληνικό χώρο που είχε αρχίσει παλαιότερα και με διάφορους προσανατολισμούς στην Πατριαρχική Ακαδημία, τη Μεγάλη του Γένους Σχολή, την Αθωνιάδα Ακαδημία στη μονή Βατοπεδίου και την Ακαδημία της Πάτμου. Το πόσο απασχολεί τον ελληνισμό το ζήτημα φαίνεται και από τις σκέψεις των επιφανών διαφωτιστών Δ. Καταρτζή (1786) και Γρ. Κωνσταντά ήδη από το 1804.

Η επιτροπή Γαζή με ευρωπαϊκά κριτήρια επιθυμούσε την ίδρυση "Φιλολογικής και Επιστημονικής Ακαδημίας" με τέσσερις παραδοσιακές σχολές, της Θεολογίας, Φιλοσοφίας, Νομικής και Ιατρικής. Όμως εκτιμώντας ορθά την εν γένει κατάσταση πίστευε ότι για να προοδεύσει η υπόθεση της παιδείας πρέπει τη στιγμή εκείνη "να περιωρισθώμεν εις μόνον το πρώτον είδος", τα αλληλοδιδακτικά. Ο Έφορος της Παιδείας προσπαθώντας να τονώσει το ενδιαφέρον του ιταλού κόμη Pecchio, ο οποίος αντιπροσώπευε τους άγγλους δανειστές και είχε συνάψει καλές σχέσεις με τα φιλελληνικά κομιτάτα Ελβετίας και Αγγλίας, γράφει ότι η Κυβέρνηση αποφάσισε να ιδρύσει στο Άργος Ακαδημία, στην οποία θα κληθούν να διδάξουν σοφοί Έλληνες και Ευρωπαίοι. Τα λειτουργικά της έξοδα θα εξασφαλιστούν από τη δωρεά Βαρβάκη καθώς και με κυβερνητική επιχορήγηση. Τέλος, η απλή αναφορά ενός Κεντρικού Σχολείου στο έγγραφο της Αντικυβερνητικής Επιτροπής δεν είναι δυνατόν να μας διαφωτίσει αν πρόκειται για αλληλοδιδακτικό Παιδαγωγείο, ανώτερο πολυγνωστικό ίδρυμα ή για προπαρασκευαστική Σχολή εκείνων που θα ήθελαν να ακολουθήσουν ανώτερες σπουδές όπως θεσμοθετήθηκε από τον Καποδίστρια για τους απόφοιτους του Κεντρικού σχολείου της Αίγινας.

4
ΦΟΡΕΙΣ ΤΗΣ ΙΔΙΩΤΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗΣ ΠΡΩΤΟΒΟΥΛΙΑΣ

"Η εν Αθήναις Φιλόμουσος Εταιρεία".

Τρία χρόνια μετά τη σύσταση της Φιλολογικής Εταιρείας στο Βουκουρέστι και με πρωτοβουλία του μητροπολίτη Ουγγροβλαχίας Ιγνατίου[81] ιδρύεται στην Αθήνα την 1η Σεπτεμβρίου 1813 η Φιλόμουσος Εταιρεία. Την υπόθεση αυτή έφεραν σε πέρας οι αθηναίοι προύχοντες Αλέξ. Λογοθέτη Χωματιανός, Π. Ρεβελάκης, Γ.Σοφιανός, Ιω. Μαρμαροτούρης και Ιω. Τοτλικάρας (Ειρηναίος), με την ελπίδα "να είδωσι τας επιστήμας να επιστρέψωσι πάλιν" στην γη τους. Από τον κατάλογο των πρώτων εκατόν πέντε συνδρομητών της Εταιρείας αλλά και από τον διά του τύπου έπαινο των Άγγλων, τεκμαίρεται η αγγλική επιρροή στην ίδρυση της Εταιρείας την οποία αρχικά συνδράμουν μόνο εικοσιτέσσερις Αθηναίοι[82], δηλαδή ποσοστό 22,85%. Κι αυτό, σε μια περίοδο όπου η επίσημη Αγγλία δεν έκρυβε το φιλοτουρκισμό της. Το "Επιστημονικό Γυμνάσιο" της Αθήνας στην εννιάχρονη λειτουργία του επιτελεί έργο αλλά δεν έφτασε στην περιωπή άλλων νεωτεριστικών σχολείων του Ελληνισμού[83].

Η έκρηξη της Επανάστασης επέφερε την αδρανοποίηση της Φιλομούσου. Την επαναδραστηριοποίησή της προκάλεσε ουσιαστικά ο άγγλος συνταγματάρχης ε.α. L. Stanhope. Στις 21 Σεπτεμβρίου 1824 η Φιλόμουσος επανασυστήνεται. Με προκήρυξή τους οι έφοροι Ιω. Γκούρας, Γ. Ψύλλας, Αν. Πετράκης, Κ. Βιτάλης και ο γραμματέας Π. Πούλος αποκαλύπτουν τη φιλοδοξία να εξακτινώσουν τη δράση της σ' όλη την Ελλάδα και ζητούν συναγερμό των μελών και ηθική - οικονομική ενίσχυση, προσκαλώντας όσους το επιθυμούν να συγκαταχθούν στην Εταιρεία. Σε εφαρμογή αυτής της πολιτικής ορίζονται ως επίτροποι της Φιλομούσου στην πόλη του Ναυπλίου ο Σπ. Τρικούπης, Θεοκλ. Φαρμακίδης και Εμμ. Ξένος, στους οποίους μπορούν ν' απευθύνονται όσοι επιθυμούν να την ενισχύσουν είτε ως "συνήγοροι" καταβάλλοντας τρία ισπανικά τάλληρα το χρόνο, είτε ως "ευεργέτες" με ποσό περίπου επταπλάσιο[84]. Η σχολική πραγματικότητα στην Αθήνα και τα Μέγαρα συνδέεται άμεσα με τη Φιλόμουσο Εταιρεία.

Την προσοχή έλκει ιδιαίτερα και μια κίνηση της Φιλομούσου προς τους κατοίκους της αγροτικής Αττικής. Προσκαλεί παιδιά από την αττική ενδοχώρα να παρακολουθήσουν

81.- Άλκης Αγγέλου, "Η Εκπαίδευση", *ΙΕΕ*, τ. ΙΑ΄, Αθήναι 1975, σ. 310.

82.- Γρ. Δαφνής, *Ιωάννης Α. Καποδίστριας· η γένεση του ελληνικού κράτους*, εκδ. "Ίκαρος", Αθήνα 1975, σ. 292-293. Θ.Γ. Παπακωνσταντίνου, "Ερμής ο Λόγιος", - παιδαγωγικά άρθρα, *ΕΕΦΣΠΑ* 5 (1985), σ. 95-96.

83.- Κ. Χατζόπουλος, *Ελληνικά Σχολεία...*, ό.π., σ. 261-263.

84.- "Εφημερίς Αθηνών", αρ. 7 (24.9.1824), σ. 1· αρ. 16 (25.10.1824) στο ΔΑΣΚ, τ. Α΄, σ.60. ΓΕΕ, φ. 14, 21.11.1825 στο ΔΑΣΚ, τ. Α΄, σ. 104. Απ. Ε. Βακαλόπουλος, *Ιστορία...* ό.π. τ. Στ', σ. 646. Αλ. Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση...*, ό.π., σ. κστ΄.

μαθήματα στο σχολείο[85]. Η πρόσκληση, ασφαλώς, δεν στερείται σημασίας. Οφείλεται στην προσπάθεια των Αθηναίων να εξελληνίσουν γλωσσικά το αρβανίτικο στοιχείο - κάτι που γίνεται και στο Κρανίδι[86]- και να εκπολιτίσουν τους Μεσογείτες, τους οποίους παραδοσιακά θεωρούν υποδεέστερούς τους. Σταθερό κοινωνικό χαρακτηριστικό των Αρβανιτών είναι ο συντηρητισμός τους[87]. Θα ήταν, λοιπόν, ευκολότερη η διείσδυση σ' αυτούς μέσω των δικών τους προσώπων. Με κάποιο δισταγμό διαβλέπουμε και μια απόπειρα θρησκευτική υποκινούμενη από κύκλους προτεσταντικούς, η οποία στην πραγματικότητα δεν είχε ελπίδες να διασπάσει τοπικά το αραγές μέτωπο της Ορθοδοξίας. Το εγχείρημα της μαθητείας αρβανιτοπαίδων στην Αθήνα δεν απέδωσε, επιβεβαιώνοντας τις δυσκολίες εξάπλωσης της εκπαίδευσης στις αγροτοποιμενικές περιοχές[88].

Φιλανθρωπική Εταιρεία Ναυπλίου

Η Φιλανθρωπική Εταιρεία Ναυπλίου συστήθηκε με πρωταρχικό ορίζοντα της δραστηριότητάς της την ευποιΐα και την προσφορά στο νευραλγικό χώρο της έμπρακτης παραμυθίας των ενδεών, ασθενών, των χηρών και ορφανών, πεδίο στο οποίο η ασυντόνιστη Διοίκηση εμφανώς υστερούσε. Ο δεύτερος καταστατικός άξονας της λειτουργίας της αφορούσε την εκπαίδευση των ορφανών και απόρων. Έχει ορθά υποστηριχθεί ότι η Φιλανθρωπική σχετίζεται πολυδιάστατα με τον τεκτονισμό[89]. Ο πολιτικός της προσανατολισμός είναι ασαφής. Ωστόσο, η αγγλική επιρροή είναι στατιστικά αμελητέα, εκτός από την επιτροπή της Ύδρας (1824), όπου υπάρχει απόλυτη εκπροσώπηση.

Θετική είναι η εκπαιδευτική προσφορά της Εταιρείας, αν και υπολείπεται της Φιλομούσου. Προκειμένου να ενισχύσει το έργο της Φιλανθρωπικής Εταιρείας Ναυπλίου η Διοίκηση της παραχώρησε δυο εθνικά οικήματα το ένα για νοσοκομείο και το άλλο για πρωτοβάθμιο σχολείο. Επειδή, όμως, η μια εθνική οικία καταπατήθηκε, το Φεβρουάριο του 1826 το σχολείο στεγάζεται στη δεύτερη, όπου ο θόρυβος από εργαστήριο χαλκωματοποιού στο ισόγειό της, ενοχλεί τους μαθητές. Η αθρόα προσέλευση των παιδιών σύντομα αποδεικνύει ανεπαρκή το χώρο του σχολείου και γι' αυτό μεταφέρεται με παρέμβαση της Αντικυβερνητικής Επιτροπής στην καταπατηθείσα από τον Θ. Φρανκ οικία[90]. Το έργο της

85.- "Εφημερίς Αθηνών, φ.21 (12.11.1824), σ. 3-4.

86.- Πβ. ΓΕΕ, Δ, αρ.5, Ιανουάριος 1829 στο ΔΑΣΚ, τ.Γ΄, σ.2090.

87.- *Άπαντα Χρίστου Ν. Πέτρου - Μεσογείτη* (1909-1944), εκδ. "Ε. Σ. Καλυβίων", Καλύβια 1984, σ.412.

88.- Χ.Ν. Μπαμπούνης, *Νομοθετικές ρυθμίσεις θεμάτων εκπαίδευσης στη Ν.Α. Αττική κατά το 19ο αιώνα*, Ζ΄ Επιστημονική Συνάντηση ΝΑ Αττικής (Πρακτικά υπό έκδοση). Αργότερα, το 1830, ο Καποδίστριας θα επιδιώξει, προωθώντας ως υπότροφους Αρβανιτόπαιδες, "την εξημέρωσιν των ομοφύλων των" (Ελ Κούκκου, *Τα εκπαιδευτικά ιδρύματα*... ό.π., σ. 135)

89.- Εφημ. "Ο Φίλος του Νόμου", φ. 47 (25.8.1824), σ. 3-4. Απ. Βακαλόπουλος, ό.π. (77), σ. 820. Δ.Κ. Μαυροσκούφης, *Εκπαίδευση και εκπαιδευτική πολιτική*... ό.π., τ.Α΄, σ. 60-62· τ.Β΄, σ. 653-655.

90.- ΓΑΚ, ΑΓ, Υπουργ. Εσωτερικών, φ.112, 30.10.1827.

Φιλανθρωπικής υπήρξε επωφελές στον τομέα της ανακούφισης των πασχόντων, όπως φαίνεται από τα δύο νοσοκομεία της Εταιρείας[91].

Η Φιλανθρωπική και Φιλόμουσος εκτός από το ότι ιδρύθηκαν το ίδιο έτος έχουν επιπλέον κοινότητα εκπαιδευτικών επιδιώξεων, δεδομένου ότι και τις δύο τις διακρίνει ο εκπαιδευτικός επεκτατισμός. Το 1827 η Φιλανθρωπική με τη συνεργασία της Αντικυβερνητικής Επιτροπής επιχειρεί να γενικεύσει τη χρήση της αλληλοδιδακτικής. Όμως, το εταιρικό έργο, εξαιτίας των περιορισμένων οικονομικών, της προσωποληψίας και των καταστατικών παραβάσεων, έχει λάβει μέσα σε δυόμισι χρόνια κατιούσα πλέον τροχιά.

Στην "Ανεξάρτητο Εφημερίδα της Ελλάδος" δημοσιεύεται επιστολή, όπου η Εταιρεία επικρίνεται επειδή, κατά τον γράφοντα, κατέληξε σε συνάθροιση "ατόμων επιτρεπόντων την δυσφημίαν και συκοφαντίαν ... και εις αυτήν την Εταιρείαν... εισεχώρησεν η κοτζαβασική ραδιουργία, ήτις δεν υποφέρει, βέβαια, την εκπαίδευσιν και τον φωτισμόν της νεολαίας, και εις τούτο υπάρχουν δεδομένα άπειρα..."[92]. Η ληξιαρχική πράξη του τέλους της έρχεται τον Ιούνιο του 1828, όταν η υπ. αριθμ. 2953/8.6.1828 καποδιστριακή εγκύκλιος κατά των Εταιρειών επιφέρει τη διάλυσή της[93].

Φιλελληνικά κομιτάτα

Ενδιαφέρουσα θρησκευτική, κοινωνική, πολιτική και πολιτιστική δράση με πλαίσιο αναφοράς τον ελληνικό χώρο αναπτύσσει μια σειρά φιλανθρωπικών - φιλεκπαιδευτικών και προτεσταντικών εταιρικών σχηματισμών[94]. Ειδικότερα, αξιοσημείωτη εκπαιδευτική βοήθεια, σε συνεννόηση με τις προσωρινές επαναστατικές κυβερνήσεις, προσέφεραν τα ελληνικά κομιτάτα μεριμνώντας για την αποστολή νέων από την Ελλάδα σε ευρωπαϊκά εκπαιδευτικά ιδρύματα. Χαρακτηριστικά αναφέρουμε ότι υπό την αιγίδα του αγγλικού φιλελληνικού κομιτάτου και της Εταιρείας των Φίλων εγγράφονται στο British and Foreign School Society οκτώ έλληνες μαθητές και μια μαθήτρια, επιλεγμένοι αντιπροσωπευτικά όσον αφορά τον τόπο προέλευσής τους[95]. Αντίστοιχη ήταν και η πρωτοβουλία της Societé philanthropique en faveur des Grecs. Επώνυμοι νέοι Έλληνες προωθήθηκαν σε γαλλικά λύκεια και επαγγελματικές σχολές[96].

91.- Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία ...*, ό.π., τ.Ζ΄, Θεσσαλονίκη 1986, σ. 151.

92. Βλ. Αικ. Κουμαριανού, *Ο Τύπος στον Αγώνα*, εκδ. "Ερμής", τ.Γ΄, Αθήναι 1971, σ. 387-388.

93. Δ. Κ. Μαυροσκούφης, *Εκπαίδευση και εκπαιδευτική πολιτική...* ό.π., σ. 64-65.

94. Al. Dimaras, *Foreign and particularly English, Influences on Educational Policies in Greece during the war of Indepence and their Development under Capodistrias 1821-1831*, [ανέκδοτη διδακτορική διατριβή], London University, King 's College 1973, σ. 133-221. Δ. Κ. Μαυροσκούφης, *Εκπαίδευση και εκπαιδευτική πολιτική...* ό.π., σ. 65-69.

95.- Γ.Δ. Ληξουριώτης, *Κοινωνικές και νομικές αντιλήψεις...* ό.π., σ.43.

96.- Λ. Δρούλια, "Ο Φιλελληνισμός από το 1824", *ΙΕΕ*, τ.ΙΒ΄, Αθήναι 1975, σ.475.

5
Η ΣΥΓΚΥΡΙΑ ΚΑΙ ΤΟ ΣΧΟΛΙΚΟ ΔΙΚΤΥΟ

Το 1821 συνιστά τομή στη διαμόρφωση της ελληνικής συνείδησης και νοοτροπίας. Ως προς αυτό, η πορεία των εκπαιδευτικών ακολουθεί ανάλογη διαδρομή. Θα ήταν παράδοξο η ανάληψη του βάρους του Αγώνα να μην προκαλέσει ανάσχεση της ανοδικής τους πορείας που είχε επιτευχθεί τις τελευταίες δεκαετίες με τη βελτίωση ορισμένων όρων της ελληνικής ζωής[97]. Παλαιότερα αλλά και σχετικά πρόσφατα υποστηριζόταν ότι η σχολική ζωή εκμηδενίστηκε και ότι κανένας σχολικός μηχανισμός δε λειτούργησε[98]. Αυτές οι απόψεις εν μέρει μόνο εκφράζουν την πραγματικότητα.

Είναι γεγονός ότι ο σχολικός συντονισμός των επαναστατημένων παρουσίαζε μεγάλες δυσκολίες και ότι η τροπή του Αγώνα επηρέασε τη σύμπηξη ενός μόνιμου, έστω και υποτυπώδους, σχολικού δικτύου[99]. Αλλ' αυτό, κατά τη γνώμη μου, δεν οδηγεί στην απολυτότητα της διαπίστωσης ότι δεν υπάρχει μηχανισμός, αν βέβαια στη λέξη δίδεται η έννοια της συγκρότησης και του τρόπου λειτουργίας ενός οργανισμού ή μιας υπηρεσίας, αφού και διοικητικές προβλέψεις υπάρχουν αλλά και εκπαιδευτικές προσπάθειες αναλαμβάνονται. Εκεί που θα συμφωνούσαμε περισσότερο είναι ο προβληματισμός στο πόσο αποτελεσματικά ήταν ή θα μπορούσαν να είναι όλα αυτά. Είναι μάλλον επισφαλές να σταθμιστεί το όφελός τους με ακρίβεια.

Είναι φυσικό στην Επανάσταση τον πρωτεύοντα λόγο να έχουν τα όπλα και η διαχείριση των πολεμικών. Ιερείς, διδάσκαλοι και ορισμένοι των λογίων σπεύδουν στα πεδία των μαχών[100]. Συσστρατευμένοι και συμπαραστάτες του ελληνικού λαού είναι και μαθητές στο βαθμό που η ηλικία τους το επιτρέπει και οι εξελίξεις το επιβάλλουν. Δηώσεις, διωγμοί και αναγκαστικές μετακινήσεις του πληθυσμού καθιστούν ακόμη δυσκολότερη τη διδασκαλική συνδρομή που, κατά περίπτωση, συχνά υπολειτουργεί ή ανακόπτεται[101]. Η εκπαιδευτική πορεία, η οποία διαταράχθηκε με την Επανάσταση, από το τρίτο έτος και περισσότερο από το 1824 παρουσιάζει κάποια στοιχεία αποκατάστασης.

97.- Κ.Θ. Δημαράς, *Ελληνικός Ρωμαντισμός*, εκδ. "Ερμής", Αθήνα 1985, σ. 327-328.

98.- Αντ. Ισηγόνης, *Ιστορία της Παιδείας*, Ρόδος 1958, σ. 327-329 Ευρ. Κωνσταντόπουλος - Αντ. Τσιρίμπας, *Ιστορία της Παιδαγωγικής*, Αθήναι 1964, σ. 191. Αδ. Θ. Λαζαρίδης, *Προσπάθεια οργανώσεως της παιδείας (1821-1833) από την ιστορία της εκπαιδεύσεως*, Αθήναι 1973, σ. 10, Κ. Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*, εκδ. "Θεμέλιο", Αθήνα ^{3}1982, σ. 391.

99.- Π. Παπακωνσταντίνου - Απ. Ανδρέου, *Τα διδασκαλεία και η ανάπτυξη της παιδαγωγικής σκέψης 1875-1914*, εκδ. "Οδυσσέας", Αθήνα 1992, σ. 13.

100.- Δ. Αντωνίου, *Οι απαρχές του εκπαιδευτικού σχεδιασμού στο Νεοελληνικό κράτος: το σχέδιο της Επιτροπής του 1833*, εκδ. "Πατάκης", Αθήνα 1992, σ. 129.

101.- Δ. Μωραΐτης, *Ιστορία της Παιδαγωγικής*, Αθήνα 1936, σ. 356. D. Loules, *The Financial and Economic Policies of President Joannis Capodistrias 1828-1831*, Ioannina 1985, σ. 20.

Πρωτοβάθμια σχολεία (κοινά και αλληλοδιδακτικά)

Στους κύριους στόχους της Διοίκησης εντάσσεται η εκπαιδευτική μέριμνα. Αρκετές φορές έχουμε αποφάσεις για την εισαγωγή της εκπαίδευσης σε νησιά και πόλεις. Αυτές λαμβάνονται συνήθως σε συνελεύσεις προκρίτων και πληρεξουσίων, στις οποίες καθορίζεται και η εποπτεία των σχολείων[102]. Κατά τη διοικητική σύσταση η εκλογή των εφόρων οφείλει να είναι αξιοκρατική και καλούνται οι εκλέκτορες να μεταβάλλουν, αν είναι δυνατόν, κάθε χρόνο την επιτροπή[103]. Υποθέτω ότι τη διαταγή της Διοίκησης προκάλεσαν ίσως κάποια αντίθετα φαινόμενα και η διάθεσή της να υποθάλψει το ζήλο των μελών των εφορικών επιτροπών.

Σε γενικές γραμμές καθήκον των εφόρων ήταν η οικοδόμηση και ανακαίνιση κτιρίων, η πρόσκληση - πρόσληψη διδασκάλων, η προάσπιση της υπόληψης και η εκτίμηση του έργου τους, η διευθέτηση των οικονομικών των σχολείων[104]. Τους διορισμούς τους επικυρώνει το καθ' ύλην Υπουργείο. Συμβαίνει, πάλι, ο έπαρχος ως επιστατούσα αρχή να δραστηριοποιείται, όταν οι πολίτες του εμπιστεύονται το καθήκον ή όταν αδρανούν οι έφοροι[105]. Στην προκήρυξη, του επάρχου Αθηνών, φίλου των Κουντουριώτηδων, Μ. Σούτσου τονίζεται: "Οπόσων καλών η παιδεία είναι πρόξενος... περιττόν... να μακρηγορώ προς τους απογόνους του Σωκράτους και Πλάτωνος ..., αγαθοί πατριώται μ' έκριναν άξιον τοιαύτης εντίμου επιστασίας"[106].

Από τα έγγραφα που έχω υπόψη μου όσα έχουν ως αποδέκτες εφόρους σχολείων των νησιών είναι λεπτομερέστερα. Είμαι της γνώμης ότι αυτό οφείλεται στις συνθήκες επικοινωνίας με το χερσαίο χώρο. Ο έλεγχος, στο μεταξύ, της μαθητικής εξωσχολικής συμπεριφοράς σε περιπτώσεις σπουδαστικής αμέλειας και κατ' επέκταση κοινωνικής εκτροπής παραμένει στα χέρια των εκκλησιαστικών παραγόντων και των δημογερόντων. Έτσι στις 20.7.1824 καλούνται το ιερατείο και η δημογεροντία του Αγ. Ιωάννη Κυνουρίας να απομακρύνουν τα παιδιά από τη χαρτοπαιξία, με την απειλή αφορισμού όσων νέων δε συμμορφωθούν[107].

Τα κύρια χαρακτηριστικά των εκπαιδευτικών εξελίξεων είναι η ύφεση της ανοδικής τους πορείας και η δυσδιάστατη εικόνα της κατώτερης εκπαίδευσης. Τα θεσπισμένα από τη Β' Εθνοσυνέλευση αλληλοδιδακτικά με τα προϋπάρχοντα "κοινά" συχνά συμπορεύονται[108]. Το γεγονός ότι δεν υπάρχει πληθώρα ειδήσεων για τα σχολεία του παλαιού τύ-

---

102.- ΓΑΚ, ΑΓ, Υπουργ. Θρησκείας, φ.17, Σχολικά, 27.4.1827· ΔΑΣΚ, τ.Α', σ. 115-117.

103.- ΓΑΚ, ΑΓ, Υπουργ. Θρησκείας, φ.9, Μοναστηριακά, 10.8.1825· ΔΑΣΚ, τ.Α΄, σ.91.

104.- ΓΑΚ, ΑΓ, Υπουργ. Εσωτερικών, φ.15, 5.7.1823· φ.37, 26.7.1824· φ.44, 25.9.1824.

105.- Βλ. ΓΑΚ, ΑΓ, Υπουργ. Εσωτερικών, φ.51, 19.1.1825

106.- "Ελληνικά Χρονικά", Α, αρ.82, 2.10.1824 στο: ΔΑΣΚ, τ.Α΄, σ. 57-58.

107.- ΓΑΚ, ΑΓ, Υπουργ. Θρησκείας, φ.5, Διάφορα, 20.7.1824.

108.- Γρ. Γ. Παπαδόπουλος "Περί των προγενεστέρων Ελληνικών σχολείων", *Πανδώρα*, τ.Η΄ (1857-58), σ.170-171· Π.Ι. Βασιλείου, *Η Επισκοπή Λιτζάς και Αγράφων επί τουρκοκρατίας*, Αθήνα 1960, σ.91-95. Φ. Άλκης Αγγέλου, "Η Εκπαίδευση" *ΙΕΕ*, τ.ΙΑ΄, Αθήνα 1975, σ.306,323.

που εξηγείται αφ' ενός μεν από τη διαχρονική ιδιομορφία τους που δεν υπακούει σε γενικότερες διοικητικές διαδικασίες και αφ' ετέρου από το ότι δεν ήταν δυνατόν ν' αναφέρονται τακτικά στην εξουσία, αφού τυπικά ανήκουν στο παρελθόν.

Ωστόσο η λειτουργία αυτών των σχολείων δε διακόπτεται απότομα. Συνεχίζεται όμως με τον ίδιο ασυστηματοποίητο τρόπο. Στεγάζονται σε ναϊκούς και μοναστηριακούς χώρους, όπως και σε σπίτια ιερέων και ιδιωτών. Η διδασκαλία παραβλέπει τους παράγοντες της ηλικίας, της ενδοταξικής συνεργασίας και της μέθεξης στο διάλογο. Η μορφωτική διαδικασία ολοκληρώνεται οργανωτικά μάλλον στα όρια του ενοριακού και κοινοτικού μορφώματος[109].

Στα κατώτερα σχολεία δεν υπήρχε ουσιαστικά εποπτεύουσα αρχή και σχολικό ενιαίο πρόγραμμα. Η πάλη της βυζαντινής παράδοσης με τη νέα οπτική είναι εμφανής στην προσφορά και το περιεχόμενο των μαθημάτων[110]. Η τύχη των κοινών σχολείων παρουσιάζει διάφορες εκφάνσεις. Αλλού βρίσκονται σε αποδρομή κι αλλού, όπως στη Σίφνο ή στην Τρίπολη, υψώνονται φωνές διαμαρτυρίας, επειδή η παράταση της λειτουργίας τους προξενεί προβλήματα και επιβραδύνει την ενιαιοποίηση της παιδείας[111].

Το Υπουργείο Εσωτερικών στο οποίο υπάγεται ο έφορος της παιδείας στις 2 Φεβρουαρίου 1825 με εγκύκλιό του προς τις κατά τόπους επαρχιακές και δημογεροντικές αρχές γνωστοποιούσε ότι ο Γρ. Κωνσταντάς επρόκειτο να επισκεφθεί όλα τα σχολεία της επικρατείας και να τα μεταρρυθμίσει "επί το κρείττον"[112]. Βρισκόμαστε σε μια σημαντική στιγμή της ελληνικής εκπαίδευσης. Η περιοδεία Κωνσταντά με τη συνοδεία του Κλεόβουλου ξεκινά από τις Κυκλάδες. Πιθανότατα ήθελε να επισκεφθεί ακόμη την Πελοπόννησο και Στερεά, αν η εκεί κατάσταση το επέτρεπε. Ήδη, όμως, ο Ιμπραήμ καταστρέφει την πρώτη και επίκειται ο επαναστατικός μαρασμός της δεύτερης. Η μεταρρύθμιση που προανήγγειλε το Υπουργείο περιλάμβανε την εκπαιδευτική έκφραση της επιθεώρησης και της δραστικής παρέμβασης.

109.- Μ. Γεδεών, *Η πνευματική κίνησις του Γένους κατά τον ΙΗ΄ και ΙΘ΄ αιώνα*, Νεοελληνικά Μελετήματα, εκδ. "Ερμής", Αθήνα 1976, σ. 227. Γ. Διζικιρίκης, *Ο νεοελληνικός διαφωτισμός και το ευρωπαϊκό πνεύμα 1750-1821· αισθητική και ιδεολογία των λογίων της Τουρκοκρατίας*, εκδ. "Φιλιππότης", Αθήνα 1984, σ.53. Σιδ. Καραστεργίου - Ζιώγου, *Η Μέση Εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα (1830-1893)*, ΙΑΕΝ, αρ.2, Αθήνα 1986, σ.18. Ελ. Καλαφάτη, *Τα σχολικά κτίρια της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης, (1831-1929)*, ΙΑΕΝ, αρ.8, Αθήνα 1988, σ.15-17. Ν. Σαρρής, *Οσμανική πραγματικότητα –συστηματική παράθεση δομών και λειτουργιών*, εκδ. "Ι.Α. Αρσενίδης", Αθήνα χ.χ. τ.Β΄, σ.373. Χ. Μπαμπούνης, "Η παιδεία στην Κίμωλο (1823-1832)", *Κυκλαδικά θέματα*, χρ.Γ΄, τχ.16-17, σ.232-233.

110.- Γ. Χασιώτης, "Η παρ' ημίν Δημοτική Εκπαίδευσης από της αλώσεως της Κπολεως μέχρι σήμερον" *Ο εν Κωνταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος*, τ.Η΄, 1873-74, σ.95-99. Κ. Ξανθόπουλος, *Συνοπτική έκθεσις της πνευματικής αναπτύξεως των νεωτέρων Ελλήνων από της αναγεννήσεως αυτών μέχρι τούδε*, εν Κωνσταντινουπόλει 1880, σ.11-12. Γ. Μεταλληνός, *Το ζήτημα της μεταφράσεως της Αγίας Γραφής εις την Νεοελληνικήν κατά τον ΙΘ΄ αι.*, Αθήναι 1977, σ.64.

111.- ΓΑΚ, ΑΓ, Υπουργ. Θρησκείας, φ.25, 19.3.1830· ΔΑΣΚ, τ.Β', σ.853-854. Σ.Μ. Συμεωνίδης, "Η εκπαίδευση στη Σίφνο κατά τους δυσχερείς χρόνους", *Σιφνιακά*, Γ/ ΙΙΙ, Αθήναι 1993, σ.58.

112.- ΓΑΚ, ΑΓ, Υπουργ. Εσωτερικών, 2.2.1825. Αθ. Θ. Λαζαρίδης, *Προσπάθεια οργανώσεως της παιδείας*... ό.π., σ.13.

Ο Κωνσταντάς επισκέφθηκε Σύρο, Πάρο, Νάξο, Τήνο, Άνδρο[113] και επικοινώνησε και με άλλα κυκλαδονήσια, ιδιαίτερα τα νοτιοδυτικά. Από τη σύσταση του προτύπου αλληλοδιδακτικού στη Σύρο, την ίδρυση αλληλοδιδακτικών σε άλλα νησιά, το διορισμό παροίκων εκπαιδευτικών τη συνεργασία του με την προυχοντική τάξη της Πάρου, την έγγραφη επαφή του με Μηλίους προκρίτους και τη σθεναρή του στάση στο θέμα των ναξιακών μοναστηριακών προσόδων φαίνεται η πολιτεία του Εφόρου. Η έκθεση Κωνσταντά προς Pecchio[114] και οι κινήσεις του στις Κυκλάδες δίνουν συγκριτικά κάποια καθαρότερη εικόνα[115]. Στον αιγαιακό χώρο η κατάσταση αναπροσαρμοσμένη στα δεδομένα έχει ήδη αρχίσει ν' αποκαθίσταται[116]. Οι προσδοκίες όμως δικαιολογημένα είναι υψηλότερες. Το 1826 οι ναυτικές επιχειρήσεις είναι περιορισμένης έκτασης και τα κεντρικά νησιά, παρά την πτώση του Μεσολογγίου, απαλλάσσονται από τον άμεσο τουρκικό κίνδυνο.

Η γεωγραφία των σχολείων

Στην *Τρίπολη* το ιδρυμένο από την Πελοποννησιακή Γερουσία αλληλοδιδακτικό σχολείο στεγάστηκε σε τζαμί[117] και είχε διδάσκαλο τον Ν. Νικητόπουλο. Στις αρχές του 1825, επειδή το σχολείο σταμάτησε να λειτουργεί και οι μαθητές του περιφέρονταν στους δρόμους, το Εκτελεστικό ζήτησε ευθύνες από τους εφόρους[118]. Παράλληλα, κυβερνητική πρόθεση ήταν να συσταθούν αλληλοδιδακτικά στη Δημητσάνα, Στεμνίτσα, Βυτίνα, Λαγκάδια αλλ' η απόβαση και δράση του Ιμπραήμ δε συνηγορούσε στην πραγμάτωση του σκοπούμενου[119].

Μετά την σύγκληση της Γ' Εθνοσυνέλευσης εγείρεται θέμα ίδρυσης σχολείου στο "εθνικό οίκημα το οποίον χρησίμευσε ως τόπος συνεδριάσεως. Τα δε εισοδήματα των εθνικών κτημάτων της Επιδαύρου να τα δίδη η Διοίκησις εις μισθούς διδασκάλων"[120]. Η απάντηση στο

113.- Θ.Κ. Σπεράντσας, "Ο Γρηγόριος Κωνσταντάς..." ό.π., σ.69-109.

114.- J. Emerson et cte Pecchio, *Tableau de la Grèce en 1825*, Paris 1826, σ.415-422. Απ. Παπανδρέου, *Η τραγωδία της εκπαίδευσης στην Ελλάδα ή το στίγμα ενός "προπατορικού αμαρτήματος"*, εκδ. "αφοί Τολίδη", Αθήνα 1985, σ.37.

115.- Γ.Ν. Λεοντσίνης, *Ζητήματα Νεότερης Ελληνικής Ιστορίας και Εκπαίδευσης*, Αθήνα 1995, σ.245.

116.- Βλ. και Αντ. Λιγνού, Αρχείο *Λ. και Γ. Κουντουριώτη* 1821-1832, τ. Ε', εν Πειραιεί 1927, σ. 281. Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία...*, τ. Στ', σ.405-406.

117.- Γ. Ληξουριώτης, *Κοινωνικές και νομικές αντιλήψεις για το παιδί τον πρώτο αιώνα του νεοελληνικού κράτους*, Ίδρυμα Ερευνών για το παιδί, εκδ. "Δωδώνη", Αθήνα - Γιάννινα 1986, σ.39. Για την εκπαίδευση στην περιοχή της Τρίπολης κατά την προεπαναστατική περίοδο βλ. Αθ. Θ. Φωτόπουλος, *Οι κοτζαμπάσηδες της Πελοποννήσου κατά τη δεύτερη τουρκοκρατία (1715-1821)*, [ανέκδοτη διδακτορική διατριβή], Αθήνα 1997, σ. 28.

118.- ΓΑΚ, ΑΓ, Υπουργ. Εσωτερικών, φ.51, 19.1.1825.

119.- Χρ. Γ. Κωνσταντινόπουλος, "Η Ελληνική σχολή Βυτίνας κατά την περίοδο 1824-1832", *Πελοποννησιακά*, 7 (1970), σ.259.

120.- ΓΑΚ, ΑΓ, Υπουργ. Θρησκείας, φ.17, Σχολικά, 12.2.1827· ΔΑΣΚ, τ.Α', σ.114-115

αίτημα ήταν θετική. Παλαιότερο σχολείο είναι εκείνο του Άργους (1824)[121]. Οι διορισμοί και παραιτήσεις των επιτρόπων του έχουν σχέση και με τη διαμάχη που ξεσπά για τη διαχείριση των σχολικών οικονομικών, η οποία σε μεγάλο βαθμό εξαρτάται από την παραχώρηση εθνικών κτημάτων (δυο εργαστήρια, μύλος, πενήντα στρέμματα αμπέλια)[122].

Εξακριβωμένο είναι ότι ακόμη δύο αλληλοδιδακτικά άνοιξαν, εκτός από τη σχολική μονάδα της Φιλανθρωπικής Εταιρείας Ναυπλίου, τις πύλες τους στην Πελοπόννησο: α) στον Άγιο Πέτρο, με το οποίο ασχολήθηκε και το Βουλευτικό στις 25.4.1825[123]· β) στον Άγιο Ιωάννη Άστρους, όπως αναφέρεται στην έκθεση Κωνσταντά[124]. Εκτός από αυτά τα συγκεκριμένα έξι σχολεία έγιναν κι άλλες προσπάθειες αλλά χωρίς αποτέλεσμα. Ίσως μια απ' αυτές είναι και η απόφαση του υπουργού Γρ. Δικαίου για το μετόχι της Λαύρας στη Μικρομάνη.

Η δράση της Φιλομούσου αποτελεί καταλύτη των εξελίξεων στην *Αθήνα*. Η Φιλόμουσος, πρώτα επέβαλε την παύση κάθε άλλου κοινού σχολείου προς αποφυγή διάσπασης της σχολικής προσπάθειας και ίδρυσε αλληλοδιδακτικό στις εγκαταστάσεις της παλαιάς Σχολής Ντέκα με διδάσκαλο το Σμυρναίο ιεροδιάκονο Συνέσιο Κυριακίδη.

Το Φεβρουάριο του 1825 λειτουργεί ήδη και δεύτερο αλληλοδιδακτικό για τα κορίτσια των Αθηναίων, το σχολείο του Παρθενώνος. Η διάθεση της ισοτιμίας στη μόρφωση ανδρών και γυναικών βρήκε έκφραση σ' αυτό το σχολείο[125]. Η ονομασία του αλληλοδιδακτικού δεν οφείλεται στα γυναικομονάστηρα και τα παροικήματά τους, αλλά στο ότι εγκαταστάθηκε στα ερείπια του Παρθενώνος της Ακρόπολης[126]. Ο φωτισμένος Νικητόπουλος φρόντισε να παραδίδει στην ομιλούμενη γλώσσα και γενικά επιμελήθηκε την πολιτική αγωγή των ελληνίδων. Πιστεύοντας στο θετικό της φοίτησης των κοριτσιών προχώρησε στην οργάνωση της σχολικής ζωής με τον καθορισμό διατάξεων που συνέταξαν εκλεγμένοι "δια ψήφων εννέα νομοθέται" και εκείνος ως δέκατος, όπως εκθέτει στη λιτή και χωρίς ίχνος υπεροψίας έκθεσή του προς τους εφόρους[127].

Κατά τη γνώμη μου, τα ονόματα των μαθητριών που προβλήθηκαν στη μαθητική κοινότητα δεν έχουν ιδιαίτερη σημασία, αφού το σύνολο σχεδόν των μαθητριών προερχόταν από

121.- ΓΑΚ, ΑΓ, Υπουργ. Εσωτερικών, φ.37, 26.7.1824.

122.- Β. Β. χφ. 236, σ. 67, 141· ΔΑΣΚ, τ.Α΄, σ. 65, 82. ΓΑΚ, ΑΓ, Υπουργ. Εσωτερικών, φ.40, 30.8.1824, φ.44, 25.9.1824· Υπουργ. Θρησκείας, φ.8α, Σχολικά, 19.4.1825· ΔΑΣΚ, τ.Α΄, σ.84-85.

123.- Φ. Κουκουλές, "Τα σχολεία της Κυνουρίας...", ό.π., σ.116.

124.- Φ. Κουκουλές, "Τα σχολεία της Κυνουρίας...", ό.π., σ.113.

125.- Ελ. Φουρναράκη, *Εκπαίδευση και αγωγή των κοριτσιών· ελληνικοί προβληματισμοί (1830-1910)*, ένα ανθολόγιο, ΙΑΕΝ, αρ.11, Αθήνα 1987, σ.13-14. Αλ. Λαμπράκη - Παγανού, *Η εκπαίδευση των ελληνίδων κατά την οθωνική περίοδο*, Αθήνα 1988, σ.58-59. Το σχολείο λειτούργησε ως μικτό με πενήντα δυο κορίτσια και ισάριθμα αγόρια. Έκλεισε οριστικά το 1826.

126.- Τρ. Ε. Ευαγγελίδης, *Η Παιδεία επί Τουρκοκρατίας*, τ.Α', εν Αθήναις 1936, σ. 245. Ελ. Καλαφάτη, *Τα σχολικά κτίρια...* ό.π., σ.28,41.

127.- Αλ. Δημαράς, "Η αγωγή του πολίτη· μνήμη Νεόφυτου Νικητόπλου (1795-1846), εφημ. *Βήμα της Κυριακής* (29.7.1973), σ.4· του ίδιου, *Η μεταρρύθμιση...*, ό.π., σ. κζ', 14-15.

επιφανείς αθηναϊκές οικογένειες. Εκείνο που μένει είναι η συμπεριφορά απέναντι στο μαθητικό δυναμικό, συμπεριφορά η οποία απηχεί μια αστική πολιτική αντίληψη[128]. Η υλοποιημένη θέση του Νικητόπουλου φέρει στη μνήμη παρεμφερή πρόταση του Εμμ. Ι. Κισθήνιου (1829). Σε διδασκάλους που οικοδομούσαν τη σχολική πράξη στη συμμετοχική δραστηριότητα εκπαιδευτικών και εκπαιδευομένων αναγνωρίζεται η διάθεση της θεμελίωσης της σχολικής πράξης στη συνεργασία βασικών της φορέων[129].

Η Φιλόμουσος ενδιαφέρθηκε και για την επαρχιακή αλληλοδιδακτική σχολή των Μεγάρων. Το αλληλοδιδακτικό των Μεγάρων για το οποίο συγκεντρώθηκαν από τους κατοίκους και τα μοναστήρια της περιοχής 1.740 γρόσια στήθηκε με πολύ κόπο. Οι μαθητές του ήταν μόλις σαρανταπέντε γιατί οι άτακτοι τους έβριζαν, τους κτυπούσαν και έσχιζαν "τας κονκάρδας από τα φέσια τους "τας οποίας, δια να ερεθίσωμεν τας φιλοτίμους απαλάς των ψυχάς είχαμεν δώσει"[130].

Στην πρώτη πρωτεύουσα του ελληνικού κράτους, την *Αίγινα*, το 1827 επιχειρείται η επίτευξη ενός αξιόλογου τριπλού στόχου, η ίδρυση αλληλοδιδακτικού, ελληνικού και μουσικού σχολείου. Η Βουλή το προτείνει και η αντικυβερνητική επιτροπή το αποδέχεται. Οι αναγκαίοι πόροι για διδασκαλικούς μισθούς θα εξασφαλιστούν από τις λιμενικές προσόδους και τα δέκατα του σταυροπηγιακού μοναστηρίου του νησιού[131]. Σ' ένα άλλο νησί με σημαντική συμμετοχή στις ναυτικές επιχειρήσεις του Αγώνα, την Ύδρα, λειτουργεί κοινοτικό σχολείο το 1824. Τον επόμενο χρόνο έρχεται στο νησί ο Σκώτος Ε. Μάσσον από το Ναύπλιο, όπου δίδασκε Ηθική Φιλοσοφία και Πολιτική Οικονομία, με σκοπό να ιδρύσει δημόσια αλληλοδιδακτικά και να εφαρμόσει διδακτικό σύστημα βασισμένο στη μέθοδο Lancaster. Ο Masson είχε μεν καλές προθέσεις αλλ' όχι και τις ανάλογες δυνάμεις[132].

Στη Σίφνο με τη μεγάλη πνευματική παράδοση και τη συμβολή στην παιδεία του Γένους, από το μαθητή του Ν. Χρυσόγελου, Γ. Ψαραύτη, ιδρύεται στον Άγιο Αντύπα κατώτερο σχολείο το 1821, το οποίο σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις αργότερα μετασχηματίστηκε σε αλληλοδιδακτικό[133]. Το 1824 καταγράφονται τρία αλληλοδιδακτικά στην Άνδρο και ένα στην Τήνο, ενώ από το 1826 στη Μήλο παραδίδει μαθήματα ο αλληλοδιδακτικός Λ. Θεοχαρίδης[134]. Ο εξαε-

---

128.- Ιωσήφ Σολομών, *Εξουσία και τάξη στο Νεοελληνικό Σχολείο, μια τυπολογία των σχολικών χώρων και πρακτικών 1820-1900*, εκδ. "Αλεξάνδρεια", Αθήνα ^{2}1992, σ.68.

129.- Χ.Ν. Μπαμπούνης <παρέμβαση> στην ενότητα "Διάχυση των ιδεολογιών και Εκπαίδευση", *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου "Ιστορικότητα της παιδικής ηλικίας και της νεότητας"*, ΙΑΕΝ - ΓΓΝΓ, τ.Β΄, Αθήνα 1986, σ.503.

130.- Αικ. Κουμαριανού, *Ο τύπος στον Αγώνα...* ό.π., σ. 156, 257.

131.- ΓΑΚ, ΑΓ, Υπουργ. Θρησκείας, φ.17, Σχολικά, 5.11.1827· ΔΑΣΚ, τ.Α', σ. 142-143 Πβ. και ΓΑΚ, ΑΓ, Υπουργ. Θρησκείας, φ.9, Μοναστηριακά, 4.6.1825· ΔΑΣΚ, τ. Α' σ.86-87.

132. Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία...*, ό.π., τ. Στ', σ.817.

133.- Σ.Μ. Συμεωνίδης, "Τα γράμματα στο νησί της Σίφνου", εφ. *Κυκλαδικόν Φως*, (ανάτυπο), Πειραιεύς 1962, σ.28.

134.- Χ. Μπαμπούνης, *Η παιδεία στη Μήλο κατά την καποδιστριακή περίοδο 1828-1832*, Αθήνα 1992, σ.32-33.

τής πόλεμος και οι κακουχίες, αντί να αποτρέψει τους κατοίκους της Πάρου, ενισχύει τη θέλησή τους για μάθηση και γι' αυτό προσλαμβάνουν τον αλληλοδιδάσκαλο Γ. Σκορδίλη το φθινόπωρο του 1826. Με επιστολή του επάρχου από το προηγούμενο έτος είχε ζητηθεί η συγκατάθεση του Υπουργείου Εσωτερικών στην επιβολή ετήσιας μοναστηριακής εισφοράς, ώστε να εξασφαλιστούν τα έξοδα των σχολείων και ενός γιατρού[135].

Η ευθεία εναντίωση τοπικών παραγόντων της Νάξου στο να διατεθούν μοναστηριακά εισοδήματα για αλληλοδιδασκαλεία στο νησί και οι κοινωνικές διαμάχες υπονόμευσαν την ίδρυση πρωτοβάθμιων σχολείων στη Χώρα και τα χωριά. Ωστόσο, ο ζήλος του ηγουμένου της Φανερωμένης Δωρόθεου Τζιώτη τον κατευθύνει στην ανοικοδόμηση με χρήματά του του κτιρίου της Σχολής της Αγίας Κυριακής και την επανίδρυσή της το 1826[136]. Η έρευνα υπογραμμίζει, πέρα από το εκπαιδευτικό πάθος του ηγουμένου, την εισήγηση του Δωρόθεου για τη δωρεάν υποχρεωτική εκπαίδευση και το κοινωνικοοικονομικό κίνητρο των κρατικών υποτροφιών.

Σύνθετη είναι η εικόνα για τα σχολεία της αναπτυσσόμενης Σύρου, όπου δημόσιο, ιδιωτική πρωτοβουλία και μισσιοναρισμός κινούνται σχεδόν παράλληλα και ταυτόχρονα. Οπωσδήποτε υποβοηθητική είναι η διασωζόμενη πληροφορία στο Αρχείο του Δήμου Ερμούπολης: "Το 1827 η Δημογεροντία ωκοδόμησεν και εσύστησεν τα τρία σχολεία κατά το κέντρον της Ερμουπόλεως...". Συνολικά, στην Ερμούπολη λειτούργησαν τέσσερα αλληλοδιδακτικά[137]. Το ίδιο έτος διδάσκαλοι και μαθητές των σχολείων της Κέας εκφράζουν την ευγνωμοσύνη τους επειδή η Αντικυβερνητική Επιτροπή αποδέχθηκε το αίτημα να δαπανώνται τα νοταριακά εισοδήματα στην αγορά βιβλίων και μισθοδοσία των διδασκάλων[138].

Από τις αρχές Ιανουαρίου του 1827 ιδρύεται στην Κύθνο αλληλοδιδακτικό με διδάσκαλο το Ν. Οθωναίο, ενώ το Σεπτέμβριο του ίδιου έτους εγκρίνεται από τη Διοίκηση η ενοικίαση των κτημάτων του μετοχίου της μονής Θεοτόκου Αμοργού για τη σύσταση σχολείου στην Ίο. Πράγματι, αμέσως ύστερα προσλήφθηκε ο ελληνοδιδάσκαλος Ν. Σπεράντσας, ο

135.- ΓΑΚ, ΑΓ, Υπουργ. Εσωτερικών, φ.81, 10.11.1825. ΓΕΕ, αρ.2, 20.10.1826 στο ΔΑΣΚ, τ.Α΄, σ.112.

136.- Ν. Κεφαλληνιάδης, "Η παιδεία εις Νάξον (Φραγκοκρατία - Τουρκοκρατία - νεώτεροι χρόνοι)", *Μνημοσύνη* 5 (1975), σ.96-98. Αλ. Λαμπράκη - Παγανού, *Η εκπαίδευση των ελληνίδων...* ό.π., σ.58. Ευδ. Σκληράκη, *Παιδεία και εκκλησία στη Νάξο κατά την τουρκοκρατία και τους πρώτους μετεπαναστατικούς χρόνους*, [ανέκδοτη διδακτορική διατριβή], Αθήνα 1996, σ.181.

137.- ΑΔΕ, 1, Εκτ. Αρ. φ.1, αρ. κ.8, 1830-1860, *Πίναξ των Δημοσυντηρήτων σχολείων από την εγκατάστασιν της Ερμουπόλεως*, στο Αλ. Λαμπράκη - Παγανού, *Η εκπαίδευση των ελληνίδων...* ό.π., σ.405· για τη δράση των Μισσιοναρίων βλ. Γ. Μεταλληνός, *Το ζήτημα της μεταφράσεως της Αγίας Γραφής...* ό.π., σ.71-82. ΓΑΚ Κέρκυρας, Καποδιστιακό Αρχείο Β', φ 459, Η.-Α. Dutrône "Notes pour un rapport à faire à S. Ex. le Président sur les écoles des îles libres de la Grèce". Μ. Καρδαμίτση - Αδάμη, "Νεότερα αναλυτικά στοιχεία σχετικά με την έκδοση Dutrône· περί της καταστάσεως της παιδείας μέχρι του πρώτου έτους αρχής του Καποδίστρια", *ΔΙΕΕΕ* 31 (1988), σ. 61-73. Αν. Κορδατζή-Πρασσά, *Η εκπαίδευση στις Κυκλάδες, κατά την καποδιστριακή περίοδο (1828-1832)*, [ανέκδοτη διδακτορική διατριβή], Αθήνα 1996, σ. 34.

138.- ΓΑΚ, ΑΓ, Υπουργ. Θρησκείας, φ.17, 26.9.1827 και 21.11.1827· ΔΑΣΚ, τ.Α΄, σ.123, 150-151.

οποίος ανέλαβε την υποχρέωση να διδάσκει και τα αλληλοδιδακτικά[139]. Ενέργειες αυτής της μορφής επέβαλαν οι οικονομικές ελλείψεις, η δυστοκία στην εξεύρεση εκπαιδευτικών και η αποχώρηση άλλων, όπως συνέβη στη Σίφνο με τον Ν. Σπεράντσα. Εκεί έχουμε ακριβώς το αντίστροφο. Ο ελληνομαθής Γ. Ψαραύτης συνεκτελεί χρέη αλληλοδιδασκάλου και ελληνοδιδασκάλου.

Εκπαιδευτικές διεργασίες σημειώνονται σε όλο σχεδόν το Αιγαίο. Συγκεκριμένες έγγραφες μνείες υπάρχουν κυρίως για τ' ακόλουθα νησιά:

α) Σκύρος: Ο υπουργός Θρησκείας Δαμαλών Ιωνάς διατάσσει να συσταθεί αλληλοδιδακτικό, με τη προσφορά 1000 γρ. κατ' έτος από τον καθηγούμενο του Αγ. Γεώργιου Σκύρου[140]. Η στάση του Υπουργείου Θρησκείας γεννά ερωτηματικά. Αν είχε κάποιο λόγο ανάμειξης στην υπόθεση, αυτός κανονικά θ' αφορούσε μόνο τη συναίνεσή του στην προσφορά[141]. Υπερβαίνοντας, λοιπόν, τη δικαιοδοσία του εμπλέκεται στις αρμοδιότητες του Υπουργείου Εσωτερικών.

β) Τακτικές διαδικασίες της τουρκοκρατίας φαίνεται ότι έχει κατα νουν το Υπουργείο Θρησκείας στην περίπτωση της Καλύμνου (1825). Όταν οι πληρεξούσιοι του νησιού του ζητούν να ενισχύσει τη στερέωση του σχολείου, το υπουργείο το πράττει αλλά και επιπλήττει τον ιεροδιδάσκαλο Ιεζεκιήλ, επειδή, όπως λέγει, ως εκκλησιαστικός έπρεπε ν' απευθυνθεί σ' αυτό[142]. Αν η ανάμειξη στη Σκύρο είχε τη δικαιολογητική της βάση, τώρα η παρέμβασή του είναι καταχρηστική στο εκπαιδευτικό της σκέλος. Γεγονός βέβαια είναι ότι όταν τα προβλήματα συντονισμού των υπουργείων διαπιστώνονται, το Εκτελεστικό προσπαθούσε να τα αποσοβήσει με διαταγές του[143].

γ) Η Σάμος που από το Φεβρουάριο του 1824 έχει στη Χώρα[144] ένα αλληλοδιδακτικό, εκδηλώνει θερμό ενδιαφέρον το 1827 να ιδρύσει άλλα έξι στα μεγαλύτερά της χωριά. Ο αντιπρόσωπος της Σάμου Χ. Ματακίδης καθιστά γνωστό στη Γραμματεία Δικαίου - Παιδείας ότι οι πόροι μπορεί ν' αντληθούν από τα μοναστήρια και μετόχια του νησιού, τις διαθήκες και τις προαιρετικές εισφορές στις εκκλησίες υπέρ των σχολείων[145].

δ) Ο Δ. Κωνσταντινίδης επίτροπος του ναού της Θεοτόκου στο Ακρόλερο ευρισκόμενος στο Ναύπλιο διερευνά τις δυνατότητες πρόσληψης αλληλοδιδασκάλου και καταλήγει στη μέση λύση να υπογράψει σχετική συμφωνία με τον ελληνιστή Χ. Γραμματικίδη, ο οποίος υποχρεώνεται να διδάξει στα παιδιά τα εγκύκλια μαθήματα "κατά το των νεωτέ-

---

139.- ΓΑΚ, ΑΓ, Υπουργ. Θρησκείας, φ.17, 13.10.1827.

140.- ΓΑΚ, ΑΓ, Υπουργ. Θρησκείας, φ.11, Μοναστηριακά, 11.11.1825· ΔΑΣΚ, τ.Α΄, σ.102-103.

141.- Σ' αυτό το πνεύμα υπακούοντας και η έγκριση πόρων για τη λειτουργία του σχολείου Σκοπέλου είναι θεμιτή. Βλ. ΓΑΚ, ΑΓ, Υπουργ. Θρησκείας, φ.9, Μοναστηριακά, 14.7.1825· ΔΑΣΚ, τ.Α΄, σ.89.

142.- ΓΑΚ, ΑΓ, Υπουργ. Θρησκείας, φ.9, Σχολικά, 1.8.1825

143.- ΓΑΚ, ΑΓ, Υπουργ. Θρησκείας, φ.4, Μοναστηριακά, 28.6.1824.

144.- Π. Διακογιάννης, *Η παιδεία στη Σάμο από την τουρκοκρατία μέχρι σήμερα*, εκδ. "Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων", σ.37.

145.- ΓΑΚ, ΑΓ, Υπουργ. Θρησκείας, φ.17, Σχολικά, 6.10.1827.

ρων σύστημα"[146].

Ο εντοπισμός της βαθμίδας της παρεχόμενης εκπαίδευσης, καθώς και η διάκριση ιδιωτικών και δημοσίων σχολείων είναι επισφαλής μερικές φορές, λόγω των δυνάμεων που ενδιαφέρονται και ενισχύουν τη λειτουργία τους, των αμφίσημων χαρακτηρισμών τους στα έγγραφα και των στόχων των κέντρων στήριξής τους. Σχολεία ιδιωτικού χαρακτήρα ασφαλώς ήταν το Καθολικό Σχολείο Νάξου υπό τη διεύθυνση λαζαριστών μοναχών[147], η Γαλλική Σχολή Ουρσουλίνων Νάξου[148] και προς τα τέλη του 1826 το ιδιωτικό της Σύρας, το στελεχωμένο από τους Γρ. Κωνσταντά, Γ. Κλεόβουλο και Φ. Ιωάννου[149]. Συνολικά στη Σύρο στο χρονικό διάστημα 1823-1827 υπάρχουν είκοσι ιδιοσυντήρητα σχολεία με 600 μαθητές[150]. Η εκπαίδευση των κοριτσιών προάγεται στην Ερμούπολη με την ίδρυση των Παρθεναγωγείων της Μ. Αϊβαλιώτη και της Ευανθίας Καΐρη. Μικρά ιδιωτικά, θα τα ονομάζαμε και "οικογενειακά" υπάρχουν και στην Πελοπόννησο[151].

Μαθήματα και σχολικά εγχειρίδια.

Τα διδασκομένα μαθήματα και η κατά περίπτωση παροχή γνώσεων ξένων γλωσσών (γαλλικά, αγγλικά, ιταλικά) καθιστούν το πρόγραμμα των αλληλοδιδακτικών ελκυστικότερο του αντίστοιχου των κοινών σχολείων. Τα ελληνικά, η γραφή, ανάγνωση, αριθμητική και κατήχηση εξακολουθούν ν' αποτελούν τον κορμό της διδασκαλίας[152] με την προσθήκη βέβαια γεωγραφικών και ιστορικών γνώσεων, ανάλογα με τον οπλισμό του διδασκάλου και τη δεκτικότητα των μαθητών.

Η σπανιότητα των σχολικών εγχειριδίων σε μεγάλο βαθμό δυσχεραίνει το εκπαιδευτικό έργο. Μαθητές και διδάσκαλοι αισθάνονται σε καθημερινή βάση την έλλειψή τους. Το ζήτημα αντιμετωπίζεται εκ των ενόντων. Κάποια, ίσως, διέξοδο θα έδινε η πρόταση Stanhope[153] και το ανάλογο όραμα του Κωνσταντά αλλά δεν υπήρξε συνέχεια. Ο μεταφρασμένος και εύφημα προλογισμένος από το Ν. Βάμβα "Του Διδασκάλου ο Οδηγός"

---

146. ΓΑΚ, ΑΓ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. .9, Μοναστηριακά, 28.8.1825· ΔΑΣΚ, τ.Α', σ.94-95.

147.- Οι διευθύνοντες μοναχοί και ηγούμενοι είναι ο Λουδοβίκος Ντεσκάμπ (1820-1825) και ο Ιωάννης Εδμόνδος Σαγκρώ (1826-1830). Ευδ. Σκληράκη, *Παιδεία και εκκλησία*... ό.π., σ.148-151.

148.- Ν. Κεφαλληνιάδης, "Η παιδεία εις Νάξον..." ... ό.π., σ.70-79.

149.- Θ. Κ. Σπεράντσας, "Κωνσταντάς Γρ.", *ΘΗΕ* 7 (1965), στ. 1235. Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία*... ό.π. , τ. Ζ' σ.404-405.

150.- Ανδρ. Δρακάκης, *Ιστορία του οικισμού Ερμουπόλεως (Σύρας)*, τ. Β', Αθήναι 1979-1983, σ. 114-115. Σιδ. Ζιώγου - Καραστεργίου, *Η Μέση Εκπαίδευση*..., ό.π., σ. 50. Αλεξ. Λαμπράκη - Παγανού, *Η εκπαίδευση των ελληνίδων*... ό.π., σ.138. Β. Σφυρόερας, "Καΐρη Ευανθία", *ΒΛΕ* 4 (1985), σ. 205.

151.- Βλ. και ΓΑΚ, ΑΓ, Υπουργ. Εσωτερικών, φ.23, 10.9.1823.

152.- Βλ. δειγματολογικά την προκήρυξη της Πελοποννησιακής Γερουσίας, το σχέδιο επιτροπής Γαζή και το πρόγραμμα της αλληλοδιδακτικής σχολής Αγ. Κυριακής Νάξου (ΓΑΚ, ΑΓ, Υπουργ. Θρησκείας, φ.17, Σχολικά, 17.11.1827· ΔΑΣΚ, τ.Α΄, σ.135).

153.- L. Stanhope, *Greece in 1823 - 1824, Being a Series of Letters and other documents on the Greek Revolution, written during a visit to the country*, London 1825, σ.144-145.

του S. Wilson που κυκλοφόρησε σε 3.000 αντίτυπα το 1823-1826, καθώς και ορισμένες άλλες προτεσταντικές εκδόσεις συγκριτικά λίγο ωφέλησαν. Διδάσκαλοι με κατάρτιση και συγγραφική ικανότητα συντάσσουν τις δικές τους σημειώσεις. Ο εγκρατής Συνέσιος Κυριακίδης γράφει Ιερά Κατήχηση, μικρή Ηθική και Διδασκαλία της Γραμματικής[154]. Ο Ν. Νικητόπουλος επί Γραμματείας Κώπα προσέφερε το χειρόγραφο βιβλιάριό του "Περίληψις του Ιερού Ευαγγελίου" για τους αλληλοδιδασκόμενους μαθητές[155].

Σε δύο τουλάχιστον βιβλιοπωλεία της Σύρου[156] αλλά και στην Ύδρα πωλείται η εξάτομη Στοιχειώδης Εγκυκλοπαίδεια των παιδικών μαθημάτων Γ. Γεννάδιου - Γ. Λασσάνη και πίνακες αλληλοδιδακτικής του Κλεόβουλου. Η δωρεά μερικών βιβλίων αλληλοδιδακτικής εκ μέρους του Κλεόβουλου απασχόλησε το Βουλευτικό στις 3.2.1825 και αποφασίστηκε να επιληφθεί του ζητήματος η σχολική Επιτροπή[157]. Τη χρησιμότητα των πινάκων Κλεόβουλου αμφισβήτησε ο Γεννάδιος και πρότεινε στον Κωνσταντά την έκδοση "οδηγητικής" και αλληλοδιδακτικών πινάκων αριθμητικής, καλλιγραφίας, ιστορίας, γεωγραφίας και ιεράς ιστορίας[158]. Η διέξοδος στο πρόβλημα των βιβλίων είναι ακόμη μακριά.

Διδακτικό προσωπικό.

Τα ονόματα όλων των διδασκάλων αυτής της εποχής δεν είναι γνωστά. Οι πληροφορίες των πηγών δεν είναι πάντοτε πλουσιοπάροχες. Μπορούμε βάσιμα να συμπεράνουμε ότι οι περισσότεροι ακολουθούσαν το σύστημα Κλεόβουλου και μερικοί του επτανήσιου Αθαν. Πολίτη. Ο πυρήνας του Ιασίου και η αφετηρία των Ιόνιων Νησιών καθόρισε την προτίμηση των αλληλοδιδασκάλων στα συστήματα που προαναφέραμε. Εξηγούνται, ταυτόχρονα, στη διάσταση των συγκεκριμένων αλληλοδιδακτικών μεθοδολογικών κατευθύνσεων και οι αγγλογαλλικές επιρροές στο χώρο της εκπαίδευσης, οι οποίες στην παρούσα φάση σαφώς υπερτερούν των γερμανικών. Στο μεταξύ όχι μόνο από το Άργος αλλά και από την Άνδρο[159] - κάτι που μέχρι σήμερα δεν είχε επαρκώς τονιστεί - αποφοίτησαν ορισμένοι αλληλοδιδάσκαλοι. Με βάση τα δεδομένα αυτά συνέταξα κατάλογο εικοσιπέντε εκπαιδευτικών που δίδαξαν σε αλληλοδιδακτικά σχολεία το 1821-1827 (βλ. πίνακα 3).

Η γνωστή από το Βυζάντιο οικονομική δυσπραγία και πενία των εκπαιδευτικών συνεχίζεται. Η περιωπή του διδασκαλικού επαγγέλματος και της τιμής που κατά κανόνα έχαιρε δεν απήλλασσε τους δασκάλους από τα οικονομικά προβλήματα. Η μικρή σχετικά αντιμισθία τους δεν είχε πάντοτε τακτικότητα καταβολής με αποτέλεσμα οι διδάσκαλοι

154.- "Εφημερίς των Αθηνών", αρ.20, 1.2.1826, σ.81 στο ΔΑΣΚ, τ.Α΄, σ.110.

155.- ΓΑΚ, ΑΓ, Υπουργ. Θρησκείας, φ.17, Σχολικά, 2.11.1827 στο ΔΑΣΚ, τ.Α΄, σ.139.

156.- Πρόκειται για τα βιβλιοπωλεία Αγγ. Χριστοδούλου και Δ. Χαϊδούση, Βλ. Αικ. Κουμαριανού, Ο τύπος στον Αγώνα..., ό.π., σ.44, 91.

157.- ΑΕΠ, τ.Δ΄, αρ.7, σ.115.

158.- "Εφημερίς των Αθηνών", φ.40 (31.1.1825) στο ΔΑΣΚ, τ.Α΄, σ.80.

159.- ΓΑΚ, ΑΓ, Υπουργ. Θρησκείας, φ.11, Σχολικά, 18.9.1825, στο ΔΑΣΚ, τ.Α', σ.96.

Πίνακας 3

ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΙ ΑΛΛΗΛΟΔΙΔΑΚΤΙΚΩΝ ΣΧΟΛΕΙΩΝ 1821-1827

α/α	Όνομα	Τόπος	Έτος
1	Αθανάσιος †	Αίγινα	1827
2	Αμπελακιώτης Ι.	Ερμούπολη	1826-1827
3	Αναγνώστης	Ερμούπολη	1826-1827
4	Γραμματικίδης Χ.	Λέρος	1825
5	Θεοδόσιος †	Σκύρος	1827
6	Θεοχαρίδης Λ.	Μήλος	1826-1827
7	Ιωάννου Φ.	Ερμούπολη	1826-1828
8	Καμπάνης Αθανάσιος †	Κέα	1827
9	Κλεόβουλος Γ.	Ερμούπολη	1826-1828
10	Κορδίας Α. Ι.	Σαντορίνη	1827
11	Κυδωνιεύς Βασίλειος	Νάξος	1826-1827
12	Κυδωνιεύς Πρ.	Νάξος	1826-1827
13	Κυριακίδης Σ. †	Αθήνα	1824-1826
14	Κωνσταντάς Γρ. †	Ερμούπολη	1826-1828(;)
15	Κωνσταντίνου Γ.	Ναύπλιο	1826-1827
16	Κωτόπουλος Γ.	Ερμούπολη	1826-1827
17	Μελισσηνός Γ.	Σάμος	1824-1827(;)
18	Νικητόπουλος Ν. †	Τρίπολη Άργος Αθήνα	1822-1823 1824 1825-1826
19	Οθωναίος Ν.	Κύθνος	1827
20	Σκορδίλης Γ.	Πάρος	1826-1827
21	Σπεράντσας Ν.	Ίος	1827
22	Συνέσιος	Αίγινα	1826
23	Ψαραύτης Γ.	Σέριφος Σίφνος	1826 1826(;)-1827
24	Ψαρουδάκης Γ.	Σπέτσες	1827
25	Ψαρουδάκης Κ.	Σπέτσες	1827

Πηγή: ΓΑΚ, Α. Γ., Υπουργείον Θρησκείας, φ. 1-17· ΓΕΕ· Η. A. Dutrône.

να στερούνται τα αναγκαία, τα σχολεία να κλείνουν ή να κινδυνεύουν να κλείσουν. Από τη μελέτη του αρχειακού υλικού προκύπτει ότι οι πλέον προσιτοί πόροι για την πληρωμή των διδασκάλων ήταν ενοίκια εργαστηρίων και εθνικών κτημάτων, μοναστηριακοί πρόσοδοι, δίσκοι εκκλησιών, εθνικές ομολογίες[160].

Μαθητικό Δυναμικό

Από τη συνεκτίμηση της έκθεσης Κωνσταντά και της έκθεσης για την παιδεία που συνέταξε ο γάλλος φιλέλληνας Η. -Α. Dutrône το Μάϊο του 1828[161] συμπεραίνεται ότι αργά και αβέβαια στην αρχή, πιο οργανωμένα ύστερα υφαίνεται το σχολικό αλληλοδιδακτικό δίκτυο. Το Αιγαίο βρίσκεται στην πρωτοπορεία. Ο χαμηλός αριθμός των αλληλοδιδακτικών στην Πελοπόννησο και Στερεά ανάγεται εξηγητικά στην κοινωνική σύνθεση του πληθυσμού και τα παραδοσιακά του αντανακλαστικά, στον εργασιακό προσανατολισμό των κατοίκων και στις μεταπτώσεις των πολεμικών. Το Αρχιπέλαγος, από την πλευρά του, είχε συγκριτικό πλεονέκτημα για μια εκπαιδευτική αναζωογόνηση. Στο Αιγαίο σ' όλη την τουρκοκρατία υπήρχε επαφή με τη Δύση. Η διάπλευση της Μεσογείου από τα ελληνικά πλοία και η παρουσία εμπορικών και πολεμικών ευρωπαϊκών πλοίων στο Αιγαίο, η γειτνίαση με τη μικρασιατική γη αλλά και το προσφυγικό στοιχείο υποβοηθούν τη διακίνηση των ιδεών και καλλιεργούν μια νοοτροπία πλέον δεκτική σε ό,τι το ανακαινιστικό για τον ελληνικό χώρο.

Ο Dutrône πληροφορεί ότι την περίοδο Μαρτίου 1821 - Ιανουαρίου 1828 δεκατέσσερα σχολεία ακολουθούσαν την αλληλοδιδακτική και "εφοιτώντο από 557" μαθητές. Πιστεύω ότι ήταν περισσότερα αλλά με κύκλο ζωής ίσως περιορισμένο. Άλλωστε η επίσκεψη του Dutrône στα νησιά δεν ήταν πλήρης. Η αριθμητική εικόνα που έχουμε για το μαθητικό δυναμικό αλληλοδιδακτικών σχολείων επτά περιοχών από επιτόπιους πληροφορητές είναι διαφορετική, όπως δείχνει και ο πίνακας 4.

Το άνοιγμα των μετρήσεων είναι εξαιρετικά μεγάλο. Έστω κι αν υποτεθεί ότι έγιναν μερικές διπλοεγγραφές ή κάποιοι διδάσκαλοι και επίτροποι διόγκωναν τους αριθμούς στα έγγραφά τους για λόγους ευνόητους, δεν μπορεί εύκολα να αιτιολογηθεί η διαφοροποίηση κατά 224,43% και 260,14% αντίστοιχα. Ενδέχεται ο αριθμός 557 ν' αποτυπώνει τους απόφοιτους των σχολείων ή εκείνους που φοιτούσαν στον άμεσο πριν από τη σύνταξη της έκθεσης χρόνο.

160.- Φ. Κουκουλές,ό.π. (103), σ.LXIII-LXV. Βλ., για παράδειγμα, και ΓΑΚ, Συλλογή Γ. Λαδά Κ47, φ.10, 23.2.1825.

161.- ΓΕΕ, Γ, 1828, αρ. 92, σ.375 στο ΔΑΣΚ, τ.Α', σ.179. Π. Παπακωνσταντίνου - Α. Ανδρέου, *Τα διδασκαλεία...* ό.π., σ.50. Βλ. και Τρ. Ευαγγελίδης, *η Παιδεία επί Τουρκοκρατίας*, τ. Α', Αθήνα ^{2}1992, σ. CXXXVIII

Πίνακας 4

ΜΑΘΗΤΕΣ ΑΛΛΗΛΟΔΙΔΑΚΤΙΚΩΝ ΣΧΟΛΕΙΩΝ 1821-1827

Τόπος	Μαθητικό Δυναμικό	Έτος
Αθήνα	664	1824-1826
Αίγινα	70/170	1827
Κέα	40	1827
Κύθνος	25	1827(;)
Μέγαρα	45	1825
Μήλος	26	1826
Νάξος	160	1827
Ναύπλιο	100/300	1826-1827
Πάρος	84	1826-1827(;)
Σαντορίνη	35	1827(;)
Σέριφος	32	1826-1827
Σκύρος	5	1827
Σπέτσες	120(;)	1827
Τρίπολη	400	1823-1824
ΣΥΝΟΛΟ	**1806/2006**	

Πηγή: ΓΑΚ, Α.Γ, Υπουργείον Θρησκείας φ. 1-17· Εφημερίς των Αθηνών· ΓΕΕ.

Αντιδράσεις

Η αλληλοδιδακτική και η διάδοσή της στον επαναστατημένο ελληνικό χώρο δεν είχε ν' "αντιμετωπίσει" μόνο τις πολεμικές συγκρούσεις. Τα εμπόδια που κάποτε εμφανίζονταν είχαν και άλλες αφετηρίες. Εκκινούσαν αφ' ενός μεν απ' όλους εκείνους, οι οποίοι δυσπιστούσαν στη χρησιμότητα της αλληλοδιδακτικής και ανέπτυσσαν σχετική πολεμική και αφ' ετέρου από αυτούς που καθ' οιονδήποτε τρόπο θίγονταν από τον έλεγχο μοναστηριακών πόρων και τη διοχέτευσή τους σε εκπαιδευτικές ανάγκες[162].

Υπήρξαν περιπτώσεις, κατά τη διαβεβαίωση αλληλοδιδασκάλου της Αίγινας (1827)[163], όπου οι ομότεχνοί του, αντί να λογίζονται πατριώτες, θεωρήθηκαν τυχοδιώκτες και απατεώνες και καταδικάσθηκαν "εις πολυχρόνιον ένδειαν και πενίαν", εξαιτίας της αρνητικής στάσης ορισμένων γονέων και της αντιπαράθεσης τοπικών παραγόντων σχετιζόμενων με παραδοσιακά σχολικά σχήματα. Συντηρητικές κοινωνικές ομάδες, ιεροδιδάσκαλοι και γραμματικοί όχι σπάνια εγείρουν αναχώματα στο νέο εκπαιδευτικό σύστημα, το οποίο, με την πειθώ των λόγων και των έργων και κάτω από την αδήριτη ανάγκη της εκπαίδευσης των νέων, επιχειρεί να υπερβεί τα παρουσιαζόμενα κωλύματα.

Ελληνικά Σχολεία

Τα εισερχόμενα και εξερχόμενα έγγραφα της Γραμματείας που έχουν ως κύριο θεματικό τους περιεχόμενο τα Ελληνικά Σχολεία είναι μικρότερου σχετικά αριθμού από τ' αντίστοιχα των αλληλοδιδακτικών. Η αρχειακή αυτή διαπίστωση εκκινεί από τρεις πραγματικότητες: α) η αλληλοδιδακτική τώρα ουσιαστικά εφαρμόζεται και τα προβλήματα είναι αρκετά· β) τα ελληνικά σχολεία έχουν μακρόχρονη θητεία στον ελληνικό χώρο[164] και λίγο - πολύ τυποποιημένη λογική της λειτουργίας· γ) όπου υπάρχει η διάθεση προαγωγής της εκπαίδευσης, εύλογα η προσοχή στρέφεται στην πρωτοβάθμια θεμελίωσή της.

Διάταξη των σχολικών μονάδων

Στο ελληνικό σχολείο της *Τρίπολης* μετά την αποχώρηση του διδασκάλου του ο αλληλοδιδακτικός Νικητόπουλος για εννέα μήνες (1.9.1822-30.4.1823) παραδίδει και τα ελληνικά μαθήματα προκειμένου να μη διακοπεί η λειτουργία του. Στο σχολείο επανήλθε ο Καλλίνικος Καστόρχης, αλλά στα τέλη 1824 - αρχές 1825 νέα αρρυθμία πλήττει την τοπική εκπαίδευση. Το Υπουργείο Εσωτερικών καλείται να παρέμβει και να ελέγξει τους εφόρους. Το αίτημα που μετ' ολίγον διατυπώνεται και αφορά παραχώρηση σχολικού οικήμα-

---

162.- ΓΑΚ, ΑΓ, Υπουργ. Εσωτερικών, φ.109, 8.10.1827. Βλ. και ΓΑΚ, ΑΓ, Υπουργ. Θρησκείας, φ.17, Σχολικά, 10.11.1827· ΔΑΣΚ, τ.Α΄, σ.143-144.

163.- ΓΑΚ, ΑΓ, Υπουργ. Θρησκείας, φ.17, Σχολικά, 31.10.1827· ΔΑΣΚ τ.Α', σ.140-141.

164.- Θ.Α. Νημάς, *Η εκπαίδευση στη Δυτική Θεσσαλία κατά την περίοδο της τουρκοκρατίας*, εκδ. "αφοί Κυριακίδη", Θεσσαλονίκη 1995, σ.59-62.

τος δείχνει τάση βελτίωσης[165].

Το περίφημο Ελληνομουσείο της Δημητσάνας, το οποίο είχε ως πρότυπο λειτουργίας την Ευαγγελική της Σμύρνης έχει να προβάλλει περγαμηνές στην εκπαίδευση του Γένους. Ωστόσο, κατά τη διάρκεια του Αγώνα η κατάστασή του δεν είναι καλή. Το 1824 οι Δημητσανίτες απευθυνόμενοι στη Διοίκηση καταμαρτυρούν τη θλίψη τους για την ερήμωση της σχολής εξαιτίας της αχρηματίας και ζητούν να τους παραχωρηθούν έντεκα συνολικά μύλοι στο όνομα της προσφοράς της σχολής και της καταστροφής της Βιβλιοθήκης. Το υπουργείο φαίνεται ότι διέκειτο ευνοϊκά στο ζήτημα της οικονομικής της στήριξης[166]. Οι ρυθμοί βέβαια είναι μάλλον αργοί.

Την ακμή της η σχολή της Βυτίνας την ώφειλε στους δημητσανίτες μοναχούς Δανιήλ και Παρθένιο Γαβρά που την ίδρυσαν και την προήγαγαν. Ο θάνατός τους λίγο πριν την Επανάσταση και η Επανάσταση προκαλούν την παρακμή της. Ανάλογα προβλήματα παρουσιάζονται στα Λαγκάδια, και στη Στεμνίτσα. Το τελειωτικό πλήγμα στη Βυτίνα θα δώσουν οι επιδρομείς του Ιμπραήμ[167]. Επιμένουμε και πάλι στη διάθεση του Υπουργείου Θρησκείας να επεμβαίνει σε αρμοδιότητες αλλότριες, ισχυριζόμενο ότι τα σχολεία είναι υπάλληλοι κλάδοι του[168].

Το ελληνομουσείο του Καρυτσιώτη που είχε οικοτροφείο, βιβλιοθήκη και εποπτικά όργανα και στο οποίο συνεδρίασαν οι πληρεξούσιοι της Β' Εθνοσυνέλευσης επανακάμπτει λειτουργικά μετά τον κλονισμό του 1821 για να καταστραφεί κι αυτό από τον Ιμπραήμ[169]. Το αρχειακό υλικό γενικά μας υποδεικνύει την ύπαρξη έντεκα τουλάχιστον ελληνοσχολείων στην Πελοπόννησο. Η σχολή του Σοποτού το 1821 διήνυε το εικοστό πέμπτο της λειτουργίας της με δυο βραχύχρονες μόνον διακοπές[170]. Αξιοσημείωτη περίπτωση τοπικής αντίδρασης σχετικά με την τύχη ελληνοδιδασκαλείου έχουμε στο Δαμαλά[171]. Οι κάτοικοί του με σφοδρότητα καταγγέλουν τον ηγούμενο του Μοναστηριού, επειδή βιαιοπράγησε και έδιωξε το διδάσκαλο. Η βούλησή τους είναι ν' αντικατασταθεί ο ηγούμενος ώστε ν' αποκατασταθεί η ειρήνη και η ηρεμία στον τόπο.

Η εκπαίδευση στην *Στερεά Ελλάδα* στους προηγούμενους αιώνες πληρούσε ορισμένες

165.- ΓΑΚ, ΑΓ, Υπουργ. Θρησκείας, φ.2, Σχολικά, 30.8.1823 (ΔΑΣΚ, τ.Α΄, σ.39, 77)· Συλλογή Βλαχογιάννη, Εκτελεστικό, φ.7, 19.1.1825· Υπουργ. Εσωτερικών, φ.76, 6.9.1825· Συλλογή Γ. Λαδά Κ47, φ.10, 7.10.1825.

166.- ΓΑΚ, ΑΓ, Υπουργ. Εσωτερικών, φ.1, 2.3.1822. ΓΑΚ, ΑΓ, Υπουργ. Θρησκείας, φ.5, Σχολικά, 9 .9.1824 (ΔΑΣΚ, τ.Α΄, σ.57)· φ.6, Μοναστηριακά, 21.10.1824 (ΔΑΣΚ, τ.Α΄, σ.64). ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, Εκτελεστικόν, φ.10, 9.4.1825 στο ΔΑΣΚ, σ.84. Κ. Χατζόπουλος, *Ελληνικά Σχολεία*... ό.π., σ.166-167.

167. Χρ. Γ. Κωνσταντινόπουλος, "Η Ελληνική Σχολή Βυτίνας..." ό.π., σ.256-259.

168. ΓΑΚ, ΑΓ, Υπουργ. Θρησκείας, φ.5, Σχολικά, 21.8.1824.

169. Φ. Κουκουλές, "Τα σχολεία της Κυνουρίας..." ό.π., σ.111. Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία*... ό.π. τ. Ζ', σ.573.

170. Χ. Μπαμπούνης, *Η παιδεία στην επαρχία Καλαβρύτων κατά την καποδιστριακή περίοδο*, Επετηρίς Καλαβρύτων 18 (1994), σ.168-170.

171. ΓΑΚ, ΑΓ, Υπουργ. Θρησκείας, φ.10β, Μοναστηριακά, 14.10.1825.

προδιαγραφές τόσο σε αριθμό σχολείων, όσο και σε περιεχόμενο γνώσεων. Ελληνικά σχολεία υπήρχαν στην Αθήνα, Θήβα, Σάλωνα, Καρπενήσι, Κεράσοβο, Φουρνά, Προυσσό, Γούβα και Μεσολόγγι[172]. Κατά την επανάσταση, κεντρικό σημείο αναφοράς μιας ανώτερης παιδείας αναδεικνύεται η Αθήνα. Σε ενδιαφέρον δημοσίευμα της "Εφημερίδος των Αθηνών"[173] γίνεται ακριβής λόγος για τα σχολεία της Αθήνας. Στο σχολείο της ελληνικής γλώσσας διδάσκει ο αθηναιογράφος Διον. Σουρμελής[174], στο σχολείο "των υψηλοτέρων μαθημάτων δια την ελληνικήν γλώσσαν" ο Ιω. Ειρηναίος και στο σχολείο "της Ιστορίας και των φιλοσοφικών επιστημών" ο Γ. Γεννάδιος.

Η ανιούσα διαβάθμιση των εκπαιδευτηρίων και ο εξοπλισμός της βιβλιοθήκης φανερώνει τη διάθεση για μια σταδιακή πορεία προς την ανώτατη εκπαίδευση. Τη σκέψη αυτή ενισχύει και το αίτημα να παραχωρηθεί το Γενί Τζαμί για Πανεπιστήμιο και ο Μεντρεσές για Ακαδημία "των Ωραίων Τεχνών"[175]. Το Εκτελεστικό ενισχύοντας τις εκπαιδευτικές προσπάθειες της πόλης, με τη σύμφωνη γνώμη και του Βουλευτικού, το Νοέμβριο του 1824 ορίζει το τζαμί του Σταροπάζαρου να γίνει αλληλοδιδακτικό, το τζαμί της Κολώνας –βιβλιοθήκη, το τζαμί του Ροδακίου να γίνει σχολείο των επιστημών και η περιμετρική του έκταση– κήπος Βοτανικός[176]. Οι επίτροποι των σχολείων το 1825 ζητούν το εισόδημα δύο εθνικών κτημάτων[177]. Οι προαιρετικές εισφορές και οι καταβολές των ηγουμένων Καισαριανής, Βρανά, Πεντέλης και Πετράκη αποδεικνύονταν ανεπαρκείς.

Οι κάτοικοι της επαρχίας Λιβαδιάς είχαν συνειδητοποιήσει την ωφελιμότητα της παιδείας αλλά δεν είχαν χρηματική αντοχή να συστήσουν σχολεία. Η πρόταση προς το Βουλευτικό να εξευρεθούν μοναστηριακοί πόροι για τη μισθοδοσία διδασκάλων φαίνεται ότι δεν είχε ευτυχή κατάληξη[178].Αντίθετα, η Σχολή του Προυσσού λειτούργησε ως το τέλος του 1823[179]. Κοιτίδα ελληνοπαιδείας και μάλιστα σε ιδιαίτερα δύσκολη εποχή για την τύχη του ήταν το Μεσολόγγι, όπου προσλαμβάνεται ο μαθητής του Βαρδαλάχου και Κοραή Δ. Παύλου. Συνεχίζεται, έτσι, κάτω από αντίξοες συνθήκες το εκπαιδευτικό έργο των Παλαμάδων [180].

Η αστάθεια των δημοσίων υποθέσεων σαφώς επηρεάζει τη λειτουργία ελληνικών σχολείων στο *Αιγαίο*. Η Αίγινα αποκτά ελληνική σχολή στα τέλη του 1827. Στις Σποράδες,

---

172. Π.Ι. Βασιλείου, *Η Επισκοπή Λιτζάς*... ό.π., σ.85-91.

173. "Εφημερίς των Αθηνών", αρ. 37, Ιανουάριος 1825 στο ΔΑΣΚ, τ.Α΄, σ.78.

174.- Στις 24 Οκτωβρίου 1825 οι έφοροι αναφέρουν στο Εκτελεστικό ότι προσκάλεσαν και δεύτερο ελληνοδιδάσκαλο τον ιερολογιότατο Ιωσήφ Διστομίτη (ΔΑΣΚ, τ.Α΄, σ. 99-100).

175. Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία*... ό.π., τ. Στ', σ.822.

176. ΓΑΚ, ΑΓ, Υπουργ. Εσωτερικών, φ.48, 18.11.1824. Απ. Δασκαλάκης, "Η ελληνική παιδεία", *ΕΕΦΣΠΑ* 1 (1958) σ.274.

177. Γ. Ληξουριώτης, *Κοινωνικές και νομικές αντιλήψεις*... ό.π., σ.42.

178. ΓΑΚ, Συλλογή Γ. Λαδά Κ47, φ.10, 3.10.1825.

179. Π.Ι. Βασιλείου, *Το μοναστήρι Προυσσού*, Αθήνα 1965, σ.17.

180. Π. Αραβαντινός, *Ιστορία της Ελληνικής Παιδείας παρ' Έλλησιν* <εισ.-επιμ. Ε.Ι. Νικολαΐδου>, Ε.Η.Μ., Ιωάννινα 1986, σ.162-163.

Σκόπελος και Σκύρος έχουν από δυο ελληνοδιδασκάλους. Εντονότερα δραστηριοποιείται η Σκόπελος και αναζητώντας προσόδους για την πληρωμή του διδασκάλου Αστέριου (1825) εξαιτείται να δίδονται εβδομήντα γρόσια από τα παγκάρια των εκκλησιών. Το Υπουργείο της Θρησκείας ανταποκρίθηκε στο αίτημα και έδωσε την άδεια[181]. Η συνείδηση της κοινής ευθύνης και της κοινωνικής συναντίληψης πιστεύουμε ότι προωθείται με την υποχρέωση του διδασκάλου να επιμελείται «αμισθί και τα των πτωχών παιδία». Στην απόφαση αυτή εντοπίζονται στοιχεία εμπνευσμένα από τη χριστιανική αλληλεγγύη και το διαφωτιστικό πνεύμα.

Στην Κρήτη μετακαλείται ως ελληνοδιδάσκαλος ο Αρδαμερίων Ιγνάτιος[182] ο οποίος είχε υψηλό επισκοπικό και εκπαιδευτικό ήθος, καθώς απέδειξε και η πολιτεία του αργότερα στην Πελοπόννησο. Τη Σάμο και την Άνδρο πρέπει να είχε κυρίως στο νου του ο Κωνσταντάς όταν στην έκθεσή του έγραφε ότι συναντά κανείς σχολεία ανάλογα με τον πληθυσμό. Στην πρώτη, τα ελληνικά είναι τρία και στην Άνδρο δύο[183]. Στην περίοδο 1821-1827 στον Αργοσαρωνικό λειτουργούν τουλάχιστον επτά ελληνικά· από δύο στις Σπέτσες και Ύδρα, τρία στον Πόρο[184].

Αναμφίβολα και τηρουμένων των αναλογιών η εμφανέστερη εκπαιδευτική κινητικότητα στο Αιγαίο διαπιστώνεται στις Κυκλάδες. Το παλαιό και παραγωγικό σχολείο της Σίφνου –το καλύτερο από τα τουλάχιστον τέσσερα ελληνικά του νησιού– μετά την παραίτηση του Ν. Χρυσόγελου γνώρισε τις δύο σχολαρχίες του μαθητή του Ν. Σπεράντσα (1.5.1821 - 6.10.1822, 10.2.1825 - Ιούλιος 1826), το μεσοδιάστημα κατά το οποίο ο αλληλοδιδακτικός Γ. Ψαραύτης συνέχισε την ελληνοδιδακτική σιφνιακή παράδοση και μια διετία (1826 - 1828) παύσης. Την ανόρθωση της σχολής σε μόνιμη βάση επεδίωξαν την 1.1.1825 ιερατείο και δημογέροντες με το ν' αντλήσουν πόρους από τα εθνικά εισοδήματα της επαρχίας. Το διάβημά τους προς το Βουλευτικό γίνεται με έγγραφο επίσημο και υποστήριξη προφορική από τον παραστάτη Ν. Χρυσόγελο, του οποίου η αξία αναγνωρίζεται στην εθνική αντιπροσωπεία[185].

Στο χρονικό διάστημα της διευθυντικής του ευθύνης στην Τήνο ο Άνθιμος Γαζής φιλοδόξησε να καταστήσει το Λύκειο εφάμιλλο των ευρωπαϊκών. Σοβαρό πρόβλημα δημιουργήθηκε εκεί με το μικρασιάτη διδάσκαλο Ευστράτιο Πέτρου ή Πετρίδη, ο οποίος κατηγορήθηκε ως κατάσκοπος. Η κατηγορία προκάλεσε τη μετάκλησή του στο Ναύπλιο, την εξέ-

---

181. ΓΑΚ, ΑΓ, Υπουργ. Θρησκείας, φ.9, 14.7.1825 στο ΔΑΣΚ, τ.Α΄, σ.89. H.A. Dutrône, "Notes pour un rapport à faire à S. Ex le Président sur les écoles des îles libres de la Gréce", ΓΑΚ Κέρκυρας, Καποδιστριακό Αρχείο Β΄, φ. 459, εγγρ. 9, σ. 7-10.

182.- Ε. Μπελιά, "Η παιδεία των Κρητών κατά την Ελληνικήν Επανάστασιν και την καποδιστριακήν περίοδον", *Μνημοσύνη* 1 (1967), σ.270.

183.- ΓΑΚ, ΑΓ, Υπουργ. Δικαίου, φ.33, 15.10.1827 στο ΔΑΣΚ, τ.Α΄, σ.130.

184. H.A. Dutrône, "Notes pour un rapport..." ό.π., σ. 3-6, 9-12.

185.- ΓΑΚ, Συλλογή Γ. Λαδά Κ47, φ.10. Σ.Μ. Συμεωνίδης, ό.π. (137), σ.28-30.

ταση και την αθώωσή του[186]. Η ένταση των στιγμών, ο κλονισμός της κοινής γνώμης και η προσβολή του διδασκάλου από την αναπόδεικτη κατηγορία υποχρεώνει το υπουργείο να τον αποκαταστήσει εγγράφως. Οι συνιστώσες της εθνικής συνέπειας, της εκκλησιαστικής παραδοχής και της διδακτικής ικανότητας ορίζουν την εκπαιδευτική αξιότητα. Οι πνευματικές ανησυχίες στις Κυκλάδες δηλώνονται και από τις θεατρικές παραστάσεις στην Τήνο, Σύρο, Σαντορίνη. Στη Σύρο υπάρχει ελληνικό με διδάσκαλο το Φαρδούλη και στη Σαντορίνη άλλα επτά[187].

Σε έξι, ακόμη, νησιά των Κυκλάδων η νεολαία σπουδάζει σε ελληνικά σχολεία. Ο Ιωσήφ Διστομίτης διδάσκει στην Πάρο (1826)[188] και στην Ίο ο Ν. Σπεράντσας· στην Κέα, όπου παλαιότερα είχε διδάξει επώνυμος αντιπρόσωπος της συντηρητικής λογιοσύνης, ο Μακάριος Καβαδίας[189], σ' ένα από τα δύο ελληνικά βρίσκεται ο Μητροφάνης. Οι μαθητές του ανέρχονται σε σαράντα. Ελληνοδιδασκαλεία υπάρχουν, τέλος, στην Κύθνο από το 1809, στη Μήλο (1822;-1823) και Σέριφο (1825). Οι αρχειακές πηγές και η κυκλαδική ιστοριογραφία παρέχει πλέον τη δυνατότητα να εκτιμηθεί η εκπαιδευτική λειτουργία στο συγκεκριμένο χώρο (βλ. πίνακα 5 και κυκλικό διάγραμμα 1).

Ο πίνακας δείχνει στατιστικά τη δυνατότητα πρόσβασης στο εκπαιδευτικό αγαθό κατά τόπους και τύπους σχολείου. Τα κοινά, αλληλοδιδακτικά και ελληνικά σχολεία παρουσιάζουν μικρή σχετικά απόκλιση ως προς τον αριθμό τους. Ο οριακά μεγαλύτερος αριθμός των κοινών σχολείων έναντι των αλληλοδιδακτικών μπορεί να οφείλεται στο μικρότερο ίσως αριθμό μαθητών τους και στο ότι ήταν δύσκολο στην ολιγάνθρωπη Σίκινο να στερεωθεί αλληλοδιδακτικό. Τα ελληνικά σχολεία υπερτερούν των αλληλοδιδακτικών εξαιτίας της πνευματικής βαρύτητας της Σίφνου και των ελληνικών σχολείων της Σαντορίνης. Ευθύγραμμη αναλογία παρουσιάζεται στην Ίο, Κύθνο, Μήλο, Πάρο, Σέριφο, Τήνο, Άνδρο και Κέα.

Μαθήματα και σχολικά εγχειρίδια

Τα μαθήματα της μέσης εκπαίδευσης έχουν κυρίως ελληνοκεντρικό προσανατολισμό με έμφαση στη χριστιανική και θύραθεν παιδεία[190]. Η προσφορά μαθηματικών και γεω-

---

186.- ΓΑΚ, ΑΓ, Υπουργ. Θρησκείας, φ.9, Σχολικά, 23.7.1825. Ο Πέτρου είχε διδάξει μαζί με το Θ. Καΐρη στη Σχολή Κυδωνιών από το 1812 ως το 1821 [Ι.Ν. Καραμπλιάς, *Ιστορία των Κυδωνίων*, Αθήνα 1949, σ. 185-187].

187.- Αικ. Κουμαριανού, *Ο τύπος στον Αγώνα*... ό.π., τ.Α', σ.114-115 τ.Γ', σ.83, 327-328. Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία*... ό.π., τ. Ζ' σ.403. Αν. Κορδατζή - Πρασσά, *Η εκπαίδευση στις Κυκλάδες*... ό.π., σ. 35.

188.- ΓΕΕ, αρ. 2, 20.10.1826 στο ΔΑΣΚ, τ. Α', σ. 112.

189. Σπ. Ι. Ασδραχάς, *Ελληνική κοινωνία και οικονομία, ιη΄ και ιθ΄ αιώνες*, εκδ. "Ερμής", Αθήνα 1988, σ.262.

190. Γρ. Γ. Παπαδόπουλος, ό.π. (103), σ.170-173. C.P. Henderson, *Η Ιόνιος Ακαδημία*, μετ. Φ.Κ. Βώρου, Κέντρου Ερεύνης και Διεθνούς Επικοινωνίας "Ιόνιος Ακαδημία", Κέρκυρα 1980, σ. 14. Αγγ. Σκαρβέλη - Νικολοπούλου, *Τα μαθηματάρια των ελληνικών σχολείων της Τουρκοκρατίας*, εκδ. "Σύλλογος προς διά-

Πίνακας 5

ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΕΣ ΕΣΤΙΕΣ ΚΑΙ ΣΧΟΛΙΚΕΣ ΜΟΝΑΔΕΣ ΣΤΙΣ ΚΥΚΛΑΔΕΣ 1821-1827

		ΑΝΔΡΟΣ	ΕΡΜΟΥΠΟΛΗ ΣΥΡΟΥ	ΙΟΣ	ΚΕΑ	ΚΙΜΩΛΟΣ	ΚΥΘΝΟΣ	ΜΗΛΟΣ	ΝΑΞΟΣ	ΠΑΡΟΣ	ΣΑΝΤΟΡΙΝΗ	ΣΕΡΙΦΟΣ	ΣΙΚΙΝΟΣ	ΣΙΦΝΟΣ	ΤΗΝΟΣ	ΦΟΛΕΓΑΝΔΡΟΣ	ΣΥΝΟΛΟ	
																	ΑΡ.	%
ΚΟΙΝΑ		2				2		1			11	1	1	1			19	29,23
ΑΛΛΗΛΟΔΙΔΑΚΤΙΚΑ		3	4	1	1		1	1	1	1	1	1		1	1	1	18	27,69
ΕΛΛΗΝΙΚΑ		2	1	1	2		1	1		1	7	1		4	1		22	33,84
ΠΑΡΘΕΝΑΓΩΓΕΙΑ			2														2	3,07
ΚΑΘΟΛΙΚΑ									2		2						4	6,15
ΣΥΝΟΛΟ	ΑΡ.	7	7	2	3	2	2	3	3	2	20	3	1	6	2	1	65	
	%	10,76	10,76	3,07	4,68	3,07	3,07	4,61	4,61	3,07	32,30	4,61	1,53	9,23	3,07	1,53		

Πηγή: ΓΑΚ, Α.Γ. Υπουργείον Θρησκείας φ. 1-17· Η. A. Dutrône
Ιστοριογραφικά έργα: Χ. Μπαμπούνη, Α. Πρασσά, Σ.Μ. Συμεωνίδη

Κυκλικό διάγραμμα 1

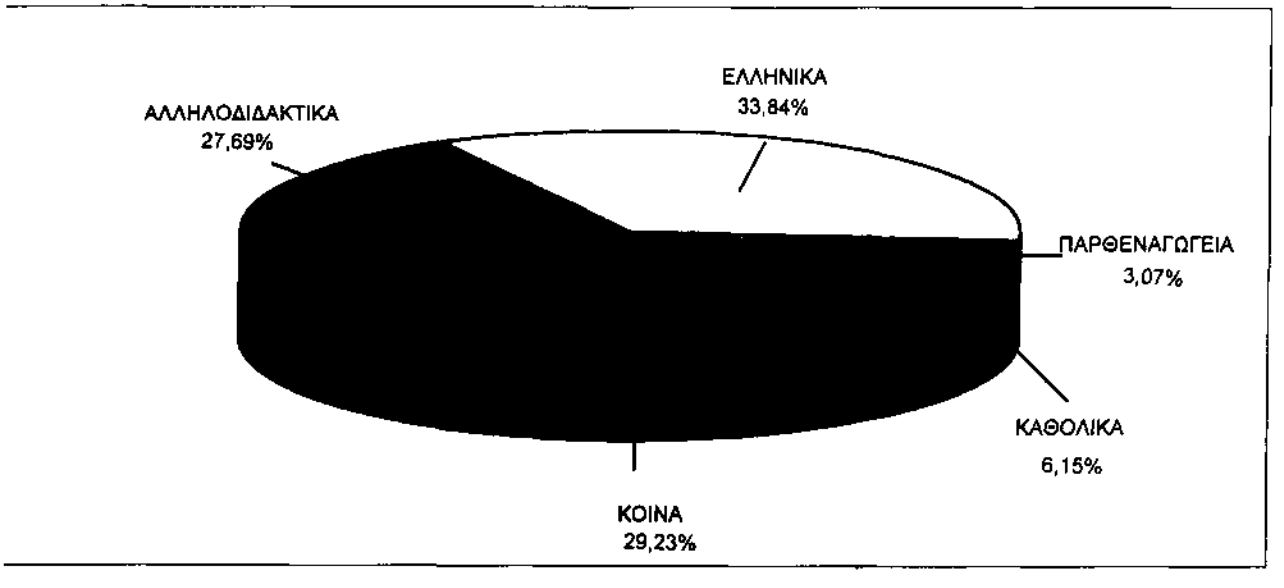

γραφίας δεν παραλλάσσει αυτόν το χαρακτήρα. Σε κάποιο αυξομειούμενο βαθμό υπάρχει η δικαιολογημένη πεποίθηση ότι οι γνώσεις θα συμβάλλουν στην ενίσχυση της ικανότητας του λαού να ζει κάτω από πολίτευμα ανεξαρτησίας. Προγενέστερα συμπτώματα του τύπου ότι η διάρκεια λειτουργίας του σχολείου παρουσιάζει αστάθεια ή ότι η φοίτηση δεν υπόκειται σε ηλικιακούς περιορισμούς εντοπίζονται και τώρα. Η κατάστρωση του προγράμματος δεν εξασφαλίζει και την εφαρμογή του. Χαρακτηριστικότερη είναι η περίπτωση της Τήνου.

Η δυσκολία εύρεσης βιβλίων για διδασκάλους και μαθητές, όπως και στα αλληλοδιδακτικά, είναι μεγάλη. Σποραδικές είναι οι ενισχύσεις και αυτές όχι ικανοποιητικές, σε σχέση με το εύρος του προβλήματος. Προέχει πάντως η προσφορά Κοραή [191].Το Εκτελεστικό το Μάρτιο του 1825 αποφασίζει να δίνονται κατ' έτος 500 τάλληρα για την αγορά των βιβλίων του Κοραή[192]. Μερικές από τις κοραϊκές εκδόσεις βρίσκονται και σε βιβλιοπωλείο αλλά το αγοραστικό κοινό εξ αιτίας της οικονομικής δυσπραγίας πρέπει να ήταν μικρό. Άξια καταγραφής είναι η δωρεά εκατό σωμάτων Φυσικής από τον Κοκκώνη και μιας εκλογής βιβλίων από το Δ. Μόστρα στο σχολείο του Μεσολογγίου [193].

Διδακτικό προσωπικό

Τα οικονομικά προβλήματα που ταλαιπωρούσαν τους αλληλοδιδασκάλους απασχολούσαν και τους διδασκάλους των ελληνικών μαθημάτων, όχι όμως σε τόσο μεγάλο βαθμό, όπως εκείνους. Είναι σαφές ότι στην παράδοση των μαθημάτων αυτού του κύκλου σπουδών δεν υπήρχε ομοιομορφία. Ωστόσο, παγιωμένα εκπαιδευτικά στοιχεία διακινούνται καθ' όμοιον τρόπο, τρόπο που επιδέχεται βέβαια τροποποιήσεις, ανάλογα με την ευρύτητα γνώσεων, την παιδαγωγική κατάρτιση και την ιδιοσυγκρασία των εκπαιδευτικών. Με βάση τα δεδομένα των πηγών καταρτίστηκε κατάλογος ελληνοδιδασκάλων (βλ. πίνακα 6, σ. 90-91) εκ των οποίων δεκαοκτώ (43,90%) είναι ιερωμένοι.

Το ποσοστό των ιερωμένων ελληνοδιδασκάλων, αν συγκριθεί με το αντίστοιχο του 1828-1832[194] παρουσιάζει ειδικό ενδιαφέρον. Η υπεροχή της μελετωμένης περιόδου ανέρχεται μόλις σε 0,78%. Η άφιξη των προσφύγων, ετεροχθόνων και ορισμένων δυτικοσπουδασμένων δε διέθετε τη δυναμική να μετατρέψει προς το παρόν ριζικά μια κατάσταση που θέλει ιερωμένους να διδάσκουν την πάτρια γλώσσα, σε κάποιο –ανώτερο του στοιχειώδους– επίπεδο.

δοσιν ωφελίμων βιβλίων", Αθήναι 1993, σ.11-17.

191. "Ελληνικά Χρονικά", αρ.43, 28.5.1824, στο ΔΑΣΚ, τ.Α', σ.44-45, ΓΕΕ, αρ.76, 12.11.1827 στο ΔΑΣΚ, τ.Α΄, σ.146-147.

192. ΓΑΚ, Συλλ. Γ. Βλαχογιάννη, Εκτελεστικόν φ.9, 10.3.1825 στο ΔΑΣΚ, τ.Α΄, σ.83.

193. "Ελληνικά Χρονικά", αρ.61, 26.7.1824 στο ΔΑΣΚ, τ.Γ', σ.2071· αρ.100, 10.12.1824 στο ΔΑΣΚ, τ.Γ΄, σ.2073.

194. Βλ. και πίνακα 28, σ. 268.

Μαθητικό δυναμικό

Η πενιχρότητα των στοιχείων δεν μας επιτρέπει να έχουμε μια καθαρή εικόνα για όσα συνέβαιναν σε ολόκληρο τον ελληνικό χώρο. Οι διαθέσιμες πληροφορίες προέρχονται από το Αιγαίο και αντλούνται σχεδόν κατ' αποκλειστικότητα από τη λεπτομερή έκθεση του Dutrône (πίν. 7, σ. 91). Η αναλογία αγορίων-κοριτσιών στο Αρχιπέλαγος είναι 9,5/1 και επιβεβαιώνει τη θέση των δύο φύλων στο σπουδαστικό τομέα. Αν και το δείγμα του μαθητικού δυναμικού είναι, από στατιστικής πλευράς, εξαιρετικά μικρό μπορούμε να υποθέσουμε ότι σε ορισμένο βαθμό αποδίδει την πραγματικότητα. Κατ' αναλογία, το ποσοστό των κοριτσιών που παρακολουθεί ελληνικά μαθήματα στο χερσαίο χώρο είναι ακόμη μικρότερο, ιδιαίτερα στις αγροτοποιμενικές περιοχές αλλά και με κάποιες εξαιρέσεις σε αστικά κέντρα, όπως στην Αθήνα και το Ναύπλιο.

Μουσικό Σχολείο

Σχολείο ειδικών γνώσεων είναι το ιδρυόμενο το 1827 στην Αίγινα Μουσικό. Δεν είναι όμως το πρώτο εκπαιδευτήριο αυτής της μορφής για έλληνες. Ήδη, είχαν ανοίξει τις πύλες του το 1776 και το 1814 στην Κωνσταντινούπολη δύο μουσικά σχολεία[195]. Στα ΓΑΚ υπάρχει μια σειρά εγγράφων που βεβαιώνουν το ενδιαφέρον της πολιτείας για το σχολείο, τους εφόρους του, τα οικονομικά του και το διδάσκαλό του Γ. Λέσβιο. Η ανάδειξη ως εφόρων των Σχολείων και των επισκόπων Καρύστου και Άρτας[196], δείχνει, εκτός από το σεβασμό στο ιερατικό σχήμα, διαστάσεις της παρεχόμενης μουσικής γνώσης.

195.- Άλκης Αγγέλου, "Η Εκπαίδευση"... ό.π., σ.307.

196.- ΓΑΚ, ΚΑ, Υπουργ. Θρησκείας, φ.35, 23.12.1827· ΔΑΣΚ, τ.Α', σ.153-155. Ελ. Κούκκου, *Τα εκπαιδευτικά ιδρύματα...* ό.π., σ. 59-62.

Πίνακας 6

ΕΛΛΗΝΟΔΙΔΑΚΤΙΚΟ ΠΡΟΣΩΠΙΚΟ 1821-1827

α/α	Όνομα	Τόπος	Έτος
1	Αβραμίδης Κυρ. †	Ύδρα	1822
2	Αβράς Αγγ.	Σίφνος	1827
3	Αθανασίου(;) Δ.	Πόρος	1826
4	Αναγνώστης †	Πόρος	1826
5	Ange P. †	Σαντορίνη	1826
6	Αστέριος	Αίγινα	1827
7	Αστέριος (Οικονόμου) †	Σκόπελος	1822
8	Βιλλοράκης (Villoraqui) Ιω.	Σίφνος	;
9	Βόδινας Δ. †	Κέα	1820
10	Γαζής Ανθ. †	Τήνος	1824-1827 ;
11	Γερμανός †	Σίφνος	1827
12	Γραμματικίδης Χ.	Λέρος	1825
13	Γρηγόριος †	Σκόπελος	1827
14	Διστομίτης Ιωσ. †	Πάρος	1826
15	Ιωάσαφ †	Σκύρος	1824
16	Κακούρας Παν. †	Σαντορίνη	1827
17	Καραβίας Π.	Σαντορίνη	1820
18	Καστόρχης Καλλ. †	Τρίπολη	1823-1824
19	Κουερίνης Ν.	Σαντορίνη	1827
20	Κυριακίδης Ν.	Μήλος	1822;-1823
21	Λιβάνιος Λ.	Σέριφος	1825
22	Μαζαράκης Π. †	Τήνος	
23	Μητροφάνης †	Κέα	1826
24	Μολοχάδης Δ.	Τήνος	1824-1827
25	Νικητόπουλος Ν. †	Τρίπολη	1822-1823
26	Οθωναίος Ν.	Κύθνος	1827
27	Οικονόμου Μ.	Ύδρα	1823

α/α	Όνομα	Τόπος	Έτος
28	Παμπούκης Ν. †	Πόρος	1827
29	Παρθένιος †	Σπέτσες	1827
30	Παύλου Δ.	Μεσολόγγι	1824-1826
31	Πέτρου ή Πετρίδης Ευστ.	Τήνος	-1827
32	Πνευματικάτος Δ.	Σαντορίνη	1827
33	Ρενιέρης Εμμ.	Σαντορίνη	1827
34	Σεραφείμ †	Σκύρος	1827
35	Σιγάλας Μ.	Σαντορίνη	1822
36	Σ(;)ουλουκόπουλος Θ.	Σπέτσες	1827
37	Σιώτος Ι.	Τήνος	
38	Σουρμελής Διον.	Αθήνα	1825
39	Σπεράντσας Ν.	Σίφνος Ίος	1821-1822, 1825-26 1827
40	Φαρδούλης Ν.	Σύρος	1825
41	Ψαραύτης Γ.	Σίφνος	1823-1824

Πηγή:ΓΑΚ, Α.Γ., Υπουργείον Θρησκείας, φ. 1-17· ΑΔΕ Σύρου· ΓΕΕ· Η. Α. Dutrône, *Tableau...*

Πίνακας 7

ΜΑΘΗΤΕΣ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΣΧΟΛΕΙΩΝ 1821-1827

ΤΟΠΟΣ	ΜΑΘΗΤΙΚΟ ΔΥΝΑΜΙΚΟ				
	Αγόρια		Κορίτσια		Σύνολο
	αριθμ.	%	αριθμ.	%	αριθμ.
Αίγινα	24	88,88	3	11,12	27
Κέα	55	91,66	5	8,34	60
Κύθνος	45	100	–	–	45
Πάρος	27	100	–	–	27
Πόρος	63	95,45	3	4,55	66
Σαντορίνη	82	90,10	9	9,90	91
Σέριφος	15	100	–	–	15
Σίφνος	69	93,24	5	6,76	74
Σκόπελος	33	100	–	–	33
Σκύρος	22	100	–	–	22
Σπέτσες	35	97,22	1	2,78	36
Ύδρα	26	–	–	–	26
ΣΥΝΟΛΟ	496	95,02	26	4,98	522

Πηγή: Η. Α. Dutrône, *Tableau...*

ΜΕΡΟΣ Β'

Η ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΤΗΣ ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ ΚΑΙ ΟΙ ΠΡΟΤΕΡΑΙΟΤΗΤΕΣ ΣΤΗΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΚΑΙ ΣΤΗΝ ΑΓΩΓΗ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ

1

Ο ΚΥΒΕΡΝΗΤΗΣ Ι. Α. ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΣ ΚΑΙ Η ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΤΗΣ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑΣ ΤΩΝ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΩΝ ΚΑΙ ΤΗΣ ΔΗΜΟΣΙΑΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ

Ο δημόσιος βίος και το πολιτικό έργο του Ι. Α. Καποδίστρια (1801-1827)· η επτανησιακή και η ευρωπαϊκή εμπειρία του.

Ο Ιωάννης Α. Καποδίστριας (1776-1831), ο οποίος κατά τη διάρκεια των ιατρικών του σπουδών παρακολούθησε, επιπλέον, μαθήματα φιλοσοφίας και νομικής και έλαβε τρεις διδακτορικούς τίτλους[1], για πολύ μικρό χρονικό διάστημα άσκησε την ιατρική (1797-1801). Η προσωπική του κλίση, το οικογενειακό του περιβάλλον, η αποδοχή του προσώπου του και η συγκυρία της Επτανήσου Πολιτείας τον φέρουν για πάντα στο χώρο της διπλωματίας και της πολιτικής. Στη βαθμιαία διαμόρφωση του ομοσπονδιακού τύπου πολιτεύματος των Ιόνιων Νήσων (1799-1817) που κατοχύρωσε συνταγματικά την Επτάνησο Πολιτεία ο ρόλος του Ι. Καποδίστρια, του Σπυρίδωνα Θεοτόκη και του Γεωργίου Μοτσενίγου αναγνωρίζεται ως πρωτοβουλιακός[2]. Το πολίτευμα αυτό οριοθετεί τις απαρχές του αστικού καθεστώτος στα Επτάνησα.

Το 1801-1802 ο Καποδίστριας αποστέλλεται από την Επτάνησο Πολιτεία να οργανώσει τη διοίκηση της εξεγερμένης Κεφαλλονιάς, σύμφωνα με το σύνταγμα του 1800. Η ευστοχία των κινήσεων του Καποδίστρια προκαλεί θετική εντύπωση στην επτανησιακή κοινή γνώμη[3]. Τον Απρίλιο του 1803 με ομόφωνη απόφαση της Ιονίου Γερουσίας διορίζεται "Γραμματέας της Επικρατείας" (secretario di Stato). Οι αρμοδιότητές του αφορούσαν κυρίως την αλληλογραφία με τους επιτετραμμένους στο εξωτερικό και γενικότερα ό,τι άλλο υπάγεται στον κύκλο εργασιών και υποθέσεων του ιδιαίτερου γραφείου του πρόεδρου (principe) της γενικής διοίκησης[4]. Ωστόσο, μετά το θάνατο του Θεοτόκη, ο Καποδί-

---

1. Ελ. Κούκκου, «Ιωάννης Καποδίστριας -ο μεγαλοφυής Έλληνας που αφού μεσουράνησε στη διεθνή πολιτική σκηνή έθεσε στο βωμό της πατρίδας την ίδια του τη ζωή», *Ιωάννης Καποδίστριας*, περ. «Επτά Ημέρες», εφημ. «*Καθημερινή*» 25-26.3.1995, σ.2.

2. Ν. Πανταζόπουλος, «Ο Καποδίστριας και ο πολιτικοκοινωνικός πλουραλισμός της εποχής του», *Ο Ιωάννης Καποδίστριας και η συγκρότηση του ελληνικού κράτους, ΔΙΠΒΠΘ* 2, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1983, σ.17. Γ.Ν. Λεοντσίνης, *Ζήτηματα επτανησιακής κοινωνικής ιστορίας*, εκδ. «αφοί Τολίδη», Αθήνα 1991, σ.519-520.

3. Α.Ν. Γούδας, *Βίοι παράλληλοι των επί της Αναγεννήσεως της Ελλάδος διαπρεψάντων ανδρών*, τ.Ζ', Αθήναι 1875, σ.2. Π. Χιώτης, *Ιστορία του Ιονίου Κράτους από συστάσεως αυτού μέχρι ενώσεως (έτη 1815-1864)*, τ.Α', Ζάκυνθος 1874, σ.9 Ελ. Κούκκου, *Ο Καποδίστριας και η Παιδεία (1803-1822)*. Α' *Η Φιλόμουσος Εταιρεία της Βιέννης*, Αθήνα 1958, σ.2· της ίδιας, *Ιωάννης Καποδίστριας, ο άνθρωπος - ο διπλωμάτης 1800-1828*, Αθήναι ^{2}1984, σ. 18-21.

4. Γρ. Δαφνής, *Ιωάννης Α. Καποδίστριας· η γένεση του ελληνικού κράτους*, εκδ. «Ίκαρος», Αθήνα 1975, σ.165-166. Βλ. και W.P. Kaldis, *John Kapodistrias and the Modern Greek State*, Madison, Wisconsin 1963, σ. 87.

στριας ασκεί κατ' ουσίαν τα κυβερνητικά καθήκοντα στην Ιόνιο Πολιτεία. Αργότερα θα διορισθεί και Γραμματέας των Εξωτερικών Υποθέσεων και της Ναυτιλίας της Επτανήσου Πολιτείας.

Η συνταγματική επιτροπή του νέου καταστατικού χάρτη των Ιονίων Νησιών (1803) προεδρεύεται από τον Ι. Καποδίστρια. Ο Καποδίστριας με τη στάση του προώθησε το Σύνταγμα, που για πρώτη φορά εισάγει σε ελλάδικο χώρο τον κοινοβουλευτισμό και άλλες φιλελεύθερες δημοκρατικές ρυθμίσεις[5]. Επίσημη γλώσσα του κράτους ορίζεται η Ελληνική. Ο Καποδίστριας θέλει οι νέοι να γνωρίζουν την πάτρια γλώσσα "γραμματικώς" και όχι "μηχανικώς"[6]. Το αίτημα της αναγνώρισης της γλώσσας του λαού ικανοποιείται[7]. Το Καποδιστριακό ενδιαφέρον για την εκπαίδευση και την παιδεία είναι καθ΄ όλα ορατό.

Το άρθρο 113 του Συντάγματος του 1803 προέβλεψε καταστατικά την εγκαθίδρυση συστήματος δημοσίας εκπαίδευσης. Πραγματικά την εποχή αυτή ιδρύεται μια σειρά δημόσιων κρατικών πρωτοβάθμιων σχολείων. Η συνεργασία του πληρεξούσιου υπουργού της Ρωσίας Γ. Μοτσενίγου με τον Ι. Καποδίστρια οδηγεί στη λειτουργία σαράντα σχολείων στοιχειώδους κατεύθυνσης και δημιουργεί τις προϋποθέσεις σταθερής εκπαιδευτικής υποδομής[8]. Ο Καποδίστριας προτείνει και ο Μοτσενίγος υποστηρίζει ένα κάθετο εκπαιδευτικό προγραμματισμό. Ο Καποδίστριας εισηγείται η δαπάνη αυτού του εκπαιδευτικού σχεδιασμού, να καλυφθεί με το να "φορολογηθώσιν ή δεσμευθώσιν τα μοναστηριακά ή άλλων εκκλησιαστικών ιδρυμάτων εισοδήματα ή μέρος τούτων"[9]. Ο Καποδίστριας πίστευε ότι ένα εκπαιδευτικό σύστημα εφαρμόσιμο για τα Ιόνια Νησιά ώφειλε να προάγει τα γράμματα και τις επιστήμες, να επιδιώξει ν'ανυψώσει τα Επτάνησα "εις βαθμόν πολιτισμού αναλόγου προς τον υψηλόν προορισμόν" τους[10].

Ο Καποδίστριας στήριξε πολλές ελπίδες για την εύρυθμη λειτουργία του κρατικού μηχανισμού στη μόρφωση και επιμόρφωση της κρατικής υπαλληλίας. Ταυτόχρονα, προσδοκούσε την αναβάθμιση του θρησκευτικού λαϊκού αισθήματος με τη βελτίωση της πνευματικής στάθμης του κλήρου. Για να το επιτύχει, ως γραμματέας της Επικρατείας προβαίνει σε συγκεκριμένες ενέργειες. Η Γερουσία, αντιμετωπίζοντας θετικά σχετική του έκθεση, εγκρίνει (1803) την ίδρυση "Σχολής επιμορφώσεως των Υπαλλήλων του Κράτους"[11]. Τελικά η δημόσια σχολή λειτούργησε στην Κέρκυρα, στη Μονή της Τενέδου.

---

5. Σπ. Δ. Λουκάτος, *Ο Ιωάννης Καποδίστριας και η Επτάνησος Πολιτεία*, Αθήναι 1959, σ.8.

6. Σ. Κουγέας, «Ο Καποδίστριας ως πανευρωπαϊκή φυσιογνωμία», *Ελληνικά Γράμματα*, τ.Β', Αθήναι 1928, σ.132. Ελ. Κούκκου, *Η Φιλόμουσος*..., ό.π. (3), σ.155.

7. Γ.Ν. Λεοντσίνης, *Ζητήματα επτανησιακής κοινωνικής ιστορίας*... ό.π., σ.41.

8. G.N. Leontsinis, The island of Kythera a social history (1700-1863), S. Saripolos Library, Athens 1987, σ.306-307· του ίδιου, *Ζητήματα επτανησιακής κοινωνικής ιστορίας*..., ό.π., σ.512.

9. Δ.Α. Μαντζουλίνος, Ιωάννης Καποδίστριας (1776-1831), εκδ. «Εστία», τ.Α', Αθήνα 1990, σ.92.

10. Ελ. Κούκκου, *Η Φιλόμουσος* ... ό.π., σ. 15.

11. Ελ. Κούκκου, Ιωάννης Καποδίστριας, ο άνθρωπος -ο διπλωμάτης ... ό.π., σ.23. G.N. Leontsinis, The

Επιθεωρητής της σχολής ορίζεται ο Καποδίστριας με αρμοδιότητες σε θέματα επιλογής, εγγραφής και συμπεριφοράς μαθητών, προγράμματος, βιβλίων και ωραρίου, εποπτικών μέσων, οικήματος, οικονομικών και αξιολόγησης του εκπαιδευτικού έργου[12]. Με το σχέδιο ψηφίσματος που υπέβαλε ο Καποδίστριας, η Γερουσία υποχρέωσε τους κρατικούς αξιωματούχους και την εκκλησιαστική ηγεσία Ορθοδόξων και Καθολικών να διευκολύνουν τους υφισταμένους τους στην παρακολούθηση των μαθημάτων της Σχολής. Η χειροτονία υποψηφίων ιερέων και η ιεροπραξία ιερέων απαγορεύεται αν δε φοιτήσουν στη Σχολή[13]. Η φροντίδα του Καποδίστρια για την εκκλησιαστική εκπαίδευση επιβεβαιώνεται και αργότερα, όταν ως Κυβερνήτης του νεοσύστατου Ελληνικού κράτους ίδρυσε την Εκκλησιαστική Σχολή στον Πόρο.

Ο Καποδίστριας είναι, κατά τον Ν. Εξαρχόπουλο, ο πρώτος που συνέλαβε την ιδέα ίδρυσης Ελληνικού Πανεπιστημίου. Η Ιόνιος Ακαδημία επρόκειτο να ιδρυθεί από τον Guilford το 1824. Όμως, ήδη από το 1815 σε υπόμνημά του ο Καποδίστριας υποστήριζε ότι "εάν προσελαμβάνοντο εις το ίδρυμα τούτο μαθητές και εκ των επτά Νήσων και εξ όλων των κοινωνικών τάξεων... οι επτά λαοί θα αποτελέσουν του λοιπού ένα... Ακριβώς αυτοί αποδεικνύουν το πολιτικό συμφέρον και την ανάγκην ιδρύσεως ενός κεντρικού εκπαιδευτικού κέντρου...". Η μακρόχρονη φιλία Guilford-Καποδίστρια, φιλία που καθιστούσε τον Guilford αναξιόπιστο στον Thomas Maitland φαίνεται ότι είχε θετικό μερίδιο στη συγκρότηση τριτοβάθμιας εκπαίδευσης στα Επτάνησα με κρατική μέριμνα και σύμφωνα με το μοντέλο της ευρωπαϊκής πανεπιστημιακής εμπειρίας[14].

Η δραστηριότητα του Καποδίστρια ανακόπτεται το 1807, όταν με τη συνθήκη του Τιλσίτ τα Επτάνησα περιέρχονται στους Αυτοκρατορικούς Γάλλους. Η δυτική κυριαρχία ανανεώνεται στο Ιόνιο αλλά ο Καποδίστριας αρνείται όλες τις προσφερόμενες σ'αυτόν θέσεις από τους Γάλλους. Η αποχώρησή του από την πολιτική κονίστρα θα κρατήσει λίγο.

Το Μάιο του έτους 1809 και ύστερα από πρόσκληση του Ρώσου καγκελάριου Romanzoff, ο Καποδίστριας αναλαμβάνει υπηρεσία στο ρωσικό Υπουργείο των Εξωτερικών και τον Οκτώβριο του 1811 τοποθετείται στην πρεσβεία της Βιέννης, στην οποία παραμένει έως το Μάιο του 1812. Ακολουθεί η ανάληψη της διεύθυνσης του διπλωματικού γραφείου του ρωσικού αρχιστρατηγείου του Δούναβη. Η θέση του σταδιακά αναβαθ-

---

island of Kythera... ό.π., σ.307.

12. Β. Παπαγεωργίου, «Από το εκπαιδευτικόν έργον του Καποδίστρια», *Νέα Εστία*, τ. ΙΑ', τχ. 128 (15.4.1932), σ.488-489. Ελ. Κούκκου, *Η Φιλόμουσος* ..., ό.π., σ.7-8. Π.Γ. Κρητικός, «Ο Ιωάννης Καποδίστριας τέκτων κανονικός», *Ο Ερανιστής*, 15/16 ( ), σ.126.

13. Ελ. Κούκκου, *Η Φιλόμουσος* ... ό.π., σ.9-10.

14. Γ. Σαλβάνος, «Η Ιόνιος Ακαδημία», *Ελληνική Δημιουργία* (1949), σ.813-814. Ν. Εξαρχόπουλος, *Λόγος περί της εκπαιδευτικής και θρησκευτικής δράσεως του Καποδιστρίου*, εν Αθήναις 1917, σ.12-13. G. N. Leontsinis, *The island of Kythera*... ό.π., σ.308-309· του ίδιου, *Ζητήματα επτανησιακής κοινωνικής ιστορίας*...ό.π., σ.514.

μίζεται. Η νέα του αποστολή, στην Ελβετία, στέφεται από εντυπωσιακή επιτυχία[15], αφού συνέβαλε ρυθμιστικά στην ειρήνευση, στην κατοχύρωση της εδαφικής ακεραιότητας και της ουδετερότητάς της.

Μετά το συνέδριο της Βιέννης ο τσάρος τον αναγορεύει επίσημα (30.8/11.9.1815) Υπουργό (Γραμματέα) των Εξωτερικών[16]. Από τις 31.1.1816 ο Καποδίστριας κατέχει την τρίτη θέση στη ρωσική κρατική ιεραρχία. Η διπλωματική του δράση στον ευρωπαϊκό χώρο φέρει τη σφραγίδα της αντίθεσής του προς τον απολυταρχισμό, της στήριξης της ισορροπίας των δυνάμεων και της ευρωπαϊκής ενοποίησης. Ο Καποδίστριας δεν εμφορείται από το πνεύμα της Γαλλικής Επανάστασης. Όμως τασσόταν υπέρ μιας κινητικής πολιτικής που σεβόταν τα δίκαια των λαών και δεχόταν αφενός μεν την περιστολή του ανεξέλεγκτου της εξουσίας, αφετέρου δε, την αποθάρρυνση της αναρχίας[17].

Κατά τη διάρκεια της θητείας του στο Υπουργείο Εξωτερικών της Ρωσίας ο Καποδίστριας ενδιαφέρεται διαρκώς για τα προβλήματα των Επτανησίων και των άλλων Ελλήνων. Σημαντικό τμήμα του ενδιαφέροντος για την πατρίδα του απορρόφησε η εκπαιδευτική του μέριμνα. Ήλθε σε επαφή με ισχυρούς παράγοντες της ομογένειας, όπως ο Ιωάννης Δόμπολης[18] και ζήτησε τη βοήθειά τους για να προπαρασκευασθεί το έδαφος που "θα αναδείξει την πατρίδα μας ως έθνος πολιτισμένον[19]".Παράλληλα, συμβάλλει στην ανοικοδόμηση ορθόδοξων ελληνικών εκκλησιών. Στους απόδημους της Μαριανουπόλεως, οι οποίοι κινδύνευαν να αφελληνισθούν γλωσσικά, πρότεινε (1818) να καταθέσουν σε τραπεζικό λογαριασμό χρηματικό προς αυτόν δώρο και από τους τόκους να ιδρύσουν ελληνόφωνο σχολείο[20].

Η έκρηξη της Ελληνικής Επανάστασης και η αμφισβήτηση της αρχής της νομιμότητας στο βαλκανικό χώρο υπογράμμισε και πάλι τον πατριωτισμό και τη συνέπεια του Καποδίστρια. Χωρίς να παύσει να υπερασπίζεται τα συμφέροντα της Ρωσσίας, απέτρεψε στο Λάυμπαχ την καταστολή της Ελληνικής Επανάστασης και μετ'ολίγον συνέταξε τη διακοίνωση του Τσάρου προς την Πύλη που οδήγησε στα πρόθυρα ρωσοτουρκικού πολέμου.

---

15. Γιάννης Μαρρές, *Καποδίστριας ο πρώτος Κυβερνήτης της Ελλάδας*, εκδ. «Καλέντης», Αθήνα 1989, σ.132.

16. Κ. Κούμας, *Ιστορία των ανθρωπίνων πράξεων*, τ.12, Βιέννη 1832, σ.671. Εμμ. Γ. Πρωτοψάλτης, *Ιωάννης Καποδίστριας*, εκδ. «Εταιρεία Φίλων του Λαού», Αθήναι 1977, σ.10-11.

17. Ελ. Κούκκου, "Καποδίστριας –ο μεγαλοφυής...", ό.π., σ.5. Κ. Σβολόπουλος, «Ο Καποδίστριας στο Λάυμπαχ· δύο σύγχρονες μαρτυρίες», *Τετράδια Ευθύνης* 4, Αθήνα 1978, σ.137· του ίδιου, «Οι διπλωματικοί αγώνες - θέσεις και προσανατολισμοί απέναντι στην ευρωπαϊκή συμμαχία και την ελληνική επανάσταση», *Ιωάννης Καποδίστριας*, περ. «Επτά Ημέρες», εφημ. «Καθημερινή», 25-26.3.1995, σ.12.

18. Σπ. Σίτος, *Η συμβολή του Καποδίστρια εις την παιδείαν του Έθνους*, εκδ. «Η Εταιρεία των Φίλων του Λαού», αρ.9, Αθήναι 1978, σ.23.

19. Α. Γαβαλάς, *Η κοινωνία και το κράτος επί Καποδίστρια*, Αθήναι 1976, σ.74.

20. Στ. Παπαδόπουλος, «Ι. Καποδίστριας ο θεμελιωτής του νεοελληνικού κράτους», *Τετράδια Ευθύνης* 5 (1978), σ.74.

Η όλη του στάση και η σφοδρή αντίθεσή του προς τον Μέττερνιχ τον υποχρεώνει να παραιτηθεί από τη θέση του[21]. Ο Ελληνικός, όμως, Αγώνας είχε ήδη διασωθεί.

Στο χρονικό διάστημα 1822-1827, διαμένοντας στη Γενεύη, προσφέρει πολύτιμες εθνικές υπηρεσίες. Η διόγκωση του φιλελληνικού ρεύματος που παρατηρείται από το β΄ έτος της Επανάστασης οφείλεται και στην παρέμβαση του Καποδίστρια. Οι επαφές του με τις αρχές των ελληνικών κοινοτήτων της Διασποράς είναι πυκνές και αιχμή της προσοχής του τα εκπατρισμένα ελληνόπουλα[22]. Ο Καποδίστριας θεωρεί αναγκαίο να διασωθεί η εθνική τους φυσιογνωμία και να ενισχυθεί το ήθος τους. Συνεργάζεται με τον Ανδρέα Μουστοξύδη και άλλους προβεβλημένους ομοεθνείς και φιλέλληνες, ώστε να προάγει, κατά το δυνατόν, το σκοπό του. Ταυτόχρονα, όταν του δίδεται η ευκαιρία υποστηρίζει το ελληνικό ζήτημα, κατά τρόπο αφανή μεν, ουσιαστικό δε. Με τη διπλωματική αυτή λογική συναντάται με ευρωπαίους ιθύνοντες και συντάσσει το υπόμνημα της 12.12.1826 προς τον τσάρο Νικόλαο[23]. Οι επαφές του με τις ευρωπαϊκές αυλές μεθοδεύονται περισσότερο μετά την εκλογή του ως κυβερνήτη της Ελλάδος.

Η Συγκρότηση της Ελληνικής Πολιτείας. Η Γραμματεία των Εκκλησιαστικών και της Δημόσιας Εκπαίδευσης.

Διοικητική Οργάνωση

Το έτος 1827 έχει μια ιδιαίτερη σημασία για την τύχη του Αγώνα. Με την Ιουλιανή συνθήκη του Λονδίνου τίθεται μια πρώτη στερεή νομική βάση για την απελευθέρωση της χώρας και την ίδρυση ενιαίας ελληνικής επικράτειας, σε περίοδο αναχαρτογράφησης των κρατών της Ανατολικής Μεσογείου[24]. Έπεται η ναυμαχία του Ναυαρίνου, η αποφασιστική θαλάσσια σύρραξη για τη θετική έκβαση του ελληνικού ζητήματος. Η πολιτειακή κινητικότητα του ελληνικού χώρου την ίδια εποχή παρουσιάζει πλέον το στοιχείο την μονιμότερης κυβερνητικής έκφρασης. Η Γ΄ Εθνοσυνέλευση της Τροιζήνας που κατήρτισε το "Πολιτικόν Σύνταγμα της Ελλάδος" με το υπ.αρ. Στ΄ ψήφισμά της ανέθεσε για επτά χρό-

---

21. Πβ. D.C. Fleming, *John Capodistrias and the Conference of London (1828-1831)*, Θεσσαλονίκη 1970. Χρ. Λούκος, *Η αντιπολίτευση κατά του Ι. Καποδίστρια*, εκδ. "Θεμέλιο", Αθήνα 1988, σ. 26.Σπ. Παγιατάκης, «Η ηθική και πνευματική προσωπικότητα του Ιω. Καποδίστρια κάτω από το φως της επιστημονικής χαρακτηρολογίας», έκτακτο *ΔΑΕΚ* (1976), σ.37.

22. Πρόκες - Όστεν, *Ιστορία της επαναστάσεως των Ελλήνων κατά του οθωνικού κράτους εν έτει 1821 και της ιδρύσεως του ελληνικού βασιλείου*, μετ. Γ.Εμ. Αντωνιάδου, τ.Β', Αθήνησι 1869, σ.275.

23. Αλ. Δεσποτόπουλος, «Η Επανάσταση κατά το 1828», *ΙΕΕ*, τ.ΙΒ', Αθήνα 1975, σ.480.

24. Διον. Κόκκινος, *Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος*, εκδ. «Μέλισσα», τ.6, Αθήναι 1969, σ.9. Γ. Τενεκίδης, *Θέματα Κοινωνιολογίας των Διεθνών Σχέσεων*, Αθήνα 1976, σ.58. Π. Πετρίδης, «Η εξωτερική πολιτική του Κυβερνήτη και η συμβολή της στην κατοχύρωση της εθνικής ανεξαρτησίας», Ο Ιωάννης Καποδίστριας και η συγκρότηση του Ελληνικού Κράτους, *ΔΙΠΒΠΘ* 2, εκδ. "University Studio Press", Θεσσαλονίκη 1983, σ.86.

νια τη νομοτελεστική εξουσία στον Ιωάννη Καποδίστρια, έως ότου, δε, έλθει εκείνος στην Ελλάδα διώρισε αναπληρωματικό προσωρινό όργανο, την τριμελή Αντικυβερνητική Επιτροπή[25].

Είναι γεγονός ότι η Αντικυβερνητική Επιτροπή (Γ. Μαυρομιχάλης, Μ. Μηλαΐτης, Ι. Νάκος) είχε να διευθετήσει κρίσιμα θέματα. Ωστόσο, η δυσκολία του πράγματος επιτάθηκε από την απαξία των προσώπων[26]. Ο φατριασμός[27], η κομματική εμπάθεια, η ένδεια και τα αιτήματα των αποζημιώσεων, η απόπειρα προσέλκυσης οπαδών έναντι υλικών ωφελημάτων και το ζήτημα των λειών κυριολεκτικά εξουθένωσαν κάθε αντίληψη περί κράτους. Η άφιξη του Καποδίστρια ορίζει νέα περίοδο στη νεότερη ελληνική ιστορία, τη μετάβαση από το κεφάλαιο της επανάστασης σ'εκείνο της εν δυνάμει συγκροτούμενης Ελληνικής Πολιτείας. Ένας καθημαγμένος λαός υποδέχτηκε τον Καποδίστρια ως σωτήρα. Ο έμπειρος πολιτικός είχε πλήρη επίγνωση των δυσεπίλυτων προβλημάτων που έπρεπε ν'αντιμετωπίσει. Η μακρά δουλεία, η επταετής εξοντωτική εμπόλεμη κατάσταση και οι εμφύλιες διαμάχες αποτυπώνονταν στην ψυχολογία των πολιτών και την αδράνεια της διοικητικής μηχανής[28].

Η επιτόπια εμπειρία, η σύνοψη προς τον Κυβερνήτη των Πρακτικών της Βουλής και οι αναφορές των αρμοδίων υπουργών[29] έδωσαν στον Καποδίστρια τη δυνατότητα να αξιολογήσει πλήρως την εσωτερική και εξωτερική, εικόνα της χώρας. "Ο Καποδίστριας έρχεται να διοικήσει και να οργανώσει ένα κράτος που στην πραγματικότητα δεν υπήρχε"[30]. Η Αίγινα, Πόρος, Σαλαμίνα και ελάχιστα νησιά του Αιγαίου, η Ελευσίνα και τα Μέγαρα διατηρούν την ανεξαρτησία τους. Η γη της Πελοποννήσου και της Στερεάς είχε καεί ή εκχερσωθεί. Από την Καλαμάτα έως το Ναύπλιο "δεν υπάρχει ούτε χωρίον, ούτε πόλις με στέγασμα το παραμικρόν"[31]. Ο εχθρός εξουσίαζε σημαντικά εδάφη και φρούρια, οι τοπικοί παράγοντες ήλεγχαν απελευθερωμένες περιοχές, το αρχιπέλαγος μαστιζόταν

---

25. Κ. Κούμας, *Ιστορία...* ό.π., σ.672. Επ.Κ. Κυριακίδης, *Ιστορία του σύγχρονου ελληνισμού από της ιδρύσεως του Βασιλείου της Ελλάδος, μέχρι των ημερών μας 1832-1892*, εν Αθήναις 1892, σ.141. Γ. Δασκαλάκης, Ελληνική Συνταγματική Ιστορία 1821-1935, Αθήναι ^{3}1952, σ.37. Π. Πετρίδης, «Σκιαγραφία Ιωάννου Καποδίστρια», *Ιωάννης Καποδίστριας 1776-1831· ο κορυφαίος Έλληνας Ευρωπαίος*, εκδ. «Γκοβόστης», 1992, σ.101. Δ.Κ. Πετρακάκος, *Κοινοβουλευτική Ιστορία της Ελλάδος 1453-1843*, Αθήναι 1935, σ. 387.

26. S. Howe, *An historical sketch of the Greek Revolution*, Austin 1866, σ.405-406.

27. Θ.Σ. Μακρής, *Το ανορθωτικόν έργον του Ιω. Καποδίστρια· οι υπονομευταί και οι συκοφάνται του. Δυο πραγματείαι του Βιάρου Καποδίστρια*, Κέρκυρα 1973, σ.31. Γ.Δ. Κατσούλης, *Οικονομική Ιστορία της Ελληνικής Επαναστάσεως*, εκδ. «Δίφρος», τ.Β', Αθήνα 1974, σ.321-323.

28. Στ. Ξένος, «Ο Ιωάννης Καποδίστριας», *Ποικίλη Στοά*, 1886, σ.377. Διον. Ζακυθηνός, «Ιωάννης Καποδίστριας», *Παρνασσός* 6 (1964), σ.522. Σπ. Σίτος *Η συμβολή του Καποδίστρια...* ό.π., σ.44.

29. Γ.Κ. Ασπρέας, *Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος 1821-1921*, τ.Α' (1821-1865), εν Αθήναις 1922, σ.71. Γ.Δ. Δημακόπουλος, *Η διοικητική οργάνωσις της Ελληνικής Πολιτείας 1827-1833· συμβολή εις την ιστορίαν της Ελληνικής Διοικήσεως*, τ.Α', Αθήναι 1970, σ.120-121.

30. Γρ. Δαφνής, *Ιωάννης Α. Καποδίστριας...* ό.π., σ.69.

31. ΕΠΙΣΤΟΛΑΙ, τ. Β', σ.164-165· πβ. τ. Γ', σ.247.

από τις πειρατικές επιδρομές[32].

Οι πρόσφυγες, οι άποροι, ο άμαχος πληθυσμός, οι ανάπηροι και αιχμάλωτοι υποδεικνύουν τις συνιστώσες της αναγκαίας προνοιακής πολιτικής. Ταυτόχρονα, φαινόμενα κοινωνικής παθογένειας θέτουν σε κίνδυνο τη συνοχή του κοινωνικού ιστού. Η αποδιοργάνωση της κεντρικής εξουσίας επέτρεπε τη διατήρηση της επιβολής ισχυρών παραγόντων σε τοπικό-επαρχιακό επίπεδο. Διοικητικές αρχές στην περιφέρεια δεν υπήρχαν. Στην Πελοπόννησο οι στρατιωτικοί επέβαλαν τη συχνά αυθαίρετη βούλησή τους. Στα νησιά κατά την εκλογή των δημογερόντων οι διαφωνίες υπερέβαιναν το θεμιτό. Ο μικροκομματισμός αλλοίωνε συμπεριφορές[33]. Το συνοπτικό της έκθεσης του Υπουργού των Στρατιωτικών Α. Βλαχόπουλου αυτόχρημα δηλώνει την έλλειψη της στρατιωτικής ετοιμότητας. Η αναφορά, εξάλλου, του Υπουργού των Ναυτικών έκανε λόγο μόνο για δύο παροπλισμένα πλοία. Στο αρχείο του Υπουργείου των Εξωτερικών το μόνο έγγραφο που διασωζόταν ήταν η διακοίνωση των ναυάρχων. Η αποσύνθεση της διπλωματικής υπηρεσίας εγκυμονούσε ευρύτερους κινδύνους.

Ισοβαρείς κινδύνους περιέκλειαν και τα δυσμενή δεδομένα της οικονομικής κατάστασης. Τα έσοδα ήταν τόσο ασήμαντα, έτσι ώστε να ομολογείται επίσημα ότι δεν υπήρχε καν ταμείο. Η γεωργία σχεδόν φυτοζωούσε, η εκ των πραγμάτων δυσχερής ανάπτυξη του εμπορίου παρεκωλύετο από τη ληστοπειρατεία, το λαθρεμπόριο και τις νομισματικές παραχαράξεις. Την αδυναμία άσκησης φορολογικής πολιτικής ενίσχυσε η απροθυμία του Βουλευτικού να συναινέσει στην είσπραξη των καθυστερούμενων φόρων και ο σφετερισμός των δημοσίων πόρων. Δεν ήταν ασφαλώς τυχαία η αταξία των διαχειριστικών βιβλίων και συνολικά του δημόσιου λογιστικού[34].

Στα ίδια πλαίσια κινείται και η απολογιστική αναφορά του Μ. Σούτσου, υπουργού Δικαιοσύνης και Παιδείας. Ο ίδιος αναγκάζεται να ειρηνοδικεύει εξαιτίας της έλλειψης δικαστηρίων, με την εξαίρεση του κακουργιοδικείου Ναυπλίου, του εμποροδικείου Σύρας και του δικαστηρίου των λειών[35]. Για τα σχολικά ο Μ. Σούτσος με σαφήνεια εκθέτει: "... ουδέ έλειψα να υποβάλω εις το Βουλευτικόν σώμα προβουλεύματα και αιτήσεις

---

32. Αικ. Χριστοφιλοπούλου, «Ο Καποδίστριας και η θεμελίωσις του ελληνικού κράτους», *Επίσημοι Λόγοι Πανεπιστημίου Αθηνών* 17 (1974), σ.275. Π. Πετρίδης, *Ελληνική πολιτική και κοινωνική ιστορία 1821-1940*, εκδ. «Παρατηρητής», Θεσσαλονίκη 1986, σ.50.

33. Αλ.Ι. Δεσποτόπουλος, *Ο Κυβερνήτης Καποδίστριας και η απελευθέρωσις της Ελλάδος*, Αθήναι 1954, σ.73-74. Δ. Φωτιάδης, *Η Επανάσταση του Εικοσιένα*, εκδ. «Ν. Βότσης», τ.4, Αθήνα 1980, σ.38. Β. Σκουλάτος-Ν Δημακόπουλος-Σ. Κόνδης, *Ιστορία Νεότερη και σύγχρονη, Ο.Ε.Δ.Β.*, τχ.Β', οΑθήνα ^{2}1992 σ.74.

34. Α. Κοντάκης, *Απομνημονεύματα*, <εκδ. Εμμ. Πρωτοψάλτης>, Αθήναι 1957, σ.68-70. Α. Ανδρεάδης, *Έργα*, τ.ΙΙ, Αθήνα 1939, σ.315. D. Dakin, *Ο αγώνας των Ελλήνων για την Ανεξαρτησία 1821-1833*, μετ. Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1983, σ.298-299.

35. Κ. Βαρθόλδη [Μένδελσων], *Ιστορία της Ελλάδος από της εν έτει 1453 αλώσεως της Κωνσταντινουπόλεως υπό των Τούρκων μέχρι των καθ' ημάς χρόνων*, μετ. Αγγ. Βλάχου, Μέρος Β', Αθήναι 1876, σ.24.

πόρων προς καταβολήν των επαρχιακών και γενικωτέρων σχολείων εις μέρη φυλαγμένα από τας συμφοράς του πολέμου. Αλλ' αι μεν προτάσεις μου παρεδέχθησαν και επιτροπή διωρίσθη να τας επεξετάση έως δε της ώρας δεν έγεινε τίποτε[36]..."

Ο Ιωάννης Καποδίστριας κατηύθυνε τη νεοπαγή Ελληνική Πολιτεία σαραντατέσσερις μήνες και είκοσι ημέρες, ώσπου ο βίαιος θάνατος (27. 9. 1831) ανέκοψε την προσπάθεια εφαρμογής της πολυδύναμης πολιτικής του[37] που εκφράζεται και αποτυπώνεται στη θέση του ότι "η ίδρυσις κρατών δεν είναι έργο ολίγων ετών και πολλών ανθρώπων. Χρειάζονται πολλά έτη και ολίγοι άνθρωποι, ικανοί, μεγάλης θελήσεως, επιμονής εις αγνούς σκοπούς, εις φροντίδας ειλικρινείς"[38].

Στην Ελλάδα ο Καποδίστριας προσπάθησε να δημιουργήσει θεσμούς σύγχρονου βιώσιμου εθνικού κράτους δυτικού τύπου[39]. Είναι γεγονός ότι στις άμεσες προτεραιότητες του κυβερνητικού έργου ενέταξε τον επισιτισμό του λαού, την άμεση καταστολή της πειρατείας[40] και τη διεύρυνση των συνόρων. Στην Ευρώπη εδραιώνεται η γνώμη ότι το ελληνικό κράτος προασπίζει και διεκδικεί τα δίκαιά του[41]. Η Ελλάδα σε διπλωματικό επίπεδο (1821-1832) μέσα από ένα σχέδιο, τέσσερις συνθήκες και επτά πρωτόκολλα πορεύθηκε προς την πολιτική της ανεξαρτησία (22.1/3. 2.1830), την κατοχύρωση της συνοριακής γραμμής Αμβρακικού-Παγασητικού και την επιδίκαση Κυκλάδων, Σποράδων και Ευβοίας[42]. Στα 47.516 τετρ. χιλ. της ελληνικής επικράτειας ζούσαν λίγο μετά την απελευθέρωση 712.608 κάτοικοι (οι δημογραφικές εκτιμήσεις ποικίλλουν), εκ των οποίων το 14,30% ήταν αστικός πληθυσμός και οι γυναίκες συνιστούσαν το 56,53% του συνόλου[43].

---

36. ΕΠΙΣΤΟΛΑΙ, τ. Α', σ.400.

37. Δ. Λουλές, "Κατευθύνσεις και προοπτικές της οικονομικής πολιτικής του Ι. Καποδίστρια, 1828-1831", Ο Ιωάννης Καποδίστριας και η συγκρότηση του ελληνικού κράτους, *ΔΙΠΒΠΘ* 2, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1983, σ.139.

38. Π. Χαλκιόπουλος, «Ο Κυβερνήτης της Ελλάδος», *Ποικίλη Στοά*, 1885, σ.468-469. Π.Κ. Ενεπεκίδης, *Ιωάννης Καποδίστριας· 176 ανέκδοτα γράμματα προς τον πατέρα του, 1809-1820*, εκδ. «Παπαζήσης», Αθήναι 1972, σ.217. Π.β. Ε.Γ. Πρωτοψάλτης, *Ιωάννης Καποδίστριας*, εκδ. «Εταιρεία των Φίλων του Λαού», Αθήναι 1977, σ.25.

39. Κ.Θ. Δημαράς, *Ελληνικός Ρωμαντισμός*, εκδ. «Ερμής», Αθήνα 1985, σ.419. Χρ. Γιανναράς, *Ορθοδοξία και Δύση στη νεώτερη Ελλάδα*, εκδ. "Δόμος", Αθήνα 1992, σ.248-249. Πβ. Π. Πετρίδης, *Πολιτικοί και συνταγματικοί θεσμοί στη Νεότερη Ελλάδα (1821-1843)*, εκδ. "University Studio Press" Θεσσαλονίκη 1990, σ. 125.

40. Ελ. Κούκκου, *Η Φιλόμουσος*... ό.π., σ.41. Δ. Βερναρδάκης, *Καποδίστριας και Όθων*, εκδ. «Γαλαξίας», Αθήναι 1967, σ.72. Δ. Φωτιάδης, *Η Επανάσταση του Εικοσιένα*, ό.π., σ.39-40.

41. Π.Β. Πετρίδης, «Η εξωτερική πολιτική του Κυβερνήτη και η συμβολή της στην κατοχύρωση της εθνικής ανεξαρτησίας», Ο Ιωάννης Καποδίστριας και η συγκρότηση του ελληνικού κράτους, *ΔΙΠΒΠΘ* 2, εκδ. "University Studio Press", Θεσσαλονίκη 1983, σ.94.

42. Δ. Βικέλας, *Η σύστασις του Ελληνικού Βασιλείου και τα όρια αυτού, από της εν Λάϋμπαχ μέχρι της εν Βερολίνω συνόδου*, μετ. εκ της Revue d' Histoire Diplomatique, Αθήναι 1887, σ.42-43. Π. Ζέπος, «Καποδίστριας», *Τετράδια Ευθύνης* 5 (1978), σ.16-17. Ε. Σκοπετέα, *Το «πρότυπο βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα. Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*, εκδ. «Πολύπτυχο», Αθήνα 1988, σ.21, Π.Β. Πετρίδης, "Σκιαγραφία Ιωάννου Καποδίστρια"... ό.π., σ.122-123.

43. Α. Γαβαλάς, *Η κοινωνία*... ό.π., σ.23. Ελ. Μπελιά, «Στατιστικά του Ελληνικού κράτους κατά το 1830», *Μνημοσύνη* 7 (1979), σ.296. Γ.Δ. Κατσούλης, *Οικονομική Ιστορία*... ό.π., σ.481.

Οι προσπάθειες του Κυβερνήτη για την επίλυση του οικονομικού ζητήματος - έστω και βραχυπρόθεσμα - καταλήγουν σε θετικά μάλλον αποτελέσματα, παρότι δεν τελεσφόρησε η λειτουργία Εθνικής Χρηματιστικής Τράπεζας, ούτε προχώρησε η διανομή των εθνικών γαιών. Η αύξηση των κρατικών εσόδων κατά 138,66% το πρώτο έτος της διακυβέρνησής του και κατά 219,66% το δεύτερο σε σχέση με το 1823, οι ελληνικές και φιλελληνικές εισφορές, η ενιαιοποίηση του νομισματικού συστήματος, η περιστολή των ελαστικών δαπανών, κύριως, δε, ο προγραμματισμός συμβάλλουν σε μια στρατηγική οικονομικής ανασυγκρότησης[44].

Παράλληλα, προχώρησε η διοικητική οργάνωση της χώρας, αρχικά της Πελοποννήσου και του Αιγαίου, σταδιακά, δε, των απελευθερωμένων επαρχιών της Στερεάς[45]. Στον στρατιωτικό τομέα επιδιώχθηκε να συγκροτηθεί μόνιμα αξιόμαχος και επαρκώς στελεχωμένος τακτικός στρατός. Οι επιχειρήσεις, άλλωστε, συνεχίζονταν. Ο Καποδίστριας έδινε την αναγκαία σημασία στα εκκλησιαστικά θέματα, την εκπαίδευση και τη δικαιοσύνη. Η νηφαλιότητα στα εκκλησιαστικά, η εργώδης εκπαιδευτική του μέριμνα και ο διοργανισμός των δικαστηρίων χαρακτηρίζουν την εσωτερική του πολιτική.

Κατά το σύνταγμα της Τροιζήνας στον Κυβερνήτη ανατίθενται αρμοδιότητες κατά κάποιο τρόπο ανάλογες με του προέδρου των ΗΠΑ, ενώ στη Βουλή επαφίεται ρόλος με θεσμικά κυρίαρχη πολιτική βούληση. Πρόκειται, δηλαδή, για φορμαλιστικό σχήμα «ενδιάμεσο μεταξύ προεδρικού και κοινοβουλευτικού συστήματος»[46]. Όμως ο Καποδίστριας προτίμησε σύστημα προσωπικής εξουσίας (regime personel) και προέβη στο μετασχηματισμό του πλουραλιστικού τρόπου διοίκησης σε σύστημα συγκεντρωτικό με την αναστολή του συντάγματος και τη σύσταση 27μελούς γνωμοδοτικού οργάνου, του Πανελληνίου. Το Πανελλήνιο λειτούργησε μέχρι τη Δ΄ Εθνοσυνέλευση, οπότε και παρεχώρησε τη θέση του στη Γερουσία[47].

Το ψήφισμα ΝΗ΄ της Βουλής (18. 1. 1828), εκτός από την απόθεση της νομοδοτικής

---

44. Ι.Ε. Μεσολωράς, *Λόγος κατά το μνημόσυνον του Ιωάννου Καποδιστρίου και του Ιωάννου Δόμπολη*, εν Αθήναις 1914, σ.21. Σπ.Β. Μαρκεζίνης, *Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος*, εκδ. «Πάπυρος», τ.Α', Αθήναι 1967, σ.47. Αθ.Π. Κανελλόπουλος, «Η οικονομική πολιτική του Κυβερνήτη», *Τετράδια Ευθύνης* 5 (1978), σ.44. Πβ. Δ. Λάππας, «Η έκβαση της Επανάστασης και η επίδρασή της στις μετεπαναστατικές εξελίξεις», *Η Επανάσταση του Εικοσιένα, ΚΜΕ*, Αθήνα 1981, σ.262-263.

45. Μ. Χουλιαράκης, *Γεωγραφική, διοικητική και πληθυσμιακή εξέλιξις της Ελλάδος 1821-1971*, τ.Α' - Μέρος ΙΙ, εκδ. ΕΚΚΕ, Αθήνα 1974, σ.93. Σπ. Καλογερόπουλος-Στρατής, «Ο Καποδίστριας», έκτακτο *ΔΑΕΚ*, (1976), σ.65.

46. Γ. Αναστασιάδης, «Σύνταγμα, νομιμότητα και κυβερνητικό σύστημα στην Καποδιστριακή περίοδο», *ΔΙΠΒΠΘ* 2, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1983, σ.122-124. Κ. Ζηλεμένος, «Υπερασπιστής της Δημοκρατίας», *Ιωάννης Καποδίστριας*, περ. «Επτά Ημέρες», εφημ. «Καθημερινή», 25-26.3.1995, σ.15.

47. Κ. Βαρθόλδη [Μένδελσων], *Ιστορία της Ελλάδος*... ό.π., σ.29. Π. Καρολίδης, *Ιστορία της Ελλάδος μετ' εικόνων από της υπό των Οθωμανών αλώσεως της Κωνσταντινουπόλεως (1453) μέχρι της βασιλείας Γεωργίου του Α'*, εκδ. «Ελευθερουδάκης», εν Αθήναις 1925, σ.185. Γ.Δ. Δημακόπουλος "Αι κυβερνητικαί αρχαί..." ό.π., *Ο Ερανιστής* 21-22 (1962), σ.125-131· του ίδιου, *Ο Κώδιξ των ψηφισμάτων της Ελληνικής Πολιτείας*, τ.Β' (1829-1832), Αθήναι 1972, σ.39 κ.εξ.

εξουσίας και την ίδρυση του τριμερούς Πανελληνίου, προκήρυσσε τη σύγκληση Εθνοσυνέλευσης και θεσμοθετούσε τη Γραμματεία της Επικρατείας στη θέση των καταργουμένων έξι γραμματειών. Γραμματέας ορίστηκε ο Σπ. Τρικούπης, ο οποίος στη λογική των τοπικιστικών εξισορροπήσεων εκπροσωπούσε την ηπειρωτική Ελλάδα[48]. Ο Καποδίστριας έκρινε ορθό προκειμένου να καλύψει τις οργανωτικές ανάγκες, να προχωρήσει στην ίδρυση Πολεμικού Συμβουλίου, Εκκλησιαστικής επιτροπής και Υπουργικού Συμβουλίου, το οποίο όμως οργανώθηκε αργότερα με το διάταγμα 9113/5.2.1829. Το Φεβρουάριο του 1829 συγκροτήθηκε η Γραμματεία των Εξωτερικών και του Εμπορικού Ναυτικού[49], αλλ' η Γραμματεία Επικρατείας παραμένει, ακόμη, διοικητικά κυρίαρχη.

Τα καθήκοντα και η θέση του Γραμματέα Επικρατείας δεν αντιστοιχούσαν με τις αρμοδιότητες του σημερινού Υπουργού της Προεδρίας της Κυβερνήσεως. Προβλέπεται να βρίσκεται κοντά στον Κυβερνήτη (γι'αυτό άλλωστε συστεγάζεται στο Κυβερνείο[50]) να προσυπογράφει τα ψηφίσματα και την αλληλογραφία[51]. Κατά τον Γ. Δ. Δημακόπουλο, η αποστολή του ήταν ανάλογη των Γενικών Γραμματέων της Διοικητικής Επιτροπής και της Αντικυβερνητικής Επιτροπής της Ελλάδος. Τον Σπ. Τρικούπη (23.1.1828-5.2. 1829) διαδέχτηκε ο Ν. Σπηλιάδης (5.2.1829-28.3.1832) και αυτόν ο Δ. Χρηστίδης. Είναι εμφανές ότι με την κατάργηση των Γραμματειών περιορίστηκε κατά πολύ το διοικητικό προσωπικό. Η μείωσή του φθάνει στο ποσοστό του 93,51%, αφού τη θέση των 185 υπαλλήλων καταλαμβάνουν πλέον ο γενικός γραμματέας και οι έντεκα περί αυτόν υπάλληλοι[52]. Έξι απ'αυτούς ασχολούνται με τη σύνταξη και μετάφραση εγγράφων, ένας με την περιληπτική απόδοση του περιεχομενού τους, ένας ήταν αρμόδιος του λογιστικού, ένας υπεύθυνος στη διεκπεραίωση - αρχειοθέτηση, ένας κυρίως στην αντιγραφή - καθ' υπαγόρευση γραφή και ένας ήταν γενικών καθηκόντων[53]. Ο περιορισμός των πολιτικών υπαλλήλων επέφερε την απόλυση πολλών, πράγμα που σήμανε πολιτικό κόστος αλλά, από την άλλη πλευρά, συνέτεινε και στη ριζική περικοπή των δημοσιονομικών δαπανών[54].

Στα τέλη του 1829 άρχισε τις εργασίες της η Δ΄ Εθνοσυνέλευση του Άργους και οι πληρεξούσιοι βάσει της περιορισμένης εντολής που είχαν λάβει (mandat imperatif), ενέκριναν το έργο του Καποδίστρια. Προχώρησαν, επιπλέον, στην έγκριση δεκατριών συνολικά ψηφισμάτων, τα οποία θα συντελούσαν στην παραγωγικότερη απόδοση του κρατικού

---

48. Αλ.Ι. Δεσποτόπουλος, *Ο Κυβερνήτης Καποδίστριας και η απελευθέρωσις της Ελλάδος*, Αθήναι 1954, σ.85.

49. Γ.Δ. Δημακόπουλος, "Αι κυβερνητικαί αρχαί..." ό.π., σ.140-149.

50. Χρ.Γ. Κωνσταντινόπουλος, *Η Αίγινα στα χρόνια του Καποδίστρια*, Αθήναι 1968, σ.19.

51. Διον. Κόκκινος, *Ιστορία...* ό.π., σ.297.

52. Γ.Δ. Δημακόπουλος, *Ο πρώτος οργανισμός του Υπουργείου Εσωτερικών και τα στάδια του υπουργικού θεσμού παρ' ημιν (1822-1832)*, εν Αθήναις 1972, σ.1249.

53. Οι έντεκα υπάλληλοι της Γραμματείας της Επικρατείας ήταν: Γ. Πραΐδης, Σ. Σκούφος, Γ. Καραγιαννόπουλος, Τισαμενός, Ν. Καρόρης, Π. Σπανόπουλος, Ν. Δραγούμης, Λ. Λιβερόπουλος, Ν. Λουριώτης, Θ. Σχινάς και Ν. Ολλανδός.

54. Α. Ανδρεάδης, *Έργα*, τ.ΙΙ, Αθήνα 1939 ό.π., σ.319.

μηχανισμού. Μετά τη λήξη της Εθνοσυνέλευσης και με στόχο την τακτικότερη κρατική λειτουργία το υπουργικό σύστημα απαρτίστηκε από τα υπουργεία Εσωτερικών, Εξωτερικών και του Εμπορικού Ναυτικού, της Οικονομίας και Εμπορίου, της Δικαιοσύνης, των Εκκλησιαστικών και της Δημόσιας Εκπαίδευσης καθώς και από το Φροντιστήριο των Στρατιωτικών και του Πολεμικού Ναυτικού[55]. Στον κύκλο των αρμοδιοτήτων κάθε υπουργείου εναποτίθεται η υλοποίηση της βούλησης του νομικού προσώπου του κράτους.

Σ'εφαρμογή των αποφάσεων της Δ΄ Εθνοσυνέλευσης ο Καποδίστριας στις 12 Σεπτεμβρίου 1829 διορίζει Γραμματέα "της Κυβερνήσεως επί της Δημοσίου Παιδείας και των Εκκλησιαστικών" το λόγιο διδάσκαλο Νικόλαο Α. Χρυσόγελο με αντιμισθία μηνιαία 1000 γρόσια[56]. Ο Χρυσόγελος, όπως και οι άλλοι Γραμματείς, αν και ορκίστηκε υπουργός στις 26.10.1829[57], εξαιτίας του γενικού ζητήματος που είχε προκύψει με τον τύπο του όρκου, δραστηριοποιήθηκε αμέσως και συνεργάστηκε στενά με τον Κυβερνήτη. Από τις 30 Οκτωβρίου 1829 με το υπ.αρ.189 διάταγμα οι συναντήσεις εργασίας γίνονται, τουλάχιστον, τέσσερις φορές τη βδομάδα[58]. Πραγματικά τα ζητήματα που τους απασχολούν είναι πολύ σημαντικά και ανάλογης σοβαρότητας οι κρατικοί χειρισμοί. Άλλωστε, και από τον τίτλο του υπουργείου εμφαίνεται η σημασία που δίνεται στα λεπτά εκκλησιαστικά θέματα και η προσοχή στην εισαγωγή της κρατικής παιδείας.που θα πρέπει να αφορά αδιάκριτα και αταξικά όλους τους πολίτες[59]. Η έννοια της δημόσιας εκπαίδευσης, υποδεικνύει τον κρατικό προσανατολισμό της και υποδηλώνει τη φορά της εκπαιδευτικής πολιτικής.

Νικόλαος Χρυσόγελος και Ιάκωβος Ρίζος - Νερουλός

Η προγενέστερη υπουργική θητεία του Καποδίστρια και η ανάμειξή του στα εκπαιδευτικά της Επτανήσου πείθουν ότι η επιλογή του Χρυσόγελου δεν ήταν ευκαιριακή. Άλλωστε, η επιλογή του Γρ. Κωνσταντά ως Εφόρου Παιδείας είχε αποδείξει ότι πέρα από το παιδαγωγικό και ηθικό ανάστημα, η θέση χρειαζόταν ακμαία ηλικία (ο Κωνσταντάς ήταν ήδη εβδομηνταέξι ενώ ο Χρυσόγελος σαρανταεννέα), διοικητική επιτηδειότητα, οργανωτική ικανότητα και δυνατότητα επιλογής προσώπων που θα συμπαρίσταντο στο έργο[60].

---

55. Γ.Δ. Δημακόπουλος, *Ο πρώτος οργανισμός του Υπουργείου Εσωτερικών...*, ό.π., σ.1250.

56. ΓΕΕ, έτ. Δ', αρ.63 (1829), σ.258. ΕΠΙΣΤΟΛΑΙ, τ.Γ', σ.244. Βλ. και ΔΑΣΚ, τ.Γ', σ.2107· Κ.Θ. Δημαράς, «Καποδίστριας - Μουστοξύδης - Κουτλουμουσιάνος», *Θησαυρίσματα* 10 (1962), σ.51. Ελ. Κούκκου, *«Ο Καποδίστριας και η Παιδεία, 1827-1832. Β'. Τα εκπαιδευτικά ιδρύματα της Αιγίνης»*, Αθήναι 1972, σ.15. Σπ. Σίτος, *Η συμβολή του Καποδίστρια...* ό.π., σ.54. Ο Δ. Βερναρδάκης, [ό.π.(40), σ.64] λανθασμένα θεωρεί τον Μουστοξύδη υπουργό παιδείας.

57. ΓΑΚ, Κ.Α., Υπουργ. Θρησκείας, φ.20, Γενικά, 25.10.1829.

58. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ.20, Γενικά, 30.10.1829.

59. Βλ. Γ. Λεοντσίνης, *Ζητήματα επτανησιακής κοινωνικής ιστορίας...* ό.π., σ.361.

60. Ως προς την επιλογή των προσώπων βλ. και Σ. Λάμπρος, «Ο Καποδίστριας ως θεμελιωτής της Δημοτικής Εκπαιδεύσεως εν Ελλάδι· έκθεσις των κριτών του διαγωνίσματος», *Η Μελέτη*, Αθήναι 1908, σ.23.

Ο Νικόλαος Αντ. Χρυσόγελος γεννήθηκε στον Αρτεμώνα της Σίφνου το 1780 και πέθανε στα Εξάμπελα της Σίφνου στις 17.9.1857. Προερχόταν από οικογένεια που φρόντιζε την πνευματική καλλιέργεια των μελών της. Ένδειξη αποτελεί και η σταδιοδρομία του αδελφού του Γ. Χρυσόγελου, ο οποίος κατέλαβε δημόσιες θέσεις, όπως του γραμματέα του Υπουργείου Εσωτερικών (1823)[61] του λιμενάρχη Ίου (1824-1825), και α΄ παρέδρου της Γραμματείας των Εκκλησιαστικών και της Δ. Εκπαίδευσης[62]. Ο Ν. Χρυσόγελος πρωτομαθήτευσε στη Σχολή του Αγίου Τάφου κι ύστερα διήκουσε τα μαθήματα του Δ. Κεραμέα και Μ. Μαργαρίτη στην Πατμιάδα Σχολή και του Αθανασίου Πάριου στη Χίο[63]. Σύμφωνα με μία μη διασταυρωμένη πληροφορία συνέχισε τις σπουδές του στην Κωνσταντινούπολη, με την οποία η Σίφνος διατηρούσε οικονομικούς, παροικιακούς και εκκλησιαστικούς δεσμούς[64].

Επιστρέφοντας στη Σίφνο τελειοποιεί τα γαλλικά[65]-αγγλικά και επωμίζεται (1808) τη διευθυντική ευθύνη της σχολής του Πανάγιου Τάφου, όπου και διδάσκει μέχρι την έναρξη του αγώνα. Στη μακρά διδασκαλική του ζωή, έως τα μέσα περίπου του 19ου αιώνα, ευτύχησε να μορφώσει πλήθος νησιωτών που διέγραψαν αξιοσημείωτη πορεία στο δημόσιο βίο[66]. Ζώντας στο κλίμα των Φιλικών[67] και κατά την Κοραϊκή προτροπή "δράξασθε παιδείας" έγινε σιφνεγέρτης και ηγέτης της Επανάστασης στο νησι. Η στάση του, διαφορετική μ' εκείνη αρκετών προυχόντων του νησιού, ανατάραξε την κοινή γνώμη εξάπτοντας τον επαναστατικό ζήλο και το πνεύμα της ισοτέλειας[68]. Ο Al. Buchon θα τον αποκαλέσει Κρόμβελ της Σίφνου. Τέθηκε επικεφαλής 150 συμπολιτών του και μέσω της Ύδρας τους προώθησε στα ελληνικά πολεμικά πλοία και στην Πελοπόννησο.

Ο Χρυσόγελος αναλαμβάνει β΄ επιτελικός γραμματέας του Δ. Υψηλάντη και τον συνοδεύει με το Ν. Βάμβα και τον Α. Πάϊκο στην Ύδρα (Ιούνιος 1821). Συνάπτει στενές σχέσεις με τους αρμοστές του Αιγαίου και μεταβαίνει αντ'αυτών στη Σίφνο (Μάιος 1822) για να φροντίσει επιτόπια να συγκεντρωθεί το "γρόσι της ψυχής". Με βάση έγγραφη αναφορά του Χρυσόγελου, το Υπουργείο Εσωτερικών προτείνει αρμοδίως (Ιούλιος 1823)

---

61. ΓΑΚ, ΑΓ, Μινιστέριον Εσωτερικών, φ.28, 15.12.1823.

62. Σ.Μ. Συμεωνίδης, *Ιστορία της Σίφνου από την προϊστορική εποχή μέχει το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο*, Αθήναι 1990, σ.261.

63. Σ.Μ. Συμεωνίδης, «Κοινωνία και Παιδεία στη Σίφνο, κατά την Τουρκοκρατία (1537-1821)», *Σιφνιακά*, τ.Ε', Αθήναι 1995, σ.85.

64. Χ. Μπαμπούνης, "Ν. Χρυσόγελος", *Σίφνος*, περ. "Επτά Ημέρες", εφημ. «Καθημερινή», 11.8.1996, σ.9.

65. Βλ. και Ιακ.Χ. Δραγάτσης, *Ο Νικόλαος Χρυσόγελος, ο Σίφνιος μέγας διδάσκαλος του Γένους*, εν Αθήναις 1932, σ.6.

66. Σ.Μ. Συμεωνίδης, «Ανέκδοτα γράμματα προς Ν. Χρυσόγελον", *Νέα Εστία*, τ.68 (1960), σ.1360-1361.

67. Σ.Μ. Συμεωνίδης, *Ιστορία της Σίφνου*... ό.π., σ.241-242· του ίδιου, "Κοινωνία και Παιδεία..." ό.π., σ.55.

68. Ανώνυμος, «Το Γενεαλογικόν δένδρον του Αντωνίου Γ. Ζηλήμονος», εφημ. *Σίφνος*, περ.Β', έτος 13, φ.148 (Ιούλιος 1944), σ.18.

επτά πλοία να παραπλεύσουν το Αιγαίο και να παραμερίσουν τους αντιπρόξενους, επειδή η εν γένει δράση τους υπονόμευε τον Αγώνα[69]. Μετέχει, επιπλέον, ενεργά ως μέλος της τριμελούς διευθυντικής επιτροπής για την αντιμετώπιση της πειρατείας (Αύγουστος 1826 - Ιανουάριος 1827), η οποία δεν πέτυχε πολλά, επειδή "τοιαύτη ήτο η ελεεινότης" των διοικητικών πραγμάτων κατά το Κ. Μεταξά[70].

Η δραστηριότητα του Ν. Χρυσόγελου εξακτινώθηκε στον πολιτικό και πολιτειακό χώρο. Εκλέχθηκε κατ'επανάληψη παραστάτης Σίφνου, Μήλου και Κιμώλου (1824, 1825) και ανέπτυξε αξιοσημείωτη δράση. Στην προκαταρκτική συνέλευση της Γ΄ περιόδου (2.10.1824 - 10.10.1824) εκλέχθηκε ομόφωνα α' γραμματεύς[71]. Τον Αύγουστο του 1825 μετείχε επιτροπής, η οποία σε συνεργασία με το Εκτελεστικό καλείται να συντάξει σχέδιο διακήρυξης με περιεχόμενο "ότι διά τας αιτίας του πολέμου είναι, αν όχι αδύνατον, πλην πολύ δύσκολο να συγκροτηθή Εθνική Συνέλευσις"[72].

Την άνοιξη του 1824, όταν ο κίνδυνος για τα νησιά του Αιγαίου είναι υψηλός και παρουσιάζονταν σοβαρές δυσκολίες στον απόπλου των πολεμικών πλοίων, λόγω της ικανότητας του Χρυσόγελου, της πειθούς και των σχέσεών του με τους Αιγαιοπελαγίτες, εγκρίθηκε ν'άποσταλλεί "εις τας ναυτικάς νήσους διά να τους παρακινήσει να εκπλεύσωσι"[73], ενώ τον Ιούλιο μαζί με τον Γκίκα Καρακατσάνη, εξουσιοδοτημένοι από το Βουλευτικό, παρουσιάστηκαν στο Εκτελεστικό να εκθέσουν τα αιτήματα των προσφύγων Ψαριανών[74]. Μια άλλη ανάλογη αποστολή του αφορούσε τους εκπατρισμένους Χίους, τους ευρισκόμενους στη Σύρο[75].

Αποστολές, τοπικά εξειδικευμένες, ανατέθηκαν στο Χρυσόγελο το 1825. Η πρώτη αφορούσε τη συμμετοχή του σε επιτροπή (24.7.1825) που θα συνέτασσε "σχέδιον περί ευταξίας και πολιτικού οργανισμού του Αιγαίου Πελάγους", και η δεύτερη (18.9.1825) τη στρατολόγηση ανδρών στο Αιγαίο[76]. Πέρα από την εμπειρία του και τη γνώση των πραγμάτων του Αρχιπέλαγους, ο Χρυσόγελος είχε καλύτερη προσέγγιση στο ζήτημα, εξαιτίας της συμμετοχής του στην επιτροπή σχεδιασμού του διοργανισμού του στρατού[77].

Τα εξωτερικά δάνεια και ο τρόπος λήψης του είχε απασχολήσει έντονα το Βουλευτικό. Στα Πρακτικά των Συνεδριάσεών του συχνά γίνεται λόγος για τη συγκεκριμένης μορφής δανειοδότηση. Ιδιαίτερα τον απασχόλησαν τα προβλήματα των απεσταλμένων στο

---

69. ΓΑΚ, ΑΓ, Μινιστέριον Εσωτερικών, φ.16, 10.7.1823.

70. Κ. Μεταξάς, *Ιστορικά απομνημονεύματα της Ελληνικής Επαναστάσεως*, Αθήναι 1878, σ.212 κ.εξ. Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία* ... ό.π., τ.Ζ', Θεσσαλονίκη 1986, σ.391-393.

71. ΑΕΠ, τ.7, σ.5.

72. ΑΕΠ, τ.7, σ.304-305, 321.

73. ΑΕΠ, τ.2, σ.311-312· τ. 6, σ.120. Βλ. και Διον. Κόκκινος, *Ιστορία*..., ό.π., τ.4, Αθήναι 1968, σ.213.

74. ΑΕΠ, τ.2, σ.334· τ.6, σ.171.

75. Σ.Μ. Συμεωνίδης, *Ιστορία της Σίφνου*... ό.π., σ.271.

76. ΑΕΠ, τ.7, σ.291· τ.8, σ.319.

77. ΑΕΠ, τ.7, σ.222.

Λονδίνο, η πιστότητα της μετάφρασης των γραμμένων στα αγγλικά κειμένων, η επεξεργασία των συμφωνητικών εγγράφων και η επικύρωσή τους, ο τρόπος διάθεσης των χρηματικών δόσεων. Σ'όλα αυτά (όχι όμως και στη διανομή των χρημάτων) η παρουσία του βουλευτή Ν. Χρυσόγελου, ως μέλους ειδικών επιτροπών,είναι εμφανής[78]. Ο Χρυσόγελος ορίστηκε, επιπλέον, μέλος της οικονομικής επιτροπής εκτίμησης των δημόσιων επαρχιακών προσόδων[79] και εκείνης που είχε ως έργο την κατάρτιση σχεδίου "περί του τρόπου της πωλήσεως των λιμεναρχιών"[80].

Θα ήταν παράλειψη να μην αναφερθεί ότι παραγωγικό ήταν το κοινοβουλευτικό έργο του Χρυσόγελου και στον τομέα της δικαιοσύνης. Αυτό δηλώνει και ο ορισμός του στις νομοπαρασκευαστικές επιτροπές του νόμου περί εγκλημάτων[81] και αντιπροξένων[82], του Κώδικα των Νόμων[83] καθώς και η παρουσία του ονόματός του, στον κατάλογο των προτεινόμενων για την εννεαμελή επιτροπή "τόπον επέχουσα του Ανωτάτου Κριτηρίου"[84].

Το Βουλευτικό εκτιμώντας ορθά την αξιότητα του διδασκάλου και μέλους του Ν. Χρυσόγελου έκρινε σκόπιμο ν' αναθέσει σ' αυτόν την προώθηση των ακόλουθων εκπαιδευτικών ζητημάτων :

α) Όταν ο Γρ. Κωνσταντάς κατέστησε γνωστό ότι δεν μπορούσε να συνοδεύσει τα εννέα παιδιά στο Λονδίνο (1824), εγκρίθηκε ομόφωνα να τον αντικαταστήσει ο Χρυσόγελος[85]. Τελικά, ούτε ο Χρυσόγελος μετέβη, κατά τη γνώμη μου, εξαιτίας της κρισιμότητας της κατάστασης στο Αιγαίο, της πολυαπασχόλησης και του βαρύνοντος συμβουλευτικού του ρόλου στο Νομοθετικό Σώμα.

β) Κρίθηκε αναγκαίο να προσμετρηθεί στα μέλη των επιτροπών της εξέτασης των κεφαλαίων του οργανισμού της Φιλανθρωπικής Εταιρείας[86].

γ) Για τον καθορισμό των χρεών και καθηκόντων του Έφορου Παιδείας Γρ. Κωνσταντά η Βουλή διόρισε τριμελή επιτροπή στην οποία μετείχε και ο Χρυσόγελος με σκοπό να επεξεργαστεί το σχετικό σχέδιο. Σχέδιο, όπως φαίνεται, δεν κατατέθηκε εξαιτίας των ποικίλων δυσκολιών που παρουσιάστηκαν[87].

δ) Η εγνωσμένη αφιλοχρηματία και το ήθος του Χρυσόγελου, οδηγεί τη Βουλή να του αναθέσει επιτροπικά μαζί με τον Γκίκα Καρακατσάνη τη φροντίδα της συγκέντρωσης του εισοδήματος και της ευταξίας του νοσοκομείου. Κλήθηκε, μάλιστα, το Εκτελεστικό

---

78. ΑΕΠ, τ.2, σ.271-272, 27, 411· τ.3, σ.220· τ.7, σ.193-196, 208-209.
79. ΑΕΠ, τ.8, σ.159.
80. ΑΕΠ, τ.7, σ.311.
81. ΑΕΠ, τ.2, σ.310.
82. ΑΕΠ, τ.2, σ.341. Βλ. και Σ.Μ. Συμεωνίδη, *Ιστορία της Σίφνου...* ό.π., σ.254-255.
83. ΑΕΠ, τ.7, σ.201-202.
84. ΑΕΠ, τ.2, σ.346.
85. ΑΕΠ, τ.2, σ.306-307.
86. ΑΕΠ, τ.2, σ.383, 385, 390.
87. Βλ. και ΑΕΠ, τ. 2, σ. 403.

να εκδώσει τις αναγκαίες διαταγές στην επιτροπή των λειών, στο τελωνείο[88] κ.λπ.

Η Γ΄ Εθνοσυνέλευση, στην οποία ο Χρυσόγελος λάμβανε μέρος ως πληρεξούσιος της επαρχίας Μήλου, Σίφνου, Κιμώλου, ανέθεσε στους Α. Πολυζωΐδη, Ν. Χρυσόγελο, Σπ. Τρικούπη, Κ. Ζωγράφο και Σ. Καλογερά να συνθέσουν το προσκλητικό προς τον Κυβερνήτη έγγραφο[89]. Στη Δ' εν Άργει Εθνική Συνέλευση (1829) ορίζονται μαζί με τον Ιακ. Ρίζο[90] Γραμματείς της Εθνοσυνέλευσης, θέση υπεύθυνη και εμπιστευτική, θέση που απαιτούσε συνέπεια και κοινή αποδοχή. Ο Χρυσόγελος απηύθυνε και την επιφώνηση προς τον Καποδίστρια κατά τη λήξη της Εθνοσυνέλευσης[91].

Τα κριτήρια επιλογής του Χρυσόγελου ήταν τα ακόλουθα:

1. Η διδακτική του πείρα, η πίστη του στην ορθοδοξία και στην παράδοση[92] καθώς και η οργανωτική του ικανότητα.

2. Η πατριωτική του δράση και η ακάματη δραστηριότητα του.

3. Η ηλικία του και η κατάρτισή του.

4. Η γλωσσομάθεια, η νομομάθειά του και η ακρίβεια στην εκτέλεση του καθήκοντος.

5. Η γνώση του αιγαιακού χώρου, ο οποίος παρουσίαζε ιδιαιτερότητες, όπως το περιορισμένο της έκτασης των νησιών, την οργάνωση των μικροκοινωνιών, τις δυσχέρειες στη συγκοινωνιακή επαφή, τις απολήξεις της βενετικής και τουρκικής κυριαρχίας, την ύπαρξη των καθολικών κοινοτήτων.

6. Η αποστασιοποίηση του Χρυσόγελου από τους προύχοντες.

7. Οι προσωπικές διαπιστώσεις του Κυβερνήτη περί της ικανότητάς του και η φιλοκαποδιστριακή στάση του Χρυσόγελου.

Ο Ν. Χρυσόγελος διετέλεσε υπουργός Παιδείας από 12 Σεπτεμβρίου 1829 έως και 30 Απριλίου 1832[93]. Στο διάστημα αυτό άσκησε τα καθήκοντά του συνεχώς. Οι απουσίες του υπήρξαν ελάχιστες. Όταν το Φεβρουάριο του 1831 και Μάρτιο του 1832 επισκέφθηκε την ιδιαίτερή του πατρίδα, τον αναπλήρωσε ο Γραμματεύς των Ναυτικών Βιάρος Καποδίστριας και ο ομόλογος των Εξωτερικών και Εμπορικού Ναυτικού Γ. Γλαράκης, αντίστοιχα[94].

Τον Χρυσόγελο διαδέχθηκε ο Ιάκωβος Ρίζος-Νερουλός[95], ο οποίος απολάμβανε της

---

88. ΑΕΠ, τ.7, σ.313· τ.8, σ.301.

89. ΑΕΠ, τ.3, σ.453. Βλ. και Κ. Δαφνής, ό.π. (4), σ.534.

90. Τρ.Ε. Ευαγγελίδης, *Ιστορία του Ιωάννου Καποδιστρίου Κυβερνήτου της Ελλάδος (1828-1831), μετ' εισαγωγής, πολλών εικόνων και επιλεγομένων*, Αθήναι 1894, σ.247.

91. ΓΕΕ, φ.54 (7.8.1829), σ.221.

92. Κ.Θ. Δημαράς, "Καποδίστριας-Μουστοξύδης-Κουτλουμουσιάνος", *Θησαυρίσματα*, 10 (1962), σ. 52.

93. «Εθνική Εφημερίς», φ.7 (11.5.1832), σ. 3, διάταγμα 136/30.4.1832.

94. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ.36, Διάφορα, 3.2.1831· φ.48, Διάφορα, 21.3.1832.

95. Ο Χρυσόγελος μετά την παραίτησή του επανακάμπτει στη Σίφνο. Έχοντας γνώση και πείρα του δημογεροντικού αξιώματος εκτίθεται τρεις φορές ως υποψήφιος δήμαρχος, κερδίζει τις ισάριθμες εκλογικές αναμετρήσεις και θητεύει στα καθήκοντά του δύο πλήρεις περιόδους. Ταυτόχρονα, διδάσκει στα σχολεία του νησιού, αφιερώνει την αντιμισθία του στην ανόρθωση της εκπαίδευσης και συμβάλλει στην ανάπτυξη

εμπιστοσύνης της επταμελούς Διοικητικής Επιτροπής.[96] Ο Νερουλός, ωστόσο, στην α΄ οθωνική περίοδο θα γίνει υπουργός παιδείας άλλες δύο φορές[97].

Ο Νερουλός ήταν γόνος ονομαστής φαναριώτικης οικογένειας και συνδεόταν συγγενικά με τους Ραγκαβήδες και Σούτσους. Μεγάλωσε σε λόγιο περιβάλλον[98] και έλαβε μόρφωση ανάλογη της κοινωνικής του θέσης. Ως τυπικός Φαναριώτης τέθηκε στην υπηρεσία των Ελλήνων ηγεμόνων στις παρίστριες ηγεμονίες, όπου διέτρεξε γρήγορα την ιεραρχική κλίμακα, φτάνοντας ως το αξίωμα του ποστέλνικου του ηγεμόνα της Βλαχίας Ι. Καρατζά (1812-1818) και της Μολδαβίας Μ. Σούτσου (1819-1821).

Με διδάσκαλό του το Δ. Φιλιππίδη, κι επομένως ακολουθώντας τη φιλοσοφική, παιδευτική και γλωσσική θεωρία του Καταρτζή, εντάσσεται πλήρως στο κλίμα του φαναριωτισμού εκείνης της εποχής. Αν και το ποιητικό του έργο έχει ελάσσονα σημασία, η θεατρογραφική του παραγωγή αξιολογείται ως θετική. Τα έργα του "Ασπασία" (1813) και "Πολυξένη" (1814) εξυπηρετούν τους στόχους του νεοελληνικού διαφωτισμού και καθιερώνουν το συγγραφέα και τις απόψεις του[99].

Η ανάμειξη του Ιακ. Ρίζου-Νερουλού στο γλωσσικό ζήτημα και τη "μάχη των φυλλαδίων" γίνεται το 1813 με τη δημοσίευση της κωμωδίας "Κορακιστικά ή διόρθωσις της ρωμαίικης γλώσσας", έργο γραμμένο με σκοπό να βάλει κατά του Κοραή και να επικρίνει τη γλωσσική του θεωρία[100]. Η σάτιρα του συγγραφέα είναι οξεία και διαποτισμένη από τη φαναριώτικη ελευθεροστομία. Τα "Κορακιστικά" εκφράζουν τις θέσεις των ακραίων

της Σίφνου.

Το 1845 ο Χρυσόγελος ομνύει τον όρκο του Γερουσιαστή και εκλέγεται (12.12.1845) γραμματέας του Προεδρείου της Β' Συνόδου. Το Δεκέμβριο του 1849 στην κυβέρνηση Αντ. Κριεζή αναλαμβάνει υπουργός Εκκλησιαστικών και Δημ. Εκπαίδευσης, προσωρινά, δε, και Δικαιοσύνης (19/26 Απριλίου 1850). Επί της νέας του υπουργίας ανακηρύχθηκε το αυτοκέφαλο της ελλαδικής εκκλησίας. Μετά την παραίτησή του (23/29 Ιουλίου 1850) ιδιώτευσε στη Σίφνο· (Αλκ. Προβατάς, *Πολιτική Ιστορία της Ελλάδος· 1821-1980. Νομοθετικά και Εκτελεστικά Σώματα*, Αθήναι 1980, σ.119-120, 259-260. Γ. Μεταλληνός, *Ελλαδικού, Αυτοκεφάλου Παραλειπόμενα*, εκδ. Δόμος, Αθήναι ^{2}1989, σ.178-179, 197, 208, 212, 218, 228, 402, 407. Σ.Μ. Συμεωνίδης, «Η εκπαίδευση στη Σίφνο κατά τους δυσχερείς χρόνους (1833-1848)», *Σιφνιακά* Γ'/ ΙΙΙ, Αθήναι 1993, σ.35-38, 45-49, 63-65, 73. Χ. Μπαμπούνης, "Ν. Χρυσόγελος"... ό.π., σ 9).

96. Ν. Λάσκαρης, *Ιστορία του Νεοελληνικού Θεάτρου*, εκδ. «Μ. Βασιλείου», τ.Α', Αθήναι 1938, σ.134. Γ.Δ. Δημακόπουλος, "Αι κυβερνητικαί αρχαί..." ό.π., σ.151. D. Dakin, *Ο Αγώνας των Ελλήνων για την Ανεξαρτησία 1821-1833*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1989, σ. 383.

97. Συγκεκριμένα, έγινε υπουργός στις 8.8.1834 - 12.3.1837 και 10.8.1841 - 3.9.1843. [Ν. Βενθύλος, *Θεσμολόγιον της Δημοτικής Εκπαιδεύσεως*, τ.Α', Αθήναι 1884, σ.9. Α.Ν. Γούδας, Βίοι Παράλληλοι των επί της Αναγεννήσεως της Ελλάδος διαπρεψάντων ανδρών, τ. Α', Αθήναι 1869, σ. 377-379].

98. Στον πατέρα του Ιακωβάκη Ρίζου, το Γεωργάκη Καμαράση, αποδίδεται λυρική σύνθεση, μια αντίστοιχη της οποίας περιλαμβάνει η συλλογή "Έρωτος αποτελέσματα", στα τέλη του 18ου αιώνα στην Κωνσταντινούπολη (Κ.Θ. Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, εκδ. "Ίκαρος", Αθήνα ^{7}1985, σ. 171).

99.Θ. Γραμματάς, "Γλωσσική και ιδεολογική αντιπαράθεση κοραϊσμού και φαναριωτισμού μέσα από "τα κορακίστικα" του Ιακωβάκη Ρίζου Νερουλού", *Πρακτικά Συνεδρίου "Κοραής και Χίος"*, (Χίος, 12-15 Μαΐου 1983), τ. Α', Αθήνα 1984, σ. 131-145.

100. Κ.Θ. Δημαράς, *Ελληνικός Ρωμαντισμός*, εκδ. "Ερμής", Αθήνα 1985, σ. 174-175.

δημοτικιστών και αντικοραϊκών[101] αλλ' επαινούνται και από αρχαϊστές, όπως ο Π. Κοδρικάς. Από τότε άρχισε μια διαμάχη μεταξύ του Νερουλού και του εξοργισμένου Κοραή, η οποία ποτέ δεν έσβησε[102].

Απόλυτα εναρμονισμένος με την πορεία της φαναριώτικης παράταξης ο Νερουλός πριν από τον Αγώνα είναι φορέας της φιλελεύθερης και ανακαινιστικής ορμής των Φαναριωτών, η οποία όμως στις αρχές του 19ου αιώνα κάμπτεται. Ωστόσο προοδευτικές μνήμες επιβιώνουν στις επόμενες δεκαετίες με χαρακτηριστικό παράδειγμα τον Νερουλό. Παρά τη στροφή του προς τη συντήρηση (όχι την αντίδραση), ο Νερουλός με την ευελιξία και τη δυναμική της προσαρμοστικότητάς του κατορθώνει να συνδυάσει τη συντηρητική τροπή με μια ιδιότυπη συνέπεια προς τις αρχές του Διαφωτισμού, που συγκροτούσαν το ιδεολογικό του οπλισμό[103].

Με την έκρηξη της Επανάστασης βρίσκεται κιόλας σε μια γλωσσική θέση συντηρητικότερη εκείνης του Κοραή. Η γραφή του δεν θυμίζει το προηγούμενο λαϊκό γλωσσικό του ύφος. Η στροφή του προξένησε απορίες[104]. Η στάση του μπορεί να ερμηνευτεί ως αγωνία για την έκβαση του Αγώνα, το βαθμό ελευθερίας και την έκταση του κράτους, τον ιδεολογικό προσανατολισμό των Ελλήνων. Στη δεκαετία 1830-1850, μέσα σε κλίμα που ευνοεί μαι πορεία απόσπασης από την πραγματικότητα και ενισχύει τον εθνικιστικό φανατισμό ο Νερουλός διατηρεί την ψυχραιμία του. Οι εξάρσεις των ανηψιών του Π. και Αλ. Σούτσου του προκαλούν δυσφορία, αν και ο ίδιος ορισμένες φορές παρασύρθηκε από την προγονολατρεία και το διάχυτο πνεύμα του προφητισμού της εποχής του. Γενικά, "ο Νερουλός είναι η πιο χαρακτηριστική μορφή ανάμεσα στους λόγιους Φαναριώτες που είχαν μετοικήσει στην πρωτεύουσα του νέου ελληνικού κράτους. Αν είναι κάποιος που μπορούμε να πούμε ότι εκφράζει το πέρασμα των Φαναριωτών από την Τουρκία στην Ελλάδα χωρίς αμφιβολία είναι ο Νερουλός"[105].

---

101. Πβ. Βηλαράς, Ψαλίδας, Χριστόπουλος κ.ά., *Η δημοτικιστική αντίθεση στην κοραϊκή "μέση οδό"*, <εισαγ.-επιμ. Εμμ. Ι. Μοσχονάς, Αθήνα 1981, σ. μθ'.

102. Βλ. και Χρ. Λούκος, *Η αντιπολίτευση κατά του κυβερνήτη Ιω. Καποδίστρια 1828-1831*, εκδ. "Θεμέλιο" Αθήνα 1988, σ. 272.

103. Το 1837, ενώ έχει ήδη αρχίσει να διαμορφώνεται η Μεγάλη Ιδέα και η έννοια της διαχρονικής ενότητας του ελληνισμού, ο Ιακ. Ρίζος-Νερουλός δε διστάζει ως πρόεδρος της Αρχαιολογικής Εταιρείας να συντάξει μια νεοκλασσιστική διακήρυξη που επιδιώκει να στηρίξει το ελληνικό κράτος σε αρχαιοελληνικές συνιστώσες. [Κ.Θ. Δημαράς, *Ελληνικός Ρωμαντισμός*... ό.π., σ. 348· του ιδίου, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, εκδ. "Ερμής", Αθήνα ^{5}1989, σ. 117].

104. Ο Αντ. Μάτεσης διερωτάται: "Δεν ημπορώ να καταλάβω πώς ο ίδιος άνθρωπος, που έκαμε τούτην την κωμωδία, ημπόρεσε τώρα νέα να γράψη μιαν ωδή, τυπωμένη εις την Εφημερίδα του Μεσολογγίου, που σου φαίνεται να την έγραψε ο Βεελζεβούλ." [Α. Μάτεσης *Πραγματεία περί γλώσσης, Έργα έμμετρα και πεζά*, <επιμ. Γλυκ. Πρωτοπαπά-Μπουμπουλίδου, Αθήνα χ.χ., σ. 110>.

105. Κ.Θ. Δημαράς, *Ελληνικός Ρωμαντισμός*... ό.π., σ. 237.

Η λειτουργία της Γραμματείας

Στις πρώτες μέρες του Οκτωβρίου του 1829 η έδρα της Κυβέρνησης μεταφέρεται στο Ναύπλιο. Προηγήθηκε ο Κυβερνήτης και η Γραμματεία της Επικρατείας. Σύντομα ακολούθησαν και τα άλλα υπουργεία[106]. Ειδικό διάταγμα ή άλλη νομοθετική ρύθμιση που να ορίζει τον τρόπο οργάνωσης και ενέργειας της Γραμματείας, που να καθορίζει το εύρος των αρμοδιοτήτων της, όσο γνωρίζω και ερεύνησα, δεν είχε εκδοθεί. Ως εκ τούτου, από την όλη δράση της και τη συσσωρευμένη εμπειρία που σε κάποιο βαθμό αποτυπώνεται σε μεταγενέστερα διατάγματα, οριοθετείται το πεδίο των κινήσεών της. Στη Γραμματεία διατέθηκε έμμισθο προσωπικό κατά την ανάγκη της λειτουργίας της. Η Γραμματεία των Εκκλησιατικών και της Δημόσιας Εκπαίδευσης καλείται να παρακολουθεί τα εκκλησιαστικά ζητήματα στο πλαίσιο της πολιτειακής νομιμότητας και να προωθεί με ομοιόμορφο, κατά το δυνατόν, προγραμματισμό τα εκπαιδευτικά και ευρύτερης παιδείας θέματα[107]. Ο Γραμματέας γίνεται αποδέκτης αναφορών και αιτημάτων και κατά κυβερνητική ανάθεση προωθεί την επίλυσή τους, όσων βέβαια δεν επιλαμβάνεται ο ίδιος ο Καποδίστριας. Στα καθήκοντά του ανήκε και η υποβολή εκθέσεων στην Ανώτατη Αρχή και τις Εθνοσυνελεύσεις[108].

Αποκαλυπτικά για τη γραφειοκρατική διαδικασία προώθησης των ζητημάτων είναι τα αρχειακά κατάλοιπα αυτής της περιόδου στα οποία καταγράφονται κυρίως τα χαρακτηριστικά του γραμμικού ή ιεραρχικού τύπου οργάνωσης (line structure)[109]. Η επίσημη αλληλογραφία της Γραμματείας έχει ως αποστολείς και παραλήπτες μία ολόκληρη σειρά εκκλησιαστικών προσώπων και πολιτών. Κατ' αρχήν η αλληλογραφία απευθύνεται ή εκπορεύεται από την υπερκείμενη της Γραμματείας αρχή, τον Κυβερνήτη, ο οποίος είναι η ρυθμιστική και εποπτεύουσα κορυφή του όλου συστήματος. Ακολουθούν οι ισότιμες επαφές, όταν χρειαστεί με τα άλλα υπουργεία και οι αναγκαίες σχέσεις με κεντρικές διοικητικές υπηρεσίες του κράτους.

Πυκνές είναι οι επαφές με τους κρατικούς περιφερειακούς αξιωματούχους, τους κοινοτικούς παράγοντες και τους πολίτες, στο πλαίσιο της καθοδικής και ανοδικής ροής της επικοινωνίας, κατά τον προγραμματισμό, οργάνωση, διεύθυνση και εποπτεία των εκπαιδευτικών πραγμάτων. Συγκεκριμένα έως το 1829, γίνεται λόγος για τους έκτακτους επι-

---

106. ΓΕΕ, φ.69 (9.10.1829), σ.278.

107. Π.Ι. Κλάδος, *Εκκλησιαστικά και Εκπαιδευτικά*, τ.Α', Αθήνησι 1860, σ.10-11. Γιάννης Λ. Λέφας, *Ο Αλέξανδρος Σούτσος και οι επιδράσεις του έργου του στους συγχρόνους του*, Αθήναι 1979, σ.8. Δ.Κ. Μαυροσκούφης, *Εκπαίδευση και εκπαιδευτική πολιτική* ... ό.π., σ.128-129, 164-165.

108. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ.35, Σχολικά, 25.1.1831. <Ν. Χρυσόγελος>, Αναφορά του επί των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίου Εκπαιδεύσεως Γραμματείας της Κυβερνήσεως προς την Σεβαστήν Ε' Εθνικήν των Ελλήνων Συνέλευσιν, σ.1-14.

109. Χρ. Σαΐτης, *Βασικά Θέματα της σχολικής διοίκησης*, Αθήνα 1994, σ. 21. Για το γραφειοκρατικό μοντέλο και την έννοια της γραφειοκρατίας (bureaucracy) βλ. σ. 35-38· επίσης, P. Blan - M. Meyer, *Bureaucracy in Modern Society*, N. York 1977, p. 4.

τρόπους[110], τους προσωρινούς διοικητές και τους δημογέροντες α΄ και β΄ βαθμίδας, των οποίων ο ρόλος στον κοινοτικό χώρο αναγνωρίζεται και ομογενοποιείται. Από τον Ιανουάριο του 1830 παρ'όλο που οι έκτακτοι επίτροποι αντικαθίστανται από τους πολιτικούς διοικητές και οι δημογέροντες διορίζονται[111], δεν παρατηρούνται εξ'αυτού του γεγονότος αξιοσημείωτες μεταβολές στην επικοινωνία. Στην ίδια κατεύθυνση αλλά σε πλέον εξειδικευμένο χωροταξικά και θεματικά επίπεδο κινείται η αμφίδρομη σχέση της Γραμματείας με τους εφόρους, πολίτες, διδάσκαλους, και μαθητές.

Ο συνεχώς συγκροτούμενος οργανωτικός μηχανισμός επικοινωνίας λειτούργησε περισσότερο ως ένας γενικά ιεραρχημένος κώδικας προώθησης των ζητημάτων και λιγότερο ως άκαμπτη πυραμιδοειδής κατασκευή, αφού δε σπανίζουν περιπτώσεις, όπου η ανάγκη της στιγμής, η πίεση του χρόνου, η ιδιαιτερότητα του θέματος και οι τοπικές αντιθέσεις είναι ικανές να υπερβούν τον ακολουθούμενο τύπο και να οδηγηθούν στην ουσία του προβλήματος. Εξάλλου, οι επαρχιακοί δημογέροντες, δεδομένου ότι παίζουν ρόλο συμβούλων των εκτάκτων επιτρόπων, δεν έχουν κατ' ουσίαν λόγο ευθείας έγγραφης σχέσης. Πάντως, σε οικονομικά θέματα ή περιόδους σχετικής ηρεμίας η γραφειοκρατική τάξη τηρείται περισσότερο.

Με το ίδιο πνεύμα συνυφαίνονται και οι σχέσεις της Γραμματείας με το Πατριαρχείο, πατριάρχες, επίσκοπους, ηγουμενοσυμβούλια, ηγουμένους, ιερωμένους κάθε μορφής, ενοριακές επιτροπές, ορθοδόξους, ετεροδόξους και αλλοθρήσκους.Ήδη από τον Ιανουάριο του 1828 ο Καποδίστριας είχε καταστήσει πενταμελή εκκλησιαστική επιτροπή, αποτελούμενη από τους μητροπολίτες Τριπόλεως Δανιήλ και Αιγίνης Γεράσιμο καθώς και τους επισκόπους Δαμαλών Ιωνά, Ανδρούσης Ιωσήφ και Ταλαντίου Νεόφυτο, επιφορτισμένη με την εντολή να πληροφορεί την κυβέρνηση για την κατάσταση και τις ανάγκες της εκκλησίας[112]. Η επιτροπή διατηρήθηκε έως τη σύσταση της Γραμματείας, την ίδρυση της οποίας αναγγέλλει ο Κυβερνήτης με την επισήμανση προς τους μητροπολίτες, επισκόπους και τοποτηρητές, ότι έως ότου εγκριθεί "σχέδιον περί γενικών διατάξεων" των σχέσεων Εκκλησίας και Πολιτείας "θέλετε ακολουθήσει τας οδηγίας της επί των Εκκλησιαστικών Γραμματείας". Πάντως, όπως αποδείχθηκε, η ίδρυση της Γραμματείας ούτε πρόθεση, ούτε αποτέλεσμα είχε τη διατάραξη της αυτοτέλειας και αυτενέργειας της Εκκλησίας[113].

---

110. ΕΠΙΣΤΟΛΑΙ, τ.Γ', σ.257. ΔΑΣΚ, τ.Γ', σ.1647-1651.

111. Ν. Πανταζόπουλος, "Ο Καποδίστριας..." ό.π., σ.33-35. Γ. Νάκος, «Προσπάθειες εφαρμογής της «πολιτικής ενότητας» της Ελληνικής Επικράτειας επί Καποδίστρια», *Ο Ιωάννης Καποδίστριας και η συγκρότηση του Ελληνικού κράτους*, ΔΙΠΒΠΘ, εκδ. "University Studio Press", Θεσσαλονίκη 1983,σ.160-162.

112. ΓΕΕ, φ. 6 (25.1.1828) παραρτ., σ. 25-26 [Ψήφισμα 4/23.1.1828]. Τ. Γριτσόπουλος "Η υπό του Καποδίστρια διορισθείσα πενταμελής Εκκλησιαστική Επιτροπή και το έργον αυτής", *Εκκλησία* 20 (1953), σ. 202-205. Γ.Δ. Δημακόπουλος, *Ο κώδιξ...*, ό.π., τ. Α', σ. 19.

113. Χρυσ. Παπαδόπουλος "Αι περί εκκλησίας μέριμναι του Καποδιστρίου", *Καινή Διδαχή*, Αθήναι 1919, σ. 13-21. Αθ. Γερομιχαλός, "Η περί παιδείας και εκκλησίας φροντίς του Ιωάννου Καποδιστρίου",

ΠΙΝΑΚΑΣ 8

ΤΟ ΠΡΟΣΩΠΙΚΟ ΤΗΣ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑΣ 1829-1832

α/α	ΟΝΟΜΑΤΕΠΩΝΥΜΟ	ΤΟΠΟΣ ΓΕΝΝΗΣΗΣ	ΙΔΙΟΤΗΤΑ	ΓΡΑΜΜΑΤΕΑΣ
1	Γ. Αλιμπέρτης	Σίφνος	Μαθητευόμενος	*Ν. Χρυσόγελος*
2	Σ. Αντωνιάδης	Κρήτη	Πάρεδρος Β΄	*Ν. Χρυσόγελος*
3	Σκαρλ. Βιζάντιος	Ιάσιο	Πάρεδρος Β΄	Ι. Ρίζος - Νερουλός
4	Π. Γεωργίου		Κλήτωρ	Ι. Ρίζος - Νερουλός
5	Θ. Γρυππάρης	Μύκονος	Μαθητευόμενος	*Ν. Χρυσόγελος*
6	Ν. Γρυππάρης	Σίφνος	Μαθητευόμενος	*Ν. Χρυσόγελος*
7	Ιακ. Δραγάτσης	Σίφνος	Αρχειοφύλακας	*Ν. Χρυσόγελος*
8	Π. Κλάδος	Κρήτη(;)	Πάρεδρος Β΄	Ι. Ρίζος - Νερουλός
9	Α. Μαυροκορδάτος	Κωνσταντινούπολη	Πρωτοκολλιστής	Ι. Ρίζος - Νερουλός
10	Π. Μισαραλιώτης	Καρδίτσα (;)		*Ν. Χρυσόγελος*
11	Δ. Μπατής	Σίφνος	Φύλακας	*Ν. Χρυσόγελος*
12	Μ. Παλλάδιος		Αντιγραφέας	Ι. Ρίζος - Νερουλός
13	Ν. Παπαρρηγόπουλος		Πάρεδρος Β΄	Ι. Ρίζος - Νερουλός
14	Α. Ραγκαβής	Κωνσταντινούπολη	Πάρεδρος Α΄	Ι. Ρίζος - Νερουλός
15	Δ. Τζάνε	Άνδρος	Κλήτωρ	*Ν. Χρυσόγελος*
16	Γ. Χρυσόγελος	Σίφνος	Πάρεδρος Α΄	*Ν. Χρυσόγελος*

Πηγή: ΓΑΚ, Κ.Α., Υπουργ. Θρησκείας, φ. 21, 50, Σχολικά

Ο Ν. Χρυσόγελος, κατ' εντολή του Καποδίστρια, προχώρησε στις αρχές Νοεμβρίου του 1829 στην επάνδρωση του γραφείου της Γραμματείας. Ο ονομαστικός κατάλογος απαρτίζεται από εννιά πρόσωπα προερχόμενα από τον αιγαιακό χώρο· πέντε από τη Σίφνο και ένα από Κρήτη, Καρδίτσα, Άνδρο και Μύκονο. Ο Καποδίστριας ενέκρινε τους προταθέντες[114]. Οι προτιμήσεις του Χρυσόγελου είναι σαφείς. Οι Σίφνιοι, τους οποίους προσωπικά γνώριζε, ανέρχονταν σε ποσοστό 55,55% του συνόλου. Αν συνεκτιμηθεί ότι στα 1821-1832 από αιγαιοπελαγίτες καλύφθηκε το 7% του πολιτικού προσωπικού, τότε το ποσοστό είναι πρωτοφανέρωτο και μοναδικό[115]. Η στελέχωση της Γραμματείας θα μεταβληθεί συνολικά, επί υπουργίας Ι. Ρίζου-Νερουλού (βλ. πίνακα 8).

Η επί των εθνικών οικιών επιτροπή, σύμφωνα με την κυβερνητική επιτροπή, ανέλαβε να θέσει στη διάθεση κάθε υπουργείου την απαραίτητη για τη λειτουργία σκευή και να το στηρίξει υλικοτεχνικά[116].Το υπουργείο Θρησκείας και Παιδείας εφοδιάστηκε με τ'αναγκαία πρωτόκολλα[117], βιβλία μισθοδοσιών, συγγράμματα και εφημερίδες από τις καθορισμένες υπηρεσίες[118], όπως και με τα χρειώδη αναλώσιμα (χαρτί, μελάνι, μολύβια, ισπανικό κηρό, χρώματα, κ.α.). Για τη στέγαση του υπουργείου τουλάχιστον έως το Νοέμβριο του 1832 δεν είχε αγορασθεί οίκημα, γι'αυτό και οι απαραίτητοι λειτουργικοί και αποθηκευτικοί χώροι νοικιάζονταν[119].

Από τους λογαριασμούς μισθών και καθημερινών εξόδων που εντοπίστηκαν στα ΓΑΚ είναι δυνατόν να υπολογιστούν γενικά οι οικονομικές υποχρεώσεις της Γραμματείας σ'αυτούς τους τομείς. Στους σαράντα μήνες της λειτουργίας της κατά την καποδιστριακή περίοδο ο μισθός του Γραμματέα ήταν 1000 γρ., του Α΄ παρέδρου 400-500, του Β΄ παρέδρου 200-300, των μαθητευομένων 150, του κλητήρα 100-120 και του φύλακα 80 γρόσια[120]. Με βάση τα στοιχεία του πίνακα 9 είναι δυνατόν να υπολογιστεί ότι η μισθοδοσία του προσωπικού και τα έξοδα γραφείου της Γραμματείας υπερέβαιναν τους 33.500 φοίνικες. Η διαχείριση των οικονομικών επί Χρυσόγελου και Ι. Ρίζου εμφανίζει σημαντική διαφοροποίηση. Ο Ρίζος-Νερουλός παρουσιάζει κατά μήνα έξοδα αυξημένα σε ποσοστό 79,41%

Μνήμη 1821, Θεσσαλονίκη 1971, σ. 218. Μ.Α. Τουρτόγλου, *Σχέσεις Πολιτείας και Εκκλησίας (προσπάθεια ρυθμίσεως αυτών επί Καποδίστρια)*, Μελετήματα Ιστορίας Ελληνικού Δικαίου, Αθήνα 1993, σ. 41-45.

114. ΓΑΚ, ΚΑ, Υπουργ. Θρησκείας, φ.21, Σχολικά, 4, 6.11.1829. Τριβή στις σχέσεις μεταξύ υπαλλήλων της Γραμματείας παρουσιάστηκε, όταν ο Σ. Αντωνιάδης σχεδόν αμέσως κατήγγειλε ως ευνοιοκρατικό το διορισμό του Γ. Χρυσόγελου και ουσιαστικά παραιτήθηκε (ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ.21, Σχολικά, 8.11.1829).

115. Τόνια Κιουσοπούλου, «Η ηλικία του πολιτικού προσωπικού στην Επανάσταση του 1821 και την περίοδο του Καποδίστρια (1821-1832)», *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου: Ιστορικότητα της παιδικής ηλικίας και της νεότητας*, ΙΑΕΝ-ΓΓΝΓ, τ.Β', Αθήνα 1986, σ.652.

116. Πρωτόκολλον των εισερχομένων της Γ.Ε. και Δ.Ε., αρ. 1/29.9.1929, Κυβερνήτης.

117. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, Φ.20, Διάφορα, 7.10.1829.

118. Βλ. και ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, Σχολικά, 13.6.1832.

119. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, Διάφορα, 5.5.1832· 14, 16.11.1832.

120. Βλ. ενδεικτικά ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ.26, Διάφορα, 1.4.1830 και φ.53Α, Διάφορα, 10.9. 1832.

ΠΙΝΑΚΑΣ 9

ΕΞΟΔΑ ΤΗΣ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑΣ (1829-1832)

ΧΡΟΝΟΣ		ΜΙΣΘΟΔΟΣΙΑ	ΕΞΟΔΑ ΓΡΑΦΕΙΟΥ	ΣΥΝΟΛΟ
Σεπτέμβριος - Οκτώβριος 1829		2425:12	143	2568:12
Νοέμβριος - Δεκέμβριος 1829		4502:26	122:25	4625:11
Ιανουάριος 1830		2250	73	2323
Μάρτιος 1830		2205*	55	2260
Απρίλιος 1830		2100	47:20	2147:20
Ιούνιος 1830		2100	67:20	2167:20
Αύγουστος 1830		2100	120:10	2220:10
Σεπτέμβριος 1830		2250	71:05	2321:05
Οκτώβριος 1830		2100	43:15	2143:15
Νοέμβριος 1830		2100	67:10	2167:10
Ιανουάριος 1831		2100	59:25	2159:25
Φεβρουάριος - Μάρτιος 1831		3900	134:26	4034:26
Απρίλιος 1831		1950	38:12	1988:12
Μάϊος 1831		1950	66	2016
Ιούνιος 1831		1950	59	2009
Ιούλιος 1831		1800	45	1845
Αύγουστος-Οκτώβριος 1831		5150	145	5295
Νοέμβριος 1831- Φεβρουάριος 1832		9181	232:20	9413:20
Μάϊος 1832		3370	472:20	3842:20
Ιούνιος 1832		3370	93:25	3463:25
Ιούλιος 1832		3370	138:30	3508:30
Αύγουστος 1832		3370	77:30	3447:30
Σεπτέμβριος 1832		3370	221:10	3591:10
Οκτώβριος 1832		3370	68	3438
Νοέμβριος - Δεκέμβριος 1832		6740	2259	8999
ΣΥΝΟΛΟ	**γρόσια**	**79073:38**	**4921:23**	**83995:21**
	αναγωγή σε φοίνικες	**31629,58**	**1968,73**	**33598,21**

ΠΗΓΗ: ΓΑΚ, Κ.Α, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 21, 23, 24, 26, 29, 32-34, 36, 37, 39, 41, 42, 44, 45,48, 51, 53, 54, 56, Σχολικά, Γενικά, Διάφορα.

(πίν. 9, σ. 116). Η οικονομική αυτή εικόνα πρέπει να αποδοθεί στην ταραγμένη εποχή της αναρχίας αλλά και στην περιστολή των δαπανών επί Χρυσόγελου. Ωστόσο, στο σημείο αυτό αξίζει να σημειωθεί ότι, αν και μετά το θάνατο του Καποδίστρια οι δαπάνες αυξήθηκαν κατά 38,40% συγκρατήθηκαν σε ανεκτό επίπεδο, όσον αφορά τη διάδοχή της υπουργίας.

Ο Καποδίστριας απέδιδε σημασία στην οργάνωση των αρχείων των κρατικών υπηρεσιών, επειδή θεωρούσε ότι έτσι η επέμβαση της διοίκησης θα ήταν τακτικότερη και ταχύτερη[121].Το πρώτο εισερχόμενο έγγραφο της Γραμματείας υπογράφεται από τον Κυβερνήτη και καλεί τον Χρυσόγελο να παραλάβει από τα αρχεία της Γραμματείας της Επικρατείας τα αναγόμενα στην υπηρεσία του έγγραφα και ν' αρχίσει το έργο του συνοψίζοντας τις υποθέσεις που έχρηζαν άμεσης επίλυσης[122]. Πραγματικά η διαταγή εκτελέστηκε και ο Χρυσόγελος παρέλαβε τα έγγραφα από τις θυρίδες της Γενικής Γραμματείας, έγγραφα που είχαν μεταφερθεί στην Αίγινα στις 21.8.1829[123].

Η περίληψη του περιεχομένου των εγγράφων στα πρωτόκολλα εισερχομένων - εξερχομένων είναι κατά κανόνα αρκετά σαφής, δεν παρατηρείται όμως ανάλογη κανονικότητα στο χρόνο της καταγραφής τους. Συνεπέστερη φαίνεται να είναι η τήρηση του πρωτοκόλλου των εξερχομένων, ίσως γιατί τα έγγραφα αυτά έπρεπε να διεκπεραιωθούν ταχύτερα. Η απόκλισή τους ήταν συνήθως δύο με τρεις ημέρες. Αντίθετα, επειδή τα εισερχόμενα έγγραφα χρειάζεται χρόνος να έλθουν στη Γραμματεία, επειδή "κρατούνται" για ν' απαντηθούν και, τελικά, οδεύουν στο χώρο της φύλαξής τους, καθυστερούν περισσότερο· περίπου επτά ημέρες. Μεγαλύτερη καθυστέρηση παρατηρείται τη Μ. Εβδομάδα λόγω των θρησκευτικών ακολουθιών και των αργιών[124]. Το φαινόμενο αυτό δεν έχει την ίδια έκταση στις γιορτές των Χριστουγέννων, εξ αιτίας του γεγονότος ότι το κλείσιμο του χρόνου επέσπευδε τις διαδικασίες.

Η αταξία που ακολούθησε τη δολοφονία του Καποδίστρια αποδιοργάνωσε την κρατική μηχανή. Στις 3 Μαΐου 1832 ο αρχειοφύλακας της Επικρατείας γνωστοποιεί στον Ιακ. Ρίζο-Νερουλό ότι τα αρχεία του υπουργείου μεταφέρθηκαν ήδη στο αρχειοφυλάκειο[125] και η νέα ηγεσία της Γραμματείας μπορεί να τα παραλάβει. Το αρχείο της Γραμματείας συνιστά το θεματοφύλακα της μνήμης της δημόσιας διοίκησης στα εκκλησιαστικά, εκπαιδευτικά και συναφή προβλήματα εκείνης της εποχής. Από τα 8.125 πρωτοκολληθέντα έγγραφα σήμερα υπάρχει στη διάθεση του ερευνητή σχεδόν το σύνολό τους, δεδομένου ότι 13.006 έγγραφα (τα αρχικά, τα συνημμένα και τα διαβιβαστικά τους) εναπόκεινται στα ΓΑΚ.

---

121. ΓΕΕ, έτος Γ', φ.26, (14.4.1828), σ.107-108.

122. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ.19, Γενικά, 13.9.1829.

123. Βλ. ΓΕΕ, φ.57 (21.8.1829), σ.231.

124. Σημειώνεται χαρακτηριστικά ότι αναφορά τον Δ. Τοποτηρητή Σαλαμίνας Αναγν. Διδασκάλου, στάλθηκε στις 7 Απριλίου 1831 και πρωτοκολλήθηκε στις 27 Απριλίου 1831.

125. ΓΑΚ, ΚΑ, φ.49, Διάφορα, 3 Μαΐου 1832.

2

ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΕΣ ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΕΙΣ ΚΑΙ ΕΠΟΠΤΕΙΑ ΤΩΝ ΣΧΟΛΕΙΩΝ

Ο εκπαιδευτικός προσανατολισμός της Ελληνικής Πολιτείας

Η καποδιστριακή περίοδος τόσο στο θεσμικό όσο και στο οργανωτικό πεδίο της εκπαίδευσης είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα ως πρόθεση αλλά και ως προσπάθεια, έστω και ανολοκλήρωτη εξαιτίας του θανάτου του Κυβερνήτη. Με την οργανωμένη από το κράτος εκπαίδευση επιδιώκεται να προαχθεί κυρίως η υποδομή της παιδείας του λαού και να εξασφαλισθούν ορισμένες τουλάχιστον προϋποθέσεις στελέχωσης της κρατικής μηχανής, κοινωνικής συνοχής και επίτευξης της προόδου. Η σχολική μάθηση, εξάλλου, ερχόταν να καλύψει κενά και δυσαρμονίες, ατέλειες και αρνητικές εμπειρίες της φυσικής μάθησης[1] σε δύσκολες περιστάσεις, όπως εκείνες της τουρκοκρατίας και του Αγώνα.

Η αγωγή με την έννοια της καθοδηγητικής επενέργειας για την ανάπτυξη των δυνάμεων και δυνατοτήτων του νέου ανθρώπου[2] και της προαγωγής των σπουδαζόντων σε φορείς πολιτισμού[3] αποτέλεσε βασικό άξονα της κυβερνητικής φροντίδας στο μέτρο και στα όρια που η εξουσία αντιλαμβανόταν την αποστολή της. Η εκπαίδευση βεβαιώνεται ως κρατικό περιεχόμενο και λειτουργία, με τις αλλαγές που διαπιστώνονται στον καταμερισμό της εργασίας το 19ο αιώνα. Ο συναφής ρόλος άλλων κοινωνικών θεσμών, όπως φαίνεται, υποχωρεί[4]. Οι επιλογές της καποδιστριακής εκπαιδευτικής πολιτικής, οι στραμμένες κυρίως στη γενίκευση της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης και στη στερέωση του δημόσιου σχολικού δικτύου καθορίζουν σε μεγάλο βαθμό την κρατική αντίληψη, η οποία κατ' αρχήν απηχεί την ευρωπαϊκή πραγματικότητα.

Το οικοδόμημα της διοίκησης θεμελιώνεται στην οργάνωση του κράτους. Πρόκειται για μια διαδικασία που συστηματοποιεί την εργασία επιλέγοντας τη μέθοδο και την τακτική, προσδιορίζοντας το εύρος των κινήσεων των φυσικών και νομικών προσώπων και διανέμοντας τις ανάλογες ευθύνες[5]. Το καποδιστριακό εκπαιδευτικό σύστημα ως τυπικό οργανωτικό σχήμα θέλησε να συγκεκριμενοποιήσει το χαρακτήρα και τις βαθμί-

---

1. F. Huber, *Algemeine Unterrichtslehte*, Bad Heilburnn/Obb, 1963, s. 19, Δ. Χατζηδήμος, *Εισαγωγή στην Παιδαγωγική*, εκδ. "αφοί Κυριακίδη" Θεσσαλονίκη 1991, σ. 23

2. Πβ W. Dilthey, *Guindlinien eines Systeme der Pädagogik*, 9, εκδ. "W. Schriever", Heiderlber 1964, σ. 6

3. J. Derbolav, Einführungin in die Pädagogik, Vorlesungen: W. S. 1967/68 und S. S. 1968, s. 6. Θ. Γ. Παπακωνσταντίνου, "Αναγκαίοι όροι και σημεία αναφοράς της Νεοελληνικής Παιδαγωγικής", *Παρουσία* 1 (1982), σ. 73. Α. Δανασσής-Αφεντάκης, *Θεματική της παιδαγωγικής επιστήμης*, Αθήνα [4]1992 σ. 233-234

4. Εύη Ζαμπέτα, *Η εκπαιδευτική πολιτική στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση 1974-1989*, εκδ. "Θεμέλιον", Αθήνα 1994, σ. 104-105

5. Χρ. Σαΐτης, *Οργάνωση και διοίκηση της εκπαίδευσης· θεωρία και πράξη*, Αθήναι 1991, σ. 15, 18, 31, 32, 126

δες, να καθορίσει τις λειτουργικές σχέσεις των σχολείων και να οριοθετήσει το πλαίσιο δράσης των φορέων του σχολικού έργου.

Το σχολείο στη συνολική του διάσταση, την αναφερόμενη στη διοικητική οργάνωση, το υλικό περιβάλλον, τον προγραμματισμό, στις μαθησιακές δραστηριότητες, τους εκπαιδευτικούς και εκπαιδευόμενους, στις θετικά ή αρνητικά "ενισχύουσες συγκυρίες" ενδιέφερε άμεσα την Ελληνική Πολιτεία. Η Διοίκηση επιχείρησε τη θέσπιση νομικού πλαισίου, τη συγκρότηση οργανωτικών κύκλων[6], την αρωγή, καθοδήγηση, μόρφωση και επιμόρφωση των εκπαιδευτικών λειτουργών.

Ο προγραμματικός ρόλος του κράτους κατά τον Κυβερνήτη αφορούσε ενήλικους και σπουδάζουσα νεολαία. Τους πρώτους θα επιχειρούσε να διαπαιδαγωγήσει και με την εργασία, ενώ για τους νέους διάνοιγε τους δρόμους της εκπαίδευσης. Το ιδεολογικό περιεχόμενο της παιδείας, η εσωτερική λογική του εκπαιδευτικού συστήματος[7], οι διαβαθμίσεις του σχολικού δικτύου, η διεύρυνση του διδασκαλικού σώματος και η περιγραφή της σπουδαστικής κινητικότητας δείχνουν την προοπτική των εκπαιδευτικών κατευθύνσεων.

Η πατερναλιστική πολιτική του Καποδίστρια προσέδωσε στην εκπαίδευση χαρακτήρα ευποϊίας και φιλανθρωπίας, καθήκοντος και σωφρονισμού[8]. Η έμφαση που δόθηκε στην ανάπτυξή της κινήθηκε, παράλληλα, στην ηθική και θρησκευτική της θεμελίωση[9]. Η εγκέντριση των συγκεκριμένων αξιών γινόταν κατά τρόπο συστηματικό και ανάλογα διαμόρφωνε την έκφραση της ενεργητικότητας των μαθητών. Η διαδικασία της κοινωνικής ένταξης[10], η προετοιμασία των νέων για την έξοδο στην αγορά εργασίας και την ανάληψη κοινωνικών ρόλων[11] αποτελεί μέλημα της πολιτείας σε δευτερογενές επίπεδο[12]. Το καποδιστριακό κράτος, δια μέσου της δημόσιας εκπαίδευσης, οργάνωσε σχολικό δίκτυο λαμβάνοντας υπόψη του την κοινωνικοποίηση των νέων, σύμφωνα με τον τύπο των ανθρώπων που ήθελε να δημιουργήσει.

Η εθνική, θρησκευτική και κοινωνική διάσταση της εκπαίδευσης ανταποκρινόταν χρονικά στις πρώτες ανάγκες του ελληνικού λαού[13], ο οποίος καλείτο ν' αναπροσαρμοστεί

---

6. Σπ. Ευαγγελόπουλος, *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης· οργάνωση και διοίκηση της Εκπαίδευσης*, εκδ. "Δανιάς", τχ. Α΄, Αθήνα 1989, σ. 20-21

7. Κ. Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*, εκδ. "Θεμέλιο", Αθήνα ^{3}1982, σ. 10-11, 386-388

8. Αλ. Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε. Α. 1821-1894*, εκδ. "Ερμής", Αθήνα ^{2}1983, σ. κζ΄.

9. Κ. Δαφνής, *Κείμενα Ι. Καποδίστρια*, Αθήναι 1976, σ. 52

10. Br. Selzvick, *Sociology*, New York ^{3}1963, σ. 93-94. M. R. Messner et alls, *Kind, Schule, Unterricht*, Stuttgart 1975, s. 1974

11. H. G. Rolf, *Sozialisation und Auslese durch die Schule*, Heidelberg 1980, s. 23

12. Πβ. Ch. H. Cooley, *Social Organisation*, Free Press, New York 1958, p. 23-31

13. Πβ. Ανώνυμος, La Grèce en 1821 et 1822, σ. 92-93. Χρ. Λούκος, *Η αντιπολίτευση κατά του Ι. Καποδίστρια*, εκδ. "Θεμέλιο", Αθήνα 1988, σ. 49. Χρ. Κουλούρη, "Εθνικά στερεότυπα και ελληνική εθνική ταυτότητα στο σχολείο του 19ου αιώνα", Αφιέρωμα στον Πανεπιστημιακό διδάσκαλο Βασ. Βλ. Σφυρόερα,

στις νέες συνθήκες, να αναζητήσει τη θέση του στη συλλογική πραγματικότητα της Ελληνικής Πολιτείας, να κινηθεί υπό προϋποθέσεις διαφορετικές στο χώρο της εργασίας, των τεχνών και των επαγγελμάτων, να επιβιώσει και να συνδράμει την υπόθεση του κοινού μέλλοντος. Η ανάπτυξη της παιδείας συνέβαλε στη διείσδυση παραδοσιακών μηνυμάτων στο συλλογικό σώμα. Η μακραίωνη, άλλωστε, δόμηση μιας νοοτροπίας που σε θρησκευτικό επίπεδο επιζητούσε σεβασμό και συναλληλία και που επί τουρκοκρατίας προήγαγε την κοινοτική ζωή, καθιστούσε ευχερέστερη την παγίωσή τους στις συνειδήσεις των μαθητών μέσα στο σχολικό περιβάλλον.

Ήδη από την εποχή της υπηρεσίας του στην τσαρική αυλή αλλά και προηγουμένως, είχε διαπιστωθεί η τάση του Καποδίστρια να συντονίσει τη λειτουργία της Διοίκησης προς χάρη της βελτίωσης της ανθρώπινης μοίρας, μιας μοίρας που συνέδεε με τη χριστανοκεντρική παιδεία[14]. Κατά τη νουθεσία του Ιωάννη του Χρυσοστόμου[15] ο Κυβερνήτης παρακινεί τον ιερό κλήρο να εμπνεύσει "φόβον Θεού, αγάπην προς τον πλησίον και την υποταγήν προς τας Αρχάς"[16]. Στα σχολεία επιζητείται η ενστάλαξη στους μαθητές της αίσθησης των υποχρεώσεων τους και της πειθαρχίας, ο συνδυασμός της επιμέλειας και της καλής διαγωγής[17].

Η παραδοχή του εθνικού χαρακτήρα συνιστά βασική αξιολογική παράμετρο της εκπαίδευσης, τη στιγμή μάλιστα που ο Καποδίστριας αντιλαμβάνεται έγκαιρα την ανάγκη τόνωσης της εθνικής ταυτότητας, όταν άλλα κράτη που δημιουργούνται το 19ο αιώνα αναζητούν στοιχεία σύγκλισης των πολιτών τους[18]. Η ιδεολογική θωράκιση της νεοπαγούς πολιτείας κρίνεται απαραίτητη, χωρίς όμως να οδηγεί και σε απομόνωση από την Ευρώπη[19]. Η εδραίωση της αλληλοδιδακτικής μεθόδου εκφράζει τη βούληση του νέου κράτους να παρακολουθήσει ευρωπαϊκές εκπαιδευτικές πρακτικές, ενώ η σταθερή υπο-

---

εκδ. "Λύχνος", Αθήνα 1992, σ. 323.

14. Ελ. Ε. Κούκκου, *Ο Καποδίστριας και η Παιδεία (1803-1822)* Α΄. *Η Φιλόμουσος Εταιρεία της Βιέννης*, Αθήνα 1958, σ. 4-5. Ελευθ. Πρεβελάκης, "Η εγκύκλιος επιστολή του Ιωάννου Καποδίστρια της 6/18 Απριλίου 1819 ", *Πρακτικά Γ΄ Πανιονίου Συνεδρίου*, τ. Α΄, Αθήναι 1967, σ. 299. D. Dakin, *Ο αγώνας των Ελλήνων για την ανεξαρτησία*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1989, σ. 304. Ν. Δ. Πετσιαβάς, *Ο Ιωάννης Αντωνίου Καποδίστριας έγραψε την Ελληνικήν Νομαρχίαν*, Βόλος 1990, σ. 203-204

15. Ιωάννης Χρυσόστομος, M. P. G, 62, 150 Βλ. και Ant. Danassis-Afentakis, *Johannes Chrysostomos Pad-psychol.* Ideen in seinen Werk, Bonn 1971, σ. 133 κ. εξ.

16. ΓΕΕ, 1829, αρ. 73-74 (26.10.1829), σ. 293 Ι. Χρ. Ρηγόπουλος, *Προλεγόμενα στην Ορθόδοξο Χριστιανικήν Αγωγή*, Αθήνα 1996, σ. 48.

17. ΔΑΣΚ, τ.Β΄, σ. 827· τ.Γ΄, σ. 1575-1576. Δ. Κ. Μαυροσκούφης, *Εκπαίδευση και εκπαιδευτική πολιτική στην Ελλάδα 1821-1832*, εκδ. "Ενυάλειο Κληροδότημα", Θεσσαλονίκη 1996, σ. 144, 158, 176.

18. Π. Ε. Λέκκας, *Η εθνικιστική ιδεολογία· πέντε υποθέσεις εργασίας στην ιστορική κοινωνιολογία*, εκδ."Κατάρτι", Αθήνα 2 1996, σ. 204. Βλ.και L. Febvre-J. H. Martin, *The Coming of the book*, London 1976, s. 195, 280-295

19. ΕΠΙΣΤΟΛΑΙ, τ. Γ΄, σ. 359-360. Ελ. Κούκκου, Ανέκδοτας επιστολαί του Ι. Καποδίστρια περί των εν Ευρώπη Ελλήνων ορφανοπαίδων, *ΠΑΕ* 31(1956), σ. 450. Βλ. και Δ. Κ. Μαυροσκούφης, *Εκπαίδευση και εκπαιδευτική* ... ό.π., 1995, σ. 116-119

στήριξη των παραδοσιακών αξιών[20] υπογραμμίζει την πίστη του στην εθνική αγωγή.

Η διάταξη του Γαλλικού Συντάγματος του 1793 που κατοχύρωνε το δικαίωμα του πολίτη για στοιχειώδη σχολική μόρφωση αποτελεί κατά κάποιο τρόπο θεσμικό προπομπό της σημασίας που δόθηκε από την Ευρώπη, στην επέκταση της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης το 19ο αιώνα[21]. Είναι η χρονική περίοδος του εκπαιδευτικού δανεισμού[22]. Η Καποδιστριακή κυβέρνηση προώθησε την εισαγωγή και ενίσχυση ενός ομοιόμορφου εκπαιδευτικού συστήματος, τόσο στην οριζόντια όσο και στην κάθετη δόμησή του. Η φροντίδα του Κυβερνήτη που είχε ως αφετηρία την επτανησιακή και ρωσική εμπειρία του καθώς και τη γνώση της ευρωπαϊκής εκπαιδευτικής δραστηριότητας, πιστεύουμε ότι είχε επηρεαστεί στον ανάλογο βαθμό αφ' ενός από το παράδειγμα του Μ. Πέτρου ο οποίος για να εκσυγχρονίσει τη Ρωσία πρόσεξε, μεταξύ άλλων, τη δημόσια βασική και τεχνική εκπαίδευση, αφ' ετέρου, δε, από την υπέρ της λαϊκής εκπαίδευσης πολιτική του τσάρου Αλέξανδρου Α'.

Η οργάνωση της δημόσιας εκπαίδευσης προχώρησε στην Ελληνική Πολιτεία, όχι τόσο γρήγορα όσο οι περιστάσεις, ίσως, το απαιτούσαν εξαιτίας εγγενών δυσκολιών[23]. Οι μικρές οικονομικές δυνατότητες, η ανεπάρκεια της υλικοτεχνικής υποδομής, η δημογραφική αναστάτωση[24], το χαμηλό επίπεδο διαβίωσης, οι ελλείψεις στο διδακτικό προσωπικό ήταν μακρόχρονα προβλήματα, που απαιτούσαν βραχυπρόθεσμη και μεσοπρόθεσμη λύση. Κάτω απ' αυτές τις προϋποθέσεις, δίνεται προτεραιότητα στην ορφανοτροφική πρόνοια, στα σχολεία λαϊκής παιδείας και στην τεχνική-επαγγελματική εκπαίδευση, προφανώς υπό την επιρροή της επίσκεψης του Καποδίστρια το 1814 στα εκπαιδευτήρια του E. V. Fellenberg στη Hofwyl της Βέρνης[25].

Η δεύτερη βαθμίδα της εκπαίδευσης καταλαμβάνεται από τα Ελληνικά Σχολεία, των οποίων η λειτουργία ανάγεται στην τουρκοκρατία. Ο Καποδίστριας σκοπεύοντας να αναδιοργανώσει τη μέση εκπαίδευση είχε δώσει εντολή στην αρμόδια Επιτροπή να μελετήσει τα προβλήματά της, έτσι ώστε αμέσως μετά την κατά προτεραιότητα αντιμετώπιση του ζητήματος των αλληλοδιδακτικών σχολείων, να προχωρήσει στην ανασυγκρότησή της.

---

20. Πβ Ar. S. Dugad, *Counseling and Psychotherapy*, Boston [3] 1975, p. 28. B. Holmes, *Comparative Education: Some Considerations of Method*, London 1981, p. 83.

21. R. Gal, *Histoire de l'éducation*, εκδ. "Que Sais-je", P. U. F, p. 105.

22. Δ. Ματθαίου, *Σημειώσεις συγκριτικής παιδαγωγικής*, Αθήνα 1991, σ. 10, 13-14· του ίδιου, *Συγκριτική σπουδή της εκπαίδευσης· θεωρήσεις και ζητήματα*, Αθήνα 1997, σ. 24-27.

23. ΕΠΙΣΤΟΛΑΙ, τ.Γ΄, σ. 247.

24. Βλ. και Τ. Α. Σταματόπουλος, *Ο εσωτερικός αγώνας πριν και κατά την επανάσταση του 1821*, εκδ. "Κάλβος", τ. 4, Αθήνα [3] 1979, σ. 363.

25. Γ. Πυργιωτάκης, *Προβλήματα στην ιστορία της εκπαιδεύσεως των δασκάλων στα πρώτα πενήντα χρόνια μετά την απελευθέρωση (1828-1878)*, εκδ. "Χριστινάκης", Αθήνα 1981, σ. 43, 129. Αλ. Λαμπράκη-Παγανού, *Το υπόμνημα του Ι. Καποδίστρια για τα εκπαιδευτήρια της Hofwyl*, εκδ. "Επικαιρότητα", Αθήνα 1989, σ. 26-31, 57, 178-180.

Η γραμμική διάταξη της εκπαίδευσης συνεχίζεται με το Πρότυπο Σχολείο της Αίγινας, το οποίο αποτελούσε, κατ' αρχάς, σχολείο-πιλότο για την αναβάθμιση της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης[26] αλλά ταυτόχρονα έπαιζε το ρόλο αλληλοδιδακτικού Διδασκαλείου. Ωστόσο, επειδή δεν ιδρύθηκε άλλο πρότυπο σχολείο, επειδή σ' αυτό φοιτούν όσοι έχουν πραγματοποιήσει εγκύκλιες σπουδές, επειδή μετεκπαιδεύεται διδακτικό προσωπικό και επειδή κατά κάποιο τρόπο συλλειτουργεί με το Κεντρικό[27], το Πρότυπο της Αίγινας άπτεται και της μετ' εγκύκλιας εκπαίδευσης. Το Κεντρικό Σχολείο της Αίγινας, του οποίου οι απόφοιτοι θα μπορούσαν ν' ακολουθήσουν ανώτερες σπουδές, κατά τη γνώμη μου, συνιστά προπανεπιστημιακή βαθμίδα, την οροφή της γενικής εκπαίδευσης. Διαφορετικής μορφής εκπαίδευση επιφυλάχθηκε για τους εκκλησιαστικούς λειτουργούς στην Εκκλησιαστική Σχολή στον Πόρο, για τα φερέλπιδα στελέχη του στρατού στο Κεντρικό Πολεμικό Σχολείο του Ναυπλίου, ενώ η επαγγελματική και τεχνική εκπαίδευση προσέβλεπε στην επαγγελματική εξειδίκευση του εργατικού δυναμικού και τη δημιουργία της απαραίτητης τεχνολογικής υποδομής από την άποψη του προσωπικού.

Ο θεσμός της εποπτείας

Η κυβέρνηση και οι κρατικοί αξιωματούχοι

Η συγκρότηση του θεσμού της εκπαιδευτικής εποπτείας αποτέλεσε συνειδητή επιλογή του καποδιστριακού κράτους[28]. Δεν θα μπορούσε, άλλωστε, να προσδοκώνται θετικά αποτελέσματα από την υλοποίηση της εκπαιδευτικής πολιτικής, αν δεν υπήρχε επιστασία και επίβλεψη του παιδευτικού και παιδαγωγικού έργου, χάραξη και παρακολούθηση των μέτρων και των εφαρμογών τους. Η άσκηση της εποπτείας με σημείο εκκίνησης τον Κυβερνήτη νομιμοποιεί τη διασύνδεση της εκπαιδευτικής διαδικασίας με το κέντρο λήψης αποφάσεων, την ανώτατη υπαλληλία, τους εμπλεκόμενους σ' αυτήν με ειδική ανάθεση έργου, τους περιφερειακούς αξιωματούχους και τους τοπικούς κοινωνικούς παράγοντες[29].

Ο Ι. Καποδίστριας είναι ο κατευθυντήριος νους στην επιστασία των πραγμάτων. Διατηρεί για τον εαυτό του σημαντικό μέρος του σχεδιασμού, των νομοθετικών και άλλων ρυθμίσεων, καθώς είναι ο τελικός αποδέκτης, κυρίως μέσω της Γραμματείας, των

---

26. Ελ. Κούκκου, *Ο Καποδίστριας και η Παιδεία, 1827-1832*. Β΄. *Τα εκπαιδευτικά ιδρύματα της Αιγίνης*, Αθήναι 1972, σ. 51.

27. Ελ. Κούκκου, *Τα εκπαιδευτικά ιδρύματα*... ό.π., σ. 105, 107.

28. Για την εκπαιδευτική εποπτεία βλ. Σπ. Ευαγγελόπουλος, *Ιστορία της νεοελληνικής εκπαίδευσης*... ό.π., σ. 26-27. Εύη Ζαμπέτα, *Η εκπαιδευτική πολιτική*... ό.π., σ. 18, 111-112.

29. Ελ. Μπελιά, *Η εκπαίδευσις εις την Λακωνίαν και την Μεσσηνίαν κατά την καποδιστριακήν περίοδο (1828-1832)*, Αθήναι 1970, σ. 48, 62. Γ. Πυργιωτάκης, *Προβλήματα στην ιστορία της εκπαιδεύσεως* ... ό.π., σ. 33.

εντεταλμένων εισηγήσεων, ποικίλων αναφορών, νομοσχεδίων, προτεινομένων διαταγμάτων και εγκυκλίων. Προϊόν της βούλησής του είναι ο διακριτικός έλεγχος της ιδιωτικής εκπαίδευσης, όπως και ο διπλωματικός χειρισμός των πρωτοβουλιών των μισσιοναρίων και της δραστηριοποίησης των προτεσταντικών αποστολών[30].

Η επίσημη επικοινωνία του Κυβερνήτη με τους φορείς, οι συχνές μεταβάσεις του στο Υπουργείο Παιδείας, η διευθέτηση των οικονομικών ζητημάτων, η επιλογή των προσώπων για τις Σχολικές Επιτροπές, ο διορισμός διδασκάλων και οι επισκέψεις του στα σχολεία με την ευκαιρία των εγκαινίων τους, των σχολικών εξετάσεων ή των περιοδειών του στην επαρχία, φανερώνουν τη φροντίδα του και παρέχουν σε τοπικό επίπεδο το πρότυπο του ενδιαφέροντος για τα προβλήματα της εκπαίδευσης. Δεδομένη είναι και η εμπειρία του Καποδίστρια, όσον αφορά τη σχολική εποπτεία από τη σταδιοδρομία του στα Επτάνησα και την εφορεία του στη σχολή της Τενέδου[31].

Στα θέματα της παιδείας οι κύριοι συνεργάτες του Καποδίστρια είναι ο Ανδρέας Μουστοξύδης και ο Ν. Χρυσόγελος. Ο Α. Μουστοξύδης, με περγαμηνές στη φιλολογία, αρχαιολογία και ιστορία, ο μετέπειτα άρχων της Παιδείας στην Ιόνιο Πολιτεία, πέρα από τη διεύθυνση των Καταστημάτων της Αίγινας, είχε βαρύνουσα γνώμη σε ορισμένα ζητήματα. Η υπό τον Χρυσόγελο Γραμματεία ανέλαβε ρόλο υποδοχής, συγκέντρωσης, καταγραφής, ταξινόμησης, προώθησης και διεκπεραίωσης ζητημάτων που απέρρεαν από την αποστολή της, πάντοτε στη διάσταση της διοικητικής και πολιτικής της ευθύνης.

Η πολιτεία του Χρυσόγελου κρατήθηκε σε χαμηλούς τόνους. Προτίμησε η δράση της Γραμμματείας να εμφορείται από πνεύμα μετριοπάθειας και εργατικότητας, με ουσιαστική αλλ' όχι θορυβώδη προσφορά. Διαφορετικού μάλλον ύφους είναι η υπουργία του Ι. Ρίζου-Νερουλού. Σταχυολογώντας σημεία-σταθμούς της υπουργικής παρουσίας του Χρυσόγελου θα μπορούσαμε ν' αναφέρουμε την έκθεσή του για το Ορφανοτροφείο, την αναφορά του για τους μοναστηριακούς πόρους προς ενίσχυση των σχολείων, την έκθεσή του προς τον Κυβερνήτη για τη λειτουργία διάφορων σχολείων, την προσήλωσή του στην αρχή ότι η εκπαίδευση είναι υπόθεση των εκπαιδευτικών και όχι ελεγκτική δικαιοδοσία αστυνομικών αρχών[32]. Από το γεγονός, εξάλλου, ότι ο Καποδίστριας διαφώνησε ως προς την αποτελεσματικότητα της αποστολής εγκυκλίου στους διδασκάλους με σκοπό να καταστήσουν γνωστή την κατάσταση των σχολείων τους[33], αποδεικνύει ότι είχαν παρα-

---

30. ΓΕΕ, φ. 55 (1.8.1828), σ. 224-228· φ. 71 (16.10.1829), σ. 285-286. Χ. Λούκος, *Η αντιπολίτευση κατά του Κυβερνήτη Ιωάννη Καποδίστρια (1828-1831)*, σ. 140-142.

31. G. N. Leontsinis, *The Island of Kythera. A Social History (1700-1863)*, S. Saripolos' library, Athens 1997, s. 307.

32. ΓΑΚ, Υπ. Θρησκείας, φ. 20, Σχολικά, 5.10.1829· φ. 21, Σχολικά, 4.11.1829 και 19.11.1829· φ. 22, Σχολικά, 13.12.1829· φ. 24, Σχολικά, 26.2.1830. Βλ. ΔΑΣΚ, τ. Α΄, σ. 318-321, 426, 501-502, 626-628· τ. Β΄, σ. 822-823.

33. ΓΕΕ, φ. 78 (20.11.1829), σ. 315. Ελ. Κούκκου, *Τα εκπαιδευτικά ιδρύματα* ... ό. π., σ. 36.

χωρηθεί πρωτοβουλιακές δυνατότητες στο Χρυσόγελο και ότι λίγες φορές εκδηλωνόταν διάσταση απόψεων ως προς την ορθότητα της ακολουθητέας τακτικής.

Ο διοργανισμός του εσωτερικού της ελληνικής επικράτειας προηγήθηκε της ανασύστασης της Γραμματείας και επικυρώθηκε από τους πληρεξούσιους της Δ΄ Εθνοσυνέλευσης του Άργους. Με το ψήφισμα Ι΄ / 13.4.1828 η Πελοπόννησος διαιρέθηκε σε επτά τμήματα και τα νησιά του Αιγαίου σε έξι[34], ενώ παρόμοια διοικητικά μέτρα θα λαμβάνονταν στη Στερεά Ελλάδα, όταν η έκβαση του πολέμου θα το επέτρεπε. Επικεφαλής τέθηκαν διορισμένοι έκτακτοι επίτροποι με αντικείμενο ενεργειών την πληροφόρηση της κυβέρνησης και την εκτέλεση των διαταγών της, την οργάνωση της υγειονομικής υπηρεσίας και της δημόσιας τάξης, το συντονισμό των πολιτικών και πολεμικών αρχών του Τμήματος[35]. Η εικόνα αυτής της νομαρχιακής διάταξης μεταβλήθηκε μετά δεκαοκτάμηνο (1.1.1830), όταν η διαμεσολάβηση προς το κράτος γίνεται πλέον σε επίπεδο επαρχιακών μονάδων, των οποίων ηγούνται οι πολιτικοί διοικητές[36]. Οι κρατικοί αξιωματούχοι (έκτακτοι επίτροποι, πολιτικοί διοικητές και τοποτηρητές) είχαν ευθεία ανάμειξη με τα εκπαιδευτικά της περιφέρειάς τους.

Η πρώτη εγκύκλιος της Γραμματείας (3.10.1829) που απευθύνεται στους έκτακτους επιτρόπους και προσωρινούς διοικητές περιγράφει τα καθήκοντά τους στο πλαίσιο της αποστολής της. Ενώ, δηλαδή, προγενέστερα είχαν ζητηθεί από τον Κυβερνήτη δημογραφικές, επαγγελματικές και άλλες πληροφορίες[37], τώρα τους ανατίθεται ειδικότερα η συλλογή στοιχείων για τα σχολεία, διδασκάλους και μαθητές, η εξεύρεση πόρων και η υπόδειξη πιθανών δωρεοδοτών στον υπό την εποπτεία τους τόπο[38]. Ανάλογη εγκύκλιος εκδόθηκε από τη Γραμματεία στις 10 Ιουνίου 1830[39]. Η ανάγκη της εκπαιδευτικής οργάνωσης υποχρέωσε το Ν. Χρυσόγελο να ζητήσει τα σχετικά στοιχεία αλλά το αποτέλεσμα δεν δικαίωσε τις προσδοκίες του. Στην ίδια κίνηση προέβη και ο διάδοχός του Ιακ. Ρίζος-Νερουλός[40].

---

34. Μ. Λαμπρυνίδης, *Η Ναυπλία από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς*, Αθήναι 1898, σ.508. Β. Σκουλάτος-Ν. Δημακόπουλος-Ν. Κόνδης, *Ιστορία νεότερη και σύγχρονη*, τχ. Β΄ Αθήνα ^{2}1992, σ. 83.

35. ΓΕΕ, φ. 27 (18.4.1828), σ.11-112· φ. 28 (21.4.1828), σ. 116· φ. 34 (12.5.1828), σ. 139· φ. 35 (16.5.1828), σ. 143-145. Γ.Δ. Δημακόπουλος, *Ο Κώδιξ των ψηφισμάτων της Ελληνικής Πολιτείας*, τ. Α΄ (1828-1829), Αθήναι 1970, σ. 44.

36. Γ. Κοντογιώργης, "Κοινοτική αυτοδιοίκηση και Καποδιστριακό πολιτειακό σύστημα", *Ο Ιωάννης Καποδίστριας και η συγκρότηση του Ελληνικού κράτους, ΔΙΠΒΠΘ* 2 University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1983, σ. 98, 104. Γ. Νάκος, "Προσπάθειες εφαρμογής της "πολιτικής ενότητας" της Ελληνικής Επικράτειας επί Καποδίστρια", ό.π., σ. 155, 160-161.

37. Πρόκες-Οστέν, *Ιστορία της Επαναστάσεως των Ελλήνων κατά του οθωμανικού κράτους εν έτει 1821 και της ιδρύσεως του ελληνικού βασιλείου*, μετ. Γ. Εμ. Αντωνιάδου, τ. Β΄, Αθήνησι 1869, σ. 277.

38. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 20, Σχολικά, 3.10.1829· ΔΑΣΚ, τ. Α΄, σ. 303-304. Ε. Κούκκου, *Τα εκπαιδευτικά ιδρύματα...* ό.π., σ. 15-16.

39. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 28, Σχολικά· ΔΑΣΚ, τ. Β΄, σ. 1022. Ε. Κούκκου, *Τα εκπαιδευτικά ιδρύματα...* ό.π., σ. 18-19.

40. ΕΕ, φ. 7 (11.5.1832), σ. 39.

Σε μια προσπάθεια να διευκολύνουν τη γραφειοκρατική επικοινωνία με τη Γραμματεία και να φανούν συνεπέστεροι, έκτακτοι επίτροποι προτείνουν να τους αποστέλλονται περισσότερα αντίγραφα των εγκυκλίων, διαταγών και διαταγμάτων, ώστε να τα διευθύνουν στις υπάλληλες αρχές τους, τη βάση της κρατικής μηχανής[41]. Πιστεύω ότι μ' αυτόν τον τρόπο οι έκτακτοι επίτροποι ήθελαν να ενισχύσουν σε τοπικό επίπεδο τη θέση τους και να καλλιεργήσουν στους υφισταμένους τους αίσθημα συνευθύνης. Άλλωστε, οι σχέσεις τους με τους επαρχιακούς και κοινοτικούς δημογέροντες, ιερωμένους και λαϊκούς, γονείς, δασκάλους και μαθητές, διήρχοντο από φάσεις και παρουσίαζαν κατά κανόνα ρευστότητα.

Η απόφαση του Καποδίστρια για τη σύσταση των σχολικών εφορειών που συνυπογράφεται από τον Ν. Χρυσόγελο επιβάλλει στους κατά τόπους διοικητές να καταρτίσουν ονομαστικούς καταλόγους πολιτών "όσοι διαστελλόμενοι ... διά τα φώτα, διά την αρετήν και πατριωτισμόν δύνανται να εκπληρώσωσι αξίως των ευχών της Κυβερνήσεως" το έργο αυτό. Η υπόδειξη των προσώπων επαφίεται σ' αυτούς υπό την έννοια ότι παραχωρείται μερίδιο δικαιώματος και υποχρέωσης. Με αυτό το πνεύμα, υπάρχουν διοικητές που ταυτίζουν στην υπηρεσιακή τους συνείδηση την εκλογή των προσώπων με την προώθηση ή μη των εκπαιδευτικών ζητημάτων[42], ανεξάρτητα από τις υπάρχουσες συνθήκες. Συχνά, με παρότρυνση του Κυβερνήτη ή δική τους πρωτοβουλία απομακρύνονται από την έδρα τους για να επιλύσουν ζητήματα, συνεργαζόμενοι με τοπικούς παράγοντες[43].

Υπάρχει μια ευρεία δέσμη ενεργειών που αφορούν τους σχολικούς εφόρους και διεκπεραιώνονται από τους εκπροσώπους της κυβερνήσεως. Η αναφορά γίνεται στον εντοπισμό των υποψηφίων εφόρων, την υπενθύμιση στη Γραμματεία όταν η διαδικασία επιλογής επιμηκύνεται[44], στην κοινοποίηση του διορισμού τους, τη χωρίς καθυστέρηση ανάληψη των καθηκόντων τους[45], στην εγκατάσταση προσωρινών εφόρων σε περιπτώσεις έκτακτες[46], ή στην υποκατάσταση της θέσης τους, αν δεν είχαν ακόμη οριστεί[47], τον εφοδιασμό τους με τις αναγκαίες οδηγίες και στην υπόδειξη της ανάγκης για την καλύτερη διαχειριστική και λειτουργική κατάσταση των σχολείων[48]. Ο ρόλος των εκτάκτων επιτρόπων στην εκλογή των σχολικών εφόρων δεν ήταν απλά διαβιβαστικός. Ωφειλαν να γνωμοδοτούν κι αν δεν το έπρατταν εξ αρχής, η Γραμματεία επανερχόταν και το απαιτούσε[49].

---

41. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 20, Μοναστηριακά, 24.10.1829 εγγρ. 10908· φ. 26, Διάφορα, 13.4.1830. Πβ. Ελ. Μπελιά, *Η εκπαίδευσις εις την Λακωνίαν* ... ό.π., σ. 63-64.
42. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 25, Σχολικά, 19 και 27.3.1830.
43. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 27, Σχολικά, 8.5.1830.
44. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 35, Σχολικά, 4.1.1831.
45. Βλ. και ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 30β, Σχολικά, 9.8.1830· ΔΑΣΚ, τ. Β΄, σ. 1240-1241.
46. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 30β, Σχολικά, 21.8.1831· ΔΑΣΚ, τ. Β΄, σ. 1225-1232.
47. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. , Σχολικά, 10.11.1830.
48. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 40, Σχολικά, 18.6.1831.
49. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 37, Σχολικά 3 και 26.3.1831.

Οι έφοροι, από την πλευρά τους, διευκολύνονται στο έργο τους από τους οιωνεί περιφερειάρχες. Ακόμη, και σε απόλυτα ειδικές στιγμές, τίθεται στη διάθεσή τους κατά κυβερνητική εντολή και μέριμνα του Επιτρόπου κατάλληλο οίκημα για τη στέγαση του σχολείου[50]. Καθ' όλη την τριετία 1829-1832 οι έκτακτοι επίτροποι έπρεπε να υποβάλλουν έγκαιρα στη Γραμματεία τις αποφάσεις, μέτρα και τον προγραμματισμό των σχολικών εφοριών. Οι πολιτικοί διοικητές μετείχαν των διαδικασιών προβολής των σχολικών επιτρόπων και μετά το θάνατο του Καποδίστρια και την παραίτηση του Ν. Χρυσόγελου. Η εκλογή, κατά τα οριζόμενα στο υπ. αριθμ. 50 Διάταγμα, γίνεται σε κοινή συνέλευση των πολιτών και ψηφοφορία[51]. Άλλοτε πάλι, όπως συνέβη στην Κύθνο, αναδεικνύονται από σύσκεψη του Επιτρόπου, της δημογεροντίας και του προυχοντικού κύκλου[52].

Οι κρατικοί αξιωματούχοι αναφέρουν τις διαπιστώσεις και εκτιμήσεις τους για την οικονομική πίστη των εφόρων[53], το βαθμό συνεργασίας ή διχοστασίας τους με άλλους φορείς (Νάξος[54], Κέα[55]) και προσπαθούν, μετά από πάγια κυβερνητική εντολή, να διερευνήσουν και να διευθετήσουν ζητήματα. Παράλληλα, επισημαίνουν τυχόν αδιαφορία πολιτών και εφόρων[56]. Ο Κυβερνήτης και η Γραμματεία μετά την ενημέρωσή τους καθιστούν τους διοικητές προσεκτικότερους και υποδεικνύουν αμεσότερη καθοδηγητική και ελεγκτική παρέμβαση. Με την ίδια λογική, η κυβέρνηση και οι εκπρόσωποί της δείχνουν την ευαρέσκειά τους ή και δέχονται ευχαριστίες για την επίλυση προβλημάτων[57].

Γενικότερα, οι διοικητές είναι επιφορτισμένοι με την επέκταση της δημόσιας εκπαίδευσης. Οι ενέργειές τους προϋποθέτουν τη συλλογή στοιχείων, την αυτοψία και τη σύνταξη αναφορών[58]. Όσο ο χρόνος παρέρχεται, οι αναφορές τους γίνονται σαφέστερες[59]. Ο Χρυσόγελος στήριξε τους διοικητές στο έργο τους και απέρριπτε απόπειρες υπερκεράσμού τους, όπως έγινε στον Πύργο της Ηλείας.

Δείγμα ζήλου και ικανότητας των Διοικητών θεωρεί το Υπουργείο τη συμβολή τους στην επίλυση του κτιριακού. Η συνηγορία τους σε αιτήματα εφόρων στο να δοθεί άδεια

---

50. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 36, Σχολικά, 7.2.1831.

51. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 50, Σχολικά, 23.6.1832· φ. 52, Σχολικά, 9.8.1832. Πβ. και ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 55, Σχολικά, 10.12.1832.

52ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 51, Σχολικά, 13.7.1832.

53. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 51, Σχολικά, 2.7.1832.

54. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 20, Σχολικά, 12.10.1829.

55. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 40, Σχολικά, 22.6.1831.

56. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 33, Σχολικά, 18.11.1830· φ. 41, Σχολικά, 11.7.1831· φ. 46, Σχολικά, 6.12.1831.

57. ΓΕΕ, έτος Α΄, αρ. 45, σ. 179· έτος Γ΄, αρ. 68 (29.8.1828)· ΔΑΣΚ, σ. 2081. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 34, Σχολικά, 24.12.1830.

58. Η περίπτωση του Διοικητή Καρύταινας είναι χαρακτηριστική για τη φιλοτιμία του [ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 28, Σχολικά, 22.6.1830· ΔΑΣΚ, τ. Β΄, σ. 1038-1039. Πρωτόκολλο Εισερχομένων, αρ. 1620, 12.9.1830].

59. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 28, Σχολικά, 27.6.1830 (ΔΑΣΚ, τ. Β΄, σ. 1069-1070)· φ. 49, Σχολικά, Ναύπλιο 18.5.1832.

ανέγερσης σχολικού οικοδομήματος[60], οι αιτήσεις και χορηγήσεις χρημάτων από την Κυβέρνηση μέσω του γραφείου τους[61], η ενθάρρυνση των πολιτών σε ιδιωτικές επαφές και δημόσιες συναντήσεις να συνεισφέρουν και εκείνοι[62], οι συνεννοήσεις τους με τεχνίτες και μαστόρους, αποτελούν αντικείμενο καθημερινής σχεδόν εισερχόμενης και εξερχόμενης αλληλογραφίας της Γραμματείας. Ενδιαφέρον παρουσιάζουν έγγραφα από και προς τον Έκτακτο Επίτροπο Ανατολικής Ελλάδος[63] εξ' αιτίας της σπανιότητας των τοπικών ιστορικών στοιχείων, έγγραφα που πολλές φορές είναι γνωστά μόνο από τη σχετική τους μνεία στα πρωτόκολλα του Υπουργείου.

Το λογιστικά κρίσιμο ζήτημα της ανέγερσης των σχολικών κτιρίων απασχόλησε την εξουσία και τους εκπροσώπους της, είτε ως διάγνωση των διαθέσεων της τοπικής κοινής γνώμης, είτε ως απόπειρα κατασίγασης διαφωνιών[64]. Σε περίπτωση που ο πολιτικός διοικητής αμφέβαλλε για την ορθότητα των έγγραφων πληροφοριών (π.χ. Κέα) προχωρούσε σε κατ' ιδίαν συζητήσεις[65].

Η κρατική δυναμική στην ανάπτυξη της εκπαίδευσης συναρτήθηκε μ' ένα εκτεταμένο πλέγμα οικονομικών διαδικασιών. Στις αρμοδιότητες των διοικητών ανήκει η συγκέντρωση των καταλόγων των εξόδων από τις σχολικές εφορίες και η προώθησή τους στο Υπουργείο. Όταν η Γραμματεία δεν ήταν σε θέση να ανταποκριθεί στα αιτούμενα αμέσως ή κωλυσιεργούσαν οι οικονομικές υπηρεσίες του κράτους, οι πολιτικοί περιφερειακοί προϊστάμενοι υπενθύμιζαν αρμοδίως την εκκρεμότητα[66]. Η κυβερνητική χορηγία προς τα σχολεία διέρχεται καθοδικά από τους διοικητές και αφορά ποικίλες δαπάνες που έγιναν καθώς και την παραχώρηση του ενοικίου εθνικών και εκκλησιαστικών κτημάτων, όπως γίνεται με τις παράγκες στο Νεόκαστρο[67].

Σταθερή στάση καλούνται να τηρήσουν από την Κυβέρνηση οι κρατικοί αξιωματούχοι στις περιπτώσεις δωρεών. Το κριτήριο της φερεγγυότητας και αξιοπιστίας τους αποτελεί ταυτόχρονα πιστοποιητικό στοιχείο για την τήρηση του καθήκοντός τους. Ενδεικτικά αυτό είναι δυνατό να διαπιστωθεί στα κληροδοτήματα του Αθ. Τσίπηρα στο Σοπωτό και του Ανδρούτσου Σπανού στη Ράχοβα-Ακράτα της επαρχίας Καλαβρύτων[68].

---

60. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 39, Σχολικά, 21.5.1831· ΔΑΣΚ, τ. Γ΄, σ. 1885.

61. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 28, Σχολικά, 1.7.1830· ΔΑΣΚ, τ. Β΄, σ. 1082.

62. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 36, Σχολικά, 14.2.1831.

63. Πρωτόκολλο εξερχομένων εγγράφων Γραμματείας Ε. και Δ. Ε., αριθμ. 1236/ 8.10.1830 και 1941/ 13.2.1831.

64. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 33, Σχολικά, 27.11.1830· φ. 48, Σχολικά, 17.3.1832· φ. 51, Σχολικά, 1.7.1832.

65. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 51, Σχολικά, 13.7.1832.

66. Βλ. έγγραφο του Διοικητή Πατρών και Βοστίτσης στα ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 44, Σχολικά, 20.10.1831.

67. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 54, Σχολικά, 20.11.1832.

68. Χ. Ν. Μπαμπούνης, "Η παιδεία στην επαρχία Καλαβρύτων κατά την Καποδιστριακή περίοδο", *Επετηρίς των Καλαβρύτων* 18 (1994), σ. 171-173, 183-187.

Θέμα, εξάλλου, που απαιτούσε λεπτούς χειρισμούς ήταν η ανάμειξη στο ζήτημα των υπέρ της εκπαίδευσης εκκλησιαστικών και μοναστηριακών πόρων. Με συγκεκριμένες κατά περίπτωση εντολές του Καποδίστρια και της Γραμματείας προσπαθούν να πείσουν τους επιτρόπους των μοναστηρίων και, αν χρειαστεί, ασκούν πίεση προκειμένου ν' απελευθερωθούν ποσά, χωρίς όμως να βλάπτονται τα καλώς εννοούμενα συμφέροντα των ιερών εγκατοικημάτων[69]. Το Νοέμβριο του 1830 η Κυβέρνηση διαμηνύει στο Διοικητή της Ίου "μη ανεχόμενοι εκ μέρους των υπαλλήλων της Κυβερνήσεως την παραμικράν αδιαφορίαν περί τα ουσιωδέστατα των χρεών των, σας διατάσσομεν να απαντήσετε ακριβή λογαριασμόν των εισοδημάτων παρά του επιστατήσαντος"[70].

Οι Διοικητές ως τηρητές των εντολών και των κελευσμάτων της κεντρικής εξουσίας προβληματίζονται για τη νομιμότητα του διορισμού των διδασκάλων, κατ' εξοχήν σε περιπτώσεις αμφισβήτησης (π.χ. η έριδα Ιωακείμ Κωνσταντά - Γεωργίου Φιλοπατρίδη στο ελληνικό της Κορώνης[71]), επιχειρούν "εγγράφως τε και προφορικώς" να εξομαλύνουν διενέξεις (Κέα[72]), αποκαθιστούν εκπαιδευτικούς ή καταβάλλουν προσπάθεια ν' ανακληθούν παραιτήσεις τους[73]. Υπολογίσιμη είναι η γνώμη των εκπαιδευτικών όσον αφορά τις ανάγκες των σχολείων τους, πολύ περισσότερο, μάλιστα, όταν χαίρουν της εμπιστοσύνης της Επιτροπείας κι όταν οι ανάγκες, όπως στο Γαλαξείδι, είναι εμφανείς[74].

Στο πλαίσιο της ενίσχυσης του εξοπλισμού και του διοργανισμού των σχολείων οι κρατικοί αξιωματούχοι συναινούν σε αιτήματα των σχολικών εφόρων για την προμήθεια πλακών, πινάκων, διαβητών και άλλου συναφούς υποστηρικτικού υλικού καθώς και των απαραίτητων βιβλίων για τη διδασκαλία των μαθημάτων[75]. Μετά την αποστολή του υλικού η Γραμματεία ενημερώνεται σχετικά[76]. Τέλος, η παρουσία των διοικητών σε εξετάσεις περιποιεί κύρος σ' αυτόν το θεσμό και είναι, ακόμη, μια ευκαιρία αξιολόγησης του διδακτικού προσωπικού και του μαθητικού δυναμικού.

Ο ρόλος των Δημογερόντων

Κατά την τουρκοκρατία και την ένταξη των κοινοτήτων στην οσμανική πραγματικότητα αναπτύσσεται ο θεσμός των δημογερόντων, ο οποίος επέτρεψε στους ταγούς του ν' ασκήσουν σε επιχώριο επίπεδο ληξιαρχική αρμοδιότητα, φορολογική, συμβολαιογραφι-

---

69. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 29, Σχολικά, 22.7.1830· φ. 30β, Σχολικά, 11.8.1830.
70. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 33, Σχολικά, 22.11.1832.
71. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 26, Σχολικά, 2.4.1830· ΔΑΣΚ, τ. Β΄, σ. 861-862.
72. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 36, Σχολικά, 20.2.1831.
73. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 36, 25. 2. 1831 (ΔΑΣΚ, τ. Γ΄, σ. 1737-1738)· φ. 48, Σχολικά, 30.4.1832.
74. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 35, Σχολικά, 28.1.1831.
75. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 22, Σχολικά, 16.12.1829· φ. 38, Σχολικά, 1.4.1831.
76. Βλ. διαταγή της Γραμματείας προς το Διοικητή Σίφνου: ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 52, Σχολικά, 9.8.1832.

κή, οικονομική, πολιτική εξουσία, καθώς και εποπτεία των ηθών και εθίμων, της παράδοσης και της τάξης[77]. Το εξουσιαστικό status των δημογερόντων διατηρήθηκε μέχρι το 1827. Ο Καποδίστριας με την πολιτική του επιδίωξε να εντάξει το δημογεροντικό σύστημα στην συνταγματική "κατασκευή της Ελλάδος"[78].

Οι δημογέροντες της πρώτης βαθμίδας, οι κοινοτικοί, είτε ως αιρετοί με τιμοκρατικό κριτήριο (1828) είτε ως διορισμένα πρόσωπα (1830) διατηρούν τις παραδοσιακές τους αρμοδιότητες και έχουν λόγο στα εκπαιδευτικά δρώμενα, παρότι σταδιακά απέκλινε ο δρόμος προς την ομοσπονδοποίηση της εξουσίας[79].

Το θέμα των επιτόπιων προσόδων (π.χ. η χορτονομή των Δηλών[80] και η απόπειρα ενοικίασης των κτημάτων του μετοχίου της Χοζοβιώτισσα[81]), εν μέρει οι εισφορές, η πρόσληψη διδασκάλων και η έκθεση της σχολικής κατάστασης είναι τομείς στους οποίους επιτρέπεται να δραστηριοποιηθούν[82]. Στις αρχές του 1831 οι προκριτοδημογέροντες της Λιβαδειάς πρότειναν να επιβάλλουν φόρο 1% επί των προσόδων τους ως "προίκα των συστηθησομένων σχολείων"[83].

Η δημογεροντία της Σκύρου εξουσιοδοτεί ειδικό απεσταλμένο να παρουσιαστεί στον Κυβερνήτη και να αιτήσει την ίδρυση σχολείου[84]. Στη Μεσσήνη αλλά και αλλού η οικοδομή του σχολικού κτιρίου είναι κοινή υπόθεση διδασκάλου, δημογεροντίας και εφόρων[85].

Η δημογεροντία Κέας έκρινε υποχρέωσή της να απευθυνθεί στον εκδότη της Γενικής Εφημερίδος και να ευχαριστήσει διά του τύπου την Κυβέρνηση για την ανάληψη της πληρωμής του διδασκάλου, επειδή έτσι αποσοβήθηκαν κραδασμοί στη λειτουργία του σχολείου[86].Η αφοσίωση, εξάλλου, του ελληνοδιδασκάλου Δ. Φιλάρετου στα καθήκοντά του,

---

77. Β. Σφυρόερας, "Η Ελληνική πολιτική του Ιωάννου Καποδίστρια", *Επίσημοι Λόγοι εκφωνηθέντες κατά το έτος 1976-1977 εις το Πανεπιστήμιον Αθηνών* 21 (1978), σ. 33. Ν. Σαρρής, *Οσμανική πραγματικότητα –συστηματική παράθεση δομών και λειτουργιών*, εκδ. "Ι.Α. Αρσενίδης", τ. Β΄, ΙΙ. Η δοσιματική διοίκηση, Αθήνα χχ., σ. 337-338.

78. Ν. Πανταζόπουλος, "Ο Καποδίστριας και ο πολιτικοκοινωνικός πλουραλισμός της εποχής του", *Ο Ιωάννης Καποδίστριας και η συγκρότηση του ελληνικού κράτους*, ΔΙΠΒΠΘ 2 εκδ. "University Studio Press", Θεσσαλονίκη 1983, σ. 35-37. Γ. Κοντογιώργης, "Κοινοτική αυτοδιοίκηση..." ό.π., σ. 99. Χρ. Λούκος, *Η αντιπολίτευση...* ό.π., σ. 99-100.

79. Β. Φίλιας, *Κοινωνία και εξουσία στην Ελλάδα. Ι. Η νόθα αστικοποίηση 1800-1864*, εκδ. "Gutenberg" Αθήνα ^{2}1991, σ. 91. Γ. Νάκος, "Προσπάθειες εφαρμογής..." ό.π., σ. 160-161. Θ. Θεοδώρου, *Η Ελληνική τοπική αυτοδιοίκηση*, τ. Α΄, Αθήναι 1996, σ. 270-272.

80. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 50, Σχολικά, 2.6.1832.

81. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 20, Σχολικά, 14 και 19.5.1829 (ΔΑΣΚ, τ. Α΄, σ. 199-200, 202-203)· φ. 32, Σχολικά, 11.10.1830 (ΔΑΣΚ, τ. Β΄, σ. 1397-1398).

82. Ελ. Μπελιά, *Η εκπαίδευσις εις την Λακωνίαν...* ό.π., σ. 77-78.

83. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 35, Σχολικά, 31.1.1831 (ΔΑΣΚ, τ. Γ΄, σ. 1722-1724)· φ. 36, Σχολικά, 13.2.1831 (ΔΑΣΚ, τ. Γ΄, σ. 1697-1698).

84. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 32, Σχολικά, 27.10.1830.

85. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, Σχολικά, φ. 31, 2.9.1830· ΔΑΣΚ, τ. Β΄, σ. 1300-1303. Βλ. και ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 53α, Σχολικά, 29.9.1832.

86. ΓΕΕ, φ. 10 (7.2.1831), σ. 47. Πβ. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, Σχολικά, φ. 50, Μήλος 8.6.1832. Χ.

παρέχει στη δημογεροντία τη δυνατότητα να προβάλει το κοινωνικό της πρόσωπο στον εκπαιδευτικό χώρο με το να δηλώσει επίσημα την ευαρέσκειά της[87]. Οι δημογέροντες Πάρου-Αντιπάρου ανακοινώνοντας τα ονόματα των σχολικών επιτρόπων, τους καλούν να αναφέρουν ελλείψεις και δυσκολίες κατά την ενέργεια των χρεών τους[88]. Η στάση των δημογέροντων γίνεται πιο ενεργή, όταν δεν υπάρχουν έφοροι[89] ή οι υπάρχοντες εκτελούν πλημμελώς τα καθήκοντά τους, όταν μέρος ή σύσσωμο το δημογεροντικό σώμα[90] μετέχει της σχολικής εφορείας, όταν αντιπολιτεύεται τον Καποδίστρια ή όταν υπάρχει δυσαρέσκεια για τον πολιτικό διοικητή.

Οι επαρχιακοί δημογέροντες υπό την ιδιότητα των συμβούλων των κρατικών αξιωματούχων ευθυγραμμίζονται κατά κανόνα με τις κυβερνητικές οδηγίες. Η επαρχιακή δημογεροντία δρώντας ως όργανο κατ' ουσίαν της κεντρικής διοίκησης δείχνει ανάλογη πολιτική συμπεριφορά και στα εκπαιδευτικά ζητήματα, με τη συμβολή της στην αμφίδρομη διοχέτευση της κυβερνητικής βούλησης και των τοπικών αιτημάτων[91]. Η επαρχιακή δημογεροντία, για παράδειγμα, παρακαλεί την Γραμματεία "ίνα μη ματαιωθή" η ίδρυση σχολείων[92]. Όχι πολύ συχνά, προκειμένου ο Διοικητικός Τοποτηρητής να ενισχύσει τα λεγόμενά του, επικαλείται τη σύμφωνη γνώμη της επαρχιακής Δημογεροντίας[93].

Το νομικό status και η λειτουργία του θεσμού των Σχολικών Εφόρων

Η πολιτική που επεδίωξε να εφαρμόσει ο Καποδίστριας στο θεσμό των σχολικών εφόρων, αφ' ενός μεν βασίστηκε σε σχολικά σχήματα της τουρκοκρατίας, στην πείρα που αποκτήθηκε κατά τη διάρκεια του Αγώνα με τις λειτουργικές δυσκολίες και τις δυσχέρειες του παραγοντισμού, στη γνώση της ευρωπαϊκής πραγματικότητας και στη συνείδηση του χαρακτήρα των Ελλήνων, αφ' ετέρου δε καταβλήθηκε προσπάθεια να προσαρμοστεί στις ευρύτερες προδιαγραφές άσκησης της εξουσίας του.

Μια εγκύκλιος[94] και τέσσερα διατάγματα[95] δίνουν το περίγραμμα της ανάδειξης των

Μπαμπούνης, *Η παιδεία στη Μήλο κατά την καποδιστριακή περίοδο (1828-1832)*, Αθήνα 1992, σ. 73-75.

87. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 52, Σχολικά, 2.7.1832.

88. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 48, Σχολικά, 24.2.1832.

89. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 31, Σχολικά, 9.9.1830.

90. Χ. Μπαμπούνης, *Η παιδεία στη Μήλο* ... ό.π., σ. 80-82. Α. Κορδατζή-Πρασσά, *Η εκπαίδευση στις Κυκλάδες κατά την καποδιστριακή περίοδο (1828-1832)*, [ανέκδοτη διδακτορική διατριβή], Αθήνα 1996, σ. 144.

91. Γ. Κοντογιώργης, "Κοινοτική αυτοδιοίκηση"... ό.π., σ. 90.

92. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 23, Σχολικά 20.1.1830. Ενδιαφέρον παρουσιάζει από την άποψη της διοίκησης της εκπαίδευσης η συνωνυμική σύγχιση τόπων, όπως του Πύργου της Ηλείας και του Πύργου της Τήνου.

93. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 40, Σχολικά, Άργος, 13.6.1831.

94. Εγκύκλιος 64. Βλ. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 20, Σχολικά· ΔΑΣΚ, τ. Α΄, σ. 345-346.

95. α) Διάταγμα 735/11.5.1830. Βλ. Ιω. Κοκκώνη, *Εγχειρίδιον περί της αλληλοδιδακτικής μεθόδου*, εν Αιγίνη 1830, σ. 131-133. Δ. Αντωνίου, *Οι απαρχές του εκπαιδευτικού σχεδιασμού στο νεοελληνικό κράτος. Το σχέδιο της Επιτροπής του 1833*, εκδ. "Πατάκης", Αθήνα 1992, σ. 173-175. β) ΔΕΕ, διάταγμα αριθμ.

Πίνακας 10

ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΗ ΔΙΑΚΥΒΕΡΝΗΣΗ *ΓΡΑΜΜΑΤΕΑΣ: Ν. ΧΡΥΣΟΓΕΛΟΣ*	Η ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΜΕΤΑ ΤΗ ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ ΤΟΥ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑ *ΓΡΑΜΜΑΤΕΑΣ Ι. ΡΙΖΟΣ-ΝΕΡΟΥΛΟΣ*		
Διάταγμα 735/11.5.1830	Διάταγμα 38/15.6.1832	Διάταγμα 50/23.6.1832	Διάταγμα 84/29.9.1832
• συντήρηση διδακτικών καταστημάτων		Οι Διοικητές και Δημογέροντες καλούνται να εφοδιάζουν τους εκλεγμένους εφόρους "με της προεκδεδομένας παρά της προλαβούσης Κυβερνήσεως περί χρεών, των εφόρων οδηγίας άρχις αν κανονισθώσι τα καθήκοντα αυτών δι' ιδιαιτέρου διατάγματος	• συντήρηση διδακτικών καταστημάτων
• αναφορά για την κατάσταση του υλικού	• αναφορά για την κατάσταση του υλικού		• αναφορά για την κατάσταση του υλικού
• αναφορά για τα αναγκαία οργανικά μέσα	• αναφορά για τα αναγκαία οργανικά μέσα		• αναφορά για τα αναγκαία οργανικά μέσα
• καταγραφή σκευών, βιβλίων κλπ. του σχολείου	• καταγραφή σκευών, βιβλίων κλπ. του σχολείου		• καταγραφή σκευών, βιβλίων κλπ. του σχολείου
• παράδοση στο διδάσκαλο των αναγκαίων για τους μαθητές	• παράδοση στο διδάσκαλο των αναγκαίων για τους μαθητές		• παράδοση στο διδάσκαλο των αναγκαίων για τους μαθητές
• υπόλογη συγκέντρωση χρηματικών προσφορών	• υπόλογη συγκέντρωση χρηματικών προσφορών		• υπόλογη συγκέντρωση χρηματικών προσφορών
• κτιριακές εργασίες με άδεια της κυβέρνησης	• κτιριακές εργασίες με άδεια της κυβέρνησης, επισύναψη υποθετικού λογαρισμού		• κτιριακές εργασίες με άδεια της κυβέρνησης, [δεν αναφέρεται ρητά ο προϋπολογισμός δαπάνης]
• απόδοση λογαριασμού των εξόδων για τις κτιριακές εργασίες	• απόδοση λογαριασμού των εξόδων για τις κτιριακές εργασίες		
• υποβολή κατά τρίμηνο ονομαστικού καταλόγου των μαθητών	• υποβολή κατά τρίμηνο ονομαστικού καταλόγου των μαθητών		• υποβολή κατά τρίμηνο ονομαστικού καταλόγου των μαθητών
• υποβολή αναφοράς για τη διαγωγή του διδάσκάλου	• υποβολή αναφοράς για τη διαγωγή του διδασκάλου και "της λοιπής του σχολείου καταστάσεως"		• υποβολή αναφοράς για τη διαγωγή του διδασκάλου και "της λοιπής του σχολείου καταστάσεως"
• παρουσία στις δημόσιες εξετάσεις και υποβολή των ονομάτων "ευδοκιμούντων" μαθητών	• παρουσία στις δημόσιες εξετάσεις και υποβολή των ονομάτων "ευδοκιμούντων" μαθητών		• παρουσία στις δημόσιες εξετάσεις και υποβολή των ονομάτων "ευδοκιμούντων" μαθητών
• ενημέρωση διδασκάλων-μαθητών για τους σχολικούς κανονισμούς			• ενημέρωση διδασκάλων-μαθητών για τους σχολικούς κανονισμούς
• υπόδειξη επιτόπιων πόρων	• υπόδειξη των συντελεστικών "προς βελτίωσιν του καταστήματος"		• υπόδειξη επιτόπιων πόρων
• προσωπική και συλλογική ευθύνη για την επιστασία του σχολείου ["έκαστος των εφόρων" με κλήρο "λαμβάνει αλληλοδιαδόχως την επιστασίαν του σχολείου καθ' εβδομάδαν..."]	• προσωπική και συλλογική ευθύνη για την επιστασία του σχολείου		• προσωπική και συλλογική ευθύνη για την επιστασία του σχολείου
	• υπόλογη μισθοδοσία διδασκάλων από επιτόπιους πόρους		• υπόλογη μισθοδοσία διδασκάλων
			• αποδεικτικά μικροεξόδων
	• σύνταξη προγράμματος μαθημάτων και εργασίμων ημερών, με εισήγηση των διδασκάλων		• σύνταξη προγράμματος μαθημάτων και εργασίμων ημερών, με εισήγηση των διδασκάλων
	•με διδασκαλική εισήγηση, καταλογογράφηση, των υποχρεώσεων των μαθητών και επαγρύπνηση για τηνεκτέλεσή τους		•με διδασκαλική εισήγηση καταλογογράφηση, των υποχρεώσεων των μαθητών και επαγρύπνηση για τηνεκτέλεσή τους

εφόρων και των καθηκόντων τους κατά την Καποδιστριακή περίοδο. Η εγκύκλιος είναι το υπ. αρ. 64/23.10.1829 εξερχόμενο της Γραμματείας και απευθύνεται στους ανά την επικράτεια κρατικούς αξιωματούχους αναθέτοντας σ' αυτούς την υποχρέωση της υπόδειξης κατάλληλων προσώπων "εκ των εντοπίων" με συγκεκριμένα κριτήρια: α) την υπεροχή στη μόρφωση ("φώτα")· β) την αρετή· γ) τον πατριωτισμό και δ) τη θετική ανταπόκρισή τους, κατά την κυβερνητική ευχή στο "μέγα και ιερόν τούτο χρέος". Σε γενικές γραμμές αυτά τα κριτήρια διαπνέουν την ηθική και πολιτική υπόσταση των εφόρων το 1829-1832[96]. Τα προσόντα τους δεν αναφέρονται αλλά προϋποτίθενται. Ο τρόπος εκλογής των εφόρων με την πάροδο του χρόνου διαφοροποιείται και διαπιστώνονται μεταβολές όσον αφορά στα νομοθετημένα καθήκοντά τους.

Όπως προκύπτει και από τη συγκριτική καταγραφή των εφορικών καθηκόντων (βλ. πίνακα 10), το Καποδιστριακό διάταγμα του Μαΐου του 1830 αποτέλεσε τη βάση των σχετικών διατάξεων. Η υπόλογη κατά την ανοδική ιεραρχική τάξη δικαιοδοσία των εφόρων περικλείεται σε τέσσερις κύριους άξονες: α) η λειτουργία και η λειτουργικότητα των σχολείων (κτιρίων-εστιών μάθησης)· β) η εξεύρεση και διασφάλιση οικονομικών πόρων (επιτόπιων, κληροδοτημάτων, εισφορών-εράνων κλπ.)· γ) υποβοήθηση του έργου του διδάσκαλου και δ) εποπτεία της μαθητικής κινητικότητας και της απόδοσής τους.

Ο Ιακ. Ρίζος-Νερουλός κινήθηκε στο πλαίσιο του προκατόχου του Ν. Χρυσόγελου αλλά και διευκρίνισε ή προσέθεσε σημεία, όσα έκρινε πρόσφορα στην εκτέλεση του έργου του μέσα στο όλο πολιτικό κλίμα. Επιχείρησε, δηλαδή, με συγκεκριμένες ρυθμίσεις ν' αποκεντρώσει κατά κάποιο τρόπο την κατάσταση, όσον αφορά τη μισθοδοσία των διδασκάλων, τη σύνταξη του σχολικού προγράμματος, τον καθορισμό των εργάσιμων ημερών, τον κώδικα χρεών διδασκάλων και διδασκομένων, διατηρεί όμως το υπόλογο των σχολικών επιτροπών. Ο Καποδίστριας επιδίωξε με τη συγκεκριμενοποίηση των καθηκόντων να υπερκεράσει εγγενείς αδυναμίες των εφόρων, να ενιαιοποιήσει τις εκπαιδευτικές δραστηριότητες και να χειραγωγήσει τη σχολική επιτροπεία. Μετά το θάνατο του Καποδίστρια, περίοδος κατά την οποία η ρευστότητα της κεντρικής εξουσίας και η αποδυνάμωσή της ευνοεί την ανάπτυξη φυγόκεντρων δυνάμεων και αφυπνίζει φιλοδοξίες, εμφανίζεται μια ελεγχόμενη δυνατότητα διευρυμένης τοπικής πρωτοβουλίας. Βέβαια, το σύστημα της πυραμιδικής λειτουργίας των εκπαιδευτικών εξακολουθεί να ισχύει.

Η ανάδειξη των σχολικών εφόρων, των οποίων ο αριθμός φτάνει έως και τους εννέα αυτόχρημα περιόριζε αν δεν εξουδετέρωνε τη δημογεροντική παρέμβαση στα άμεσα σχο-

---

38/15.6.1832· ΓΕΕ, φ. 22 (2.7.1832), σ. 121. Το διάταγμα αφορά τα καθήκοντα των εφόρων του Ελληνικού Σχολείου του Ναυπλίου, αλλά ουσιαστικά προαγγέλλει τις διατάξεις του υπ. αριθμ. 84 διατάγματος γ) ΔΕΕ, διάταγμα αριθμ. 50, ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 50, Σχολικά, 23.6.1832. δ) ΕΕ, φ. 21 (29.6.1832), σ. 116. ε) ΔΕΕ, διάταγμα αριθμ. 84, ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 53 α΄, Σχολικά, 29.9.1832. Για τα καθήκοντα των εφόρων βλ. και Ελ. Μπελιά, *Η εκπαίδευσις εις την Λακωνίαν* ... ό.π., σ. 72-76. Ελ. Κούκκου, *Τα εκπαιδευτικά ιδρύματα* ...ό.π., σ. 27-32. Α. Κορδατζή-Πρασσά, *Η εκπαίδευση στις Κυκλάδες*... ό.π.,σ. 291-311.

96. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 33, Σχολικά, 8.11.1830. ΔΑΣΚ, τ. Β΄, σ. 1476.

λικά ζητήματα. Έχουμε τη γνώμη ότι ο λεπτομερής καθορισμός των καθηκόντων των εφόρων απομάκρυνε ανάλογα τους δημογέροντες από την εκπαιδευτική ζωή υπό την έννοια της ανάληψης δράσης επίσημα αναγνωριζόμενης από το Κράτος, ως ισότιμης με εκείνης των εφόρων. Στην πράξη, όμως, η γνώμη τους κατά κανόνα υπολογίζεται από τους τοπικούς σχολικούς παράγοντες. Ενδεικτικό του πνεύματος αυτού είναι και το διάβημα εφόρου της σχολής Πραστού, που ζητεί η σχολική επιτροπεία να παραμείνει ανενόχλητη από τους δημογέροντες[97]. Προσπάθεια του Καποδίστρια να περιορίσει το ρόλο της προυχοντικής τάξης πιστοποιείται διαταγματικά και από το γεγονός της παρουσίας της μόνο στις εξετάσεις.

Μετά το θάνατο του Καποδίστρια η κατάσταση μεταβάλλεται. Η συμμετοχή των κοινοτικών αρχόντων στην εκλογή των εφόρων και η ανάμειξή τους και σε διαχειριστικά θέματα αποδεικνύουν τη μεταστροφή[98]. Σημειώνεται, σχετικά, ότι ο Διοικητής Ίου ζητά από τους δημογέροντες του τμήματός του να του αναφέρουν εγγράφως για τα διδακτήρια της περιοχής τους[99]. Στο σημείο αυτό τονίζεται, με δεδομένη την εμπλοκή της κοινοτικής εξουσίας στα οικονομικά ότι σήμερα οι σχολικές επιτροπές της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης κινούνται με μια μάλλον ομόρροπη φιλοσοφία και πρακτική εμπλουτισμένη από τις ανάγκες της σύγχρονης πραγματικότητας[100].

Η Γραμματεία κατά την τετραετία 1829-1832 με εγκυκλίους της τόνιζε στους κατά τόπους διοικητές την αναγκαιότητα της ορθής επιλογής και ανέθετε την εκπλήρωση του καθήκοντος στο φιλεκπαιδευτικό ζήλο και τη φιλοκαλία τους[101]. Ο κρατικός αξιωματούχος συνέτασσε με βάση τα συγκεκριμένα κριτήρια τον κατάλογο των υποψηφίων και επισημείωνε εκείνους που πρότεινε ειδικότερα. Ο Καποδίστριας ή κατ' εντολήν η Γραμματεία επέλεγε τα πρόσωπα που θεωρούσε κατάλληλα, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεσμευόταν από τη μερικότερη υπόδειξη των διοικητών. Θεωρώ ότι ο τρόπος διαμόρφωσης της πρότασης και μη δέσμευσης της κυβερνητικής αρχής δήλωνε τη διάθεσή της να αποδιαρθρώσει το μονοπώλιο της τοπικής εξουσίας σε τέσσερα επίπεδα:

α) Στην αρχική υπόδειξη, όπου συμπεριλαμβάνεται ευρύτερος αριθμός προσώπων, παρέχεται η δυνατότητα στους διοικητές να εντάξουν εγνωσμένα και μη προβεβλημένα πρόσωπα της περιοχής.

---

97. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 36, Σχολικά, 7.2.1831. ΔΑΣΚ, τ. Γ΄, σ. 1678.

98. ΔΕΕ, Διάταγμα υπ. αριθμ. 84, ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 53α Σχολικά, 29.9.1832: Οι έφοροι των διδακτικών καταστημάτων "Θέλουν σημειοί εις χωριστόν βιβλίον, υπογεγραμμένον παρ' αυτών και επικυρωμένον με τη σφραγίδα του Διοικητηρίου ή της Δημογεροντίας όλα τα αναγόμενα εις το υλικόν μέρος..." (άρθρο β΄) και "Θέλουν προβάλει εις την Κυβέρνηση συνεννοούμενοι μετά του Διοικητού και των προκριτοδημογερόντων επιτοπίους πόρους εις συντήρησιν και βελτίωσιν των διδακτικών καταστημάτων..." (άρθρα β΄, θ΄).

99. Βλ. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 53α, 1.9.1832.

100. Βλ. Ν. 1894/1990. ΥΠΕΠΘ - Στ/13/22.12.93 (ΦΕΚ 40Β'/94). Συγκεκριμένα, έργο της σχολικής επιτροπής είναι μεταξύ άλλων, η διαχείριση των πιστώσεων των λειτουργικών αναγκών, επισκευή σχολικών κτιρίων, η συγκρότηση των σχολικών βιβλιοθηκών, η διαχείριση της περιουσίας και εσόδων του σχολείου.

101. Βλ. και ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 53α, Σχολικά, 30.9.1832.

β) οι δευτερογενείς επισημάνσεις έδιναν το βουλητικό στίγμα του Διοικητή, ο οποίος ενδεχομένως είχε και προσωπικά ελατήρια.

γ) η Κυβέρνηση παρουσίαζε σε όλους το πρόσωπο της κεντρικής επιβολής και υπό το πρίσμα της εσωτερικής της πολιτικής εκτιμούσε καθολικότερα τους παράγοντες που τη διαμόρφωναν, όπως συνέβαινε με τη δυσπιστία της στο ρόλο της αρχοντικής τάξης[102]και τις διαθέσεις ορισμένων οικονομικών παραγόντων (π.χ. των εμπόρων της Σύρας[103]).

δ) η έγκριση ορισμένων προκρίτων και ο αποκλεισμός των άλλων διετάρασσε την ενδοταξική τους συνοχή.

Η ενδελεχής συλλογή στοιχείων για την ικανότητα των υποψηφίων εφόρων και η προώθηση των αποχρωσών παρατηρήσεων στη Γραμματεία ανατέθηκε στους προσωρινούς διοικητές. Εκείνο που παρατηρείται είναι ότι μερικές φορές υπάρχουν διαφορετικές εκτιμήσεις ως προς την καταλληλότητα ορισμένων προσώπων, μεταξύ του νέου και παλαιού διοικητή, εκτιμήσεις ίσως όχι απροσωπόληπτες, όπως συμβαίνει με το καθηγούμενο της μονής Φανερωμένης Νάξου Δωρόθεο Τζιώτη[104]. Στο διορισμό των εφόρων και την ανάθεση έργου ακολουθείται συγκεκριμένο τυπικό. Ο Κυβερνήτης και ο Γραμματέας υπέγραφαν το σχετικό διάταγμα επικυρώνοντας το διορισμό και ακολούθως η Γραμματεία το κοινοποιούσε αρμοδίως συστήνοντας επιμέλεια και ευσυνειδησία[105]. Ο διπλωματικός εφοδιασμός προσέβλεπε στην αναγνώριση των εφόρων σε τοπικό επίπεδο και την ενθάρρυνση της νόμιμης πρωτοβουλίας τους. Να σημειωθεί δε, ότι ντόπιοι παράγοντες και διδάσκαλοι επεσήμαιναν στη Γραμματεία όχι μόνο την ευρρυθμία αλλά την ολιγωρία εφορειών[106], οι οποίες υπόκειντο στον κυβερνητικό έλεγχο.

Ο αριθμός των προτεινομένων δεν είναι σταθερός, αφού ποίκιλε η έκταση του έργου, ο πληθυσμός της περιοχής και η δύναμη του σχολείου. Ο αριθμός μπορεί να είναι διπλάσιος ή και τριπλάσιος της τελικής επιλογής (π.χ. στην Αράχωβα[107] και στο Λιδωρίκι[108]). Ο ευπρεπισμός και η ευταξία των σχολικών πραγμάτων υποχρεώνει τη Γραμματεία να εισηγηθεί και να πετύχει το διορισμό τρίτου συμπληρωματικού σχολικού εφόρου στην Αίγινα, του Αντ. Ελευθεροχωρίτη[109]. Ο Αντ. Τζούνης αποτέλεσε κάτι το εξαιρετικό στον τομέα του ορισμού των εφόρων. Έχοντας αποσπάσει την εμπιστοσύνη του Κυβερνήτη, διορίστηκε μέλος επτά σχολικών επιτροπών της επαρχίας Καλαβρύτων δηλαδή, του

---

102. Γ. Αναστασιάδης, "Σύνταγμα, νομιμότητα και κυβερνητικό σύστημα στην καποδιστριακή περίοδο", *Ο Ιωάννης Καποδίστριας και η συγκρότηση του ελληνικού κράτους*, ΔΙΠΒΠΘ 2, εκδ. "University Studio Press", Θεσσαλονίκη 1983, σ. 117.

103. Α. Κορδατζή-Πρασσά, *Η εκπαίδευση στις Κυκλάδες*..., ό.π., σ. 307-309.

104. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 19, Σχολικά, 16.9.1829.

105. Βλ. δειγματοληπτικά, ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 27, Σχολικά, 28.5.1830· φ. 52, Σχολικά, 25.8.1832.

106. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 32, Σχολικά, 4.10.1830· φ. 38, Σχολικά, 3.4.1831.

107. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 35, Σχολικά, 21.1.1831.

108. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 45, Σχολικά, 4.11.1831.

109. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 55, Σχολικά, 7 και 14.12.1832.

Σοπωτού, Λιβαρτζίου, Κέρτεζης, Κούτελης, Γουμένισσας, Βαλιμής και Ράχοβας. Η εκτέλεση των καθηκόντων του ήταν βραχύχρονη[110].

Τα μέλη των εφορειών ήταν υπόλογα σε ενιαία βάση. Ωστόσο, έχουν εντοπιστεί και περιπτώσεις όπου υπάρχει ή επιχειρείται απόκλιση από το γενικό αυτό κανόνα. Η υπ. αριθμ. 38/15.6.1832 διαταγή της Δ.Ε.Ε. ορίζει έξι εφόρους στο Ελληνικό του Ναυπλίου με την πρόβλεψη ότι "τρεις εξ αυτών θέλουν εκπληροί τα χρέη της εφορίας ταύτης την πρώτη εξαμηνία και οι λοιποί τρεις την δευτέραν"[111]. Χρονικά προγενέστερα είναι τα διαβήματα προς την Κυβέρνηση και τη Γραμματεία από το Γαλαξείδι[112] και Σαντορίνη[113] αντίστοιχα. Η επιχειρηματολογία των διαβημάτων στηρίζεται στη ναυτοσύνη των τόπων και το αίτημα συνίσταται στο διορισμό εφόρων περισσότερων των αναγκαίων, έτσι ώστε να καλύπτεται το κενό όσων απουσίαζαν για λόγους επαγγελματικούς. Η μη εντοπιότητα, των υποδεικνυομένων, εξάλλου, ανάγκασε το Υπουργείο ν' αναβάλλει το διορισμό σχολικών εφόρων προκειμένου να μη δημιουργηθούν ευθύς εξ' αρχής δυσάρεστες εντυπώσεις[114].

Η εμπιστοσύνη του Διοικητή Τριπολιτσάς και Λεονταρίου προς ορισμένους πολίτες τον οδηγεί στην απόφαση να προτείνει τα ίδια πρόσωπα ως επαρχιακούς δημογέροντες και ως εφόρους[115], επειδή δεν υπήρχε νομικό κώλυμα αλλά που, αν γενικευόταν ως πρακτική, ίσως προκαλούσε αγκυλώσεις. Θεμιτή φαίνεται να είναι η άποψη του Διοικητή Αγ. Πέτρου και Πραστού Στ. Ψωμά, ο οποίος προτιμά να προβάλλει τους επίτροπους ανέγερσης της αλληλοδιδακτικής Σχολής[116]. Το ουσιαστικά ασυμβίβαστο ελεγχόμενου και ελέγχοντος προσπάθησε να υπερβεί ο Έκτακτος Επίτροπος Πελοποννήσου Ανδρ. Μεταξάς με το να προτείνει ως έφορο των αλληλοδιδακτικών επαρχίας Σπάρτης το διευθυντή του αλληλοδιδακτικού σχολείου Μαραθωνησίου Π. Καραβία του Ιθακήσιου[117].

Το κριτήριο του πατριωτισμού και η έξωθεν καλή μαρτυρία αποτέλεσε σοβαρότατο λόγο της αιτιολογικής βάσης του καθορισμού των εφόρων. Με το σκεπτικό αυτό που φαίνεται ότι συχνά συμπορευόταν με την κοινή γνώμη, οφείλουμε να εκτιμήσουμε και το γεγονός ότι, ανεξάρτητα από τις τοπικές έριδες, η Δημογεροντία Κέας κατηγορείται επειδή συμπεριέλαβε στην εφορική τριανδρία τους υποπροξένους Αυστρίας και Ολλανδίας[118]. Στην περίπτωση του υποδεικνυομένου εφόρου Μήλου Αντ. Βεργή ο τονισμός των εκδουλεύσεών του "καίτοι εις ξένην υπηρεσίαν" χωρίς ισότιμη υπογράμμιση της εθνικής του προσφοράς[119], ίσως ενεργοποιεί τα κυβερνητικά αντανακλαστικά. Η αντικα-

---

110. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 40β, 6.5.1831.
111 ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 50, Σχολικά, 13.6.1832.
112. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 36, 17.2.1831· ΔΑΣΚ, τ. Γ', σ. 1706-1707.
113. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 39, Σχολικά, 14 και 21.5.1831.
114. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 34, Σχολικά, 19.12.1830.
115. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 30β, Σχολικά, 7.8.1830.
116. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 31, Σχολικά, 15.9.1830. ΔΑΣΚ, τ. Β', σ. 1313.
117. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 30, Σχολικά, 1.8.1830.
118. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 24, Σχολικά, 20.2.1830· φ. 25, Σχολικά, 14.3.1830.
119. Χ. Μπαμπούνης, *Η Παιδεία στη Μήλο...* ό.π., σ. 35· του ίδιου, *Η Μήλος από την αρχαιότητα*, εκδ.

τάστασή του από τον πεπαιδευμένο γαμβρό του Ζ. Μάτζα επιδιώκει να καταπραΰνει τη δυσφορία του Βεργή.

Γενικά η διάταξη των σχολικών επιτροπών, ως προς την ιδιότητα των προσώπων, τη μονιμότητά τους, το εύρος των ειδικότερων αρμοδιοτήτων και συναρμοδιοτήτων, παρουσιάζεται διαφοροποιημένη. Στη Σίφνο καταβλήθηκε προσπάθεια ν' αναλάβουν καθήκοντα δύο γηγενείς αρχιερείς, ο πρ. Βυδίνης Παΐσιος και ο πρ. Βελιγραδίου Άνθιμος Λαδόπουλος[120]. Γενικά, οι σχολικές επιτροπές ήταν λαϊκής ή κληρικολαϊκής σύνθεσης ώστε να εξασφαλίζεται το εγγράμματο και ήθος των μελών. Πολλοί απλοί πολίτες με διάθεση προσφοράς αλλά και ορισμένοι προύχοντες διορίζονται έφοροι (βλ. ενδεικτικά τον πίνακα 11, σ. 138). Όμως, η παλαιά αριστοκρατική τάξη χάνει ένα σχεδόν αποκλειστικό χώρο δραστηριοποίησής της[121].

Το φαινόμενο του συνορισμού εφορίας των Δημόσιων Καταστημάτων και Μοναστηρίων[122] προσέβλεπε στη συναντίληψη συγκέντρωσης και διαχείρισης των οικονομικών πόρων, χωρίς αυτό να έχει λύσει όλα τα προβλήματα, αφού καθυστερήσεις και παρατυπίες υπάρχουν, πράγμα που επιφέρει και αιτήσεις για το διαχωρισμό κάποιων εφορειών[123]. Στις Κυκλάδες, ιδιαίτερα, συναντάται συνεπιτροπεία εκκλησιαστική και σχολική στην Τήνο, εκκλησιαστική σχολική και νοσοκομειακή στη Σύρο. Ως προς τη διάρκεια άσκησης της εποπτείας και τον πρωτογενή-δευτερογενή τομέα άσκησης, οι εφορίες διακρίνονται σε γενικές-μερικές[124] και προσωρινές-τακτικές[125] αντίστοιχα.

Ο επίσημος διορισμός των εφόρων από το κράτος είναι προφανές ότι άγει διαδικαστικά και στην επίσημη παραίτηση όσων ήθελαν ν' αποθέσουν την εντολή. Ολιγάριθμα σχετικά στοιχεία βρέθηκαν για έγγραφες ενέργειες αυτής της μορφής. Αυτό οφείλεται στο ότι οι διορισμοί προσέδιδαν συχνά κοινωνική καταξίωση, την οποία ελάχιστοι αποφάσιζαν να απεκδυθούν. Από τη στιγμή, μάλιστα, που αναπτύχθηκε η αντιπολίτευση, ενδεχομένως η παραίτηση μπορούσε, έστω κι αν δεν είχε, να λάβει άλλη χροιά. Η αχρηματία προκάλεσε τη σύσσωμη παραίτηση της σχολικής επιτροπής Βυτίνας[126] και οι πολιτικές αντιθέσεις, την παραίτηση της εφορείας Μυκόνου[127]. Άτυπη μέθοδος παραίτησης ήταν επί

"ΕΦΑ", 1993, σ. 50.

120. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 50, Σχολικά, 20.6.1832.

121. Β. Σφυρόερας, "Οι στόχοι της εκπαιδευτικής πολιτικής του Καποδίστρια", *Ο Ιωάννης Καποδίστριας και η συγκρότηση του ελληνικού κράτους*, ΔΙΠΒΠΘ 2, εκδ. "University Stydio Press", Θεσσαλονίκη, 1983, σ. 77.

122. Πρόχειρον Πρωτόκολλον Γραμματείας Ε. και Δ. Ε. (10.2.1831-19.3.1832), 2956/19.5.1832.

123. Π. Π. Μαυρογένης προς Ν. Χρυσόγελο: ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 21, Σχολικά, Μύκονος 9.11.1829. ΔΑΣΚ, τ. Β', σ. 866.

124. Α. Κορδατζή-Πρασσά, *Η εκπαίδευση στις Κυκλάδες...*, ό.π., σ. 300.

125. Χ. Μπαμπούνης, <παρέμβαση> στην ενότητα *Διάχυση των ιδεολογιών και εκπαίδευση*, Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου "Ιστορικότητα της παιδικής ηλικίας και της νεότητας" ΙΑΕΝ-ΓΓΝΓ, τ. Β', Αθήνα 1986, σ. 505.

126. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 39, Σχολικά, 21.5.1831. ΔΑΣΚ, τ. Γ', σ. 1879-1880.

127. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 47, Σχολικά, 11.1.1832.

Πίνακας 11

ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΗ ΣΥΝΘΕΣΗ ΣΩΜΑΤΩΝ ΣΧΟΛΙΚΩΝ ΕΦΟΡΕΙΩΝ

Γεωγραφικό διαμέρισμα	Τόπος		Πρόκριτοι	%	ΠΗΓΗ
ΚΥΚΛΑΔΕΣ	Απείρανθος Νάξου	Πρωτοπαπάς Απειράνθου Μ. Βασιλείου Μ. Ζαφύρης			Ιδιωτικό Αρχείο Ν. Κεφαλληνιάδη
	Μήλος	Ι. Βασιλείου Μ. Μοδινός Ζ. Μάτζας Ιακ. Ταταράκης Ν. Λ. Ταταράκης	• • •	60%	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 22 (1829), Σχολικά
ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΣ	Δημητσάνα	Καν. Καστόρχης Μ. Οικονόμου			ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 22 (1829), Σχολικά
	Κέρτεζη	Ν. Κυριτζόπουλος Γ. Παπαδιαμαντόπουλος	•	50%	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 22 (1829) Σχολικά
ΣΤΕΡΕΑ ΕΛΛΑΔΑ	Άμφισσα	Ηλίας Κόκκαλης Γ. Ηλιόπουλος	• •	100%	Δρ. Κραβαρτόγιαννος, *Ιστορία της πόλεως της Αμφίσσης*, τ. Β', Άμφισσα 1997, σ. 55

μακρόν αποχή από τα εντεταλμένα καθήκοντα[128] και άμεσος τρόπος η επίκληση προσωπικών υποθέσεων[129].

Η εποπτεία των άλλων κρατικών εκπαιδευτικών ιδρυμάτων.

Εκπαιδευτήρια, τα οποία αφορούσαν ολόκληρο τον ελληνικό λαό δεν θα μπορούσαν ν' αφεθούν στους τοπικούς παράγοντες του χώρου εγκατάστασής τους, επειδή εκείνοι δε διέθεταν τις απαραίτητες γνώσεις και ήταν ενδεχόμενο να προβάλλουν το επιχώριο συμφέρον. Δεδομένου ότι η κυβέρνηση προσέδιδε μεγάλη σημασία στην ανάπτυξή τους τα έθεσε υπό την άμεση αιγίδα της.

Το Ορφανοτροφείο της Αίγινας το οποίο από 21 Οκτωβρίου 1829 διευθύνεται από τον Ανδρέα Μουστοξύδη[130] έχει άμεση διασύνδεση με την κεντρική εξουσία. Το ίδιο αφορά το Κεντρικό και το Πρότυπο σχολείο. Ο Α. Μουστοξύδης τηρώντας τον ιεραρχικό κανόνα στην υποβολή των εγγράφων του με σταθερότητα απευθύνεται στη Γραμματεία και απ' αυτήν λαμβάνει τις απαντήσεις. Οι σχέσεις τους, άλλωστε, με το Ν. Χρυσόγελο κινείται αυστηρά στο πλαίσιο της υπηρεσιακής συνεργασίας τους.

Το φθινόπωρο του 1830 ο Καποδίστριας με την πρόθεση ν' αναβαθμίσει το παραγόμενο εκπαιδευτικό έργο στο Κεντρικό Πολεμικό Σχολείο του Ναυπλίου προχωρεί στη συγκρότηση διϋπουργικού σπουδαστικού συμβουλίου στο οποίο μετέχουν[131], εκτός από το Ν. Χρυσόγελο, ο υπουργός Εξωτερικών (και μετέπειτα Εκκλησιαστικών και Δημόσιας Εκπαίδευσης) Ιακ. Ρίζος-Νερουλός, ο συνάδελφός του των Ναυτικών Βιάρος Καποδίστριας, ο ομόλογος των Οικονομικών Λ. Παπαδόπουλος, ο αρχηγός του σώματος των οχυρωματοποιών Θ. Βαλιάνος και ο Γάλλος Pauzié, ο οποίος από τις αρχές του 1829 διηύθυνε τη Σχολή υπό την εποπτεία του Heideck.

Η δημοσιοποιημένη σκέψη του Καποδίστρια στο υπ. αριθμ. 409/3.2.1830 ιδρυτικό ψήφισμα της Εκκλησιαστικής Σχολής στον Πόρο "Θεωρούντες ότι το τοιούτον κατάστημα απαιτείται να συστηθή όπου και ιερός ναός, και υπό το όμμα της Κυβερνήσεως"[132] περιγράφει την απευθείας ασκούμενη από την κυβερνητική αρχή και τη Γραμματεία εποπτεία της λειτουργίας του. Η επίσημη αλληλογραφία του Διοικητή Πόρου με το Ν. Χρυ-

---

128. Ο Αντ. Δεπάστας, π.χ., μέλος της σχολικής επιτροπής Κέας (ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 43, Εκκλησιαστικά, 28.9.1831).

129. Οι περιπτώσεις Σ. Θεοχαρόπουλου (ΓΑΚ, φ. 22, Σχολικά, 15.12.1829) και του Βελ. Παυλίδη, (ΓΑΚ, φ. 53β, 28.10.1832. Βλ. και φ. 56, Σχολικά, 5.1.1833) είναι χαρακτηριστικές. Πβ. και το αίτημα των εφόρων της μονής και των διδακτικών καταστημάτων Ύδρας (ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 29, Σχολικά, 17.7.1830).

130. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, Σχολικά, 1829 στο ΔΑΣΚ, τ. Α', σ. 335-336. Ελ. Κούκκου, *Τα εκπαιδευτικά ιδρύματα ...*, ό.π., σ. 25-27.

131. ΓΕΕ, φ. 84 (25.10.1830), σ. 399-400.

132. ΓΕΕ, φ. 15 (19.2.1830), σ. 57.

σόγελο και τον Ι. Καποδίστρια περισσότερο για θέματα κτιριακά επιβεβαιώνει και διαδικαστικά την κυβερνητική εποπτεία[133].

Τέλος, ο Γρ. Παλαιολόγος ο πρώτος διευθυντής του Αγροκηπίου της Τίρυνθας απευθύνεται προσωπικά στην Κυβέρνηση από την ίδρυση της γεωργικής σχολής και για δεκαεπτά μήνες. Η κριτική όμως που ασκήθηκε στα οικονομικά της Σχολής υποχρέωσε τον Κυβερνήτη να τη θέσει υπό την εποπτεία του Β. Καποδίστρια, Γ. Αινιάνα και Π. Δ. Δημητρακόπουλου[134].

Οι επιτροπές παιδείας.

Η κλιμακωτή διάταξη της διοίκησης της εκπαίδευσης κατά την καποδιστριακή περίοδο εμφάνισε μια προέκταση στα προϊστάμενα κλιμάκια, η οποία μπορεί μεν να παρουσιάζει τα αναγνωριστικά στοιχεία επιτελικής διάταξης, όμως τελικά δε μετατρέπει την όλη δομή στο μικτό τύπο του γραμμικού επιτελικού συστήματος (line staff structure)[135]. Πρόκειται για τις τρεις επιτροπές που είχαν αποστολή γνωμοδοτική και εργογραφική στον τομέα των σχολικών βιβλίων[136]. Οι επιτροπές διορίστηκαν με απόφαση του Κυβερνήτη και εντάσσονταν στον προγραμματικό σχεδιασμό της σύγκλισης των προσπαθειών για την επίτευξη της ομοιογένειας και οργανωμένης παροχής του εκπαιδευτικού αγαθού. Παράλληλα, θεωρήθηκαν ως στάδιο προπαρασκευής των μέσων που θα βελτίωναν τα αλληλοδιδακτικά, κατ' επέκταση δε θ' αποδεικνύονταν χρήσιμες "προς σύστασιν σχολείων τυπικών και άλλων αναγκαίων καταστημάτων εις εκπαίδευσιν της νεολαίας".

Την πρώτη επιτροπή συγκροτούν οι επίσκοποι Αιγίνης Γεράσιμος, Ταλαντίου Νεόφυτος, και οι παρεπιδημούντες αρχιερείς Ρεθύμνης Ιωαννίκιος και Κυρήνης Παρθένιος. Η πρόταξη αυτής της επιτροπής δηλώνει το σεβασμό στους ταγούς της Ορθοδοξίας και τη σημασία που αποδίδεται στη Θρησκευτική αγωγή[137], αφού έργο της επιτροπής ήταν η σύνταξη "Ευχολογίου, Συνόψεως και κατηχήσεως" με βάση σχέδιο του Ίμβριου μοναχού Βαρθολομαίου[138]. Η επιτροπή, όπως και οι άλλες δύο, θα είχε απευθείας επικοινωνία και

---

133. Βλ. δειγματοληπτικά: ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 25, Σχολικά, 4.3.1830· φ. 32, Σχολικά, 17.10.1830.

134. ΓΕΕ, φ. 30, (25.4.1831), σ. 171.

135. Για το σύστημα βλ. Αθ. Σαΐτης, *Βασικά θέματα της σχολικής διοίκησης*, Αθήνα 1994, σ. 24.

136. ΓΕΕ, φ. 73 (26.10.1829), σ. 294, ψηφίσματα υπ. αριθμ. 45, 46· ΔΑΣΚ, τ. Α', σ. 330-333. Γ.Δ. Δημακόπουλος, *Ο κώδιξ των ψηφισμάτων της Ελληνικής Πολιτείας*, Αθήναι 1972, σ. 63-65.

137. Τον Καποδίστρια και το κυβερνητικό του σχήμα βρίσκει σύμφωνο η θέση του Αλ. Στούρτζα ότι η θεοσέβεια είναι βάση και πηγή "πάσης ηθικής ευδαιμονίας" (ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 20, Σχολικά, Οκτώβριος 1829. Δ. Αντωνίου, *Οι απαρχές*..., ό.π. σ. 109).

138. Ο Βαρθολομαίος Κουτλουμουσιάνος είχε εκδώσει στη Βενετία το 1825 "Μικρόν προσευχητάριον εις χρήσιν των σπουδαζόντων νέων (Εμμ. Ι. Κωνσταντινίδης, *Η εν Ελλάδι Εκκλησία κατά την επαναστατικήν και την μέχρι της αφίξεως του Όθωνος μεταβατικήν εποχήν (1821-1833)*, Αθήναι 1970, σ. 87. Για τον ιερωμένο βλ. και: Κ.Θ. Δημαράς, "Καποδίστριας-Μουστοξύδης-Κουτλουμουσιάνος", *Θησαυρίσματα* 10 (1962), σ. 14-62. Ν.Β. Τωμαδάκης, "Βαρθολομαίος, ο Κουτλουμουσιάνος", *ΘΗΕ* 3 (1963), στ. 619-621.

θα λογοδοτούσε στην Κυβέρνηση. Τα πρόσωπα της αρχιερατικής επιτροπής διακρίνονταν για τη μόρφωσή τους. Ειδικότερα, ο Αιγίνης Γεράσιμος είχε πείρα του κλίματος του Πατριαρχείου, όπου ως δευτερεύων διάκονος είχε υπηρετήσει[139], ο δε Ταλαντίου Νεόφυτος ήταν διδάσκαλος, σχολάρχης, μέλος της Ανατολικής Χέρσου Ελλάδος και πρόεδρος του "Δικανικού", καθώς και συγγραφέας εκκλησιαστικών έργων[140]. Ο Ιωαννίκιος, κατά κόσμον Ιωάννης Μεταξάς Λαζαρίδης, είχε διατελέσει ελληνοδιδάσκαλος στην Κυδωνία (Χανίων) και στο Ρέθυμνο[141]. Η Γραμματεία κοινοποιώντας το διορισμό γνωστοποιεί ότι "διευθύνει ομού με το σχέδιον και τας ιδιαιτέρας παρατηρήσεις, τας οποίας καθυπέβαλεν εις την Κυβέρνησιν".

Η δεύτερη επιτροπή που απάρτισαν οι Γρηγ. Κωνσταντάς, Γ. Γεννάδιος και Ι. Βενθύλος, επιφορτίστηκε με το καθήκον να παρουσιάσει στην κυβέρνηση Γραμματική και Ανθολογία των εγκυκλίων μαθημάτων της ελληνικής γλώσσας. Η Γραμματεία εκφράζει την ικανοποίηση για τους διορισμούς και διαβεβαιώνει για τη συνέργειά της[142]. Ανταποκρινόμενη στην πρόσκληση του Χρυσόγελου, η επιτροπή διεκπεραίωσε ταχύτατα την αποστολή της[143], όμως οι μεγαλεπήβολες προτάσεις της θ' απαιτούσαν χρόνο και ευνοϊκότερες συνθήκες για να υλοποιηθούν[144].

Η τρίτη επιτροπή, αποτελούμενη από τον Ι. Κοκκώνη, Ν. Νικητόπουλο και Η. Α. Dutrône, ανέλαβε την αναθεώρηση των μεταφρασμένων αλληλοδιδακτικών πινάκων και βιβλίων καθώς και την εισηγητική ευθύνη άλλων απαραίτητων στα αλληλοδιδασκαλεία[145]. Επειδή η Κυβερνητική πρόθεση ως προς τη συλλογική εργασία αυτής της τριμελούς επιτροπής επικεντρώθηκε στην αναθεώρηση του βιβλιακού υλικού και της διατύπωσης κανονιστικών αλληλοδιδακτικών θέσεων με διάταγμα (αρ. 48) που υπογράφηκε αυθημερόν, τα ίδια πρόσωπα συναποτέλεσαν την "επί της προπαιδείας" επιτροπή με καθήκοντα γενικότερα[146]. Απορία, ίσως, γεννάται απ' αυτόν τον ταυτόχρονο μετασχηματισμό και μετωνυμία της Επιτροπής. Πιθανώς, η Κυβέρνηση να ήθελε να δείξει την ισοτι-

---

139. Μ.Η. Φερέτος, "Γεράσιμος. Ο Ράλλης", *ΘΗΕ* 4 (1964), στ. 345-346.

140. Εμμ. Ι. Κωνσταντινίδης "Νεόφυτος. Ο Μεταξάς", *ΘΗΕ* 9 (1966), στ. 414-416.

141. Ελ. Μπελιά, "Η παιδεία των Κρητών κατά την Ελληνικήν Επανάστασιν και την καποδιστριακήν περίοδον", *Μνημοσύνη* 1 (1967), σ. 265.

142. ΔΑΣΚ, τ.Α', σ. 333.

143. Βλ. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 21, 17.11.1829· ΔΑΣΚ, τ. Α', σ. 482-484.

144. Ελ. Κούκκου, *Τα εκπαιδευτικά ιδρύματα...*, ό.π., σ. 23-24.

145. Ελ. Μπελιά, "Ανέκδοτος πίναξ "διοργανισμού" της εκπαιδεύσεως κατά την καποδιστριακήν περίοδον", *Παρνασσός* 9 (1967), σ. 304. Θ.Δ. Χατζηστεφανίδης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης 1821-1986*, εκδ. "Δ. Παπαδήμας", σ. 46. Δ.Κ. Μαυροσκούφης, *Εκπαίδευση και εκπαιδευτική πολιτική ...* ό.π., σ. 187-188. Αργότερα, μετά την Ιουλιανή Επανάσταση του 1830, ο Dutrône αρθογραφεί στη Γαλλία με πνεύμα αντικαποδιστριακό (Χρ. Λούκος, *Η αντιπολίτευση...* ό.π., σ. 211-215, 268-270.

146. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, Σχολικά, φ. 21 18.10.1829· ΔΑΣΚ, τ. Α', σ. 399. Γκ. Λ. Μάουερ, *Ο Ελληνικός λαός*, μετ. Όλγας Ρομπάκη, εκδ. "αφοί Τολίδη", Αθήνα 1976, σ. 328. Ελ. Μπελιά, *Η εκπαίδευσις εις την Λακωνίαν ...*, σ. 19, 85. Ελ. Κούκκου, *Τα εκπαιδευτικά ιδρύματα...*, ό.π., σ. 32-40, 45, 48.

μία των τριών επιτροπών ως προς το θέμα των βιβλίων, όμως ήθελε περαιτέρω και χωρίς χρονοτριβή να ενισχύσει την πρωτοβάθμια εκπαίδευση. Η επιλογή των ίδιων προσώπων δείχνει την εμπιστοσύνη σ' αυτά και εντάσσει άμεσα την πρόταση των αλληλοδιδακτικών εγχειριδίων στα περιεχόμενα και το πρόγραμμα των αλληλοδιδακτικών σπουδών.

Οι αναγκαίες γνωστοποιήσεις που διευθύνθηκαν στην επιτροπή μέσω του Γραμματέα της Δ. Εκπαίδευσης Ν. Χρυσόγελου παρείχαν το θεματικό πλαίσιο των συνεδριάσεων της επιτροπής, στις οποίες μετέχει και ο Ανδρ. Μουστοξύδης. Την επιτροπή απασχόλησε, μεταξύ άλλων, το ενιαίο της λειτουργίας των πρωτοβάθμιων σχολείων, η διακρίβωση της καταλληλότητας των βιβλίων και η επάρκεια του συναφούς υλικού, η αξιολόγηση της ποιότητας των ξένων συγγραμμάτων και η εκτίμηση της μετάφρασής τους στα ελληνικά[147], προτάσεις για την έκδοση σχολικών βιβλίων, οι σχολικές διατάξεις, ο τρόπος και χρόνος εξέτασης των μαθητών και το εκπαιδευτικό μέλλον των ικανότερων απ' αυτούς.

Τα συμπεράσματα της επιτροπής και οι εισηγήσεις της καθίσταντο γνωστές στον Κυβερνήτη δια της ιεραρχικής οδού, δηλαδή με την υποβολή τους στην αρμόδια Γραμματεία, την πρωτοκόλλησή τους και την ενημέρωση του Κυβερνήτη στη συνέχεια. Εννοείται ότι υπάρχει συνεχής επικοινωνία όσον αφορά αντικείμενα που άπτονται πλέον της ενέργειας της Γραμματείας, όπως η μισθοδοσία του εκπαιδευτικού προσωπικού, η αποστολή εγγράφων από το αρχείο της, η λεπτομερέστερη έκθεση των Κυβερνητικών απόψεων, η αποσαφήνιση πτυχών των εξεταζομένων θεμάτων και η εντατικοποίηση του ρυθμού των εργασιών[148]. Συχνά στις συνεδριάσεις της Επιτροπής προέκυπτε σύγκρουση αρχών μεταξύ Κοκκώνη και Νικητόπουλου. Ο Νικητόπουλος, πνεύμα ανήσυχο και ενάντιο στην τυποποίηση και στην καθολική μίμηση των ξένων προτύπων, παραιτήθηκε τον Αύγουστο του 1830[149]. Στις 29.5.1831 ο Κυβερνήτης διόρισε μέλος της [Β΄] επί της Προπαιδείας Επιτροπής το Μ. Σχινά[150].

Ο επιθεωρητής Ι.Π. Κοκκώνης

Οι επισκέψεις του Καποδίστρια και Χρυσόγελου σε ορισμένα εκπαιδευτήρια παρείχαν την ευκαιρία της άμεσης επαφής με τα εκπαιδευτικά ζητήματα και γίνονταν αφετηρία

---

147. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, Σχολικά, 14/26.3.1829: "Προσκαλείσθε κύριε <Κοκκινάκη> να συνεννοηθήτε μετά των κ. Δουτρώνος, Ρωσέτου και Σκαρλάτου Δημητρίου και να συμπράξετε με τα φώτα σας, αναλαμβάνων μέρος των στοιχειωδών τούτων συγγραμμάτων ..." (ΔΑΣΚ, τ. Α', σ. 191). Για τον Κ. Ρωσέτο βλ. και ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, Σχολικά, 4.11.1831.

148. Βλ. και ΓΑΚ, Σχολικά, φ. 21, 4 και 14.11.1829. ΔΑΣΚ, τ. Α', σ. 425.

149. Αλ. Δημαράς, "Τα θέματα της εκπαίδευσης στα χρόνια του Καποδίστρια: Λαϊκές προσδοκίες και κυβερνητικές προθέσεις", *ΔΕΣΠΓΠ* 9 (1986), σ. 124-125· του ίδιου, "Νεόφυτος Νικητόπουλος (1795-1846)· για ένα αλλιώτικο ελληνικό σχολείο", *Ο Ερανιστής* 11 (1974), σ. 324-325, 328-329. Αντ. Ισηγόνης "Κοκκώνης Ι.", *ΜΠΕ* 3 (1967), σ. 473-474. Ανώνυμος, "Κοκκώνης Ιωάννης" *ΒΛΕ* 4 (1985) σ. 416.

150. Ελ. Μπελιά, "Οι λόγιοι αδελφοί Δημήτριος και Μιχαήλ Γεωργίου Σχινά", *Μνημοσύνη* 2 (1968-1969), σ. 185, 209.

διορθωτικών κινήσεων, όμως έλειπε η δυνατότητα γενικότερης σύλληψης της τρέχουσας εκπαιδευτικής τοπικής πραγματικότητας. Για το λόγο αυτό προβάλλει ως αναγκαίος ο διορισμός επιθεωρητή με κριτήρια τη γνώση, την αφοσίωσή του στο καθήκον και την εργατικότητά του. Το πρόσωπο που διορίζεται σ' αυτή τη θέση (5.10.1830) είναι ο δραστήριος και φιλοκυβερνητικός Ι.Π. Κοκκώνης[151], ο γνωστός και από τους προβληματισμούς του για τη δόμηση του πολιτειακού θεσμού[152]. Ο Κοκκώνης μετείχε της επιτροπής Προπαιδείας και ήταν γνώστης των απόψεων του Π. Ζωντανού όσον αφορά την επιθεώρηση των σχολείων[153].

Ο αποθησαυρισμός εμπειρίας θα ενδυνάμωνε τον προβληματισμό της Επιτροπής και θα είχε τη σημασία του στην ενίσχυση του εκπαιδευτικού έργου. Οι δεκατέσσερις οδηγίες που δόθηκαν στον Κοκκώνη από Καποδίστρια και Χρυσόγελο αναφέρονται στα αλληλοδιδακτικά, ιδιαίτερα και ελληνικά σχολεία, την απροειδοποίητη επίσκεψή τους[154], την εκτίμηση των κτιριακών τους εγκαταστάσεων, τον έλεγχο της διδακτικής πράξης, τη διαπίστωση του επιπέδου των διδασκάλων και την καθοδήγησή τους, την καταγραφή της προόδου των μαθητών, και την επίτευξη συνεργασίας με τους Διοικητές και τους σχολικούς επιτρόπους.

Δεκατέσσερις μερικές εκθέσεις και μία συνοπτική[155] υπέβαλε ο Κοκκώνης καταγράφοντας τα επιμέρους προβλήματα και παραθέτοντας τις παρατηρήσεις και βελτιωτικές υποδείξεις του. Ωστόσο δυο ερωτήματα εγείρονται: α) Γιατί ορίστηκε μόνο στην Πελοπόννησο επιθεωρητής και β) γιατί δεν ορίστηκαν για την υπόλοιπη επικράτεια άλλοι επιθεωρητές. Έχει υποστηριχθεί ότι ο περιορισμός των επιθεωρήσεων στην Πελοπόννησο ίσως οφείλεται σε συγκοινωνιακές και καιρικές δυσκολίες, τα έξοδα, την απομάκρυνση του Κοκκώνη από το Ναύπλιο και την ασθενική του υγεία[156]. Στις αιτίες αυτές προσθέτω ότι για την Πελοπόννησο δεν υπήρχε συνολικότερη εικόνα, ενώ στα νησιά είχαμε την περιοδεία του Γρ. Κωνσταντά (1825) και την έκθεση Dutrône· επίσης, ότι το Αιγαίο από Νοέμβριο-Μάρτιο δύσκολα διαπλέεται και ότι ο σίφνιος υπουργός Ν. Χρυσόγελος είχε λόγω γνωριμιών τις προσωπικές του πληροφορίες. Η προτεραιότητα, λοιπόν, της Πελοποννήσου, εκτός από την προσοχή που δόθηκε στο αγροτικό στοιχείο, μπορεί να συνδυάζεται με τη συγκριτικά συχνότερη αυτοπρόσωπη παρουσία Πελοποννησιακών εκπαιδευ-

---

151. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 32, Σχολικά, 8.10.1830· ΔΑΣΚ, τ. Β', σ. 1384.

152. Ι.Π. Κοκκώνης, Περί Πολιτειών , σ. 45, Απ. Κ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία* ..., τ. Ζ' (1986), σ. 45.

153. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 21, Σχολικά, 1829· Πρακτικά της "περί Προπαιδείας" Επιτροπής, β' συνεδρίαση: "Ο κ. Ζωντανός ... παρατηρεί πώς να συστηθώσι επιθεωρηταί των διδασκόντων ... προσθέτων ... και μίαν μετάφρασιν εκ του γαλλικού την οποίαν επιγράφει: "Εγχειρίδιον πρός χρήσιν του Επιθεωρητού ..." (ΔΑΣΚ, τ. Α', σ. 401).

154. Για παράδειγμα αναφέρεται ότι τα σχολεία Κυνουρίας επιθεώρησε με διαφορά διμήνου ο Κοκκώνης σε δυο περιοδείες του. (Ελ. Μπελιά, *Εκπαιδευτική πραγματικότης εις την Κυνουρίαν επί Καποδίστρια*, Πρακτικά του Αρκαδικού Πνευματικού Συμποσίου 1992, Αθήναι 1994, σ. 85-86.

155. Αλ. Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση* ..., ό.π., σ. 28-30.

156. Δ. Κ. Μαυροσκούφης, *Εκπαίδευση και Εκπαιδευτική πολιτική*..., ό.π., σ. 211-212.

τικών παραγόντων στην πρωτεύουσα του Κράτους, τη ρευστότητα των συνόρων στη Στερεά και το γεγονός ότι ο Α. Μουστοξύδης είχε προσωπική αντίληψη της εκπαιδευτικής κατάστασης έξι νησιών του Αιγαίου[157].

Ο διορισμός άλλου επιθεωρητή για τη Στερεά και τα νησιά ίσως θα παρακώλυε σε κάποιο βαθμό την επίτευξη της ομοιομορφίας, αφού η επιθεώρηση ενέχει αντικειμενικό και υποκειμενικό στοιχείο. Με τη λογική αυτή, ούτε η μεταγενέστερη πρόταση του Δ. Τζούνη να διοριστούν επιθεωρητές της Πελοποννήσου ο Χ. Λοντοτζακίρης και Δ. Ρουσιάδης ούτε το αίτημα του Μιχ. Σχινά να επιθεωρήσει τα Ελληνικά Σχολεία είχαν τύχη[158]. Ενδεχομένως το υπουργείο μετά την εκτίμηση των αποτελεσμάτων της θεώρησης της σχολικής ζωής της Πελοποννήσου να έστελνε τον Κοκκώνη και στην υπόλοιπη χώρα. Όμως οι συνθήκες είχαν πλέον μεταβληθεί και οι στασιαστικές αντικαποδιστριακές ενέργειες είχαν επεκταθεί.

---

157. Αγ. Νικοκάβουρα, *Ο Ανδρέας Μουστοξύδης και η Παιδεία*, Κέρκυρα 1965, σ. 64.

158. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 40, Σχολικά, 6 και 24.5.1831.

3

Η ΜΕΡΙΜΝΑ ΓΙΑ ΤΑ ΟΡΦΑΝΑ

Θεμελιακό σημείο της μέριμνας του Καποδίστρια για τα απροστάτευτα παιδιά ήταν η δημιουργία προϋποθέσεων για τον περιορισμό της θνησιμότητας και την προσφορά υπηρεσιών υγείας[1], για την παροχή στέγασης, ιματισμού, τροφής και άλλων αναγκαίων, επιπλέον, δε, η εξασφάλιση επαρκούς επιπέδου εκπαίδευσης και η διάνοιξη προοπτικών επαγγελματικής τους αποκατάστασης.

Στο Ορφανοτροφείο της Αίγινας συναντούμε χαρακτηριστικά, τα οποία αποδίδονται στα κλειστά ιδρύματα εκπαίδευσης και κοινωνικοποίησης[2]· δηλαδή, την κοινή στέγαση, την έλλειψη μετακίνησης και τη σχετικά μακρά οργανωμένη συμβίωση. Το αίσθημα της φιλανθρωπίας που κατά την τουρκοκρατία εναπόθεσε την προστασία των ανηλίκων στο συγγενικό περιβάλλον, την εκκλησία, στην κοινότητα, στους συνεταιρισμούς και τις συντεχνίες, στους ευεργέτες και τον απόδημο ελληνισμό, αναλαμβάνεται, πλέον, από την αρτιγενή Ελληνική Πολιτεία, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι αδρανοποιούνται οι άλλοι φορείς προνοιακής μέριμνας.

Το φιλελεύθερο πνεύμα των πολιτειακών κειμένων του Αγώνα αποδεικνύεται από την πρόθεση του συνταγματικού νομοθέτη να προβλέψει την ανέγερση και διατήρηση νοσοκομείων, πτωχοκομείων και ορφανοτροφείων. Οι αντίξοες όμως συνθήκες, η πολιτική και πολεμική κινητικότητα, οι εδαφικές ανακατατάξεις και η δημοσιονομική ταραχή δεν επέτρεψαν τη σύσταση κρατικού παιδικού Ιδρύματος[4].

Προσδοκώντας τη βελτίωση της επερχόμενης γενεάς ο Καποδίστριας θεωρούσε απαραίτητη την ηθική και μορφωτική τελείωση των νέων ανθρώπων[5]. Στις προτεραιότητές του εντάσσει τη συγκέντρωση απορφανισθέντων τέκνων και την παροχή παιδείας, η οποία με την πάροδο του χρόνου λαμβάνει στο Ορφανοτροφείο πολυδυναμική και πολυκλαδική χροιά. Το Ορφανοτροφείο ως σχολικό και κοινωνικό μόρφωμα επέχει θέση πειραματικού και καθοδηγητικού οργανισμού. Η πανσπερμία των τροφίμων ως προς την ηλικία, την καταγωγή, την οικογενειακή τους κατάσταση και τις εμπειρίες τους δοκιμάζει και δοκιμάζε-

---

1. Ε.Γ. Θωμόπουλος, *Η ιστορία της κοινωνικής προστασίας από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι σήμερον*, εκδ. "Παπαζήσης", Αθήναι 1977, σ. 10-11, 18-19.

2. Δ.Γ. Τσαούσης, *Η κοινωνία του ανθρώπου*, εκδ. "Gutenberg", Αθήνα 1984, σ. 560-561.

3. Γ. Ληξουριώτης, *Κοινωνικές και νομικές αντιλήψεις για το παιδί τον πρώτο αιώνα του νεοελληνικού κράτους*, Ίδρυμα Ερευνών για το παιδί, εκδ. "Δωδώνη", Αθήνα-Γιάννινα 1986, σ. 139.

4. Α.Π. Λέκκας, *Η κοινωνική πολιτική των Ελλήνων από των αρχαιοτάτων χρόνων*, Αθήναι 1971, σ. 46-47.

5. Σπ. Τρικούπης, *Ιστορία της Ελληνικής Επαναστάσεως*, τ.Δ', Αθήναι 1879, σ. 219. Π. Καρολίδης, *Σύγχρονος Ιστορία των Ελλήνων και των λοιπών της Ανατολής από 1821 μέχρι 1921*, τ. Α΄, Εν Αθήναις 1922,σ. 189.

ται από τους εκπαιδευτικούς προσανατολισμούς της κεντρικής εξουσίας, τη δραστηριότητα, τις προτάσεις και τους χειρισμούς των εντεταλμένων προσώπων, κατά κύριο, όμως, λόγο του Ανδρέα Μουστοξύδη. Στο Ορφανοτροφείο εντοπίζονται επιρροές από τα ομόλογα ιδρύματα του August Herman και του Franke στη Halle της Γερμανίας[6], πολύ, δε, περισσότερο από τις εστίες των Pestalozzi και Fellenberg.

Υπάρχει μια σειρά επιστολών[7], διαβημάτων, συναντήσεων[8] και ενεργειών του Κυβερνήτη που μαρτυρούν, πριν καν αφιχθεί στην Ελλάδα, το ενδιαφέρον του για την ηθική και μορφωτική υπόσταση των ομοεθνών περιπλανώμενων ορφανών στην Ευρώπη. Στη Γενεύη υπό την εποπτεία του Ραδηνού και με πόρους του "Ταμείου των Ορφανών" παρέχεται εκπαίδευση σε τριάντα ελληνόπουλα, που με την φροντίδα του Καποδίστρια συγκεντρώθηκαν εκεί[9]. Ανάλογες κινήσεις του έχουν εξακριβωθεί στη Βενετία, Τεργέστη και Αγκώνα[10]. Σ' αυτές τις τρείς ιταλικές πόλεις βεβαιώνεται η ύπαρξη εκατόν δεκαεπτά προσφυγόπουλων (βλ. πίνακα 12).

Η γνωριμία και συνεργασία του Καποδίστρια με τον Pestalozzi και Ph. Fellenberg, ξεκίνησε στη δεκαετία του 1810 και επανατροφοδοτήθηκε μετά το 1822[11]. Η στενότερη επαφή Καποδίστρια-Fellenberg οδηγεί αφ' ενός μεν στη σύνταξη από το δεύτερο του γνωστού υπομνήματος για τα ιδρύματα της Hofwul προς τον τσάρο (1814), υπόμνημα που φέρει την

Πίνακας 12

ΟΡΦΑΝΑ ΣΤΗΝ ΙΤΑΛΙΑ (1827)

Πόλη	Αγόρια		Κορίτσια		Σύνολο
	αριθμός	%	αριθμός	%	
Τεργέστη	84	88,42	11	11,58	95
Βενετία	8	47,05	9	52,95	17
Αγκώνα	3	60	2	40	5
Σύνολο	95	81,20	22	18,80	117

6. Σ.Ν. Δερβίσης, *Οργάνωση και Διοίκηση της εκπαίδευσης· οργάνωση σχολείου και τάξης κατά την εκπαιδευτική νομοθεσία που ισχύει*, Θεσσαλονίκη ²1984, σ. 28.

7. ΕΠΙΣΤΟΛΑΙ, τ. Α', σ. 147-148, 153-154, 180-183, 201-203, κλπ. Ελ. Κούκκου, "Ανέκδοτοι επιστολαί του Ι. Καποδίστρια περί των εν Ευρώπη Ελλήνων ορφανοπαίδων", *ΠΑΑ* 31 (1956), σ. 445-454.

8. Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. Ζ', Θεσσαλονίκη 1986, σ. 875.

9. A.Papadopoylo-Vretos, Mémoires biographiques sur le Président de la Grèce le Compte Jean Capodistrias, v. A´, Paris 1837, σ. 98-99. Καποδιστριακό Αρχείο Κέρκυρας, φ. 388, σ. 6α, 24.10-5.11.1827. Ελ. Κούκκου, *Ιωάννης Καποδίστριας, ο άνθρωπος-ο διπλωμάτης 1800-1828*, Αθήνα 21984, σ. 300.

10. Δ.Σ. Μπαλάνος, "Ο Καποδίστριας δια τα ορφανά", *ΠΑΑ* 19 (1949), σ. 315. Αγ. Νικοκάβουρα, *Ο Ανδρέας Μουστοξύδης και η Παιδεία*, Κέρκυρα 1965, σ. 36.

11. Αλ. Λαμπράκη-Παγανού, *Η εκπαίδευση των ελληνίδων κατά την οθωνική περίοδο*, Αθήνα 1988, σ. 19, 182. Χ. Μελετιάδης, *Εκπαίδευση και εργασία στον ελληνικό 19ο αιώνα*, Θεσσαλονίκη 1992, σ. 38-41.

υπογραφή του πρώτου[12], αφ' ετέρου, δε, στην αποστολή φτωχών Επτανήσιων μαθητών με χορηγία του Καποδίστρια στο εκπαιδευτήριο του Fellenberg[13]. Το παιδαγωγικό σύστημα των Ελβετών δε μεταφυτεύθηκε στον ελληνικό χώρο. Στοιχεία όμως τόσο από την αναμορφωτική μέθοδο των ιδρυμάτων Neuhof και Stanz, όσο και από το σκοπούμενο τύπο εφηβικής αγωγής σε Berthoud και Yverdon αναγνωρίζονται στην πρακτική του Ορφανοτροφείου της Αίγινας.

Πολύ πριν από τη σύσταση της Γραμματείας των Εκκλησιαστικών και της Δημόσιας Εκπαίδευσης άρχισε να λαμβάνεται από την κυβέρνηση μέριμνα για τα ορφανά και προωθείται η στέγασή τους στη Ζωοδόχο Πηγή Πόρου και στο Ναύπλιο. Στον Πόρο, τον προσωρινό κηδεμονεύοντα (Μάρτιος 1828) Ανδρ. Παπαδόπουλο[14] διαδέχεται ως διευθυντής ο Κλεόβουλος, ο οποίος μόλις επί τρίμηνο ασχολήθηκε με το χρέος διδασκαλίας και ευποιΐας, αφού τον Ιούλιο του 1829 πεθαίνει. Μέχρι τη μεταφορά των ορφανών στην Αίγινα (Μάρτιος 1829) το κατάστημα διευθύνει ο διδάσκαλος, Πέτρος Μπούας[15]. Η μηνιαία κρατική επιχορήγηση για το ορφανοσχολείο του Πόρου ανήλθε σε 300 γρόσια[16].

Ο Γενικός Γραμματέας Σπ. Τρικούπης, εξάλλου, με την υπ. αριθμ. 2273/9.11.1828 διαταγή του εντέλλει τον έκτακτο επίτροπο Δυτικών Κυκλάδων να ενεργήσει ώστε να εφαρμοστεί ο οργανισμός λειτουργίας του ευρισκόμενου στο Ιτς-Καλέ Ορφανοτροφείου του Ναυπλίου[17]. Ο ίδιος κανονισμός θα εφαρμοστεί και στον Πόρο αλλά με κάποιες δευτερεύουσες τροπολογίες επιβαλλόμενες από τις τοπικές συνθήκες. Η οργανωτική διάταξη των Ορφανοτροφείων αναφέρεται στις αρμοδιότητες επιστάτη, υποεπιστατών, δεκανέων και του οικονόμου, στον προγραμματισμό της καθημερινής ζωής των τροφίμων. Η επιστασία του ιδρύματος του Πόρου ανατέθηκε στον Β. Καποδίστρια και του "πτωχοτροφείου" Ναυπλίου προσωρινά στον συνταγματάρχη Ἑϋδεκ. Επιστάτες και διδάσκαλοι των ορφανών στο Ναύπλιο διετέλεσαν ο Ν. Νικητόπλος και Γ. Λιώνδας.[18]

Το ίδρυμα της Αίγινας και οι εγκαταστάσεις του

Το τρίτο προσωρινό ορφανοτροφείο λειτούργησε στο μετόχι του Μοναστηρίου της Αίγινας και κατατάχθηκαν σ'αυτό εξηνταέξι παιδιά και νέοι που απελευθερώθηκαν με χρήμα-

---

12. Γρ. Δαφνής, *Ιωάννης Α. Καποδίστριας· η γένεση του ελληνικού κράτους*, εκδ. "Ίκαρος", Αθήνα 1975, σ. 292. Αλ. Λαμπράκη-Παγανού, *Η εκπαίδευση των ελληνίδων*... ό.π., σ. 56-57.

13. G.N. Leontsinis, *The island of Kythera a social history (1700-1863)*, S. Saripolos' Library, Athens 1987, σ. 309· του ίδιου, *Ζητήματα επτανησιακής κοινωνικής ιστορίας*, εκδ. "αφοί Τολίδη", Αθήναι 1991, σ. 513.

14. ΕΠΙΣΤΟΛΑΙ, τ. Α', σ. 367-368. Ελ. Κούκκου, *Ο Καποδίστριας και η Παιδεία (1827-1832)*, Β', *Τα εκπαιδευτικά ιδρύματα της Αιγίνης*, Αθήναι 1972, σ. 64, 71.

15. ΕΠΙΣΤΟΛΑΙ, τ. Β', σ. 174. Ελ. Κούκκου, *Τα εκπαιδευτικά ιδρύματα*... ό.π., σ. 68.

16. Β. Παπαγεωργίου, *Ο Καποδίστριας εις την εκπαίδευσιν*, Αθήναι 1939, σ. 26-27.

17. ΓΑΚ, ΚΑ, Έκτακτοι Επίτροποι, φ. 65-66, 9.11.1828.

18. Ελ. Κούκκου, *Τα εκπαιδευτικά ιδρύματα*... ό.π., σ. 71.

τα της Γαλλικής Αυλής, ύστερα από πολύχρονη αιγυπτιακή αιχμαλωσία[19]. Η ανάπτυξη της φιλανθρωπικής κυψέλης στο μετόχι αποτελεί τον πρώτο τοπικό πυρήνα του Ορφανοτροφείου της Αίγινας, του οποίου το κτίριο ανεγειρόταν και τα ορφανά αυτά ήταν τα πρώτα που στεγάστηκαν στις μόνιμες εγκαταστάσεις του στις 9 Μαρτίου 1829.

Το ζήτημα της ανέγερσης των κτιριακών εγκαταστάσεων του Ορφανοτροφείου ήταν δύσκολη αλλά αναγκαία υπόθεση. Η κυβέρνηση έσπευσε να καλύψει το ποσό που χρειάζοταν προστρέχοντας κατ'αρχήν στην ιδιωτική πρωτοβουλία και τις εκούσιες εισφορές, τις οποίες ανάλογα με τις περιστάσεις συμπλήρωνε και κατηύθυνε προς το σκοπούμενο. Συνδρομές απλών πολιτών (ακόμη και αναφερόμενων ως ανώνυμων) έχουν περισσότερο συμβολική αξία[20]. Οικονομικά προσέφερε και ο ίδιος ο κυβερνήτης. Το κτίριο οικοδομήθηκε κυρίως με φιλεκπαιδευτικές ερανικές δωρεές των ομογενών και των Ευρωπαίων φιλελλήνων, από τη Ρωσία[21], Ολλανδία, Γερμανία, Ελβετία κλπ[22]. Οι συνεισφορές αυτές υπερέβησαν το 300.000 φράγκα (780.000 γρόσια), ενώ το ποσό που διατέθηκε για τις κτιριακές δαπάνες μέχρι τον Αύγουστο του 1830 ανέρχεται σε 524.072:20 γρόσια[23], τα οποία ανέρχονται στο 55,81% των δαπανών.

Εχέγγυο καλής συνεργασίας των τοπικών αρχών της Αίγινας με την κυβέρνηση ήταν η δωρεοδότηση έκτασης γης πενήντα πέντε στρεμμάτων από τη δημογεροντία και τους κατοίκους για να γίνει ο κήπος καθώς και η παραχώρηση προσκείμενης στο ναό οικίας[24]. Στο συγκρότημα ενσωματώθηκαν, ακόμη, ορισμένα στρέμματα γης[25] και προσαρτήθηκαν δυο οικίσκοι του Γ. Ηριώτη[26] και ένας του Γ. Γεννάδιου[27], που συνολικά εκτιμήθηκαν σε 1119,20 φοίνικες. Το σχέδιο να αγοραστεί ο καλύτερος ανεμόμυλος της Αίγινας, με σκοπό να περισταλούν τα έξοδα τροφοδοσίας παραπέμφθηκε στις καλένδες, αφού στην έγγραφη απάντησή της η Γραμματεία υπογράμμιζε την ταμειακή αδυναμία[28].

---

19. Αρχείο Ορφανοτροφείου, κατάστιχο 021, ΤΧΟ/ΕΒΕ· Αικ. Κορδούλη, "Το Αρχείου του Ορφανοτροφείου Αιγίνης της ΕΒΕ", *Πρακτικά Β' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών*, τ. Ι, σ. 426.

20. ΓΕΕ, φ. 8 (1.2.1828), σ. 35· φ, 11 (11.2.1828), σ. 48· φ. 40 (2.6.1828), σ. 166-167· φ. 57 (8.8.1828), σ. 240.

21. Σπ. Τρικούπης, *Ιστορία της Ελληνικής Επαναστάσεως*, τ. Δ', Αθήναι 1879, σ. 282.

22. ΓΕΕ, φ. 68 (15.9.1828), σ. 281-282. ΕΠΙΣΤΟΛΑΙ, τ. Α', σ. 95. Δ. Μακρυνιώτη, *Η παιδική ηλικία στα αναγνωστικά βιβλία 1834-1919*, Ίδρυμα Ερευνών για το παιδί, εκδ. "Δωδώνη", Αθήνα 1986, σ. 203. Ελ. Καλλιγά, *Η πρόνοια για το παιδί στην Ελλάδα του 19ου αιώνα*, Ίδρυμα Ερευνών για το παιδί, εκδ. "Δωδώνης", Αθήνα 1990, σ. 60-61.

23. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 30, Σχολικά· ΔΑΣΚ, τ. Β', σ. 1294.

24. ΕΕ, φ. 5 (16.1.1829), σ. 16-17. Λ. Βελέλης, *Ο Καποδίστριας ως θεμελιωτής της δημοτικής εκπαιδεύσεως*, εκδ. "Ι.Ν. Σιδέρης", Αθήναι 1908, σ. 94. Για τις αντιρρήσεις που διατυπώθηκαν πολύ αργότερα ως προς τη θέση και τον προσανατολισμό των εγκαταστάσεων βλ. εφημ. "Αθηνά", φ. 133 (20.7.1833) σ. 534.

25. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, Σχολικά, 30.12.1830.

26. Πρωτόκολλον εισερχομένων της Γραμματείας των Ε. και Δ.Ε., 1.9.1829 - 21.12.1831, αριθμ. 2541 / 21.3.1831.

27. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 21, Σχολικά, 16.11.1829.

28. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 36, Σχολικά, 13.2.1831. Πβ. Ελ. Κούκκου, *Τα εκπαιδευτικά ιδρύματα...* ό.π., σ. 74.

Το Μάρτιο του 1829 οι πρώτοι εγκατασταθέντες υποδέχθηκαν άλλα εκατόν εξήντα ορφανά από τον Πόρο και διακόσια πενήντα από το Ναύπλιο. Έτσι, όταν στις 6.4.1829 γίνονται τα επίσημα εγκαίνια του Ορφανοτροφείου και του ναού του[29], οι κυβερνητικές αρχές βρίσκουν συγκεντρωμένους τετρακόσιους εβδομηνταέξι τροφίμους. Η πρόταση του διοικητή Μήλου-Σίφνου Ι. Πιτάρη να μεταφερθούν στην εκκλησία του Ορφανοτροφείου ναόκτητα ιερά λείψανα της Π. Χώρας Μήλου έναντι οικονομικού ανταλλάγματος προς φτωχούς Μηλίους δεν εγκρίνεται από τον Ν. Χρυσόγελο για λόγους θρησκευτικής ευταξίας και δημοσιονομικής ένδειας[30]. Στο ναό του Ορφανοτροφείου έγιναν δωρεές λειτουργικού εξοπλισμού[31] και ανατέθηκε στους αγιογράφους Ευστρ. Ζωγράφο, Κ. Φανέλη και τον μετακαλούμενο από τη Βιέννη Γ. Βότζα η διακόσμησή του[32].

Την ημέρα των εγκαινίων παρίσταται και ο έκτακτος επίτροπος Δυτικών Σποράδων Βιάρος Καποδίστριας, ο οποίος θα διοριστεί Πρόεδρος της προσωρινής, τριμελούς Διοικούσας Επιτροπής[33]. Ο Β. Καποδίστριας αποτελούσε το διαμεσολαβητικό πρόσωπο με τον Κυβερνήτη και τη Γραμματεία. Στον ιεροδιάκονο Γρ. Κωνσταντά επαφίεται η ενασχόληση "περί την οικονομίαν" λόγω της εμπειρίας του και της μαρτυρίας του δημόσιου βίου του. Ο αρχιμανδρίτης από την Άνδρο Λεόντιος Καμπάνης είχε την άμεση επιστασία της ευπρέπειας του ιδρύματος και της συμπεριφοράς προσωπικού και ορφανών. Ο Λ. Καμπάνης παρέμεινε στη θέση αυτή μέχρι τα μέσα Μαΐου του 1832.

Η διευθύνουσα το Ορφανοτροφείο επιτροπή συμπλήρωνε πεντάμηνη θητεία, όταν τον Β. Καποδίστρια διαδέχεται ο Ανδρέας Μουστοξύδης. Ο Μουστοξύδης θ' αποδειχθεί ο κινητήριος νους του Ορφανοτροφείου και καθ'όλη την παραμονή του σ'αυτό ακολουθεί φιλοκαποδιστριακή γραμμή. Θεωρώ ότι ο Καποδίστριας ήδη από το 1827 τον προώριζε γι' αυτήν την επιτελική θέση. Σ'αυτό συνηγορούν οι επαφές των δύο ανδρών[34], η συνάντησή τους στη Μπολόνια[35] και η εντολή να συντάξει ο Μουστοξύδης μελέτη για την πολιτιστική αναβάθμιση της Ελλάδας και την εκπαιδευτική μέριμνα των διασκορπισμένων στην Ευρώπη ομοεθνών ορφανών.

Ο Α. Μουστοξύδης (1785-1860) είχε σπουδάσει στην Κέρκυρα και Ιταλία. Η επίδοσή

---

29. Ελ. Κούκκου, *Τα εκπαιδευτικά ιδρύματα*... ό.π., σ. 70-71.

30. Χ. Μπαμπούνης, "Η τύχη ναόκτητων ιερών λειψάνων της Χώρας της Μήλου· μια μετακομιδή που δεν έγινε", εφημ. "*Μήλος*", φ. 217 (30.11.1996), σ. 7.

31.ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 38, Σχολικά, 12.4.1831. ΓΕΕ, φ. 2 (9.1.1832), σ. 11.

32. Πρωτόκολλον εξερχομένων της Γραμματείας Ε. και της Δ.Ε., 1829-1832, αριθμ. 245 / 19.12.1829. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 23, Σχολικά, 4.1.1830. Στην εκκλησία του Ορφανοτροφείου αφιερώνονται και ιερά άμφια μεταστάντος μοναχού. (ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 22, Σχολικά, 27.12.1829).

33. ΓΕΕ, φ. 40 (25.5.1829), σ. 155-156. Το διάταγμα έχει οκτώ άρθρα. Τα άρθρα στ'-η' αναφέρονται στη διδασκαλία. Βοηθοί της τριμελούς επιτροπής διορίζονται οι Ν. Νικητόπουλος και Ι. Βενθύλος, οι οποίοι μαζί με τον Κωνσταντά φροντίζουν ιδιαίτερα και την αγωγή των μαθητών.

34. Ε.Ι. Μανής, *Ανδρέας Μουστοξύδης 1785-1860· ο επιστήμων, ο πολιτικός, ο εθνικός αγωνιστής*, εν Αθήναις 1960, σ. 40.

35. Δ. Φωτιάδης, *Η Επανάσταση του Εικοσιένα*, τ. IV, εκδ. "Ν. Βότσης", Αθήνα 1980, σ. 17.

του στα νομικά του αποφέρει διδακτορικό τίτλο από το Πανεπιστήμιο της Ρανίας[36], ενώ η ευρυμάθεια και αρχαιγνωσία του μαρτυρείται από το εκδοτικό και συγγραφικό του έργο[37]. Ο Μουστοξύδης επιδίωξε με την πνευματική του παραγωγή να προβάλει τη συνέχεια του ελληνισμού και να τονώσει το ενδιαφέρον της ευρωπαϊκής διανόησης για την Ελλάδα. Γνωστή είναι η συνδρομή του στο έργο του Φωριέλ.

Με τον υπ. αριθμ. 2/21.10.1829 ψήφισμα που ενεργεί ο Γραμματέας των Εκκλησιαστικών και της Δημόσιας εκπαίδευσης Ν. Χρυσόγελος[38], ο Μουστοξύδης επιλαμβάνεται της αποστολής του, η οποία έχει οργανωτικό, παιδαγωγικό και εκπαιδευτικό χαρακτήρα. Η συμβολή του στη χάραξη του θεωρητικού πλαισίου της παιδείας είναι σημαντική. Άλλωστε, ο Μουστοξύδης έχει τη δυνατότητα να διαλεχθεί απευθείας με τον Καποδίστρια, αφού εκείνος τον θεωρεί πάντοτε "πρόθυμον συμπράκτορα"[39]. Ταυτόχρονα ο Μουστοξύδης διορίζεται Έφορος του Εθνικού Μουσείου και Διευθυντής του Εθνικού Τυπογραφείου. Το γραπτά διατυπωμένο σκεπτικό διαφυλάσσει το κύρος του Χρυσόγελου[40] αφού επικαλείται την αποδημία του στο Ναύπλιο και δηλώνει το συγκεντρωτικό πνεύμα του Καποδίστρια, από το οποίο εμφορείται και ο Μουστοξύδης.

Στις χίλιες διακόσιες πενήντα ημέρες της διεύθυνσης Μουστοξύδη το ορφανοτροφικό συγκρότημα οργανώθηκε στο σχολικό τομέα. Τρία αλληλοδιδακτικά, ισάριθμες κλάσεις ελληνικών μαθημάτων, έξι τεχνικά εργαστήρια, το Πρότυπο και το Κεντρικό Σχολείο λειτούργησαν στο Ίδρυμα. Τα έγγραφα που έστειλε ο Μουστοξύδης, οι εντύπωσεις που απεκόμισε ο Κυβερνήτης κατά την παραμονή του επί δεκαοκτώ ημέρες στην Αίγινα κατά το χρονικό διάστημα Φεβρουαρίου-Απριλίου 1830 και η απολογιστική έκθεση του 1830[41] συγκλίνουν στο ότι σημειώνονται αργά αλλά σταθερά βήματα προόδου.

Ο τυπικός στην έγγραφη επικοινωνία του Μουστοξύδης βλέποντας, παράλληλα, ότι ελλείπει ο κατάλληλος χώρος υποδοχής επισκεπτών του Ορφανοτροφείου ζήτησε γραφείο[42] και την προσθήκη αντιγραφέα υπαλλήλου[43] που να γνωρίζει επαρκώς τα ελληνικά και

---

36. Ι.Β. Τσάγκας, *Η θρησκευτική αγωγή στο εκπαιδευτικό έργο του Ιωάννη Καποδίστρια*, εκδ. "Παγουλάτος", Αθήνα 1992, σ. 120.

37. Όταν ο Μουστοξύδης εξέδωσε τον "περί αντιδόσεως" λόγο του Ισοκράτους πρότεινε στον Κοραή να σχολιάσει το κείμενο. Να σημειωθεί ότι ο Μουστοξύδης αναγνωρίστηκε ως εταίρος Ακαδημιών και επιστημονικών ιδρυμάτων, όπως της Αρχαιολογικής Εταιρείας Φλωρεντίας, της Φλωρεντιανής Ακαδημίας και του Instituto di Corrispondenza Archeologica di Roma [Βλ. και Τ. Αθ. Γριτσόπουλος, "Μουστοξύδης Ανδρέας", *ΘΗΕ* 9 (1966), στ. 134.

38. ΓΕΕ, φ. 77 (16.11.1829), σ. 309. Γ.Δ. Δημακόπουλος, *Ο κώδιξ των ψηφισμάτων της Ελληνικής Πολιτείας*, τ. Β', 1829-1832, Αθήναι 1972, σ. 67.

39. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 21, Σχολικά, 6.11.1829.

40. ΕΠΙΣΤΟΛΑΙ, τ. Γ', σ. 265. ΔΑΣΚ, τ. Α', σ. 339-340.

41. Ελ. Κούκκου, *Τα εκπαιδευτικά ιδρύματα...* ό.π., σ. 127-128, 141-145.

42. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 24, Σχολικά, 5.2.1830.

43. Τον Οκτώβριο του 1829 ο Καποδίστριας είχε υποδείξει την πρόσληψη του Κ. Βλάχου (ΕΠΙΣΤΟΛΑΙ, τ. Γ', σ. 263).

στοιχειωδώς ξένες γλώσσες[44]. Το πολύμοχθο του καθημερινού έργου δε μειώνει τη διάθεσή του να συγκροτήσει - σύμφωνα με την αποδεκτή κατηγοριοποίηση και ειδολογική κατάταξη - αυτοδύναμα αρχεία για το Ορφανοτροφείο, το Κεντρικό Σχολείο, το Μουσείο και για τις διάφορες Επιτροπές[45]. Η Γραμματεία κάθε άλλο παρά είχε λόγο να διαφωνήσει στη συστηματική αρχειακή οργάνωση του Ιδρύματος.

Ο θάνατος του Καποδίστρια επιφέρει την υποβολή παραίτησης του Μουστοξύδη στην οποία συμφωνεί και ο Ν. Χρυσόγελος. Ωστόσο, παρότι μετακαλείται στο Ναύπλιο για διαβουλεύσεις, δεν απαλλάσσεται των καθηκόντων του[46]. Παρέμεινε στη θέση του μέχρι το Μάρτιο του 1832, οπότε επανέρχεται επί του θέματος και η παραίτησή του γίνεται τώρα δεκτή. Η κατάρρευση της κυβέρνησης του Αυγουστίνου Καποδίστρια προκαλεί την αποκορύφωση της δυσμένειας προς το πρόσωπό του. Η δυσμένεια αυτή σε συνάρτηση με την αντιπαλότητα συνεργατών του, αντιπαλότητα που προκλήθηκε από τη στάση του στο ζήτημα του όρκου των δημοσίων υπαλλήλων[47], τις διαφορές σε ορισμένα εκπαιδευτικά ζητήματα[48] και τον τρόπο επικοινωνίας τους, συνιστά τη ληξιαρχική πράξη του τέλους της δράσης του στο ελληνικό κράτος[49]. Χαρακτηριστικό είναι ότι σταδιακά ο Μουστοξύδης εγκαταλείπει το πλήρους αυτοπεποίθησης ύφος του για να φτάσει να ισχυριστεί ότι "δεν πρέπει να αγνοεί η Διοικητική Επιτροπή ότι δεν ήμουν παρά ένας απλός Διευθυντής των καταστημάτων τούτων, και ότι άλλα υποκείμενα μετείχαν μαζί μου της ίδιας ευθύνης ή μάλλον επ'αυτοίς εβάρυνε ολόκληρη η ευθύνη"[50].

Τον Απρίλιο του 1832 διευθυντής του Ορφανοτροφείου ορίζεται ο Λ. Δεσύλλας[51]. Στην ουσία πρόκειται για μια μεταβατική κατάσταση, προκειμένου να διενεργηθεί διαχειριστικός έλεγχος. Έχω τη γνώμη ότι ο Δεσύλλας εκτελεί χρέη προσομοιάζοντα με εκείνα του αναπληρωτή διευθυντή, έως ότου διορίζεται τριπρόσωπο Διευθυντήριο αποτελούμενο από τους Γρ. Κωνσταντά, Αλ. Σούτσο και Θ. Φαρμακίδη[52], το οποίο λαμβάνει το σχήμα Γρ.

---

44. Ο Μουστοξύδης είχε ήδη αντιληφθεί ότι "όσην επιμέλειαν και αν καταβάλλει τις εις την ακριβή εκτέλεσιν των υπηρεσιών.. συμβαίνει... συχνάκις εις την Ελλάδα να μην λαμβάνει την προσήκουσαν βοήθειαν από τους υπαλλήλους..." (ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 24, Σχολικά, 12.2.1830).

45. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 24, Σχολικά, 12.2.1830.

46. Ε.Ι. Μανής, *Ανδρέας Μουστοξύδης*... ό.π., σ. 76. Ελ. Κούκκου, *Τα εκπαιδευτικά ιδρύματα*... ό.π., σ. 157-159.

47. Χρ. Γ. Κωνσταντινόπουλος, *Η Αίγινα στα χρόνια του Καποδίστρια*, Αθήναι 1968, σ. 80-83.

48. Ξ. Αναστασιάδης, *Γεωργίου Γενναδίου βίος-έργα-επιστολαί*, τ. Β', εν Παρισίοις 1926, σ. 306-307.

49. Το Φεβρουάριο του 1833 ο Μουστοξύδης εκλέγεται πρώτος βουλευτής Κέρκυρας στη IV Ιόνιο Βουλή και διατελεί Άρχων της Παιδείας της Ιονίου Πολιτείας (Ε.Ι. Μανής, *Ανδρέας Μουστοξύδης*... ό.π., σ. 91-93. Αγ. Νικοκάβουρα, Ο Ανδρέας Μουστοξύδης... ό.π., σ. 11).

50. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 48, Σχολικά, 12.4.1832.

51. Ελ. Κούκκου, *Τα εκπαιδευτικά ιδρύματα*... ό.π., σ. 160-161.

52. ΓΑΚ, Γ. Βλαχογιάννη χφ. Β 143, σ. 5-6. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 49, Σχολικά, 17 και 20.5.1832. Ο Φαρμακίδης, σφοδρός πολέμιος του Μουστοξύδη, αντιμετώπισε δυσκολίες και στο διορισμό του ως εφόρου του Προτύπου και Κεντρικού Σχολείου (ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 53Α, Σχολικά, 22.9.1832, 2 και 11.10.1832).

Κωνσταντάς, Ν. Δούκας, Γ. Καραμάνος εξαιτίας της παραίτησης δύο μελών του. Ο Καραμάνος, όπως αποδεικνύεται από τα κατάλοιπα των ΓΑΚ, εμφανίζει - αυτοπροβαλλόμενος - τη μεγαλύτερη δραστηριότητα. Ο Καραμάνος θα απολυθεί το Δεκέμβριο του 1832 και τη θέση του καταλαμβάνει ο Κυρίτζης Μαργαρίτου[53]. Προβλήματα συνεργασίας παρατηρούνται συχνά μεταξύ των μελών της επιτροπής[54].

Η Γραμματεία στην εποχή που εκτείνεται από τους τελευταίους μήνες της διεύθυνσης Μουστοξύδη μέχρι και την έλευση του Όθωνα, φαίνεται ότι αποκτά μέρος του εξ επαγγέλματος παρεμβατικού της ρόλου και της γενικότερης εποπτικής δικαιοδοσίας της, αλλά δεν έχει τη δυνατότητα ν' αναστρέψει την πορεία του. Το Ορφανοτροφείο συνεχώς παρακμάζει. Το 1837 έχει πλέον μεταφερθεί στο Ναύπλιο[55] και στις 16 Οκτωβρίου 1844 διαλύεται[56].

Η φθίνουσα πορεία του Ορφανοτροφείου είχε ήδη διαπιστωθεί και από τη Γραμματεία της ύστερης καποδιστριακής περιόδου και τα μέλη της Επιτροπής του είχαν τεθεί προ των ευθυνών τους. Συγκεκριμένα, η Γραμματεία αξιολογούσε το γεγονός ότι, εκτός από τη δυσκολία των περιστάσεων και τη χρηματική αμηχανία, υπήρξε δυσκολία προσαρμογής της Επιτροπής στα κελεύσματα και προβλήματα όσον αφορά στην ενέργεια του μέτρου της ελάττωσης προσωπικού και τροφίμων του καταστήματος, παρά τις σαφείς εντολές που είχαν δοθεί[57].

Επί Μουστοξύδη είχε σχηματιστεί ένα ευρύ σώμα υπαλληλικού προσωπικού[58], συνιστάμενο από τον εφημέριο του ναού, τον ιατρό και σαράντα δυο, ακόμη, υπαλλήλους[59], εκτός από τους διδασκάλους και τα άλλα τα, αυξημένων ευθυνών, πρόσωπα. Ήδη από τις 12 Μαΐου 1832 η Δ.Ε.Ε., προφανώς μετά από εισήγηση της Γραμματείας, επέβαλε την περικοπή του προσωπικού κατά 31,12%, περιορίζοντάς το στα τριανταένα άτομα[60]. Κι ενώ φαίνεται ότι Επιτροπή θα προχωρήσει σε μεγαλύτερη μείωση (στα όρια του 50%), τελικά το διάταγμα 10/12.5.1832 δεν ενεργείται στην εντέλεια[61], τουλάχιστον έως το τέλος του φθινοπώρου του 1832. Η ίδια η Γραμματεία, κάτω από το κράτος πιέσεων και ανθρωπιστικών

---

53. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 55, Σχολικά, 27.12.1832· φ. 56, Σχολικά, 4.1.1832.

54. Βλ. Δ.Κ. Μαυροσκούφης, *Εκπαίδευση και εκπαιδευτική πολιτική στην Ελλάδα 1821-1832*, εκδ. "Ενυάλειο Κληροδότημα", Θεσσαλονίκη 1996, σ. 389-392.

55. Α.Ι. Κλάδος, *Εφετηρίς του Βασιλείου της Ελλάδος για το έτος 1837*, Αθήναι 1837, σ. 156.

56. Ι.Δ. Μαστρογιάννης, *Ιστορία της κοινωνικής πρόνοιας της Νεωτέρας Ελλάδος (1821-1960)*, Αθήνα 1960, σ. 65. Γ. Ληξουριώτης, *Κοινωνικές και νομικές αντιλήψεις...* ό.π., σ. 146-147.

57. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 56, Σχολικά, 10.1.1833.

58. Ι.Δ. Μαστρογιάννης, *Ιστορία της κοινωνικής πρόνοιας...* ό.π., σ. 100. Ελ. Κούκκου, *Τα εκπαιδευτικά ιδρύματα...* ό.π., σ. 100.

59. Η πρόσληψη και η απόλυση υπαλλήλου τελούσε υπό την έγκριση της Γραμματείας, η οποία κατά κανόνα δεν είχε αντιρρήσεις στις επιλογές της διεύθυνσης του Ορφανοτροφείου. Ο Χρυσόγελος, όμως, κρίνει απαραίτητο για λόγους ανθρωπιστικούς να παρέμβει και να δώσει εντολή επαναπρόσληψης της συζύγου του Σπ. Μπούσκου που απολύθηκε ενώ είχε λάβει άδεια εγκυμοσύνης και τοκετού (ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 42, Σχολικά, 28.8.1831).

60. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 49, Σχολικά, 12.5.1832.

61. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 51, Σχολικά, 5.7.1832.

συναισθημάτων ορισμένες φορές φαίνεται να παλινδρομεί[62].

Η κυβέρνηση επιθυμώντας να διευθετήσει τα οικονομικά του Ορφανοτροφείου θέσπισε ειδικές διατάξεις[63]. Στη λήξη κάθε μήνα ο Διευθυντής του Ορφανοτροφείου ήταν υποχρεωμένος να παρουσιάζει μέσω της Γραμματείας λεπτομερή λογαριασμό των εξόδων και τον υποθετικό λογαριασμό του επόμενου μήνα[64]. Είναι εμφανές ότι στην καποδιστριακή περίοδο είχε δοθεί ιδιαίτερη προσοχή στην υπόθεση του Ορφανοτροφείου, για το οποίο είχαν διατεθεί μεγάλα ποσά, συγκριτικά με τις περιορισμένες δυνατότητες της Ελληνικής Πολιτείας. Υπάρχουν αξιόπιστες μαρτυρίες που αναβιβάζουν το ποσό μέχρι την Δ΄ εν Άργει Εθνοσυνέλευση στα 568.359 γαλλικά φράγκα, μέχρι, δε, το τέλος Φεβρουαρίου του 1833 στους 299.574,42 φοίνικες[65].

Ειδικότερα, από τους μηνιαίους ισολογισμούς που εναπόκεινται στα ΓΑΚ (βλ. πίνακα 13 και τα σχετικά διαγράμματα, σ. 154-156) προκύπτουν τ' ακόλουθα όσον αφορά τις λειτουργικές δαπάνες:

1) Οι δαπάνες για την τροφή και ενδυμασία-υπόδηση ανέρχονται στο 62,64% των δαπανών[66], ενώ ο λόγος των χρημάτων για την αμφίεση με εκείνα της τροφοδοσίας είναι 1/3,8 περίπου. Παρά τις κατηγορίες που διατυπώθηκαν, φαίνεται ότι στους τομείς αυτούς εκδηλώθηκε η μέριμνα της εξουσίας, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν έγιναν και έκνομες ενέργειες από ορισμένους κατώτερους υπαλλήλους[67].

2) Η μισθοδοσία του εκπαιδευτικού, διοικητικού και υπηρετικού προσωπικού προσεγγίζει το 20% των διατεθέντων χρημάτων και αυτό είναι μια ένδειξη του αριθμού των απασχολουμένων και του εύρους των αμοιβών τους.

3) Η ιατροφαρμακευτική περίθαλψη καλύπτει το 4,16%, ποσοστό ασφαλώς όχι υψηλό σε σχέση με τις ανάγκες και τη συγκυρία.

4) Ελαφρά άνω του 3% ευρίσκεται η δαπάνη για τις επισκευές- κτιριακές μικροκατασκευές καθώς και εκείνη για την αγορά των ξύλων, ένα έξοδο μάλλον εποχιακό.

Μετά την κατάθεση των λογαριασμών η Γραμματεία τους υπέβαλε στον Καποδίστρια αλλά ταυτόχρονα καθιστούσε γνωστό στο Ορφανοτροφείο ότι τους παρέλαβε ήδη. Η πρώτη επεξεργασία τους γίνεται από τη Γραμματεία και ο ίδιος ο Γραμματέας επισημαίνει τυχόν ελλείψεις ή ζητά διευκρινίσεις, ιδιαίτερα στην περίπτωση που δεν υπήρχε απόλυτη αντιστοιχία μεταξύ των χρημάτων που είχαν χορηγηθεί και όσων είχαν σημειωθεί[68]. Όταν

---

62. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, Σχολικά, 5.7.1832

63. ΓΕΕ, φ. 77 (16.11.1829), σ. 310

64. Βλ. και ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 51, Σχολικά, 12.7.1832

65. Αικ. Κορδούλη, "Το αρχείο..." ό.π., σ. 130. Δ. Αντωνίου, *Οι απαρχές του εκπαιδευτικού σχεδιασμού στο νεοελληνικό κράτος· το σχέδιο της Επιτροπής του 1833*, εκδ. "Πατάκης", Αθήνα 1992, σ. 132.

66. Πβ. ΓΑΚ, ΚΑ, Γενική Γραμματεία, φ. 237, 23.4.1830. Α. Μάμουκας, *Τα κατά την Αναγέννησιν της Ελλάδος*, τ. ΙΑ΄, Αθήναι 1852, σ. 140. Ελ. Κούκκου, *Τα εκπαιδευτικά ιδρύματα...* ό.π., σ. 73-74.

67. Α.Ρ. Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα*, Αθήναι 1894, σ. 369.

68. Βλ. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 36, Σχολικά, 10.2.1831.

Πίνακας 13

ΕΞΟΔΑ ΤΟΥ ΟΡΦΑΝΟΤΡΟΦΕΙΟΥ

ΜΗΝΕΣ	ΤΡΟΦΗ	ΕΝΔΥΜΑΣΙΑ-ΥΠΟΔΗΣΗ	ΙΑΤΡΙΚΗ ΦΑΡΜΑΚΕΥΤΙΚΗ ΠΕΡΙΘΑΛΨΗ	ΜΙΣΘΟΙ	ΣΚΕΥΗ
Σεπτέμβριος 1829	10267:08	1818:39	1055:28	5387:10	62:15
Οκτώβριος 1829	3485:33	5394:14	220:16	1893:20	783:22
Νοέμβριος 1829	4132:03	2457:06	753:24	5778:12	330:20
Δεκέμβριος 1829	13361:06	2403:19	511:23	2247:35	87:34
Ιανουάριος 1830	9591:34	1394:29	97:18	1599	84:15
Φεβρουάριος 1830	5685:02	1556:24	45	3235:12	338:11
Μάρτιος 1830	8390:03	2136:23	2205:35	1093:10	99:23
Απρίλιος 1830	9108:29	1898	—	4815:10	120:28
Μάιος 1830	10217:08	2016:16	—	1843:06	99:05
Ιούνιος 1830	5380:06	1287:22	1425	2011:26	5528
Ιούλιος 1830	5501:38	1268:31	1592:12	1992:16	32:07
Αύγουστος 1830	7529:30	861:05	—	4290	115:25
Σεπτέμβριος 1830	8862:27	1126:17	—	2279:16	172:10
Οκτώβριος 1830	12959:30	2722:20	—	1876:37	102:25
Νοέμβριος 1830	7809:28	941:24	—	541:20	91:23
Δεκέμβριος 1830	8443:23	1519:02	1325:29	4721:38	110:11
Ιανουάριος 1831	9942:01	1996:30	1322:13	8668:13	73:09
Φεβρουάριος 1831	7463:12	2180:04	—	3099:10	174:33
Μάρτιος 1831	7894:09	3769:24	—	2.786:26	308:10
Απρίλιος 1831	6813:08	985:17	—	3051:19	73:05
Μάιος 1831	9118:39	1466:05	3006:39	2999:13	256:33
Ιούνιος 1831	7796:38	1407:20	2187:22	3050:33	179:34
Ιούλιος 1831	7510:27	994:05	—	3088:13	25:28
Αύγουστος 1831	11676:31	1101:34	1254:14	3058:13	194:15
Σεπτέμβριος 1831	3297:31	926:31	400	1145	176:08
Οκτώβριος 1831	12181:19	1313:01	278	2030:19	79:24
Νοέμβριος 1831	10165:38	1262:39	1213:23	4896:26	106:31
Δεκέμβριος 1831	7045:36	1456:10	620:14	2369:03	139:22
Ιανουάριος 1832	9329:19	1276:06	948:09	2471:13	46:04
Μάρτιος 1832	5926:29	2986:04	437:30	1287:13	60:22
Μάιος 1832	8554:13	1313:34	541:03	5603:13	72:36
Ιούνιος 1832	3042:16	1385:01	272:34	5902:13	181:11
γρόσια	**258486:34**	**56624:36**	**21715:26**	**101114:38**	**4834:37**
ΣΥΝΟΛΟ **αναγωγή σε φοίνικες**	**103394,74**	**22649,96**	**8686,26**	**40445,98**	**1993,97**
%	**49,53**	**10,84**	**4,16**	**19,37**	**0,93**

Πηγή: ΓΑΚ, Κ.Α., Υπουργείον Θρησκείας, φ. 19-51, Σχολικά.

ΚΑΤΑΣΚΕΥΕΣ ΕΠΙΣΚΕΥΕΣ	ΠΛΥΣΙΜΟ ΕΝΔΥΜΑΤΩΝ	ΞΥΛΑ	ΠΟΙΚΙΛΑ	ΒΟΗΘΗΜΑΤΑ	ΣΥΝΟΛΟ	
					Γρόσια	Αναγωγή σε φοίνικες
644:13	344:13	1006:20	294:25	465:20	21346:31	8538,71
822:33	295:31	—	193:06	773:10	13862:25	5545,05
566:20	278:23	—	548:06	544:10	15389:04	6155,64
430:20	333:38	1132:12	497	725:20	21731:07	8692,47
1701:39	534:18	99:39	267:24	707:20	16078:26	6431,56
1466	249:20	356:05	572:01	646:20	14150:15	5660,15
518:16	820:34	487:38	529:31	651:10	16933:23	6773,43
198:20	245:06	480:05	557:28	653:25	18077:31	7231,11
263:23	262:17	562:11	1454:22	578	17296:28	6918,68
252:13	341:37	402:30	442:25	527:20	12127:07	4850,87
854	291:35	638:25	298:12	473:10	12943:26	5177,46
85:08	260:19	623:20	430:10	445	14640:37	5856,37
398:35	348:13	31	476:16	5:20	13700:34	5480,34
1698:20	492:33	303:23	2313:25	30:20	22500:33	9000,33
666:19	333:23	505:34	903	30:20	11823:31	4729,51
3791:01	331:29	175	1356:19	28	21802:32	8721,12
140:19	684:11	715:35	648:19	65:32	24257:22	9703,02
419:10	326:30	477	560:02	241:08	14941:29	5976,69
259:20	259:01	392:20	627:06	151	16447:36	6579,26
261:39	585:28	542:25	697:17	159:10	13170:08	5268,08
119:35	285:21	686:15	952:19	142:25	19035:04	7614,04
191:08	297:06	981:05	699:22	144:20	16936:08	6774,48
86:27	469:29	145:10	512:18	119:20	12952:17	5180,97
129:25	330:34	610:15	988:29	131	19476:10	7790,50
181:10	259:35	536	787:13	145	7855:08	3142,08
293	285:28	503:30	617:08	13	17595:09	7038,09
102:20	606:22	340:10	1183:24	453	20331:33	8132,73
356	253:33	470:25	923:10	248:20	13882:33	5553,33
128:05	536:28	816:06	653	116:20	16321:30	6528,70
103:19	248:17	1307:36	773:39	131:20	13263:29	5305,49
257:25	475:31	428:36	784:13	314	18346:04	7338,44
593	198:09	480:20	395:10	255	12705:34	5082,54
17982:22	11869:32	16240:30	22939:19	10117	521926:24	208770,64
7193,02	**4747,92**	**6496,30**	**9175,79**	**4046,80**		
3,45	**2,27**	**3,11**	**4,40**	**1,94**		

Ραβδόγραμμα 1

ΕΞΟΔΑ ΚΑΤΑ ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ ΔΑΠΑΝΩΝ

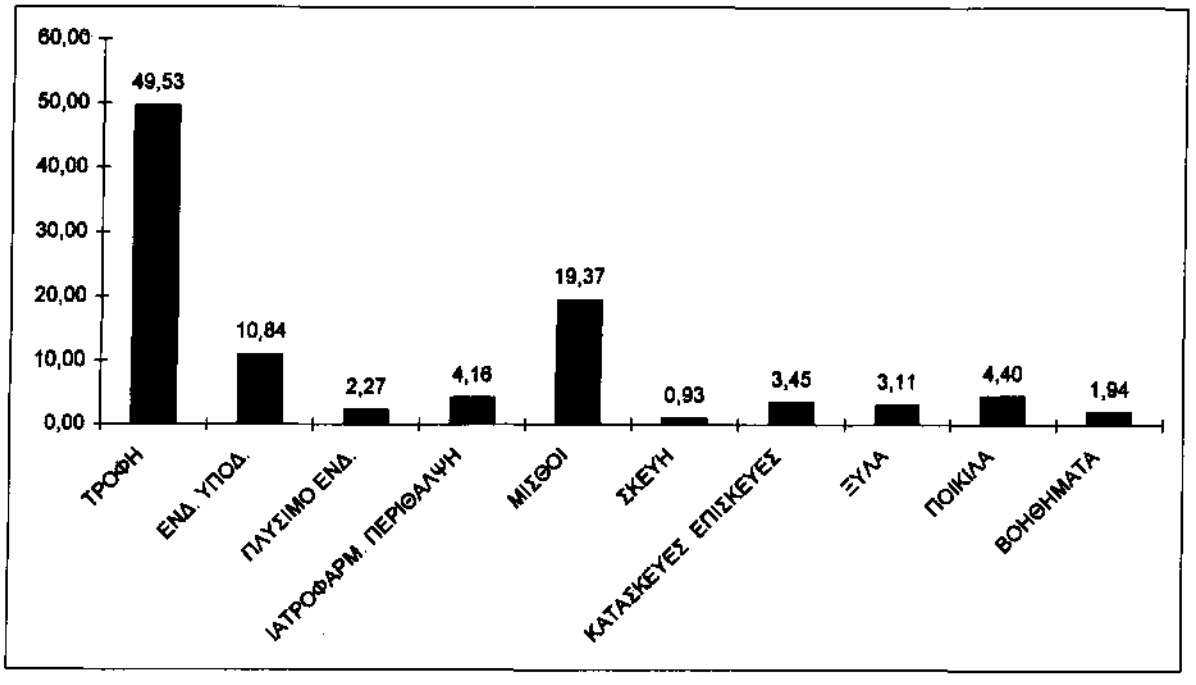

Γραφική Απεικόνιση 1

ΟΙ ΔΑΠΑΝΕΣ ΤΟΥ ΟΡΦΑΝΟΤΡΟΦΕΙΟΥ (Σεπτέμβριος 1829-Ιούνιος 1832)

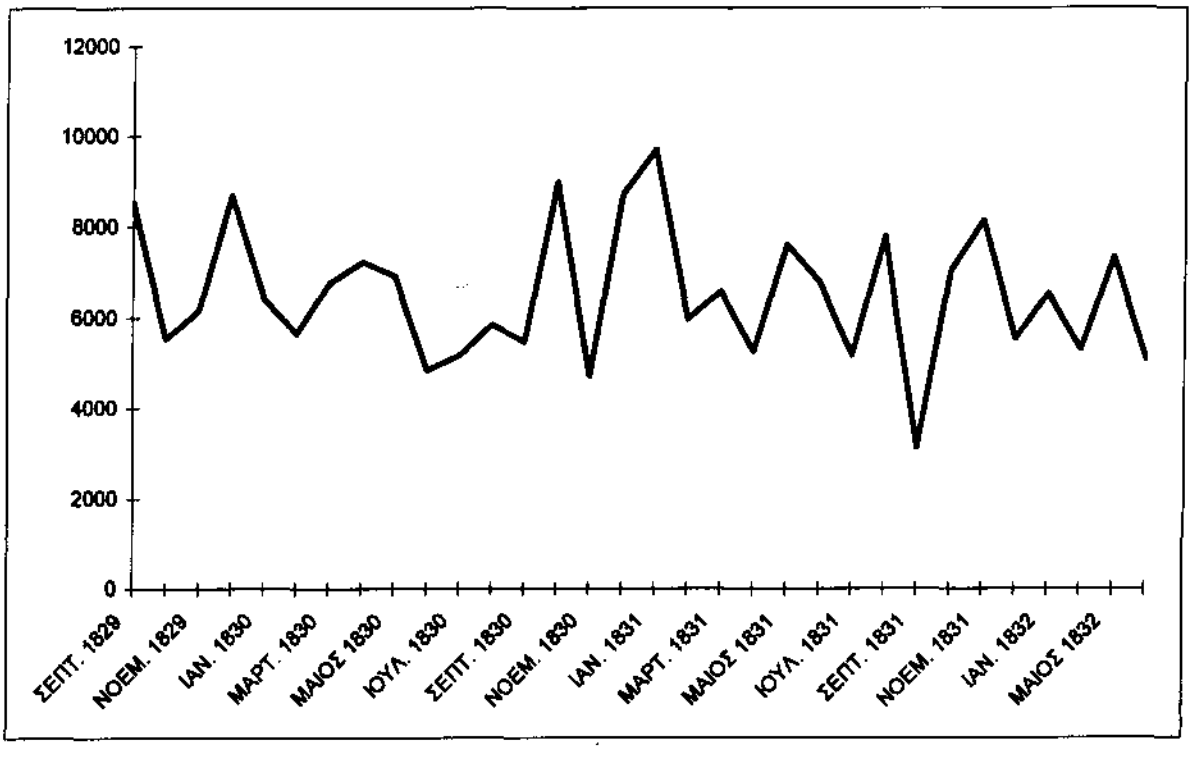

η Γραμματεία αποστέλλει το σώμα των λογαριασμών στον Καποδίστρια επισυνάπτει και μια εκκαθαριστική έκθεσή της, προκειμένου να προωθηθεί ταχύτερα η εξόφλησή τους ή να προχωρήσει κάθε άλλη σχετική διαδικασία. Ο Κυβερνήτης απαντώντας προβαίνει, αν χρειάζεται, στις δικές του παρατηρήσεις και δίνει οδηγίες. Συνήθως η Διεύθυνση του Ορφανοτροφείου λάμβανε τα εγκρινόμενα ποσά από το Διοικητή της Αίγινας, το Δασμοτελωνείο της Σύρου και το Νομισματοκοπείο, το οποίο εκταμίευε χρήματα ύστερα από σχετική διαταγή της Γραμματείας Οικονομίας, που προκαλούσε η προτερόχρονη ενέργεια της Γραμματείας των Εκκλησιαστικών και της Δ. Εκπαίδευσης[69].

Τα γενικά οικονομικά μέτρα για την ενίσχυση της εκπαίδευσης συμπεριέλαβαν και το Ορφανοτροφείο. Το ΙΑ΄ ψήφισμα της Δ΄ Εθνοσυνέλευσης θέσπισε τη φορολόγηση της εκκλησιαστικής περιουσίας προς όφελος και του Ιδρύματος[70]. Ανεξάρτητα από την προηγούμενη απόφαση, ο καθηγούμενος της μονής Αγ. Γεωργίου Σκύρου υποσχέθηκε να προσφέρει κατ' έτος 2.500 γρόσια για τον ίδιο σκοπό[71]. Στο τρίτο δεκαήμερο του Μαρτίου του 1830 η επί της Οικονομίας Γραμματεία καλείται να φροντίσει τη συγκέντρωση της προσφοράς του 2% των μηνιαίων αποδοχών των δημοσίων υπαλλήλων, όπως της Γραμματείας Στρατιωτικών και Ναυτικών, του Λογιστικού και Ελεγκτικού Συμβουλίου, της Έκτακτης Επιτροπείας Αργολίδας, του Προσωρινού Διοικητηρίου Πόρου[72], κλπ.

Παράλληλα, δε λείπουν προσφορές επώνυμων Ελλήνων (Σιμ. Γρ. Σίνας[73], Ιω. Σαγρέδος[74], κόμης Μοτσενίγος[75], Στεφ. Θεοτόκης[76]) αλλά και Ευρωπαίων αξιωματικών (ο ρώσος ναύαρχος Εϊδέκ[77] και ο γάλλος στρατηγός Γκεενώ[78]).

Οι τρόφιμοι και η αγωγή τους.

Η εστία του Ορφανοτροφείου της Αίγινας φιλοδόξησε να περιλάβει όσο μεγαλύτερο αριθμό ορφανών ήταν δυνατόν, υπό την προϋπόθεση βέβαια ότι θα μπορούσε να φέρει σε πέρας την αποστολή της περίθαλψης, της διορθωτικής παρέμβασης στο χαρακτήρα και τη συμπεριφορά τους, της εμφύσησης πνεύματος γνώσης και μάθησης. Οι ανάγκες όμως ήταν

---

69. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 39, Σχολικά, 7.5.1831· φ. 53β, 9.10.1832.

70. ΓΕΕ, φ. 55 (14.8.1829), σ. 225.

71. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 23, 11.1.1830. ΓΕΕ, φ. 9 (29.1.1830), σ. 33, ΕΠΟΣΤΟΛΑΙ, τ. Γ΄, σ. 335-336.

72. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 23, Σχολικά, 18.1.1830· φ. 25, Σχολικά, 31.3.1830.

73. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 27, Σχολικά, 16.5.1830: συνεισφορά 2007 27/100 δίστηλων (=12043,62 φ.).

74. ΓΕΕ, φ. 49 (25.6.1830), σ. 199: "τον τόκον του παρόντος έτους των 500 διστήλων" που κατατέθηκαν το 1828 στην Εθνική Χρηματιστική Τράπεζα. Το ποσόν της κατάθεσης ισοδυναμούσε με 3000 φοίνικες.

75. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 54, Κατάστιχο Κληροδοσιών: Δίστηλα 184 80/100 (= 1108,80 φ.).

76. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 27, Σχολικά, 28.5.1830: συναλλαγματική πενήντα δίστηλων (=300 φ.).

77. ΓΕΕ, φ. 53 (9.7.1830), σ. 216: δίστηλα 114 (=684 φοίνικες). Πβ. Χρ. Λούκος, *Η αντιπολίτευση*... ό.π., σ. 66.

78. ΕΕ, φ. 56 (26.11.1832), σ. 290-291: φράγκα 1000 (=3000 φοίνικες περίπου).

πολύ μεγάλες και γι' αυτό οι δυσκολίες στην εισαγωγή τους δεν έλειπαν.

Το περιορισμένο του χώρου κατέληγε σε πρόβλημα ύψιστης σπουδαιότητας. Ο Ν. Χρυσόγελος κατ' επανάληψη ζητούσε επίμονα από το Μουστοξύδη να τον πληροφορήσει "εάν υπάρχωσι τόποι κενοί εις το Ορφανοτροφείον, και πόσοι..."[79]. Στοιχεία που λαμβάνονταν σοβαρά υπ' όψη ήταν η ηλικία των υποψηφίων, η πατρίδα τους καθώς και η γενικότερη προσωπική τους κατάσταση[80].

Ο κύριος όγκος των τροφίμων εισάγονται στο Ορφανοτροφείο με εντολή του Κυβερνήτη. Ωστόσο υπήρχε μια συνεχής ροή ορφανών με τη μεσολάβηση και άλλων φυσικών και νομικών προσώπων, κρατικών υπηρεσιών και κοινοτικών παραγόντων. Το ευρύτερο οικογενειακό περιβάλλον των ορφανών για πολλούς λόγους (πενία, εμπιστοσύνη στην προνοιακή πολιτική, κλπ.) προσπαθεί να στείλει τα παιδιά στο Ίδρυμα. Συνήθως προβάλλουν τους αγωνιστικούς τίτλους της οικογένειας προσδοκώντας μια ευνοϊκότερη αντιμετώπιση. Ιδιαίτερη περίπτωση συνιστά, καθώς διασώζεται σε έγγραφο υπογεγραμμένο από το Ν. Χρυσόγελο, η πρόταση των επιτρόπων του υιού του Δ. Κηρασιώτη, οι οποίοι ταυτόχρονα με την υποβολή της σχετικής αίτησης κατέθεσαν γι' αυτό το σκοπό γρόσια 2.154:16. Με την κίνησή τους αυτή στόχευαν να υπερκεράσουν το κριτήριο της φτώχειας που θάπρεπε να διέπει τους εισαγόμενους. Η προσπάθειά τους τελεσφόρησε[81].

Ο Βιάρος Καποδίστριας, όσο διηύθυνε το Ορφανοτροφείο αλλά και μεταγενέστερα, προβαίνει σε παραστάσεις προκειμένου να βοηθήσει ορισμένα ορφανά. Όταν, δε, το κρίνει σκόπιμο, υπό την ιδιότητα του υπουργού, παρακαλεί το συνάδελφό του Ν. Χρυσόγελο ν' αποφανθεί θετικά ως προς το ζητούμενο[82]. Άλλοτε, πάλι, η Κυβέρνηση σε μια έκφραση καλής θέλησης, δέχεται ανάλογα αιτήματα μελών της διεύθυνσης και των διδασκάλων του Ορφανοτροφείου[83].

Προς τη Γραμματεία φθάνουν συχνά συστάσεις ιερωμένων και κρατικών αξιωματούχων για παιδιά απροστάτευτα και ανήμπορα να επιβιώσουν μόνα τους. Παράδειγμα αποτελεί ο Πέτρος που απελευθερώθηκε από τον Πατριάρχη Ιεροσολύμων και αγνοείται η πατρίδα του, η ηλικία του και η οικογενειακή του κατάσταση[84]. Καποδίστριας και Χρυσόγελος, πέρα από οποιεσδήποτε δογματικές πεποιθήσεις, ευχαριστούν τον καθολικό Ιωσήφ Άων για την απελευθέρωση δύο ορφανών τα οποία κατετάγησαν στο Ίδρυμα[85].

Περιπλανώμενα στους δρόμους παιδιά εντοπίζονται από την Αστυνομία[86] ή τις κατά

---

79. Αικ. Κορδούλη, "Το αρχείο..." ό.π., σ. 403.
80. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 23, Σχολικά, 13.1.1830.
81. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 22, Σχολικά, 27.12.1829.
82. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 25, Σχολικά, 26.3.1830.
83. Βλ. και ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 22, Σχολικά, 27.12.1829.
84. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 43, Σχολικά, 18.9.1831.
85. ΓΕΕ, φ. 43 (4.6.1830), σ. 171.
86. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 26, Σχολικά, 5.4.1830.

τόπους δημογεροντίες[87] και αποτίθενται στα χέρια της κυβέρνησης. Επιπλέον, Γάλλος αξιωματικός-μέλος της τοπογραφικής επιτροπής εξεδήλωσε την πρόθεση να μεταβεί στο Ναύπλιο και να παραδώσει στον Καποδίστρια εννιάχρονο απροστάτευτο παιδί[88]. Σε ορισμένες στιγμές, η συμπεριφορά του νέου στο Ορφανοτροφείο ίσως αποτελούσε στοιχείο για την εισδοχή του στο Εκκλησιαστικό Σχολείο[89]. Ειδική μεταχείριση επιφυλάχθηκε στα παιδιά του Γ. Καραϊσκάκη[90], για τα οποία προβλέφθηκε επιστάτης μισθοδοτούμενη από την ορφανοτροφική χορηγία της Κυβέρνησης[91].

Στα τέλη του 1829 υπήρχαν 495 υπότροφοι, ενώ ένα χρόνο αργότερα περιορίστηκαν σε 407[92]. Η μείωση του αριθμού των τροφίμων είναι συνισταμένη πολλών παραγόντων και δεν αποτύπωνε, προς το παρόν, διάθεση μείωσης του αριθμού τους εκ μέρους της εξουσίας. Μερικά παιδιά μετά από αίτηση των οικείων τους και έγγραφη άδεια της Γραμματείας[93] επανήλθαν στις εστίες τους, ελάχιστα άλλα που είχαν προβλήματα προσαρμογής απεπέμφθησαν προσωρινά, τριαντατρία πέθαναν[94], σαρανταπέντε προσανατολίστηκαν στην τεχνική και επαγγελματική εκπαίδευση και πενήντα έγιναν ναυτόπαιδες, ύστερα από την έγκριση του Καποδίστρια και συνεννοήσεις Γραματείας, διεύθυνσης του Ορφανοτροφείου, του Γραμματέα των Ναυτικών και της Ναυτικής Υπηρεσίας Πόρου[95].

Σε ολόκληρη την καποδιστριακή περίοδο συναντάται ένα όχι ευκαταφρόνητο ποσοστό προσφυγόπουλων από την Κρήτη[96], Κύπρο, Μ. Ασία, Κωνσταντινούπολη[97], Κέρκυρα[98], Θεσσαλία και Ήπειρο[99]. Η πολιτική του ελληνικού κράτους που ενδιαφέρεται για τους απανταχού Έλληνες αντανακλάται, παράλληλα με την ανθρωπιστική ευαισθησία, στο δυναμολόγιο του Ορφανοτροφείου.

Δραστική μείωση των τροφίμων επέρχεται μετά το θάνατο του Καποδίστρια, στο πλαίσιο των μέτρων περιστολής των δαπανών και μεταρρύθμισης του Ορφανοτροφείου. Πρό-

---

87. Βλ. και ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 52, Σχολικά, 3.8.1832.

88. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 31, Σχολικά 1.9.1830.

89. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 23, Σχολικά, 14.1.1830.

90. Για το θάνατο του Γ. Καραϊσκάκη και της γυναίκας του βλ. Αικ. Κουμαριανού, *Ο τύπος στον Αγώνα*, εκδ. "Ερμής", τ. Γ΄, Αθήναι 1971, σ. 297, 336-337. Βλ. και Γ. Ασπρέας, *Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος 1821-1921*, τ. Α΄, Αθήναι 1922, σ. 74.

91. Βλ. και ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 53α, Σχολικά, 3.9.1832· φ. 54, Σχολικά, 12.11.1832· φ. 55, Σχολικά, 8.12.1832· φ. 56, Σχολικά, 3.1.1833.

92. Ελ. Κούκκου, Τα Εκπαιδευτικά ιδρύματα... ό.π., σ. 85-86, 98-100.

93. Βλ. χαρακτηριστικά ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 27, Σχολικά, 13.5.1830.

94. Κ. Βαρθόλδη [Μένδελσων], *Ιστορία της Ελλάδος από της εν έτει 1453 αλώσεως της Κωνσταντινουπόλεως υπό των Τούρκων μέχρι των καθ' ημάς χρόνων*, Μέρος Β΄, Αθήναι 1876, σ. 92.

95. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 24, Σχολικά, 11.2.1830· φ. 28, Σχολικά, 19.6.1830.

96. Ελ. Μπελία, "Η παιδεία των Κρητών κατά την Ελληνικήν Επανάστασιν και την Καποδιστριακή περίοδον", *Μνημοσύνη* 1 (1967), σ. 279-280.

97. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 29, Σχολικά, 27.7.1830.

98. Βλ. και ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 28, Σχολικά, 7.6.1830.

99. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 30β, Σχολικά, 9.8.1830.

θεση και πρόταση υπήρξε ν' απομακρυνθούν όσοι υπερέβαιναν το 15ο έτος της ηλικίας τους και εκείνοι των οποίων οι γονείς είχαν στοιχειώδη οικονομική δυνατότητα[100]. Ο ρυθμός όμως διευθέτησης του ζητήματος, υποχρεώνει το Γραμματέα Ρίζο-Νερουλό να ζητήσει να πληροφορηθεί αν "απεβλήθησαν μετά δημοσίαν εξέτασιν όλοι ... οι υπέρ τα 16: έτη, και ... όσοι δεν εκαρποφόρησαν αναλόγως της διατριβής των ... ή έχουν συγγενείς ικανούς ... "[101].

Από τον κατάλογο (βλ. πίν. 14, σ. 162-163) που υποβλήθηκε στη Γραμματεία το Σεπτέμβριο του 1832[102] εξάγεται ότι:

α) Παρά τον ηλικιακό φραγμό, μερικοί τρόφιμοι, οι οποίοι τον υπερέβαιναν, έμειναν στη θέση τους με τη σκέψη ή τη δικαιολογία ότι θα μπορούσαν να φανούν χρήσιμοι. Ασφαλώς η παραμονή τους συνιστά εκτροπή από τον κανόνα και δεν πρέπει να είναι άσχετη από πιέσεις ενδιαφερομένων προσώπων.

β) Ο κύριος όγκος των ορφανών (1832) κινείται στην ηλικία των 12-15 ετών· δηλαδή, σε μια ηλικία που είναι ευπαθής αλλά και μάλλον ευεπίφορη σε ιδρυματική αγωγή.

γ) Στο ίδιο σώμα των ορφανών παρατηρείται ότι το 53,46% έχουν στερηθεί και τους δυο τους γονείς. Η παραμονή παιδιών που ζει ο πατέρας τους (4,48%) ίσως οφείλεται στο ότι δεν είναι ή δεν θεωρεί ικανό τον εαυτό του να τα μεγαλώσει, ενώ η έλλειψη πατέρα οδηγεί τη μητέρα (22,85%) σε οικονομικό αδιέξοδο.

δ) Μετά το θάνατο του Καποδίστρια μικρός αριθμός φαίνεται ότι εισάγεται στο ίδρυμα. Η φθίνουσα πορεία του ήδη προδιαγράφεται. Οι περισσότεροι τρόφιμοι (52,24%) έχουν χρόνο παραμονής σ' αυτό τρία χρόνια.

Παράλληλα, διαπιστώνεται στατιστικά από την ανάγνωση του πίνακα 15 (σ. 164) ότι το ποσοστό ορφανών από την Πελοπόννησο εγγίζει το 29% (± 1%) και των προσφυγόπουλων η μέγιστη τιμή (31,31%) συναντάται το έτος αιχμής, το 1829. Τα παιδιά από την Στερεά Ελλάδα φθάνουν το 1830, όταν πλέον η περιοχή έχει ελευθερωθεί, το 43,74%, ενδεχομένως επειδή απεγκλωβίστηκε και μεταφέρθηκε μεγαλύτερος αριθμός αναξιοπαθούντων. Η ισορροπία που παρατηρείται το 1832 μεταξύ Πελοποννήσου-Στερεάς και Προσφυγικού κόσμου εμπεριέχει το στοιχείο της αποσόβησης παραπόνων και μετριασμού ίσως του πολιτικού κόστους. Ο μικρός αριθμός των νησιωτών του Ορφανοτροφείου οφείλεται πιθανόν στην επιτόπια φροντίδα που κατά κανόνα προσφέρεται στην μικροκοινωνίες του Αιγαίου.

Το σύνολο των ορφανών έχρηζε ιδιαίτερης προσοχής στον τομέα της υγιεινής προς διαφύλαξη της ζωής του και βελτίωση της υγείας του. Άλλωστε, η διάθεση διασφάλισης της υγείας, της σωματικής και οργανικής ανάπτυξης υπάκουε και στον αγιογραφικό λόγο "ουκ

---

100. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 49, Σχολικά, 9.5.1832. Παράλληλα, στο διάστημα 28. Μαΐου-31 Δεκεμβρίου 1832 εξηνταεπτά παιδιά ανεχώρησαν από το Ορφανοτροφείο (ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 56, Σχολικά, 19.1.1833).

101. Αικ. Κορδούλη, "Το αρχείο..." ό.π., σ. 412, 428.

102. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 53α, Σχολικά, 3.9.1832.

έστιν πλούτος βελτίων υγίεια σώματος"[103].

.Η καθαριότητα και περιποίηση του περιβάλλοντος χώρου ανήκε στις προτεραιότητες της Διεύθυνσης, η οποία απευθύνεται στη Γραμματεία προτείνοντας συγκεκριμένα μέτρα με προϋπολογιζόμενο κόστος[104], στα οποία η Γραμματεία συμφωνεί. Εντούτοις, τα προβλήματα δεν εξαλείφονται πλήρως και σημεία που απαιτούσαν μεγαλύτερη προσοχή και δαπάνη εξακολουθούν να προβληματίζουν τους ιθύνοντες[105].

Στο ζήτημα της τροφής υπήρχε συνείδηση της ισοζύγισής της με τις ανάγκες του σώματος, την κινητικότητα του παιδικού και νεανικού οργανισμού, τις μυϊκές καύσεις και την αναλογία σωματικής επιφάνειας και όγκου. Οι προβλέψεις για την προμήθεια σιτηρών, οσπρίων[106], κρέατος κ.α., το αντίστοιχο πρόγραμμα εβδομαδιαίας διατροφής του Ορφανοτροφείου Ναυπλίου[107], οι συγκεντρωτικές και ημερήσιες καταγραφές των εξόδων από το Γρ. Κωνσταντά, οι ενέργειες του Καποδίστρια[108], οι κινήσεις του Μουστοξύδη και η αποδοχή τους δείχνουν ότι τα πράγματα κινούνταν στην ορθή κατεύθυνση.

Δεν ήταν δυνατόν η παρακολούθηση της υγείας των τροφίμων ν' αφεθεί σε αφηρημένες ή και συγκεχυμένες μεθόδους της πρακτικής ιατρικής. Οι εμπειρικοί ιατροί μπορεί να διατηρούνται όλοι το 19ο αιώνα ψηλά στη συνείδηση του πληθυσμού[109] αλλά δεν έχουν θέση σ' αυτό το κρατικό ίδρυμα που βρίσκεται, μάλιστα, υπό την αιγίδα του ιατρού Κυβερνήτη.

Η πρώτη επιλογή ιατρού –πρόταση μάλλον του Βιάρου Καποδίστρια– δε φαίνεται να ήταν εξαιρετικά επιτυχής. Ο Γ. Φουντάνας διορίστηκε το Δεκέμβριο του 1828 και προσέφερε ιατροφαρμακευτικές υπηρεσίες μέχρι τα Χριστούγεννα του 1829, όταν έγινε πρόξενος φόνου εξ αμελείας. Ο Μουστοξύδης ορθά εκτιμώντας ότι η άσκηση ανθρωπιστικού επαγγέλματος από άτομο που διέπραξε παιδοκτονία απάδει στη φιλοσοφία του ιδρύματος προσκάλεσε προσωρινά, την επαύριο του φόνου, το Γ. Γλαράκη, με την πεποίθηση ότι η κατάσταση των ασθενών θα βελτιωθεί[110].

Πραγματικά η νοσολογική εικόνα στο Ορφανοτροφείο ήταν ζοφερή. Τα τριακόσια τριανταεπτά παιδιά έπασχαν από οφθαλμία, στοματίτιδες, έρπητες, χοιράδες, επιληψία, ψωριάσεις, φθίση κλπ. Ο Γλαράκης, κατά τη δήλωσή του προς τη διεύθυνση και την προϊστά-

---

103. Σοφία Σειράχ, κεφ. 30, στ. 14.

104. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 22, Σχολικά, 23.12.1829.

105. Ξ. Αναστασιάδης, *Γεωργίου Γενναδίου βίος-έργα-επιστολαί*, τ. Β΄, Παρίσι 1926, σ. 305.

106. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 32, Σχολικά, 7.10.1830· φ. 42, Σχολικά, 12.8.1831· φ. 52, Σχολικά, 24.8.1832, κ.α.

107. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 29, Σχολικά, 14.6.1830.

108. Αγ. Νικοκάβουρα, *Ο Ανδρέας Μουστοξύδης και η Παιδεία*, Κέρκυρα 1965, σ. 64, Ελ. Καλλιγά, *Η πρόνοια για το παιδί* ... ό.π., σ. 68.

109. Αλ. Μαρασλής, *Ιατρική και γιατροί στην Πάτρα*, Αθήνα 1978, σ. 72. Δ. Μακρυνιώτη, *Η παιδική ηλικία στα αναγνωστικά βιβλία* ... ό.π., σ. 231.

110. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 22, Σχολικά, 26.12.1829· φ. 24, Σχολικά, 13.2.1830· φ. 27, Σχολικά, 29.5.1830. Ο Μουστοξύδης ανέφερε στη Γραμματεία: "ο ιατρός του Ορφανοτροφείου Κ. Φοντάνας ετράβηξεν εν τουφέκιον του κυνηγίου, εσκότωσεν κατά τύχην και εις την στιγμήν εν παιδίον Κρητικόν...".

ΠΙΝΑΚΑΣ 14

ΟΙ ΤΡΟΦΙΜΟΙ ΤΟΥ ΟΡΦΑΝΟΤΡΟΦΕΙΟΥ (Σεπτέμβριος 1832)

	Η Λ Ι Κ Ι Α																
	6	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	20	24	25	ΑΓΝΩΣΤΗ	ΣΥΝΟΛΟ
ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΣ (73)	–	1	4	7	1	8	11	16	14	4	1	5	–	–	1	–	73
ΣΤΕΡΕΑ (73)	–	–	2	3	3	10	18	17	9	5	3	1	1	1	–	–	73
ΝΗΣΙΑ (17)	–	–	3	1	3	3	2	1	3	1	–	–	–	–	–	–	17
ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ (72)	1	–	3	5	5	15	6	7	13	7	5	5	–	–	–	–	72
ΑΓΝΩΣΤΗ ΠΑΤΡΙΔΑ (10)	–	2	–	3	2	2	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1	10
ΣΥΝΟΛΟ	1	3	12	19	14	38	37	41	39	17	9	11	1	1	1	1	245

Πηγή: ΓΑΚ, Κ.Α., Υπουργείον Θρησκείας, φ. 53, Σχολικά.

ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ					ΠΑΡΑΜΟΝΗ ΣΤΟ ΙΔΡΥΜΑ									
ΖΟΥΝ ΚΑΙ ΟΙ ΔΥΟ ΓΟΝΕΙΣ	ΔΕΝ ΖΟΥΝ ΟΙ ΓΟΝΕΙΣ	ΖΕΙ Ο ΠΑΤΕΡΑΣ	ΖΕΙ Η ΜΗΤΕΡΑ	ΑΓΝΩΣΤΗ	1μ	2μ	6μ	1χρ	1 1/2χρ	2χρ	2 1/2χρ	3χρ	3 1/2χρ	4χρ
3	46	4	13	7	–	1	1	5	6	6	6	40	1	7
1	38	3	24	7	–	–	–	8	3	8	–	50	1	3
3	4	2	7	1	–	–	1	3	2	2	4	4	–	1
4	39	2	12	15	1	–	1	8	13	8	3	28	–	10
–	4	–	–	6	–	–	–	1	1	2	–	6	–	–
11	131	11	56	36	1	1	3	25	25	26	13	128	2	21

Πίνακας 15

ΟΙ ΤΡΟΦΙΜΟΙ ΤΟΥ ΟΡΦΑΝΟΤΡΟΦΕΙΟΥ ΚΑΙ Η ΚΑΤΑΓΩΓΗΣ ΤΟΥΣ (1829 - 1832)

	1829		1830		1832 (Σεπτέμβριος)	
	αριθμός	%	αριθμός	%	αριθμός	%
Πελοπόννησος	140	28,28	119	29,24	73	29,80
Στερεά	175	35,36	178	43,74	73	29,80
Νησιά	25	5,05	15	3,68	17	6,93
Πρόσφυγες	155	31,31	95	23,34	72	29,39
Άγνωστη πατρίδα	–	–	–	–	10	4,08
Σύνολο	495		407		245	

Πηγή: ΓΑΚ, Κ.Α., Υπουργείον Θρησκείας, φ. 19-53, Σχολικά.

μενη Γραμματεία, θεράπευσε εκατόν πενηνταεπτά ασθενείς[111]. Τον Γλαράκη που μετά από λίγο διορίστηκε διοικητής Πόρου διαδέχθηκε ο Π. Δελλαπόρτας[112].

Τέλη Φεβρουαρίου – αρχές Μαρτίου του 1831 ο ιταλός ιατρός G. Alberti εμβολίασε κατά της δαμαλίτιδας τους τρόφιμους του ιδρύματος και παρέλαβε με κυβερνητική εντολή δυο ορφανά να μαθητεύσουν κοντά του[113]. Ο ύστερος ιατρός του Ορφανοτροφείου κατά την καποδιστριακή περίοδο Ι. Ολύμπιος αναδέχθηκε στις 10 Ιουνίου 1832 τα χρέη του[114]. Οι παρατηρήσεις του και η εισήγησή του "προς ανοσίαν των υγιαινόντων, και προς υγείαν των νοσούντων ορφανών"[115] δείχνουν ότι έχει συλλάβει το πρόβλημα. Δεν είναι γνωστός ο βαθμός υλοποίησης των θέσεων Ολύμπιου. Ωστόσο, η υγεία των παιδιών βελτιώθηκε, παρότι με την ανοχή και της Γραμματείας το νοσηλευτικό προσωπικό είχε περιορισθεί[116].

Ακόμη και το φθινόπωρο του 1832 μια αίθουσα του νοσοκομείου καταλαμβάνεται από εκείνους που πάσχουν από βαρύτατα οφθαλμικά νοσήματα[117]. Πρόκειται πιθανότατα για ιριδοχοριοειδίτιδα, οπτική νευρίτιδα, συμπαθητική οφθαλμία και πανοφθαλμία. Η μεταδοτική ασθένεια της οφθαλμίας, η οποία μεταφέρθηκε από την Αίγυπτο, κλόνισε την υγεία πολλών παιδιών ενώ σε άλλα προκάλεσε ολική τύφλωση[118], παρά τις φροντίδες που τους επιδαψιλεύτηκαν. Μερικά τυφλά ορφανά προωθήθηκαν σε μονές της Κορινθίας[119]. Από κοινωνικής πλευράς δεν πρέπει να περάσει απαρατήρητη, έστω κι αν δεν πραγματώθηκε, η πρόταση του Διοικητή Κορινθίας, να συγκατοικήσουν όλα τα παιδιά υπό την επίβλεψη μισθωτών γυναικών και την οικονομική κάλυψη των μονών[120], έτσι ώστε οι μοναχοί να αφεθούν απερίσπαστοι στα καθημερινά τους έργα και οι ανάπηροι να έχουν ζωή πιο ήσυχη, άνετη και συντροφική.

Οι ανάγκες του ιδρύματος σε φαρμακευτικό υλικό, κατά ρητή διαβεβαίωση του Ν. Χρυσόγελου, καλύπτονταν από το φαρμακείο του Ν. Ζαβιτσιάνου στο Ναύπλιο[121]. Η προμήθεια των φαρμάκων ήταν μέρος της ειδικής συμφωνίας του φαρμακοποιού με το δημόσιο. Κατά τη γνώμη μου, η απόσταση Αίγινας-Ναυπλίου θα προκαλούσε προβλήματα φαρμα-

---

111. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 24, Σχολικά, 16.2.1830 (επισυναπτόμενο της 11ης Φεβρουαρίου 1830). Χειρόγραφα ΕΒΕ [Ορφανοτροφείο Αιγίνης: αριθμ. 1883, 1888]. Ευ. Μανής, *Ανδρέας Μουστοξύδης 1785-1860*... ό.π., σ. 53.

112. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, Σχολικά, φ. 49, 16.5.1832 [ΔΕΕ/διάταγμα αριθμ. 13].

113. ΓΕΕ, αρ. 18 (7.3.1831), σ. 85. Ελ. Κούκκου, *Τα εκπαιδευτικά ιδρύματα*... ό.π., σ. 87.

114. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 50, Σχολικά, 17.6.1832.

115. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 51, Σχολικά, 18.7.1832.

116. Χειρόγραφα ΕΒΕ [Ορφανοτροφείο Αιγίνης: κατάστιχο 021]: Έκθεση Ν. Δούκα, Γρ. Κωνσταντά, Κ. Μαργαρίτου / 1.2.1833. Αικ. Κορδούλη, "Το αρχείο...", ό.π., σ. 427, 429.

117. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 54, Σχολικά, 26.11.1832.

118. Δ. Αντωνίου, *Οι απαρχές*... ό.π., σ. 86.

119. Ελ. Κούκκου, *Τα εκπαιδευτικά ιδρύματα της Αιγίνης*... ό.π., σ. 97-98. Ελ. Καλλιγά, Η πρόνοια για το παιδί... ό.π., σ. 88

120. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 35, Σχολικά, 14.1.1831.

121. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 48, Σχολικά, 29.9.1830.

κευτικής επάρκειας σε περιπτώσεις όξυνσης των ασθενειών και δυσμενών κλιματολογικών συνθηκών. Φάρμακα σε μετρήσιμες ποσότητες προμηθεύονταν εκτάκτως από την τοπική αγορά ή κατόπιν παραγγελίας ή δωρεάς από το εξωτερικό[122].

Στο Ίδρυμα της Αίγινας μετά από σύντονες προσπάθειες του Καποδίστρια και των συνεργατών του συγκεντρώθηκαν ανυπεράσπιστα παιδιά που σύρονταν ως "ψυχογιοί" σε στρατιωτικά σώματα ή περιφέρονταν ως επαίτες με ό,τι συνεπάγεται αυτό στην ηθική τους υπόσταση, έφηβοι εγκαταλελειμμένοι στην οικτρή τους τύχη, την κακοήθεια και τη διαφθορά. Η σχέση, που επιχειρείται να οικοδομηθεί και διευκολύνεται από τον αρχικό ενθουσιασμό της κοινής γνώμης για την άφιξη του Κυβερνήτη, αποτυπώνεται σε φράση η οποία αποδίδεται σε τρόφιμο του προσωρινού Ορφανοτροφείου Ναυπλίου:"...Εις το εξής είμεθα παιδιά ιδικά σου και του Έθνους μας και τούτο φθάνει να αλημονήσωμεν όλα τα δεινά μας"[123]. Η εικόνα αυτή ρηγματώνεται με τις ταραχές στο Κεντρικό Σχολείο.

Η κατάσταση των ορφανών επέβαλε την αποπαίδευσή τους με ζητούμενο τον αναπολιτισμό τους και την εμφύσηση νέου τρόπου ζωής μέσα από κανονιστικά προγραμματισμένες ενέργειες. Είναι βέβαιο ότι ο Καποδίστριας ήθελε να συνταχθεί και να εφαρμοστεί "οργανισμός" στο Ορφανοτροφείο[124].

Τα σχέδια των κανονισμών και οι προτάσεις αγωγής είναι πέντε:

1. Τα "Αξιώματα Παιδαγωγίας" (1829) του Γρ. Κωνσταντά εμφορούνται αφ' ενός μεν από βαθιά θρησκευτικότητα, αφ' ετέρου δε από εμπιστοσύνη στη σωματική άσκηση και τη μουσική, ώστε να ευρυθμίζονται σώμα και ψυχή. Στο κείμενο προβάλλεται το αγαθό της κλασικής παιδείας, η εμπέδωση πνεύματος ηθικής αγωγής, η αναγκαιότητα καταγραφής και τήρησης των μαθητικών υποχρεώσεων στη διάσταση της προετοιμασίας του αυριανού πολίτη ο οποίος κρίνει και κρίνεται[125]. Παράλληλα, καθορίζεται πρόγραμμα μαθημάτων του αλληλοδιδακτικού και του "τυπικού" σχολείου του Ορφανοτροφείου.

Στα "Αξιώματα της Παιδαγωγίας", κατά τον Ιωσήφ Σολομών, "συναντώνται σε μια "ρεαλιστική" αποκρυστάλλωση στοιχεία του φιλελεύθερου εκπαιδευτικού λόγου και πρακτικής που είχαν εμφανιστεί και εφαρμοστεί κατά τα προηγούμενα έτη, χωρίς μεγάλη εσωτερική συνοχή και ενίοτε πολλές αντιφάσεις... Στο κείμενο αυτό θεμελιώδεις έννοιες... διαπλέκονται με άλλες πιο συγκεκριμένες παιδαγωγικές και σχολικές έννοιες... σε ένα αμάγαλμα με τη μορφή μιας συμπυκνωμένης πρακτικής φιλοσοφίας της ανθρωπιστικής αγωγής"[126].

---

122. ΓΑΚ, Υπουγ. Θρησκείας, φ. 26, Σχολικά, 9.8.1830.

123. ΓΕΕ, φ. 89 (28.11.1828), σ. 368.

124. ΕΠΙΣΤΟΛΑΙ, τ. Γ΄, σ. 262.

125. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 19, Σχολικά, 28.5.1829· ΔΑΣΚ, τ.Α΄, σ. 213-214. Ελ. Κούκκου, *Τα εκπαιδευτικά ιδρύματα*... ό.π., σ. 74-75. Δ.Κ. Μαυροσκούφης, *Εκπαίδευση και εκπαιδευτική πολιτική* ... ό.π., σ. 135.

126. Ιωσ. Σολομών, *Εξουσία και τάξη στο νεοελληνικό σχολείο· μια τυπολογία των σχολικών χώρων και πρακτικών 1820-1900*, εκδ. "Αλεξάνδρεια", Αθήνα ²1992, σ. 80.

2. Το σχέδιο του Βενθύλου[127], το οποίο είναι πιο επεξεργασμένο από το προηγούμενο, που φαίνεται να είχε υπ' όψη του ο συντάκτης. Ο Βενθύλος κάνει λόγο, μεταξύ άλλων, για την οικογενειακή κατάσταση των παιδαγωγών, την ενδυμασία των τροφίμων, τα μαθήματα και τα βιβλία, τον έφορο και το συμβούλιο των διδασκόντων, τον ιατρό το νοσοκομείο και τη φαρμακαποθήκη, το σιτηρέσιο, την προσευχή και ευποϊία και την σκληραγωγία και το προσωπικό του ιδρύματος. Επισημαίνεται με έμφαση η σημασία του παραδείγματος με το ομοτράπεζο διδασκάλων και δυο διακρινόμενων μαθητών, η καθημερινή ανταλλαγή απόψεων των διδασκόντων σε θέματα εκπαιδευτικού σχεδιασμού και η απαλλαγή των μελετηρών μαθητών από την άσκηση στα εργαστήρια. Αυτή η τελευταία διάταξη ευθυγραμμίζεται με την κατηγοριοποίηση των τροφίμων, ανάλογα με τις μορφωτικές τους ικανότητες και δυνατότητες επαγγελματικού προσανατολισμού.

3) Εσώκλειστο στο έγγραφο του ιατρού Ι. Ολύμπιου που προαναφέρθηκε, βρίσκεται ανυπόγραφο δίφυλλο "Σχέδιον της ανατροφής των εν τω Ορφανοτροφείω παίδων, όσον ανήκει εις την παιδείαν αυτών"[128]. Στο κείμενο υπολογίζεται η δύναμη του Ορφανοτροφείου "εις τριακοσίους", τίθεται minimum όριο εισαγωγής των παιδιών τα 8-9 χρόνια και διαγράφεται η σπουδαστική τους πορεία μέχρι τα 15-16 χρόνια τους. Επειδή ο συντάκτης του σχεδίου αντιλαμβάνεται ότι τα μαθήματα είναι πολλά, στην προσπάθεια να πείσει για το δυνατό της εφαρμογής του παραθέτει και το καθημερινό πρόγραμμα σπουδής, μελέτης και απασχόλησης των ορφανών. Το Σχέδιο αυτό έχει ελάσσονα σημασία για τη διερεύνηση της ακολουθούμενης αγωγής.

4) Το αχρονολόγητο και ανυπόγραφο "Σχέδιον διοργανισμού και μεταρρυθμίσεως του εν Αιγίνη Ορφανοτροφείου" πιστευόταν μέχρι σήμερα ότι συντάχθηκε το 1829 και στάλθηκε στο Μουστοξύδη προς έγκριση[129]. Ωστόσο η πρόταση για τα χρέη του νοσοκόμου, η οποία αρύεται στοιχεία από την έκθεση του Ι. Ολυμπίου, μας υποχρεώνει να το θεωρήσουμε μεταγενέστερο της 15ης Ιουλίου 1832. Επομένως στον Μουστοξύδη είχαν σταλεί τα κείμενα Κωνσταντά και Βενθύλου. Τα σχέδιο είναι αυστηρό, διαπνέεται από μια στρατιωτική νοοτροπία, προβλέπει διαρκή έλεγχο των τροφίμων, ορίζει τη συστηματική κατάταξή τους σύμφωνα με την ηλικία και επίδοση, καθώς και μια δέσμη μάλλον επιεικών αλλά και ακραίων ποινών (φυλάκιση, αποπομπή) για τον κολασμό των παραπτωμάτων.

5) Ο "Διοργανισμός καθ' ον διευθετείται προς το παρόν το Ορφανοτροφείον" υπογράφεται στις 19.1.1833 από τους Ν. Δούκα και Γρ. Κωνσταντά[130]. Τα άρθρα αυτού του διοργανισμού σε σχέση με το προγενέστερο μεταρρυθμιστικό σχέδιο και την έκθεση των πε-

---

127. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 19, Σχολικά, Αύγουστος 1829. Ελ. Κούκκου, *Τα εκπαιδευτικά ιδρύματα*... ό.π., σ. 76-78.

128. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 51, Σχολικά, 18.7.1832.

129. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 57. ΔΑΣΚ, τ. Α΄, σ. 289-290. Ελ. Κούκκου, *Τα εκπαιδευτικά ιδρύματα*... ό.π., σ. 78-79.

130. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 56, Σχολικά.

ΠΙΝΑΚΑΣ 16

ΗΜΕΡΗΣΙΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΟΡΦΑΝΟΤΡΟΦΕΙΟΥ

ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΤΗΣ YVERDON	ΟΡΦΑΝΟΤΡΟΦΕΙΟ ΑΙΓΙΝΑΣ
6: Έγερση	6: Έγερση
	6-6^{15} Καθαριότητα, ένδυση
Θρησκευτική ομιλία	6^{15}- Προσευχή
	6^{45}(;) Πρόγευμα, μικρή ανάπαυση, ετοιμασία για το σχολείο
7: Κάθοδος στην αυλή, λουτρό	
8-12: Πρωϊνός κύκλος μαθημάτων	7^{30}-10: Πρώτος κύκλος μαθημάτων
	10-12: Μάθημα ιεράς κατηχήσεως (Δευτέρα, Παρασκευή) ή μελέτη. Οι μουσικοί διδάσκονται τα μαθήματά τους.
	12-14: Γεύμα, ελεύθερος χρόνος
12-13: Διάλειμμα	
13-13^{30}: Γεύμα	
13^{30}-16^{30}: Απογευματινός κύκλος μαθημάτων	
	14-16^{30}ή 17: Απογευματινός κύκλος μαθημάτων Τα μουσικά μαθήματα παραδίδονται έως τις 16.00
16^{30}-18: Μεγάλο διάλειμμα	16^{30}- "εως να νυστάξουν και να κοιμηθώσι"
18-19: τρίτος κύκλος μαθημάτων	Δείπνο, μελέτη, προετοιμασία για την επόμενη ημέρα
19-20: Ελεύθερος χρόνος	
20: Δείπνο	
	Σημείωση: "Τας Κυριακάς και εορτασίμους ημέρας εξέρχονται στιχηδόν".

Πηγή: ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 21, Σχολικά.

πραγμένων του Ορφανοτροφείου [1828-1.2.1833] πείθουν ότι οι διατάξεις του είχαν αρχίσει να εφαρμόζονται προς το τέλος της καποδιστριακής περιόδου.

Την προσοχή έλκει το ημερήσιο πρόγραμμα των Ορφανών και μάλιστα σε σύγκριση με το αντίστοιχο του Ινστιτούτου της Yverdon (βλ. πίν. 16). Οι ώρες μαθημάτων στην Αίγινα είναι μειωμένες κατά 18,75% αλλά έχει προβλεφθεί συγκεκριμένη ώρα μελέτης. Το τρίπτυχο προσευχή, ιερά κατήχηση και ανάγνωση πατερικών κειμένων στο δείπνο κατά το μοναστικό τυπικό φανερώνει τη βούληση για την κατάρτιση των ορθόδοξων χριστιανών. Η προσπάθεια να ορίσουν και να γνωρίσουν συνειδητά τα ορφανά την πίστη τους αναβαθμίζει στο πλαίσιο της ορθοδοξίας τη θρησκευτική αγωγή σε εκκλησιαστική.

Σε επίπεδο διακήρυξης αρχών οι πολιτειακοί παράγοντες και λόγιοι της εποχής συμφωνούν στη θέση ότι σ' αυτό το κατάστημα προστασίας των ανηλίκων στόχος κεντρικός οφείλει να είναι η ευρωστία σώματος, ψυχής και πνεύματος, η διάχυση των ηθικών και χριστιανικών αγαθών καθώς και η οικοδόμηση, τουλάχιστον, μιας υγιούς στοιχειώδους παιδείας. Ο Καποδίστριας βλέπει το Ορφανοτροφείο ως τον πειραματικό πυρήνα του μοντέλου διάπλασης των ελληνοπαίδων, επειδή η δυνατότητα παρέμβασης σ' ένα ανάλογο ίδρυμα είναι μεγαλύτερη[131]. Απώτερος σκοπός να οδηγηθεί η νεολαία "εις την αρετήν και παιδείαν, και ούτω να προπαρασκευάσωσι <τα καταστήματα της Αίγινας> την μέλλουσαν μόνιμον και αληθινήν του έθνους ευδαιμονίαν"[132]. Τον Ιούλιο του 1832 ο Ιάκ. Ρίζος-Νερουλός τονίζει με δριμύτητα στην Επιτροπή του Ορφανοτροφείου, ότι δεν επιτρέπεται να καταστεί αυτό"πανδοχείον αργίας και κηφήνων καταγώγιον"[133].

Η διαδικασία απέκδυσης του παλαιού κόσμου και η μύηση στο νέο εκφράζεται σημειωτικά και με τη λιτή ομοιόμορφη ενδυμασία των τροφίμων. Ύφασμα για την κατασκευή των ρούχων εισαγόταν από την Τεργέστη, τη Μάλτα κ.α.[134]. Ειδική τετραμελής επιτροπή επώνυμων γυναικών στην Αίγινα ανέλαβε το έργο της παραλαβής βαμβακιού που αγόραζε η Κυβέρνηση και το διένειμε σε πτωχές γυναίκες προκειμένου να κλώσουν επ' αμοιβή ρούχα στα ορφανά[135]. Η ανάμειξη του Χρυσόγελου στο ζήτημα αποσκοπεί στο να επιταχύνει την επίλυσή του με διάβημα στην επί της οικονομίας επιτροπή[136]. Ο Κωνσταντάς και ο Βενθύλος διαβλέπουν την ανάγκη να αποσβεσθούν τα ίχνη των τουρκικών ηθών στην αμφίεση και τη συμπεριφορά. Εντούτοις φέσια εξακολουθεί να προμηθεύεται το Ορφανοτροφείο

---

131. Βλ. και Ελ. Καλλιγά, *Η πρόνοια για το παδί*... ό.π., σ. 62.

132. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 34, Σχολικά, 31.12.1830. Πβ. Ελ. Κούκκου, *Τα εκπαιδευτικά ιδρύματα*... ό.π., σ. 98. Π.β. και Π. Ξωχέλλης, *Θεμελιώδη προβλήματα της παιδαγωγικής επιστήμης· εισαγωγή στην παιδαγωγική*, εκδ. "αφοί Κυριακίδη", Θεσσαλονίκη 1992, σ. 25-26· Π.Κ. Μαντζανάς, "Ο σκοπός της αγωγής κατά τον J. H. Pestalozzi" *Λόγος και Πράξη* 38 (1989), σ. 11.

133. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 51, Σχολικά, 16.7.1832.

134. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 39, Σχολικά, 22.5.1831· φ. 49, Σχολικά, 17.5.1832.

135. Ελ. Κούκκου, *Τα εκπαιδευτικά ιδρύματα*... ό.π., σ. 69. Για τον ιματισμό γενικά βλ. και ibidem, σ. 64-65· Ελ. Καλλιγά, *Η πρόνοια για το παιδί*... ό.π., σ. 67.

136. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 28, Σχολικά, 19.6.1830.

από την Ευρώπη και πολύ αργότερα, παρά τον αφορισμό του Βενθύλου ότι "τα φέσια είναι τουρκικά καλύμματα, άσχημα..."[137].

Το ζητούμενο κατά την Καποδιστριακή περίοδο ήταν να αναδειχθεί το Ορφανοτροφείο κέντρο "αυτοεθνούς παιδαγωγίας" και γι' αυτό τον Κυβερνήτη απασχολεί η σκέψη της διατήρησης της ψυχοπνευματικής υπόστασης των ορφανών που ως υπότροφοι του βασιλιά της Γαλλίας Καρόλου Ι΄ μετέβησαν στο Παρίσι για επαγγελματοτεχνικές σπουδές[138]. Ο τακτικός εκκλησιασμός των τροφίμων στο ναό του ιδρύματος, ο θρησκευτικός πανηγυρισμός της εορτής του Σωτήρος στο όνομα του οποίου αναγέρθηκε η εκκλησία[139], η αρχιερατική λειτουργία και επίσημη τελετή, υπό την αιγίδα της Κυβέρνησης και της Γραμματείας[140], στις 9 Μαρτίου "ημέραν συμπίπτουσα με την οικοδομήν του Ορφανοτροφείου",[141] η κατά κανόνα επιτυχής κατήχηση των ελάχιστων μουσουλμάνων τροφίμων, ενισχύουν τη συσπείρωση των νέων στον εθνικό κορμό.

Είναι γεγονός ότι η επιστασία και επιτήρηση των ορφανών ήταν συνεχής. Τα παιδονομικά μέτρα και ο κώδικας των ποινών είχαν κλιμάκωση που εκτείνεται από ήπιες μορφές ανάταξης της συμπεριφοράς μέχρι και την πρόβλεψη βαρύτερων ποινών, ενταγμένων στο κανονικοποιητικό σύστημα διαμόρφωσης, αλλαγής και σταθεροποίησης της συμπεριφοράς.

Σε πρώτο στάδιο το λόγο είχε η δημόσια νουθέτηση και σε δεύτερο η "ολιγόστευσις της τροφής εις το ήμισυ". Από το Μάρτιο του 1828 ο Καποδίστριας επέβαλε τη θέση ότι την τρίτη φορά που γίνεται παράπτωμα από το ίδιο πρόσωπο, η τιμωρία συνδέεται πλέον με την έκδυση του ενόχου από τη στολή του ορφανοτροφείου και την υποχρεωτική ένδυση "εις τα πρώτα κουρέλια". Η ποινή θα κρατούσε μια ημέρα τουλάχιστον και αναστέλλεται με τη συγχωρητική αίτηση των άλλων παιδιών[142]. Ο Κυβερνήτης άφηνε το περιθώριο να επανέλθει, αν χρειαστεί, με τη θέσπιση βαρύτερων ποινών.

Το σωφρονιστικό σύστημα του Ορφανοτροφείου έχει γίνει αντικείμενο δυσμενούς κριτικής[143]. Χωρίς να μπορεί ν' αρνηθεί κανείς ότι η απειλή της διαπόμπευσης έχει αρνητικές επιπτώσεις στη ψυχή των ανηλίκων, θα μπορούσε στην αξιολόγησή του να λάβει υπόψη

---

137. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 55, Σχολικά, 20.12.1832.

138. Ελ. Κούκκου, *Τα εκπαιδευτικά ιδρύματα...* ό.π., σ. 64, 80. Η Γαλλική Αυλή προικοδότησε το κάθε παιδί μετά την επιστροφή του από την Ελλάδα με 1000 φράγκα (ΓΑΚ, φ. 50, Σχολικά, 30.6.1832).

139. ΓΕΕ, φ. 64 (9.8.1830), σ. 260.

140. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 25, Σχολικά, 9.3.1830. ΓΕΕ, φ. 24 (22.3.1830), σ. 95.

141. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 23, Σχολικά, 11.1.1830, αρ. 75. Ελ. Κούκκου, *Τα εκπαιδευτικά ιδρύματα...* ό.π, σ. 91-92.

142. ΕΠΙΣΤΟΛΑΙ, τ. Α΄, σ. 367-368. Αθ. Γερομιχαλός, "Η περί παιδείας και εκκλησίας φροντίς του Ιωάννου Καποδιστρίου", *Μνήμη 1821*, Θεσσαλονίκη 1971, σ. 213. Σπ. Ευαγγελόπουλος, *Ιστορία της νεοελληνικής εκπαίδευσης· οργάνωση και διοίκηση της εκπαίδευσης*, τ. Α΄, εκδ. "Δανιάς", Αθήνα 1989, σ. 75.

143. Αλ. Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε. Α. 1821-1894*, εκδ. "Ερμής", Αθήνα 21983, σ. κζ΄-κη΄. Χρ. Κουλούρη-Χρ. Λούκος, *Τα πρόσωπα του Καποδίστρια· ο πρώτος Κυβερνήτης της Ελλάδας και η νεοελληνική ιδεολογία (1831-1996)*, εκδ. "Πορεία", Αθήνα 1996, σ. 21.

του και τ' ακόλουθα:

1) Υπάρχει μαι σοβαρή κινητικότητα τροφίμων εισερχόμενων και εξερχομένων από το Ίδρυμα, ορφανών που είχαν ετερότητα εμπειριών, πολυσχιδία συμπεριφορών και διαφορετικότητα εκδηλώσεων. Οι μεταβολές αυτές δυσχεραίνουν ακόμη περισσότερο το παιδαγωγικό έργο.

2) Οι ελέγξιμες ενέργειες είχαν ευρύ φάσμα εξαιτίας της πανσπερμίας του ήθους, έξεων και συνηθειών, της ραθυμίας και της αιχμαλωσίας. Ίχνη κακοήθειας ήταν δυνατό ν' αναζωογονηθούν και αναζωογονήθηκαν σε ορισμένες περιστάσεις[144].

3) Στο Ορφανοτροφείο δεν επιβλήθηκαν ποτέ σωματικές ποινές. Τα "Αξιώματα Παιδαγωγίας" απορρίπτουν τον καθημερινό ραβδισμό, τις ύβρεις και τις βαρβαρότητες "επειδή απαμβλύνουσι την ψυχήν και μέχρι παντελούς αναισθησίας"[145].

4) Κατά το "Διοργανισμό" των Δούκα-Κωνσταντά, όταν έχει συσσωρευθεί πλέον τετραετής πείρα λειτουργίας του ιδρύματος, οι ποινές διαβαθμίζονται ανάλογα με το μέγεθος και το ποιόν τους. Στα βαρύτερα, κατά την άποψη των διευθυνόντων, σφάλματα επικρέμεται η "ατίμωσις, αποβολή εκ του καταστήματος και αειφυγία". Όσον αφορά την οριστική απομάκρυνση ορφανών, η επιτροπή του Ορφανοτροφείου με ανακούφιση λέγει ότι "επί της ώρας χάριτι θεία δεν ηκολούθησεν εις το κατάστημα"[146]. Οι πλέον σκληρές στιγμές στο Ορφανοτροφείο συνδέονται με τις ταραχές στο Κεντρικό Σχολείο.

5) Η διαγωγή και σχολική επίδοση τιμάται με την επιλογή συγκεκριμένων ορφανών για διακεκριμένες σπουδές εκτός του πλαισίου του Ορφανοτροφείου, όπως συμβαίνει με την αποστολή τους στο Κεντρικό Πολεμικό Σχολείο του Ναυπλίου[147].

Το σύστημα υπακοής και ευταξίας φαίνεται να προσιδιάζει περισσότερο στα χαρακτηριστικά των ιδρυμάτων που εποπτεύει ο Fellenberg παρά ο Pestalozzi. Η αγωγή του αυριανού ευπειθούς πολίτη κινεί τη λογική του.

Από τις αρνητικές κριτικές που ασκήθηκαν στο Ορφανοτροφείο σημειώνεται η θέση του Σπ. Τρικούπη ότι το μόνο που το ίδρυμα πέτυχε ήταν να συγκεντρώσει "μερικά γεννήματα της απωλείας"[148]. Επιπλέον, ο Αλ. Σούτσος, σφόδρα αντικαποδιστριακός[149], με δόση υπερβολής και πνεύμα μαξιμαλιστικό ισχυρίζεται ότι "κανείς σχεδόν των εις το κατάστημα τούτο ανατραφέντων νέων δεν απέβη χρηστός πολίτης"[150]. Πιθανόν, δε, επειδή δημόσια δυσπι-

---

144. Βλ. και Ε.Γ. Πρωτοψάλτης, *Ιστορικά έγγραφα περί αρχαιοτήτων και .λοιπών μνημείων της ιστορίας κατά τους χρόνους της Επαναστάσεως και του Καποδίστρια*, Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, αρ. 59, Αθήναι 1967, σ. 173. Δ.Κ. Μαυροσκούφης, *Εκπαίδευση και εκπαιδευτική πολιτική*... ό.π., σ. 381.

145. ΔΑΣΚ, τ. Α΄, σ. 215. Ελ. Καλλιγά, *Η πρόνοια για το παιδί*... ό.π., σ. 69.

146. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 56, Σχολικά, 19.1.1833.

147. Ελ. Κούκκου, *Τα εκπαιδευτικά ιδρύματα*... ό.π., σ. 84-85.

148. Δ. Αντωνίου, *Οι απαρχές*... ό.π., σ. 86.

149. Ο Αλ. Σούτσος αυτοχαρακτηρίζεται ως "πέτρα σφενδόνης" κατά του Καποδίστρια. Βλ. Χρ. Κουλούρη-Χρ. Λούκος, *Τα πρόσωπα του Καποδίστρια*... ό.π., σ. 54.

150. Δ. Αντωνίου, *Οι απαρχές*... ό.π., σ. 132 ["Έκθεσις Συνοπτική της εκπαιδεύσεως των Ελλήνων από της

στούσε στο έργο που επιτελείται στο Ορφανοτροφείο, αρνήθηκε να περιληφθεί στην τριμελή διοικητική του επιτροπή. Οπωσδήποτε όμως η απόφαση του Καποδίστρια για την πραγμάτωση της ιδρυματικής, με την ευρεία έννοια του όρου, περίθαλψης του παιδιού είναι θετική. Το εύρος του αποτελέσματος προβλημάτισε την έρευνα, όχι η εκδήλωση της κρατικής πρόθεσης και η οικονομική της στήριξη.

Ταυτόχρονα σχεδόν, διάθεση προστασίας των ανηλίκων εκδηλώνεται από τον Θεόφιλο Καΐρη στην ιδιαίτερή του πατρίδα, την Άνδρο, όπου σκοπεύει να προστατεύσει και να εκπαιδεύσει κατά την αλληλοδιδακτική μέθοδο όσα ορφανά επέτρεπαν οι περιστάσεις και οι ενισχύσεις των "ορφανοφίλων"[151]. Ο Καΐρης στέγασε τα ορφανά στο ίδιο του το σπίτι, όσο το επέτρεπε η ευαριθμία τους και το επέβαλε η έλλειψη κτιρίου το οποίο εγκαινιάστηκε το 1834 τελικά[152]. Κατ' ανάλογο τρόπο με την τακτική του Pestalozzi στο Ορφανοτροφείο της Stanz (1798)[153] θέλησε ο κυκλαδίτης ιερωμένος ν' αναπτύξει φιλικές σχέσεις με τα ορφανά αγόρια και κορίτσια[154], σε αντιδιαστολή με τον καθηκοντολογικό μάλλον χρωματισμό του Ορφανοτροφείου Αίγινας, χρωματισμό-παράγωγο της κρατικής εποπτείας και του πολιτειακού προσανατολισμού.

Και οι δυο αυτές ορφανοτροφικές προσπάθειες δεν μακροημέρευσαν. Το Ορφανοτροφείο της Άνδρου ταύτισε την τύχη του με εκείνη του δημιουργού του και εισηγητή του "θεοσεβισμού"[155]. Το κρατικό Ορφανοτροφείο, από την άλλη πλευρά, συνεχώς συρρικνώνεται. Σ' αυτό συνετέλεσε η αβελτηρία και το σχετικό ιδεολόγημα της οθωνικής περιόδου, το οποίο αδικεί την όραση της προνοιακής πολιτικής του Καποδίστρια, αφού θεωρεί τη γενική υποχρέωση της κρατικής επιτροπείας των ορφανών μόνο ως αντίδοση στην εθνική προσφορά των γονέων τους.

κατακτήσεως των Οθωμανών μέχρι της σήμερον"]. Γιάννης Λέφας, Ο Αλέξανδρος Σούτσος και οι επιδράσεις του έργου του στους συγχρόνους του, Αθήναι 1979, σ. 141.

151. ΓΕΕ, φ. 2 (20.10.1826) στο ΔΑΣΚ, τ. Α΄, σ. 113· φ. 31 (24.4.1829), σ. 121. Λ. Βελέλης, *Ο Καποδίστριας ως θεμελιωτής της δημοτικής εκπαιδεύσεως*, εκδ. "Ι.Ν. Σιδέρης", Αθήναι 1908, σ. 83. Δ. Κουτσογιαννόπουλος, "Καΐρης, Θεόφιλος", *ΜΠΕ* 3 (1967), δ. 326. Φ. Κ. Βώρος, "Η εκπαιδευτική προσπάθεια του Θ. Καΐρη και η δίωξή του", *Διαβάζω*, τχ. 106 (26.11.1984), σ. 27. Γ. Ληξουριώτης, *Κοινωνικές και νομικές αντιλήψεις για το παιδί* ... ό.π., σ. 147.

152. Δ.Ι. Πολέμης, "Εκ του αρχείου του Θεοφίλου Καΐρη", *Ο Ερανιστής* 12 (1975), σ. 224-225.

153. A. Petzelt, "Pestalozzi Johann Heinrich", *ΜΠΕ* 2 (1967) σ. 503. Π.Κ. Μαντζανάς, *Πεσταλότσι ο μεγάλος δάσκαλος της αγάπης: ζωή, έργο, παιδαγωγικές αρχές*, εκδ. "Γρηγόρης", Αθήνα 1993, σ. 40.

154. Β. Σφυρόερας, "Καΐρης Θεόφιλος", *ΘΗΕ* 7 (1965), σ. 178. Ι. Καράς, *Καΐρης-Κούμας*, εκδ. "Gutenberg", Αθήνα 1977, σ. 46, 48. Δ. Κυρτάτας, "Θεόφιλος Καΐρης, το αμαρτωλό τέκνο του ελληνικού διαφωτισμού", *Δεκαπενθήμερος Πολίτης* 23 (1984), σ. 39.

155. Αικ. Κουμαριανού, "Καϊρικά Ολίγα", *Πρακτικά Α΄ Κυκλαδολογικού Συνεδρίου· τα περί Άνδρου*, εκδ. "Καΐρειος Βιβλιοθήκη", Άνδρος 1993, σ. 92, 94-98· Στέργ. Φασουλάκης, "Οι επιπτώσεις των "Καϊρικών" στα εκπαιδευτικά ζητήματα της Χίου, ό.π., σ. 276. Για το θεοσεβισμό του Καΐρη βλ. Γ.Δ. Μεταλληνός, *Παράδοση και αλλοτρίωση*, εκδ. "Δόμος" Αθήνα 21989, σ. 325-402.

4

ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΙ ΧΡΗΜΑΤΟΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΔΥΝΑΤΟΤΗΤΕΣ

Η νομιμοποίηση της κυβερνητικής πολιτικής δεν ήταν υπόθεση μόνο επικλήσεων ή συγκρίσεων με το παρελθόν. Είχε σχέση με την καθημερινή κοινωνική πραγματικότητα και τη δυναμική που διαμορφωνόταν. Είναι γεγονός ότι η καποδιστριακή διακυβέρνηση δεν είχε την αυτάρκεια και την αυταρέσκεια ενός εφησυχασμού. Η κρατική εκπαίδευση που ώφειλε να αμβλύνει ταξικές διαφοροποιήσεις στο μέτρο του δυνατού συναρτάται σε μεγάλο βαθμό με την εξεύρεση των αναγκαίων πόρων. Στον αγροτικό κόσμο ιδιαίτερα η κατάσταση ήταν τραγική. Μόνο το 16,50% περίπου των αγροτών ήταν μικροϊδιοκτήτες. Οι υπόλοιποι ήταν σχεδόν ή καθ' ολοκληρίαν ακτήμονες[1]. Η δυνατότητα πρόσβασης των παιδιών στην εκπαίδευση προϋπόθετε τον εντοπισμό των χρηματοδοτικών πηγών, την ορθολογική κατανομή τους και την αξιοποίηση των κονδυλίων. Τα οικονομικά μέσα, οι μέθοδοι άντλησης πόρων και οι χρήσεις των όποιων κεφαλαίων[2], η γενικότερη χρηματοοικονομική διαχείριση μπορούσε να γεννήσει την προσδοκία της προώθησης πάγιων εθνικών στόχων μέσω και της εκπαίδευσης.

Ο προγραμματισμός αλλά και η λιτότητα θα αποδεικνύονταν η λυδία λίθος για τη στήριξη σε οικονομικό επίπεδο της εκπαιδευτικής πολιτικής. Η παραίτηση του Καποδίστρια από την κυβερνητική ετησία επιμισθία των 180.000 φράγκων[3] και η απλότητα της ζωής του παρείχαν παραδειγματικά τον επιδιωκόμενο τρόπο συμπεριφοράς των δημοσίων προσώπων. Τα δημόσια χρήματα, πίστευε, έπρεπε να επενδύονται στα δημόσια αγαθά στα οποία συγκαταλέγεται και η εκπαίδευση. Με το πνεύμα αυτό, θέλησε να διατεθεί υπέρ της παιδείας[4] η κρατική χορηγία προς αυτόν.

Εποικοδομητικό στοιχείο, έστω και μερικό, δε θα μπορούσε να είναι η ίδρυση κρατικής τράπεζας "που θα εξέδιδε έντοκες ομολογίες ή μετοχές χωρίς καμιά άλλη δραστηριότητα"[5], επειδή οι Έλληνες ήταν ασυνήθιστοι σ' αυτές τις διαδικασίες, υπήρχε η εμπειρία των δανείων του Αγώνα, η ενυπόθηκη πίστη ήταν ακόμη συζητήσιμη και ο βαθμός εκχρηματι-

---

1. Αθ. Κανελλόπουλος, "Η οικονομική πολιτική του Κυβερνήτη", *Τετράδια Ευθύνης* 5 (1978), σ. 59.

2. J. Fr. Weston - E.G. Brigham, *Βασικές αρχές της χρηματοοικονομικής διαχείρισης και πολιτικής*, εκδ. "Παπαζήσης", Αθήνα, σ. 3.

3. Α. Μάμουκας, *Τα κατά την Αναγέννησιν της Ελλάδος*, τ. ΙΑ΄, Αθήναι σ. 181-182. Μακρής, *Το ανορθωτικόν έργον του Ιω. Καποδίστρια· οι υπονομευταί και οι συκοφάνται του*, Κέρκυρα 1973, σ. 81. Π. Χιώτης, *Ιστορία του Ιονίου Κράτους από συστάσεως αυτού μέχρι ενώσεως (1815-1864)*, Ζάκυνθος 1877, σ. 747. Ελ. Κούκκου, "Το υψηλό του ήθος", *Ιωάννης Καποδίστριας*, περ. "Επτά Ημέρες", εφ. Καθημερινή, 25-26.3.1995, σ. 31.

4. Ελ. Κούκκου, "Από το εκπαιδευτικόν έργον του Ι. Καποδίστρια. Μερικαί άγνωστοι σελίδες", *ΔΙΕΕΕ* 11(1956), σ. 215.

5. Π. Πιζάνιας, *Μισθοί και εισοδήματα στην Ελλάδα (1842-1923)*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1985, σ. 31.

σμού της οικονομίας χαμηλός. Γεωργία, κτηνοτροφία και αλιεία αποτελούν τους κύριους άξονες της ελληνικής οικονομικής ζωής[6]. Τα μέτρα έπρεπε να είναι δραστικότερα.

Η οικονομική ύφεση περιγράφεται από το εύρος των μεγεθών των δημοσίων ελλειμμάτων. Στα τέλη του 1827 το διογκωμένο εξωτερικό χρέος ανέβαινε στα 3.000.000 λίρες και 30.000.000 φράγκα[7], τα δημόσια έσοδα υστερούσαν των κρατικών δαπανών σε κυμαινόμενο ποσοστό 175-375%, ενώ σύμφωνα με τον υποθετικό λογαριασμό Μαΐου 1829 - Απριλίου 1830 το έλλειμμα κινήθηκε στο 45,68%. Η οικονομική αδυναμία απασχολεί έντονα το κράτος[8]. Αρκεί να αναλογιστούμε ότι η καθυστέρηση των φορολογικών εσόδων του 1829 αντιστοιχεί στο 66,50% κτιριακών, μισθοδοτικών και άλλων εκπαιδευτικών δαπανών ενός τριαντάμηνου (Φεβρουάριος 1828 - Αύγουστος 1830), αν βέβαια τα διαλαμβανόμενα στον ανυπόγραφο απολογισμό είναι ακριβή[9].

Σε διάγγελμά του προς τη Δ΄ Εθνική Συνέλευση του Άργους ο Καποδίστριας εξέθετε τον εκκλησιαστικό και εκπαιδευτικό του σχεδιασμό, τόνιζε ότι έπρεπε να εξασφαλιστούν τα απαιτούμενα κεφάλαια και ζητούσε να εγκριθεί η συγκέντρωση των κεφαλαίων από αφιερώματα και κληροδοσίες, παράλληλα, δε, να επιδιωχθεί η εύρεση πόρων "και εντός της Ελλάδος"[10]. Η συνέλευση με το ΙΑ΄ ψήφισμά της τον εξουσιοδότησε να συστήσει Γαζοφυλάκιο (λατ. gaza-ae) για τη βελτίωση του ιερατείου και της εκπαίδευσης[11]. Πρόκειται, για ένα ταμείο της δημόσιας εκπαίδευσης με καθορισμένες γενικά τις πηγές τροφοδότησής του. Η ψηφισμένη απόφαση της Εθνοσυνέλευσης φέρει την επικυρωτική υπογραφή των Γραμματέων της και μετέπειτα πρώτων Γραμματέων των Εκκλησιαστικών και της Δημόσιας Εκπαίδευσης Ν. Χρυσόγελου και Ιακ. Ρίζου-Νερουλού[12].

Πάντως, όσο κι αν επιδιωκόταν τα σχολεία να είναι σχετικά ολιγοέξοδα[13], οι δαπάνες ήταν αρκετά υπολογίσιμες και προβληματική η κάλυψή τους. Σχολική, εξάλλου, περιουσία από την οποία θα αναμένονταν θετικά αποτελέσματα, εκτός από ευάριθμες περιπτώ-

---

6. Β. Φίλιας, *Κοινωνία και εξουσία στην Ελλάδα. Ι. Η νόθα αστικοποίηση 1800-1864*, εκδ. "Gutenberg", Αθήνα ^{2}1991, σ. 136-137.

7. Αθ. Κανελλόπουλος, "Η οικονομική πολιτική..." ό.π., σ. 50.

8. Δ.Κ. Μαυροσκούφης, *Εκπαίδευση και εκπαιδευτική πολιτική 1821-1832*, εκδ. "Ενυάλειο Κληροδότημα", Θεσσαλονίκη 1996, σ. 327-329, 697. Χρ. Λούκος, *Η αντιπολίτευση κατά του Κυβερνήτη Ιωάννη Καποδίστρια (1828-1831)*, εκδ. "Θεμέλιο", σ. 288-292.

9. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 30, Σχολικά· ΔΑΣΚ, τ. Β', σ. 1292-1294.

10. Α. Μάμουκας, *Τα κατά την Αναγέννησιν*... ό.π., σ. 788-789.

11. Α. Μάμουκας, *Τα κατά την Αναγέννησιν*... ό.π., σ. 188. Ελ. Μπελιά *Η εκπαίδευσις εις την Λακωνίαν και την Μεσσηνίαν κατά την καποδιστριακήν περίοδον (1828-1832)*, Αθήναι 1970, σ. 18-19. Ο Καποδίστριας φαίνεται ότι ήταν ο συντάκτης του προσχεδίου του ψηφίσματος (Χρ. Λούκος, *Η αντιπολίτευση*... ό.π., σ. 128[14]).

12. ΓΕΕ, φ. 55 (14.8.1829), σ. 225.

13. Πβ. και "Σχέδιον περί Εθνικής ανατροφής και δημοσίου παιδείας εις την Ελλάδα 1829" του Αλ. Στούρτζα. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 20, Σχολικά· Δ. Αντωνίου, *Οι απαρχές του εκπαιδευτικού σχεδιασμού στο νεοελληνικό κράτος: το σχέδιο της επιτροπής του 1833*, εκδ. "Πατάκης", Αθήνα 1992, σ. 190.

σεις δεν υπήρχε ή στην επταετία 1821-1827 είχε καταστραφεί ή ποικιλότροπα διασκορπιστεί. Ελάχιστα σχολεία μπορούσαν να στηριχθούν κατ' αρχήν σε ιδιόκτητα "πράγματα". Ενδεικτικά και μόνο αναφέρονται τα σχολεία της Δημητσάνας[14] και η σχολή της Στεμνίτσας[15].

Η αναγγελία της ίδρυσης του Υπουργείου των Εκκλησιαστικών στους έκτακτους επιτρόπους και τους προσωρινούς διοικητές συνοδεύεται με την εντολή της συνεπούς σύμπραξής τους μ' αυτό και την αποστολή κατά την ιεραρχική τάξη πληροφοριών για τη σχολική κατάσταση του πεδίου ευθύνης τους, το ενδεχόμενο προαιρετικών τοπικών συνεισφορών, τους μοναστηριακούς πόρους "δια την Δημόσιον Εκπαίδευσιν", τη χρήση και διαχείριση εκκλησιαστικών χρηματικών προσφορών και αφιερωμάτων[16]. Η ανταπόκριση των αποδεκτών της εγκυκλίου ήταν μάλλον αναποτελεσματική. Τοπικές ίσως πιέσεις, δυσκολία συλλογής πληροφοριών ή και ακόμη η δευτερογενής ανάθεσή τους σε πρόσωπα, όπως ο υπαστυνόμος Κορινθίας ή ο αστυνόμος Κρανιδίου[17], που δεν είχαν άμεση σχέση με τα ζητούμενα της εκπαιδευτικής πολιτικής, δε συνηγόρησαν επαρκώς στην άντληση των απαραίτητων στοιχείων.

Ο Χρυσόγελος θα προτείνει στην Κυβέρνηση να επανέλθει επί του θέματος και να ζητηθεί από τους τοπικούς διοικητές οι νέες αναφορές τους να είναι προϊόν αυτοψίας και προσωπικού ελέγχου. Με την 901/10.6.1830 εγκύκλιό της, η Γραμματεία ζητεί να λάβει ακριβέστερες πληροφορίες, όμως και πάλιν οι απαντήσεις δεν ικανοποίησαν[18]. Ο ρόλος της Γραμματείας στην καποδιστριακή περίοδο παρέμεινε οργανωτικός και εποπτικός στο χειρισμό των σχολικών δαπανών. Η συνεργασία της με το ομόλογο Υπουργείο των Οικονομικών είχε κυρίως τη μορφή της προώθησης και της έκδοσης των αναγκαίων συναλλαγματικών, ενταλμάτων πληρωμής και χρηματικών διαταγών[19]. Συχνά ο Κυβερνήτης εντέλλει τη Γραμματεία της Οικονομίας να πληρώσει "εις την διαταγήν της Γραμματείας" των Ε.και της Δ.Ε. χορηγούμενα σχολικά βοηθήματα. Οι οικονομικές υπηρεσίες, με τη σειρά

---

14. Σύμφωνα με καταγραφή των σχολικών επιτρόπων στις 2 Αυγούστου 1830 η διασωθείσα κατάσταση της σχολής Δημητσάνας περιλάμβανε δύο χωράφια ορεινά, τέσσερα εργαστήρια, ένα φούρνο και 2500 γρόσια [ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 31β, Σχολικά, 11.9.1830· ΔΑΣΚ, τ. Β΄, σ. 1201]. Για την περιουσία της Σχολής βλ. και Τ. Αθ. Γριτσόπουλος, *Σχολή Δημητσάνης*, Αθήνα 1962, σ. 64. Ας σημειωθεί ότι η κυβέρνηση προίκισε το σχολείο Κυπαρισσίας με εθνική έκταση έντεκα στρεμμάτων (ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 35, Σχολικά, 19.1.1831. Βλ. και Ελ. Μπελιά, *Η εκπαίδευσις εις την Λακωνίαν και την Μεσσηνίαν κατά την Καποδιστριακήν περίοδον (1828-1832)*, Αθήνα 1970, σ. 49.

15. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 33, Σχολικά, 12.11.1830.

16. Εγκύκλιος 2/3.10.1829. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 20, Σχολικά· ΔΑΣΚ, τ. Α΄, σ. 303-304.

17. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 21, Σχολικά, 17.11.1829 (ΔΑΣΚ, τ. Α΄, σ. 481-482)· φ. 29, Σχολικά 2.7.1830.

18. ΓΑΚ, Υπουργ. Παιδείας, φ. 28, Σχολικά, 10.6.1830· ΔΑΣΚ, τ. Β΄, σ. 1022. Ελ. Κούκκου, *Ο Καποδίστριας και η Παιδεία (1827-1832). Β. Τα εκπαιδευτικά ιδρύματα της Αιγίνης*, Αθήναι 1972, σ. 15-18.

19. Βλ. δειγματοληπτικά ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 35, Σχολικά, 29.1.1831· φ. 36, Σχολικά, 11.3.1831.

τους ειδοποιούν Ν. Χρυσόγελο και Ιακ. Ρίζο-Νερουλό για τη νομότυπη κατάθεση μοναστηριακών προσόδων στο Εθνικό Ταμείο[20].

Πέντε είναι οι κύριες δυνητικές πηγές άντλησης χρηματοοικονομικών πόρων για την υλοποίηση του εκπαιδευτικού σχεδιασμού κατά την καποδιστριακή περίοδο:

α) Κρατικές επιχορηγήσεις.

β) Μοναστηριακοί πόροι και εκκλησιαστικές καταβολές.

γ) Συνεισφορές των πολιτών.

δ) Φόροι και επιτόπιοι πόροι.

ε) Κληροδοτήματα.

Είναι αλήθεια ότι δυσχέρειες για την είσπραξη των χρημάτων υπήρξαν, αντιστάσεις παρουσιάστηκαν, διασπαθίσεις ή και αλόγιστη χρήση τους σε τοπικό επίπεδο δεν ήταν κάτι το εντελώς άγνωστο. Επιπλέον, καθυστερήσεις ή και αρνήσεις καταβολών εμφανίστηκαν, ενώ διεκδικήσεις ιδιωτών μείωσαν ή και επιβράδυναν μερικές φορές την εισροή χρηματικής ύλης στο δημόσιο αποθεματικό.

Κρατικές επιχορηγήσεις

Στις κρατικές επιχορηγήσεις θα ήταν δυνατόν, άμεσα ή έμμεσα, να συμπεριληφθούν πολλές από τις άλλες χρηματοδοτικές πηγές, αφού από το κράτος ουσιαστικά κινητοποιούνται και εποπτεύονται, υπό την έννοια της χάραξης του νομικού πλαισίου, της έγκρισης και αποδοχής τους, της ανάθεσης και πληρεξουσιότητας διεκδίκησης και εκκαθάρισης των αφιερωμάτων πολιτών και ομογενών, όπου και όταν χρειάστηκε, της ενεργοποίησής τους γενικότερα.

Το εύρος και τα είδη των κεντρικών επιχορηγήσεων είναι πολύ πλατιά, όπως διαπιστώνεται από τη μελέτη των αιτημάτων των σχολικών παραγόντων. Το κυρίαρχο μέλημα της κεντρικής εξουσίας ήταν η ενίσχυση, οιωνεί έμπρακτης έγκρισης, της σύστασης των σχολείων, αργότερα, δε, η προσθήκη χρημάτων για την κάλυψη των εξόδων και των ανοικτών λογαριασμών. Το κατ' αρχήν χορηγούμενο ποσό από την κυβέρνηση ήταν 1500 γρόσια[21]. Το ποσό κρίνεται ως σύμμετρο με τις ταμειακές δυνατότητες, έδινε την αίσθηση της κυβερνητικής αιγίδας και προλάμβανε, με την εξομοίωση της καταβολής, την εκδήλωση παραπόνων και δυσθυμιών.

Η γνωστοποίηση αυτής της μορφής των επιχορηγήσεων προς τους σχολικούς εφόρους από τον Κυβερνήτη και το Γραμματέα συνοδευόταν από νουθεσίες χρηστής διαχείρισης

---

20. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 35, Σχολικά, 29.1.1831· ΔΑΣΚ, τ. Γ΄, σ. 1672-1673.

21. Λ. Βελέλης, *Ο Καποδίστριας ως θεμελιωτής της δημοτικής εκπαιδεύσεως*, εκδ. "Ι.Ν. Σιδέρης", Αθήναι 1908, σ. 144, 168. Σχηματική απεικόνιση των οικονομικών χορηγήσεων βλ. Δ. Κ. Μαυροσκούφης. *Εκπαίδευση και εκπαιδευτική πολιτική*... ό. π., σ. 690-694.

και έστελνε το μήνυμα ότι το πρόβλημα αίρεται ασφαλέστερα με τη θέσπιση σταθερών πόρων[22]. Όταν η Κυβέρνηση έσπευδε να καλύψει επείγουσες σχολικές ανάγκες, η Γραμματεία ζητούσε λεπτομερή λογαριασμό, τακτική που παρέπεμπε σε διαδικασίες οικονομικού ελέγχου[23]. Άλλοτε, πάλι, τοπικοί φορείς για να ενισχύσουν τα διαβήματά τους υπολογίζουν και προϋπολογίζουν τις δαπάνες[24]. Είναι εύλογο ότι η συνεισφορά των πολιτών εκμαίευε την εμπιστοσύνη της κυβέρνησης. Η αδράνεια ή και απροθυμία των γονέων προκαλούσε περισσότερες δυσκολίες[25]. Η Γραμματεία κατά καθήκον τις επισημαίνει και τις επιτιμά. Αντίθετα, συνεργεί σε προσπάθειες προσαρμογής των σχολείων στο αλληλοδιδακτικό σύστημα του Σαραζίνου[26].

Μοναστηριακοί πόροι και εκκλησιαστικές καταβολές

Η συνάρθρωση της εκκλησιαστικής και εκπαιδευτικής αρμοδιότητας στη Γραμματεία των Εκκλησιαστικών και της Δημόσιας Εκπαίδευσης έχει τη θεωρητική της θεμελίωση και την πρακτική της έκφραση στη θέση του Καποδίστρια ότι θεωρεί "τας δύο ταύτας υπηρεσίας αχωρίστους ως μίαν εχούσας αρχήν τον πατέρα των φώτων και προς ένα συντρεχούσας σκοπόν την ηθικήν των πολιτών διαμόρφωσιν, ήτις είναι η βάσις της κοινωνικής και πολιτικής του έθνους επανορθώσεως..."[27]. Στις 9 Μαΐου 1832 ο νέος Γραμματέας Ιακ. Ρίζος - Νερουλός στη χαιρετιστήριο εγκύκλιό του προς τους Μητροπολίτες, Αρχιεπισκόπους, Επισκόπους και Εκκλησιαστικούς Τοποτηρητές υπογραμμίζει ότι "... κρίνω χρέος μου αναπόφευκτον να σας υπομνήσω, Σεβασμιώτατοι, ότι μέγα μέρος του τοιούτου μεγαλουργήματος εξήρτηται από την ποιμαντορικήν σύνεσίν σας ... Των ιερών ναών η ευκοσμία, των Μοναστικών καταστημάτων η εύτακτος διεξαγωγή, το ανεπίληπτον του κλήρου πολίτευμα ... κρίνει <η Γραμματεία> παντάπασιν περιττόν να συστήση εις την ακοίμητον προσοχήν σας..."[28].

Το βέβαιο είναι ότι ο χειρισμός των οικονομικών θεμάτων εκπαιδευτικού ενδιαφέροντος, τα οποία αφορμώνται, επηρεάζονται ή γενικά σχετίζονται με τους εκκλησιαστικούς παράγοντες, μετά την απελευθέρωση μεταβλήθηκε. Κατά κανόνα, οι ιεράρχες ενίσχυαν τα αναγνωρισμένα εκπαιδευτήρια της ποιμαντορικής τους περιφέρειας με έσοδα των εκκλησιών κλπ[29]. Αρκετοί επίσκοποι και ο υπόλοιπος κλήρος προσφέρουν τώρα χρήματα όχι

---

22. ΔΑΣΚ, τ. Α΄, σ. 712.

23. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 28, Σχολικά, 2.6.1830 (Η Γραμματεία προς το Διοικητή Νάξου).

24. Βλ. και την αναφορά του Τοποτηρητή Πάρου-Αντιπάρου Δ. Κιοσσέ προς τη Γραμματεία (ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 32, Σχολικά, 15.10.1830).

25. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 32, Σχολικά, 10.10.1830 (Η Γραμματεία προς το Διοικητή Καλαμάτας).

26. ΓΕΕ, φ. 68 (23.8.1830), σ. 281.

27. ΓΕΕ, φ. 73 (26.10.1829), σ. 294.

28. ΕΕ, φ. 7 (13.5.1832), σ. 38.

29. Μ. Παρανίκας *Ιστορία της Ευαγγελικής Σχολής Σμύρνης εκ των πηγών συνταχθείσα*, Αθήναι 1885, σ. 26, 114. Κ. Χατζόπουλος, *Ελληνικά σχολεία στην περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας (1453-1821)*, εκδ.

μόνο ατομικά για τις σχολικές ανάγκες αλλά και συμμετέχουν σε ομόλογες συνεισφορές των κατοίκων. Το παράδειγμά τους είχε θετική απήχηση. Ο Μητροπολίτης Σαντορίνης Ζαχαρίας συνεισέφερε 1.000 γρ. σε τοπικό έρανο που απέφερε περίπου 10.000 γρόσια[30]. Ο Καρυουπόλεως Κύριλλος δίνει 500 γρ. για το αλληλοδιδακτικό Μαραθωνησίου ως προσωπική του καταβολή στη σχολική κινητοποίηση των κατοίκων[31]. Ανάλογη είναι η προσφορά 100 δίστηλων του αρχιερέα Ρέοντος και Πραστού[32], του Δαμαλών Ιωνά[33], του τοποτηρητή Χριστιανουπόλεως[34] και του Παϊσίου, τοποτηρητή Μεσσηνιακών Φρουρίων[35]. Αξιοσημείωτη είναι η περίπτωση του επισκόπου Σκύρου Γρηγορίου, ο οποίος κληροδοτεί στην Ελληνική Σχολή Σκύρου το νησάκι Σαρακήνικο, ζητώντας όμως να ισχύσει και για εκείνον το προηγούμενο της φορολογικής απαλλαγής από το ετήσιο δέκατο[36].

Οι μοναστηριακοί πρόσοδοι ήταν μια υψηλή προσδοκία για την υλοποίηση του εκπαιδευτικού προγραμματισμού. Κατά τη διάρκεια της τουρκοκρατίας οι μονές, με την ευλογία του Οικουμενικού Πατριαρχείου, επέλυαν με τη συνδρομή τους λειτουργικά ζητήματα των σχολείων[37]. Η φιλοσοφία στήριξης των εκπαιδευτικών πραγμάτων στους μοναστηριακούς πόρους εδράζεται πλέον στην πρακτική αιώνων, στο δημόσιο αίσθημα, στην εμπειρία και τις αντιλήψεις του Καποδίστρια, ευθυγραμμίζεται, δε, με τις απόψεις Γρ. Κωνσταντά - Γ. Γεννάδιου, καθώς αυτές διατυπώνονται στο γνωστό τους υπόμνημα προς τον Καποδίστρια: «Εις κάθε τμήμα και επαρχίαν της επικρατείας ευρίσκονται μοναστήρια και πολλά πολυκτήμονα, των οποίων τα κτήματα αφιερώθησαν από άνδρας φιλοκάλους και φιλοπάτριδας δια να χρησιμεύσουν εις σεμνόν καλλωπισμόν των ιερών οίκων, εις λιτήν οικονόμησιν των εν αυτοίς μοναζόντων πατέρων και εις άλλας χριστιανικάς και φιλανθρωπικάς αγαθοεργίας. Και ποία άλλη αγαθοεργία ημπορεί να είναι χριστιανικοτέρα... από τα καταγώγια της παιδείας... εις τα οποία πλαστουργούνται... χρηστοί πολίται, καλοί χριστιανοί, και χρήσιμοι εις τον κοινωνικόν βίον οι νέοι, οι κυρίως ναοί του ζώντος θεού. ... να αναλίσκηται εις τα παιδευτικά καταστήματα μέρος των μοναστηριακών προσόδων, τουλάχιστον όσα περισσού κατ' έτος από τας απολύτως αναγκαίας χρείας των μοναστηρίων έχει πόρους το έθνος..."[38]. Σημειώνεται εδώ η έννοια της πολυκτημοσύνης ορισμένων μονών, η οποία, κατά τη γνώμη μου, έχει σχέση με τον αριθμό των μοναχών

"Βάνιας", Θεσσαλονίκη 1991, σ. 316.

30. Λ. Βελέλης, *Ο Καποδίστριας...* ό.π. , σ. 145.Αν. Κορδατζή - Πρασσά, *Η εκπαίδευση στις Κυκλάδες κατά την καποδιστριακή περίοδο (1828-1832)*, [ανέκδοτη διδακτορική διατριβή], Αθήνα 1996, σ. 122.

31. Λ. Βελέλης, *Ο Καποδίστριας...* ό.π. , σ. 100.

32. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 35, Σχολικά, 31.1.1831.

33. Πρωτόκολλον εισερχομένων της επί των Εκκλ. και της Δ. Εκπαιδ. Γραμματείας 29.9.1829 - 21.12.1831, αρ. 1278/28.6.1830.

34. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 25, Σχολικά, 3.3.1830.

35. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 27, Σχολικά, 30.5.1830.

36. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 52, Σχολικά, 31.8.1832.

37. Ηλ. Μηνιάτης, "Η Αθηναϊκή Σχολή Ντέκα", *Ελληνική Δημιουργία* 11 (1953), σ. 32-34.

38. Γ.Ν. Λεοντσίνης, *Ζητήματα νεότερης ελληνικής ιστορίας και εκπαίδευσης*, Αθήνα 1995, σ. 268.

και τις πραγματικές ανάγκες των μονών, επιπλέον δε, η υπόμνηση των αφιερωμάτων από ευσεβείς πατριώτες, η λιτότητα του μοναχικού βίου, η ενιαία θέαση παιδείας - εκπαίδευσης - χρηστότητας - πίστης και κοινωνικού βίου.

Η έμπρακτη απόδειξη της ρεαλιστικότητας της συγκεκριμένης πρότασης προκύπτει από την απόφαση της Γενικής Συνέλευσης της Σάμου (Ιούλιος 1828) να παραχωρηθούν τα περισσεύοντα μοναστηριακά εισοδήματα για τις σχολικές ανάγκες του νησιού[39]. Ο Καποδίστριας επαινεί την ενέργεια και εκφράζει την πεποίθηση ότι "πολλοί και άλλοι βέβαια θέλουσι μιμηθή το παράδειγμα των μοναστηρίων της Σάμου"[40]. Από τις θέσεις Κωνσταντά - Γενναδίου αντλεί ο Καποδίστριας το σκεπτικό της διάθεσης των μοναστηριακών πόρων. Οι επισημάνσεις του Κοκκώνη είναι μεταγενέστερες[41] και βρήκαν την κατάσταση σε εξέλιξη· απλά την ενίσχυσαν. Άλλωστε, η εκπαιδευτική προσωπικότητα Κωνσταντά - Γενναδίου και η επιτελική φυσιογνωμία τους ήταν γνωστές. Ας συνυπολογιστεί ότι ο Κωνσταντάς ήταν ιερομόναχος και βέβαια δεν εμφορείται από αντιεκκλησιαστικά αισθήματα.

Η Εκκλησιαστική Επιτροπή της Ελληνικής Πολιτείας εγκαθιδρύθηκε στις 23.1.1828 και καταλύθηκε το Σεπτέμβριο του 1829. Γενικό της καθήκον η συλλογή στοιχείων "περί της καταστάσεως και των χρειών της Εκκλησίας"[42]. Όσον αφορά τα μοναστήρια η Επιτροπή εντελλόμενη να τα επισκεφθεί για να πληροφορηθεί «τον αριθμό των μοναχών, την κατάστασιν των εισοδημάτων εκάστου μοναστηρίου και την γινομένην χρήσιν αυτών"[43] χωρίστηκε σε δύο κλιμάκια, ένα για την Πελοπόννησο και ένα για το Αιγαίο[44]. Η διαφορετικότητα των προσώπων διαπιστώνεται και στον τρόπο των καταγραφών. Το έργο της επιτροπής μπορεί να παρουσιάζει ορισμένα κενά, όμως απέχει πολύ από την αφοριστική κριτική του Μάουρερ[45], κριτική που εκπορεύεται και από την οθωνική μοναστηριακή πολιτική. Η επιτροπή κατέγραψε τον αριθμό μοναχών και του βοηθητικού προσωπικού, τα κτήματα, τα ετήσια εισοδήματα, τις οφειλές κλπ. Κατά τους υπολογισμούς μου, τα καλλιεργήσιμα

---

39. Π. Διακογιάννης, *Η παιδεία στη Σάμο από την τουρκοκρατία μέχρι σήμερα*, εκδ. "Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων", Αθήνα, σ. 38.

40. Επ. Σταματιάδης, *Σαμιακά*, Σάμος, τ. Δ΄, Αθήναι 1965 - 1966, σ. 502.

41. "Όλοι οι κάτοικοι είναι πρόθυμοι να συνεισφέρωσι το κατά δύναμιν, ... και όλοι ... λέγουν και ελπίζουν ότι η Κυβέρνησις θέλει υποχρεώσει τα κατά τόπους Μοναστήρια να δίδωσι τουλάχιστον τα περισσά των εισοδήματα εις σύστασιν σχολείων..." (ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 34, Σχολικά, 30.12.1830· ΔΑΣΚ, τ. Γ΄, σ. 1581) Βλ. και Φ. Κουκουλές, "Τα σχολεία της Κυνουρίας κατά τον ΙΘ΄ αιώνα", *Αθηνά* 39 (1927), σ. 118· Δ.Κ. Μαυροσκούφης, *Εκπαίδευση και εκπαιδευτική πολιτική*... ό.π., σ. 332.

42. ΓΕΕ, φ. 6 (25.1.1828)· παράρτημα, σ. 23.

43. ΓΑΚ, Γενική Γραμματεία, 26.1.1829. Αθ. Τ. Γριτσόπουλος, *Η υπό του Καποδίστρια διορισθείσα πενταμελής Εκκλησιαστική Επιτροπή και το έργον αυτής*, ανάτυπο, Αθήναι 1954, σ. 21.

44. Εμμ. Κωνσταντινίδης, *Η εν Ελλάδι Εκκλησία κατά την Επαναστατικήν και την μέχρι της αφίξεως του Όθωνος μεταβατικήν εποχήν (1821-1833)*, Αθήναι 1970, σ. 66-70. Ch. A. Frazee, *Ορθόδοξος Εκκλησία και Ελληνική Ανεξαρτησία*, εκδ. "Δόμος", Αθήνα 1987, σ. 99.

45. Γ. - Λ. Μάουρερ, *Ο Ελληνικός λαός. Δημόσιο, ιδιωτικό και εκκλησιστικό δίκαιο από την έναρξη του Αγώνα για την Ανεξαρτησία ως την 31 Ιουλίου 1835*, εκδ. "αφοί Τολίδη", Αθήνα 1976, σ. 324-325.

στρέμματα υπερβαίνουν τις 22.000 και οι μύλοι μοναστηριακής κυριότητας είναι περισσότεροι από εκατόν τριάντα.

Τοπικοί παράγοντες έχουν γνώμη και αναμειγνύονται στο ζήτημα της διάθεσης μοναστηριακών πόρων[46]. Τον Οκτώβριο του 1829 η Γραμματεία εισηγείται να διοριστούν τίμιοι επιστάτες στα πέντε μοναστήρια της Κύθνου και τα εισοδήματά τους να δοθούν για τη σύσταση αλληλοδιδακτικού σχολείου[47]. Με την αποδοχή της Κυβέρνησης, η επιστασία ορίζεται και μετά από ένα χρόνο αποδίδει λογαριασμό[48]. Ο τρόπος σκέψης του Χρυσόγελου μπορεί να διαπιστωθεί στο χειρισμό των σιφνιακών μοναστηριακών, επειδή ως Σίφνιος είναι απόλυτα γνώστης της δυναμικότητάς τους, έχει επίγνωση της τοπικής κοινής γνώμης και μπορεί εκ του σύνεγγυς –όχι μόνο με την έγγραφη επικοινωνία– να παρακολουθεί την εφαρμογή των μέτρων. Εντοπίζεται σε τρεις κυρίως θέσεις: 1) Όταν το επιτρέπουν οι μοναστηριακοί πόροι, επιβάλλεται να πριμοδοτούν την εκπαίδευση[49]. 2) Η ενοικίαση των μοναστηριακών κτημάτων πρέπει να γίνεται μόνον αν οι όροι είναι συμφέροντες[50]. 3) Σύμφωνα με τους ιερούς και πολιτικούς νόμους, οι επίτροποι περιφρουρούν την κληροδοτική βούληση των μεταστάντων μοναχών[51]. Οι εντολοδόχοι της διαθήκης οφείλουν να αποτρέπουν κάθε σφετερισμό.

Η κυβέρνηση έχοντας πολιτειοκρατικές αντιλήψεις παρέχει το πλαίσιο των κινήσεων των αξιωματούχων της στη διάσταση του ότι η οικονομία των μονών ελέγχεται απ' αυτήν[52]. Ο αρμόδιος Υπουργός με την πρότασή του προς τον Καποδίστρια (19.11.1829) θέλησε να διακριβωθεί και να συμπληρωθεί το έργο της Εκκλησιαστικής Επιτροπής, επιπλέον, δε, να προωθηθεί η βελτίωση των εκκλησιαστικών και εκπαιδευτικών θεμάτων. Η κατάσταση είναι ακόμη δυσκολότερη στην Στερεά Ελλάδα, η οποία ελευθερώνεται τελευταία και η ερημία των μονών έχει λάβει έκταση[53]. Ο Έκτακτος Επίτροπος Ανατολικής Ελλάδος πρότεινε συνολικότερη ρύθμιση με την πολυετή ενοικίαση (10-12 ετών) των κτημάτων, αλλ' ήδη οι αντίθετες κυβερνητικές θέσεις είχαν επισημοποιηθεί. Σχέδιο επωφελέστερης χρησιμοποίησης των μοναστηριακών προσόδων είχε εκπονηθεί αλλά βέβαια υπήρχαν εμ-

---

46. Πληροφορίες για την μοναστηριακή κατάσταση πέρα από την κατηγορία των "Μοναστηριακών" του Υπουργ. Θρησκείας (1828-1832) των ΓΑΚ μας δίδονται και στις ομάδες "Σχολικά" και "Εκκλησιαστικά". Για παράδειγμα αναφέρεται η καταγραφή των Μονών της επαρχίας Λακεδαίμονος [φ. 20, Εκκλησιαστικά, 27.10.1829] και πληροφορίες για τα Μοναστήρια Σκύρου, Σκοπέλου κλπ. στο φ. 50, Σχολικά, 4.6.1832.

47. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 20, Σχολικά, 29.10.1829.

48. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 33, Σχολικά, 4.11.1830· ΔΑΣΚ, τ. Β΄, σ. 1464.

49. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 22, Μοναστηριακά, 11.12.1829 [Η Γραμματεία προς τον Ηγούμενο της Μονής Βρύσης Σίφνου].

50. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 22, Μοναστηριακά, 11.12.1829 [Η Γραμματεία προς τον Γαβριήλ Χωρικόν, Σίφνιον].

51. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 22, Μοναστηριακά, 27.12.1829.

52. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 21, Μοναστηριακά, 23.11.1829· φ. 29, Σχολικά, 12.7.1830.

53. Πβ. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 30β, Μοναστηριακά, 27.8.1830.

φανείς δυσκολίες στην εκτέλεσή του[54]. Καποδίστριας και Χρυσόγελος συμφωνούν ότι πρέπει να γίνει κοινή συνείδηση ότι αποσκοπείται όχι η κατάλυση αλλά η διατήρηση των μονών και η επένδυση σε κοινωφελή έργα των περισσευμάτων τους[55].

Ευρισκόμενος στη Σύρο ο Κυβερνήτης περιγράφει τις αρχικές του προθέσεις για τη καθολικότερη αντιμετώπιση του ζητήματος. Απευθυνόμενος στους επιτρόπους των εκκλησιαστικών καθιδρυμάτων Μήλου τους επιφορτίζει να συντάξουν στατιστική έκθεση της κινητής και ακίνητης περιουσίας των μονών και της Κοινής Εκκλησίας, να παραλάβουν ακριβή λογαριασμό εσόδων-εξόδων από το 1821, να ενοικιάσουν με δημοπρασία τα κτήματα, αφού εξαιρέσουν «όσον είναι ικανόν προς ζωοτροφίαν των ... πατέρων ...", να μισθοδοτήσουν το διδάσκαλο[56]. Αργότερα, η ίδια η πανελλήνια πραγματικότητα τον οδηγεί στην αυστηρότερη αλλ' επιβαλλόμενη θέση "εκποιήσεις και ενοικιάσεις όσαι έγιναν ... μη αναγνωριζόμεναι κατ' ουδένα τρόπον από την Κυβέρνησιν, είναι όλως άκυροι, ότι ... απαγορεύεται καθ' όλην την έκτασιν να κάμνουν εφ' εξής ..."[57]. Αυτή η διοικητική πράξη ουσιαστικά έμεινε ανενεργή.

Η καταγραφή της μοναστηριακής περιουσίας και η αξιολόγηση της μέχρι τότε διαχείρισής της θα είχε ευκολυνθεί από τη διάσωση παλαιών κωδίκων[58]. Όμως πολλοί δεν διασώζονταν στα χέρια τοπικών αρχών, ενώ λογαριασμοί είχαν χαθεί και όχι σπάνια "οι ζώντες ενοχοποιούν τους αποθανόντας, οι οποίοι δεν υπάρχουσιν δια να απολογηθώσιν". Στις περιπτώσεις αυτές συνένοχοι είναι και ιδιοτελείς πρόκριτοι. Υπάρχουν, βέβαια, και περιπτώσεις όπου προεστοί διευκολύνουν την κατάσταση και καταβάλλουν από την περιουσία τους χρήματα "δια να αντιπληρωθούν επομένως" από εκκλησιαστικά εισοδήματα[59]. Όχι σπάνια εκτοξεύονται αλληλοκατηγορίες.

Οι έφοροι της Σχολής Στεμνίτσας καταγγέλλουν τον ιερομόναχο Αγάπιο του μονυδρίου της Ζωοδόχου Πηγής ότι "σφετερίζει με μεγάλην αφειδωλίαν πολλά κινητά και ακίνητα κτήματα"[60]. Παράλληλα, συναντώνται ιερωμένοι με ζήλο και σύνεση, ένθερμοι υποστηρικτές της εκπαίδευσης. Οι Δωρόθεος Τζιώτης στη Νάξο και ο ηγούμενος του Μεγάλου

---

54. Ν. Χρυσόγελος, Αναφορά του επί των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίου Εκπαιδεύσεως Γραμματέως της Κυβερνήσεως. Προς την Σεβαστήν Πέμπτην Εθνικήν των Ελλήνων Συνέλευσιν [Εν Άργει την 19 Δεκεβρίου 1831], σ. 3. Λ. Βελέλης, *Ο Καποδίστριας*... ό.π., σ. 131.

55. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 39, Μοναστηριακά, 12.5.1831.

56. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 19, Σχολικά, 28.9.1829. Χ. Μπαμπούνης, *Η Παιδεία στη Μήλο κατά την καποδιστριακή περίοδο 1828-1832*, Αθήνα 1992, σ. 34-35. Για τη μισθοδοσία του αλληλοδιδασκάλου Ανάφης, ο Καρύστου Νεόφυτος ως Εκκλησιαστικός Τοποτηρητής Μυκόνου παρακαλεί τη Γραμματεία να επιτρέψει τη διάθεση τόκων της Μονής Καλαμιώτισσας [ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 24, Εκκλησιαστικά, 1.2.1830].

57. Εμμ. Κωνσταντινίδης, *Η εν Ελλάδι Εκκλησία*... ό.π., σ. 75.

58. Χ. Μπαμπούνης, *Η παδεία*... ό.π., σε. 36.

59. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 30β, Σχολικά, 26.8.1830.

60. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 34, Σχολικά, 9.12.1830· ΔΑΣΚ, τ. Γ', σ. 1530-1532.

Σπηλαίου Ιερόθεος αποτελούν εύγλωττα παραδείγματα.

Ο ζήλος των τοπικών διοικητών να αντλήσουν οπωσδήποτε μοναστηριακούς πόρους[61] και η ανεξέλεγκτη συμπεριφορά εκκλησιαστικών και σχολικών επιτρόπων προκαλεί δυσφορία, χωρίς να είναι πάντοτε ασφαλές το εισπραττοδοτικό αποτέλεσμα. Έριδα παρατηρήθηκε στην Αμοργό μεταξύ της σχολικής επιτροπής και των μοναχών[62], ενώ ο Π. Π. Μαυρογένης ζήτησε να διακριθούν οι επίτροποι των μοναστηρίων Μυκόνου από εκείνους των σχολείων[63]. Η στάση των μονών όσον αφορά την ενίσχυση των σχολείων δεν είναι ενιαία. Στη διοικητική τοποτηρητεία Μεγαρίδας όλα τα μοναστήρια, εκτός από τη μονή του Οσίου Μελετίου[64], πείστηκαν να προσφέρουν. Αλλού, για παράδειγμα στην επαρχία Πραστού, επιτεύχθηκε ένα modus vivendi[65]. Ο ανθρώπινος παράγοντας και τα νήματα συνεννόησης ή μη έχουν το δικό τους ρόλο. Η ενημέρωση και επιπλέον η απόκρουση των ψιθύρων βοηθά την κατάσταση[66]. Η φιλοτιμία μονών με οικονομικές δυσκολίες, όπως η κίνηση της Μονής Βουλκάνου, είναι εμφανής[67]. Τα χρεωστικά ομολογιών των μονών στη μελετώμενη περίοδο μάλλον δεν ενεργοποιήθηκαν και εξέλιπε έτσι μια υπολογίσιμη χρηματοδοτική δυνατότητα. Η μεταβατικότητα της εποχής η λεπτότητα των αναγκαίων εκκλησιαστικών χειρισμών[68] και η υπάρχουσα νοοτροπία δυσχέραιναν σημαντικά την αξιοποίηση των πόρων αυτής της κατηγορίας.

Συνεισφορές των πολιτών

Οι συνεισφορές των κατοίκων αποσκοπούσαν πρωταρχικά στη σύσταση-ίδρυση σχολείων, ακολούθως, δε, στη λειτουργία τους (κτιριακά, ενοικιάσεις, εξοπλισμός, μισθοδοσία κλπ). Με συνεισφορά των κατοίκων ύψους 5.250 γροσίων ιδρύθηκαν τα σχολεία Μαλτσίνης. Ο αρχιμανδρίτης Ιερόθεος δήλωσε ότι θα δίνει 1500 γρ. το χρόνο και πρότεινε τα εκκλησιαστικά πλεονάσματα να απορροφώνται στις σχολικές ανάγκες[69]. Η κατάσταση, όμως, δεν είχε ωριμάσει για να προχωρήσει το αίτημα[70]. Τα είδη της προσφοράς των κα-

61. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 43, Σχολικά, 19.9.1831· ΔΑΣΚ, τ. Γ', σ. 2058 - 2059. Δ. Κ. Μαυροσκούφης, *Εκπαίδευση και εκπαιδευτική πολιτική*... ό.π., σ. 332.

62. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 20, Σχολικά, 12.10.1829.

63. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 30β, Σχολικά, 9.11.1829.

64. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 51, Σχολικά, 19.7.1832.

65. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 35, Σχολικά, 23.1.1831· ΔΑΣΚ, τ. Γ' σ.1636-1637.

66. Βλ. και ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 33, Σχολικά, 8.11.1830.

67. Ελ. Μπελιά. «Συμβολή εις την ιστορίαν της Μονής Βουλκάνου επί τη βάσει ανεκδότων εγγράφων» *Μεσσηνιακά Γράμματα*, τ.Β', Καλαμάτα 1967, σ, 347.

68. Δ, Κ, Μαυρισκούφης, *Εκπαίδευση και εκπαιδευτική πολιτική*... ό. π., σ. 331-333.

69. Ελ. Μπέλια, *Η εκπαίδευση εις την Λακωνίαν*... ό.π. Αθήναι 1970, σ. 43.

70. Το ίδιο συμβαίνει και με την πρόταση Κωνσταντά - Γενναδίου να περιέρχεται στις εκκλησίες «κουτί των σχολείων εσφραγισμένον» και να ρίπτονται προαιρετικά εκεί χρήματα κατά τις βαπτίσεις και τους γά-

τοίκων ήταν εθελοντική εργασία, προσφορά πολύτιμων αντικειμένων, κοσμήματα κυρίως όμως χρήματα, χρήματα που υπολογίστηκε ότι στο διάστημα 1828-1831 υπερβαίνουν τις 200.000 γρόσια[71]. Αξιοσημείωτη και ιδιαίτερη είναι η προσφορά Περιστεραίων, Μεσορουγιωτών και Σολιωτών στην επαρχία Καλαβρύτων: "Καταθέτομεν εν μέρος γης της προγονικής μικράς ιδιοκτησίας μας η οποία θέλει θεωρείται αδιαλείπτως ως κτήμα του Σχολείου... Θέλει ενοικιάζεται κατ' έτος... εις ποιμένας των οποίων τα ποίμνια δεν θέλουν βόσκει ειμή εντός της οροθετικής γραμμής", με εξαίρεση "οποιουδήποτε κατοίκου εκ των τριών χωρίων"[72].

Ο τρόπος κατάθεσης συχνά διαφοροποιείται και έχει τη μορφή της εφάπαξ εισφοράς, της τμηματικής, της ετησίας ή της πολυετούς[73]. Μερικές φορές συντάσσεται και συμπληρωματικός κατάλογος εισφορών. Απόλυτη αντιστοιχία μεταξύ των δηλουμένων και των εισπραχθέντων ποσών δεν υπάρχει, εξαιτίας ορισμένων ελλειπτικών καταγραφών μικροποσών ή προσφορών σε είδος. Η Γραμματεία, όπως προκύπτει από τις ενέργειές της, παρακολουθεί τη συνέπεια καταβολής των συνεισφορών, ειδικότερα εκείνων που δημοσιεύθηκαν στη Γενική Εφημερίδα. Ο Ν. Χρυσόγελος επιπλήττει ορισμένους Μηλίους, οι οποίοι αποφεύγουν την πληρωμή "αφού εδημοσίευσαν προς το Κοινόν τα ονόματα, διότι, εκτός της αισχύνης, ήτις παρέπεται εις τους ψευδομένους τας υποσχέσεις των, η δικαιοσύνη της Κυβερνήσεως θέλει τους υποχρεώσει να αποδώσωσι το ιερόν τούτο χρέος"[74]. Στο Ελληνικό κράτος δε λήφθηκαν διοικητικά ή ποινικά μέτρα κατά των ασυνεπών. Η απειλή λειτουργούσε περισσότερο ως μέτρο πίεσης σε παράτονα κρούσματα[75]. Η συγκυρία δε βοηθούσε στη λήψη τιμωρητικών μέτρων. Ίσως θα ήταν και παράταιρο στο γενικότερο πνεύμα της εκπαίδευσης. Στο ήθος της εθελούσιας προσφοράς απάδει και η δικαιολόγηση της μη καταβολής συνεισφορών, επειδή δεν δημοσιεύθηκαν στον τύπο τα ονόματα[76]. Γενικά, όμως, η ιδιωτική πρωτοβουλία ενήργησε θετικά και εποικοδομητικά.

μους. Στις ελάχιστες εξαιρέσεις ανήκει η ομόλογη κίνηση στην Κέα (Αν. Κορδατζή - Πρασσά, *Η εκπαίδευση στις Κυκλάδες κατά την καποδιστριακή περίοδο (1828 - 1831)*, [ανέκδοτη διδακτορική διατριβή], Αθήνα 1996, σ. 113).

71. Δ. Κ. Μαυροσκούφης, *Εκπαίδευση και εκπαιδευτική πολιτική*... ό. π., σ. 334.

72. Χ. Μπαμπούνης, "Η παιδεία στην επαρχία Καλαβρύτων κατά την καποδιστριακή περίοδο", *Επετηρίς των Καλαβρύτων* 18 (1994), σ. 194.

73. Στον Άγιο Ανδρέα Πραστού εγγράφονται συνδρομητές για πέντε χρόνια (Ελ. Μπελιά, *Η εκπαίδευσις εις την Λακωνίαν*... ό. π.., σελ. 46)

74. ΓΕΕ, φ. 68 (23.8.1830), σ. 281· ΔΑΣΚ, τ. Β', σ. 1468 - 1470. Χ. Μπαμπούνης, *Η παιδεία στη Μήλο* ... ό.π., σ. 50.

75. Τα αποτελέσματα της πίεσης φαίνεται και σε μεταγενέστερους της απειλής καταλόγους εξόδων Βλ., για παράδειγμα «Έσοδα και έξοδα της οικοδομής των σχολικών καταστημάτων της Μήλου» [Χ. Μπαμπούνης, *Η παιδεία στη Μήλο*... ό. π., σ. 51, 57-64]. Πίεση άμεση ή έμμεση άσκησαν και διοικητές ή έκτακτοι επίτροποι [Ελ. Καλαφάτη, *Τα σχολικά κτίρια της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης (1821 - 1929)*, ΙΑΕΝ αρ. 8, Αθήνα 1988, σ. 80].

76. Για παράδειγμα, αναφέρεται η καταγγελία του εκκλησιαστικού τοποτηρητή Μαλτσίνης στις 4 Ιανουαρίου 1830 [ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 23, Σχολικά].

Στα Γενικά Αρχεία του κράτους διασώζεται το "Κατάστιχον κληροδοσιών, προσφορών, συνεισφορών κλπ. υπέρ σχολείων και φιλανθρωπ<ικών> καταστημάτων 3 Οκτωβρίου 1829 - 20 Δεκεμβρίου 1832" (σσ. 48)[77]. Στις καταγραφές υπάρχουν κενά, επειδή ο συντάκτης του έλαβε μάλλον υπόψη τις ενδείξεις των πρωτοκόλλων και όχι τα ίδια τα έγγραφα, καθώς, επίσης, δε συνδύασε πάντοτε στοιχεία από συναφή έγγραφα. Αυτό δε σημαίνει ότι δεν παρέχεται μια εικόνα των ποικίλων χορηγιών. Συγκεκριμένα δίνει πληροφορίες για τριανταδύο συνεισφορές (βλ. πίν. 17). Ανάλογη ανομοιότητα έχει επισημανθεί μεταξύ των δημοσιευμάτων της ΓΕΕ και των εκδοθέντων εγγράφων[78]. Αν, όμως, αυτή, οφείλεται στο ότι όλες οι συνεισφορές δε δημοσιεύθηκαν ή δεν στάλθηκαν στη ΓΕΕ για δημοσίευση, στην περίπτωση του Κατάστιχου η ταχύτητα σύνθεσής του και η ασάφεια ενδεχομένως θεματικών σημειώσεων των πρωτοκόλλων συνέτειναν στο να μην ολοκληρωθεί καταλογογραφικά το σώμα των ιδιωτικών οικονομικών κινήσεων.

Οι αυθόρμητες προσφορές και οι συνεισφορές των κατοίκων προς χάριν της εκπαίδευσης των παιδιών της γενέθλιας γης ή του τόπου διαμονής τους αποτέλεσε μια, αν όχι πάγια, τουλάχιστον διαδεδομένη πρακτική. Η έκφραση της θέλησης του τοπικού πληθυσμού να προσφέρει υπέρ της εκπαίδευσης γινόταν με πρωτοβουλία επιχώριων παραγόντων και του κρατικού διοικητικού εκπροσώπου. Είναι χαρακτηριστικό για την ψυχολογία και τη διαδικασία της συνεισφοράς τα όσα διαλαμβάνονται σε έγγραφο του Γραμματέα της δημογεροντίας της επαρχίας Μεθώνης Πρ. Π. Δημητρίου: "Μολονότι δυστυχείς δια τας παρελθούσας πολεμικάς περιστάσεις, μολοντούτο θεωρούντες αναγκαίαν ουσιωδώς την σύστασιν του αλληλοδιδακτικού, τουλάχιστον προς το παρόν, σχολείου και στερούμενοι των αναγκαίων πόρων, εφιλοτιμήθησαν να προσφέρωσιν εξ αυτού του υστερήματός των χρηματικήν συνδρομήν ... συγχρόνως διώρισαν επιτροπήν, ήτις παραλαμβάνουσα την ανωτέρω χρηματικήν ποσότητα, θέλει φροντίσει από αύριον ... .Αναγγέλλων ... την γενναίαν ταύτην πράξιν των πολιτών, δεν εμπορώ να μην ομολογήσω ότι συνετέλεσε εις τούτον όχι ολίγον η παρουσία και το γενναίον παράδειγμα του Σ. Διοικητού μας Κυρίου Φραγκίσκου Κ. Μαύρου, προεδρεύοντος εις την συνέλευσιν ... Σας παρακαλώ να καταχωρίσετε εις την εφημερίδαν σας την παρούσαν μου, ομού με τον εν αυτή σημειούμενον κάτωθεν κατάλογον συνδρομητών ..."[79].

Οι κρατικοί αξιωματούχοι συμμετείχαν στην οργάνωση των συγκεντρώσεων, εκφωνούσαν λόγο προτρεπτικό και κατέθεταν τον οβολό τους, υπολογίζοντας στη μιμητική δυναμική του λόγου και της πράξης. Η δημοσίευση στην Γενική Εφημερίδα της Ελλάδος προ-

---

77. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 54, Σχολικά, 1832. Ελάχιστες συγκριτικά καταγραφές υπάρχουν και στο "Κατάστιχον των Μοναστηρίων της Πελοποννήσου, 1829, Φεβρουαρίου Α', Εκκλησιαστική Επιτροπή" [ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 19].

78. Δ. Κ. Μαυροσκούφης, *Εκπαίδευση και εκπαιδευτική πολιτική*... ό. π., σ. 333-334.

79. ΓΕΕ, αρ. 12 (9.2.1829), σ. 45· ΔΑΣΚ, τ. Γ', σ. 2091.

ΠΙΝΑΚΑΣ 17:

ΚΛΗΡΟΔΟΣΙΕΣ, ΠΡΟΣΦΟΡΕΣ, ΣΥΝΕΙΣΦΟΡΕΣ κ.λ.π.

α/α	Διαθέτης	Έτος	Κατηγορία	Είδος	Σκοπός – παρατηρήσεις
1	Αγγελής Κ.	1831	κληροδοσία	50.000 ρούβλια	"δια τα σχολεία"
2	Αιγίνης κοινόν	1830	παραχώρηση	1 κτήμα	ανέγερση Κεντρικού Σχολείου
3	Αμερικής Φιλελληνική Εταιρεία	1831	προσφορά	διάφορα είδη	για τα αλληλο-διδακτικά σχολεία
4	Άμστερνταμ Ελληνικό Κομιτάτο	1830	προσφορά	800 φιορίνια	
5	Αναστασίου Ν.	1830	προσφορά	30φ.	ετήσια προσφορά
6	Αντωνόπουλος Α.	1830	προσφορά	200 δίστηλα 1370 βιβλία	
7	Αγίου Πέτρου κάτοικοι	1830 1831	συνεισφορά συνεισφορά	4750 γρ. "εκ των ετησίων καρπών"	"υπέρ σχολείων" σχολικές ανάγκες
8	Αντωνίου Σ.	1830	προσφορά	ο τόκος τραπεζικής κατάθεσης 7000 δίστηλων	
9	Αρκαδίας κάτοικοι	1829 1830	συνεισφορά συνεισφορά	4600 γρ. "εκ των ιδίων καρπών"	οικοδομή σχολείου "εις σύστασιν σχολείων"
10	Βαρβάκης Ι.		κληροδοσία	[300.000 ρούβλια]	
11	Βατοπεδίου μοναχοί	1831	προσφορά	2000 φ.	σχολεία Σαντορίνης
12	Βαυαρίας Ελληνική εταιρεία	1830	υποτροφία	δωρεάν φοίτηση ενός μαθητή στο βασιλικό σχολείο	
13	Βεργόπουλος Γ.	1830	κληροδοσία	5000 γρ.	"δια τα σχολεία Καλαμάτας"
14	Βέσελ	1830	προσφορά	3 κιβώτια με αββάκια	
15	Βοστίτσης κάτοικοι	1830 1831	συνεισφορά συνεισφορά	2187 φ. 400 φ.	σύσταση σχολείων "ετησίως, εις μισθόν διδ."

α/α	Διαθέτης	Έτος	Κατηγορία	Είδος	Σκοπός παρατηρήσεις
16	Γαλλίας ("εν Παρισίοις") Φιλελληνική Εταιρεία	1829 1830 1831	προσφορά προσφορά προσφορά	1.000 βιβλία βιβλία 1.000 πίνακες αλλ/κής	αλληλοδιδακτική διδασκαλία
17	Γαστούνης επαρχία	1830	προσφορά από το κέρδος των δεκάτων.	500 δίστηλα	
18	Γραμματείας Εξωτερικών υπάλληλοι	1830	συνεισφορά	50 γρ.	Ορφανοτροφείο
19	Δαμαλών επίσκοπος Ιωνάς	1830	προσφορά	200 φ.	Εκκλησιαστικό Σχολείο
20	Δάρβαρις Π.	1830	προσφορά	524 βιβλία	
21	Δημητριάδης Μ.	1830	προσφορά	1 οικία	για αλληλοδιδακτικό σχολείο στις Κλουκίνες Καλαβρύτων
22	Διδύμου κάτοικοι	1829	συνεισφορά	648 φ.	ετήσια μισθοδοσία διδασκάλου
23	Δούκας Ν.	1830	προσφορά	11.017 βιβλία.	
24	Δούμπας Ν.	1831	προσφορά	ο τόκος τραπεζικής κατάθεσης 3000 φιορινίων	
25	Επαντ(ο)χίν Ρώσσος πλοίαρχος, κλπ	1830	προσφορά	240 φ.	Εκκλησιαστικό Σχολείο
26	Ερμιόνης κάτοικοι	1829	συνεισφορά	1835 γρ	σύσταση σχολείου
27	Ζακύνθου κάτοικοι	1830	συνεισφορά	102 δίστηλα "ετησίως" 70 δίστηλα εφ' άπαξ	Εκκλησιαστικό Σχολείο
28	Ζωσιμάδες	1829	κληροδοσία	100.000 ρούβλια	
29	Ησαΐας Α.	1830	προσφορά	ο τόκος τραπεζικής κατάθεσης 1500 δίστηλων	
30	Θείρσιος Ειρηναίος	1831	προσφορά	βιβλία	
31	Θεοτόκης Στ.	1831	προσφορά	50 δίστηλα	Ορφανοτροφείο
32	Θεοχάρης Ν.	1830	προσφορά	600 γρ.	Ορφανοτροφείο
33	Θεοχαρίδης Λ.	1831	κληροδοσία	80 φ.	για το σχολείο της Σαλαμίνας
34	Καλαβρύτων κάτοικοι	1829 1830	συνεισφορά συνεισφορά	1200 γρ. 205:20 φ.	σύσταση σχολείων σχολείο Σοπωτού

α/α	Διαθέτης	Έτος	Κατηγορία	Είδος	Σκοπός παρατηρήσεις
35	Καλαμάτας κάτοικοι	1829	συνεισφορά	10365 γρ.	σύσταση σχολείου
36	Καλαγάνης Γρ.	1830	προσφορά	2 κιβώτια με βιβλία	
37	Καντούνης, ιερεύς	1830	προσφορά	30 φ.	Εκκλησιαστικό Σχολείο - ετήσια προσφορά
38	Καραγιαννόπουλος Π.	1831	κληροδοσία	200 φιορίνια	σχολεία Ναυπλίου, εκκλησία Άργους.
39	Καστρίου Αγ Πέτρου κάτοικοι	1830	συνεισφορά	2000 φ.	"υπέρ σχολείων"
40	Κάτω Ριζών κάτοικοι	1829	συνεισφορά	6000 γρ.	σύσταση σχολείων
41	Κιμώλου κάτοικοι	1830	συνεισφορά	[1285 γρ.]	οικοδομή σχολείου
42	Κινγ Ιωνάς	1832	προσφορά	βιβλία	
43	Κομμητάς Στ.	1830 1830	κληροδοσία κληροδοσία	22 δίστηλα, 1902 ρεγγίνες 26 κιβώτια με βιβλία	
44	Κοραής Α.	1830	προσφορά	τουλάχιστον 3 κιβώτια με βιβλία	
45	Κορώνης κάτοικοι	1830	συνεισφορά	2727 1/2 γρ.	σύσταση ελληνικού σχολείου
46	Κούμας Κ.	1832	προσφορά	13 βιβλία	
47	Κραβάρων κάτοικοι	1831	συνεισφορά	3180 φ.	"δια σχολεία"
48	Λαζάρου Καλομοίρα	1830	κληροδοσία	1 οικία	σχολική χρήση
49	Λέβης Δ.	1831	προσφορά	40 βιβλία "και άλλα τινά βιβλιάρια"	για τα σχολεία της Πάτρας
50	Λεονταρίου κάτοικοι	1831	συνεισφορά	[432 φ.]	σύσταση σχολείου στην Πολιανή
51	Λεωνιδίου κάτοικοι	1829	συνεισφορά	8855 γρ.	σύσταση σχολείων
52	Λιναράς Ν.	1830	προσφορά	1 οικία	στέγαση αλληλοδιδακτικού στο Μαυροβούνι
53	Μαλτσίνης κάτοικοι	1830	συνεισφορά	3620 γρ.	"υπέρ σχολείων"
54	Μονές Ρέοντος και Πραστού	1829	προσφορά	15.000 γρ. και γραμμάτιο 1500 γρ.	σύσταση σχολείων σύσταση σχολείων
55	Μονή Άνδρου	1831	προσφορά	βιβλία	
56	Μονής Αγ. Δημητρίου ηγούμενος	1830	προσφορά	100 φ.	Εκκλησιαστικό Σχολείο

α/α	Διαθέτης	Έτος	Κατηγορία	Είδος	Σκοπός παρατηρήσεις
57	Μονής Αγνώτος ηγούμενος	1830	προσφορά	100 φ.	Εκκλησιαστικό Σχολείο - ετήσια προσφορά
58	Μονής Αμοργού πατέρες	1831 1831	προσφορά παραχώρηση	400 φ. πρόσοδοι δύο νησίδων	σχολικές ανάγκες συντήρηση σχολείων
59	Μονής Βαρσών ηγούμενος	1830	προσφορά	100 φ.	Εκκλησιαστικό Σχολείο - ετήσια προσφορά
60	Μονής Βοστίστης πατέρες	1830	προσφορά	200 φ.	Εκκλησιαστικό Σχολείο
61	Μονής Βουλκάνου ηγούμενος	1831	προσφορά	60 φ.	Εκκλησιαστικό Σχολείο
62	Μονής Κούμαρη ηγούμενος	1830	προσφορά	250 γρ.	Εκκλησιαστικό Σχολείο
63	Μονών Σκιάθου ηγούμενοι	1830	προσφορά	140 γρ.	"δια τα σχολεία"- μηνιαία προσφορά
64	Μονής Σκύρου ηγούμενος	1830	προσφορά	2500 γρ.	Ορφανοτροφείο
65	Μονής Ταξιαρχών Επιδαύρου ηγούμενος	1830	προσφορά	160 φ.	Εκκλησιασικό Σχολείο - ετήσια προσφορά.
66	Μονής Τρουλλιανής πατέρες	1830	προσφορά	βιβλία	βιβλιοθήκη Ορφανοτροφείου
67	Μοσενίγος	1829	προσφορά	184 80/100 δίστηλα	Ορφανοτροφείο
68	Μπα(ρμ)παδήμος Ν.	1830-31	προσφορά	τα αναγκαία σε οικοδομικές εργασίες	Αλληλοδιδακτικό Ανδρίτσαινας
69	Μπάρτης Δ.	1830	κληροδοσία	570 γρ.	
70	Μπότζος Ι.	1831	προσφορά - κληροδοσία	10000 δίστηλα και "τα κατάλοιπα της περιουσίας του"	
71	Νάνης Π.	1831	προσφορά	500 δίστηλα	
72	Νάξου μονών ενοικιαστές	1829	εισφορά	600 γρ.	τοπικές σχολικές ανάγκες - ετήσια εισφορά
73	Ναυπλίου κάτοικοι	1831	συνεισφορά	περίπου 3000 γρ.	σύσταση Ελληνικού σχολείου
74	Νησίου κάτοικοι	1830	συνεισφορά	408 φ.	σχολική οικοδομή
75	Οικονομίδης Οικ.	1830-31	προσφορά	τουλάχιστον 200 βιβλία	

α/α	Διαθέτης	Έτος	Κατηγορία	Είδος	Σκοπός παρατηρήσεις
76	Ολύμπιος Ζ.	1829		12 αυστριακά φλουριά, 100 βιβλία, 10.000 κονδύλια	
77	Παΐσιος ο Ελαίας	1831	προσφορά	285 φ.	Εκκλησιαστικό Σχολ.
78	Παΐσιος ηγούμενος	1830	προσφορά	15 βιβλία	Ορφανοτροφείο
79	Παλαιολόγος Στ.		προσφορά	34 βιβλία και 1 κιβώτιο με βιβλία	
80	Παλούμπας κάτοικοι	1830	συνεισφορά		σχολική οικοδομή
81	Πάνιν, κλπ	1830	προσφορά	350 53/100 δίστηλα	σχολείο Άργους
82	Παππαδόπουλος Αντ.	1830	προσφορά	1 βιβλίο	
83	Παπουτζής Απ.	1831	κληροδοσία	2765 1/4 γρ.	
84	Πήλικας Α.	1830	κληροδοσία	500 δίστηλα	"δια σύστασιν νοσοκομείου"
85	Πολίτης Αθ.	1830	προσφορά	10 εγχειρίδια αλληλοδιδακτικής και πίνακες αλληλοδιδακτικής	
86	Πολίτης Ν.	1830	προσφορά	30 φ.	Εκκλησιαστικό Σχολείο - ετήσια προσφορά
87	Πραδούνας Γ.	1830 1830	προσφορά προσφορά	100 βιβλία 60 βιβλία	Ορφανοτροφείο Νάξος
88	Πραστού κάτοικοι	1829 1831	συνεισφορά συνεισφορά	8911 γρ. 23.367:40 φ.	σύσταση σχολείων σύσταση σχολείων
89	Ράχοβας [Βοιωτίας] κάτοικοι	1831	συνεισφορά	1400 φ.	σχολική οικοδομή
90	Ρεζής Σπ.	1829	κληροδοσία		σχολεία Μεσολογγίου
91	Ρενιέρης Εμμ.	1829	προσφορά	4 βιβλία	
92	Ριζάρης Γ.	1829	προσφορά	65 βιβλία	
93	Ρικόρδ Ν.	1830	προσφορά	πολυέλαιος	Εκκλησία Ορφαντοτροφείου
94	Ρώσοι αξιωματικοί	1830	προσφορά προσφορά	100 δίστηλα 350 δίστηλα	Ορφανοτροφείο Εκκλησιαστικό Σχολείο
95	Σαγρέδος Ι.	1829-30	προσφορά	ο τόκος τραπεζικής κατάθεσης 500 δίστηλων	Ορφανοτροφείο
96	Σαΐτζής Δ.		κληροδοσία		

α/α	Διαθέτης	Έτος	Κατηγορία	Είδος	Σκοπός παρατηρήσεις
97	Σακελλαρίου Χριστ.	1830	προσφορά	3 κιβώτια με βιβλία	
98	Σαλαμίνας κάτοικοι	1831	συνεισφορά	1133 φ.	Σχολική οικοδομή
99	Σαντορίνης κάτοικοι	1829	συνεισφορά	14640 γρ.	
100	Σίνας Σ. και λοιποί	1830	προσφορά	2007 99/100 δίστηλα	σύσταση σχολείων
101	Σκαλιστήρας Γ.	1832	προσφορά	500 βιβλία	
102	Σπανός Ανδρούτσος	1830	κληροδοσία		
103	Στούρτζας Α.	1830	προσφορά	400 βιβλία	
104	Συναδινός Γ.	1830	κληροδοσία	800 φ.	σχολεία Κέας
105	Τζιρόπουλος	1830	κληροδοσία	15000 ρούβλια	
106	Τζούνης Α.	1829	προσφορά	12 βιβλία	
107	Τόμπρας Κ.	1830	προσφορά	"βιβλιάρια τινα"	Ορφανοτροφείο
108	Τριπολιτσάς κάτοικοι	1829	συνεισφορά	4177 3/4 γρ.	Αλληλοδιδακτικό σχολείο
109	Φιλανθρωπική Εταιρεία	1829	προσφορά	2 κιβώτια με βιβλία	Ορφανοτροφείο
110	Φλέβας Κ.	1829	κληροδοσία	183.306	σχολεία Μεσολογγίου
111	Φουρμούζης Δ.	1830	προσφορά	1 κιβώτιο με βιβλία	
112	Χαραλάμπης Α.	1831	προσφορά	150 φ.	σχολεία Καλαβρύτων-ετήσια προσφορά
113	Χριστιανουπόλεως Εκκλησ. Τοποτηρητής	1830	προσφορά		Εκκλησιαστικό Σχολείο.

Πηγή:: ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 48, Σχολικά, 1832.

σέδιδε στις συνδρομές το βάρος της πολιτειακής αναγνώρισης, αποτελούσε τίτλο τιμής και υπογράμμιση του ήθους των αρωγών, προκαλούσε τους συμπολίτες τους να πράξουν το ίδιο, υπέθαλπε ατμόσφαιρα μίμησης και σε άλλους τόπους, ιδιαίτερα, στα όμορα οικιστικά συγκροτήματα. Οι καταβολές των πολιτών καταγράφονταν από τους ειδικούς επιτρόπους σε κατάστιχα[80]. Κατ' αυτόν τον τρόπο υπήρχε καθαρή εικόνα του τι είχε γίνει και τι υπολειπόταν, παράλληλα, δε, παρεχόταν εγκυρότερη δυνατότητα απολογισμού. Ο Ν. Χρυσόγελος διαπιστώνοντας την άοκνη δραστηριότητα των πτωχών κατοίκων της Σικίνου, οι οποίοι εκλέγουν επιτρόπους για να συγκεντρώσουν χρήματα και, επιπλέον, επιβάλλουν, ανάλογα με τα εισοδήματά τους, εισφορά, τους συγχαίρει, τους επαινεί και τους υπόσχεται κρατική συνδρομή[81]. Στην Καλαμάτα για να συντηρηθεί το σχολείο οι κάτοικοι αποφάσισαν να προσφέρουν 0,5% από το εισόδημά τους και οι έμποροι 1/2‰ επί των ακαθαρίστων εσόδων τους.[82]

Φόροι και τοπικοί πόροι

Η αντοχή της ελληνικής οικονομίας ήταν εξαιρετικά εύθραυστη, με σαφή διαρθρωτικά προβλήματα και δυσκολίες εξορθολογισμού των δαπανών. Η καποδιστριακή φορολογική πολιτική στηρίχθηκε περισσότερο στην είσπραξη των υπαρχόντων φόρων, στην αντιμετώπιση της φοροδιαφυγής και στο νέο υπολογισμό των ποσοστών της δεκάτης κατά τρόπο που ευνοούσε τις ασθενέστερες τάξεις [83]. Κατά τον κρατικό προϋπολογισμό Μαΐου 1829 - Απριλίου 1830 τα έσοδα κάλυπταν μόνο το 63,79% των εξόδων. Οι φορολογικές εισπράξεις αναλογούσαν τελικά στο 50% των εσόδων, προερχόμενες σε ποσοστό 67,56% από τη δεκάτη. Η διοχέτευση των δημοσιονομικών εσόδων σ' ένα πλήθος άμεσων αναγκών, υποχρέωσε την Κυβέρνηση να ιδρύσει και το ειδικό Γαζοφυλάκιο για τα εκκλησιαστικά και εκπαιδευτικά. Η θέση της κεντρικής εξουσίας είναι διαφανής: «Ο οργανισμός βεβαίως Σχολείων είναι έργον της Κυβερνήσεως. Εις αυτήν λοιπόν ανήκει να έχη και τα αναγκαία προς τούτο μέσα» [84].

Ο δανεισμός των χρημάτων και η εκταμίευση των τόκων, μια διαδικασία που ακολουθήθηκε κατά τη διάρκεια της τουρκοκρατίας, παρότι είχε δώσει λύσεις, γενικά αποδεικνυόταν επισφαλής[85] και επισφαλέστερη σε πολεμικές συνθήκες και τα όσα τις ακολουθούσαν. Η

---

80. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 30, Σχολικά, 4.8.1830· ΔΑΣΚ, τ. Β', σ. 1209. ΓΕΕ, φ. 36 (11.5.1829), σ. 142.

81. Λ. Βελέλης, *Ο Καποδίστριας* ... ό.π., σ. 147. Αν. Κορδατζή - Πρασσά, *Η εκπαίδευση στις Κυκλάδες*... ό. π., σ. 121, 124.

82. Σπ. Λάμπρος, Ο Καποδίστριας ως θεμελιωτής της Δημοτικής εκπαιδεύσεως εν Ελλάδι· έκθεσις των κριτών του διαγωνίσματος», *Η Μελέτη*, Αθήνα 1908, σ. 14.

83. Αθ. Κανελλόπουλος, «Η οικονομική πολιτική...», ό. π., σ. 54.

84. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 21, Μοναστηριακά, 2.11.1829.

85. Κ. Χατζόπουλος, *Ελληνικά σχολεία*... ό. π., σ. 320.

πρακτική του τοκισμού υπέρ των σχολείων περνά πλέον σε στάδιο δισταγμού, επειδή προκρίνονται άλλες αμεσότερες και βεβαιότερες διέξοδοι. Μνεία, πάντως, πρέπει να γίνει, εξαιτίας του εύρους του κεφαλαίου (κατ' επέκταση και του επιτοκίου), στην πρόθεση της επαρχίας Πραστού να διατεθεί ο ετήσιος τόκος δανείου 23.367 φοιν. για τις σχολικές ανάγκες[86]. Όσον αφορά παλαιοτέρους δανεισμούς στην ελληνική επικράτεια, η απόδοση των δεδουλευμένων τόκων στους δικαιούχους είχε ανασταλεί ή εβράδυνε λόγω της απροθυμίας των οφειλετών αλλά και προβλέψεων των σχετικών νομικών διατάξεων[87].

Παρεμφερές ζήτημα είναι εκείνο των εργαστηρίων και μαγαζιών των αφιερωμένων στην εκπαίδευση. Στην περιφέρεια της επαρχίας Πραστού υπήρχαν ενοικιαζόμενα καταστήματα (Αγ. Ανδρέας, Πραστός) αλλά η Επανάσταση διατάραξε την καταβολή των χρημάτων[88]. Τώρα ελπίζεται, με την συνδρομή της Κυβέρνησης, να τακτοποιηθεί η υπόθεση. Το ενοίκιο ενός μύλου που βρίσκεται στα κτήματα του Χατζηραφαήλ επιτρέπει η Κυβέρνηση να δοθεί «εις επισκευήν... ναού και εκπεραίωσιν... Αλληλ: Σχολής» στην Αρκαδία[89]. Καταφατική είναι η απάντηση της Γραμματείας στο αίτημα να πληρώνεται ο μισθός του αλληλοδιδασκάλου Άργους από το εισόδημα δύο εθνικών μύλων[90] και να παραχωρηθούν στους εκκλησιαστικούς επιτρόπους και σχολικούς εφόρους Νεοκάστρου τα ενοίκια των παραγκών της πόλης[91].

Η συγκέντρωση των χρημάτων για τους διδασκάλους είχε την εποχή αυτή διπλό σκοπό: τη μισθοδοσία του προσωπικού και, δευτερεύοντως, την ενίσχυση υπερήλικων εκπαιδευτικών, οι οποίοι λόγω της βιολογικής και ψυχοπνευματικής τους κάμψης αποσύρονταν. Η Γραμματεία διαρκώς παρακολουθούσε αν γινόταν η κράτηση του 0,5% στη μισθοδοσία όλων των εκπαιδευτικών « εις βοήθειαν των αδυνάτων γηραιών, όσοι μετήλθον ωφελίμως και τιμίως το αυτό επάγγελμα»[92]. Κατ' αυτόν τον τρόπο και η αναγκαστική μείωση των αποδοχών ήταν αμελητέα αλλά και οι απερχόμενοι εκπαιδευτικοί δεν είχαν, κυρίως, την αίσθηση της πλήρους εγκατάλειψης.

Σε στιγμές έξαρσης και ενθουσιασμού, υπό την επιρροή ενός πειστικού λόγου αποφασίζονται σε τοπικό επίπεδο εισφορές φορολογικού τύπου. Στην περίπτωση αυτή, ο προσδιορισμός του ποσού μάλλον δεν προερχόταν από την κεντρική εξουσία ως υποχρέωση καταβολής ανάλογα με το ύψος της ατομικής φορολογητέας ύλης. Ωστόσο δεν φαίνεται να είχαν οι καταβολές, παρά την αρχική συναίνεση, θετικά πάντοτε αποτελέσματα, είτε γιατί

86. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 35, Σχολικά, 23.1.1831· ΔΑΣΚ, τ. Γ', σ. 1636-1637..

87. Α. Μάμουκας, *Τα κατά την Αναγέννησιν*... ό. π., σ. 168-169 Δ.Κ. Μαυροσκούφης, *Εκπαίδευση και εκπαιδευτική πολιτική*... ό. π., σ.336.

88. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 22, Σχολικά, 29.10.182· φ. 27, Σχολικά, 8.5.1830· φ. 48, Σχολικά, 16.3.1832· φ. 49, Σχολικά, 25.5.1832.

89. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 24, Σχολικά, 3.2.1830· ΔΑΣΚ, τ. Α', σ. 735.

90. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 32, Σχολικά, 13.10.1830.

91. Βλ. και ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 54, Σχολικά, 20.11.1832· φ. 55, Σχολικά, 31.12.1832.

92. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 35, Σχολικά, 19 και 27.1.1831.

προκλήθηκαν -άλλοτε δικαιολογημένα, άλλοτε αδικαιολόγητα- παράπονα, είτε εμφανίσθηκαν δυσλειτουργίες στην είσπραξή τους, είτε γιατί εξαπλωνόταν σταδιακά η αντιπολίτευση.

Οι δημογέροντες και πρόκριτοι Λειβαδιάς στις 27 Οκτωβρίου 1830 ομόφωνα αποφάσισαν ο κάθε κάτοικος να χορηγεί το 1% των προσόδων του («εκ του όλου των καρπών του») για τον προικισμό των σχολείων αποσπώντας τα κολακευτικά σχόλια της Γραμματείας[93]. Προηγήθηκαν τρεις τουλάχιστον ανάλογες αλλ' ατελέσφορες ενέργειες. Το 1829 ο έκτακτος επίτροπος Λακωνίας Ι. Γενοβέλης προωθούσε φόρο εισοδήματος 2% με ετήσια προβλεπόμενα έσοδα της τάξης των 200.000 γρ.[94] και ο έκτακτος επίτροπος Νοτίων Κυκλάδων Π. Ράγκος πρόβαλε σχέδιο φορολόγησης του ιδιόκτητου στρέμματος με ένα γρόσι και κάθε εκκλησιαστικού με πενταπλάσια τιμή[95]. Τέλος, ο προσωρινός διοικητής Καρπενησίου διαμαρτύρεται, επειδή δεν τηρείται από τους πολίτες η απόφαση της επαρχιακής συνέλευσης των Κραβάρων να προσφέρουν «δύο εις τα % εκ των προϊόντων τους»[96].

Το θέμα των επιχωρίων πόρων ως πηγής χρηματοδότησης της σχολικής πολιτικής παρουσιάζει στοιχεία δισυπόστατης μορφής. Από τη μιά μεριά, η κοινοτική λειτουργία οφείλει να ενταχθεί πλέον στους μηχανισμούς του νεοσύστατου κράτους, από την άλλη συχνά ενεργεί (ή θα ήθελε να ενεργήσει), όπως είχε συνηθίσει πριν από την Επανάσταση. Στην αρχή, τουλάχιστον, της καποδιστριακής διακυβέρνησης, τοπικοί πόροι συνεργούν στην τοπική εκπαίδευση. Και μετά, όμως, την επαναφορά, με διατάξεις μεταβατικές, των νομίστρων, του κεφαλιάτικου, δηλαδή, φόρου για τα γιδοπρόβατα και «όλα τα νομαδικά χονδρά ζώα»[97], υποβάλλονται αιτήσεις, όπως εκείνης της δημογεροντίας της Σκιάθου[98], μέρος των χρημάτων να θεραπεύσουν σχολικές τοπικές ανάγκες. Ασφαλώς το κυβερνητικό πνεύμα στρέφεται πλέον στην ανάπτυξη μιας κεντρικότερης οικονομικής πολιτικής και της ανάλογης διάθεσης των χρημάτων. Αυτό προκύπτει και από τη συνολική υπαγωγή των νομιστροπιάτικων στο ψήφισμα 602/4.2.1830. Είναι, πάντως, βέβαιο ότι υπάρχουν καθυστερήσεις στην είσπραξη αυτού του φόρου[99].

Ορισμένες κατά τόπους περιπτώσεις προσόδων ή δυνατότητες προσόδων έχουν ενδιαφέρον και από το γεγονός ότι δείχνουν ένα πλήθος πράξεων, ιδεών και προτάσεων που εδράζονται σε επιμέρους εδαφικές και οικονομικές πραγματικότητες.

Σταχυολογούνται, στο σημείο αυτό, μερικές χαρακτηριστικές:

---

93. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 35, Σχολικά, 31.1.1831· ΔΑΣΚ, τ. Γ', σ. 1722-1724·φ. 36, Σχολικά, 13.2.1831.

94. Ελ. Μπελιά, *Η εκπαίδευσις εις την Λακωνίαν...* ό. π., σ. 37.

95 ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 20, Σχολικά, 30.10.1829· ΔΑΣΚ, τ. Α', σ. 787.

96. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 20, Σχολικά, 2.10.1829.

97. ΓΕΕ, φ, 19 (5.3.1830), σ. 73-74.

98. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 30, Σχολικά, 3.8.1830· ΔΑΣΚ, τ. Β', σ. 1206. Βλ. και Δ.Κ. Μαυροσκούφη, *Εκπαίδευση και εκπαιδευτική πολιτική...* ό. π., σ. 327, 337, 607.

99. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 52, Σχολικά, 22.8.1832.

α) Η επαρχιακή δημογεροντία Μονεμβασίας το 1829 παραχώρησε « την σύναξιν του από μελισσών εθνικού δικαιώματος εις όφελος της Σχολής» της αλληλοδιδακτικής[100].

β) Η δημογεροντία Κύθνου ζητά την έγκριση να κατακρατείται μισό κοιλό κριθαριού από κάθε οικογένεια, οι, δε, λοιπές σχολικές δαπάνες να συμπληρώνονται από τα μοναστήρια και το κράτος[101].

γ) Ο Διοικητής Πόρου Κ. Αξιώτης θεωρεί ορθό η παραγωγή του λεμονοδάσους να καταστεί πόρος ζωής για το υπό σύσταση αλληλοδιδακτικό. Πρόσοδος φοροδοτικού χαρακτήρα είναι και εκείνη των λέμβων στον Πάμισο ποταμό[102].

δ) Οι κάτοικοι Φιλιατρών της επαρχίας Αρκαδίας σε σύναξη του Κοινού έλαβαν την απόφαση να συνεισφέρουν σε γεωργικά προϊόντα[103]· συγκεκριμένα, λάδι και κρασί ανάλογα με την παραγωγή τους. Έχουμε να κάνουμε με μορφή αφύπνισης της αγροτικής συνείδησης και ενστερνισμού του εκπαιδευτικού αγαθού.

ε) Ο Ι. Κοκκώνης προσπαθώντας να καταστήσει βιώσιμο και να αναβαθμίσει το αλληλοδιδακτικό της Κέρτεζης Καλαβρύτων πρότεινε να φορολογούνται οι Κερτεζίτες «δύο λεπτά» για τη συγκομιδή του καρπού των 20.000 καστανιών του παρακείμενου δάσους[104]. Το αίτημα δεν εγκρίθηκε. Τονίζεται όμως, η συνάρθρωση του οικονομικού κινήτρου με την τύχη του σχολείου και τη διδασκαλική διαθεσιμότητα.

στ) Το ετήσιο τέλος της χορτονομής των "Δηλών" αφιερώθηκε από την κυβέρνηση στα διδακτήρια της Μυκόνου και εκεί απορροφήθηκε[105], παρά τις τριβές σε θέματα διαδικασιών δημοπράτησης και κερδοφορίας του εγχειρήματος.

ζ) Στη Νάξο η παραχώρηση του κέρδους της αλυκής[106], των εσόδων του υγειολιμεναρχείου[107] και της εξόρυξης σμύριδας[108], καλούνται να διευκολύνουν την κατάσταση[109]. Ταυ-

---

100. ΓΕΕ, φ. 37 (15.5.1829), σ. 145. Πβ Ελ. Μπελιά, *Η εκπαίδευση εις την Λακωνίαν*... ό. π., σ. 35.

101. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 24, Σχολικά, 6.2.1830.

102. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 29, Σχολικά, 7.7.1830· ΔΑΣΚ, τ. Β', σ. 1097 - 1098. Ελ. Μπελιά, *Η εκπαίδευσις εις την Λακωνίαν*... ό.π., σ. 57.

103. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 34, Σχολικά, 10.12.1830· ΔΑΣΚ, τ. Γ', σ. 1542 - 1549.

104. Χ. Μπαμπούνης, *Η παιδεία στην επαρχία Καλαβρύτων*... ό. π., σ. 192.

105. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 53, Σχολικά, 15.9.1832· Βλ. και Α. Κορδατζή - Πρασσά, *Η εκπαίδευση στις Κυκλάδες*... ό. π. σ. 150.

106. ΓΕΕ, φ. 13 (18.2.1828), σ. 55. Παράπονα, εξάλλου, εγείρονται στην Πάρο για την παύση λειτουργίας της μικρής αλυκής (ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 48, Σχολικά, 16.3.1832).

107. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 49, Σχολικά, 23.5.1832· φ. 50, Σχολικά, 1.6.1832· Βλ. και Αν. Κορατζή - Πρασσά, *Η εκπαίδευση στις Κυκλάδες*... ό. π., σ. 151 - 152.

108. ΓΑΚ, φ. 51, Σχολικά, 7.7.1832· Ευδ. Σκληράκη, *Παιδεία και Εκκλησία στη Νάξο κατά την τουρκοκρατία και τους πρώτους μετεπαναστατικούς χρόνους*, [ανέκδοτη διδακτορική διατριβή], Αθήνα 1996, σ. 213 - 214.

109. Όσον αφορά το πανελλαδικό πρόβλημα των δημοπρασιών και των ενοικιάσεων, οι σφετεριστικές τάσεις και οι ατασθαλίες ανάγκασαν τον Καποδίστρια να παρέμβει προκειμένου να ανακόψει το ρεύμα του νομιμοφανούς πλουτισμού των κοινωνικοοικονομικά ισχυρών ιδιωτών. Οι ανεπάρκειες, όμως, του κρατικού μηχανισμού και η έλλειψη κεφαλαίων υποχρέωσε την κυβέρνηση, παρότι είχε απαγορεύσει την ενοικία-

τόχρονα στη Μήλο η επιτροπή ορυκτών και τελωνείου εμφανώς ενεργοποιείται[110]. Η συστηματική εκμετάλλευση των ορυκτών, η οποία επί τουρκοκρατίας θα επιδείνωνε το εργασιακό καθεστώς των κατοίκων, αντιμετωπίζεται με άλλες πλέον προοπτικές και παρέχει ελπίδες οικονομικής στήριξης των μορφωτικών προσπαθειών. Η διορατικότητα, άλλωστε, του Καποδίστρια τον οδήγησε στο να δοκιμάσει να εκμεταλλευτεί προς όφελος της ελληνικής οικονομίας τις αρχαίες σκωρίες του Λαυρίου[111].

η) Το νοταριακό αξίωμα ήταν δημόσιο και είχε επαρχιακή εμβέλεια. Εξ ορισμού και κατ' ανάθεση οι νοτάριοι δέχονταν διαθήκες, συμβόλαια και άλλες συμβάσεις νομικής υφής προσδίδοντας με την παρουσία, υπογραφή και σφραγίδα τους δικαιοπρακτική εγκυρότητα[112]. Για μικρό τμήμα των νοταριακών δικαιωμάτων στην Κέα (από το 1827[113]) και την Άνδρο[114] υπάρχει δεδηλωμένη η πρόθεση να συνυπολογισθούν στους σχολικούς πόρους.

θ) Τελωνειακό τέλος 0, 5% εισπράττονταν στο Μαραθωνήσι της επαρχίας Σπάρτης[115]. Ανάλογη δραστηριότητα αναπτύσσουν όμορες οργανικές επιτροπές στο Αιγαίο.

ι) Στον Κέφαλο της Πάρου, ακολουθώντας την τακτική της τουρκοκρατίας, όπως αυτή διαμορφώνεται στον υπόδουλο[116] και παροικιακό ελληνισμό[117], το 1830 οι νησιώτες κατέβαλαν ειδικό φόρο 1% με βάση την παραγωγή τους. Μια ανάλογη κίνηση αποφασίζεται από τους κτηματίες και τους εμπόρους της Καλαμάτας[118].

ια) Στην Ερμούπολη της Σύρου ζήτησαν, όπως λέει ο υπουργός Ι. Ρίζος, "να επιβάλλωσι αυτοί εις εαυτούς ανεπαίσθητον τινά φορολογίαν, της οποίας το ποσόν προστεθέν εις όσα ήδη αφιέρωσαν προς τούτο οι μέτοχοι των εκεί ασφαλιστικών καταστημάτων να χρησιμεύσει" στη σύσταση διδακτηρίου, το οποίο θα ανακουφίσει και τους πρόσφυγες Χιώτες τους "στενάζοντας καθημερινώς και διά την στέρησιν της πατρίδος των και διά την καταστροφήν του θαυμασίου αυτής Λυκείου, υπέρ ου πολλά.... εσυμβούλευσεν ο Κύριος Κοραής...."[119].

ση δασμών και τελωνειακών τελών, να ανεχθεί τελικά το σύστημα των ενοικιάσεων με επακόλουθο τη σημαντική στέρηση των δημοσίων εσόδων (Χρ. Λούκος, *Η αντιπολίτευση*... ό. π., σ. 74).

110. Χ. Μπαμπούνης, *Η παιδεία στη Μήλο*... ό. π., σ. 65. Για την οικονομική υπέρ των σχολείων δραστηριοποίηση του δασμοτελωνείου Σίφνου βλ. Αν Κορδατζή-Πρασσά, *Η εκπαίδευση στις Κυκλάδες* ... ό.π., σ. 152.

111. Ευαγ. Χ. Κακαβογιάννης, «Το Λαύριο και ο Καποδίστριας», Ζ' Επιστ. Συν. Ν.Α. Αττικής, Κορωπί 19 - 22 Οκτωβρίου 1995, πρακτικά υπό έκδοση.

112. ΓΕΕ, φ. 25 (26.3.1830), σ. 97 - 99.

113. Αν. Κορδατζή - Πρασσά, *Η εκπαίδευση στις Κυκλάδες*... ό. π., σ. 43-44.

114. Αν. Κορδατζή - Πρασσά, *Η εκπαίδευση στις Κυκλάδες*... ό. π., σ.150.

115. Ελ. Μπελιά, *Η εκπαίδευση εις την Λακωνίαν*... ό. π., σ. 33.

116. Κ. Χατζόπουλος, *Ελληνικά Σχολεία*... ό. π., σ. 317.

117. Ath. E. Karathanasis, *L' Hellenisme en Transylvanie. L' activite culterelle, nationale et religieuse des compagnies commerciales helléniques de Sibiu et de Brasov aux XVIII-XIX siècles*, Thessalonique 1989, σ. 53.

118. ΓΑΚ, φ. 32, Σχολικά, 1.10.1830. Ελ. Μπελιά, *Η εκπαίδευσις εις την Λακωνίαν*... ό.π., σ. 54.

119. ΕΕ, φ. 36 (20.8.1832), σ. 194: "Έκθεσις του Γραμματέως των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίου

ιβ) Άλλη μια αξιοπρόσεχτη πληροφορία αντλείται από το πρωτόκολλο εισερχομένων της Γραμματείας. Ο Παροναξίας Ιερόθεος "ειδοποιεί ότι συγκατατεθείς έδωσε την άδειαν να στεφανωθή ιερεύς τις Δημήτριος χηρευόμενος καταδικάσας αυτόν εις χρηματικήν ποινήν Γρ. 700 διά τα σχολεία της Επαρχίας εκείνης"[120]. Επιχειρείται με τον τρόπο αυτό να καταπραϋνθεί ενδεχομένως η κοινή γνώμη με τη σχολική αυτή εισφορά δίκην χρηματικού επιτιμίου. Στη Λακωνία πρόστιμα επιβαλλόμενα για διάφορα αδικήματα αποδίδονταν σε σχολεία[121].

Επειδή η ανάπτυξη όλων αυτών των οικονομικών δυνατοτήτων με τα προβλήματα και τις δυσχέρειες που παρουσιάζουν, κατατείνει στο να διατεθούν στο χώρο ενεργοποίησής τους, ο Χρυσόγελος τις περιγράφει ως "τα μέσα, τα οποία οι εντόπιοι δύνανται να συνεισφέρωσιν εις σύστασιν σχολείων..."[122].

Στις 4 Φεβρουαρίου 1830 ο Ι. Καποδίστριας και ο Γραμματέας της Επικρατείας Ν. Σπηλιάδης συνυπογράφουν το ψήφισμα Η΄ (αρ. 602) για τη φορολόγηση των επιτόπιων πόρων, το οποίο μετά από ένα μήνα δημοσιεύεται στο επίσημο έντυπο όργανο της κυβέρνησης[123]. Το σκεπτικό του βασίζεται στην ανάγκη σύστασης κοινωφελών καταστημάτων (ναών, σχολείων, νοσοκομείων) και κατασκευής οδικών και υδρευτικών έργων. Με τη σύμφωνη γνώμη της Γερουσίας αναγνωρίζονται οι τοπικοί πόροι, ο τρόπος είσπραξής τους από τα επαρχιακά συμβούλια ή τις δημογεροντίες, η εισαγωγή τους στο Εθνικό Ταμείο και σαφώς ορίζεται ότι η κυβέρνηση διατηρεί στο ακέραιο το δικαίωμά της να κατευθύνει τα συναζόμενα χρήματα όχι μόνο "εις τας ανάγκας εκάστης των επαρχιών" αλλά, όταν η περίσταση το απαιτεί, "και εις τας κοινάς του έθνους ανάγκας".

Δέκα περιπτώσεις τοπικών πόρων απαριθμεί το ψήφισμα και παρέχει επακριβώς το ύψος του αποδιδόμενου φόρου. Σ' αυτούς τους πόρους εντάχθηκαν ο ποιμενικός, ο φόρος ενοικίου των φθαρτών κτημάτων (εξαιρουμένης της ιδιοκατοίκησης και της ιδιόχρησης αποθηκών), ο τεκμαρτός φόρος ενοικιάσεων, ο φόρος ξενοδοχείων, ο φόρος κέντρων διασκέδασης και αιθουσών ψυχαγωγικών παιχνιδιών, ο φόρος των καμίνων, ο φόρος αλιευτικών σκαφών και αλιέων, ο αναλογικός πόρος από τις οικονομικές συναλλαγές στα εμπορικά πανηγύρια. Το ψήφισμα διατάχθηκε να ενεργήσει η Επιτροπή της Οικονομίας. Μικρή αποδεδειγμένα ωφέλεια προέκυψε για τα σχολεία, τις εκκλησίες και τη νοσοκομειακή περίθαλψη από το φόρο αυτό, επειδή σε άλλες οικονομικές, επείγουσες, επίσης, ανάγκες όπως οι πολεμικές δαπάνες[124], η προστασία των προσφύγων και τα διοικητικά έξοδα, δόθηκε προτεραιότητα χρηματοδότησης. Στο μεταξύ συνεχίζονταν οι προσπάθειες για την ενθάρ-

---

Εκπαιδεύσεως προς την Σ. Δ' κατ' επανάληψιν Εθνικήν των Ελλήνων Συνέλευσιν".

120. Πρόχειρον Πρωτόκολλον των εισερχομένων του Κυβερνήτου, αρ. 2401/21.2.1831.

121. Ελ. Μπελιά, *Η εκπαίδευσις εις την Λακωνίαν*... ό. π., σ. 35.

122. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 28, Σχολικά, 10.6.1830· ΔΑΣΚ, τ. Β', σ. 1022.

123. ΓΕΕ, φ. 19 (5.3.1830), σ. 74.

124. Βλ. και Δ. Κ. Μαυροκούφη, Εκπαίδευση και εκπαιδευτική πολιτική... ό.π., σ. 328.

ρυνση των φιλεκπαιδευτικών δωρεών και την εκμετάλλευση των προσαγομένων πόρων.

Κληροδοτήματα

Από πολύ παλαιά και σύμφωνα με τη νομική πεποίθηση και τη διοικητική πρακτική ο όρος "κληροδότημα" συμπεριέλαβε στις διαστάσεις του όχι μόνο την κληρονομική διάθεση στο κράτος, σε φυσικό ή νομικό πρόσωπο περιουσιακών στοιχείων υπέρ κοινωφελών σκοπών αλλά και τις δωρεές, ενώ ζει ο χορηγός τους και παρακολουθεί το αν πραγματικά εκπληρώνεται η βούλησή του. Ορθά και έγκαιρα ο Καποδίστριας είχε επισημάνει την αναγκαιότητα της συναγωγής των χρημάτων που είχαν κληροδοτηθεί, από, δε, το 1830 φαίνεται ότι θέτει το ζήτημα της άντλησης των συγκεκριμένων πόρων σε σταθερότερες βάσεις[125]. Οι χρονοβόρες συχνά διαδικασίες και ο θάνατός του δεν επέτρεψαν την ολοκλήρωση των προσπαθειών. Αυτό δε σημαίνει ότι η πρόθεση, η προετοιμασία[126] και η θεμελίωση της εκκαθάρισής τους δεν αναγνωρίζονται στην καποδιστριακή πολιτική ως στοιχεία οικονομικής στήριξης της εκπαίδευσης. Σ' όλη σχεδόν τη διάρκεια του 19ου αιώνα η κρατική πολιτική ενισχύεται καίρια και κατά τρόπο σχεδόν θεσμικό από αλλεπάλληλες δωρεές. Παρά τη δυστοκία που παρατηρείται στην κατοχύρωση και απορρόφηση των κονδυλίων ομογενειακών κύκλων, η χρηματοδότηση του εκπαιδευτικού τομέα μέχρι το 1870-1880 είναι υπέρτερη των οικονομικών επενδύσεων τους σε παραγωγικές δραστηριότητες[127].

Η τόνωση του ενδιαφέροντος των ευρισκόμενων στην Ευρώπη Ελλήνων και των φιλελλήνων Ευρωπαίων εκείνων που είχαν τη δυνατότητα και την επιθυμία να προσφέρουν στο νεογέννητο κράτος, μείωνε σε κάποιο βαθμό την πενιχρότητα του Δημόσιου Ταμείου και συνέβαλε ανάλογα στην κάλυψη μέρους των τρεχουσών εκπαιδευτικών δαπανών, ιδιαίτερα σε στιγμές όξυνσης των προβλημάτων.

Λίγους μήνες μετά την άφιξή του στην Ελλάδα ο Καποδίστριας ευχαριστούσε τους Ολλανδούς, οι οποίοι προσέφεραν 15.000 φράγκα "εις εκπαίδευσιν των πολυπληθών ορφανών του δυστυχούς τόπου τούτου"[128]. Με την παύση της λειτουργίας της επιτροπής των φιλελλήνων της Γενεύης ο πρόεδρός της Βερτράνδ αποστέλλει στην ελληνική κυβέρνηση το ταμειακό της υπόλειμμα, 18.207, 95 φράγκα, προκειμένου να αξιοποιηθεί στις σχολικές ανάγκες[129]. Σε επιστολή του Κυβερνήτη προς το μόνιμο ευρωπαίο οικονομικό χορηγό Eynard διαβάζουμε ότι άμεσες διοικητικές ανάγκες υπαγόρευσαν μεταφορά πό-

---

125. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 27, Σχολικά, 6.5.1830.

126. Ν. Πετσιαβάς, *Ο Ιωάννης Αντωνίου Καποδίστριας έγραψε την Ελληνικήν Νομαρχίαν*, Βόλος 1990, σ. 87-89.

127. Κ. Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή· ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830 - 1922)*, εκ. «Θεμέλιο», Αθήνα ^{3}1982, σ. 486.

128. ΕΠΙΣΤΟΛΑΙ, τ. Β', σ. 232.

129. Λ. Βελέλης, *Ο Καποδίστριας...* ό.π., σ. 143.

ρων από ένα τομέα σε άλλον, με σκοπό να επιτευχθεί προσωρινά η δημοσιονομική εξισορρόπηση: «Τα φράγκα σου αι 154,860 έρχονται εν καιρώ, διότι μόλις μας έμενον εν τω ταμείω ολίγαι εκατοστύες ταλλήρων· και θέλω τας μεταχειρισθή εις τας χρείας της δοικήσεως, αφίνων εις το μετέπειτα να δώσω ίσην ποσότητα εις τα σχολεία και εις την γεωργίαν εκ του βοηθήματος των 1.200.000 φράγκων»[130], ενώ στις 16.1.1829 ο Eynard στέλνει 50.000 φράγκα για την ίδρυση αλληλοδιδακτικών σχολείων, επιθυμώντας η πράξη του αυτή να γίνει παράδειγμα μίμησης για τους πλούσιους.

Οι σχολικές δωρεές υπακούουν στη λογική δύο καθιερωμένων πρακτικών ευεργετημάτων, σε χρήματα και είδος (βιβλία, πίνακες, χάρτες κλπ). Η δωρεά γαλλικού εμβολίου, εκ μέρους του Γαλλικού Υπουργείου Αμύνης, για την ευλογιά, κατάλληλου να προφυλάξει τους κατοίκους της Μεθώνης και τα παιδιά τους συνιστά μια ιδιαίτερη δωρεά, απόλυτα χρήσιμη σε τόπο και χρόνο[131].

Λαμβάνοντας αφορμή από την αποστολή στην Ελλάδα βιβλίων και αβακίων από φιλάνθρωπους της Νέας Υόρκης, ο Ι. Κοκκώνης δια του τύπου επιχειρεί να εξάψει τη δωρεοδοτική διάθεση "των εκτός της Επικρατείας ομογενών" και να αυξήσει το ύψος των προσφορών τους σε χρήματα και έντυπο υλικό[132]. Το θέμα της προσφοράς των βιβλίων είναι πολυδιάστατο και αφορά ένα πλήθος λειτουργιών τους ως εκπαιδευτικών εργαλείων, πολύτιμων γνωστικών αντικειμένων και εντύπων με προεκτάσεις αισθητικής. Το σχολικό βιβλίο θα μας απασχολήσει αναλυτικότερα στην οικεία θεματική ενότητα. Για την τυπολογία της δωρεάς των βιβλίων και των πηγών αποστολής τους σημειώνεται συνοπτικά ότι είναι σχολικά και εξωσχολικά, καθημερινής χρήσης αλλά και χειρόγραφα φιλολογικού, ιστορικού, νομικού και άλλου ενδιαφέροντος, ότι δωρήθηκαν από Μονές, συγγραφείς, φιλομαθείς και εύπορους έλληνες, επιφανείς και αφανείς ομογενείς, το Ρώσο αυτοκράτορα[133], τις φιλελληνικές εταιρίες, τους μισιονάριους κ.α.

Τα αφιερώματα και οι κληροδοσίες προέρχονται από το εσωτερικό και το εξωτερικό. Από τα όχι λίγα δωρήματα τα οποία εκκινούν από εγχώριους δωρεοδότες σημειώνονται τα ακόλουθα, επειδή η παρέμβαση των κρατικών οργάνων και της Γραμματείας για την επίσπευση της ευόδωσης του σκοπού τους είναι εμφανέστερη, χρονικά μεγαλύτερη και αρχειακά αποδεδειγμένη:

α) Ο Γ. Βεργόπουλος δίνει 5000 γρ. "επ' ωφελεία των οικοδομηθησομένων" σχολείων στην Καλαμάτα[134], ο Μ. Συναδινός κατέλιπε γρ. 20.000 στα σχολεία της Κέας[135], ο αλληλο-

---

130. ΕΠΙΣΤΟΛΑΙ, τ. Δ', σ. 36.

131. Lettres et documents officiels relatifs aux derniers évènements de la Grèce... στο ΔΑΣΚ, τ. Γ', σ. 1683 - 1684.

132. Αιγιναία, φ. 13 (15.4.1831), σ. 51· ΔΑΣΚ, τ. Γ', σ. 1821.

133. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 45, Σχολικά, 7.11.1831.

134. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 26, Σχολικά, 16.4.1830·ΔΑΣΚ, τ. Β', σ. 880 -883.

135. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 23, Σχολικά, 28.1.1830· φ. 25, Σχολικά, 14.3 1830· φ. 35, Σχολικά,

διδάσκαλος Λ. Θεοχαρίδης με τη διαθήκη του 80 φ. στο σχολείο της Σαλαμίνας[136], το τελευταίο της ζωής του, ο Δ. Μπάρτης, 40 πεντόφραγκα στα φιλανθρωπικά καταστήματα[137], ο (Μ)Πιλί(η)κας από την Ιθάκη 500 δίστηλα[138] και η Μ. Β. Κυτριλάκη (το γένος Δαμιράλη) τη γονική της κατάσταση[139], ενώ ο Δημ. Ρεμπούς κληροδότησε τον ιδιόκτητο κήπο του στην κοινή σχολή της Καλαμάτας. Με δικαστική απόφαση παραχωρήθηκε στους εφόρους της σχολής το δικαίωμα της σύναξης και πώλησης μόνο των "μωρόφυλλων"[140].

Συγκριτικά πιο σύνθετες είναι οι υποθέσεις δύο κληροδοτημάτων που αφορούν τη επαρχία Καλαβρύτων. Ο έλεγχος των λογαριασμών του κληροδοτήματος Αθ. Τζίπηρα (†1770 - 1780) για τα σχολεία Σοπωτού βεβαίωσε το 1828 οφειλή σχεδόν 8.500 γρ., η οποία μέχρι τον Αύγουστο του 1829 διογκώθηκε στα 11.000 γρ. Η προσπάθεια για την άρση των νομικών δυσκολιών διευθέτησης του ζητήματος δεν ευοδώθηκε κατά την καποδιστριακή περίοδο. Αργότερα οι κληρονόμοι Τζίπηρα πλήρωσαν τα χρέη τους[141].

Πολυπλοκότερη και με τραγική κατάληξη για το χορηγό είναι η δωρεά του Ανδρούτσου Σπανού. Ο Σπανός με τις δύο διαθήκες του αφιέρωσε την περιουσία του στην προσπάθεια σχολικής συγκρότησης της περιοχής Ράχοβας-Ακράτας. Η μήνις της οικογένειας του Σπανού οδηγεί μέλη της στο να δολοφονήσουν τον Ανδρούτσο. Η Γραμματεία και ο Κυβερνήτης έσπευσαν με το διορισμό επιτρόπων να διαφυλάξουν την κληροδοτούμενη κινητή και ακίνητη περιουσία των δύο σχολείων. Παρά τις προσπάθειες της κεντρικής εξουσίας να κατοχυρωθεί η βούληση του ευεργέτη ο σφετερισμός και οι βιαιοπραγίες με την ανοχή ή και απάθεια τοπικών διοικητικών παραγόντων συνεχίστηκε τουλάχιστον μέχρι το Σεπτέμβριο του 1831. Ο Ν. Χρυσόγελος αναγκάστηκε να επέμβει δυναμικά, να στιγματίσει συμπεριφορές και ν' αποκαλέσει τους παρανομούντες βέβηλους[142]. Τελικά το σχολείο της Ράχοβας πυρπολήθηκε από τους κληρονόμους Σπανού. Στην Ακράτα εξακολούθησε να διδάσκει ο Νικ. Παμπούκης, όπου και πέθανε το έτος 1840[143].

Η γεωγραφία των φιλεκπαιδευτικών δωρεών του παροικιακού ελληνισμού καταλαμβάνει ένα εκτεταμένο ευρωπαϊκό χώρο από τη Ρωσία, το Βουκουρέστι και τη Βεσσαραβία

31.1.1831· φ. 51, Σχολικά, 2.7.1832.

136. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 36, 6.2.1831·ΔΑΣΚ, τ. Γ', σ. 1679 - 1680.

137. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 31, Σχολικά, 17.4.1830.

138. Πρωτόκολλον των εισερχομένων της επι των Εκκλησιαστικών και Δημοσίου Εκπαιδεύσεως Γραμματείας 1.9.1829–21.12.1831, 531/1.2.1830 και 2020/2.12.1830.

139. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 39, Σχολικά, 9 και 17 Μαΐου 1831· φ. 40, Διάφορα, 3.1.1831.

140. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 31, Σχολικά, 9 και 18 Μαΐου 1831· Ελ. Μπέλια, *Η εκπαίδευσις εις την Λακωνίαν*... ό. π., σ. 55.

141. Θ. Χαραλαμπόπουλος, «Η Ελληνική Σχολή Σοπωτού - Καλαβρύτων», *ΙΕΕΕ* 6 (1962), σ. 190 - 191. Χ. Μπαμπούνης « Η παιδεία στην επαρχία Καλαβρύτων...», ό. π., σ. 169 - 175.

142. Χ. Μπαμπούνης, «Η παιδεία στην Επαρχία Καλαβρύτων... », ό. π., σ. 179 - 188.

143. Αθ, Φωτόπουλος, *Ιστορικά και Λαογραφικά της ανατολικής περιοχής Αιγιαλείας και Καλαβρύτων*, Αθήναι 1982, σ. 166.

μέχρι την Τεργέστη και τη Βιέννη, ενώ είναι γνωστό ότι η χρηματική περιουσία (1482, 82 φράγκα) του Θεσσαλού Ι. Μακρή († 1825) με φροντίδα του Κοραή παρακατατέθηκε σε τράπεζα της Γενεύης. Η εκτέλεση της διαθήκης Μακρή έγινε το 1830 αντικείμενο επιμελούς έρευνας των Γραμματειών Δικαίου και Εκκλησιαστικών[144].

Ωστόσο, η μεγαλύτερη προσδοκία για την εισροή χρημάτων έχει εναποτεθεί σε ομογενείς της Ρωσίας. Ο Κ. Αγγελής κληροδότησε στο ελληνικό έθνος 50.000 ρούβλια[145] και ο Γ. Τζιρόπουλος 15.000 ρούβλια[146]. Φαίνεται ότι τα χρήματα αυτά δεν πρόλαβαν να ενισχύσουν την καποδιστριακή πολιτική. Ο Ιωάννης Βαρβάκης ο οποίος κατέλιπε 300.000 ρούβλια είναι μία ιδιαίτερα αξιοσημείωτη περίπτωση με μια φιλεκπαιδευτική πολυετή γενναιοδωρία που εκτείνεται στον ελεύθερο και αλύτρωτο ελληνισμό[147]. Το μέγεθος της προσφοράς και η ανάγκη απορρόφησής του καθιστά ιδιαίτερα προσεκτικό το Ν. Χρυσόγελο, ο οποίος ενημερώνει με κάθε λεπτομέρεια τον Κυβερνήτη. Παρ' ότι εξουσιοδοτήθηκε ο έμπιστος φίλος του Καποδίστρια Αλ. Στρούτζας να διευθετήσει το συγκεκριμένο ζήτημα, αυτό δεν επιτεύχθηκε[148]. Η βαρβάκειος περιουσία αξιοποιήθηκε αργότερα με τα Β.Δ. της 20.3.1845 και 31.1.1856.

Οι αδελφοί Ζωσιμάδες διέθεσαν αρχικά 100.000 ρούβλια για την ανατροφή των ορφανών του Αγώνα. Με την πάροδο του χρόνου το κεφάλαιο μεγάλωσε και οι τόκοι προστέθηκαν με αποτέλεσμα το 1848, όταν η διαθήκη βαίνει πλέον σε εκτέλεση το ποσό να ανέλθει σε 1.004.248 ρούβλια[149]. Μεγάλο ενδιαφέρον παρουσιάζει και η κληροδοσία του Κοζανίτη γιατρού Κ. Φλέβα για τη σχολή του Μεσολογγίου. Οι προσπάθειες του Καποδίστρια και των υπουργών του δε φαίνεται να απέδωσαν όσον αφορά την εισαγωγή των 183.306 γρ. στο Γαζοφυλάκιο. Το Φεβρουάριο του 1832 παραλαμβάνονται μόλις 654 ρούβλια[150]. Γενικότερα, μέχρι την Ε΄ Εθνική των Ελλήνων Συνέλευση εισήλθαν από τη Ρωσία στο δημόσιο κορβανά 7.965 κληροδοτηθέντα δίστηλα.

Από τους πρώτους που έσπευσαν να συνδράμουν την προσπάθεια του Καποδίστρια

---

144. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 33, Σχολικά, 6 και 15.11 1830.

145. Πρωτόκολλον των εισερχομένων ... ό.π., 2271/29.1.1831.

146. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 25, Σχολικά, 13.3. 1830· Πρωτόκολλον των εισερχομένων ... ό.π., 731/13.3.1830. Εφημερίς της Κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος, φ. 12 (15.3.1834), σ. 91.

147. Ν. Σαρρής, *Οσμανική πραγματικότητα - συστηματική παράθεση δομών και λειτουργιών*, εκδ. «Ι. Α. Αρσενίδης», τ. Β' Αθήνα 1992, σ. 347. Σ. Μ. Συμεωνίδης, «Κοινωνία και Παιδεία στη Σίφνο κατά την Τουρκοκρατία (1537 - 1821)», *Σιφνιακά* 5 (1995), σ. 93.

148. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 25, Σχολικά, 16.3 1830. Αρχείο Εξωτερικής Πολιτικής Ρωσίας (Μόσχα), φ. 45, 5.10.1830. Δ. Λουλές, «Σχέδιο για την αναμόρφωση της εκπαίδευσης στην μεταεπαναστατική Ελλάδα (τρία ανέκδοτα έγγραφα)», *Δωδώνη* 1 (1985) σ. 45.

149. Εισερχόμενα 174/7.11.1829. Δ. Λουλές, «Σχέδιο για την αναμόρφωση... », ό. π., σ. 97. Γ. Ληξουριώτης, *Κοινωνικές και νομικές αντιλήψεις για το παιδί του πρώτου αιώνα του νεοελληνικού κράτους*, Ίδρυμα ερευνών για το παιδί, εκδ. *ΔΩΔΩΝΗ*, Αθήνα-Γιάννινα 1986, σ. 161 - 163.

150. Ν. Χρυσόγελος, Αναφορά του επί των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίου Εκπαιδεύσεως Γραμματέως της Κυβερνήσεως... ό.π., σ. 2 - 3. Ελ. Κούκκου, *Τα εκπαιδευτικά καταστήματα*... ό. π., σ. 17.

για τη συγκρότηση του κράτους είναι οι αδελφοί Σακελλάριοι από το Βουκουρέστι. Η νεοσύστατη Εθνική Τράπεζα ενισχύεται με 4.000 τάλληρα, παράλληλα, δε, αγγέλλεται η δωρεά μιας πολύτιμης βιβλιοθήκης [151]. Ο Π. Κ. Νάννης και οι αδελφοί του που ζουν κι εκείνοι στο Βουκουρέστι πρόσφεραν 500 δίστηλα για τα σχολεία. Το ποσό ήλθε στην Ελλάδα, κατατέθηκε στην Τράπεζα και από την τοκοφορία του θα διανέμονταν βιβλία κυρίως στους άπορους μαθητές [152]. Αντίθετα, δεν είχαν ευτυχή κατάληξη οι προσπάθειες για την εθνωφελή χρήση του κληροδοτήματος Δ. Σαΐτζή. Το μεγαλύτερο μέρος της τεράστιας αυτής περιουσίας (1599 στρέμματα στη Βεσσαραβία, 50.000 ολλανδικά φλουριά, κλπ) χάθηκε [153]. Λίγους μήνες πριν από τη δολοφονία του Καποδίστρια το Γαζοφυλάκιο της δημόσιας εκπαίδευσης ενισχύθηκε -σύμφωνα το περιεχόμενο της διαθήκης του Απ. Παπουτζή- ο οποίος πέθανε στη Βλαχία - με 2.764,10 γρ.[154].

Θετικά αντέδρασαν και μέλη της ελληνικής παροικίας της Τεργέστης στην πρόσκληση να ενισχύσουν τη σχολική παιδεία στην Ελλάδα. Προέχουν οι προσφορές των Αντ. Αντωνόπουλου, Αλ. Ησαΐα και Π. Καραγιαννόπουλου. Οι ετήσιοι τόκοι κατάθεσης 2.500 διστήλων του Αντωνόπουλου στη Χρηματιστική Τράπεζα τίθενται στη διάθεση των αλληλοδιδακτικών σχολείων [155]. Καλή εξέλιξη παρουσίασε η δωρεά του Αλ. Ησαΐα. Το 1829 διατέθηκε για εκπαιδευτικούς σκοπούς ο τόκος από την κατάθεση 1.500 διστήλων ταλλήρων στην Εθνική Τράπεζα. Το ίδιο θα συμβεί και το 1830 όταν τα 5/6 του κέρδους δίδονται για τη σύσταση αλληλοδιδακτικής σχολής στην Αθήνα και το υπόλοιπο διανέμεται επιβραβευτικά σε άριστους μαθητές [156]. Αξιοσημείωτο είναι και το δώρημα του Καραγιαννόπουλου. Πρόκειται για 200 φιορίνια υπέρ των σχολείων Ναυπλίου και της εκκλησίας Άργους. Η Γραμματεία υπέδειξε το πρόσωπο που θάπρεπε να εξουσιοδοτηθεί για την παραλαβή του ποσού (Α. Μ. Αντωνόπουλος) και παρακολουθώντας το όλο ζήτημα συνεργάζεται με την Γραμματεία της Οικονομίας [157].

Πελοποννησιακό προσανατολισμό έχει η κληροδοσία του Σ. Αντωνίου από τη Βιέννη. Συγκεκριμένα, αφιέρωσε 14.000 φιορίνια για τα αλληλοδιδακτικά σχολεία και το νοσοκομείο του Ναυπλίου. Η Γραμματεία προχώρησε στις απαραίτητες συνεννοήσεις με την Επιτροπή της Εθνικής Τράπεζας και ο Καποδίστριας διέταξε να αγοραστούν νεόκτιστα εθνι-

---

151. ΕΠΙΣΤΟΛΑΙ, τ. Β', σ. 233-234. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 55, Σχολικά, 29.12.1832

152. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 33, Σχολικά, 27.11.1830. Αιγιναία, φ. 13 (15.4.1831), σ. 51· ΔΑΣΚ, τ. Γ', σ. 1821. Λ. Βελέλης, *Ο Καποδίστριας*... ό. π., σ. 171-172.

153. Πρωτόκολλο εισερχομένων 1697/28.9.1830 και 1705/29.9.1830. Δ. Λουλές, «Σχέδιο για την αναμόρφωση... », ό. π., σ. 97 - 98.

154. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 46, Σχολικά, 19.6.1831. Εφημερίς της Κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος, φ. 33 (8.9.1834), σ. 254.

155. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 27, Σχολικά, 3.5.1830· ΔΑΣΚ, τ. Β', σ. 924.

156. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 33, Σχολικά, 12.11.1830· ΔΑΣΚ, τ. Γ', σ. 1488-1489.

157. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 36, Σχολικά, 3.2.1831· ΔΑΣΚ, τ. Γ', σ. 1728· φ. 40, Σχολικά, 23.6.1831· φ. 43, Σχολικά, 25.9.1831.

κά εργαστήρια και να ενοικιαστούν, ώστε από τα έσοδα να ωφεληθούν τα σχολεία [158]. Σημαντικότατη ήταν η δωρεά του Σ. Γ. Σίνα και «των εν Βιέννη συμπολιτών του Γραικοβλάχων» [159], οι οποίοι προσέφεραν 2007 και 99/100 δίστηλα για τα δημόσια καταστήματα της χώρας «οίον ορφανοτροφείου, νοσοκομείου» κλπ. Θα ήταν ευτύχημα αν τα κληροδοτήματα είχαν εκκαθαριστεί, όσο η συγκυρία το επέτρεπε, νωρίτερα και είχαν αποδοθεί τα χρηματοοικονομικά προϊόντα στην προβλεπόμενη, κατά τους διαθέτες, χρήση τους.

158. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 28, Σχολικά, 17.6.1830· φ. 30β, Σχολικά, 9.8.1830.

159. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 25, Σχολικά, 15.3.1830· φ. 27, Σχολικά, 16.5.1830· φ. 32, Σχολικά, 27.10.1830· φ. 33, Σχολικά, 4.11.1830.

ΜΕΡΟΣ Γ'

ΠΡΩΤΟΒΑΘΜΙΑ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

1

Η ΧΡΗΣΗ ΤΗΣ ΑΛΛΗΛΟΔΙΔΑΚΤΙΚΗΣ ΜΕΘΟΔΟΥ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ

Η αλληλοδιδακτική μέθοδος, όπου, κατά τη διατύπωση του Ι. Κοκκώνη, "πολλοί παίδες, υπό την επιστασίαν ενός διδασκάλου, διδάσκουσιν αλλήλους, όσα ο εις μανθάνει κάλλιον των άλλων"[1] εισάγεται σε ελληνικά σχολεία το 1819[2]. Η επίδραση της ευρωπαϊκής παιδαγωγικής σκέψης στο ελληνικό πεδίο, το οποίο ενσωματώνεται στο κεφαλαιοκρατικό σύστημα[3], είναι διαπιστωμένη. Το μοντέλο "monitorial schools" του Joseph Langaster (1771-1838) γίνεται αποδεκτό στη Γαλλία μετά την Παλινόρθωση[4] ως η οικονομικά προσφορότερη, η αποτελεσματικότερη, και "ανοιχτή" σε ευρείες μάζες του μαθητικού δυναμικού μέθοδος παροχής βασικών γνώσεων. Αυτά τα ίδια στοιχεία ευνόησαν και τη συστηματική ανάπτυξη της αλληλοδιδακτικής στην Ελληνική Πολιτεία, ερμηνεύουν, δε, εν μέρει την προτίμηση που της δόθηκε έναντι της συνδιδακτικής[5].

Η χρησιμοποίηση ως εκπαιδευτικών στελεχών-βοηθών του αλληλοδιδασκάλου των ικανότερων μαθητών καθορίζει αρκετά την εφαρμογή και τη διαδικασία μάθησης. Η ανάθεση ενός ανάλογου ρόλου παλαιότερα στους μείζονες (seniores)[6], και τώρα στους πρωτόσχολους(γενικούς, μερικούς, βοηθούς[7]) μ' ένα κωδικοποιημένο πλέον σύνολο ενεργειών[8], απο-

---

1. Ι. Π. Κοκκώνης, *Εγχειρίδιον δια τα αλληλοδιδακτικά σχολεία ή Οδηγός της αλληλοδιδακτικής μεθόδου... υπό Σαραζίνου*, Αίγινα 1830, σ. 4.

2. Συγκεκριμένα το 1819 ο Χριστόφορος Περραιβός αναθέτει σε μαθητή του Γ. Κλεόβουλου να διδάξει αλληλοδιδακτικά στους Δολούς της Μάνης. Ο Γ. Κλεόβουλος στο Ιάσιο, ένα χρόνο αργότερα, θα ιδρύσει το πρώτο οργανωμένο αλληλοδιδακτικό στην επικράτεια της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. [Π. Παπακωνσταντίνου-Απ. Ανδρέου, *Τα διδασκαλεία και η ανάπτυξη της παιδαγωγικής σκέψης 1875-1914*, εκδ. "Οδ ησέας", Αθήνα 1992, σ. 48. Γ. Ν. Λεοντσίνης, *Ζητήματα Νεότερης Ελληνικής Ιστορίας και Εκπαίδευσης*, Αθήνα 1995, σ. 233. Γ. Σακκάς, *Γεώργιος Κλεόβουλος ο Φιλιππουπολίτης· ο πρώτος Έλλην επιστήμων και αγνοημένος παιδαγωγός*, Αθήναι 1956, σ. 32-33. Θ. Φωτεινόπουλος, "Αλληλοδιδακτική μέθοδος" *ΜΠΕ* 1 (1967), σ. 142. Ελ. Καλαφάτη, *Τα σχολικά κτίρια της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης (1831-1929)*, ΙΑΕΝ αρ. 8, Αθήνα 1988, σ. 30].

3. Κ. Τσουκαλάς, *Κοινωνική ανάπτυξη και κράτος — η συγκρότηση του δημόσιου χώρου στην Ελλάδα (1830-1922)*, εκδ. "Θεμέλιο", Αθήνα ^{3}1982, σ. 26-27. Ιωσ. Σολομών, *Εξουσία και τάξη στο νεοελληνικό σχολείο· μια τυπολογία των σχολικών χώρων και πρακτικών 1820-1900*, εκδ. "Αλεξάνδρεια", Αθήνα ^{2}1992, σ. 34-36.

4. Λ. Παπαδάκη, *Η αλληλοδιδακτική μέθοδος διδασκαλίας στην Ελλάδα του 19ου αιώνα*, Ίδρυμα για το Παιδί, εκδ. "Δωδώνη", Αθήνα-Γιάννινα 1992, σ. 46.

5. Κριτική στην ορθότητα στην ορολογίας "αλληλοδιδακτική και συνδιδακτική" άσκησε ο Γ. Χασιώτης υποστηρίζοντας ότι "ούτε εν τη αλληλοδιδακτική αλλήλους διδάσκουσιν οι μαθηταί· διότι και οι πρωτόσχολοι εισίν μικροί διδάσκαλοι· ούτε εν τη συνδιδακτική ομού διδάσκονται πάντες, αλλά κατά τάξεις ("Η παρ' ημίν Δημοτική Παίδευσις από της Αλώσεως της Κπόλεως μέχρι σήμερον", *ο εν Κωνσταντινουπόλει ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος*, τ. Η΄, 1873-74, σ. 102)

6. Φ. Κουκουλές, *Βυζαντινός Βίος και Πολιτισμός*, εκδ. "Παπαζήσης", τ. Β΄ Αθήνα, σ. LXXII

7. Ι. Π. Κοκκώνης, *Εγχειρίδιον*... ό.π., σ. 85. Βλ. και Ηλ. Γ. Ματσαγγούρας, *Ομαδοσυνεργατική διδασκαλία*, εκδ. "Γρηγόρη", Αθήνα ^{2}1998, σ. 17.

8. Ν. Π. Διαμαντούρος, "Προσπάθεια δημιουργίας δυτικού τύπου κράτους στην Επανάσταση και κοινω-

κτά θεσμικό χαρακτήρα[9].

Με αφορμή την περίπτωση του ενήλικα πρωτόσχολου Αναγνώστη Ζαχαρίου, ο οποίος παρείχε πράγματα στον αλληλοδιδάσκαλο Αγ. Νικολάου Τήνου Σπυρ. Πρεβέτο[10], μελέτησα τη συμπεριφορά των πρωτόσχολων μαθητών, όμως δεν προέκυψαν στοιχεία που να θεμελιώνουν την εμφάνιση τριβών με τους διδασκάλους τους, στους οποίους χρεωστούσαν μερίδιο της προβολής τους. Γενικά, πέρα από τη μεμονωμένη και υποκινούμενη στάση του Α. Ζαχαρίου, ήταν ευπειθείς, υπάκουοι και τηρητές, με κάποια αυστηρότητα, των εντολών που τους δίνονταν.

Η δεκαετία 1820-1830 είναι μια αξιοσημείωτη περίοδος για την ανάπτυξη της αλληλοδιδακτικής στον ευρύτερο ελληνικό χώρο, τη στιγμή μάλιστα που, όσον αφορά την αποδοχή της, η συμπεριφορά της κοινής γνώμης και της εξουσίας στην Ευρώπη δεν είναι παντού η ίδια. Συγκεκριμένα, αλλού η αλληλοδιδακτική δεν παγιώνεται (Ρωσία[11]), αλλού αντιμετωπίζεται επιφυλακτικά (Γερμανία[12]), αλλού καθιερώνεται (Δανία) και αλλού ανακόπτεται εξαιτίας της αντίδρασης της Εκκλησίας και ιερατικών παραγόντων (Ελβετία, Ισπανία, Γαλλία[13]).

Πρέπει, όμως, να σημειωθεί ότι ο ελληνικός χώρος σ' αυτή τη φάση έχει άλλες οικονομικές, κοινωνικές, πολιτιστικές και εθνικές ανάγκες. Η αλληλοδιδακτική δεν αντίκειται σ' αυτές. Η σκλήρυνση της στάσης της Εκκλησίας απέναντι στα νεωτερικά κινήματα και η απαγόρευση της μεθόδου από το Πατριαρχείο στα σχολεία της Κωνσταντινουπόλεως (1820[14]) ουσιαστικά υπερκαλύπτεται από το γεγονός ότι, αφ' ενός μεν, ιερωμένοι είναι αλληλοδιδάσκαλοι και αλληλοελληνοδιδάσκαλοι[15], αφ' ετέρου δε, από το ότι το 1820 η αλλη-

---

νικοπολιτικές συγκρούσεις", *Η Επανάσταση του Εικοσιένα*, ΚΜΕ, Αθήνα 1981, σ. 156.

9. Στο "Σύστημα αγγλικόν δια τα σχολεία... " προβλέπεται διάκριση των πρωτόσχολων σε υποκείμενους και γενικούς. Υποκείμενοι είναι οι πρωτόσχολοι των τάξεων, της επιστασίας, της ανάγνωσης και της αριθμητικής, ενώ οι γενικοί έχουν καταγεγραμμένα καθήκοντα γενικής ευταξίας, γενικής ανάγνωσης και αριθμητικής. [*Σύστημα Αγγλικόν δια τα σχολεία· η εύκολη μέθοδος δια την διδασκαλίαν των παιδίων*, εν Μελίτη 1827, σ 104-105].

10. Αν. Κορδατζή - Πρασσά, *Η εκπαίδευση στις Κυκλάδες κατά την καποδιστριακή περίοδο (1828-1832)*, [ανέκδοτη διδακτορική διατριβή], Αθήνα 1996, σ. 287-288.

11. J. C. Zacek, "The Lancastrian School Movement in Russia", *The Slavonic and East European Review* 45 (1967), σ. 343-367.

12. D. Salmon, *Joseph Lancaster*, Longmans-Green and Co, New York - Bombay, σ.22. Λ. Παπαδάκη, *Η αλληλοδιδακτική μέθοδος*... ό.π., σ. 44-45.

13. Κατά τους καθολικούς κύκλους, τους σφοδρούς πολέμιούς της, τα αλληλοδιδακτικά είναι "σχολεία διαβόλου", εκρηκτική ύλη στα θεμέλια της οικογένειας και της πολιτικής υπακοής. Μέσα σε δώδεκα χρόνια (1816-1828) στη Γαλλία λειτουργεί σχεδόν μόνο το 35% των αρχικών αλληλοδιδακτικών, ενώ με την πάροδο του χρόνου η αδιάπτωτη συρρίκνωσή τους θα τα περιορίσει στο 17%. [F. Buisson, *Nouveau Dictionnaire de la Pédagogie et de l' instruction primaire*, Paris 1911, σ. 1998. M. Gontard, L' einseignement primaire en France 1789-1833, Société d' edition "Les Belles Lettres", Paris 1959, σ. 379. A. Léon, *La Révolution française et l' éducation technique*, Paris 1968, σ. 270. Λ. Παπαδάκη, *Η αλληλοδιδακτική μέθοδος*... ό.π., σ. 44-45, 52-53. Χ. Μελετιάδης, *Εκπαίδευση και εργασία*... ό.π., σ. 118-119.].

14. Φ. Ηλιού, *Τύφλωσον Κύριε τον λαόν σου*, εκδ. "Πορεία", Αθήνα 1988, σ. 46-62.

15. Βλ. και Δ.Κ. Μαυροσκούφης, *Εκπαίδευση και εκπαιδευτική πολιτική στην Ελλάδα 1821-1832*, εκδ.

λοδιδακτική εισάγεται στην Ιόνιο Πολιτεία.

Στα Επτάνησα η απήχηση και οι ζυμώσεις από το νεοελληνικό Διαφωτισμό αντανακλώνται στην κινητικότητα της εκπαίδευσης, η οποία συνιστά την προέκταση μιας μακράς περιόδου πνευματικής προετοιμασίας του γηγενούς πληθυσμού. Η ιόνιος εκπαίδευση συνδέοντας την εξέλιξή της με την αλληλοδιδακτική μέθοδο δείχνει την τάση για εκσυγχρονισμό και ανανέωση, τον εγκλιματισμό της στις ευρωπαϊκές ιδέες, το πνεύμα ρήξης με το σχολικό παρελθόν και την επιθυμία, που διαφαίνεται πλέον όλο και πιο καθαρά, για την οικοδόμηση πλήρους εκπαιδευτικού συστήματος τριών βαθμίδων. Αν, λοιπόν, η καθιέρωση της αλληλοδιδακτικής κατά τη Βρετανική Προστασία αποτελεί καίριο σημείο ανάπτυξης της παιδείας, το αντίστοιχο συμβαίνει στην Ελληνική Πολιτεία με την πίστη του Κυβερνήτη Ιωάννη Καποδίστρια στην ωφελιμότητα της μεθόδου[16]. Η κοινή γνώμη της Επτανήσου φαίνεται διατεθειμένη να υπερβεί τη φυσική αδράνεια χρόνιων σχολικών σχημάτων και είναι πρόθυμη να υιοθετήσει εθνικούς και παιδευτικούς προσανατολισμούς ευθυγραμμισμένους με τις απαιτήσεις της εποχής[17].

Η συνταγματικά από το 1817 κατοχυρωμένη δημόσια εκπαίδευση με την άφιξη του Guilford αρχίζει να υλοποιείται εκ θεμελίων με τη στοιχειώδη εκπαίδευση και την ίδρυση στη Λευκάδα αλληλοδιδακτικού Διδασκαλείου στο οποίο δίδαξε και ο Αθανάσιος Πολίτης[18]. Η Βρετανική κυριαρχία, αναμετρώντας την πολιτική κατάσταση, ικανοποίησε το αίτημα των Επτανησίων πνευματικών παραγόντων και του αστικού μάλλον πληθυσμού. Ωστόσο, δραστηριοποίηση όσον αφορά τη νέα εκπαιδευτική διαδικασία παρατηρείται όχι μόνο στις πόλεις αλλά και στις Εξοχές[19], όπου η κοινοτική αυτοδιοίκηση ενεργοποιείται έντονα. Αντίστοιχα, στον ελεύθερο ελληνικό χώρο θα επιδιωχθεί η ανάπτυξη της αλληλοδιδακτικής στην ύπαιθρο χώρα και στον αγροτικό πληθυσμό. Στο βαθμό που η αλληλοδιδακτική μέθοδος διέπλαθε την κοινωνική και πολιτική συνείδηση των μαθητών ως αμοιβαιότητα δικαιωμάτων και καθηκόντων[20], τους προετοίμαζε σταδιακά για την ένταξή τους στο σύνολο και έθετε ενιαίο θεσμικό πλαίσιο θεωρίας και πράξης-φιλελεύθερης πνοής κατά τους υπερασπιστές της- στην αγωγή των αυριανών πολιτών[21], σαφώς δε, υποδείκνυε την πορεία της συλλογικής ζωής στο νεοσύστατο Ελληνικό Κράτος.

"Ενυάλειο Κληροδότημα", Θεσσαλονίκη 1996, σ. 657-663, 672.

16. Γ.Ν. Λεοντσίνης, *Ζητήματα επτανησιακής κοινωνικής ιστορίας*, εκδ. "αφοί Τολίδη" Αθήνα 1991, σ. 474-475.

17. G. P. Henderson, *Η Ιόνιος Ακαδημία* μετ. Β.Κ. Βώρος, Κέρκυρα 1980, σ. 13 κ.ε. G.N. Leontsinis *The island of Kythera a social history (1700-1863)*, S. Saripolos' Library, Athens 1987, σ. 348. Γ.Ν. Λεοντσίνης, *Ζητήματα επτανησιακής κοινωνικής ιστορίας*... ό.π., σ. 452-454..

18. Π. Παπακωνσταντίνου - Απ. Ανδρέου, *Τα διδασκαλεία*... ό.π., σ. 48.

19. Γ.Ν. Λεοντσίνης, "Η ευρωπαϊκή διάσταση της εκπαίδευσης στα Επτάνησα", *Μνημοσύνη* 12 (1995), σ. 256-257, 260-261.

20. M. Gontard, *L'enseignement* ... ό.π., σ. 279.

21. Λ. Παπαδάκη, *Η αλληλοδιδακτική μέθοδος* ... ό.π., σ. 76. Ιωσ. Σολομών, *Εξουσία και τάξη* ... ό.π., σ. 42, 52-53.

Η εισαγωγή της αλληλοδιδακτικής μεθόδου ευνοείτο από τη συγκυρία της γένεσης της Ελληνικής Πολιτείας[22]. Τη μέθοδο, άλλωστε, είχαν αποδεχθεί οι νεοελληνικοί διαφωτιστικοί κύκλοι[23] και το ενδιαφέρον γι' αυτήν είχε τονωθεί από την έλξη του νέου[24]. Ο ελληνικός χώρος λειτούργησε στα Βαλκάνια και όσον αφορά στη διάδοση της αλληλοδιδακτικής με τη λογική του κέντρου και της περιφέρειας[25]. Συγκεκριμένα σε ελληνικά σχολεία είχαν σπουδάσει τη μέθοδο ο Raino Popovits, Konstantin Fotinof, Emanuil Vaskindovits και Hristakis Pavlovits, οι οποίοι ιδρύουν βουλγαρικά αλληλοδιδακτικά σχολεία. Οι επιρροές τους από την ελληνική εκπαιδευτική πραγματικότητα, όπως παραδέχεται και η πρόσφατη βουλγαρική βιβλιογραφία, είναι σαφείς[26].

Η ακμή της "αλληλοπαραδότου μεθόδου" στο ελληνικό κράτος ταυτίζεται με τα χρόνια του Καποδίστρια[27], ωστόσο, έως το 1880, όταν καθιερώνεται η συνδιδακτική, εξακολουθεί να εφαρμόζεται στα δημοτικά σχολεία. Ο μηχανιστικός τρόπος παραγωγής γνώσης, όπως εξελίχθηκε η αλληλοδιδασκαλία, συμπορεύθηκε από ένα σημείο και ύστερα με τις απόπειρες εκβιομηχάνισης της χώρας[28]. Θα ήταν άτοπο να θεωρηθεί ότι υπό τις κρατούσες συνθήκες της γένεσης του νεοελληνικού κράτους ήταν δυνατό να παραχθούν ικανές προϋποθέσεις ίσων εκπαιδευτικών ευκαιριών[29]. Η κατερείπωση του τόπου και η προέλευση των μαθητών από μία κοινωνία με άνισο καταμερισμό εργασίας δεν επέτρεπε αυτήν την κίνηση. Όμως η αντίληψη της κρατικής εκπαίδευσης, που θεωρητικά είχε στοιχειοθετηθεί στη Γαλλία[30], διανοίγει πλέον και στην Ελλάδα προοπτικές βελτίωσης των δυνατοτήτων, ακόμη και των πτωχότερων οικογενειών.

Ο δρόμος βέβαια για την καθολική εκπαίδευση και την υποχρεωτικότητά της είναι ακόμα

---

22. Th. Haralampides, *Die Schulpolitik Griechenlands· Studie zur Kulturgeschichte Neugriechenlands von 1821-1935*, Berlin 1935, σ. 62. Θ. Χατζηστεφανίδης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης 1821-1986*, εκδ. "Παπαδήμας", Αθήνα 1986, σ. 44. Αλ. Λαμπράκη-Παγανού, *Η εκπαίδευση των Ελληνίδων κατά την Οθωνική περίοδο*, Αθήνα 1988, σ. 28-29. Ελ. Καλαφάτη, *Τα σχολικά κτίρια*... ό.π., σ. 20.

23. Βλ. "Παιδαγωγική", *Ερμής ο Λόγιος*, τ. Στ΄ (1816), σ. 3-4. Ο Κ. Κούμας, με ύφος ιδιαίτερα εμφατικό, χαρακτηρίζει την αλληλοδιδακτική "αναντιρρήτως δώρον θεόδοτον" ["Σύστημα Φιλοσοφίας", τ. Δ΄, 1820, σ. 385]. Πβ. και Λ. Παπαδάκη, *Η αλληλοδιδακτική μέθοδος* ... ό.π., σ. 64-69.

24. Αλ. Δημαράς, "Ξένες επιδράσεις στη διαμόρφωση του εκπαιδευτικού συστήματος", *ΔΕΣΝΠΓΠ* 2 (1978), σ. 63.

25.Γενικά για τη λειτουργία του συστήματος "κέντρο - περιφέρεια" βλ. Εμμ. Κ. Φυριππής, *Ευρωπαϊκή επίδραση στην ελληνική εκπαιδευτική πολιτική κατά το 19ο αιώνα*, [ανέκδοτη διδακτορική διατριβή], Αθήνα 1997, σ. 25, 32-33.

26. Z. Atanasof, G. Stoïanof, St. Stefunof και M. Pironkoba, *Historia na pedagogidata I bulgarskoto obra Zovanie*, izatelstvo "Veda Slovena - Z. G.", Sofia 1995, σ. 280-293.

27. H. L. HodgKinson, *Education, Interaction and Social Change*, N. Jersey 1967, σ. 126-128. Αλ Δημαράς, "Τα εκπαιδευτικά κατά τον Αγώνα", *Νέα Εστία*, Αφιέρωμα στο 21, τ. 88 (1970), τχ. 1043, σ. 55. Αλ. Δημαράς, "Εκπαίδευση", *ΙΕΕ*, τ. ΙΓ΄, Αθήναι 1977, σ. 488· του ίδιου, "Τα θέματα της εκπαίδευσης στα χρόνια του Καποδίστρια: Λαϊκές προσδοκίες και κυβερνητικές προθέσεις", *ΔΕΣΝΠΓΠ* 9 (1986), σ. 123-124.

28. Χ.Ν. Μελετιάδης, *Εκπαίδευση και εργασία στον ελληνικό 19ο αιώνα*, Θεσσαλονίκη 1992, σ. 122-123.

29. M. Carnoy, "The Paideia Proposal", *Harvard Educational Review* 4 (1983), σ. 400.

30. W. Boyd, *The history of Western Education*, London ^{2}1968, σ. 301-304.

μακρύς. Αν και η υποχρεωτική εκπαίδευση θεσπίστηκε το 1834 και μάλιστα με ρήτρες ελέγχου, αποδείχτηκε κενό γράμμα[31]. Κατά την καποδιστριακή περίοδο επιδιώκεται και πραγματώνεται μεγαλύτερη προσέλευση μαθητών στα αλληλοδιδακτικά σχολεία με τη δημιουργία εκπαιδευτικής ατμόσφαιρας, την υπόθαλψη της φιλοτιμίας των γονέων και με τη δράση της τοπικής πρωτοβουλίας. Οι τυχόν δεσμευτικότερες διατάξεις θ' αποδεικνύονταν τη συγκεκριμένη στιγμή αναποτελεσματικές, δεδομένου ότι ακόμη και στο τέλος του 19ου αιώνα ο αναλφαβητισμός στην Ελλάδα προσεγγίζει το 50% του πληθυσμού των ανηλίκων[32]. Η επικέντρωση των καποδιστριακών ενεργειών στην οικοδόμηση της στοιχειώδους εκπαίδευσης[33], εδράζεται στην πεποίθηση ότι κατ' αυτόν τον τρόπο θα ανορθωθεί διανοητικά και ηθικά ο λαός[34]. Η λαϊκή εκπαίδευση σε νομικό επίπεδο αξιολογείται ως ευθύνη του πολιτειακού συστήματος σε πανευρωπαϊκό επίπεδο. Από την εποχή που ο Pestalozzi και η παιδαγωγική του κίνηση (pestalozzianismus) αφυπνίζουν την αστική τάξη όσον αφορά τη διεύρυνση της εκπαίδευσης δίνεται το σύνθημα για τη θεμελίωση του πρωτοβάθμιου δημόσιου σχολείου[35].

Είναι φανερό ότι η προτεραιότητα στη στοιχειώδη παιδεία[36] και η ημερήσια σχολική απασχόληση των μαθητών[37] φιλοδοξούσε, μακροπρόθεσμα τουλάχιστον, να πετύχει την κοινωνική ειρήνη, να συμβάλλει στην προσωπική και συλλογική πρόοδο. Η αλληλοδιδακτική ως μέθοδος στερεώνει τη στοιχειώδη εκπαίδευση στην Ελλάδα, επειδή συντομεύει τους διδακτικούς χρόνους, απαιτεί λιγότερους διδασκάλους –στοιχείο υπολογίσιμο λόγω του μικρού τους αριθμού και της δημοσιονομικής στενότητας– παράλληλα, δε, αρκείται στην εξύφανση ενός μάλλον απλούστερου δικτύου υλικοτεχνικής υποδομής και εποπτικού υλικού. Είχε τότε εκτιμηθεί, από τους υμνητές της μεθόδου στο ελληνικό κράτος, ότι ενώ η διδασκαλία της ανάγνωσης κατά το συνδιδακτικό τρόπο χρειαζόταν "πολλούς διδασκάλους, τετραπλάσιον καιρόν και εικοσαπλάσια έξοδα", η αλληλοδιδασκαλία τεσσάρων μαθημάτων θα ολοκληρωνόταν σ' ένα δεκαοκτάμηνο με κόστος οκτώ φοίνικες περίπου κατά μαθητή[38]. Αναμφίβολα, το "αξιοδάκρυτον" της πολυκαιρίας, των δυσκολιών και των πολ-

---

31. Γ. Ληξουριώτης, *Κοινωνικές και νομικές αντιλήψεις για το παιδί τον πρώτο αιώνα του νεοελληνικού κράτους*, Ίδρυμα Ερευνών για το Παιδί, εκδ. "Δωδώνη", Αθήνα-Γιάννινα 1986, σ. 64-65.

32. Κ. Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή· ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*, εκδ. "Θεμέλιο", Αθήνα ^{3}1982, σ. 392.

33. Σ. Κουγέας, "Ο Καποδίστριας ως πανευρωπαϊκή φυσιογνωμία", *Ελληνικά Γράμματα*, τ. Β΄, Αθήναι 1928, σ. 134.

34. Γ Πυργιωτάκης, *Προβλήματα στην ιστορία της εκπαιδεύσεως των δασκάλων στα πρώτα πενήντα χρόνια μετά την απελευθέρωση (1828-1878)*, εκδ. "Χριστινάκης", Αθήνα 1981, σ. 29. Σήφης Μπουζάκης, *Νεοελληνική Εκπαίδευση (1821-1985)· εξαρτημένη ανάπτυξη*, εκδ. "Gutenberg", Αθήνα ^{2}1991, σ. 40.

35. A.Pinloche, *Pestalozzi et l' éducation populaire moderne*, Paris 1902, σ. 12.. Ι. Μαρκαντώνης, *Ιστορία της Παιδείας*, Αθήναι 1984, σ. 167. Αλ. Παγανού -Λαμπράκη, *Η εκπαίδευση των ελληνίδων* ... ό.π., σ. 34.

36. Gr. Petrondas, *Capodistrrias et Eynard· leur oeuvre éducative pour la regeneration de la Grèce*, Genève 1930, σ. 50-52.

37. Θ. Φωτεινόπουλος, "Στοιχειώδης Εκπαίδευση", *ΜΠΕ* 5 (1967), σ. 44.

38. Ι.Π. Κοκκώνης, *Εγχειρίδιον* ... ό.π., σ. 5, 27.

λών εξόδων, όπως έλεγε ο Λυκούργος Λογοθέτης το 1824 στη Σάμο[39], υποχωρεί σημαντικά.

Ο Κυβερνήτης πίστευε τόσο στην ανάγκη της επίτευξης της διοικητικής ομοιομορφίας στην εκπαίδευση όσο και στη δημιουργία προϋποθέσεων ενιαίας, κατά εκπαιδευτική βαθμίδα, παροχής του γνωστικού αγαθού. Έκρινε ότι κατ' αυτόν τον τρόπο θα αναδεικνύονταν κοινά θετικά ζητούμενα, θα αποτρεπόταν η πολυδιάσπαση, θα ασκείτο από καλύτερες θέσεις ο συντονισμός και ο έλεγχος. Ασφαλώς, όμως, η δυνατότητα προσωπικών πρωτοβουλιών, ακόμη και από αυτούς που γόνιμα θα μπορούσαν να τις αναλάβουν, περιστέλλεται. Στην αναζήτηση της ομοιομορφίας συνέβαλε με το έργο της η καθ' ύλην Γραμματεία εναρμονιζόμενη με τις απόψεις του Καποδίστρια για τη διοίκηση του κράτους. Η επίτευξη της ομοιομορφίας εξυπηρετούσε την ομαλή πρόσβαση των μαθητών στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση, επιπλέον, δε, θα διευκόλυνε ίσως και την απρόσκοπτη παρακολούθηση μαθημάτων σε άλλο αλληλοδιδακτικό της επικράτειας[40], αν η οικογένεια των μαθητών μετοικούσε. Μια τέτοια προοπτική δεν πρέπει να θεωρηθεί ακραία, αφού υπήρχε σωρεία παροίκων και εκούσια ή ακούσια εκπατρισθέντων που θα επέστρεφαν κάποια στιγμή στις ελευθερούμενες περιοχές.

Υπάρχουν δύο εγκύκλιοι του Ν. Χρυσόγελου προς τους διδασκάλους το φθινόπωρο του 1829 (Οκτώβριος - Νοέμβριος), με τις οποίες τίθεται επί τάπητος το ζήτημα της ομοιόμορφης και ευμέθοδης διδασκαλίας[41], της εγρήγορσης και της συστηματικότητας στο πλαίσιο των γενικότερων μέτρων της εθνικής εκπαίδευσης. Η δραστηριοποίηση της Γραμματείας στο σημείο αυτό έγκειται στο να συγκεντρώσει και να μεταφέρει στην Κυβέρνηση τις αναγκαίες πληροφορίες από τους περιφερειακούς κρατικούς αξιωματούχους, με σκοπό "να συνταχθεί γενικός κανονισμός και μέθοδος διδακτική ομοιόμορφος... χωρίς της οποίας δεν ελπίζεται ουδεμία πρόοδος"[42]. Προηγήθηκε η Δ' Εθνοσυνέλευση του Άργους, όπου, μεταξύ άλλων, είχε αποφασιστεί η ενθάρρυνση της σύστασης αλληλοδιδακτικών σχολείων[43], με δεδηλωμένη την κυβερνητική πρόθεση "να προμηνηστεύσωμεν εις εκάστην επαρχίαν και χωρίον την ωφέλειαν των στοιχειωδών σχολείων"[44]. Έχουμε εισέλθει πλέον στη διάσταση του "κανονικού" αλληλοδιδακτικού σχολείου[45].

Η τετραμελής Επιτροπή της Προπαιδείας με πλήρη σύνθεση συνεδρίασε μόνο τρεις φορές. Το Νοέμβριο του 1829 απεχώρησε ο Dutrône, ενώ μετά τις 17.2.1830 απουσιάζει ο Νικητόπουλος. Έτσι σε επίσημο έγγραφο υπογράφει ως "σύνεδρος αυτών" ο Ανδρ. Μουστοξύδης και στην ένδειξη "Τα μέλη" ο Ι. Κοκκώνης[46]. Η πιθανότητα της πολυφωνίας εξέλιπε.

---

39. Ν. Σταματιάδης, *Σαμιακά*, Σάμος 1899, σ. 227.

40. Βλ. και Ελ. Καλαφάτη, *Τα σχολικά κτίρια* ... ό.π., σ. 21-22.

41. Ελ. Κούκκου, *Ο Καποδίστριας και η Παιδεία (1827-1832). Β΄. Τα εκπαιδευτικά ιδρύματα της Αιγίνης*, Αθήναι 1972, σ. 19-20. Αθ. Κ. Αβδάλη "Ο Καποδίστριας και η Επιτροπή Προπαιδείας", *Δωδώνη* 23 (1994), σ. 10.

42. ΓΕΕ, φ. 74 (30.10.1829), σ. 299.

43. Ελ. Κούκκου, "Η Παιδεία από το 1821 ως το 1827", *ΙΕΕ*, τ. ΙΒ΄, Αθήναι 1975, σ. 589.

44. ΕΠΙΣΤΟΛΑΙ, τ. Γ΄, σ. 164.

45. Ιωσ. Σολομών, *Εξουσία και τάξη* ..., ό.π., σ. 76.

46.ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 24, Σχολικά, 24.2.1830.

Ως αρχικό καθήκον της Επιτροπής ορίζεται η χωρίς καθυστέρηση κρίση βιβλίων μεταφρασμένων από τα γαλλικά, η υπόδειξη πινάκων και βιβλίων αλληλοδιδακτικής, εξοπλιστικού και άλλου ομοειδούς υλικού, ενταγμένων στη λογική του ενιαίου Κανονισμού, για τον οποίο θά πρεπε να γνωματεύσουν και να εισηγηθούν[47].

Οι οκτώ αποφάσεις που λήφθηκαν στην πρώτη συνεδρία της επιτροπής (30.10.1829)[48] δείχνουν ζήλο, επιμερισμό έργου, επιθυμία ενημέρωσης και αποκατάστασης επαφής με ευρωπαίους ειδήμονες. Εντύπωση προκαλεί και η αίτηση προς την Κυβέρνηση να ζητηθεί απός τους αλληλοδιδασκάλους του κράτους να καταθέσουν την εμπειρία τους. Ο Ν. Χρυσόγελος, κινούμενος μάλλον αυτόβουλα, επέτρεψε στην Επιτροπή να αποστείλει εγκύκλιο, όμως η ενέργεια αυτή δε βρήκε σύμφωνο τον Καποδίστρια που προσδοκούσε έγκαιρες αποφάσεις[49]. Ο Χρυσόγελος, τελικά, ανασκευάζει τη γνώμη του και διαμηνύει την κυβερνητική βούληση.

Κεντρικό θέμα της β΄ συνεδρίασης ήταν τα κατάλοιπα των χειρογράφων του Γ. Κλεόβουλου, με βάση τις αναφορές του εν θερμού υποστηρικτή του Π. Ζωντανού[50]. Η επιτροπή κράτησε στάση αναμονής και αποφάσισε τη συγκέντρωση των χειρογράφων του αποθανόντος διδασκάλου. Ενημερωτική είναι και η γ΄ συνεδρίαση της 1ης Νοεμβρίου 1829 και αφορούσε τη μεταφραστική εργασία του Κ. Ρωσσέτου[51]. Στο διαβιβαστικό έγγραφο της δ΄ συνεδρίας ο Μουστοξύδης παραδέχεται ότι χρειάζεται να επισπευσθούν οι εργασίες[52] και πρότεινε να ζητηθεί η γνώμη των διευθυντών των σχολείων των Επτανησίων με πρώτο, κατά τη γνώμη μου, αποδέκτη τον Αθ. Πολίτη[53]. Ήδη στα χέρια της Επιτροπής με ενέργειες του Γραμματέα της Παιδείας βρίσκονταν αντίγραφα των κειμένων των εκπαιδευτικών σχεδίων Αλ. Στούρτζα και Δ. Σκαρλάτου[54]. Η κυβέρνηση επείγεται. Η ιβ΄ συνεδρίαση της Επιτροπής 8.12.1829 συνέρχεται κάτω από το κλίμα που τροφοδότησαν τα έγγραφα του Ν. Χρυσόγελου, ο οποίος υποδείκνυε επιτάχυνση των εργασιών. Σ' αυτή τη συνεδρίαση φαίνεται ότι η Επιτροπή εκκλίνει ή τουλάχιστον κωλυσιεργεί ως προς το βασικό ζητούμενο, ότι επικρέμεται ρήξη Νικητόπουλου-Κοκκώνη κι ότι οι αιτιάσεις Χρυσόγελου είχαν βάση[55].

---

47. Αθ. Αβδάλη, "Ο Καποδίστριας και η Επιτροπή Προπαιδείας", ό.π., σ. 26-27, 30-31.

48. Ελ. Κούκκου, *Τα εκπαιδευτικά ιδρύματα* ... ό.π., σ. 34.

49. Η εγκύκλιος εξαπολύεται στις 15 Νοεμβρίου 1829 και ορίζει να σταλούν οι απαντήσεις "πριν του τέλους του παρόντος έτους ..." [ΓΕΕ, φ. 78 (20.11.1829), σ. 315]. Κριτική στο ερωτηματολόγιο ως μέσου προτυποποίησης ήγειρε η Ελ. Καλαφάτη πιστεύοντας ότι η συγκεκριμένη διατύπωση μείωνε την επιχειρησιακή του χρησιμότητα [Ελ. Καλαφάτη, *Τα σχολικά κτίρια*... ό.π., σ. 46-47]. Ελ. Κούκκου, *Τα εκπαιδευτικά ιδρύματα* ... ό.π., σ. 36.

50. Ελ. Κούκκου, *Τα εκπαιδευτικά ιδρύματα* ... ό.π., σ. 34-35.

51. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 21, Σχολικά, 1.11.1829· ΔΑΣΚ, τ. Α΄, σ. 402-403.

52. Πρωτόκολλο Εισερχομένων *της Γραμματείας (1.9.1829-21.12.1831)*, 239 / 19. 11. 1829.

53. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 21, Σχολικά, 14. 11. 1829.

54. Πρωτόκολλο Εισερχομένων της Γραμματείας Ε. και Δ.Ε. *(1.9.1829-21.12.1831)* αριθμ. 146 / 31.10.1829.

55. Βλ. και Δ. Κ. Μαυροσκούφης, *Εκπαίδευση και εκπαιδευτική πολιτική* ..., ό.π., σ. 190, 528 Αθ. Αβδάλη, "Ο Καποδίστριας και η Επιτροπή Προπαιδείας", ό. π., σ. 36, 37, 40.

Η αντίφαση των ενεργειών της Επιτροπής αναγκάζει τον Καποδίστρια να επανέλθει[56] όποτε θα κριθεί αναγκαίο από τους συνεδριάζοντες (συνεδρίαση ιζ΄, 9.1.1830) ν' απαντήσουν ευθέως. Εκείνο που προκύπτει από τα διαμειφθέντα είναι ότι η προτίμηση του Κοκκώνη και Μουστοξύδη έχει προσηλωθεί στον Οδηγό του Σαραζίνου κι ότι οι απόψεις του Νικητόπουλου δεν εισακούγονται[57]. Στις 16 Ιανουαρίου 1830, με τα κυβερνητικά διατάγματα υπ. αρ. 353 και 354, καθορίζονται οι ημέρες λειτουργίας των αλληλοδιδακτικών σχολείων, ο έλεγχος της φοίτησης, προόδου και επιβράβευσης των μαθητών[58].

Η πρόταση του Κοκκώνη για το Σαραζίνειο Οδηγό στις 30 Ιανουαρίου εγκρίνεται κατά πλειοψηφία[59]. Όλες οι άλλες ερμηνείες απορρίπτονται. Η ερμηνεία του Κλεόβουλου παραγκωνίστηκε, επειδή θεωρήθηκε παρωχημένη και αποσπασματική[60]. Στα αρνητικά της ο Κοκκώνης στοίχισε ακόμη και τα ορθογραφικά λάθη τα οποία έκαναν οι αντιγραφείς. Η κριτική που της άσκησε κινείται μάλλον σε επιφανειακό και διαδικαστικό, όχι, σε ουσιαστικό επίπεδο.

Φιλική και συναδελφική ήταν η σχέση του Κλεόβουλου με το Λευκάδιο Αθανάσιο Πολίτη[61], τον έφορο των αλληλοδιδακτικών σχολείων της Επτανήσου, ο οποίος εργάστηκε για τη διάδοση της μεθόδου στο πεδίο ευθύνης του[62]. Την προσωπικότητα του Πολίτη ο Κοκκώνης αξιολογεί ως ισότιμη με του Κλεόβουλου και την ερμηνεία του απορριπτέα, επειδή αποτελεί σύνθεση ερανισμάτων και είναι έκθεση "παντάπασιν" συνοπτική[63].

Δυσμενέστερα κριτικός παρουσιάζεται ο Κοκκώνης για το "Σύστημα Αγγλικόν δια τα σχολεία". Παρ' όλο που ο συγγραφέας της την τιτλοφορεί εύκολη, ο Κοκκώνης προσάπτει στην ερμηνεία ότι οι τρόποι διδασκαλίας "είναι συγκεχυμένοι εις πολλά και ατελείς", ότι ο συντάκτης του βιβλίου αγνοεί την ελληνική, ότι το εκδοτικό εγχείρημα είναι ακατάληπτο, δύσχρηστο, ανωφελέστατο[64]. Τα συγγράμματα άλλων Ελλήνων αλληλοδιδασκάλων ο Κοκκώνης θεωρεί ανάξια λόγου, εκτός από την ερμηνεία του Συνέσιου Κυριακίδη αλλά και αυ-

---

56. ΓΑΚ, Υπουργ. Παιδείας, φ. 23, Σχολικά, 2. 1. 1830· ΔΑΣΚ, τ. Α΄, σ. 691.

57. Αθ. Αβδάλη, "Ο Καποδίστριας και η Επιτροπή Προπαιδείας", ό. π., σ. 42-45.

58. ΓΕΕ, φ. 10 (1. 2. 1830), σ. 37-38. D. Dakin, *Ο αγώνας των Ελλήνων για την ανεξαρτησία 1821-1833*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1989, σ. 305. Βλ. και Ελ. Μπελιά, *Η εκπαίδευσις εις την Λακωνίαν και την Μεσσηνίαν κατά την καποδιστριακήν περίοδον (1828-1832)*, Αθήναι 1970, σ. 19.

59. Αθ. Αβδάλη, "Ο Καποδίστριας και η Επιτροπή Προπαιδείας", ό. π., σ. 47-49. Ο τίτλος του βιβλίου του Sarazin είναι: *Manuel des écoles élementaires ou exposé de la méthode d' enseignement mutuel*, Paris 1829.

60. Ι. Π. Κοκκώνης, *Εγχειρίδιον* ... ό. π., σ. 25. Γ. Σακκάς, *Γεώργιος Κλεόβουλος* ... ό. π., σ. 6, 49. Χρ. Λέφας, *Ιστορία της Εκπαιδεύσεως*, ΟΕΔΒ, Αθήναι 1942, σ. 41.

61. Βλ. τις δύο επιστολές του Κλεόβουλου προς τον Πολίτη [Γ. Σακκάς, *Γεώργιος Κλεόβουλος* ... ό. π., σ. 16-22].

62. Σ. και Κ. Βοβολίνης, *Μέγα Ελληνικόν Βιογραφικόν Λεξικόν*, εκδ. "Βιομηχανική Επιθεώρησις", Αθήναι 1959, τ. Β΄, σ. 482 κ. ε.

63. Ι. Π. Κοκκώνης, *Εγχειρίδιον* ... ό. π., σ. 7. Το πόνημα του Αθ. Πολίτη επιγράφεται: *Εγχειρίδιον της Αλληλοδιδακτικής μεθόδου εις χρήσιν των κατά το Ιόνιον Κράτος Παιδαγωγών*, Κέρκυρα 1820.

64. Ι. Π. Κοκκώνης, *Εγχειρίδιον* ... ό. π., σ. 8. Γενικά, με τη δυσμενή κριτική του Κοκκώνη συντάσσεται και ο Δ. Κ. Μαυροσκούφης (*Εκπαίδευση και εκπαιδευτική πολιτική* ... ό. π., σ. 182-185.

τήν την κατατάσσει στα συμπιλήματα.

Η απόφαση της Επιτροπής για το έργο του Σαραζίνου λήφθηκε χωρίς να υπάρχει, ως φαίνεται, όλο το υλικό που θα τη βοηθούσε προγραμματικά να αποφανθεί. Βρισκόταν, δηλαδή, στη διάθεσή της τα εκπαιδευτικά σχέδια, τα εγχειρίδια και οι σημειώσεις της αλληλοδιδακτικής, αλλά όχι και οι γνώμες των αλληλοδιδασκάλων. Τις απόψεις-παρατηρήσεις των διδασκάλων υπέβαλε στην Επιτροπή ο Ν. Νικητόπουλος σε συνοψιστική έκθεσή του στις 9 Φεβρουαρίου 1830[65]. Δέκα απ' αυτούς τους διδασκάλους υπηρετούσαν στην Πελοπόννησο· οι υπόλοιποι στο Αιγαίο[66]. Αν και ορισμένες απόψεις τους (π.χ. του Κισθήνιου ή του Μπούα) ήταν ενόητο να γίνουν τουλάχιστον αντικείμενο διαλόγου και συζήτησης, πιστεύω ότι αγνοήθηκαν, αφού ήδη ο δείκτης της απόφασης Κοκκώνη-Μουστοξύδη έδειχνε Charles L. Sarazin, τον διευθυντή του Διδασκαλείου του Παρισιού και επιθεωρητή των δημοτικών σχολείων της νομαρχιακής περιφέρειας του Σηκουάνα.

Με το υπ. αριθμ. 472/17.2.1830 έγγραφό του ο Κυβερνήτης εγκρίνει "να μεταγλωττισθή το περί αλληλοδιδακτικής μεθόδου πραγματευόμενον εγχειρίδιον του περιφήμου Σαραζίνου φυλαττομένης ουσιωδώς της τάξεως και του οργανισμού των Σχολείων, τροποποιουμένης δε της εφαρμογής προς το πνεύμα της γλώσσης... Σας προσκαλούμε λοιπόν, Κύριοι, να επιχειρισθήτε το έργο..."[67]. Το έγγραφο συνυπογράφει και ο Ν. Χρυσόγελος. Απαραίτητη στήριξη της επιχειρούμενης αλληλοδιδακτικής ομοιομορφίας θεωρούν και την ταυτόχρονη έκδοση των ανάλογων βιβλίων. Γι' αυτό καλείται η Επιτροπή της Προπαιδείας να διευθύνει στη Γραμματεία τις επιτομές της Ιεράς Κατήχησης, Ιεράς Ιστορίας κτλ.

Η μετάφραση ανατέθηκε στον Ι. Κοκκώνη και η έκδοσή της προωθήθηκε στο Εθνικό Τυπογραφείο. Η εκτύπωση του μεταγλωτισμένου κειμένου του Σαραζίνου τελειώνει το α΄ δεκαήμερο του Ιουλίου[68]. Προαναγγέλεται, όμως, κατά ρητό τρόπο στη Γενική Εφημερίδα της Ελλάδος λίγες μέρες νωρίτερα[69]. Το ανώνυμο δημοσίευμα βρίσκεται σε στήλη των τοπικών ειδήσεων της Αίγινας κι αν δεν το έγραψε ο Κοκκώνης προέρχεται από γραφίδα υποστηρικτή του. Ο τόμος του Οδηγού εμπεριέχει το εγκριτικό διάταγμα της κυβέρνησης, το διάταγμα εισαγωγής στην ελληνική εκπαίδευση της μεθόδου Σαραζίνου, τον κανονισμό των προσόντων των υποψηφίων για το Πρότυπο Σχολείο και το διάταγμα που όριζε τις διαδικασίες διεξαγωγής των εξετάσεων. Η συνεκτύπωση των κυβερνητικών πράξεων[70] δεί-

---

65. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 24, Σχολικά, 13. 2. 1830· ΔΑΣΚ, τ. Α΄, σ. 760-772.

66. Ελ. Κούκκου, *Τα εκπαιδευτικά ιδρύματα* ... ό. π., σ. 38-39. Χ. Ν. Μπαμπούνης, <παρέμβαση> στην ενότητα "Διάχυση των ιδεολογιών και Εκπαίδευση", *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου "Ιστορικότητα της παιδικής ηλικίας και της νεότητας"*, ΙΑΕΝ-ΓΓΝΓ, τ. Β΄, Αθήνα 1986, σ. 503.

67. Ι. Π. Κοκκώνης, *Εγχειρίδιον* ... ό. π., σ. 29-30. Πβ. Ε. Κούκκου, *Τα εκπαιδευτικά ιδρύματα* ... ό. π., σ. 40-41.

68. Ελ. Κούκκου, *Τα εκπαιδευτικά ιδρύματα* ... ό. π., σ. 41-42.

69. ΓΕΕ, φ. 44 (25. 6. 1830), σ. 199.

70. Επιπρόσθετα, τυπώθηκε και το διάταγμα 353 / 16.1.1830 για τις ημέρες λειτουργίας των σχολείων, εκείνο των καθηκόντων των σχολικών εφόρων και το βαθμολόγιο των αλληλοδιδασκάλων. Βλ. και Δ. Κ. Μαυροσκούφης, *Εκπαίδευση και Εκπαιδευτική πολιτική* ... ό. π., σ. 203-204.

χνει την αποφασιστικότητα για την ομοιογένεια της στοιχειώδους εκπαίδευσης[71], υπογραμμίζει και οριοθετεί το πλαίσιο επάρκειας των διδασκάλων, με απώτερο ίσως στόχο και την κατάπαυση διαφωνιών ή υπέρμετρων οικονομικών απαιτήσεων, τέλος, δε, εντάσσει στη βάση της κοινής αντιμετώπισης το θέμα των μαθητικών εξετάσεων.

Η αλληλοδιδακτική μέθοδος κατά τη μορφή και πρακτική που εισηγήθηκε ο Σαραζίνος εισάγεται επίσημα στις 12 Ιουλίου 1830 με το υπ. αρ. 1032 Κυβερνητικό διάταγμα, η δε, Γραμματεία κλήθηκε να προμηθεύσει στα σχολεία τον Οδηγό[72]. Δεύτερη έκδοση του εγχειριδίου έγινε τον επόμενο χρόνο. Πληρέστερος Οδηγός εκδόθηκε στην Αθήνα το 1842 και επανατυπώνεται, με δευτερεύουσες μάλλον τροποποιήσεις, δύο φορές, το 1850 και 1860[73]. Το "Δοκίμιον πρακτικών παιδαγωγικών οδηγιών προς τους διδασκάλους..." (1866)[74] τον Γ.Γ. Παππαδόπουλου και η συγγραφή του Γ. Κωνσταντινίδη "Οδηγός της αλληλοδιδακτικής μεθόδου" (1868)[75] καλύπτουν εκδοτικά τις προσεγγίσεις της αλληλοδιδακτικής μεθόδου υπό το φως των εξελίξεων[76], έως τη νομική πράξη του παραμερισμού της, το 1880.

Οι αλληλοδιδάσκαλοι ώφειλαν κατά την καποδιστριακή περίοδο να ακολουθήσουν απαράβατα το περιεχόμενο του μεταφρασμένου Εγχειριδίου του Σαραζίνου. Ενδεχόμενη βελτιωτική πρόταση διδασκάλου θάπρεπε να πέμπεται ιεραρχικά στη Γραμματεία αλλά να μην "καινοτομεί παντελώς". Έστω και με δυσκολίες η εκπαιδευτική κοινότητα προσπάθησε να προσαρμοστεί στα νέα δεδομένα. Διδάσκαλοι απ' όλη την επικράτεια έστελναν γραπτές πράξεις αποδοχής των κυβερνητικών ενταλμάτων. Δειγματική είναι η αναφορά του Κύπριου διδασκάλου του Αγ. Πέτρου Χριστόδουλου Βασιλειάδη, με την οποία υπόσχεται να μεταρρυθμίσει τη διδασκαλία του κατά το νέο διοργανισμό εγκαταλείποντας την Κλεοβουλική διδακτική[77].

---

71. Κατά τον Ιωσήφ Σολομών, το Εγχειρίδιο δημιουργεί την εντύπωση ότι "ούτε η πιο μηδαμινή λεπτομέρεια δεν αφέθηκε στην "τύχη" δηλαδή στην πρωτοβουλία ή την εκτίμηση των σχολικών "πρωταγωνιστών" των δασκάλων" [*Εξουσία και τάξη στο νεοελληνικό σχολείο* ... ό. π., σ. 85].

72. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 29, Σχολικά, 12. 7. 1830. ΓΕΕ, φ. 68 (23. 8. 1830) σ. 281. Ελ. Κούκκου, *Τα εκπαιδευτικά ιδρύματα* ... ό. π., 30 , 43. Ο πλήρης τίτλος του βιβλίου είναι: *"Εγχειρίδιον διά τα αλληλοδιδακτικά σχολεία ή Οδηγός της αλληλοδιδακτικής μεθόδου υπό Σαραζίνου, Διευθυντού του εν Παρισίοις Προτύπου Σχολείου και επιστατούντος τα του τμήματος της Σαίνας σχολεία"*, εν Αιγίνη,εν τη Εθνική τυπογραφία, 1830. Λ. Βελέλης, *Ο Καποδίστριας ως θεμελιωτής της δημοτικής Εκπαιδεύσεως*, εκδ. "Ι. Ν. Σιδέρης", Αθήναι 1908, σ. 156.

73. Ι. Π. Κοκκώνης, *Εγχειρίδιον ή Οδηγός της Αλληλοδιδακτικής μεθόδου νέος, τελειοποιημένος και πληρέστερος του μέχρι τούδε εν χρήσει Οδηγού του Σ. προς χρήσιν των Δημοτικών Σχολείων της Ελλάδος υπό Ι. Π. Κοκκώνη*, εν Αθήναις 1842· [2]1850· [3]1860.

74. Ο πλήρης τίτλος: *Δοκίμιον πρακτικών παιδαγωγικών οδηγιών προς τους διδασκάλους των εν Ελλάδι δημοσίων και ιδιωτικών στιοχειωδών σχολείων των αρρένων και κορασίων*, εν Αθήναις 1866.

75. Ο τίτλος της α΄ έκδοσης: *Οδηγός της αλληλοδιδακτικής μέθόδου συνταχθείς κατά το από 24 Φεβρ. πρόγραμμα του επί των εκκλησιαστικών και της Δημοσίου Εκπαιδεύσεως Υπουργείου προς χρήσιν των δημοδιδασκάλων*, Αθήναι 1868. Ο τίτλος της β΄ έκδοσης: *Οδηγός ήτοι εγχειρίδιον της προκαταρκτικής διδασκαλίας προς χρήσιν των δημοδιδασκάλων*, Αθήναι 1873.

76. Λ. Παπαδάκη, *Η αλληλοδιδακτική μέθοδος* ... ό. π., σ. 14-15, 127, 130, 138-145, 147.

77. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 32, Σχολικά (Οκτώβριος 1830).

Πρόσφατα έχει υπολογιστεί ο αριθμός των εκπαιδευτικών που ακολουθούσαν στην τριετία 1828-1831 τα δεκατέσσερα συστήματα αλληλοδιδακτικής στο ελληνικό κράτος. Τα περισσότερα είναι σχεδόν προσωποπαγή ή έχουν σχετικά λίγους υποστηρικτές. Το σύστημα Κλεόβουλου ακολουθεί το 27,80%, και το σαραζίνειο το 37,50% του συνόλου[78]. Πιστεύω ότι το μεγαλύτερο μέρος του ποσοστού εφαρμογής της μεθόδου Σαραζίνου ανάγεται στην περίοδο μετά τα μέσα του θέρους του 1830, όταν την προαίρεση διαδέχεται η υποχρεωτικότητα, ενώ σταδιακά θα αποφοιτούν και οι σπουδαστές του Πρότυπου Σχολείου.

Δύο προτάσεις αλληλοδιδασκάλων χρήζουν στο σημείο αυτό ιδιαίτερης προσοχής. Η πρώτη προέρχεται από τον Αθανάσιο Πολίτη, ενώ έχει προχωρήσει ήδη αρκετά η εκτύπωση της μεθόδου Σαραζίνου. Ο Πολίτης προσφέρει στην κυβέρνηση δύο αντίτυπα του έργου του και δύο σώματα πινάκων αριθμητικής και ανάγνωσης. Προτείνει, μάλιστα, την πειραματική της διδασκαλία από τον έμπειρο του συστήματός του διδάσκαλο Χαντσόπουλο[79]. Ίσως είναι μια από τις ύστατες προσπάθειες αξιώσεων για τη διατήρηση ενός εκπαιδευτικού κυττάρου διδακτικού προβληματισμού, λίγο πριν διαταχθεί η ευθυγράμμιση των διδασκάλων με τις θέσεις του Σαραζίνου.

Η αντιρρητική φωνή της "Επιτροπής της Προπαιδείας", ο Ν. Νικητόπουλος, είχε ήδη εξουδετερωθεί. Ο Νικητόπουλος επέμενε, μεταξύ άλλων, στην ανάγκη αναθεώρησης του Οδηγού όταν οι ανάγκες και παρατηρήσεις των αλληλοδιδασκάλων το επέβαλαν[80] και διατύπωσε αντίθεση ως προς τη διαδικασία επιλογής του εγχειριδίου, η οποία, αν και δε φαίνεται ριζικό ζήτημα, περιγράφει νοοτροπίες. Η παραίτησή του ακολουθεί την έκδοση του υπ. αριθμ. 1032/12.7.1830 διατάγματος. Γενικά η διαφωνία του έχει παιδαγωγικά αλλά και προσωπικά ελατήρια[81]. Η παραίτησή του δείχνει την απογοήτευσή του. Ο Κοκκώνης για δεκαετίες θα επηρεάζει την παιδαγωγική πράξη στην Ελλάδα. Τον Οκτώβριο του 1830 ο Νικητόπουλος θέλησε να μεταβεί στη Γαλλία, όπου πίστευε ότι η αποδοχή των έργων του από τα αλληλοδιδακτικά κομιτάτα του Παρισιού θα αποκαθιστούσε μέρος του τρωμένου κύρους του. Ωστόσο στην Ελλάδα δεν πέτυχε να αντιστρέψει την κατάσταση και να επιβάλλει τις απόψεις του. Πέθανε το 1846, ενώ ο Κοκκώνης παραμένει διευθυντής του Διδασκαλείου μέχρι το 1852.

Θα μπορούσε ίσως να εκτιμηθεί ότι, αν γινόταν αποδεκτό το αίτημα του Πολίτη, θα παρέμεναν και επίσημα σε ισχύ στοιχεία της ειδικής διδακτικής του Κλεόβουλου. Μετά την δολοφονία του Καποδίστρια, ο Π. Ζωντανός καταγγέλλει τον αποπνιγμό της αλληλοδιδακτικής του Κλεόβουλου και απαντά σε βασικές ενστάσεις του Κοκκώνη για τη χρησιμότητά

---

78. Δ. Κ. Μαυροσκούφης, *Εκπαίδευση και εκπαιδευτική πολιτική* ... ό. π., σ. 674.

79. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 27, Σχολικά (Απρίλιος 1830). Μ. Αμαριώτου, *Ι. Π. Κοκκώνης - ο πρώτος μας Παιδαγωγός*, Αθήνα 1937, σ. 30.

80. Ιωσ. Σολομών, *Εξουσία και Τάξη* ... ό. π., σ. 53. Π. Παπακωνσταντίνου - Απ. Ανδρέου, *Τα διδασκαλεία* ... ό. π., σ. 51.

81. Αθ. Αβδάλη, "Ο Καποδίστριας και η Επιτροπή Προπαιδείας", ό. π.,σ. 31, 33, 38-41, 47-50, 53-60· πβ. Δ. Κ. Μαυροσκούφης, *Εκπαίδευση και εκπαιδευτική πολιτική* ... ό. π., σ. 206-211.

της[82]. Το Μάιο, εξάλλου, του 1832 ο Γρ. Κωνσταντάς κατήγειλε τη συνεργασία Κοκκώνη-Μουστοξύδη και αποκάλεσε τον πρώτο τσαρλατάνο[83]. Αυτή η απόπειρα του Πολίτη έπεσε στο κενό.

Η δεύτερη πρόταση προέρχεται από το διδάσκαλο Μεσολογγίου Γ. Φαληρέα ή Φαληρή και υποβλήθηκε γραπτά στον Ι. Καποδίστρια, όταν εκείνος βρισκόταν στο Μεσολόγγι τον Οκτώβριο του 1830. Ο διδάσκαλος εισηγείται "να μεταφέρωμεν την αλληλοδιδακτικήν μέθοδον εις περιπατητικήν" επικαλούμενος την ωφέλεια και την οικονομία που θα προκύψει "διότι εις τους περιπάτους τους των σπουδάζουσι διαλεγόμενοι οι νέοι, και αι συνδιαλέξεις των είναι διδακτικαί"[84]. Αν η σκέψη δεν κινείται στα όρια του εντυπωσιασμού, τότε αποτυπώνει χαρακτηριστικά αριστοτελικών επιρροών ή επιδράσεων από την παιδαγωγική φιλοσοφία του Jean Jacques Rousseau. Ο Κυβερνήτης δεν τη συζήτησε άμεσα με τον ενδιαφερόμενο αλλά την παρέπεμψε, μέσω του Εκτάκτου Επιτρόπου Κ. Ράδου, στη Γραμματεία, όπου και αρχειοθετήθηκε, με την υπόσχεση ότι "εν καιρώ τω δέοντι θέλει προσκαλεσθεί να δώση πλειοτέρας πληροφορίας περί της μεθόδου του..." Το ζήτημα δεν προχώρησε. Άλλωστε, αν θα εφαρμοζόταν ανέτρεπε σημαντικό μέρος της αλληλοδιδακτικής διαδικασίας όσον αφορά τους επιδιωκόμενους στόχους στο σχολικό κτίριο και τις προγραμματισμένες σε αίθουσα κλάσεις των μαθητών. Θα αίρονταν, δηλαδή, βασικές διατάξεις του εγκεκριμένου Οδηγού του Σαραζίνου.

---

82. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 50, Σχολικά, 1. 6. 1832. Βλ. και Θ. Φωτεινόπουλος, "Κλεόβουλος Γεώργιος", *ΜΠΕ* 3 (1967), σ. 428.

83. Χ. Γ. Κωνσταντινόπουλος, *Η Αίγινα στα χρόνια του Καποδίστρια*, Αθήναι 1968, σ. 84-86. Δ. Κ. Μαυροσκούφης, *Εκπαίδευση και εκπαιδευτική πολιτική*... ό.π., σ. 387, 638.

84. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 33, Σχολικά, 4. 11. 1830 (επισυναπτόμενο, της 24. 10. 1830).

2
ΣΧΟΛΕΙΑ ΠΡΩΤΟΒΑΘΜΙΑΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ

Επιβιώσεις παραδοσιακών σχολικών σχημάτων

Η πορεία προς την επίτευξη της ομοιομορφίας της εκπαίδευσης απαιτούσε κεντρική βούληση και σταθερότητα χειρισμών ασφαλώς, δε, προϋπόθετε γνώση της ελληνικής κατάστασης και των τάσεων της εκπαίδευσης στην Ευρώπη. Η ελληνική σχολική πραγματικότητα εξακολουθούσε τη στιγμή εκείνη να κινείται σε πολλά επίπεδα. Κατά την τουρκοκρατία υπήρχαν τα λεγόμενα "κοινά σχολεία" ή "γραμματοδιδασκαλεία", όπου οι μαθητές μάθαιναν στοιχεία αριθμητικής, γραφή και ανάγνωση από εκκλησιαστικά κείμενα[1]. Στο μεταξύ στις Εξοχές των νησιών του Ιονίου τα "κοινά γράμματα" δίδασκαν κληρικοί και σπανιότερα ιδιωτικοί εκπαιδευτικοί περιορισμένης μάλλον μόρφωσης[2]. Ορισμένα κοινά σχολεία εξακολουθούν –περισσότερο το 1828[3]– να λειτουργούν στην ελληνική επικράτεια[4], έστω και αν ο κύκλος της ζωής τους μάλλον κλείνει. Τα μικρά σχετικά λειτουργικά τους έξοδα δεν είναι ικανά να αντισταθμίσουν τη χαμηλή ποιότητα γνώσης και τις απαιτήσεις των καιρών.

Οι ανάγκες στις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα και ιδιαίτερα μετά την απελευθέρωση έχουν διαφοροποιηθεί. Στα κοινά σχολεία του υπόδουλου Γένους, επειδή δεν υπήρχε κρατικός καθοδηγητικός φορέας, λειτούργησαν χωρίς κατανομή των μαθητών σε τάξεις[5], χωρίς ενιαίο πρόγραμμα μαθημάτων και εύρος γνώσεων[6]. Αξιόλογη συγκέντρωση ιδιαίτερων κοινών σχολείων διαπιστώνεται στη Σαντορίνη (1828) και στο Άργος (1830), όπου ανευρίσκονται δεκατέσσερα και επτά αντίστοιχα[7]. Παρά την πανθομολογούμενη αναποτελεσματικότητα των κοινών σχολείων, κατά την οθωνική περίοδο δεν εμποδίστηκε κατ' οικονομίαν η λειτουργία γραμματοδιδασκαλείων σε απόμερα χωριά και άγονες περιοχές,

---

1. Θ. Φωτεινόπουλος, "Γραμματοδιδάσκαλοι-Γραμματοδιδασκαλεία" *ΜΠΕ* 2 (1967), σ. 12-13. Ελ. Μπελιά, *Η εκπαίδευσις εις την Λακωνίαν και την Μεσσηνίαν κατά την καποδιστριακήν περίοδον (1828-1832)*, Αθήναι 1970, σ. 13.

2. Γ.Ν. Λεοντσίνης, *Ζητήματα επτανησιακής κοινωνικής ιστορίας*, εκδ. "αφοί Τολίδη", Αθήνα 1991, σ. 479.

3. Φ. Ηλιού, "Κυκλοφορίες ελληνικών βιβλίων· τα μεγάλα τραβήγματα του 1823", *Ο Πολίτης*, τχ. 13 (1977), σ. 63-64. Σιδ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *Η Μέση Εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα (1830-1893)*, ΙΑΕΝ, αρ. 2, Αθήνα 1986, σ. 19. Ελ. Καλαφάτη, *Τα σχολικά κτίρια της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης (1821-1929)*, ΙΑΕΝ, αρ. 8, Αθήνα 1988, σ. 33, 53.

4. Ωστόσο ο Ι. Κοκκώνης υπολόγιζε ότι στα τέλη το 1830 περίπου 1800 παιδιά παρακολουθούσαν "κοινά μαθήματα" στην Πελοπόννησο [ΓΕΕ, παράρτημα φ. 13 (18.2.1831), σ. 65-66].

5. Λ. Παπαδάκη, *Η αλληλοδιδακτική μέθοδος διδασκαλίας στην Ελλάδα του 19ου αιώνα*, Ίδρυμα για το παιδί, εκδ. "Δωδώνη", Αθήνα-Γιάννινα 1992, σ. 63.

6. Σπ. Ευαγγελόπουλος, *Ιστορία της νεοελληνικής εκπαίδευσης· οργάνωση και διοίκηση της εκπαίδευσης*, εκδ. "Δανιάς", τ. Α', Αθήνα 1989, σ. 60.

7. Βλ. πίνακα 5 (σ. 54).Αν. Κορδατζή-Πρασσά, "Η εκπαίδευση στο Άργος επί Καποδίστρια (1828-1832)", *Ελλέβορος* 11 (1994), σ. 90-92.

εκεί όπου δεν συμπληρώνονταν οι προϋποθέσεις ίδρυσης αλληλοδιδακτικών[8].

Η πλέον υποτυπώδης "κοινή" παιδεία παρείχετο κατά την τουρκοκρατία στα σχολεία των κολυβογραμμάτων, συνήθως από ιερείς που χρησιμοποιούσαν το Ψαλτήρι για να διδάξουν στοιχειώδη ανάγνωση και γραφή[9]. Η δυστοκία των γνώσεων ήταν εμφανής και η δυσμενής κριτική των λογίων αναμενόμενη[10]. Την ίδια πάντως γνώμη έχουν πλέον διατυπώσει και άλλοι παράγοντες στο ελληνικό κράτος. Ο Τοποτηρητής Άργους Ι. Βρατσάνος αποφαίνεται ότι ζημιώνουν πολύ τους μαθητές[11] και ο Εμμ. Κισθήνιος, αλληλοδιδάσκαλος στην Τρίπολη, αναφερόμενος στη Γραμματεία εκφράζει την οργή του για την ύπαρξη στην πόλη σχολείων "των οκτωηχοψαλτήρων" και απειλεί με παραίτηση, αν το Υπουργείο δεν επαναφέρει "αυτούς τους παπάδες"[12] στα ιερατικά τους καθήκοντα.

Σχολεία κολυβογραμμάτων υπάρχουν και σε πολλά άλλα μέρη του νεότευκτου Ελληνικού Κράτους, όμως με το να στεγάζονται συχνά σε εκκλησιαστικούς χώρους δεν είναι πάντοτε ευχερής ο επακριβής εντοπισμός τους. Ειδικότερα, στην Πελοπόννησο, όπου το φαινόμενο είναι εκτεταμένο[13] διαπιστώθηκε στην περιοχή Καλαβρύτων μια εντελώς ιδιαίτερη περίπτωση[14]. Η σφοδρή επιθυμία των κατοίκων του Παγκρατίου να μάθουν τα παιδιά τους γράμματα σε συνδυασμό με την αδυναμία τους να εξασφαλίσουν για τα δεκαπέντε παιδιά του χωριού ένα διδάσκαλο, τους ωθεί στο απονενοημένο εγχείρημα να εναποθέσουν τις ελπίδες τους στο μεσήλικα Πανάγο Δημόπουλο από τη Βυτίνα, που είχε ασκήσει και το επάγγελμα του μπακάλη στη Μικρά Ασία. Ο Ι. Κοκκώνης θεωρεί ότι ο Δημόπουλος "είναι παντάπασιν αγράμματος". Η αγαθή πρόθεση δεν ήταν αφ' εαυτής ικανή να στηρίξει την όλη προσπάθεια, η οποία, όπως φαίνεται, γρήγορα έσβησε.

Ο Καποδίστριας, παρά την εισήγηση του Α. Μουστοξύδη και την επιθετική τακτική κρατικών αξιωματούχων[15], χειρίστηκε το θέμα των υποτυπωδών σχολείων με ηπιότητα[16],

---

8. Γ. Πυργιωτάκης, *Προβλήματα στην ιστορία της εκπαιδεύσεως των δασκάλων στα πρώτα πενήντα χρόνια μετά την απελευθέρωση (1828-1878)*, εκδ. "Χριστινάκης", Αθήνα 1981, σ. 73.

9. Γρ. Παπαδόπουλος, *Έκθεσις περί των Ελληνικών Εκπαιδευτηρίων κατά το σχολικόν έτος 1856-1857*, Αθήναι 1857, σ. 12-13· του ίδιου, «Περί των προγενεστέρων Ελληνικών Σχολείων», *Πανδώρα*, τ. Η' (1857-1858), σ. 175. Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού* 2 (1973), σ. 291.

10. Κ. Μ. Κούμας, "Παιδαγωγία", *Ερμής ο Λόγιος*, 1819, σ. 740. Δ.Κ. Μαυροσκούφης, *Εκπαίδευση και εκπαιδευτική πολιτική* ... ό.π., σ. 347.

11. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 29, Σχολικά, 20.7.1830.

12. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 25, Σχολικά, 19.3.1830 (ΔΑΣΚ, τ. Β', σ. 853-854)· φ. 26, Σχολικά, 24.4.1830 (ΔΑΣΚ, τ. Β', σ. 897). Χ.Ν. Μπαμπούνης, <παρέμβαση> στην ενότητα "Διάχυση των ιδεολογιών και Εκπαίδευση", *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου "Ιστορικότητα της παιδικής ηλικίας και της νεότητας"*, ΙΑΕΝ-ΓΓΝΓ, τ. Β', Αθήνα 1986, σ. 504.

13. Δ.Κ. Μαυροσκούφης, *Εκπαίδευση και εκπαιδευτική πολιτική*... ό.π., σ. 306-307.

14. Χ. Μπαμπούνης, "Η παιδεία στην επαρχία Καλαβρύτων κατά την καποδιστριακή περίοδο", *Επετηρίς των Καλαβρύτων* 18 (1994), σ. 196-197.

15. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 29, Σχολικά, 8.7.1830· ΔΑΣΚ, τ. Β', σ. 1101. Βλ και Δ. Κ. Μαυροσκούφης, *Εκπαίδευση και εκπαιδευτική πολιτική*... ό.π., σ. 254-255.

16. Περισσότερη αυστηρότητα δείχνει η κυβέρνηση όταν αντιλαμβάνεται ότι οι εξελίξεις λαμβάνουν

εξαιτίας του σεβασμού του προς το ιερατικό σχήμα, της ανάγκης αποσόβησης τοπικών τριβών και της βεβαιότητάς του ότι η σταθερή υποστήριξη της αλληλοδιδασκαλίας θα έδινε τη δυνατότητα των συγκρίσεων, οι οποίες θα απέβαιναν υπέρ αυτής. Γιαυτό το λόγο απαιτεί από τους διδασκάλους αφοσίωση στο έργο τους, όπως εξάγεται και από την αναφορά του Γ. Κοντοπούλη, με την οποία καθιστά γνωστό ότι οι κάτοικοι της Κορίνθου εγκατέστησαν ως διδάσκαλο τον ιεροκήρυκα Ιωάσαφ[17]. Δεν πρέπει να παροράται και το ανάλογο γεγονός στα Επτάνησα, όπου η εισαγωγή και η εδραίωση του αλληλοδιδακτικού σχολείου αποδυνάμωσε το παραδοσιακό σχολικό σχήμα[18]. Οι κολυβογραμματοδιδάσκαλοι, όπως είναι γνωστό, δεν θέλησαν να επιμορφωθούν και πολλοί από αυτούς δοκίμασαν να αντισταθούν στα νέα εκπαιδευτικά δρώμενα. Στις λίγες εξαιρέσεις ανήκει ο Γ. Μερίκας, ο οποίος μεταβαίνει τον Ιούνιο του 1829 από το Λεωνίδιο στο Ναύπλιο, όπου επί εξάμηνο ασκείται στην αλληλοδιδακτική κοντά στον Γ. Ησαΐα[19].

Μορφή κοινών σχολείων με κυμαινόμενη παροχή γνώσεων είναι τα γονεοσυντήρητα "ιδιαίτερα". Κατά κανόνα, βρήκαν πρόσφορο χώρο λειτουργίας, όπου έλειπαν τη στιγμή της σύστασής τους αλληλοδιδακτικά ή υπολειτουργούσαν και ο χώρος στέγασής τους ήταν ελλιπής[20]. Στη Σέριφο τον ιδιαίτερο διδάσκαλο κάνει ο δημογέροντας Θ. Λιβάνιος, όταν στο νησί δεν υπάρχει άλλο σχολείο[21]. Ο Χίος πάροικος Μ. Κονίδης για πέντε χρόνια είχε ιδιαίτερο σχολείο στην Ίο αλλά η ίδρυση του αλληλοδιδακτικού τον κατέστησε άνεργο[22]. Στον Αρνάδο της Τήνου η ανάπτυξη του αλληλοδιδακτικού παρακωλύεται από την πολιτική φθοράς που κάνουν οι εκεί ευρισκόμενοι ιδιαίτεροι διδάσκαλοι[23], ενώ στη Σύρο η επιείκια προς τους μαθητές γίνεται κατά τον Γρ. Κωνσταντά[24], δελεαστικό κίνητρο προσφυγής σε αυτά. Στην επαρχία Καλαβρύτων το 1829 μαθητές δέχονται τα ιδιαίτερα σχολεία της Κερπινής και του Αγ. Βλασίου[25]. Πολύ περισσότερα λειτουργούν στη Λακωνία και Μεσσηνία, δώδεκα συνολικά. Στη Λακωνία εντοπίστηκαν στη Συκέα, Φαρακλό, Κρεμαστή, κ.α· στη Μεσσηνία ευρίσκονται στους Γαργαλιάνους, Χώρα[26] κ.α.

ακραία μορφή [ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 25, Σχολικά, 27.3.1830. Πβ. Π. Ζέπος, "Καποδίστριας", *Τετράδια Ευθύνης* 5 (1978), σ. 26].

17. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 27, Σχολικά, 12.5.1830.

18. Γ.Ν. Λεοντσίνης, *Ζητήματα επτανησιακής κοινωνικής ιστορίας*... ό.π., σ. 494.

19. Ελ. Μπελιά, "Εκπαιδευτική πραγματικότης στην Κυνουρία επί Καποδίστρια", *Πρακτικά του Αρκαδικού Πνευματικού Συμποσίου*, Αθήναι 1994, σ. 94.

20. Ελ. Μπελιά, *Η εκπαίδευσις εις την Λακωνίαν* ... ό.π., σ. 25, 90, 117.

21. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 22, Σχολικά, 20.12.1829.

22. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 28, Σχολικά, 9.6.1830.

23. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 27, Σχολικά, 8.5.1830· φ. 28, Σχολικά, 23.6.1830.

24. Αν. Κορδατζή-Πρασσά, *Η εκπαίδευση στις Κυκλάδες κατά την καποδιστριακή περίοδο (1828-1832)*, [ανέκδοτη διδακτορική διατριβή], Αθήνα 1996, σ. 95.

25. ΓΕΕ, φ. 57 (21.8.1829), σ. 233· ΔΑΣΚ, τ. Α', σ. 207. Χ. Μπαμπούνης, "Η παιδεία στην επαρχία Καλαβρύτων ...", ό.π., σ. 178, 196.

26. Ελ. Μπελιά, *Η εκπαίδευσις εις την Λακωνίαν*... ό.π., σ. 36, 50.

Εξατομικευμένη φροντίδα για τη μόρφωση των παιδιών προσφέρουν ευάριθμοι οικοδιδάσκαλοι, οι οποίοι εξακολουθούν να εργάζονται με ελάχιστους μάλλον μαθητές που προέρχονται από οικογένειες ευπόρων και άλλων παραγόντων του τόπου. Ο Καλαβρυτινός ιεροδιάκονος Πρ. Οικονόμου με σπουδές στη Ζάκυνθο και Κυδωνιές, με δωδεκαετή περίπου προϋπηρεσία στον Κάλαμο και στη γενέτειρά του, προσλαμβάνεται στα τέλη του 1830 από τον Α. Ζαΐμη στη Βοστίτσα[27].

Ένα, ακόμη, οικοδιδασκαλείο είναι γνωστό από την προεπαναστατική περίοδο· εκείνο των Νοταράδων[28]. Όταν το φθινόπωρο του 1829 ο υπαστυνόμος Τρικκάλων (Κορινθίας) επιχείρησε να διακόψει την παράδοση μαθημάτων του διδασκάλου Ειρηναίου στο "σπιτικό" σχολείο του Σωτηράκη Νοταρά, ο Χρυσόγελος εναντιώνεται στην ενέργεια[29]. Η θέση του υπουργού εδράζεται στις ακόλουθες πραγματικότητες και εκτιμήσεις: 1) ο νόμος κατοχυρώνει το δικαίωμα του πολίτη να επιλέγει το διδάσκαλο των παιδιών του· 2) ο υπαστυνόμος δρα σε ζητήματα των οποίων την ουσία αγνοεί· 3) αν οι κάτοικοι θελήσουν να ιδρύσουν δημόσιο σχολείο, φαίνεται ότι ο Χρυσόγελος είχε εξασφαλίσει ή προσπαθεί να πετύχει τη βοήθεια των προυχόντων. Με τη σκέψη αυτή, κρίνει μάλλον αψυχολόγητη μια τοπική αντιπαράθεση, με παραλήπτες των κραδασμών ενδεχομένως και άλλους εκτός των ορίων της συγκεκριμένης περιφέρειας· 4) το φαινόμενο είναι περιορισμένο και γιαυτό δεν μπορεί να ανακόψει την πορεία προς την ομοιομορφία ούτε να επηρεάσει τη γενική εκπαιδευτική εικόνα.

Η ίδρυση των αλληλοδιδακτικών σχολείων

Από τους πρώτους σχεδόν μήνες του 1828 παρατηρείται μια εμφανής κινητικότητα όσον αφορά την αλληλοδιδασκαλία. Από την έρευνα πιστοποιείται μια συνεχής ροή εγγράφων με διαβήματα και κινήσεις των πολιτών για την ίδρυση αλληλοδιδακτικών σχολείων, (βλ. πίν. 21 σ. 236-241) τις παρουσιαζόμενες δυσκολίες, τα μέσα και τον τρόπο επίλυσής τους. Η κυβέρνηση, εξαιτίας της οικονομικής στενότητας, δεν μπορούσε, παρά τη διάθεση και τις προσπάθειες να συμπαρασταθεί επαρκώς σε όλες ανεξαιρέτως τις εκκλήσεις[30]. Ο λαός κλήθηκε να βοηθήσει και πραγματικά, όπως ομολογούν ακόμη και επικριτές του Καποδίστρια[31], παρέσχε την υποστήριξη του. "Σωρηδόν ήρχοντο αγγελίαι ότι εις πόλεις, κωμοπόλεις και χωρία κατεβάλλοντο προθύμως έρανοι υπέρ σχολείων" γρά-

---

27. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 34, Σχολικά, 11.12.1830· ΔΑΣΚ, τ. Γ', σ. 1557. Χ. Μπαμπούνης, "Η παιδεία στην επαρχία Καλαβρύτων...", ό.π., σ. 176-177.

28. Κ.Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, εκδ. "Ερμής", Αθήναι ^{5}1989, σ. 228, 499.

29. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 21, Σχολικά, 4.11.1829 (ΔΑΣΚ, τ. Α', σ. 426) και 17.11.1829 (ΔΑΣΚ, τ. Α', σ. 481-482).

30. Gr. Petrondas, *Gapodistrias et Eynard· leur oeuvre éducative pour la regeneration de la Grèce*, Genève 1930, σ. 28.

31. Φρ. Τιρς, *Η Ελλάδα του Καποδίστρια*, μετ. Α. Σπήλιου, εκδ. "αφοί Τολίδη", τ. Α', Αθήνα 1972, σ. 54. Χρ. Λούκος, *Η αντιπολίτευση κατά του Κυβερνήτη Ιωάννη Καποδίστρια (1828-1831)*, εκδ. "Θεμέλιο", σ. 33.

φει ο Ν. Δραγούμης[32], για να αποφανθεί με απροσχημάτιστη εγκωμιαστική διάθεση ότι "ανεβλάστησαν ως εκ θαύματος τα σχολεία"[33].

Το επιτελούμενο εκπαιδευτικό έργο αλλά και τη συσσωρεύτευση του λαού αποδεικνύει η ίδρυση μέχρι το Μάϊο του 1828 στο Αιγαίο εικοσιδύο αλληλοδιδακτικών σχολείων. Ωστόσο ο Καποδίστριας δεν είναι ευχαριστημένος και επιθυμεί να επιταχυνθούν οι ρυθμοί[34]. Η βάση του εκπαιδευτικού οικοδομήματος, η πρωτοβάθμια εκπαίδευση, χρειάζεται πολλά ακόμη για να στερεωθεί. Ο στόχος του Κυβερνήτη εμπεριέχεται λεκτικά σε ένα σημείο του "Σχεδίου" των Κωνσταντά-Γεννάδιου: Αλληλοδιδακτικό σχολείο "πρέπει να συστήση και κάθε πόλις και Κωμόπολις και χωρίον σημαντικόν ή κοινότης πολλών χωρίων γειτνιαζόντων εις το κέντρον των εις στοιχειώδη και προκαταρκτικήν εκπαίδευσιν της νεολαίας"[35]. Κατ' αυτόν τον τρόπο θα δινόταν η ευκαιρία στους νέους ανθρώπους να εκμεταλλευθούν μορφωτικά την πολύτιμη περίοδο της ηλικίας τους. Οι εκτιμήσεις των τοπικών αρχών στο ελληνικό κράτος δεν απέχουν από εκείνες των παραγόντων της Επτανήσου, οι οποίοι το 1820 επεσήμαναν την έλλειψη "των μέσων εκείνων των απαραίτητων δια την καλλιέργειαν του πνεύματος" των νέων[36].

Η ελληνική κυβέρνηση δεν αρκέστηκε μόνο στην ίδρυση των αλληλοδιδακτικών. Παρακολουθούσε, όσο οι συνθήκες το επέτρεπαν, τη λειτουργία τους και θέλησε το αλληλοδιδακτικό του Ορφανοτροφείου να καταστεί το πρότυπο λειτουργίας "των υπαρχόντων και συστηθησομένων Σχολείων" ανά την επικράτεια[37]. Ο Γραμματέας, μάλιστα, των Ε. και της Δ. Ε. στις 21.6.1830 απευθυνόμενος στον Α. Μουστοξύδη δεν αφήνει καμιά αμφιβολία για την επιδίωξη αυτή της κυβέρνησης.

Στο χρονικό διάστημα 1829-1832 τρεις είναι οι βασικές εγκύκλιοι με τις οποίες η κεντρική εξουσία διατάσσει τις υφιστάμενές της διοικητικές και τοποτηρητικές αρχές να αναφέρουν την εκπαιδευτική κατάσταση· την πρώτη (3.10.1829) υπογράφει ο Ι. Καποδίστριας[38], τη δεύτερη (10.6.1830) ο Ν. Χρυσόγελος[39] και την τρίτη (7.5.1832) ο Ιακ. Ρίζος-Νερουλός[40]. Κοινό ζητούμενο η άντληση πληροφοριών για τα σχολεία, διδασκάλους, μαθητές, οικονομικούς πόρους και κοινός παρανομαστής η επίδειξη, εκ μέρους των παραληπτών των εγκυκλίων, πνεύματος αφοσίωσης στο ανατιθέμενο καθήκον. Εννέα μήνες αργότερα, μετά την άφιξη του Όθωνα στις 31.1/12.2.1833, ο Ρίζος -Νερουλός επανέρχε-

---

32. Ν. Δραγούμης, *Ιστορικαί Αναμνήσεις*, τ. Α', σ. 168.

33. Ν. Δραγούμης, *Δικαιοσύνη, Παιδεία, Εκκλησία εν Ελλάδι 1821-1831*, Αθήναι 1873, σ. 22.

34. Πβ. Απ. Δασκαλάκης, "Η ελληνική παιδεία κατά τον αγώνα της Ελευθερίας", *ΕΕΦΣΠΑ* 7 (1958), σ. 282.

35. Γ.Ν. Λεοντσίνης, *Ζητήματα Νεότερης Ελληνικής Ιστορίας και Εκπαίδευσης*, Αθήνα 1995, σ. 262.

36. C.O. [Colonial Office] 136, φ. 1332 στο Γ.Ν. Λεοντσίνης, *Ζητήματα Νεότερης Ελληνικής Ιστορίας ...*, ό.π., σ. 147.

37. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 28, Σχολικά, 21.6.1830. Ελ. Κούκκου, *Ο Καποδίστριας και η Παιδεία (1827-1832). Β'. Τα εκπαιδευτικά ιδρύματα της Αιγίνης*, Αθήναι 1972, σ. 93-94.

38. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 28, Σχολικά, 10.6.1830.

40. ΕΕ, φ. 7 (11.5.1832), σ. 39.

ται με εγκύκλιο του αυτού περιεχομένου ζητώντας, ταυτόχρονα, να υποβάλουν οι διδάσκαλοι όσα ήθελαν "κρίνει πρόσφορα και κατορθωτέα"[41].

Οι πρωτοβουλίες για τη σύσταση των αλληλοδιδακτικών σχολείων είτε αναλαμβάνονται από μονές και εκκλησιαστικούς, από πυρήνες πολιτών, επιτρόπους σχολείων, δωρεοδότες και χορηγούς, είτε από συλλογικά σώματα κοινοτικής αυτοδιοίκησης, είτε από τους κατά τόπους διοικητές, εξελίσσονται μέσα σε κλίμα ελπίδας και αισιοδοξίας, όταν συναναπτύσσονται τα ακόλουθα εποικοδομητικά κίνητρα:

1. Η κατάπαυση των πολεμικών συγκρούσεων. Οι συνθήκες ιδιαίτερα στη Στερεά ήταν ζοφερές[42].

2. Αποκατάσταση της ευταξίας και της ηρεμίας στην καθημερινή ζωή, όπου δεν "δύναται ούτε ο μεγάλος να βλάπτη τον μικρόν, ούτε ο μικρός να έχη χρείαν να κολακεύη τον μεγάλον..."[43].

3. Η προσμονή της "κηδεμονικής προστασίας"[44] του Κυβερνήτη και η εν τέλει οικονομική και ηθική συμπαράστασή του.

4. Η εξασφάλιση ουσιαστικών κρατικών προσόδων, όπως για παράδειγμα έγινε με την παραχώρηση όλων των επιτόπιων προσόδων της Επιδαύρου με σκοπό την ενίσχυση των σχολείων της[45].

Το βαθύ θρησκευτικό συναίσθημα πολλών πρωτεργατών της ίδρυσης των σχολείων, καθώς και η ριζωμένη αντίληψη της συσχέτισης Εκκλησίας και σχολείου σε ευρέα στρώματα του ελληνικού λαού αποτυπώνεται σε έκκληση της σχολικής επιτροπής Μήλου προς τους κατοίκους: "Χρεωστούμεν... να συνεισφέρωμεν και ημείς φιλοτίμως... Επειδή πρώτος οίκος του Θεού αδελφοί είναι τα σχολεία και δεύτερος η Εκκλησία. Εις την Εκκλησίαν λατρεύομεν τον Θεόν, αλλά εις τα σχολεία μανθάνομεν ποίον πρέπει να λατρεύωμεν Θεόν..."[46]. Η συμπόρευση με τους λόγους του Κοσμά του Αιτωλού, ο οποίος

---

41. Δ. Αντωνίου, "Αναζητώντας Καθηγητές για το Πανεπιστήμιο. Η περίπτωση του Κωνσταντίνου Μ. Κούμα", *Μνήμων* 13 (1991), σ. 279-281· του ίδιου, *Οι απαρχές του εκπαιδευτικού σχεδιασμού στο Νεοελληνικό κράτος: το σχέδιο της Επιτροπής του 1833*, εκδ. "Πατάκης", Αθήνα 1992, σ. 19. Η ειδική πενταμελής Επιτροπή που συστήθηκε το 1833 για να γνωμοδοτήσει σχετικά με το εκπαιδευτικό σύστημα δεν αποφάνθηκε κατηγορηματικά υπέρ της αλληλοδιδακτικής ή της συνδιδακτικής. Μετά από αυτό, ο Ι. Κοκκώνης προχώρησε σε τροποποιήσεις του Οδηγού της Αλληλοδιδακτικής (Α. Κοντονή, *Το νεοελληνικό σχολείο και ο πολιτικός ρόλος των παιδαγωγικών συστημάτων*, εκδ. "Κριτική", Αθήνα 1997, σ. 98-99).

42. ΓΑΚ, Υπουργ Θρησκείας, φ. 23, Σχολικά, 2.1.1830: Ο Προσωρινός Διοικητής Μεσολογγίου προς την Γραμματεία.

43. ΓΕΕ, φ. 56 (4.8.1828), σ. 233: "Ο Έκτακτος Επίτροπος Β. Σποράδων Αν. Λόντος προς τον Γ. Χρυσήδην, συντάκτην της ΓΕΕ".

44. ΓΕΕ, φ. 45 (12.6.1829), σ. 179.

45. ΓΑΚ, Γ. Γρ., φ. 44, 4.4.1828· ΔΑΣΚ, τ. Α', σ. 163-164.

46. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 24, Σχολικά, 10.2.1830 –επισυναπτ. 26.1.1830· ΔΑΣΚ, τ. Β', σ. 758. Ελ. Κούκκου, "Από το εκπαιδευτικόν έργον του Ι. Καποδίστρια· μερικαί άγνωστοι σελίδες", *ΔΙΕΕΕ* 11 (1956), σ. 219-221.

στη γ' περιοδεία του είχε επισκεφθεί το νησί, είναι εμφανής[47].

Το δίκτυο των απαραίτητων σχολικών μονάδων πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης σ' αυτό το σύντομο χρόνο δεν ήταν δυνατό να ολοκληρωθεί. Τέθηκαν όμως οι άξονες της συγκρότησής του και καταβλήθηκε προσπάθεια να οικονομηθεί, προσωρινά έστω, η κατάσταση. Το αποτέλεσμα ήταν τελικά ευοίωνο. Από τις εκθέσεις του Γραμματέα Ν. Χρυσόγελου αντλούνται σημαντικά στοιχεία για την κατάσταση της δημόσιας εκπαίδευσης. Όσον αφορά τα αλληλοδιδακτικά, βασικά συμπεράσματα είναι και τα ακόλουθα:

1. Η βελτίωση της εκπαιδευτικής κατάστασης είναι εμφανής (βλ. πιν. 18, 19 και κυκλικά διαγράμματα 2-3, σ. 224-225). Στα νησιά οι μαθητές έχουν καλύτερη πρόσβαση στα σχολεία.

2. Η αύξηση των σχολικών μονάδων το 1830 στην Πελοπόννησο άπτεται του 24%. Ειδικότερα, λαμβάνοντας υπ' όψη τα στοιχεία του πίνακα 20 (σ. 226) συμπεραίνεται ότι σε σχέση με τον πληθυσμό το σχολικό πλέγμα πυκνώνει περισσότερο στις επαρχίες Αγ. Πέτρου (1/2.486,75), Πραστού (1/2.926), Ναυπλίου και Κάτω Ναχαγιέ (1/3.367). Το μαθητικό, εξάλλου, δυναμικό έχει μεγαλύτερη αναλογία στις επαρχίες Μικρομάνης (1/17,68), Αγ. Πέτρου (1/30,14) και Πραστού (1/41,80). Οι "αμαθείς" γεωργοκτηνοτρόφοι[48] γεύονται τα αγαθά της εκπαίδευσης. Ο Καποδίστριας υποστήριξε τον αγροτικό κόσμο κι εκείνος του το αναγνώρισε. Και ενώ στα Επτάνησα, οι πιέσεις προέρχονται από την κοινοτική αυτοδιοίκηση και παράγοντες της ενοριακής ζωής[49], εδώ οι τοπικές πρωτοβουλίες συνοδοιπορούν με τις κυβερνητικές παροχές.

3. Η Στερεά Ελλάδα, στην οποία οι εχθροπραξίες συνεχίζονταν μέχρι το Σεπτέμβριο του 1829, υστερεί απέναντι στα άλλα δύο γεωγραφικά διαμερίσματα.

Η ίδρυση και τα εγκαίνια των σχολείων συνδυάζονται μ' ένα τελετουργικό που έδινε την αίσθηση της αποφασιστικότητας και της σοβαρότητας της εκπαιδευτικής κινητοποίησης. Κατά τη σύσταση των σχολείων συχνά συντάσσεται και υπογράφεται "πράξη", η οποία καταγράφει το χρόνο και τον τόπο της απόφασης, τους εμπνευστές και πρωταγωνιστές της, τον τύπο των ιδρυομένων σχολείων, την προβολή των επιτρόπων, τον τρόπο της οικονομικής στήριξης των σχολείων κ.α.[51]. Αποδέκτες αυτών των πράξεων είναι ο Κυβερνήτης και ο Γραμματέας, οι οποίοι απαντούν επαινετικά και ενισχύουν. Συγκεκριμένο και, τηρουμένων των αναλογιών, θεαματικό είναι το τυπικό των εγκαινίων των σχολείων. Με την παρουσία των τοπικών αρχών, του κλήρου, και του λαού ψάλλεται ο αγιασμός και εκφωνούνται λόγοι από τους εκπροσώπους της πολιτείας, της εκκλησίας,

---

47. Κ.Σ. Κώνστας, *Ο Άγιος Κοσμάς ο Αιτωλός*, Αθήναι 1976, σ. 63. Χ. Μπαμπούνης, *Η Μήλος από την αρχαιότητα*, ΕΦΑ, 1993, σ. 45-46.

48. Χρ. Λούκος, *Η αντιπολίτευση...* ό.π., σ. 198, 203, 389.

49. Γ.Ν. Λεοντσίνης, *Ζητήματα Νεότερης Ελληνικής Ιστορίας...*, ό.π., σ. 162.

50. Αμυδρές πληροφορίες για την εκπαιδευτική κατάσταση στη Στερεά προέρχονται από έκθεση (3.11.1829) του Προσωρινού Διοικητή Μεσολογγίου και Ζυγού Στ. Πυλαρινού (ΔΑΣΚ, τ. Α', σ. 410-413).

51. Βλ. και ΓΕΕ, φ. 71 (3.9.1830), σ. 295.

ΠΙΝΑΚΑΣ 18

ΤΑ ΑΛΛΗΛΟΔΙΔΑΚΤΙΚΑ ΣΧΟΛΕΙΑ
(Έκθεση της Γραμματείας: Φεβρουάριος 1830)

ΠΕΡΙΟΧΗ	ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ	ΣΧΟΛΕΙΑ			ΜΑΘΗΤΕΣ	
		αρ.	% των σχολείων	αναλογία επί του πληθυσμού	αρ.	αναλογία επί του πληθυσμού
ΣΤΕΡΕΑ	Δεν παρέχονται ακριβή στοιχεία.					
ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΣ	336.366*/308.805**	25	40,33	1/13.454,64 1/12.352,20	1.768	1/190,25 1/174,66
ΝΗΣΙΑ	192.481 /162.513	37	56,67	1/5.202,18 1/4.392,24	3.650	1/52,73 1/44,52
Σύνολο		**62**			**5.418**	

Πηγή:: *ΓΕΕ, φ. 21 (12.3.1830), σ. 81· ΔΑΣΚ, τ. Β', σ. 822-823*

* : Πληθυσμιακά στοιχεία: Bory de Saint-Vincent, Expédition scientifique de Morée, τ. Β', μέρος Ι, σ. 62 [Χ. Λούκος, Η αντιπολίτευση ... ό.π., σ. 403, 406].

** Ελ. Μπελιά, "Στατιστικά του ελληνικού κράτους κατά το 1830", *Μνημοσύνη* 7 (1978-1979), σ. 298-299, 304-307.

Κυκλικό Διάγραμμα 2

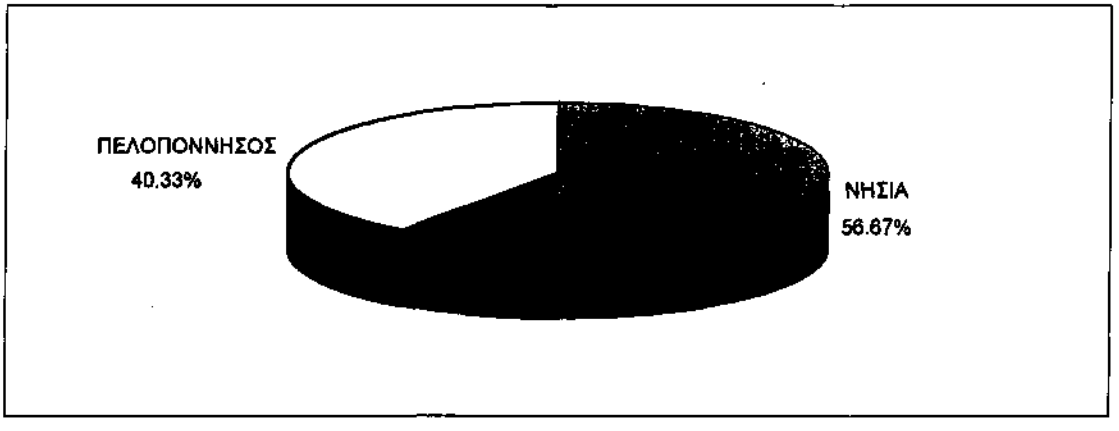

ΠΙΝΑΚΑΣ 19

ΤΑ ΑΛΛΗΛΟΔΙΔΑΚΤΙΚΑ ΣΧΟΛΕΙΑ
<Έκθεση της Γραμματείας : Ιανουάριος 1831>

ΠΕΡΙΟΧΗ	ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ	ΣΧΟΛΕΙΑ			ΜΑΘΗΤΕΣ	
		αρ.	% των σχολείων	αναλογία επί του πληθυσμού	αρ.	αναλογία επί του πληθυσμού
ΣΤΕΡΕΑ ΕΛΛΑΔΑ	—/98.774**	7	9,85	1/14.110,57	736	1/134,20
ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΣ	336.366*/308.405	31	43,66	1/10.850,51 1/9.948,54	2.664	1/126,26 1/115,76
ΝΗΣΙΑ	192.481 /162.513	33	46,48	1/5.832,75 1/4.924,63	2.931	1/65,67 1/55,44
Σύνολο	**/569.692**	**71**		**1/8.023,83**	**5.631**	**1/101,17**

Πηγή:: *ΓΕΕ, φ. 13 (18.2.1831) - παράρτημα, σ. 66-68*

* : Πληθυσμιακά στοιχεία: Bory de Saint-Vincent, Expédition scientifique de Morée, τ. Β', μέρος Ι, σ. 62 [Χ. Λούκος, Η αντιπολίτευση ... ό.π., σ. 403, 406].

** Ελ. Μπελιά, "Στατιστικά του ελληνικού κράτους κατά το 1830", *Μνημοσύνη* 7 (1978-1979), σ. 298-299, 304-307.

Κυκλικό Διάγραμμα 3

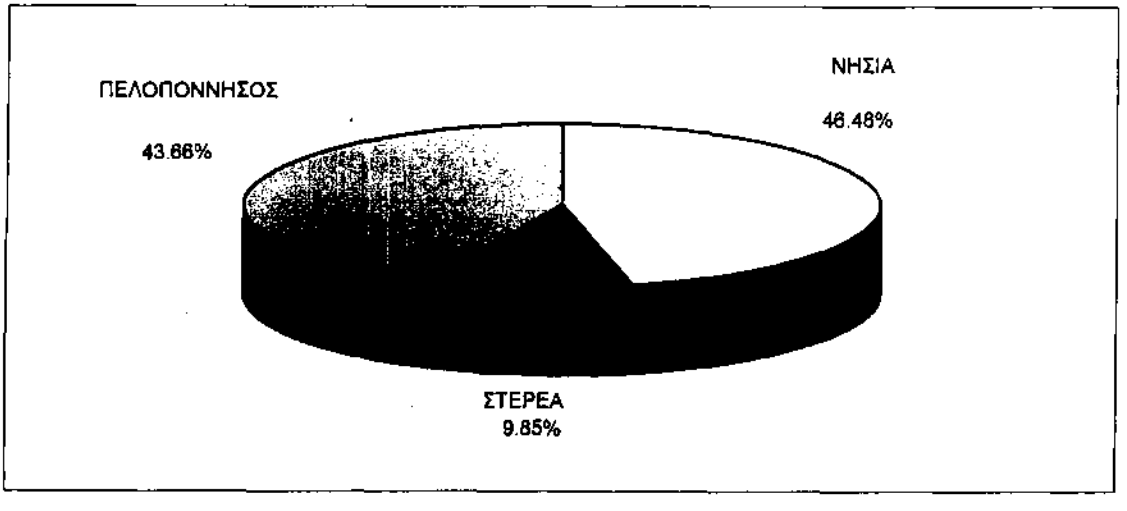

ΠΙΝΑΚΑΣ 20

ΑΛΛΗΛΟΔΙΔΑΚΤΙΚΑ ΣΧΟΛΕΙΑ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
<στο τέλος του 1830>

Επαρχία	Πληθυσμός*	ΣΧΟΛΕΙΑ αρ.	αναλογία επι του πληθυσμού	ΜΑΘΗΤΕΣ αρ.	αναλογία επι του πληθυσμού
Άργους	11.398	1	1/11.398	153	1/74,49
Τριπολιτσάς	14.381	1	1/14.381	120	1/119,84
Καρύταινας	34.012	3	1/11.337,33	335	1/101,52
Καλαβρύτων	35.509	5	1/7.101,80	275	1/129,12
Πατρών	13.572	1	1/13.572	203	1/66,85
Ήλιδος	32.280	2	1/16.140	116	1/278,27
Αρκαδίας	15.931	2	1/7.965,50	112	1/142,24
Μεσσηνιακών Φρουρίων	11.467	2	1/5.733,50	120	1/95,55
Καλαμάτας	7.619	1	1/7.619	130	1/58,60
Μικρομάνης	1.592	1	1/1.592	90	1/17,68
Λακεδαίμονος και Μονεβασιάς	18.439 (;)	3	1/6.146,33	101	1/182,56
Σπάρτης	18.446 (;)	1	1/18.446	120	1/153,71
Πραστού	5.852	2	1/2.926	140	1/41,80
Αγ. Πέτρου	9.947	4	1/2.486,75	330	1/30,14
Ναπλίου και Κάτω Ναχαγιέ	16.836	5	1/3.367	353	1/47,69

Πηγή:: *Letters et documents officiels relatifs aux derniers évènements de la Grèce qui ont précédé et suivi la mort du Comte Capodistrias, jusqu' au 31 Octobre 1831..., Paris 1831, σ. 85.*

* Πληθυσμιακά στοιχεία: Bory de Saint-Vincent, Expédition scientifique de Morée, τ. Β', μέρος Ι, σ. 62 [Χ. Λούκος, *Η αντιπολίτευση* ... ό.π., σ. 403, 406].

από τους διδασκάλους[52] και πολλές φορές από κάποιο επιλεγμένο μαθητή. Στους λόγους αυτούς κυριαρχεί το όραμα της προόδου, ο ύμνος στο πρόσωπο του Κυβερνήτη, η ανάμνηση των συμφορών που παρήλθαν, η υπογράμμιση της αξίας της παιδείας και οι νουθεσίες στους μαθητές.

Στις διαδικασίες σύστασης και λειτουργίας των αλληλοδιδακτικών σχολείων ο συντονιστικός ρόλος της Γραμματείας είναι σημαντικός. Η επικοινωνία της με τους κρατικούς εντεταλμένους και τους τοπικούς παράγοντες εξ ονόματος της κυβέρνησης είναι συνεχής. Υποδέχεται τις αναφορές και τα αιτήματά τους, τα προωθεί στον Κυβερνήτη (αν βέβαια αυτά δεν έχουν αποσταλεί απ' ευθείας σ' αυτόν), συνεργάζεται με τις περιφερειακές υπηρεσίες και επιλύει κατ' εξουσιοδότηση προβλήματα. Προς το Ν. Χρυσόγελο απευθύνουν περισσότερο εκκλήσεις παράγοντες του αιγαιακού χώρου, επειδή γνώριζαν το Γραμματέα αλλά και ο ίδιος ο Σίφνιος διδάσκαλος είχε επισκεφθεί αρκετά νησιά[53]. Έντονη και γόνιμη επαφή με τη Γραμματεία των Ε. και της Δ. Ε. είχαν αρκετοί πολιτικοί αξιωματούχοι, μεταξύ των οποίων διακρίνονται ο διοικητής Ίου Χ. Στέκουλης, ο έκτακτος επίτροπος Β. Σποράδων Αν. Λόντος, ο ομόλογός του των Β. Κυκλάδων (και μετέπειτα Ανατολικής Ελλάδος) Κ. Μεταξάς, ο έκτακτος επίτροπος Αργολίδος Κ. Ράδος.

Η Γραμματεία ανέλαβε να συγκεντρώσει τα "καταστατικά" (καταλόγους) των διδακτικών καταστημάτων, να ενεργήσει τα κυβερνητικά ψηφίσματα εκπαιδευτικού περιεχομένου, να συνεργασθεί με τα συναρμόδια υπουργεία, να υποβάλλει στον Καποδίστρια αλλά και να κοινοποιήσει στους ενδιαφερόμενους γνωμοδοτήσεις της Γερουσίας. Στις 12 Ιανουαρίου 1831 η Γραμματεία απευθυνόμενη στο Διοικητή Αρκαδίας εγκλείει αντίγραφο του υπ. αριθμ. 1776 ψηφίσματος με το οποίο η Κυβέρνηση παραχωρεί "τον εν Φιλιαταίς κείμενον εθνικόν τόπον εις οικοδομήν και χρήσιν των διδακτικών καταστημάτων ... Τούτο κοινοποιήσαντες προς τους κατοίκους της κωμοπόλεως ταύτης θέλετε τους ενθαρρύνη να επιχειρισθώσι το έργον ..., δια να αναφανώσι μέχρι τέλους άξιοι της ευνοίας της Κυβ<ερνήσεως>"[54].

Τα αλληλοδιδακτικά σχολεία αντιμετώπισαν σε όλο αυτό το χρονικό διάστημα δυσκολίες στην επιβίωσή τους. Τα προβλήματα και οι κίνδυνοι που παραμόνευαν είναι κυρίως οικονομικού περιεχομένου, οξύνθηκαν, δε, έντονα μετά τη δολοφονία του Καποδίστρια, όταν η αναρχία συντηρεί κλίμα αβεβαιότητας και εξουσιαστικής αστάθειας. Η αποδυνάμωση της κρατικής μηχανής έχει τις αποτυπώσεις της και στην εκπαιδευτική πραγματικότητα[55]. Μολονότι οι Γραμματείς των Υπουργείων, μετά την αυτοδιάλυση της Διοικητι-

---

52. Χαρακτηριστικά δομημένος είναι ο λόγος του Γ. Μελισσηνού [ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 29, Σχολικά, 2.7.1830].

53. Οι κάτοικοι του Πύργου της Τήνου υπενθυμίζουν στο Χρυσόγελο το Μάρτιο του 1830 ότι κάποτε είχε επισκεφθεί το χωριό τους [ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 26, Σχολικά, 12.3.1830].

54. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 35, Σχολικά, 20.1.1831.

55. E. Hadjimanolis, *Schule und Entwicklung*, Troisdorf, Bez. Köln 1972, σ. 117. Θ. Χατζηστεφανίδης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης 1821-1986*, εκδ. "Παπαδήμας", Αθήνα 1986, σ. 47. Λ. Παπανικολά-

κής Επιτροπής, φέρονται αναβαθμισμένοι[56], οι συνθήκες λίγο συμβάλλουν στην παραγωγή εκπαιδευτικού έργου.

Οι γεωργικές εργασίες και η συνήθεια να βοηθούν τα παιδιά τους γονείς είναι δυνατό να απομακρύνουν τους μικρούς μαθητές ορισμένες φορές από το σχολείο[57]. Η απροθυμία ορισμένων άλλων γονέων να εκπληρώσουν τις υποχρεώσεις τους[58] προκαλεί μικρές και μεγάλες δυσλειτουργίες. Μονιμότερη απειλή εμφανίζεται από τις μισθοδοτικές εκκρεμότητες. Οι αναφορές προς τη Γραμματεία είναι πολύ ανησυχητικές[59] και οι εκκλήσεις για κρατική χορηγία άμεσες. Ο Ρίζος-Νερουλός το Νοέμβριο του 1832 διαπιστώνοντας ότι δε συνάχθηκαν οι επιτόπιοι και μοναστηριακοί πόροι στο Κρανίδι, καταφεύγει στην εντολή της ιδιαίτερης, προσωρινής, συνεισφοράς των κατοίκων[60]. Η έλλειψη του αναγκαίου οικήματος είναι εν γένει αρνητικό στοιχείο. Γι' αυτό το λόγο, όταν το αλληλοδιδακτικό δε στεγάζεται σε δικό του κτίριο αλλά φιλοξενείται σε ιδιωτικό οίκημα, κάθε αγοραπωλησία του κτιρίου έπρεπε κανονικά να τύχει άδειας[61]. Παρεμβάσεις σωστικές της Γραμματείας προκαλεί η μεροληψία επαρχιακών δημογερόντων υπέρ των κεντρικών σχολείων της περιφέρειάς τους[62]. Συμπεριφορές αυτής της μορφής καταστρατηγούσαν την ισοτιμία των πολιτών και συνέτειναν στην αποδυνάμωση του σχολικού ιστού.

Η εκπαίδευση των ελληνίδων στα πρωτοβάθμια σχολεία

Συνεκπαίδευση

Τα οικοδιδασκαλεία των κοριτσιών ήταν μια υπόθεση που αφορούσε την εύπορη τάξη και οπωσδήποτε δεν ήταν δυνατό να δώσει αυτή τη στιγμή σημαίνον νόημα στη μόρφωση των κοριτσιών του ελληνικού λαού. Παράλληλα, πρέπει να αξιολογηθεί ότι στο Εγχειρίδιο της αλληλοδιδακτικής μεθόδου γίνεται λόγος για αγόρια, με εξαίρεση την υπόμνηση ότι στα κορίτσια μαζί με την ανάγνωση, γραφή και αριθμητική διδάσκεται το ράψιμο (αντί της Γραμμικής Ιχνογραφίας)[63]. Η συνεκπαίδευση αγοριών και κοριτσιών φαίνεται

ου, *Κοινωνική ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης του 19ου αιώνα*, εκδ. "Σύγχρονη Εποχή", Αθήνα 1991, σ. 248-249.

56. Κων.. Βακαλόπουλος, *Η Επαναστατημένη Ελλάδα, ηπειρωτική και Αιγαίο, μεταξύ 1826-1829 (σύμφωνα με νέες άγνωστες πηγές και άλλα αρχειακά στοιχεία)*, Θεσσαλονίκη 1976, σ. 184.

57. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 48, Σχολικά, Απρίλιος 1832.

58. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 21, Σχολικά, 27.11.1829.

59. Βλ. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 29, Σχολικά, 19.7.1830 (ΔΑΣΚ, τ. Β', σ. 1170) [Δίδυμο Αργολίδος]· φ. 49, Σχολικά, 25.5.1832 [Προυσός]· χφ. Βλαχογιάννη Β 143, σ. 15 [Σίφνος], κ.α.

60. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 54, Σχολικά, 2 και 28.11.1832.

61. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 33, Σχολικά, 12.11.1830· ΔΑΣΚ, τ. Β', σ. 1485-1486.

62. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 51, Σχολικά, 2.7.1832.

63. Ι.Π. Κοκκώνης, Εγχειρίδιον δια τα αλληλοδιδακτικά σχολεία ή Οδηγός της αλληλοδιδακτικής μεθόδου ... υπό Σαραζίνου, Αίγινα 1830, σ. 5. Το 1839 ο Ηλ. Χριστοφίδης υπογραμμίζει την έλλειψη ομοιόμορφου

ότι ήταν μια τακτική που ακολουθήθηκε συχνά, επειδή η δυσπραγία δεν επέτρεπε την ίδρυση σχολείων θηλέων, παρόλο που αυτή φαίνεται να ήταν μάλλον η πρόθεση του Καποδίστρια και των επιτελών του[64]. Ακόμη, όμως και στην περίπτωση της συνεκπαίδευσης η ανδροκρατούμενη κοινωνία κινείται με τους δικούς της ρυθμούς[65], αφού η φοίτηση των κοριτσιών σε μικτά σχολεία είναι από μικρή έως σποραδική[66], με ελάχιστες μόνο εξαιρέσεις και με πλέον αξιοσημείωτη εκείνη της Τήνου, όπου το 33,52% του μαθητικού δυναμικού είναι κορίτσια.

Σκοπός της γυναικείας εκπαίδευσης είναι, κατά τους συνεργάτες του Καποδίστρια, το να δαμαστεί η "παχυλή αμάθεια" των κοριτσιών, χωρίς να αμφισβητηθεί η διαφοροποίηση των δύο φύλων, δεδομένου ότι δίνουν έμφαση στην οικιακή ευδαιμονία και στην αρετή, στη μητρότητα και στη γυναικεία φύση[67]. Η διαφοροποίηση στον εκπαιδευτικό προσανατολισμό των κοριτσιών είναι δεδηλωμένη. Γι αυτό, άλλωστε, και η συνεκπαίδευση, μέσα σ' αυτό το ιδεολογικό κλίμα και κοινωνικό πλαίσιο υποχωρεί[68].

Ιδιωτική πρωτοβουλία και Μισσιοναρισμός

Στη θεμελίωση και ανάπτυξη της εκπαίδευσης των κοριτσιών στην Ελλάδα ο ρόλος της ιδιωτικής πρωτοβουλίας αποδεικνύεται πρωταγωνιστικός. Νομικά στηρίζεται στο

τρόπου διδασκαλίας των χειροτεχνημάτων "ως και ο των γραμμάτων" ["Περί του τρόπου της διδασκαλίας των χειροτεχνημάτων εις τα σχολεία των κορασίων", *Ο Παιδαγωγός*, σ. 221-222]. Οδηγός της αλληλοδιδακτικής απευθυνόμενος στις εκπαιδευτικούς των αλληλοδιδακτικών των κοριτσιών ήταν το σύγγραμμα της Quignon που μεταφράστηκε από τον Κ. Ρωσσέτο. Η Αθ. Αβδάλη ορθά εκτιμά ότι η καποδιστριακή κυβέρνηση είχε κατά νουν να το χρησιμοποιήσει για την εκπαίδευση των διευθυντριών των αλληλοδιδακτικών θηλέων τα οποία θα ιδρύονταν ["Ο Καποδίστριας και η Επιτροπή Προπαιδείας", *Δωδώνη* 23 (1992), σ. 22-23].

64. Αλ. Λαμπράκη - Παγανού, *Η εκπαίδευση των ελληνίδων κατά την οθωνική περίοδο*, Αθήνα 1988, σ. 63.

65. Ελ. Φουρναράκη, *Εκπαίδευση και αγωγή των κοριτσιών. Ελληνικοί προβληματισμοί (1830-1910)· ένα ανθολόγιο*, ΙΑΕΝ, αρ. 11, Αθήνα 1987, σ. 14. Χ. Μπαμπούνης, "Η παιδεία στην επαρχία Καλαβρύτων", ό.π., σ. 189.

66. Αλ. Λαμπράκη - Παγανού, *Η εκπαίδευση των ελληνίδων*... ό.π., σ. 64, 67, 73, 75. Ιωσ. Σολομών, *Εξουσία και τάξη στο νεοελληνικό σχολείο· μια τυπολογία των σχολικών χώρων και πρακτικών 1820-1900*, εκδ. "Αλεξάνδρεια", Αθήνα ^{2}1992, σ. 113-114. Χ. Μπαμπούνης, *Η παιδεία στη Μήλο κατά την καποιστριακή περίοδο* 1828-1832, Αθήνα 1992, σ. 31-32.

67. Ελ. Κούκκου, *Τα εκπαιδευτικά ιδρύματα*... ό.π., σ. 78. Αλ. Μπακαλάκη - Ελ. Ελεγμίτου, *Η εκπαίδευση "εις τα του οίκου" και τα γυναικεία καθήκοντα από την ίδρυση του ελληνικού κράτους έως την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1929*, ΙΑΕΝ-ΓΓΝΓ, αρ. 9, Αθήνα 1987, σ. 18-19. Ελ. Φουρναράκη, *Εκπαίδευση και αγωγή των κοριτσιών*... ό.π., σ. 16-17. Δ.Κ. Μαυροσκούφης, *Εκπαίδευση και εκπαιδευτική πολιτική*... ό.π., σ. 128.

68. Αθ. Χρήστου, "Απόψεις σχετικά με την οργάνωση της εκπαίδευσης στις απαρχές της ίδρυσης του Νεοελληνικού Κράτους", ΙΑ' Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο, Θεσσαλονίκη 1991, σ. 112-113. Δ. Σακκής, "Οι πρώτες προσπάθειες για την οργάνωση της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης των κοριτσιών στο νεοσύστατο κράτος: Η περίπτωση του αλληλοδιδακτικού Θηλέων Θήρας", *Τα Εκπαιδευτικά*, τχ. 43 (1997), σ. 42.

άρθρο υπ. αριθμ. 20 του Συντάγματος της Τροιζήνας και διοικητικά, όπως φαίνεται, απολαμβάνει κατ' αρχήν της ανοχής του Καποδίστρια. Η νοοτροπία της εποχής ωθούσε τους γονείς, όπου αυτό ήταν δυνατό, να στέλνουν τις κόρες τους σε αμιγή αλληλοδιδακτικά θηλέων ώστε να αποφεύγεται ο συγχρωτισμός με το άλλο φύλο και να διαπαιδαγωγούνται, κατά την άποψή τους, εκεί απερίσπαστα.

Αργολίδα, Αθήνα, Κυκλάδες (κυρίως Σύρος και Τήνος) αποδεικνύονται πόλοι έλξης σχολείων αυτής της μορφής και κατεύθυνσης, είτε γιατί είναι αστικά κέντρα και περιαστικά περιβάλλοντα, είτε γιατί είναι σημεία εμπορικής κίνησης, συνάντησης πολιτιστικών ρευμάτων και παραδοσιακοί χώροι ύπαρξης ετερόδοξων θρησκευτικών κοινοτήτων και ιεραποστολικής δράσης. Στα, νησιά, άλλωστε, η θέση των γυναικών συχνά είναι διαφορετική, αφού σε μεγάλο βαθμό κατευθύνουν τις ναυτικές οικογένειες και αναπληρούν την έλλειψη του πατέρα.

Ιδιωτικού χαρακτήρα σχολές κοριτσιών είναι της Ελ. Δανέζη, με σαφείς επτανησιακές επιρροές, στο Ναύπλιο, της Μαρίας Παπαχατζή Π. Φανδρίδη στο Άργος, το Παρθεναγωγείο του Κρανιδίου, ενώ σχολείο αποκλειστικά παροικιακού προσανατολισμού είναι η Αλληλοδιδακτική Σχολή των Κρητικών προσφύγων στην Πρόνοια του Ναυπλίου. Ορθά έχει λεχθεί ότι τα Παρθεναγωγεία αυτά καλύπτουν ισόρροπα το συγκεκριμένο γεωγραφικό χώρο και με τη σύστασή τους πιστοποιούν την κινητικότητα για την εκπαίδευση και την αναβάθμιση των γυναικών[69].

Στην Αίγινα η Sophie de Barbois, duchesse de Plaisanse ίδρυσε το 1830 αλληλοδιδακτικό θηλέων, στο οποίο σύντομα άλλαξε ο φορέας λειτουργίας του και έγινε δημόσιο[70]. Οι 12-32 μαθήτριές του διδάχθηκαν από τη χήρα του Γ. Κλεόβουλου γι' αυτό και ο λαός το ονόμασε της "κυρίας Κλεοβουλίνας", αναγνωρίζοντάς της το ενδιαφέρον και τη φροντίδα, σε αντίθεση με τον πρόσκαιρο ενθουσιασμό της ιδρύτριας του Σχολείου. Το 1833 είναι το τελευταίο έτος λειτουργίας της αλληλοδιδακτικής σχολής των κορασίων στην Αίγινα.

Πρωτοβουλία για την ίδρυση γυναικείων σχολείων[71] α΄ βαθμίδας στο κεντρικό πολύνησο του Αιγαίου από ελληνορθόδοξους έχουμε στην Τήνο και Σαντορίνη. Το Παρθεναγωγείο του Επιδάμνιου στην Τήνο έχει πιθανώς μόνο ένα χρόνο ζωή (1830)[72], ίσως λόγω και της προτερόχρονης εκπαιδευτικής δραστηριοποίησης του J. King στο νησί. Ιδιαίτερο σχολείο, υπό μορφήν μάλλον οικοδιδασκαλείου εμπλουτισμένου με γνωστικά στοιχεία των αλληλοδιδακτικών ανοίγει το 1830 η σύζυγος του αλληλοδιδασκάλου Μ. Πατρικίου

---

69. Αδ. Αθουσάκης, "Η εκπαίδευση των κοριτσιών στην Αργολίδα", *Πρακτικά Ε' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών*, τ. Γ', Αθήνα 1997, σ. 149.

70. Χρ. Κωνσταντινόπουλος, *Η Αίγινα στα χρόνια του Καποδίστρια*, Αθήναι 1968, σ. 44, 60-67. Σιδ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *Η Μέση Εκπαίδευση*... ό.π., σ. 51-53. Αλ. Λαμπράκη - Παγανού, *Η εκπαίδευση των ελληνίδων* ... ό.π., σ. 79-80.

71. Ο Η. - Α. Dutrône κατέγραψε στη Σίφνο τη λειτουργία τριών ολιγάριθμων σχολείων για κορίτσια, τα οποία κατά τα φαινόμενα προσέφεραν τις απόλυτα στοιχειώδεις γνώσεις [Tableau des écoles..., σ. 10].

72. Αν. Κορδατζή - Πρασσά, *Η εκπαίδευση στις Κυκλάδες*... ό.π., σ. 72, 85.

στα Φηρά της Σαντορίνης[73]. Αναποτελεσματική, όμως, αποδείχθηκε η επιδίωξη των σχολικών εφόρων να ιδρύσουν την επόμενη χρονιά δημόσιο αλληλοδιδακτικό θηλέων.

Το ζήτημα των προσηλυτιστικών διαθέσεων του Προτεσταντισμού στην ορθόδοξη Ανατολή χρονολογείται από το 16ο αιώνα. Ανανεώθηκε την επόμενη εκατονταετία και έλαβε νέες διαστάσεις κατά την πρώτη πεντηκοταετία του 19ου αιώνα. Η αποκατάσταση της τάξης στη Μεσόγειο μετά τους ναπολεόντειους πολέμους, η ρευστή κατάσταση στον ελληνικό χώρο το 1821-1827 και η περίοδος της συγκρότησης του Ελληνικού κράτους έδωσε την ευκαιρία στους Μισσιονάριους να εντατικοποιήσουν τις κινήσεις τους. Σχημάτισαν την πεποίθηση ότι οι συνθήκες ευνοούσαν τη λειτουργία σχολείων υπό την άμεση διεύθυνσή τους, με απώτερο σκοπό τη στήριξη της παρουσίας τους στην Ελλάδα και συνήθως τη διάδοση του δόγματός τους. Οι Προτεστάντες, άλλωστε, συνέχεαν την λαϊκή θρησκευτικότητα της ορθοδοξίας με την έννοια της δεισιδαιμονίας. Η εκδίπλωση του σχεδιασμού τους [εκπαιδευτικές πρωτοβουλίες, έκδοση βιβλίων, κηρύγματα[74]] αποκαλύπτει την ενιαία δράση τους, την αλληλεγγύη τους ανεξάρτητα από την Εταιρεία στην οποία ανήκαν και την προώθηση των εθνικών τους συμφερόντων, κάτι που δε συμβαίνει πάντοτε με τους φιλέλληνες[75].

Οι Μισσιονάριοι χωρίς να αγνοήσουν την εκπαίδευση των αγοριών, στράφηκαν στην εκπαίδευση των κοριτσιών, επειδή εντόπισαν την ύπαρξη κενού, θεώρησαν ότι η γυναικεία ευαισθησία θα ήταν περισσότερο ευάλωτη στον κηρυγματικό τους λόγο και, παράλληλα, θα ήταν μέσω αυτού ευκολότερη η πρόσβαση στις ψυχές και στη θρησκευτική πίστη των γονέων τους[76], έτσι ώστε να εξυπηρετηθεί καλύτερα η στρατηγική τους. Ο J. Bremer της "Church Missionary Society" [C.M.S.] ίδρυσε τον Ιανουάριο του 1828 μικτό αλληλοδιδακτικό, στο οποίο τον διαδέχθηκε ο Gh.-L. Korck[77]. Ο Korck, ο οποίος ανήκει και αυτός στη C.M.S., ύστερα από πρόσκληση του Εκτ. Επιτρόπου Β. Κυκλάδων Ν. Καλλέργη, ανέλαβε και τη διεύθυνση του αμιγούς αλληλοδιδακτικού των κοριτσιών που ιδρύθηκε το 1829 στην Ερμούπολη[78]. Η αναγνώριση του Korck αυτή τη συγκεκριμένη στιγμή είναι με-

---

73. Αν. Κορδατζή - Πρασσά, *Η εκπαίδευση στις Κυκλάδες*... ό.π., σ. 100-101.

74. J. Petropoulos, *Πολιτική και συγκρότηση κράτους στο ελληνικό βασίλειο (1833-1843)*, τ. Α', Αθήνα 1985, σ. 347.

75. Ι. Καρμίρης, *Ορθοδοξία και προτεσταντισμός*, τ.Α', Αθήναι 1937, σ. 278-280. Γ. Μεταλληνός, *Το ζήτημα της μεταφράσεως της Αγίας Γραφής εις την Νεοελληνικήν κατά τον ΙΘ' αι.*, Αθήναι 1977, σ. 58-61, 96-101, 104-105, 108-109, 112· του ίδιου, "Η κατά την Ανατολήν Δύσις. Ο "μετακενωτικός" ρόλος των Δυτικών Μισσιοναρίων στο Ελληνικό κράτος", *Σύναξις*, τχ. 8 (1983), σ. 30-31. Κ. Μαμώνη, "Αγώνες του Οικουμενικού Πατριαρχείου κατά των Μισσιοναρίων", *Μνημοσύνη* 8 (1980-1981), σ. 181. Πβ. Λ. Δρούλια, "Ο Φιλελληνισμός από το 1824", *ΙΕΕ*, τ. ΙΒ', Αθήναι 1975, σ. 477.

76. Γ. Μεταλληνός, "Η κατά την Ανατολήν Δύσις...", ό.π., σ. 39. Ελ. Φουρναράκη, *Εκπαίδευση και αγωγή των κοριτσιών*... ό.π., σ. 19.

77. Al. Dimaras, *Foreign, and Particularly English, Influences on Educational Policies in Greece during the War of Independence and their Development under Capodistrias 1821-1831*, [ανέκδοτη διδακτορική διατριβή], King's College, University of London, 1973, σ. 186. Αν. Κορδατζή- Πρασσά, *Η εκπαίδευση στις Κυκλάδες*... ό.π., σ. 101-102, 255.

78. Σιδ. Ζιώγου - Καραστεργίου, *Η Μέση εκπαίδευση* ... ό.π., σ. 51, 61. Αλ. Λαμπράκη - Παγανού, *Η εκ-*

γάλη. Απόδειξη και το γεγονός ότι ανατέθηκε σ' αυτόν να επισκεφθεί νησιά των Κυκλάδων για να διερευνήσει την περίπτωση ίδρυσης σχολείων[79]. Σχετικά σύντομα θα κατηγορηθεί για προσηλυτιστικές κινήσεις[80] και υποχρεώνεται να εγκαταλείψει τη Σύρο παραδίδοντας στον πολιτικότερο Fr. Hildner. Ο Hildner μέλος της ιεραποστολής του Basel ίδρυσε (1831) το πολυβάθμιο "Φιλελληνικόν Παιδαγωγείον" με "νηπιακόν" σχολείο[81], αλληλοδιδακτικό αγοριών, αλληλοδιδακτικό και Ανώτερο σχολείο κορασίδων[82]. Πρόκειται για ένα σχολικό ίδρυμα μακράς πνοής, ίδρυμα που έτυχε της αποδοχής των Συριανών και εξυπηρετούσε κατά τον καλύτερο τρόπο τις βλέψεις του Μισσιοναρισμού.

Η Σύρος και η Τήνος, ομολογούν οι Μισσιονάριοι αποτελούν τόπους, όπου αναπτύσσεται αξιοσημείωτη ιεραποστολική δράση. Την ίδια χρονιά (1829) που θεμελιώνεται η προσηλυτιστική παιδεία των κοριτσιών στην Κέρκυρα, ιδρύεται στην Τήνο από τον J. King αλληλοδιδακτικό για τις ελληνίδες[82], ενώ συγχρόνως συναντούμε σχολείο υπό την εποπτεία του στον Πόρο. Δεν είναι βεβαιωμένοι οι λόγοι της παύσης της λειτουργίας του σχολείου της Τήνου. Κατά τη γνώμη μου, βασική επίδραση άσκησε και η απειλή του επισκόπου των Καθολικών Τήνου και Μυκόνου Giorgio Gabinelli ότι θα αφορίσει όποιον ομόδοξό του σύχναζε στο ιεραποστολικό σχολείο ή διάβαζε τα διανεμόμενα από τους προτεστάντες βιβλία.

Το βάρος πλέον του ενδιαφέροντος των Μισσιοναρίων μεταφέρεται σε νέο στόχο, στη χερσαία Ελλάδα και συγκεκριμένα στην Αθήνα. Πρόκειται για την εξέλιξη του σχεδίου[83], το οποίο ήδη από το 1828 πρόβλεπε την ανάπτυξη της σχολικής τους δράσης σε νευραλγικά σημεία του ηπειρωτικού χώρου, όπως στο Άργος και στην Τρίπολη. Στην Αθήνα ανοίγουν τις πύλες τους δύο αλληλοδιδακτικά κοριτσιών [του King (1831;) και των Hill (1831)], δύο ομόλογα αγοριών [του King 1831] και ένα ελληνοαλληλοδιδακτικό για αγόρια [Hill, 1831][84].

παίδευση των ελληνίδων... ό.π., σ. 135-137. Αν. Κορδατζή - Πρασσά, *Η εκπαίδευση στις Κυκλάδες*... ό.π., σ. 102-103.

79. BS/25 .R. 1829, σ. LII στο Γ. Μεταλληνός, *Το ζήτημα της μεταφράσεως της Αγίας Γραφής*... ό.π., σ. 405.

80. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 21, Σχολικά, 10.11.1829· πβ. ΔΑΣΚ, τ. Γ', σ. 1688. Γ. Μεταλληνός, *Το ζήτημα της μεταφράσεως της Αγίας Γραφής*... ό.π., σ. 396-397. Ι, Τσάγκας, *Η θρησκευτική αγωγή στο εκπαιδευτικό έργο του Ιωάννη Καποδίστρια*, εκδ. "Παγουλάτος", Αθήναι 1992, σ. 155-157. Αν. Κορδατζή - Πρασσά, *Η εκπαίδευση στις Κυκλάδες*... ό.π., σ. 96, 105-107, 255, 258.

81. Δύο μόνο νηπιαγωγεία κατά την καποδιστριακή περίοδο λειτουργούν στην Ελλάδα: το νηπιαγωγείο Hildner στη Σύρο και Hill στην Αθήνα [Σιδ. Ζιώγου - Καραστεργίου, *Η Μέση Εκπαίδευση* ... ό.π., σ. 62-63].

82. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 50, Σχολικά, 1.6.1832. Αλ. Λαμπράκη - Παγανού, *Η εκπαίδευση των ελληνίδων*... ό.π., σ. 139-140. St. Larrabee, *Hellas observed. The American Experience of Greece 1775-1865*, New York 1957, σ. 195-196. Γ. Μεταλληνός, "Η κατά την Ανατολήν Δύσις...", ό.π., σ. 40. Αν. Κορδατζή - Πρασσά, *Η εκπαίδευση στις Κυκλάδες* ... ό.π., σ. 72, 81, 104.

83. Al. Dimaras, *Foreign, and Particularly English*... ό.π., σ. 188-189. Δ.Κ. Μαυροσκούφης, *Εκπαίδευση και εκπαιδευτική πολιτική*... ό.π., σ. 263-264.

84. Σ. Παπαγεωργίου, "Το εξ Αμερικής Φιλελληνικόν Τυπογραφείον", *Ο Ερανιστής* 14 (1977), σ. 81.

Η στάση του Καποδίστρια όσον αφορά τα εκπαιδευτικά εγχειρήματα των Μισσιοναρίων ήταν επιφυλακτική. Χωρίς να αποτρέπει αυτή καθ' εαυτή την ίδρυση των σχολείων, επιχειρούσε με τους στενούς συνεργάτες του Ν. Χρυσόγελο και Α. Μουστοξύδη να αξιολογήσει τις κινήσεις τους και να πράττει ακολούθως ανάλογα. Λόγοι αβροφροσύνης, διπλωματίας αλλά και εκπαιδευτικής ουσίας τον ωθούν να επισκεφθεί με το Γραμματέα Ε. και Δ.Ε. τα σχολεία του Korck στη Σύρο. Οι Προτεστάντες συνειδητοποιώντας ότι η ανεκτικότητα της ελληνικής εξουσίας είχε όρια αποφεύγουν κατά κανόνα να δώσουν εμφανείς αφορμές στην κυβέρνηση να παρέμβει στο έργο τους και να δυσχεράνει τις άλλες ενέργειές τους. Ο Καποδίστριας προτιμά να μη να υιοθετήσει προτάσεις τους, όταν το αποτέλεσμά τους δεν ήταν σαφώς προβλέψιμο ή ελέγξιμο. Τη συμπεριφορά του Καποδίστρια απέδιδαν οι Μισσιονάριοι στο φιλορωσισμό του παραβλέποντας την βαθιά ορθόδοξη θρησκευτικότητά του Κυβερνήτη[85].

Επιπλέον, οι Μισσιονάριοι διακατέχονται από την ιδέα ότι οι κινήσεις τους θα περιορίζονταν "εάν τα παρόντα μέλη της Κυβερνήσεως παραμείνουν εις την εξουσίαν"[86]. Σ' αυτό ίσως να μην είχαν άδικο καθώς φάνηκε από την υποχωρητική συμπεριφορά του Ιακ. Ρίζου-Νερουλού[87], ο οποίος διαδέχθηκε τον "καθόλου φράγκο" Χρυσόγελο, τον προσκείμενο στο κλίμα της Πάτμου[88]. Κατά την οθωνική περίοδο ο Μισσιοναρισμός κινείται πλέον σχεδόν ανεμπόδιστα. Με τη βοήθεια των ξένων πρεσβειών πύκνωσαν τα σχολεία τους, πέτυχαν να εγκριθούν 112 προτεσταντικές εκδόσεις ως βοηθητικά διδακτικά βιβλία και εισήγαγαν το θεσμό των κατηχητικών ή Κυριακών σχολείων (Sunday schools)[89]. Γενικότερα οι ιεραποστολικές προσπάθειες εστιάσθηκαν στο να κλονιστεί ο σεβασμός του ελληνικού λαού στην Ιερά Παράδοση[90]. Η πολιτική των Μισσιοναρίων στο χώρο της Ανατολικής Μεσογείου δικαίωσε τη συγκρατημένη απέναντί τους συμπεριφορά του Ι. Καποδίστρια.

Δ.Κ. Μαυροσκούφης, *Εκπαίδευση και εκπαιδευτική πολιτική*... ό.π., σ. 410. Αγγ. Σκορδά - Παπαγιαννοπούλου, "Η συμβολή των ξένων σχολείων στην Ανώτερη Εκπαίδευση των κοριτσιών μετά την απελευθέρωση της Ελλάδος Η "Ανωτέρα Σχολή Κορασίων" της Καρολίνας Βολμεράνζ στο Ναύπλιο (1831-1834)", *Πρακτικά Ε' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών* (υπό έκδοση).

85. Γ. Μεταλληνός, *Το ζήτημα της μεταφράσεως της Αγίας Γραφής*..., ό.π., σ. 398-399· του ίδιου, "Η κατά την Ανατολήν Δύσις...", ό.π., σ. 33-34. Δ.Κ. Μαυροσκούφης, *Εκπαίδευση και εκπαιδευτική πολιτική*... ό.π., σ. 172.

86. Γ. Μεταλληνός, *Το ζήτημα της μεταφράσεως της Αγίας Γραφής*..., ό.π., στ. 400.

87. Για τη στάση του Ρίζου-Νερουλού συμφωνεί και ο Δ. Κ. Μαυροσκούφης (*Εκπαίδευση και εκπαιδευτική πολιτική*... ό.π., σ. 409).

88. Κ. Θ. Δημαράς, "Καποδίστριας - Μουστοξύδης - Κουτλουμουσιάνος", *Θησαυρίσματα* 10 (1962), σ. 52.

89. Χρ. Γιανναράς, *Ορθοδοξία και Δύση στη Νεώτερη Ελλάδα*, εκδ. "Δόμος", Αθήνα 1992, σ. 279.

90. Σημειώνεται ότι το Οικουμενικό Πατριαρχείο με δύο εγκυκλίους του (Δεκέμβριος 1835 - Μάρτιος 1836) κατήγγειλε την προσηλυτιστική δράση των "Λουθηροκαλβίνων", διέτασσε την απόσυρση των εντύπων τους και απαγόρευε τη φοίτηση των Ορθόδοξων στα σχολεία τους. [Ι. Καρμίρης, *Ορθοδοξία*... ό.π., σ. 286, 289-290. Κ. Μαμώνη, "Αγώνες του Οικουμενικού Πατριαρχείου...", ό.π., σ. 182].

Σχολεία των Καθολικών

Από την περίοδο της Φραγκοκρατίας στις Κυκλάδες βρίσκονται διεσπαρμένες καθολικές κοινότητες και εγκατεστημένα μοναχικά τάγματα. Στους τομείς ενεργοποίησης των ταγμάτων και στις πρακτικές επιβίωσης των κοινοτήτων εντάσσονται και εκπαιδευτικές λειτουργίες. Σχολικές δραστηριότητες κατά την καποδιστριακή περίοδο εντοπίζονται στη Νάξο και Σαντορίνη. Ένα γαλλόφωνο σχολείο στην Πάρο είχε βραχύχρονη διάρκεια και δεν είναι εξακριβωμένο αν πρόκειται για συντηρούμενο καθαρά από τη θρησκευτική μειονότητα σχολείο[91] παρότι το πιθανολογούμε, εξαιτίας της ξενόγλωσσης κατεύθυνσής του και του ανθυγιεινού τόπου εγκατάστασής του. Η ισχνή καθολική κοινότητα της Πάρου[92] δεν είχε ούτε την κοινωνική ισχύ, ούτε την οικονομική δυνατότητα να προβάλλει καλύτερες λύσεις.

Η Σχολή Ιησουϊτών της Νάξου, την οποία από το 1773 είχε αναλάβει το τάγμα των Λαζαριστών, συνεχίζει τη δράση της υπό την πνευματική αιγίδα των ηγουμένων J. Ed. Chagrot (1826-1830)[93], Φακέλ (1831) και Αντ. Φρομόντ (1832-1835). Στο εκπαιδευτήριο με την πάροδο του χρόνου φοιτούν παιδιά καθολικών και ορθόδοξων οικογενειών. Βέβαια δεν έχει αρθεί ο βασικός καταστατικός σκοπός, η διάδοση δηλαδή, "της Αποστολικής Ρωμαϊκής πίστεως"[94].

Πιο συντηρητική είναι η Σχολή (Παρθεναγωγείο) των Ουρσουλίνων μοναχών υπό τη διεύθυνση της ηγουμένης τους Λαυρεντίας Δαμοφίλη από τη Σύρο (1829-1857)[95]. Η γραμματική μόρφωση και η θρησκευτική διαπαιδαγώγηση των κοριτσιών καθολικών οικογενειών παρέμεινε μέχρι το 1857 η αποστολή του εκπαιδευτηρίου. Η νέα του ηγουμένη Αγάθη Vandey θα ανοίξει τον κύκλο των μαθητριών του και έτσι θα λειτουργήσει πλέον έως ότου κλείσει οριστικά τις πύλες του (1969).

Σχολείο στοιχειωδών γνώσεων αποκλειστικά για κορίτσια των καθολικών διαπίστωσε ο Dutrône ότι διατηρούσαν στη Σαντορίνη οι εκεί ευρισκόμενες καθολικές μοναχές του

---

91. Η. - A. Dutrône, Tableau des écoles..., σ. 3. Αν. Κορδατζή - Πρασσά, *Η εκπαίδευση στις Κυκλάδες...* ό.π., σ. 108.

92. Σ. Μ. Συμεωνίδης, "Το αλτάριο των Καθολικών στην ορθόδοξη Μητρόπολη της Παροικίας", *Παριανά*, έτος 10 (1989), τχ. 34, σ. 325-329· του ίδιου, " "Νέες μαρτυρίες για τους καθολικούς της Πάρου" *Παριανά*, έτος 13 (1992), τχ. 47 (σ. 53-57) - 48 (σ. 116-120).

93. Ο Chagrot οργάνωσε και ιδιαίτερο σχολείο, όπου δίδασκε 4-5 μέλη επιφανών καθολικών οικογενειών. [Αν. Κορδατζή - Πρασσά, *Η εκπαίδευση στις Κυκλάδες...* ό.π., σ. 107]. Την υπεροπτική του συμπεριφορά δείχνει και η άρνηση του να δεχθεί τον Dutrône, όταν εκείνος εξουσιοδοτημένος από τον Κυβερνήτη επισκέπτεται τη Νάξο για εκπαιδευτικούς σκοπούς στις αρχές του 1828.

94. Ν. Κεφαλληνιάδης, "Η παιδεία εις Νάξον (Φραγκοκρατία - Τουρκοκρατία - Νεώτεροι Χρόνοι)", *Μνημοσύνη* 5 (1975), σ. 75-77. Ευδ. Σκληράκη, *Παιδεία και εκκλησία στη Νάξο κατά την τουρκοκρατία και τους πρώτους μετεπαναστατικούς χρόνους*, [ανέκδοτη διδακτορική διατριβή], Αθήνα 1996, σ. 148-151.

95. Ν. Κεφαλληνιάδης, "Η παιδεία εις Νάξον ...", ό.π., σ. 77-79. Ευδ. Σκληράκη, *Παιδεία και εκκλησία...* ό.π., σ. 156-159. Πβ. Αν. Κορδατζή - Πρασσά, *Η εκπαίδευση στις Κυκλάδες...* ό.π., σ. 70, 77, 80, 84, 87, 101.

τάγματος των "soeurs de charité"[96]. Στην εξεταζόμενη περίοδο λειτουργεί και το καθολικό σχολείο των αγοριών στο οποίο διδάσκει ο ηγούμενος των Λαζαριστών Pègues[97]. Θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι τα σχολεία αυτά λίγα έως ελάχιστα προσκόμματα ήταν δυνατό να προκαλέσουν στην πορεία της δημόσιας εκπαίδευσης. Σαφώς περισσότερες ενοχλήσεις προκάλεσε η επίμονη στάση του λατίνου επισκόπου Λουκά ντε Σιγάλα[98]. Ο επίσκοπος των Καθολικών επιχείρησε να μετεξελίξει το σχολείο των Λαζαριστών, το οποίο τιτλοφορεί "Σχολή των Καθολικών της Σαντορίνης" ισχυριζόμενος όμως ταυτόχρονα ότι οι ομόδοξοί του επιθυμούν να ονομάζεται "Κοινή Σχολή". Ακολουθεί μια διελκυστίνδα αντεκλήσεων και αντενεργειών με τον Εκτ. Επίτροπο Δυτ. Κυκλάδων Π. Ράγκο[99], οι οποίες από τη μια μεριά αποτυπώνουν τις θέσεις του κράτους και του επιτόπιου εκπροσώπου της Παπικής Εκκλησίας, και από την άλλη περιγράφουν την ευαίσθητη ψυχολογία της κοινωνίας του νησιού και τη νοοτροπία των δύο δογματικών κοινοτήτων. Το θέμα δε φαίνεται να είχε συνέχεια. Τόσο η απειλή επιβολής διοικητικών ποινών όσο και η διστακτικότητα του Βατικανού αποφορτίζουν την κατάσταση. Οι καθολικές κοινότητες είναι ακόμη τώρα επιφυλακτικές στις κινήσεις τους.

96. H. A. Dutrône, Tableau des écoles..., σ. 8.

97. H. A. Dutrône, Tableau des écoles..., ό.π.

98. Βλ και Δ. Κ. Μαυροσκούφης, *Εκπαίδευση και εκπαιδευτική πολιτική*... ό.π., σ. 258· Αν. Κορδατζή - Πρασσά, *Η εκπαίδευση στις Κυκλάδες*... ό.π., σ. 92, 107-111.

99. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 21, Σχολικά, 16 και 29.11.1829 (ΔΑΣΚ, τ. Α', σ. 478-481).

ΠΙΝΑΚΑΣ 21

ΚΙΝΗΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗ ΣΥΣΤΑΣΗ ΑΛΛΗΛΟΔΙΔΑΚΤΙΚΩΝ ΣΧΟΛΕΙΩΝ

Τόπος	Πηγή
Αγ. Ιωάννης επαρχ. Αγ. Πέτρου	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας φ. 21, Σχολικά, 20.11.1829· ΔΑΣΚ, τ. Α', σ. 504
Αγ. Ιωάννης, επαρχ. Λακεδαίμονος	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 33, Σχολικά, 28.11.1830· ΔΑΣΚ, τ. Γ', σ. 1510-1
Αετός, επαρχ. Αρκαδίας	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 34, Σχολικά, 9.11.1830· ΔΑΣΚ, τ. Β', σ. 1477-14
Αθήνα [-α, King]	ΕΕ, φ. 27-28 (23.7.1832), σ. 154-155
Αθήνα [-β, King]	ΕΕ, φ. 27-28 (23.7.1832), σ. 154-155
Αθήνα (κοριτσιών, King)	ΕΕ, φ. 27-28 (23.7.1832), σ. 154-155
Αθήνα [ελληνοαλληλο-διδακτικό, Hill]	ΕΕ, φ. 22 (2.7.1832), σ. 124
Αθήνα [-κοριτσιών, Fr. Hill]	ΕΕ, φ. 22 (2.7.1832), σ. 124
Αίγινα [-κοριτσιών, της Δούκισσας της Πλακεντίας]	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 25, Σχολικά, 19.3.1830 ΓΕΕ, φ. 30 (16.4.1830), σ. 254
Αίγινα [-Ορφανοτροφείου]	ΓΕΕ, φ. 21-22 (16.3.1829), παράρτημα σ. 83-84 ΓΕΕ, φ. 28 (10.4.1829), σ. 107
Αίγινα [-των Ψαριανών]	ΓΕΕ, φ. 33 (30.4.1830), σ. 132
Ακράτα	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 30, Σχολικά, 10.8.1830· ΔΑΣΚ, τ. Β', σ. 1242
Άλβαινα, επαρχ. Αρκαδίας	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 34, Σχολικά, 9.11.1830· ΔΑΣΚ, τ. Β', σ. 1477-14
Αλωνίσταινα	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 39, Σχολικά, 14.5.1831
Αμοργός	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 20, Σχολικά, 8.10.1829· ΔΑΣΚ, τ. Α', σ. 321 ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 21, Σχολικά, 16.11.1829
Ανατολικό (Αιτωλικό)	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 27, Σχολικά, 6.5.1830· ΔΑΣΚ, τ. Β', σ. 920
Ανάφη	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 19, Σχολικά, 19.5.1829 ΓΕΕ, φ. 38-39 (22.5.1829), σ. 153· ΔΑΣΚ, τ. Γ', σ. 2100-2102
Ανδρίτσαινα	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 27, Σχολικά, 11.5.1830 ΓΕΕ, φ. 43 (4.6.1830), σ. 471 Πρωτόκολλο εισερχομένων Γρ. Ε.Δ.Ε. αρ. 2128/20.12.1830
Ανδρούσα	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 33, Σχολικά, 19.11.1830· ΔΑΣΚ, τ. Γ', σ. 1561-1
Αράχωβα Βοιωτίας	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 35, Σχολικά, 2.1.1831· ΔΑΣΚ, τ. Γ', σ. 1599-160 ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 41, Σχολικά, 3.7.1831· ΔΑΣΚ, τ. Γ', σ. 1979-198
Αρβανιτοκερασιά Τρίπολης	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 27, Σχολικά, 29.5.1830· ΔΑΣΚ, τ. Β', σ. 997-999 ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 28, Σχολικά, 23.6.1830· ΔΑΣΚ, τ. Β', σ. 1052-10
Άργος	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 21, Σχολικά, 29.11.1829
Άργος [-Παρθεναγωγείο της Φανδρίδη]	ΓΕΕ, φ. 27 (6.4.1829), σ. 103
Αρεόπολις (Τζίμοβα)	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 23, Σχολικά, 26.1.1830· ΔΑΣΚ, τ. Α', σ. 731
Αρκαδία (Κυπαρισσία)	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 32, Σχολικά, 22.10.1830· ΔΑΣΚ, τ. Β', σ. 1414-1
Αστακός Ξηρομέρου	ΓΕΕ, φ. 60 (31.8.1829), σ. 245-246.
Άστρος	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 21, Σχολικά, 20.11.1829· ΔΑΣΚ, τ. Α', σ. 504
Βαλιμή Καλαβρύτων	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 22, Σχολικά, 13.12.1829· ΔΑΣΚ, τ. Α', σ. 623 ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 41, Σχολικά, 1.7.1831· ΔΑΣΚ, τ. Γ', σ. 1996-199

* Με πλάγια στοιχεία σημειώνονται οι τόποι όπου είναι βεβαιωμένη η λειτουργία αλληλοδιδακτικού σχολείου

Συνεχίζ

Συνέχεια πιν. 21

Τόπος	Πηγή
Βαμβακού	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 19, Σχολικά, 14.9.1829
Βαρμπίτζα	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 27, Σχολικά, 27.5.1830
Βασσαρά (Μπασαρά)	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 22, Σχολικά, 7.12.1829· ΔΑΣΚ, τ. Α', σ. 601
Βελίτσα (Λειβαδιάς)	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 40, Σχολικά, 1.6.1831· ΔΑΣΚ, τ. Γ', σ. 1899
Βοστίτσα	Πρωτόκολλο εισερχομένων Γρ. Ε.Δ.Ε. αρ. 2111/19.12.1830 ΓΕΕ, φ. 5, (21.1.1831), σ. 21· ΔΑΣΚ, τ. Γ', σ. 1624
Βρέσθενα	ΓΑΚ, Γ. Γρ., φ. 198, 5.5.1829 ΓΕΕ, φ. 36 (11.5.1829), σ. 142 ΓΑΚ, φ. 21, 17.11.1829
Βυτίνα	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 26, Σχολικά, 1.4.1830
Γαλαξείδι	ΓΕΕ, φ. 29 (12.4.1830), σ. 116
Γεράκι Λακεδαίμονος	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 21, Εκκλησιαστικά, 22.11.1829 ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 22, Σχολικά, 7.12.1829· ΔΑΣΚ, τ. Α', σ. 601
Γουμένιτσα Καλαβρύτων	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 21, Σχολικά, 9.9.1829· ΔΑΣΚ, τ. Α', σ. 438
Γουργούμισα	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 34, Σχολικά, 11.12.1830
Δαδί (Λειβαδιάς)	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 40, Σχολικά, 1.6.1831· ΔΑΣΚ, τ. Γ', σ. 1899
Δαυλεία	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 40, Σχολικά, 1.6.1831· ΔΑΣΚ, τ. Γ', σ. 1899
Δημητσάνα	ΓΕΕ, φ. 15 (29.2.1828), σ. 64 ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 22, Σχολικά, 26.12.1829
Διακοπτό	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 33, Σχολικά, 15.11.1830· ΔΑΣΚ, τ. Β', σ. 1493-1494
Δίβρη	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 35, Σχολικά, 24.1.1831· ΔΑΣΚ, τ. Γ', σ. 1646
Δίδυμο (Κρανιδίου)	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 20, Σχολικά, 25.10.1829 ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 21, Σχολικά, 13.11.1829· ΔΑΣΚ, τ. Α', σ. 449-453
Δίστομο	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 40, Σχολικά, 1.6.1831· ΔΑΣΚ, τ. Γ', σ. 1899
Δολιανά	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 31, Σχολικά, 5.9.1830· ΔΑΣΚ, τ. Β', σ. 1309, 1311-1312
Δολοί	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 22, Σχολικά, 28.12.1829· ΔΑΣΚ, τ. Α', σ. 662, 664-666
Έλος	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 22, Σχολικά, 7.12.1829· ΔΑΣΚ, τ. Α', σ. 601
Επίδαυρος	ΓΑΚ, Γ. Γρ., φ. 44· ΔΑΣΚ, τ. Α', σ. 164
Επάνω Ρίζα	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 22, Σχολικά, 7.12.1829· ΔΑΣΚ, τ. Α', σ. 602
Ερμιόνη	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 23, Σχολικά, 20.1.1830· ΔΑΣΚ, τ. Α', σ. 720-723
Ζάχουλη (ιδιαίτερο)	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 22, Σχολικά, 22.10.1829· ΔΑΣΚ, τ. Α', σ. 649
Ζυγοβίστι	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 26, Σχολικά, 24.4.1830· ΔΑΣΚ, τ. Β', σ. 902, 903
Ηλιοδρόμια (Αλόννησος)	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 29, Σχολικά, 1.7.1830· ΔΑΣΚ, τ. Β', σ. 1085
Θήβα	ΓΕΕ, φ. 52 (11.7.1831), σ. 703· ΔΑΣΚ, τ. Γ', σ. 1939 ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 50, Σχολικά, 10 και 11.6.1832
Ίκλαινα (ιδιαίτερο)	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 33, Σχολικά, 14.11.1830
Καλάβρυτα	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 36, Σχολικά, 21.2.1831· ΔΑΣΚ, τ. Γ', σ. 1721-1722
Καλαμάτα	ΓΕΕ, φ. 71 (16.10.1829), σ. 287· ΔΑΣΚ, τ. Α', σ. 286 ΓΕΕ, φ. 47 (24.6.1831), σ. 267· ΔΑΣΚ, τ. Γ', σ. 1919-1920
Κάλαμος (Λειβαδιάς)	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 40, Σχολικά, 1.6.1831· ΔΑΣΚ, τ. Γ', σ. 1899
Καλλίτσα Ηλείας	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 34, Σχολικά, 10.12.1830· ΔΑΣΚ, τ. Γ', σ. 1538
Καλύβια Κορίνθου	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 27, Σχολικά, 12.5.1830

Συνέχεια πιν. 21

Τόπος	Πηγή
Καμάρι Μικρομάνης	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 26, Σχολικά, 12.4.1830 ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 27, Σχολικά, 17.5.1830· ΔΑΣΚ, τ. Β', σ. 944-945
Κάμπος Σταυροπηγίου (ιδιαίτερο)	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 28, Σχολικά, 17.6.1830
Καρπενήσι	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 29, Σχολικά, 8.7.1830· ΔΑΣΚ, τ. Β', σ. 1129-1133
Καρυές Κορινθίας	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 22, Σχολικά, 22.10.1829· ΔΑΣΚ, τ. Α', σ. 649 ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 40, Σχολικά, 20.6.1831
Καρύταινα	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 22, Σχολικά, 13.12.1829 ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 28, Σχολικά, 25.6.1830· ΔΑΣΚ, τ. Β', σ. 1057
Καστρί Πραστού	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 21, Σχολικά, 20.11.1829· ΔΑΣΚ, τ. Α', σ. 503-504
Καστρίτσι Αχαΐας	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 41, Σχολικά, 17 και 25.7.1831
Κάτω Ρίζα	ΓΕΕ, φ. 45 (12.6.1829), σ. 179· ΔΑΣΚ, τ. Α', σ. 222-226 ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 21, Σχολικά, 13.10.1829· ΔΑΣΚ, τ. Α', σ. 448-449
Κέρτεζη	ΓΕΕ, φ. 57 (21.8.1829), σ. 233· ΔΑΣΚ, τ. Α', σ. 208 ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 22, Σχολικά, 13.12.1829· ΔΑΣΚ, τ. Α', σ. 623
Κεφαλόβρυσο Αποκούρου	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 43, Σχολικά, 14.9.1831· ΔΑΣΚ, τ. Γ', σ. 2047-2048
Κίμωλος	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 50, Σχολικά, 6.6.1832
Κλεπά Κραβάρων	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 40, Σχολικά, 10.6.1831· ΔΑΣΚ, τ. Γ', σ. 1913-1915
Κλουκίνες Καλαβρύτων	ΓΕΕ, φ. 57 (21.8.1829), σ. 233-234 ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 27, Σχολικά, 11.5.1830
Κοντοβάζαινα Καρύταινας	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 36, Σχολικά, 10.2.1831· ΔΑΣΚ, τ. Γ', σ. 1686-1688
Κόρινθος	ΓΕΕ, φ. 58 (24.8.1829)· ΔΑΣΚ, τ. Γ', σ. 2103 ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 21, Σχολικά, 11.11.1829· ΔΑΣΚ, τ. Α', σ. 443
Κορώνη	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 24, Σχολικά, 19.2.1830· ΔΑΣΚ, τ. Β', σ. 795-797
Κούτελη Καλαβρύτων	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 22, Σχολικά, 13.12.1829· ΔΑΣΚ, τ. Α', σ. 623
Κρανίδι	ΓΕΕ, φ. 5 (16.1.1829), σ. 17-18· φ. 6 (19.1.1829), σ. 22 ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 27, Σχολικά, 8.5.1830· ΔΑΣΚ, τ. Β', σ. 920-921
Κρανίδι [-Παρθεναγωγείο]	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 51, Σχολικά, 1.7.1832
Κρεμαστή Μονεμβασιάς (ιδιαίτερο)	Πρωτόκολλο εισερχομένων Γρ. Ε. και Δ.Ε. αρ. 230/7.2.1830
Κρητών, [άγνωστος ο τόπος] ιδιαίτερο (;)	Ε. Μπελιά, Η παιδεία των Κρητών..., σ. 281-282
Κύθνος (Χώρα)	Dutrône, Tableau des écoles..., σ. 11-12
Κύθνος (χωριά)	Dutrône, Tableau des écoles..., σ. 11-12
Λεβέτσοβα	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 22, Σχολικά, 7.12.1829· ΔΑΣΚ, τ. Α', σ. 601
Λειβαδιά	ΓΕΕ, φ. 52 (11.7.1831), σ. 303· ΔΑΣΚ, τ. Γ', σ. 1939 ΓΑΚ, Κ47 (Συλλογή Γ. Λαδά), φ. 10, αρ. 69
Λειβάρζι	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 30, Σχολικά, 9.8.1830· ΔΑΣΚ, τ. Β', σ. 1240
Λεχαινά	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 33, Σχολικά, 9.11.1830· ΔΑΣΚ, τ. Β', σ. 1477
Λιδωρίκι	ΓΕΕ, φ. 52 (11.7.1831), σ. 703· ΔΑΣΚ, τ. Γ', σ. 1939
Λογγάστρα Λακεδαίμονος (ιδιαίτερο)	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 26, Σχολικά, 20.4.1830
Μαλανδρίνο	ΓΕΕ, φ.52 (11.7.1831), σ. 703-704· ΔΑΣΚ, τ. Γ', σ. 1939
Μαραθονήσι	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 22, Σχολικά, 16.12.1829

Συνέχεια πιν. 21

Τόπος	Πηγή
Μαυροβούνι	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 27, Σχολικά, 12.5.1830· ΔΑΣΚ, τ. Β', σ. 934
Μέγαρα	ΓΕΕ, φ. 52 (11.7.1831), σ. 703· ΔΑΣΚ, τ. Γ', σ. 1939
Μεθώνη	ΓΕΕ, φ. 13 (13.2.1829), σ. 49
Μελιγού	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 38, Σχολικά, 9.4.1831
Μεσολόγγι	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 27, Σχολικά, 6.5.1830· ΔΑΣΚ, τ. Β', σ. 920
Μήλος	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 21, Σχολικά, 22.11.1829· ΔΑΣΚ, τ. Α', σ. 511, 513, 517-518
Μονεμβασιά	ΓΕΕ, φ. 37 (15.5.1829), σ. 145 ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 25, Σχολικά, 6.3.1830
Μύκονος	ΓΕΕ, φ. 68 (22.9.1828), σ. 281-282· ΔΑΣΚ, τ. Γ', σ. 2080-2081 ΓΕΕ, φ. 87 (21.11.1828), σ. 361-362· ΔΑΣΚ, τ. Γ', σ. 2081-2083
Μυστράς	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 21, Σχολικά, 12.2.1829 Πρωτ. εισερχομένων Γρ. Ε.Δ.Ε. 532/1.2.1830 ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 42, Σχολικά, 15.8.1831· ΔΑΣΚ, τ. Γ', σ. 2029-2031
Νάξος [-Απείρανθος]	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 27, Σχολικά, 16.5.1830
Νάξος [-Δρυμαλιά]	Dutrône, Tableau des écoles..., σ. 4, 16 ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 24, Σχολικά, 20.2.1828
Νάξος [-Εγκαρές]	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ.27, Σχολικά, 22.5.1830 ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 29, Σχολικά, 16.7.1830· ΔΑΣΚ, τ. Β', σ. 1165
Νάξος [-Τρίποδες]	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 29, Σχολικά, 16.7.1830· ΔΑΣΚ, τ. Β', σ. 1165
Ναύπακτος	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ.27, Σχολικά, 6.5.1830· ΔΑΣΚ, τ. Β', σ. 920
Ναύπλιο [-α]	ΓΕΕ, φ. 89 (24.11.1828), σ. 367-368· ΔΑΣΚ, τ. Γ', σ. 2085 ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 21, Σχολικά, 29.11.1829, σ. 535, 537-539
Ναύπλιο [-β]	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ.39, Σχολικά, 16.7.1830· ΔΑΣΚ, τ. Β', σ. 1143, 1159-1160
Ναύπλιο [Θηλέων, της Ελ. Δανέζη]	ΓΑΚ, Γ. Γρ., φ. 55, 17.4.1828· ΔΑΣΚ, τ. Α', σ. 165-167
Ναύπλιο [Πρόνοια· αλληλοδιδακτικό κοριτσιών από την Κρήτη]	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 39, 13.5.1831 ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 48, Σχολικά, 7.3.1832
Νεόκαστρο	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 24, Σχολικά, 19.2.1830· ΔΑΣΚ, τ. Β', σ. 795-797 ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 47, Σχολικά, 14.1.1832
Νησί (Μεσσήνη)	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 20, Σχολικά, 22.10.1829· ΔΑΣΚ, Τ. Α', σ. 342-344
Ντούσια Τρικκάλων Κορινθίας (ιδιαίτερο)	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 22, Σχολικά, 22.10.1829· ΔΑΣΚ, τ. Α', σ. 649
Οπισινοχώρια	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 38, Σχολικά, 14.3.1831· ΔΑΣΚ, τ. Γ', σ. 1809-1810
Παλούμπα	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 29, Σχολικά, 3 και 18.7.1830· ΔΑΣΚ, τ. Β', σ. 1168-1169
Πάνιτσα Λακωνίας	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 27, Σχολικά, 24.5.1830· ΔΑΣΚ, τ. Β', σ. 991
Πάρος [-Κέφαλος]	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 32, Σχολικά, 13.10.1830 ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 40, Σχολικά, 2.6.1831· ΔΑΣΚ, τ. Γ', σ. 1905
Πάρος [-Λεύκες]	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 27, Σχολικά, 23.5.1830· ΔΑΣΚ, τ. Β', σ. 985 ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 38, Σχολικά, 3.4.1831· ΔΑΣΚ, τ. Γ', σ. 1799-1800

Συνέχεια πιν. 21

Τόπος	Πηγή
Πάρος [-Νάουσα]	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 19, Σχολικά, 7.8.1829· ΔΑΣΚ, τ. Α', σ. 249-250 ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 24, Σχολικά, 8.2.1830· ΔΑΣΚ, τ. Β', σ. 751
Πάρος [-Τζηπίδι, Μάρμαρα, Δραγουλάς]	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 27, Σχολικά, 23.5.1830· ΔΑΣΚ, τ. Β', σ. 985
Πάτρα	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 24, Σχολικά, 22.2.1830
Περαχώρα	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 24, Σχολικά, 13.2.1830· ΔΑΣΚ, τ. Β', σ. 777
Πετζάκοι	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 27, Σχολικά, 17.5.1830
Πλάτανος Κραβάρων	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 40, Σχολικά, 19.6.1831· ΔΑΣΚ, τ. Γ', σ. 1954
Πόλιανη	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 27, Σχολικά, 29.5.1830· ΔΑΣΚ, τ. Β', σ. 997-999 ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 34, Σχολικά, 10.12.1830· ΔΑΣΚ, τ. Γ', σ. 1539-154
Πόρος	ΕΠΙΣΤΟΛΑΙ, (27.6.1829) τ. Γ', σ. 151 ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 49, Σχολικά, 12.5.1832
Πόρος [- King]	Γ. Μεταλληνός, Η κατά την Ανατολήν Δύσις..., σ. 42
Πραστός (Λεωνίδιο)	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 19, Σχολικά, 25.9.1829 ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 22, Σχολικά, 22.10.1829· ΔΑΣΚ, τ. Α', σ. 373, 376
Πρόνοια (παροικίας Κρητών, ιδιαίτερο;)	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 35, Σχολικά, 16.1.1831·
Προυσός	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 32, Σχολικά, 23.10.1830· ΔΑΣΚ, τ. Β', σ. 1416-14
Πύργος (Ηλείας)	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 22, Σχολικά, 4.12.1829· ΔΑΣΚ, τ. Α', σ. 570-571
Ραχόβα Καλαβρύτων	ΓΕΕ, φ. 44, (8.6.1829), σ. 176· ΔΑΣΚ, τ. Γ', σ. 2109
Σαλαμίνα	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 28, Σχολικά, 20.6.1830· ΔΑΣΚ, τ. Β', σ. 1036-10
Σάλωνα	ΓΕΕ, φ. 52, (11.7.1831), σ. 703-704· ΔΑΣΚ, τ. Γ', σ. 1939
Σαντορίνη [-Επανωμεριά, Πύργος]	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 20, Σχολικά, 30.10.1829· ΔΑΣΚ, τ. Α', σ. 386
Σαντορίνη (ιδιαίτερο κοριτσιών της συζ. του Μ. Πατρικίου)	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 31, Σχολικά, 25.9.1830 στο επισυναπτόμενο· ΔΑ τ. Β', σ. 1363
Σαντορίνη (κοριτσιών)	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 40, (1831)· επισυναπτ. στο υπό ημερ. 20.6.1831· ΔΑΣΚ, τ. Γ', σ. 1959
Σαντορίνη [-Φηρά]	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 25, Σχολικά, 26.3.1830· ΔΑΣΚ, τ. ', σ. 385-386, 471-
Σέριφος [-1829,α]	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 19, Σχολικά, 30.9.1829· ΔΑΣΚ, τ. Α', σ. 287-288
Σέριφος [-1829, β]	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 19, Σχολικά, 30.9.1829· ΔΑΣΚ, τ. Α', σ. 287-288
Σίκινος	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 30, Σχολικά, 4.8.1830· ΔΑΣΚ, τ. Γ', σ. 1748-1749
Σίφνος [-Σταυρί]	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 21, Σχολικά, 4.11.1829· ΔΑΣΚ, τ. Α', σ. 432-433
Σκιάθος	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 22, Σχολικά, 11.12.1829· ΔΑΣΚ, τ. Α', σ. 606
Σκόπελος	ΓΕΕ, φ. 71, (26.9.1828), σ. 295-296· ΔΑΣΚ, τ. Α', σ. 177
Σκριπού	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 40, Σχολικά, 1.6.1831· ΔΑΣΚ, τ. Γ', σ. 1899
Σκύρος	ΓΕΕ, φ. 78 (20.11.1829), σ. 316 ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 22, Σχολικά, 11.12.1829· ΔΑΣΚ, τ. Α', σ. 606
Σοπωτό	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 20, Σχολικά, 4.9.1829· ΔΑΣΚ, τ. Α', σ. 315, 317
Σουδενά	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 45, Σχολικά, 22.11.1831 ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 37, Σχολικά, 16.3.1831· ΔΑΣΚ, τ. Γ', σ. 1786
Σοφικό	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 29, Σχολικά, 3.7.1830· ΔΑΣΚ, τ. Β', σ. 1088-1089
Σπέτσες	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 22, Σχολικά, 29.12.1829· ΔΑΣΚ, τ. Α', σ. 668-669 ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 28, Μοναστηριακά, 25.6.1830

Συνέχεια πιν. 21

Τόπος	Πηγή
Στεβενίκο	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 40, 4.6.1831· ΔΑΣΚ, τ. Γ', σ. 1899
Στεμνίτσα	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 32, Σχολικά, 25.10.1830· ΔΑΣΚ, τ. Β', σ. 1427
Σύρος [-Korck, αρρένων]	St. Larrabee, Hellas observed..., σ. 181, 192-193
Σύρος [-θηλέων]	ΓΑΚ, Υπουργ.Δικαίου, φ. 43, 13.8.1829· ΔΑΣΚ, τ. Α', σ. 259
Σύρος [-Ζωντανού]	ΓΕΕ, φ. 9 (30.1.1829), σ. 31-32
Σύρος [-Hildner, αρρένων]	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 50, Σχολικά, 1.6.1832
Σύρος [-Hildner, κοριτσιών]	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 50, Σχολικά, 1.6.1832
Σύρος [-Π. Λήμνιου]	Τ. Αμπελάς, *Ιστορία της Σύρου*, σ. 632-633
Σύρος [-Αθ. Καλαφατέλη]	Τ. Αμπελάς, Ιστορία της Σύρου, σ. 632-633
Ταλάντι	ΓΕΕ, φ. 52, (11.7.1831) σ. 703· ΔΑΣΚ, τ. Γ', σ. 1939
Τζάϊλου χωριά (Πατρών)	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 43, Σχολικά, 16.9.1831· ΔΑΣΚ, τ. Γ', σ. 2056-2057
Τήνος [-Αρνάδος]	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 22, 19.11.1829· ΔΑΣΚ, τ. Α', σ. 491-492
Τήνος [κοριτσιών, King]	Larrabee, Hellas observed, σ. 195-196
Τήνος [-Παρθεναγωγείο Επιδάμνιου]	Βλ. Αν. Κορδατζή-Πρασσά, Η εκπαίδευση στις Κυκλάδες, σ. 72
Τήνος [-Πύργος]	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 23, Σχολικά, 20.1.1830· ΔΑΣΚ, τ. Α', σ. 724
Τήνος [-Υστέρνια]	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 28, Σχολικά, 23.6.1830· ΔΑΣΚ, τ. Β', σ. 1042 ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 29, Σχολικά, 20.7.1830· ΔΑΣΚ, τ. Β', σ. 1173 ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 40, Σχολικά, 4.6.1831
Τίρυνθα	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 34, Σχολικά 1830 (ΔΑΣΚ, τ. Γ', σ. 1578)
Τρίπολης χωριά	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 29, Σχολικά, ΔΑΣΚ, τ. Β', σ. 1176-1179
Ύδρα	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 24, Σχολικά 23.2.1830· ΔΑΣΚ, τ. Β', σ. 806-807 ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 25, Σχολικά, 11.3.1830
Φολέγανδρος [1829 ή 1830]	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 28, Σχολικά, 3.6.1830 ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 30, Σχολικά, 27.8.1830· ΔΑΣΚ, τ. Β', σ. 1005-1006
Φολέγανδρος [-1831, α· ιδιαίτερο]	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 53, Σχολικά, 28.8.1832
Φολέγανδρος [-1831, β· ιδιαίτερο]	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 53, Σχολικά, 28.8.1832
Φιλιατρά	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 34, Σχολικά, 10.12.1830· ΔΑΣΚ, τ. Γ', σ. 1542-1550 ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 35, Σχολικά, 10.1.1831
Φριτζάλα Μεσσηνίας (ιδιαίτερο)	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 33, Σχολικά, 24.11.1830· ΔΑΣΚ, τ. Β', σ. 1501-1503
Χάσια Καλαβρύτων	ΓΕΕ, φ. 57 (21.8.1829), σ. 233· ΔΑΣΚ, τ. Α', σ.206-207

3
ΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΗΣ ΣΤΕΓΑΣΗΣ ΤΩΝ ΑΛΛΗΛΟΔΙΔΑΚΤΙΚΩΝ ΣΧΟΛΕΙΩΝ

Το σχολικό κτίριο ήταν μια σημαντική υπόθεση και είχε σημασιολογικό αντίκρυσμα στον οικονομικό τομέα, στη διαμόρφωση του χώρου μάθησης και στην όλη εκπαιδευτική διαδικασία. Η σχέση κτιρίου – γνώσης – διδασκάλων – μαθητών και κοινωνίας αποτελεί βασικό άξονα της εκπαιδευτικής λειτουργίας και σημείο ερευνητικής προσοχής[1], υπό την έννοια ότι η μελέτη του θέματος της σχολικής στέγης ενισχύει τη μελέτη της ιστορίας της εκπαίδευσης κατά την καποδιστριακή περίοδο στην κατεύθυνση της «μορφής των κελυφών που εξυπηρέτησαν τις εκπαιδευτικές ανάγκες»[2]. Η αλληλοδιδακτική στοχοθεσία ώριζε τις λειτουργικές ανάγκες. Το κράτος και το τοπικό στοιχείο[3] αναμετρούσε τις οικονομικές του δυνατότητες καθώς και τη διαθεσιμότητα των εγκαταστάσεων, ακολούθως, δε, χαράσσονταν οι ενέργειες. Η συγκρότηση ομοιόμορφων συνθηκών στέγασης και εποπτικού εξοπλισμού συναρτάται άμεσα με τη σχολική ανάπτυξη κάτω από τον έλεγχο του κράτους.

Λεπτομερές κτιριολογικό πρόγραμμα[4] δεν καταρτίστηκε ασφαλώς αυτή την περίοδο, χωρίς να σημαίνει όμως ότι δεν επιστρατεύθηκαν δυνάμεις και μέσα για την εξεύρεση ή κατασκευή εγκαταστάσεων. Ο καταμερισμός της εργασίας της αλληλοδιδακτικής μεθόδου δημιουργούσε νέες προϋποθέσεις, οι οποίες δεν ικανοποιούνταν ουσιαστικά από πρόσκαιρες διευθετήσεις, όπως γινόταν παλαιότερα[5]. Ωστόσο, λόγω της κατάστασης πολλές φορές το «δέον» παραχωρεί τη θέση του στο εφικτό.

Επισκευές - Μετασκευές και χρήση των οικημάτων

Μέχρι την άφιξη του Καποδίστρια μόνο το αλληλοδιδακτικό του Άργους φαίνεται ότι λειτούργησε σε ειδικά κατασκευασμένο κτίριο[6]. Στις άλλες περιπτώσεις η κατάσταση

---

1. Ε. Kuhn, Σχολικά κτήρια", *ΜΠΕ* 5 (1967), σ. 243. Γ.Ν. Ζιώγας, "Σχολείο και Κοινότητα", *Αρχιτεκτονικά Θέματα* 13 (1979), σ. 140. Σ. Παπασωτηρίου, "Οι οργανωτικές κια χωρικές συνθήκες του σχολείου", *ΔΕΣΝΠΓΠ* 4α (1980), σ. 46-47.

2. Ε. Ζήβας - Κ. Καρδαμίτση - Αδάμη, "Σύντομο ιστορικό των σχολικών κτιρίων στην Ελλάδα", *Αρχιτεκτονικά Θέματα* 12 (1979), σ. 174.

3. Στην Πελοπόννησο συμβαίνει να βοηθούν οικονομικά και οι κάτοικοι παρακείμενων περιοχών. Παράδειγμα, οι Καλαβρυτινοί οι οποίοι συνδράμουν την ανέγερση του σχολείου Βοστίτσας [Χ. Μπαμπούνης, "Η παιδεία στην επαρχία Καλαβρύτων κατά την καποδιστριακή περίοδο", *Επετηρίς των Καλαβρύτων* 18 (1994), σ. 177.

4. Στ. Μαραγκού - Πρόκου, "Σχολικά κτίρια", *Λόγος και πράξη* 26 (1985), σ. 19-21.

5. Αλκ. Αγγέλου, "Η Εκπαίδευση", *ΙΕΕ*, τ. ΙΑ', Αθήναι 1975, σ. 310.

6. Ελ. Καλαφάτη, *Τα σχολικά κτίρια της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης (1821-1929)*, ΙΑΕΝ, αρ. 8, Αθήνα 1988, σ. 60-61. Πβ. Ιωσ. Σολομών, *Εξουσία και τάξη στο νεοελληνικό σχολείο· μια τυπολογία των σχολικών χώρων και πρακτικών 1820-1900*, εκδ. "Αλεξάνδρεια", Αθήνα ^{2}1992, σ. 54-55.

επέβαλε προσωρινές διαρρυθμίσεις εσωτερικών χώρων. Ο Καποδίστριας και οι συνεργάτες του δρούν, όπως φαίνεται από τις αποφάσεις τους, με την πρόθεση να εκμεταλλευθούν όλες τις υφιστάμενες δυνατότητες για την ανέγερση σχολικών κτιρίων· όπου τα μέσα λείπουν, προχωρούν σε έγκριση στεγάσεων εκ των ενόντων για να μην υπάρξει καθυστέρηση στην παροχή του εκπαιδευτικού αγαθού.

Πέρα από τη δυσκολία εξασφάλισης των απαραίτητων χρημάτων, μάλλον δεν είχαν γίνει ευρύτερα γνωστές ή κατανοητές οι απαιτήσεις της νέας μεθόδου. Οι ενοικιάσεις κτιρίων και συχνότερα οι παραχωρήσεις και μετασκευές, παρά την παλαιότητα των οικημάτων, προτιμώνται συχνά λόγω των συνθηκών. Οι πιο πολυσυζητημένες ενοικιάσεις είναι στην Τρίπολη[7], Σαντορίνη[8] και στην Ύδρα[9], όπου μισθώνονται τρία κτίρια. Η Γραμματεία, μάλιστα, παρεμβαίνει δυναμικά για να πληρωθεί το ενοίκιο των εκπαιδευτικών καταστημάτων Σαντορίνης στον αντιπρόξενο της Γαλλίας Ιερ. Άλβη στην επιθυμία της να μην έχει άλλες παρενέργειες η καθυστέρηση της καταβολής. Κατά κανόνα, η πρόχειρη διευθέτηση του κτιριακού προβλήματος δεν εφησύχαζε συνειδήσεις. Η οριστική λύση ήταν ασφαλώς επιθυμητή, αλλ' όχι πάντοτε πραγματοποιήσιμη. Η συνεργασία των κατοίκων της Απειράνθου με το Διοικητή Νάξου Στάμο Δασκαλόπουλο, ύστερα από το καλοκαίρι του 1830, απέδωσε[10] αφού ανοικοδόμησαν διδακτήριο στο οποίο μεταφέρθηκαν οι μαθητές από τα κελιά της εκκλησίας.

Πολλές κατηγορίες υπαρχόντων κτιρίων δίνουν στέγη σε αλληλοδιδακτικά σχολεία:

α) Εκκλησιαστικά χριστιανικά κτίρια. Στην κωμόπολη του Διακοπτού προτείνουν την παλαιά Επισκοπή[11]. Πυκνές, επίσης, είναι και οι αναφορές σε μοναστηριακούς χώρους. Η μονή Μαρίτζης Πατρών επιλέγεται από τους προκριτοδημογέροντες του τμήματος Τζάιλου για την αποκατάσταση δημόσιας αλληλοδιδακτικής Σχολής[12]. Στην Ανατολική Στερεά, ο Εκτ. Επίτροπος Κ. Μεταξάς εισηγείται η μονή του Σωτήρος Σαλώνων να γίνει εξ ολοκλήρου σχολικό κατάστημα[13]. Είχε, εξάλλου, συμβεί και αφιερώματα-προσαρτήματα μονών να χρησιμοποιηθούν ως σχολεία, όπως προκύπτει από την αντιδικία της Αγγελικής συζ.-Αθανασίου Μπούρα με τη δημογεροντία Άργους[14]. Στη διοικητική αυτή αμφισβήτηση η Γραμματεία έσπευσε κατά καθήκον να διορίσει Επίτροπο για να υπερασπίσει τα δίκαια του Δημοσίου και την εκκλησιαστική περιουσία.

---

7. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 26, Σχολικά, 24.4.1830.

8. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 52, Σχολικά, 9 και 10.8.1832· φ. 53, Σχολικά, 22.10.1832.

9. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 20, Σχολικά, 25.10.1829· φ. 25, Σχολικά, 17.3.1830· φ. 32, Σχολικά, 14.10.1830· φ. 38, Σχολικά, 11.4.1831.

10. Ευδ. Σκληράκη, Παιδεία και εκκλησία στη Νάξο κατά την τουρκοκρατία και τους πρώτους μετεπαναστατικούς χρόνους, [ανέκδοτη διδακτορική διατριβή], Αθήνα 1996 σ. 231-233.

11. Πρωτόκολλο εισερχομένων της Γραμματείας Ε. και της Δ.Ε. 1.9.1829-21.12.1831, αρ. 2447/2.3.1831.

12. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 43, Σχολικά, 16.9.1831· ΔΑΣΚ, τ. Γ', σ. 2056-2057.

13. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 26, Μοναστηριακά, 17.4.1830.

14. ΓΑΚ, Υπουργ.Θρησκείας, φ. 41, Μοναστηριακά, 26.1.1831 και 12.5.1831. Πρωτόκολλο εξερχομένων της Γραμματείας Ε. και της Δ. Ε. 28.9.1829-14.1.1832, αρ. 2532/16.7.1831.

β) Τζαμιά, τα οποία είχαν ανακηρυχθεί εθνική περιουσία σύμφωνα με το επαναστατικό δίκαιο. Επιτρέποντας ο Καποδίστριας τη χρήση μουσουλμανικού τεμένους στην Κορώνη ζητά να ερωτηθεί ο διδάσκαλος "περί της εγκανόνου κατασκευής των τε καθισμάτων και τραπεζών και των λοιπών αναγκαίων"[15]. Πάντως, φαίνεται ότι συνιστώσες ψυχολογικές και λόγοι θρησκευτικής άπωσης απέτρεπαν τη συχνή χρήση τουρκικών εκκλησιαστικών εγκαταστάσεων.

γ) Εθνικές οικίες. Το νόμιμο ήταν να ζητηθεί από την κεντρική εξουσία η σχετική έγκριση. Στην Αργολίδα σε τρεις τουλάχιστον τόπους (Δίδυμα[16], Ερμιόνη[17] και Ναύπλιο) διατυπώνεται το αίτημα. Είναι επόμενο οι δημοπρατήσεις, κατασχέσεις και διεκδικήσεις από πολίτες να παρακωλύσουν την ομαλή λειτουργία των σχολείων. Η "γυναικεία σχολή" της Δανέζη ενοχλήθηκε από μια παρόμοια κατάσταση[18].

δ) Παραχωρήσεις οικημάτων. Στη Μεσσήνη το αλληλοδιδακτικό λειτούργησε σε ιδιόκτητη οικία του επισκόπου Ανδρούσης Ιωσήφ[19].

ε) Εργαστήρια και ορθογώνιοι αποθηκευτικοί χώροι[20].

στ) Ο στρατώνας της όγδοης πλατείας της Κορίνθου επισκευάστηκε και αξιοποιήθηκε ως σχολικός χώρος[21].

ζ) Πρόχειρη υπαίθρια κατασκευή χρησιμοποιήθηκε ορισμένο χρονικό διάστημα για το αλληλοδιδακτικό της Τρίπολης[22].

η) Οι κατοικίες των διδασκάλων. Τα πράγματα είναι σαφή όσον αφορά τον αλληλοδιδάσκαλο Άργους Ν. Φανδρίδη και του ελληνοδιδασκάλο Μεσολογγίου Ιω. Παλαμά[23].

Οι απαραίτητες μετατροπές και οι τυχόν αναδιαρρυθμίσεις έπρεπε να γίνουν αποδεκτές από την κυβέρνηση, η οποία αξιολογούσε ανάλογα το ύψος της προϋπολογιζόμενης δαπάνης, ενέκρινε τη διάθεση προτεινόμενων πόρων και διέτασσε την παραλαβή των κτιρίων μετά το τέλος των οικοδομικών εργασιών[24]. Άλλοτε, πάλι, όταν οι δικαιοδοσίες

---

15. ΕΠΙΣΤΟΛΑΙ, τ. Γ', σ. 82-83.

16. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 20, Σχολικά, 25.10.1829.

17. Η κυβέρνηση παραχώρησε την εθνική οικία του οθωμανού Αλή Μπαρδουνιώτη για να "χρησιμεύση δια σχολείον Αλληλοδιδακτικόν", (ΔΑΣΚ, τ. Α', σ. 721-723).

18. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 49, Σχολικά, 14, 24 και 28.5.1832· φ. 51, Ιούλιος 1832. Βλ. και Αδ. Α. Θουσάκης, "Η εκπαίδευση των κοριτσιών στην Αργολίδα", Πρακτικά Ε' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, τ. Γ', Αθήναι 1997 σ. 150-151.

19. Ελ. Μπελιά, *Η εκπαίδευσις εις την Λακωνίαν και Μεσσηνίαν κατά την καποδιστριακήν περιόδον (1828-1832)*, Αθήναι 1970, σ. 103-104.

20. ΓΑΚ, φ. 20, Σχολικά, 22.10.1829 (ΔΑΣΚ, τ. Α', σ. 342)· φ. 30, Σχολικά, 6.8.1830 (ΔΑΣΚ, τ. Β', σ. 1221).

21. ΓΕΕ, φ. 58 (24.8.1829), σ. 237· ΔΑΣΚ, τ. Γ', σ. 2103. Λ. Βελέλης, *Ο Καποδίστριας ως θεμελιωτής της δημοτικής εκπαιδεύσεως*, εκδ. "Ι. Ν. Σιδέρης", Αθήναι 1908, σ. 103.

22. Τ. Αθ. Γριτσόπουλος, *Ιστορία της Τριπολιτσάς*, τ. Β', Αθήνα 1976, σ. 380.

23. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 49, Σχολικά, 22.5.1832.

24. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 35, Σχολικά, 16.1.1831· φ. 38, Σχολικά, 10.4.1831, κ.α. Στο πρωτόκολλο εισερχομένων της Γραμματείας υπάρχει καταγραφή [αρ. 355/19.12.1829] σύμφωνα με την οποία ζητείται η άδεια να επισκευασθεί άλλη εθνική οικία από εκείνη που είχε εγκριθεί. Δεν είναι γνωστό τι έγινε τελικά.

των τοπικών οργάνων και η ισχύς επιβολής δεν αρκούν για την είσπραξη των χρεωστούμενων ζητείται η επέμβαση της κεντρικής εξουσίας[25]. Το βάρος της θεσμικής πίεσης ελπίζεται ότι θα καταστήσει συνεπέστερους τους χρεωφειλέτες. Επιδιορθωτικές εργασίες δε γίνονταν μόνο σε κτίρια άλλης αρχικά χρήσης αλλά και σε σχολεία που ήδη υπήρχαν (π.χ. στην Κέα[26], Σύρο[27], Άνδρο[28]). Μια εξειδικευμένη περίπτωση είναι οι φθορές οι οποίες προκλήθηκαν από σεισμούς στο αλληλοδιδακτικό της Ναυπάκτου[29]. Η Γραμματεία φαίνεται ότι επιλήφθηκε του ζητήματος και διέταξε τα δέοντα.

Καποδίστριας και Χρυσόγελος υπογράφουν πράξη της κυβέρνησης, με την οποία αναδέχονται και επιβραβεύουν το σκοπό του Ν. Μπαρπαδήμου να ανορθώσει με δαπάνη του "την οποίαν ο ίδιος ανήγειρε προ χρόνων σχολήν" στην Ανδρίτσαινα. Ο Κυβερνήτης και ο υπουργός του θεωρούν απαραίτητο να προηγηθεί της επιχείρησης του όλου έργου η κατάθεση και έγκριση σχεδίου, επειδή θεωρούν πρωταρχικό μέλημα του κράτους τις προγραμματισμένες ενέργειες. Ο Δ. Σταυρίδης είναι εκείνος που τροποποίησε και διαρρύθμισε την κύρια αίθουσα του κτίσματος. Οι επισκευές έγιναν τμηματικά[30]. Σημαντική είναι και η μελέτη του ίδιου επιστήμονα-τεχνικού για τα εθνικά σπίτια Αλή Κ(Ζ)ατρόπουλου και Μουσταφά Περδικάρη προκειμένου να βρουν σχολική στέγη τα παιδιά του Λεονταρίου[31]. Πρόκειται όμως για λύσεις ανάγκης. Περισσότερο βάρος δίνεται στην κατασκευή νέων κτιρίων.

Η ανέγερση σχολικών κτιρίων

Ο αρχιτεκτονικός σχεδιασμός και ο μηχανικός προγραμματισμός της ανέγερσης σχολικών κτιρίων στην περίπτωση των αλληλοδιδακτηρίων ήταν καθορισμένος έτσι ώστε οι μαθητές να αντιδρούν θετικότερα στα σχολικά ζητούμενα[32]. Το "Εγχειρίδιο δια τ' αλληλοδιδακτικά σχολεία" αρχίζει κάνοντας λεπτομερέστατο λόγο "περί του κτιρίου και των εν αυτώ πραγμάτων".Στην πρώτη μόνο παράγραφο υπάρχουν τρείς προστακτικές εκφράσεις και άλλη μια δεσμευτικά συμβουλευτική. Η συνέχεια είναι ανάλογη. Στις 10 Απριλίου 1829 ψηφίζονται τα μέτρα για την επισκευή και ανοικοδόμηση των δημοσίων

25. Βλ. για το σχολείο Σοπωτού: ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 34, Σχολικά, 8.12.1830.

26. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 24, Σχολικά, 17.2.1830.

27. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 30, Σχολικά, 11.8.1830.

28. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 41, Σχολικά, 6.7.1831.

29. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 45, Σχολικά, 20.11.1831.

30. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 27, Σχολικά, 7.5.1830· φ. 28, Σχολικά, 2.7.1830. ΓΕΕ, φ. 43 (4.6.1830), σ. 266· αριθμ. πράξης 758. Βλ. Μ. Καρδαμίτση - Αδάμη και Μ. Κολυβά - Καραλέκα, "Οι πρώτοι τεχνικοί του Νεότερου Ελληνικού κράτους" *ΔΕΣΝΠΓΠ*, Αθήνα 1980, σ. 5-6. Ελ. Μπελιά, "Στέγαση σχολείων Αρκαδίας επί Καποδίστρια", *Πρακτικά Β' Τοπικού Συνεδρίου Αρκαδικών Σπουδών*, Αθήνα 1990, σ. 521.

31. ΔΑΣΚ, τ. Γ', σ. 1340-1341.

32. Για τις ψυχοκοινωνιολογικές έννοιες και τις μεθόδους στο σχεδιασμό και την αξιολόγηση του σχολείου βλ. το ομότιτλο άρθρο του Α. Β. Μάζη, στα *Αρχιτεκτονικά Θέματα* 13 (1979), σ. 169-173.

και ιδιωτικών κτιρίων[33], ενώ με το Δ. 735/11 5.1830 διατάσσονται οι σχολικοί έφοροι να αναφέρονται στην κυβέρνηση για τα σχολικά κτιριακά θέματα.

Κτίρια μεγάλης χωρητικότητας και ειδικής διαρρύθμισης, τα οποία θα κάλυπταν τη στέγαση αλληλοδιδακτικού και ελληνικού σχολείου μαζί, άρχισαν να οικοδομούνται αλλά το φαινόμενο δεν είχε λάβει καθολικές διαστάσεις. Για παράδειγμα, στα Καλάβρυτα με την έγκριση της κυβέρνησης επρόκειτο να αναληφθεί μια τέτοια προσπάθεια στο οικόπεδο της κατερειπωμένης ελληνικής σχολής[34]. Ο Δ. Σταυρίδης σχεδίασε την ελληνοαλληλοδιδακτική σχολή του Λεωνιδίου[35] ενώ οι ηγούμενοι δέκα μονών Ξηρομέρου, Βάλτου και Βόνιστας συνεισέφεραν για την κοινή οικοδομή[36]. Στον Αγ. Πέτρο ο μηχανικός Δ. Σταυρίδης εκπονώντας το σχέδιο (1830) της ελληνοαλληλοδιδακτικής σχολής προνόησε να υπάρχουν δύο χωριστά προαύλια[37].

Ακόμη κι όταν τα σχολεία στεγάζονται σε υπάρχοντες χώρους, το πνεύμα της προσωρινότητας διατρέχει τη σκέψη των ανθρώπων[38]. Προσπάθειες που στηρίχθηκαν σε λανθασμένες εκτιμήσεις και προϋπολογισμούς ανεδαφικούς οδήγησαν σε ημιτελείς οικοδομές, όπως το 1828 στη Δημητσάνα[39]. Οι χρηματοοικονομικές πηγές, οι ποικίλες παροχές του κράτους (σχέδια, χορηγίες, παραχώρηση εθνικής γης[40]) και η πολύμορφη συμβολή των πολιτών (εισφορές, δωρεές, παραχωρήσεις[41], προσωπική εργασία) οριοθετούν κατά περίπτωση καταστάσεις.

Η λήψη της απόφασης ανέγερσης του κτιρίου, ο εντοπισμός του χώρου και η εξεύρεση πόρων ανήκαν στην τοπική κοινωνία, δεδομένου ότι η σύσταση σχολείου ισοδυναμούσε πολλές φορές στη συνείδηση της κοινής γνώμης με την ανάγκη οικοδόμησης εκπαιδευτηρίου. Σημειώνεται ότι όχι μόνο οι άνδρες του Πραστού αλλά και οι γυναίκες συνέδραμαν με καταβολή από το υστέρημά τους[42]. Ο Κ. Μεταξάς εν όψει της μετακίνησης των κατοί-

---

33. Ι. Τραυλός - Αγγελ. Κόκκου, "Πολεοδομία και αρχιτεκτονική", *ΙΕΕ*, τ. ΙΓ', Αθήνα 1977, σ. 520.

34. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 36, Σχολικά, 15.2.1831 (ΔΑΣΚ, τ. Γ', σ. 1702-1704)· 21.2.1831 (ΔΑΣΚ, τ. Γ', σ. 1721-1722).

35. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 29, Σχολικά, 18.7.1830.

36. Λ. Βελέλης, *Ο Καποδίστριας*... ό.π., σ. 102.

37. Ελ. Μπελιά, "Στέγαση σχολείων Αρκαδίας... ό.π., σ. 522.

38. Βλ. και τις απόψεις των δημογερόντων Καστρίου Κυνουρίας στα ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 21, Σχολικά, 16.11.1829.

39. Ελ. Μπελιά, "Στέγαση σχολείων...", ό.π., σ. 519.

40. ΓΑΚ, Υπουργ Θρησκείας, φ. 39, Σχολικά, 24.5.1831.

41. Ειδικός λόγος είναι δυνατό να γίνει για τον υποπρόξενο της Γαλλίας στη Μήλο Louis Brest, ένα πρόσωπο για πολλούς αμφιλεγόμενο. Ο Brest συνεισέφερε για τη σύσταση σχολείων Μήλου και Κιμώλου, όπου δώρισε και προνομιούχο οικόπεδο. Ο Μπρεστ, πέρα από το ότι είναι ουσιαστικά διπλωματικός υπάλληλος ευρωπαϊκού κράτους, το 1823 είχε μάλλον προβεί σε φιλότουρκες ενέργειες. Η στάση του μπορεί να ενέχει και το πνεύμα της επίδειξης πατριωτικού φρονήματος [Χ. Μπαμπούνης, *Η Μήλος*, ΕΦΑ, 1993, σ. 47. Πβ. Γρ. Μπελιβανάκης "Το τουρκικό προξενείο στη Μήλο το 1861· φιλελληνικές ενέργειες του Λουή Μπρεστ", εφ. *Μήλος*, φ. 173 (31.12.1992), σ. 3].

42. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 35, Σχολικά, 17.1.1831· ΔΑΣΚ, τ. Γ', σ. 1614.

κων του Μαλανδρίνου στην παραλία προωθεί την αποστολή αρχιτέκτονα και χρημάτων για το σχολείο[43]. Η άμιλλα κατά κανόνα για τα σχολεία κατευθύνει τις ενέργειες των πολιτών στις πόλεις και στις επαρχίες του ελληνικού κράτους ενώ η κυβέρνηση δυσανασχετεί με παρουσιαζόμενες καθυστερήσεις[44].

Η οικοδόμηση του σχολείου έπρεπε να εγκριθεί από την κεντρική εξουσία η οποία έθετε κυρίως ως προϋποθέσεις την ενημέρωσή της όσον αφορά τα υπάρχοντα τοπικά μέσα, το εύρος του μαθητικού δυναμικού και την εκπόνηση σχεδίου. Στα έγγραφα συναντώνται περιπτώσεις, όπου Διοικητές επαρχιών εκτιμώντας ότι η προσωρινή στέγαση δεν αρκεί για τους πολυπληθείς μαθητές απευθύνονται στη Γραμματεία υποβάλλοντας το αίτημα της κατασκευής σχολείου[45]. Η Γραμματεία καταθέτει εν τέλει στη βούληση της Κυβέρνησης αυτές τις αιτήσεις συνοδεύοντάς τις κα με τη σχετική εισήγηση, όταν της ζητηθεί[46].

Το σκεπτικό της όλης διαδικασίας στηρίζεται στο στόχο της ομοιομορφίας, την αποφυγή άκαιρων ενεργειών και στη σύμμετρη με τις ανάγκες και πόρους έκταση των οικοδομών. Η Γραμματεία δε δέχεται αιτήματα που παρακάμπτουν την ιεραρχική οδό και απαιτεί την κανονική επανυποβολή τους[47], επειδή η άγνοια ή η προσωπολη̃ψία υπονομεύουν την παγίωση της έννοιας του κράτους. Η έγκαιρη σύσταση των σχολικών επιτροπών είναι συνυφασμένη με την ταχύτερη αποπεράτωση των σχολικών κτιρίων. Οι επίτροποι συχνά αποκαλούνται τιμητικά διευθυντές και επιστάτες της οικοδομής. Σχεδόν προσωποπαγής είναι η περίπτωση του Ανδρούτσου Σπανού, ο οποίος διόρισε επιστάτη της οικοδομής του σχολείου στη Ράχοβα το διδάσκαλο Νικηφόρο Παμπούκη. Το έργο των σχολικών επιτροπών ενισχύεται από τους διοικητές και τοποτηρητές. Οι πρωτοβουλίες στη διεύρυνση των εκούσιων συνεισφορών των πολιτών, η υπογραφή συμφωνητικών ανέγερσης[48] η αρωγή στην εξασφάλιση σταθερών πόρων και η διαβίβαση των προτάσεων στις προϊστάμενες κρατικές αρχές το αποδεικνύουν[49].

Οι δαπάνες για το κτίσιμο των σχολείων ήταν ανάλογες των οικονομικών δυνατοτήτων. Στις γενναίες χειρονομίες των πολιτών συγκαταλέγεται και η κίνηση του Αιγινίτη Μ. Μαλλοκάη που αφιέρωσε στο δημόσιο σχολείο της πατρίδας του το παράλιο εργαστή-

---

43. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 26, Σχολικά, 24.4.1830.

44. ΓΕΕ, φ. 10 (7.2.1831), σ. 45.

45. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 28, Σχολικά, 8.6.1830· ΔΑΣΚ, τ. Γ', σ. 1010-1011.

46. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 31, Σχολικά, 5.9.1830.

47. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 25, Σχολικά, 10.3.1830.

48. Βλ. το συμφωνητικό ανέγερσης του σχολικού κτιρίου στο Άργος [ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 28, Σχολικά, 9.6.1830] Συμφωνητικά με τους μαστόρους και τους εμπειροτεχνίτες υπογράφουν, επίσης, οι αρχιτέκτονες, οι σχολικοί επίτροποι και οι δημογέροντες.

49. Χρήματα διοχετεύονται στις σχολικές κτιριακές ανάγκες της Στερεάς από μια μάλλον απροσδόκητη πηγή. Οι πρόκριτοι, που προσκλήθηκαν από τον Κ. Μεταξά να μοιράσουν τα πρώτα χρηματικά βοηθήματα (5.000 τάληρα), έκριναν ότι ήταν ελάχιστα και αρνήθηκαν να τα μερίσουν Έτσι διατέθηκαν για το κτίσιμο οκτώ αλληλοδιδακτικών σχολείων (Γαλαξειδίου, Σαλαμίνας, Σαλώνων, Λεβαδειάς, Λιδωρικίου, Ράχωβας, Μαλανδρίνου, Ταλαντίου) και τη θεμελίωση ακόμη δύο, στα Μέγαρα και τη Θήβα [ΓΕΕ, φ. 52 (11.7.1831), σ. Βλ. και Χρ. Λούκος, *Η αντιπολίτευση*... ό.π., σ. 163].

ριό του "μετά των επ' αυτού οικημάτων"[50]. Αντίθετα, στις Σπέτσες ο Αθ. Ανδρέου ζητά να εκτιμηθεί το οικόπεδό του και να αποζημιωθεί, επειδή οι δημογέροντες άρχιζαν να κατασκευάζουν σ' αυτό σχολή[51]. Παράλληλα, η εξόφληση οφειλομένων ομολογιών δε φαίνεται να δίνει διέξοδο[52], αφού η άμεση εξαργύρωσή τους αναμενόταν να δημιουργήσει κοινωνικά προβλήματα. Γιαυτό ίσως και ο Καποδίστριας σκεπτόταν πολύ αν έπρεπε να εκδώσει τη σχετική διαταγή.

Άδεια της Γραμματείας απαιτείται για την προκήρυξη δημοπρασίας ή την επανάληψή της όταν η προσφερόμενη από τους τεχνίτες τιμή υπερβαίνει τον προϋπολογισμό έργου[53]. Οι περιφερειακοί κρατικοί αξιωματούχοι μετά τη διεξαγωγή των δημοπρασιών αναμένουν από την Κυβέρνηση την κατακύρωση του διαγωνισμού. Η Γραμματεία παρακολουθεί το ζήτημα της έκδοσης των χρηματικών εντολών[54], προσκαλεί τις κεντρικές οικονομικές υπηρεσίες να πιστώσουν σχετικά τις μερίδες διαχείρισης των χρημάτων[55], αποστέλλει τις συναλλαγματικές στους διοικητές[56] που υποβάλλουν αποδεικτικό παραλαβής τους[57] και ελέγχει τον ισολογισμό των εμβασμάτων της Επιτροπής Οικονομίας με τις πληρωμές των εξόδων[58]. Σημειώνεται ότι ακόμη και λογαριασμοί που διευθύνονται στην επί της Οικονομίας Επιτροπή διαβιβάζονται στη Γραμματεία Ε. και Δ.Ε. επειδή η επεξεργασία τους ανήκει στις αρμοδιότητές της. Μετά την επικύρωσή τους οι λογαριασμοί επιστρέφονται στις οικονομικές υπηρεσίες[59].

Η αποστολή από την κυβέρνηση αρχιτέκτονα σε μέρη στα οποία επρόκειτο να κατασκευασθούν σχολικά κτίρια συνιστά ένα από τα τελευταία στάδια προετοιμασίας του έργου. Ο αρχιτέκτονας εκπονούσε το σχέδιο και προϋπολόγιζε τα έξοδα. Το σχέδιο προωθείτο στη Γραμματεία και από εκεί επιστρεφόταν με την έγκριση της ανέγερσης του διδακτηρίου. Του κανόνα αυτού παρατηρήθηκαν και εξαιρέσεις. Στην Αλωνίσταινα, για παράδειγμα, όπου η οικοδομή ήταν συγκριτικά μικρή, κρίθηκε από τη Γραμματεία προσφορότερο να αποσταλεί έτοιμο σχέδιο και όχι ο αρχιτέκτονας[60]. Η ανάγκη εξοικονόμησης χρόνου, περιστολής δαπανών[61] και το επείγον άλλων ενεργειών οδηγεί και σε προγραμματισμένες λύσεις αυτής της μορφής.

---

50. ΓΕΕ, φ. 31 (2.5.1828), σ.130.

51. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 34, Σχολικά, 11.12.1830.

52. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 29, Σχολικά, 13.7.1830 (ΔΑΣΚ, τ. Β', σ. 1125-1126)· φ. 37, Σχολικά, 3.3.1831 (ΔΑΣΚ, τ. Γ', σ. 1749-1750).

53. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 32, Σχολικά, 16.10.1830· φ. 33, Σχολικά, 7.11.1830.

54. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 36, Σχολικά, 9.2.1831.

55. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 45, Σχολικά, 22.11.1831.

56. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 36, Σχολικά, 10.2.1831.

57. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 36, Σχολικά, 7.2..1831.

58. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 34, Σχολικά, 20.12.1830.

59. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 40, Διάφορα, 22.6.1831.

60. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 39, Σχολικά, 14.5.1831· ΔΑΣΚ, τ. Γ', σ. 1873.

61. Η μείωση των δαπανών εξασφαλίζεται και με τη συγκράτηση των εξόδων κίνησης των μηχανικών [ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 27, Σχολικά, 24.5.1830· φ. 33, Σχολικά, 19.11.1830· φ. 38, Σχολικά, 7.4.1831].

Οι μελέτες και ενέργειες των επιστημόνων αρχιτεκτόνων κατοχυρώνονται θεσμικά με κυβερνητική απόφαση η οποία υπαγορεύει τον έλεγχο του κράτους σε κάθε οικοδομική εργασία "πολεμικών ή πολιτικών κτηρίων" και υλοποιείται με τη συγκρότηση του Σώματος "των επί της οχυρωματοποιΐας και αρχιτεκτονικής αξιωματικών". Ο υπολοχαγός Δ. Σταυρίδης[62] και ο λοχαγός Debeau ανήκουν σ' αυτό το σώμα. Θετική κρίνεται και η προσφορά των μελών της Γαλλικής Αποστολής Audoy, Adubard κ.α.. Στη Στερεά Ελλάδα δραστηριοποιείται ο αξιωματικός Α. Κάλανδρος. Ο Κ. Μεταξάς τον Οκτώβριο του 1831 διαβεβαίωσε την προϊστάμενη στρατιωτική αρχή του Κάλανδρου, ότι ο αρχιτέκτονας - μηχανικός είχε επωμισθεί τις δοσοληψίες και την εκτέλεση των σχολικών οικοδομών κατά τα σχέδια που επεξεργάσθηκε, παράλληλα, δε, επιστατούσε στις πολεοδομικές ρυθμίσεις Σαλώνων, Θήβας και Λειβαδιάς[63].

Διακεκριμένη θέση επιφυλάσσεται στους αρχιτέκτονες Σταμ. Κλεάνθη και Ed. Schaubert, μαθητές της Ακαδημίας του Βερολίνου, οι οποίοι διορίζονται αρχιτέκτονες της κυβέρνησης με το υπ. αρ. 1685/15.6.1830 διάταγμα. Ο Κλεάνθης και ο Schaubert, επίσης, καλούνται να διδάξουν στοιχεία αρχιτεκτονικής σε παιδιά του Ορφανοτροφείου[64]. Κρίση στις σχέσεις τους με το Μουστοξύδη εκδηλώθηκε το Μάιο του 1831. Ο διευθυντής των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων της Αίγινας τους προσήψε σχεδόν τη μομφή της αργομισθίας[65]. Είναι πολύ πιθανό η Γραμματεία να κατέβαλε προσπάθεια να ηρεμήσουν τα πνεύματα, αφού τον επόμενο μήνα διατάχθηκε ο Μουστοξύδης να αποστείλει τον Κλεάνθη να επιβλέψει σχολικές οικοδομές στην Αχαΐα[66]. Εργοδοτικά καθήκοντα ανατίθενται και σε διδασκάλους για τους οποίους συγκεντρώνονται ικανές αποδείξεις ότι είναι σε θέση να τα φέρουν σε πέρας (π.χ. Θεοφ. Λουλούδης[67], Π. Μπούας[68]).

Είναι αρχειακά διαπιστωμένη η παρακολούθηση από το κράτος της εξέλιξης των οικοδομικών εργασιών, ιδιαίτερα όταν αναφύονται ζητήματα. Συνήθως θέματα χρήσης πρώτων υλών, σταδιακής πληρωμής των εργατών, αποστολής χρημάτων ή υπέρβασης των υποθετικών λογαριασμών αναφέρονται στη Γραμματεία και τον Κυβερνήτη, απ' όπου ζητούνται εντολές[69]. Απόλυτα επιτιμητική είναι η Γραμματεία όταν ελέγχει κακοτεχνίες και παραβάσεις των συμβολαίων έργου. Η αποκατάσταση των αδικαιολόγητων ζη-

---

62. Ο Δ. Σταυρίδης παραιτείται το Μάϊο του 1831 [Πρόχειρον Πρωτόκολλον των εισερχομένων του Κυβερνήτου, αρ. 2827/25.5.1831].

63. ΓΑΚ, Γραμματεία Στρατιωτικών, φ. 117, 21.8.1831.

64. ΓΕΕ, φ. (6.8.1830), σ. 254. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 29, Σχολικά, 17.7.1830.

65. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 39, Σχολικά, 19.5.1831· ΔΑΣΚ, τ. Γ', σ. 1876.

66. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 40, Σχολικά, 15.6.1831.

67. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 21, Σχολικά, 13.11.1829.

68. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 24, Σχολικά, 6.2.1830.

69. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 20, Σχολικά, 18.10.1829· φ. 39, Σχολικά, 4.5.1831. Τ. Γριτσόπουλος, *Ιστορία της Τριπολιτσάς*... ό.π., σ. 382-383. Μια εντολή κοινωνικού περιεχομένου είναι να εναλάσσονται καθημερινά στη μεταφορά της ύλης για το κτίσιμο του αλληλοδιδακτικού της Τρίπολης πενήντα πτωχοί κάτοικοι ώστε να κερδίζουν κάποια χρήματα (Τ. Γριτσόπουλος, ό.π., σ. 381).

μιών επιβάλλεται[70]. Την αποπεράτωση του διδακτηρίου συνοδεύουν η αναγγελία του γεγονότος στην Κυβέρνηση και η έκφραση των ευχαριστιών των πολιτών[71].

Στον "Οδηγό της Αλληλοδιδακτικής" συμπεριλήφθηκε από το συγγραφέα της λεπτομερέστατος πίνακας με τις αναλογικές διαστάσεις του διδακτηρίου, τον αριθμό και μήκος θρανίων και γραφείων, τους καθήμενους μαθητές σε κάθε θρανίο και τα ημικύκλια[72]. Τα στοιχεία αυτά δεν ακολουθήθηκαν πάντοτε στα νεόδμητα διδακτήρια[73], γιατί στην κατασκευή τους υπεισήλθαν και άλλοι παράγοντες, όπως χωροταξικές παράμετροι, η φύση των οικοπέδων, οι κλιματολογικές συνθήκες, τα διαθέσιμα ποσά, ίσως και πιέσεις από τοπικούς παράγοντες. Όλα αυτά δυσκόλευαν την εργασία των αρχιτεκτόνων[74]. Η προτίμηση της ανέγερσης των σχολικών κτιρίων, κατά τον Οδηγό, σε τόπο "παράμερον των πολυπληθεστέρων γειτονιών" εξασφάλιζε λιγότερη ηχορύπανση, υποτίθεται ότι απομάκρυνε ηθικούς περισπασμούς αλλά και δημιουργούσε και μια ιδιαίτερη, μια κλειστού τύπου ατμόσφαιρα μάθησης[75]. Ωστόσο στην Ελλάδα η ρήτρα αυτή της απομόνωσης δεν κρατήθηκε μειώνοντας, κατά τη γνώμη μου, τη σχολική καθυπόταξη.

Όταν το σχολείο εξυπηρετούσε πολλά χωριά ταυτόχρονα, η ανέγερσή του στο κεντρικότερο και πολυπληθέστερο ενδεικνυόταν. Η ωφελιμότητα από ανάλογες αποφάσεις αναμενόταν να αποδειχθεί στη Δρυμαλιά της Νάξου, στην Πολοβίτσα Λακεδαίμονος, στη Μεσσήνη (Νησί), στο Κεφαλόβρυσο της επαρχίας Αποκούρου. Η εκκλησία ως ορθόδοξο χριστιανικό σύμβολο και το σχολείο ως μορφωτικό σύμβολο συνήθως γειτνιάζουν και κατά κανόνα δεσπόζουν στον οικιστικό χώρο[76]. Στην Ελλάδα η θρησκευτικότητα έχει άλλη διάσταση από τη Δυτική Ευρώπη και γι' αυτό δεν ήταν επιθυμητή η πολεοδομική αποστασιοποίηση αυτών των δύο ιδρυμάτων.

Ο εντοπισμός προβλημάτων υγιεινής σε σχολικούς χώρους κατά την εξεταζόμενη περίοδο δεν είναι σπάνιος. Η στενότητα του χώρου κυρίως παλαιότερων κτιρίων είναι επιζήμια γενικά για την υγεία των μικρών μαθητών[77]. Παράγοντες που έχρηζαν, επίσης,

---

70. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 30, Σχολικά, 31.8.1830: Η Γραμματεία προς το Διοικητικό Τοποτηρητή Άργους.

71. Βλ. για παράδειγμα την έκφραση της ευγνωμοσύνης του Ηλιουπόλεως Ανθίμου, των δημογερόντων και των προεστών Κρανιδίου (ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 25, Σχολικά, 29.3.1830).

72. Ι. Π. Κοκκώνης, Εγχειρίδιον δια τα αλληλοδιδακτικά σχολεία ή Οδηγός της αλληλοδιδακτικής μεθόδου... υπό Σαραζίνου, Αίγινα 1830, σ. 122.

73. Βλ. και Δ. Κ. Μαυροσκούφης, *Εκπαίδευση και εκπαιδευτική πολιτική 1821-1832*, εκδ. "Ενυάλειο Κληροδότημα", Θεσσαλονίκη 1996, σ. 275.

74. Ελ. Φέσσα - Εμμανουήλ, *Κτίρια για δημόσια χρήση στη Νεότερη Ελλάδα* εκδ. "Παπασωτηρίου", Αθήνα 1993, σ. 15.

75. Ιωσ. Σολομών, *Εξουσία και τάξη*... ό.π., σ. 85-86. Αν. Κοντονή, *Το νεοελληνικό σχολείο και ο πολιτικός ρόλος των παιδαγωγικών συστημάτων*, εκδ. "Κριτική", Αθήνα 1997, σ. 101-103.

76. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 21, Σχολικά, 8 και 20.11.1829· φ. 31, Σχολικά, 27.9.1830· φ. 39, Σχολικά, 1831 στο ΔΑΣΚ, τ. Γ', σ. 1886. Βλ. και Ιωσ. Σολομών, *Εξουσία και τάξη*... ό.π., σ. 87.

77. Για παράδειγμα, στην Τρίπολη (ΔΑΣΚ, τ. Β', σ. 897) στο Καμάρι της Μικρομάνης (ΔΑΣΚ, τ. Β', σ. 1011) και στη Σκιάθο (ΔΑΣΚ, τ. Β', σ. 1206).

αντιμετώπισης ήταν η υγρασία και η ομίχλη[78]. Στη Ράχοβα η δυσμένεια των κλιματολογικών συνθηκών το χειμώνα δυσκόλευε υπέρμετρα τη λειτουργία του σχολείου. Έτσι, καταπείθεται ο Ανδρούτσος Σπανός να χρηματοδοτήσει στην Ακράτα σχολική εγκατάσταση με την προϋπόθεση "να μένη αιωνίως και εισακούεται ενωμένη με την εν Ραχόβη σχολήν"[79].

Η ρυπαρότητα, εξάλλου, του σχολικού χώρου στη Μεθώνη προκαλεί την επίπληξη των εφόρων εκ μέρους του Διοικητή των Μεσσηνιακών Φρουρίων Δ. Κ. Βυζάντιου[80], ενώ η Γραμματεία με πολύ αυστηρό τόνο διατάσσει τον αλληλοδιδάσκαλο Γ. Κοντοπούλη να εμποδίσει τους Κορίνθιους να αφήνουν τα υποζύγιά τους στην περιοχή του σχολείου, επειδή οι μαθητές είναι έκθετοι στην ακαθαρσία και δυσωδία[81]. Το κράτος, δηλαδή, επιχειρεί να διασφαλίσει το σχολικό πληθυσμό από ασθένειες και μόλυνση του περιβάλλοντος. Διατάραξη των συνθηκών υγείας επιφέρει η ροή υδάτων στους δρόμους πόλεων και σε διδακτήρια (π.χ. στο αλληλοδιδακτικό της Μικρομάνης[82]) καθώς και η έλλειψη του πόσιμου νερού (Λεωνίδιο[83], Σαλαμίνα[84], Λειβάρτζι[85]). Η πρόταση του Διοικητή Πατρών Α. Αξιώτη να διοριστούν στο σχολείο του επιστάτες "προνοούντες δια την καθαριότητα και ευταξίαν"[86], εξαιτίας της γνωστής αχρηματίας δε θα μπορούσε να έχει καθολικότερη εφαρμογή.

---

78. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 29, Σχολικά, Σκόπελος 31.7.1830· φ. 36, Σχολικά, Βοστίτσα 9.2.1831.
79. Χ. Μπαμπούνης, "Η παιδεία στην επαρχία Καλαβρύτων, ό.π., σ. 182.
80. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 40, Σχολικά, 24.6.1831.
81. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 27, Σχολικά, 13.5.1830.
82. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 35, Σχολικά, 15.1.1831· ΔΑΣΚ, τ. Γ', σ. 1610.
83. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 29, Σχολικά, 18.7.1830.
84. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 37, Σχολικά, 3 και 11.3.1831.
85. Χ. Μπαμπούνης, "Η παιδεία στην επαρχία Καλαβρύτων...", ό.π., σ. 167.
86. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 29, Σχολικά, 16.7.1830· ΔΑΣΚ, τ. Β', σ. 1164.

4
ΔΙΑΡΚΕΙΑ ΚΑΙ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ ΣΠΟΥΔΩΝ

Ημέρες εργασίας, διακοπές και ημέρες αργίας

Σχολικό έτος, όπως εννοείται σήμερα στην εκπαιδευτική πρακτική, δεν υπήρχε. Τη θέση αυτή ενισχύει και το γεγονός ότι δεν συναντώνται χρονικοί περιορισμοί στην εγγραφή των μαθητών ούτε συγκεκριμένος χρόνος σύστασης και αρχής της λειτουργίας των σχολείων. Στις αρχές Ιανουαρίου του 1830 εισέρχεται στην τελική φάση το ζήτημα καθορισμού των αργιών και διακοπών στα σχολεία. Με το διάταγμα 353/16.1.1830 που υπογράφουν Καποδίστριας και Χρυσόγελος καθορίζονται οι ημέρες διακοπών των σχολείων οι οποίες, εκτός από τις Κυριακές δεσποτικές, θεομητορικές και αγιωνυμικές[1] είναι συνολικά τριανταοκτώ και άλλες δύο μετά τις εξετάσεις[2]. Η κυβέρνηση στην προοπτική της ομοιομορφίας, της αύξησης του εργάσιμου χρόνου και της προαγωγής της ωρίμανσης των μαθητών θέσπισε θρησκευτικοκεντρικό πρόγραμμα του αξιοποιήσιμου σχολικού χρόνου[3]. Είναι, δηλαδή, διάχυτη η διάθεση να συνδεθεί η σχολική λειτουργία με το στοιχείο της πίστης, τις συνήθειες και έθιμα, ώστε παραδοσιακά χαρακτηριστικά να λαμβάνουν τη θέση τους στη δομή και συγκρότηση του χαρακτήρα του παιδιού.

Πλήρης απομάκρυνση των μαθητών από τα σχολεία δεν προβλέπεται. Ακόμη και οι διακοπές (20 Ιουλίου - 1 Σεπτεμβρίου) κινούνται στη λογική της ημιαπασχόλησης[4], αφού "γίνεται η συνήθης παράδοσις των μαθημάτων έως το μεσημέριον". Όλες τις υπόλοιπες ημέρες οι καθαρά εργάσιμες ώρες είναι έξι εξηντάλεπτες κατανεμημένες κατά το ήμισυ σε πρωϊνά - απογευματινά, έτσι ώστε και με το χρόνο που απαιτείται για την προσέλευση -

---

1. ΓΕΕ, φ. 10 (1.2.1830), σ. 37-38.

2. Ελ. Μπελιά, *Η εκπαίδευσις εις την Λακωνίαν και Μεσσηνίαν κατά την καποδιστριακήν περίοδον (1828-1832)*, Αθήναι 1970, σ. 90. Ελ. Κούκκου, *Ο Καποδίστριας και η Παιδεία (1827-1832). Β'. Τα εκπαιδευτικά ιδρύματα της Αιγίνης*, Αθήναι 1972, σ. 48-49. Γ. Ρηγόπουλος, *Το μάθημα των Θρησκευτικών στην Α/θμιο Εκπαίδευση*, Αθήνα 1990, σ. 18-19.

3. Στο άρθρο β' του διατάγματος ορίζεται: "Τας λοιπάς εορτασίμους ημέρας, τας μη σημειουμένας ενταύθα, μετά την απόλυσιν της ιεράς λειτουργίας συνέρχονται οι μαθηταί εις το σχολείον, και μετά την εξήγησιν του ιερού ευαγγελίου και του αποστόλου της ημέρας γίνεται η συνήθης παράδοσις...".

Διαφορετική γενικά εικόνα παρουσιάζει το σημερινό πλαίσιο διακοπών-αργιών των δημοτικών σχολείων: "Διδασκαλία μαθημάτων δεν διεξάγεται και εξετάσεις δεν διενεργούνται κατά τας ακολούθους χρονικάς περιόδους του σχολικού έτους, καλουμένας διακοπάς: α) Διακοπαί Χριστουγέννων, από 24ης Δεκεμβρίου μέχρι και της 7ης Ιανουαρίου. β) Διακοπαί Πάσχα, από της Μεγάλης Δευτέρας μέχρι της Κυριακής του Θωμά". <Ημέρες αργίας> ορίζονται: α) Άπασαι αι Κυριακαί, β) αι θρησκευτικαί εορταί των Τριών Ιεραρχών και του Αγίου Πνεύματος, γ) αι εθνικαί επέτειοι της 28ης Οκτωβρίου και 25ης Μαρτίου, δ) η Καθαρά Δευτέρα, ε) η 1η Μαΐου και ς) η κατά τας κειμένας διατάξεις ημέρα αργίας δια την έδραν εκάστου σχολείου λόγω τακτικής θρησκευτικής ή εθνικής εορτής.[Π. Δ. 104/1979, κεφ. Α, άρθρο 2].

4. Πβ. και J. Scheveling, "Διακοπαί, σχολικαί", *ΜΠΕ* 2 (1967), σ. 111.

αποχώρηση μαθητών, εξέταση της καθαριότητας των μαθητών και άλλες κατά περίπτωση ανατιθέμενες εργασίες να μειώνεται δραστικά ο ελεύθερος χρόνος[5]. Βρισκόμαστε ίσως ενώπιον προδρομικής μορφής του ολοήμερου σχολείου με τη διαφορά ότι σήμερα η απογευματινή απασχόληση των μαθητών διευκολύνει τη διεκπεραίωση επαγγελματικών ευθυνών των γονέων, ενώ τότε (κυρίως στις αγροτικές περιοχές) μάλλον δεν την προήγαγε. Εκπορεύεται, όμως, από τη βούληση ελέγχου των παιδικών δραστηριοτήτων, άσκησης της εργατικότητάς τους και απομάκρυνσης κατά το πνεύμα της εποχής , των κοινωνικών κινδύνων[6].

Η προσφορά των γνώσεων

Μαθήματα

Στα αλληλοδιδακτικά δόθηκε εντολή να εφαρμοστούν οι επιταγές του Οδηγού του Σαραζίνου υπό τη μορφή ενός αναλυτικού προγράμματος, εάν έτσι εκληφθεί η διάταξη των μαθημάτων, η ύλη κατά κλάσεις και η ανάπτυξη δραστηριοτήτων των μαθητών[7]. Με τον τρόπο αυτό περιορίζονται οι ιδιαιτερότητες των διδασκόντων και προσφέρεται η γνώση περισσότερο ενιαία στους νέους ανθρώπους. Έξι ήταν τα κύρια προσφερόμενα μαθήματα: Γραφή, Ανάγνωση, Αριθμητική, Χριστιανική Διδασκαλία, Γραμμική Ιχνογραφία και Γραμματική. Η Γραφή που είχε σκοπό να ασκήσει τα παιδιά στο "απεικόνισμα των γραμμάτων" συντελούσε και "εις κατάληψιν του μηχανισμού της αναγνώσεως"[8]. Η μέθοδος ξεκινώντας από το αλφάβητο φιλοδοξούσε να οδηγήσει στην ταχεία ανάγνωση των περιόδων ενός κειμένου. Μάλλον συνοπτική ήταν η διδασκαλία της αριθμητικής, η οποία

---

5. Ο βαθμός εμποτισμού της κοινής γνώμης από την ανάγκη πληρότητας του καθημερινού σχολικού ωραρίου φαίνεται και από τη διαμαρτυρία είκοσι μαθητών του σχολείου Λειβαρτζίου Καλαβρύτων, οι οποίοι, έστω κι αν είχαν υποκινηθεί, διαμαρτύρονται ότι ο διδάσκαλός τους "δεν εκτελεί τα χρέη του κατά την τάξιν των σχολείων, καθ' ότι τες περισσότερες φορές καταντά και μας δίδει το μάθημα ύστερα από το γεύμα και όχι το πρωΐ..." [ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 34, Σχολικά, 3.12.1830 (ΔΑΣΚ, τ. Γ', σ. 1524-1525). Χ. Μπαμπούνης, "Η παιδεία στην επαρχία Καλαβρύτων κατά την καποδιστριακή περίοδο", Επετηρίς των Καλαβρύτων 18 (1994), σ. 166-167.

6. Ιωσ. Σολομών, *Εξουσία και τάξη στο νεοελληνικό σχολείο· μια τυπολογία των σχολικών χώρων και πρακτικών 1820-1900*, εκδ. "Αλεξάνδρεια" Αθήνα ^{2}1992, σ. 136.

7. Για τα αναλυτικά προγράμματα βλ. Ch. Folq, *The world of teaching machines*, Washington, 1961, p. 4. Ι. Γ. Μαρμαρινός, *Το σχολικό πρόγραμμα· κοινωνιολογική θεώρηση*, Αθήνα 1977, σ. 6-7. Ι. Κογκούλης, *Το αναλυτικό πρόγραμμα*, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 13. Γ. Φλουρής - Ι. Κανδαράκης, *Επιστημονικά πλαίσια της Παιδαγωγικής*, εκδ. "Ορόσημο", Αθήνα 1979, σ. 26. Γ. Φλουρής, *Αναλυτικά προγράμματα για μια νέα εποχή στην εκπαίδευση*, εκδ. "Γρηγόρη", Αθήνα 1983, σ. 9. Ι. Βρεττός - Αχ. Καψάλης, *Αναλυτικά προγράματα*, εκδ. "Art of text", Θεσσαλονίκη 1994, σ. 13.

8. Ι. Κοκκώνης, Εγχειρίδιον δια τα αλληλοδιδακτικά σχολεία ή Οδηγός της αλληλοδιδακτικής μεθόδου ... υπό Σαραζίνου, Αίγινα 1830, σ. 12-14.

έφθανε τελικά σε λύσεις προβλημάτων[9]. Η Γραμματική παραδιδόταν σε ρητές ημέρες[10] και η Γραμμική Ιχνογραφία στόχευε στο να καταστήσει μαθητές "επιδέξιους και αγχίνοας και φιλοκάλους τεχνίτας"[11]. Η Μουσική, εξάλλου, όπου διδασκόταν[12], αναβάθμιζε την ευαισθησία. Στον Βασσαρά της Λακωνίας μερικοί νέοι "εστολίσθησαν" από τα μουσικά μαθήματα του Αρτινού αλληλοδιδασκάλου Αγάπιου Παπα-Αποστόλου[13].

Η γλωσσομάθεια μερίδας του εκπαιδευτικού προσωπικού αποδείχθηκε θετική στους μαθητές του νησιωτικού χώρου[14], ενώ στην πρωτοβουλία ορισμένων διδασκάλων οφείλεται η μύηση στη γεωγραφία, παρότι δεν είχε οικονομηθεί θεσμικά η εισδοχή του μαθήματος στην ελληνική εκπαίδευση[15]. Παράλληλα, επειδή τα αλληλοδιδακτικά σχολεία έδιναν σημασία κυρίως σε γλωσσικές και αριθμητικές γνώσεις, η διδασκαλία της Ιστορίας (εκτός της Ιεράς) δεν είχε προνοηθεί[16]. Μπορούμε, πάντως, να υποθέσουμε ότι εγγράμματοι διδάσκαλοι θα είχαν την ευκαιρία να ενισχύσουν την ιστορική συνείδηση των μαθητών τους όχι μόνο με τη διδαχή αλλά και τη στάση τους, όπως πίστευε ο Καποδίστριας[17], για να αποφεύγεται η "στεγνότητα" των εγχειριδίων.

Η Χριστιανική Διδασκαλία συστήθηκε ως μάθημα και στις οκτώ κλάσεις με γνωστικούς τομείς το "Προσευχών μάθημα", "Ιεράς Ιστορίας μάθημα" και την Ιερά Κατήχηση[18]. Στο σημείο αυτό είναι σαφής η επίδραση του δυτικού πνεύματος, αφού μετατρέπεται η Χριστιανική Διδασκαλία από εκκλησιαστική διακονία σε μάθημα[19], παρότι ο Γρ. Κωνσταντάς συμβούλευε να αποφεύγονται "οι εξωτερικοί των ευρωπαίων πιθηκισμοί"[20]. Η εισαγωγή των Θρησκευτικών στο πρόγραμμα τους δίνει την πρώτη θέση στην ιεραρχία των ανθρωπιστικών μαθημάτων αλλά συγχρόνως τα εισάγει και στον κίνδυνο του δια-

---

9. Ι. Κοκκώνης, Εγχειρίδιον... ό.π., σ. 16-17, 37-45. Μ. Αμαριώτου, Ι. Π. Κοκκώνης -ο Πρώτος μας Παιδαγωγός, Αθήνα 1937, σ. 94-97.

10. Ι. Κοκκώνης, Εγχειρίδιον... ό.π., σ. 20, 55-58.

11. Ι. Κοκκώνης, Εγχειρίδιον... ό.π., σ. 20-21, 50-54. Για τη σημασία του μαθήματος στη Γαλλία αλλά και για τη θέση του στην ελληνική εκπαιδευτική πραγματικότητα βλ. Χ. Μελετιάδης, *Εκπαίδευση και εργασία στον ελληνικό 19ο αιώνα*, Θεσσαλονίκη 1992, σ. 74-79.

12. Λ. Βελέλης, *Ο Καποδίστριας ως θεμελιωτής της δημοτικής εκπαιδεύσεως*, εκδ. "Ι. Ν. Σιδέρης", Αθήναι 1908, σ. 138.

13. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 31, Σχολικά, 8.9.1830, συν. 29.9.1830 (ΔΑΣΚ, τ. Β', σ. 1321).

14. Δ. Κ. Μαυροσκούφης, *Εκπαίδευση και εκπαιδευτική πολιτική στην Ελλάδα 1821-1832*, εκδ. "Ενυάλειο Κληροδότημα", Θεσσαλονίκη 1996, σ. 281.

15. Γιάννης Ρέντζος, *Γεωγραφική εκπαίδευση*, Αθήναι 1984, σ. 39.

16. Βλ. και Χρ. Κουλούρη, *Ιστορία και γεωγραφία στα σχολεία (1834-1914)*, ΙΑΕΝ, αρ. 18, Αθήνα 1988, σ. 16.

17. Αγ. Νικοκάβουρα, *Ο Ανδρέας Μουστοξύδης και η Παιδεία*, Κέρκυρα, 1965, σ. 37-38.

18. Ι. Κοκκώνης, Εγχειρίδιον... ό.π., 20-21, 46-49. Μ. Αμαριώτου, Ι. Π. Κοκκώνης ... ό.π., σ. 99-101. Γ. Ρηγόπουλος, Το μάθημα των θρησκευτικών... ό.π., σ. 16.

19. Κ. Φράγκος, *Εισαγωγή στην Κατηχητική και Χριστιανική Παιδαγωγική*, Θεσσαλονίκη 1985, σ. 215. Ι. Τσάγκας, *Η θρησκευτική αγωγή στο εκπαιδευτικό έργο του Ιωάννη Καποδίστρια*, εκδ. "Παναγόπουλος", Αθήνα 1992, σ. 159.

20. Ελ. Κούκκου, *Τα εκπαιδευτικά ιδρύματα*... ό.π., σ. 75.

νοητικού σχολικού αντικειμένου[21]. Ωστόσο, το μήνυμα της Ορθοδοξίας δεν αλλοτριώθηκε[22] και επιχειρήθηκε να διαχυθεί ακόμη και με την τοποθέτηση της εικόνας του Χριστού σε περίβλεπτη θέση των τάξεων[23].

Βιβλία και πίνακες

Τα σχολικά εγχειρίδια και οι πίνακες της αλληλοδιδακτικής ήταν γενικά ευθυγραμμισμένα με τη λογική της επιδίωξης να εξυπηρετήσουν, όπως επέβαλε η μέριμνα της εκτύπωσής τους[24], τους διδακτικούς σκοπούς μιας σταθμισμένης μορφωτικής βάσης. Ο 19ος αιώνας φέρει την αύξηση της κυκλοφορίας των σχολικών βιβλίων[25]. Βέβαια, στην υπό μελέτη τετραετία οι ελλείψεις παρακωλύουν το εκπαιδευτικό έργο. Έτσι, συναντώνται διδάσκαλοι που κρατούν τις δικές τους σημειώσεις ή δρώντας αυτόβουλα ετοιμάζουν δικά τους βιβλία, όπως ο Κισθήνιος στην Τρίπολη[26]. Λύσεις της μορφής αυτής, όσο κι αν παρουσιάζουν ενδιαφέρον, είναι αποσπασματικές.

Υπενθυμίζεται ότι Κωνσταντάς και Γεννάδιος πρότειναν τη σύσταση βιβλιογραφικής εφορίας με αρκετές αρμοδιότητες[27] και ότι, τελικά, το έργο ανατέθηκε σε ειδικές επιτροπές. Η παραγωγή προχώρησε περισσότερο στα θρησκευτικά βιβλία, ενώ Γραμματική και Αριθμητική απέμειναν χωρίς κρατικές εκδόσεις μετά την έγκριση του Οδηγού Σαραζίνου[28]. Προσφέρθηκαν, δηλαδή, στους μαθητές των πρωτοβάθμιων σχολείων περισσότερο εγχειρίδια θρησκευτικού περιεχομένου και λιγότερο βιβλία των άλλων μαθημάτων. Οι Μισσιονάριοι, από την πλευρά τους, χρησιμοποιούν τις δικές τους εκδόσεις, τις προσανατολισμένες στην "protestant propaganda"[29].

---

21. Εμμ. Π. Περσελής, *Θεωρία και πράξη της Χριστιανικής αγωγής· ελληνική και ευρωπαϊκή διάσταση*, Αθήνα 1992, σ. 22.

Emm. P. Perselis, *Religious education in Greece. Its origin, development and future with special reference to religious education in England* (reprinted from Theologia), Athens 1984, σ. 17, 504.

22. Γ. Ρηγόπουλος, *Προλεγόμενα στην Ορθόδοξο Χριστιανική Αγωγή*, Αθήνα 1996, σ. 48.

23. α) Σχολείο Άργους: Πρωτόκολλο εισερχομένων της Γραμματείας Ε. και Δ.Ε. αρ. 152/2.11.1829 β) Σχολείο Κορίνθου, ό.π., 167/5.11.1829.

24. H. Jeanjour, "Διδακτικόν βιβλίον", *ΜΠΕ* 2 (1967), σ. 162.

15. Χ. Ν. Μελετιάδης "Δάσκαλοι και σχολικά βιβλία κατά το Νεοελληνικό Διαφωτισμό", *Τα Εκπαιδευτικά*, τχ. 29-30 (1993), σ. 83.

26. Χ. Μπαμπούνης, <παρέμβαση> στην ενότητα "Διάχυση των ιδεολογιών και Εκπαίδευση", *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου "Ιστορικότητα της παιδικής ηλικίας και της νεότητας"*, ΙΑΕΝ-ΓΓΝΓ, τ. Β', Αθήνα 1986, σ. 504. Ο Ι. Χωματιανός, εξάλλου, αργότερα (1836) θα εκδώσει "Σύντομον Αλφαβητάριον" στην Πάτρα. Βλ. Αν. Κορδατζή-Πρασσά, *Η εκπαίδευση στις Κυκλάδες κατά την καποδιστριακή περίοδο (1828-1832)*, [ανέκδοτη διδακτορική διατριβή], Αθήνα 1996, σ. 230-231.

27. Γ. Ν. Λεοντσίνης, *Ζητήματα Νεότερης Ελληνικής Ιστορίας και Εκπαίδευσης*, Αθήνα 1995, σ. 256, 263-265.

28. Αθ. Αβδάλη, "Ο Καποδίστριας και η επιτροπή προπαιδείας", *Δωδώνη* 23 (1994), σ. 71-77.

29. Γ. Δ. Μεταλληνός, "Η κατά την Ανατολήν Δύσης. Ο μετακενωτικός ρόλος των Δυτικών Μισσιοναρίων στο Ελληνικό Κράτος", *Σύναξις*, τχ. 8 (1983), σ. 51.

Οι δυσκολίες στην ανεύρεση των σχολικών βιβλίων και τη χορήγησή τους στους μαθητές υποχωρούν κάπως από τις δωρεές Ελλήνων[30] και φιλελλήνων, χωρίς ασφαλώς η συγκεκριμένη τόνωση της κυκλοφορίας του βιβλίου να αποτελέσει επαρκή διέξοδο. Διδάσκαλοι περιώνυμοι, Επτανήσιοι, γνωστοί αλλά και λιγότερο οικονομικά επιφανείς ομογενείς συμπεριλαμβάνονται στους χορηγούς της εκπαίδευσης, όσον αφορά τη δωρεά, αγορά και αποστολή βιβλίων (βλ. πίν. 22, σ. 258-259)[31]. Από τις συγκεντρώσεις βιβλίων αρχίζει να συγκροτείται αυτή την εποχή στο Ορφανοτροφείο η Εθνική Βιβλιοθήκη[32].

Ταυτόχρονα, μπορεί να παρακολουθήσει κανείς τις προσπάθειες διείσδυσης στο σχολικό χώρο των Μισσιοναρίων, με τη δωρεάν παροχή των εκδόσεών τους. Οι Δυτικοί έχοντας διαπιστώσει τα κενά προσαρμόζουν ανάλογα την τακτική τους. Η κυβέρνηση με εκτύπωση[33] και αγορές βιβλίων[34] θα μετριάσει το πρόβλημα, το οποίο γενικά παραμένει ανοικτό. Είναι δυνατόν σήμερα εντοπίζοντας βιβλία που αποστέλλονται συχνότερα στα σχολεία[35] (βλ. πιν. 24, σ. 261) να εκτιμηθεί ότι κατά περιοχές υπάρχουν διαφοροποιήσεις[36] και ότι από τα διαθέσιμα προτιμάται να σταλούν στον ίδιο τόπο, τα αυτά βιβλία έτσι ώστε να μειωθούν οι τυχόν αποκλίσεις.

Μεγάλος αριθμός σχολικών βιβλίων αποστέλλεται στα αλληλοδιδακτικά σχολεία καλύπτοντας όμως μέρος των αναγκών τους. Από σπάραγμα εγγράφου[37] εκτιμάται ότι διατέθηκαν 613 σώματα (τόμοι 871) βιβλίων από το Δεκέμβριο του 1829 μέχρι τον Απρίλιο

---

30. Ν. Σπηλιάδου, *Απομνημονεύματα*, Δημοσιεύματα "Βιβλιοθήκης ΓΑΚ", αρ. 9, Αθήναι 1970, σ. 149.

31. Με τον υπ. αριθμ. 22 πίνακα επιχειρήθηκε να δοθεί πιο ολοκληρωμένη εικόνα για τους δωρητές βιβλίων και την προσφορά τους. Προς αυτή τη κατεύθυνση είχαν, επίσης, κινηθεί ο Δ. Κ. Μαυροσκούφης, [*Εκπαίδευση και εκπαιδευτική πολιτική*, ό.π., σ. 242-244] και η Αν. Κορδατζή-Πρασσά [*Η εκπαίδευση στις Κυκλάδες*... ό.π., σ. 176-177].

32. ΕΠΙΣΤΟΛΑΙ, τ. Δ', σ. 247-249. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 39, Σχολικά, 8.5.1831. Ν. Εξαρχόπουλος, *Λόγος περί της εκπαιδευτικής και θρησκευτικής δράσεως του Καποδιστρίου*, Αθήναι 1917, σ. 26. Ελ. Κούκκου, "Η παιδεία από το 1821 ως το 1827", *ΙΕΕ*, τ. ΙΒ', Αθήναι 1975, σ. 592.

33. Για την εθνική τυπογραφία βλ. Τρ. Σκλαβενίτης, "Η δυσπιστία στο έντυπο βιβλίο και η παράλληλη χρήση του χειρογράφου", *Το βιβλίο στις προβιομηχανικές κοινωνίες*, ΚΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 1982 σ. 293. Ν.Ε. Σκιαδάς, *Χρονικό της Ελληνικής Τυπογραφίας*, εκδ. "Gutenberg" τ. Α' (1476-1828), Αθήναι 1976, σ. 275-277· τ. Β' (1829-1862), Αθήναι 1981, σ. 37-67. Αλ. Μπουτζουβή-Μπανιά, "Το Ναύπλιο στα χρόνια 1828-1833. Σκιαγράφηση της κοινωνικής, πολιτισμικής και πνευματικής ζωής", *Ο Ερανιστής* 18 (1986), σ. 115-117.

34. Στο διάστημα Φεβρουάριος 1828 - Αυγούστου 1830 μόνο για την αγορά βιβλίων διατέθηκαν 6.490,22 Φοίνικες. (ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 30, Σχολικά· ΔΑΣΚ, τ. Β', σ. 1293).

35. Για τα διδακτικά βιβλία βλ. Δ. Γκίνης - Β. Μέξα, *Ελληνική βιβλιογραφία* 1800-1863, τ. Α'-Γ', Αθήναι 1939· Evro Layton, "The Greek Press at Malta of the American Board of Commissioners for Foreign Missions (1822-1833)", *Ο Ερανιστής, τχ. 53 (1973)*, σ. 185-193· Ελ. Μπελιά, *Η εκπαίδευσις εις την Λακωνίαν*... ό.π., σ. 83-84· Ι. Τσάγκας, *Η θρησκευτική αγωγή* ..., ό.π., σ. 144-148· Αν Κορδατζή-Πρασσά, *Η εκπαίδευση στις Κυκλάδες*... ό.π., σ. 170-171, 355-358. Δ.Κ. Μαυροσκούφης, *Εκπαίδευση και εκπαιδευτική πολιτική*... ό.π., σ. 247.

36. Το φαινόμενο αυτό διαπίστωσε και η Αν. Κορδατζή-Πρασσά [*Η εκπαίδευση στις Κυκλάδες*... ό.π., σ. 172].

37. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 57.

ΠΙΝΑΚΑΣ 22
ΔΩΡΕΕΣ ΒΙΒΛΙΩΝ ΧΡΗΣΙΜΩΝ ΣΤΟΥΣ ΜΑΘΗΤΕΣ

ΔΩΡΗΤΗΣ	ΕΤΟΣ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΒΙΒΛΙΩΝ	ΚΙΒΩΤΙΑ ΜΕ ΒΙΒΛΙΑ	ΠΗΓΗ
Αντ. Αντωνόπουλος	1830	1.370	—	Κατάστιχο σ. 10
Ανώνυμος	1829	160	—	ΓΕΕ, φ. 76 (9.11.1829), σ. 306
Νεοφ. Βάμβας		60	—	ΓΕΕ, φ. 84-85 (14.12.1829), σ. 336
Κ. Βαρδαλάχος	1830	—	5	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας φ. 31, Σχολικά, 2.9.1830
Γαλλίας Φιλελληνική Εταιρεία	1829-1831	τουλάχιστον 1000 βιβλία 1000 πίνακες αλλ/διδακτικής	—	Κατάστιχο, σ. 4
Αναστ. Γεωργιάδης	1830	—	3	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 25, Σχολικά, 25.3.1830
Π. Δάρβαρις	1829	524	—	ΓΕΕ, φ. 9 (29.1.1830), σ.34· ΔΑΣΚ, τ. Α', σ. 264-265
Νεοφ. Δούκας	1830	11.017	—	Κατάστιχο, σ. 16
Ζωσιμάδες	1827-29	5.252	—	ΓΕΕ, φ. 97 (19.12.1828), σ. 404 Παράρτημα ΓΕΕ, φ. 1-2 (5.1.1829), σ. 5-6 ΓΕΕ, φ. 77 (16.11.1829), σ. 310-311
Ιωνάς Κίνγκ	1830, 1832 638	668	—	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, αρ. 329, 12.7.1832· φ. 55, Σχολικά, χ.χ.· φ. 51, Σχολικά, εγγρ. αρ. 329/12.7.1832
Γρηγ. Καλαγάνης	1830	—	2	ΓΕΕ, φ. 84 (25.10.1830), σ. 399-400
Εμμ. Κισθήνιος	1830	100	—	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 25, Σχολικά, 19.3.1830
Παν. Κοδρικάς		500		ΓΕΕ, φ. 68 (15.9.1829), σ. 281
L. Korck	1829	μερικά	—	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 21, Σχολικά, 18.11.1829
Αδ. Κοραής	1830	—	3 τουλάχιστον	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 29, Σχολικά, 30.7.1830
D. Leeves		95	—	Πρόχειρον πρωτόκολλον εισερχομένων Κυβερνήτου, αρ. 2590/1.4.1831 αρ. 3073/1.7.1831 ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 38, 28.4.1831· ΔΑΣΚ, τ. Γ', σ. 1841-1842
Νεόφυτος, ο Ταλαντίου	1829	"τινά"	—	ΓΕΕ, φ. 84-85 (14.12.1829), σ 336

Συνεχίζεται

Συνέχεια πιν. 22

ΔΩΡΗΤΗΣ	ΕΤΟΣ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΒΙΒΛΙΩΝ	ΚΙΒΩΤΙΑ ΜΕ ΒΙΒΛΙΑ	ΠΗΓΗ
Νικόλαος, τσάρος	1831	—	6	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 45, Σχολικά, 7.11.1831
Οικονόμος Κωνσταντίνος Οικονομίδης	1830	600		ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 25, Σχολικά, 4.3.1830· φ. 37, Σχολικά, 2.3.1831· Η Αιγιναία, φ. 5 (15.7.1831), σ. 154-155
Ζ. Ολύμπιος	1830	100	—	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 25, Σχολικά, 12.3.1830
Στεφ. Παλαιολόγος	1830	—	1	ΓΕΕ, φ. 70 (30.8.1830), σ. 291
Παΐσιος, ηγούμενος	1829	15	—	Κατάστιχο, σ. 22
Αθ. Πολίτης	1830	10 και 2 πίνακες αλλ/διδακτικής		ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 28, Σχολικά, 3.6.1830· φ. 33, Σχολικά, 19.11.1830
Γεωργ. Πραντούνας		160	—	Κατάστιχο, σ. 22
Αφοί Ράλλη, Ζ. Βλαστός Ιακ. Ρώτας	1828	250		ΓΕΕ, φ. 77 (16.11.1829), σ. 310-311
Εμμ. Ρενιέρης	1829	4	—	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 21, Σχολικά, 23.11.1829
Γ. Ριζάρης	1829	—	2	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 22, Σχολικά, 29.12.1829· φ. 24, Σχολικά, 13.2.1830
Ι. Ρώτας, Κούμας, Τιρς		—	1	ΕΠΙΣΤΟΛΑΙ, τ. Β', σ.235-236
Χριστ. Σακελλαρίου		—	3	Κατάστιχο, σ. 16
Απ. Σκαλιστήρας	1832	—	1	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 52, Σχολικά, 22.8.1832
Ιγν. Σκαλιώρας	1830	100	—	ΓΕΕ, φ. 80 (4.9.1830), σ. 386
El Smith-D. Temple	1830	2643	—	ΓΕΕ, φ. 37 (14.5.1830), σ. 141-142· φ. 43 (4.6.1830), σ. 173
Αλ. Στούρτζας	1830	400	—	Κατάστιχο, σ. 11
Αντ. Τσούκνης	1830	8	—	ΓΕΕ, φ. 80, (4.10.1830), σ. 386
Κ. Τόμπρας	1830	παιδικά βιβλία	—	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 31, Σχολικά, 11.9.1830
Αιμ. Τυπάλδος	1831	43	—	Η Αιγιναία, Δ, 15.6.1831, σ. 22
Αντ. Τζ(σ)ούνης	1830	διάφορα	—	ΓΕΕ, φ. 80 (4.10.1830), σ. 386
Fel Velloti		μτφρ. τραγικών	—	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 40, Σχολικά, 22.6.1831

του 1830. Η κρατική ανταπόκριση στις σχετικές αιτήσεις (βλ πίν. 23) παρουσιάζει αυξομειώσεις, υπερβαίνει, δε, σε κάθε περίπτωση το 50%. Το υψηλότερο ποσοστό (72,73%) παρατηρείται στη Στερεά, όπου αιτήσεις υποβάλλονται κυρίως μετά το 1828, ενώ στα νησιά του Αιγαίου η εδαφική πραγματικότητα οριζόμενη από το στοιχείο της θάλασσας έχει αυξημένες απαιτήσεις στην κάλυψη των αιτουμένων. Στην Πελοπόννησο, όπου και η πρωτεύουσα Ναύπλιο, οι αιτήσεις είναι περισσότερες (όχι σπάνια γίνονται κατ' επανάληψη) και η δυνατότητα επαφών με το κέντρο μεγαλύτερη.

Πρωταρχικής σημασίας είναι και το πρόβλημα των πινάκων της αλληλοδιδακτικής. Σ' αυτούς, λόγω της πολυχρησιμότητάς τους, προσβλέπει ο Καποδίστριας για τον πολλαπλασιασμό των στοιχειωδών σχολείων και την προσέγγιση της ομοιομορφίας στη διδακτική πράξη[38]. Οι πίνακες του Κλεόβουλου –κεφάλαιο, άλλοτε, στην ελληνική αλφαβητογραφία[39]– τέθηκαν, ως είχαν, στο περιθώριο. Τελικά, οι πίνακες που ήλθαν από τη Γαλλία αναδιαρθρώθηκαν, συμπληρώθηκαν και η τύπωσή τους ολοκληρώθηκε δύο μήνες πριν από τη δολοφονία του Κυβερνήτη[40]. Η έλλειψη χαρτιού βράδυνε την έκδοσή τους και η Γραμματεία, για να πραγματοποιηθεί υποχρεώθηκε να αναστείλει την έκδοση της Εξαβίβλου του Αρμενόπουλου (μετάφραση Χρ. Κλονάρη)[41], προκειμένου να απελευθερωθούν δεκατέσσερις χιλιάδες φύλλα χαρτιού. Η χρήση χειρόγραφων πινάκων εκ μέρους ορισμένων διδασκάλων, όπως από τον Π. Μπούα της Καλαμάτας[42], θα υποχωρήσει όπου αποστέλλονται οι νεοεκδοθέντες. Η προσοχή που δίνεται στην κυκλοφορία των πινάκων

ΠΙΝΑΚΑΣ 23
ΔΙΑΚΙΝΗΣΗ ΣΧΟΛΙΚΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ (1828-1832)

ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΟ ΔΙΑΜΕΡΙΣΜΑ	ΑΙΤΗΣΕΙΣ	ΑΠΟΣΤΟΛΕΣ	ΚΡΑΤΙΚΗ ΑΝΤΑΠΟΚΡΙΣΗ %
Νησιά	32	23	71,88
Πελοπόννησος	51	26	50,98
Στερεά	11	8	72,73

[**Πηγή**: ΓΑΚ, Κ.Α., Υπουργ. Θρησκείας, φ.19-57, Σχολικά]

38. ΕΠΙΣΤΟΛΑΙ, τ. Β', σ. 234· τ. Γ', σ. 264.

39. Κ. Ξανθόπουλος, Συνοπτική έκθεσις της πνευματικής αναπτύξεως των νεωτέρων Ελλήνων από της αναγεννήσεως αυτών μέχρι τούδε, Κωνσταντινούπολις 1880, σ. 12. Γ. Σακκάς, Γεώργιος Κλεόβουλος, ο Φιλιππουπολίτης· ο πρώτος Έλλην επιστήμων και αγνοημένος παιδαγωγός, Αθήναι 1956, σ. 28-32. Δ. Κ. Μαυροσκούφης, Εκπαίδευση και εκπαιδευτική πολιτική... όπ., σ. 179-180.

40. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 41, Σχολικά, 21.7.1831· ΔΑΣΚ, τ. Γ', σ. 2003. Δ.Κ. Μαυροσκούφης, Εκπαίδευση και εκπαιδευτική πολιτική... ό.π., σ. 237-238. Πβ. Αθ. Αβδάλη, "Ο Καποδίστριας και η επιτροπή...", ό.π., σ. 67-77.

41. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 40, Σχολικά, αρ. εγγρ. 2361, 9.6.1831. Βλ. και Αν. Κορδατζή-Πρασσά, Η εκπαίδευση στις Κυκλάδες... ό.π., σ. 184-186. Για τις προσπάθειες εκτύπωσης της μετάφρασης βλ. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 53 Β, Σχολικά, 4 και 8.10.1832.

42. Ελ. Μπελιά, Η εκπαίδευσις εις την Λακωνίαν... όπ., σ. 105

ΠΙΝΑΚΑΣ 34

ΣΧΟΛΙΚΑ ΕΓΧΕΙΡΙΔΙΑ

Α. ΑΛΛΗΛΟΔΙΔΑΚΤΙΚΗΣ ΜΕΘΟΔΟΥ

Εγχειρίδιον δια τ' αλληλοδιδακτικά σχολεία, ή Οδηγός της αλληλοδιδακτικής μεθόδου υπό Σαραζίνου, Διευθυντού του εν Παρισίοις Προτύπου σχολείου, και επιστατούντος τα του τμήματος της Σαίνας σχολεία. Πόνημα παραδεχθέν Υπό της εταιρίας της επί της στοιχειώδους διδασκαλίας Και υπό του πραιφέκτου της Σαίνας δια τα εκεί αλληλοδιδακτικά σχολεία. Εξετασθέν δε και εγκριθέν Υπό της επί της Προπαιδείας Επιτροπής, και κατ' επίκρισιν της Κυβερνήσεως μεταφρασθέν μεθηρμοσμένον εις την γλώσσαν ημών. Προς τον ομοιότροπον κανονισμόν των αλληλοδιδακτικών σχολείων της Ελλάδος. Μετά παραρτήματος των διαταγμάτων περί των Αλληλοδιδακτικών κ.τ.λ. Εν Αιγίνη, εν τη Εθνική Τυπογραφία, Διευθυνομένη υπό Γ. Αποστολίδου Κοσμητού,. 1830

Περίληψις της γενομένης αναφοράς εις την επί της προπαιδείας επιτροπήν Περί του Εγχειριδίου του δια τ' Αλληλοδιδακτικά Σχολεία της Γαλλίας συνταχθέντος υπό του Κ. Σαραζίνου (Sarazin). Εν η συνεξετάζονται και αι εις την γλώσσαν ημών Ερμηνείαι της Αλληλοδιδακτικής Μεθόδου, εκθετομένην και των αρχών, του είδους, κ.τ.λ. αυτής, Υπό Ι. Π. Κοκκώνη Μέλους της αυτής Επιτροπής. Εν Αιγίνη, εν τη εθνική τυπογραφία διευθυνομένη παρά Γ. Αποστολίδου Κοσμητού, 1830

Β. ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΟΥ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟΥ

Παιδαγωγικά Μαθήματα Συντεθέντα παρά Στεφάνου Κομμητά του εκ Φθίας Εκ Χωραρχίας μεν Κοκοσίου, Κώμης δε Κωφών. Αναγνωστικά. Ιερά Ιστορία περιέχουσα εν επιτομή της Παλαιάς και Νέας Γραφής την ιστορίαν, διηρημένην εκατέραν εις ιστορίας εξήκοντα και δύο. Εν Πέστη, Παρά τω ευγενεί Ματθαίω Τράττνερ τω εκ Πετρόζας 1827.

Παιδαγωγικά Μαθήματα Συντεθέντα παρά Στεφάνου Κομμητά του εκ Φθίας Εκ Χωραρχίας μεν Κοκοσίου, Κώμης δε Κωφών. Διδακτικά. Ιερά Κατήχησις. Περιέχουσα, Όσα συμβάλλουσιν εις επίγνωσιν της εσωτερικής και εξωτερικής εις Θεόν λατρείας των Ορθοδόξων Χριστιανών. Εν Πέστη, Παρά τω ευγενεί Ματθαίω Τράττνερ τω εκ Πετρόζας 1827.

Παιδαγωγικά Μαθήματα Συντεθέντα παρά Στεφάνου Κομμητά του εκ Φθίας Εκ Χωραρχίας μεν Κοκοσίου, Κώμης δε Κωφών. Εκκλησιαστική Ιστορία, περιέχουσα συμβεβηκότα εις την Ιεράν Εκκλησίαν· οίον· το κηρυγμα της Πίστεως, τους διωγμούς, τας αιρέσεις, τας συνόδους και τλ. Εν Πέστη, Παρά τω ευγενεί Ματθαίω Τράττνερ τω εκ Πετρόζας 1827.

Μικρόν Προσευχητάριον εις χρήσιν των σπουδαζόντων Νέων, συλλεχθέν υπό Βαρθολομαίου Κουτλουμουσιανού του Ίμβρίου. Έκδοσις Δευτέρα. Εν Βενετία Παρά Μιχαήλω Γλυκεί των εξ Ιωαννίνων. 1829.

Χριστιανικής διδασκαλίας μαθήματα τμήματος Β'. Ιεράς Ιστορίας σύνοψις. Πρώτον μεν εκδοθείσα υπό Α. Κοραή εις χρήσιν των κοινών σχολείων του Ελληνικού γένους, νυν δε προς χρήσιν των αλληλοδιδασκομένων παιδίων διορισθείσα υπό της επί της Προπαιδείας επιτροπής. Εν Αιγίνη, εν τη Εθνική τυπογραφία διευθυνομένη υπό Γ. Αποστολίδου Κοσμητού. 1829.

Χριστιανικής Διδασκαλίας μάθημα τμήματος Α' και Β'. Προσευχαί δια τ' αλληλοδιδασκόμενα παιδία, διορισθείσαι υπό της επί της προπαιδείας Επιτροπής. Εν Αιγίνη, εκ της Εθνικής τυπογραφίας. 1830.

Χριστιανικής Διδασκαλίας μάθημα τμήματος Γ'. Σύνοψις Ιεράς Κατηχήσεως δια τ' αλληλοδιδασκόμενα παιδία υπό της επί της προπαιδείας Επιτροπής. Εν Αιγίνη, εν τη τυπογραφία του Ορφανοτροφείου. 1830.

Περίληψις του Ιερού Ευαγγελίου, Δια τους αλληλοδιδασκομένους και κοινώς δια κάθε Χριστιανόν. Υπό Ν. Νικητόπλου Πελοποννησίου Εκ Δημητσάνης. Εν Μελίτη, Από την εξ Αμερικής Τυπογραφίαν. 1830.

Η Νέα Διαθήκη του Κυρίου και Σωτήρος ημών Ιησού Χριστού. Μεταφρασθείσα εις την απλήν των νυν Ελλήνων διάλεκτον αδεία της Ανατολικής Εκκλησίας και επιθεωρηθείσα ακριβώς, εξεδόθη πάρακειμενου και του Ελληνικού εν Λόνδρα. Ετυπώθη παρά Ι. Τιλλίγγου, εν έτει 1828.

Η Νέα Διαθήκη του Κυρίου και Σωτήρος ημών Ιησού Χριστού. Μεταφρασθείσα εις την σημερινήν των Ελλήνων διάλεκτον, δι' αδείας της Ανατολικής Εκκλησίας. Μετατυπωθείσα δ' απαραλλάκτως από την Βιβλικήν Εταιρείαν της Γενεύης, προς χάριν των Ελλήνων. Εν Γενεύη, από το Τυπογραφείον Πέτρου Αντωνίου Βονάντου, 1831.

Ιστορία του Προφήτου Δανιήλ. Εν Μελίτη, Εκ της Αμερικανικής Τυπογραφίας 1831.

Ιστορία του Πατριάρχου Ιωσήφ, μετά αρμοδίων τινών σκέψεων εις χρήσιν των σχολείων της Ελλάδος εν Μελίτη, εκ της Αμερικανικής Τυπογραφίας 1831.

Βίος του νομοθέτου Μωϋσή, εν Μελίτη, εκ της Αμερικανικής Τυπογραγίας, 1831.

Γ. ΤΩΝ ΑΛΛΩΝ ΜΑΘΗΜΑΤΩΝ

Δ. Ν. Δαρβάρεως, Σοφίας Απάνθισμα, εκδοθέν δαπάνη των Κυρίων Αυταδέλφων Δαρβάρεων. Εν Βιέννη της Αουστρίας. Εκ της Τυπογραφίας Ιω. Βαρθολ. του Σβηκίου, πρώην Γ. Βενδότου, 1811.

Παιδαγωγία ήτοι Πρώτα μαθήματα των παιδίων εις το αναγινώσκειν και νοείν οπωσούν· συντεθέντα και εκδοθέντα εις τομίδια τρία υπό Νεοφύτου Δούκα. Εν Βιέννη της Αουστρίας εκ της Τυπογραφίας Ιωάνν. Βαρθολ. Τζβεκίου πρώην Βενδώτου 1813.

Γραμματική. Δια τους Αλληλοδιδασκόμενους Υπό Ν. Νικητόπλου Πελοποννησίου Εκ Δημητσάνης. Εν Αιγίνη, Εν τη Τυπογραφία Α. Αγγελοπούλου Αθηναίου 1829.

Η μικρή Άννα, ιστορία Μεταφρασθείσα εκ του Αγγλικού προς χρήσιν της Ελληνικής νεολαίας. Μελίτη 1829.

Ιστορία της αρχαίας Ελλάδος, εις χρήσιν των σχολείων. Εν Μελίτη, εκ της Αμερικανικής Τυπογραφίας 1831.

Αποθήκη των παίδων ήτοι Διάλογοι μεταξύ Διδασκάλου και Μαθητών. Σύγγραμμα της κυρίας Δε Βουαμόντ Μεταγλωττισθέν εκ της Γαλλικής Γλώσσης παρά Σπυρίδωνος Βλαντή. Νέα έκδοσις. Τόμος πρώτος. Εν Βενετία. Εκ της Ελληνικής Τυπογραφίας Φραγκίσκου Ανδρεόλα. 1832.

Παιδαγωγικά Μαθήματα Συντεθέντα παρά Στεφάνου Κομμητά του εκ Φθίας Εκ Χωραρχίας μεν Κοκοσίου, Κώμης δε Κωφών. Διδακτικά. Αριθμητική περιέχουσα, Όσα συμβάλλουσιν εις επίγνωσιν των λογαριασμών, ὅσοι εισί χρήσιμοι εν τω βίω. Εν Πέστη, Παρά τω ευγενεί Ματθαίω Τράττνερ τω εκ Πετρόζας. 1827.

Παιδαγωγικά Μαθήματα Συντεθέντα παρά Στεφάνου Κομμητά του εκ Φθίας Εκ Χωραρχίας μεν Κοκοσίου, Κώμης δε Κωφών. Αναγνωστικά. Χρηστοήθεια περιέχουσα Όσα συμβάλλουσιν εκάστω ου μόνον εις γνώσιν των Καθηκόντων, αλλά και της Συμπεριφοράς, των χρησιμωτάτων εν τω κοινωνικώ βίω. Εν Πέστη, Παρά τω ευγενεί Ματθαίω Τράττνερ τω εκ Πετρόζας. 1827.

Παιδαγωγικά Μαθήματα Συντεθέντα παρά Στεφάνου Κομμητά του εκ Φθίας Εκ Χωραρχίας μεν Κοκοσίου, Κώμης δε Κωφών. Αναγνωστικά. Ονομαστικόν. Περιέχον όσα συμβάλλουσιν ου μόνον εις έτι ευχερεστέραν ανάγνωσιν εν επιγνώσει, αλλά και εις γνώσιν πραγμάτων οικιακών τε και φυσικών. Εν Πέστη, Παρά τω ευγενεί Ματθαίω Τράττνερ τω εκ Πετρόζας 1827.

Παιδαγωγικά Μαθήματα Συντεθέντα παρά Στεφάνου Κομμητά του εκ Φθίας Εκ Χωραρχίας μεν Κοκοσίου, Κώμης δε Κωφών. Αναγνωστικά. Αλφαβητάριον, περιέχον όσα συμβάλλουσιν εις γνώσιν των Γραμμάτων, του Συλλαβίζειν, και της Απλής Αναγνώσεως των πρωτοπείρων. Εν Πέστη, Παρά τω ευγενεί Ματθαίω Τράττνερ τω εκ Πετρόζας. 1827.

Ο μικρός Φιλόσοφος, εις χρήσιν των σχολείων της Ελλάδος. Εν Μελίτη. Εκ της Αμερικανικής Τυπογραφίας. 1831.

Σύνοψις της Ρωμαϊκής ιστορίας εις χρήσιν των φιλομαθών νέων της Ελλάδος. Εν Μελίτη, Εκ της Αμερικανικής Τυπογραφίας. 1831.

Γ. Β. Φραγκήρου. Διδασκαλία της Διαγραφικής ή Γραμμικής Ιχνογραφίας. Κατά τινα μέθοδον εφαρμοζομένην εις όλα τα προπαιδευτικά σχολεία., οποιοσδήποτε και αν είναι ο εις αυτά συνειθιζόμενος τρόπος διδασκαλίας. Μεταγλωττισθείσα κατ' επιταγήν της Α. Ε. του Κυβερνητου της Ελλάδος υπό του μακαρίτου Κ. Κοκκινάκου. Επιθεωρηθείσα δε υπό Ι. Π. Κοκκώνη μέλους της επί της Προπαιδείας Επιτροπής. Και τύποις εκδοθείσα υπό της Κυβερνήσεως προς χρήσιν των κατά την Επικράτειαν Αλληλοδιδακτικών σχολείων. Εν Αιγίνη, εκ της Εθνικής Τυπογραφίας διευθυνομένης υπό Γ. Αποστολίδου Κοσμητού, 1831.

της αλληλοδιδακτικής καταγράφεται και στον πίνακα 25. Το μικρότερο, συγκριτικά, ποσοστό (44,44%) της Στερεάς οφείλεται στο ότι υπάρχουν εδώ συγκεντρωτικές αιτήσεις από τους εκτάκτους επιτρόπους. Κατά τα άλλα, ισχύει σε γενικές γραμμές ό,τι και στην αποστολή των βιβλίων. Η μέτρηση της διακίνησης των αλληλοδιδακτικών πινάκων είναι απαραίτητο να γίνει γιατί πιστοποιεί με έμφαση τη σημασία που δινόταν από την περιφέρεια αλλά και την κεντρική εξουσία στον εφοδιασμό των σχολείων με αυτούς.

ΠΙΝΑΚΑΣ 25

ΔΙΑΚΙΝΗΣΗ ΠΙΝΑΚΩΝ ΑΛΛΗΛΟΔΙΔΑΚΤΙΚΗΣ (1828-1832)

ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΟ ΔΙΑΜΕΡΙΣΜΑ	ΑΙΤΗΣΕΙΣ	ΑΠΟΣΤΟΛΕΣ	ΚΡΑΤΙΚΗ ΑΝΤΑΠΟΚΡΙΣΗ %
Νησιά	19	17	89,47
Πελοπόννησος	30	18	60,00
Στερεά	9	4	44,44

Πηγή: ΓΑΚ, Κ.Α., Υπουργ. Θρησκείας, φ.19-57, Σχολικά

Σχολικό βοηθητικό υλικό.

Η πρακτική που επιβάλλει την πρόβλεψη βοηθητικού υλικού για τις σχολικές διαδικασίες γίνεται πιεστικότερη στα αλληλοδιδακτικά, όπου ο βαθμός προκαθορισμού της οργάνωσης του χώρου και της λειτουργικότητας του υλικού είναι σαφώς μεγάλος και σχεδόν απόλυτα προδιαγεγραμμένος. Θα σταθούμε ιδιαίτερα στα αναγραφόμενα στον Οδηγό σχετικά με τα "περί των εις το μέσον του σχολείου θετομένων" και "των εις τα πέριξ του διδακτηρίου"[43]. Πρόκειται για αντικείμενα τα οποία με επιμονή ζητούν τα κατά τόπους σχολεία, με σκοπό να διευκολύνουν και να βελτιώσουν τη λειτουργία τους. Κονδύλια, πινακοστάτες, μαυροπίνακες και αβάκια βρίσκονται στην πρώτη γραμμή της ζήτησης. Ειδικότερα για τα αβάκια –αρκετά των οποίων εισάγονται από Μάλτα και Ζάκυνθο[44]– θα προταθεί να χρησιμοποιηθούν αμοργινά πετρώματα[45] και σχιστόλιθοι ευρισκόμενοι στις όχθες του Ερυμάνθου[46] με σκοπό να εξοικονομηθούν χρήματα.

Δωρεές από το εξωτερικό ανακουφίζουν την κατάσταση, η οποία πάντοτε παραμένει σοβαρή. Αξιοσημείωτη είναι η προσφορά της Φιλελληνικής Επιτροπής της Ν. Υόρκης, του Ζήσου Ολύμπιου και του Βέσελ[47]. Τον Ιούλιο του 1830, όταν οι υποθέσεις υλικοτεχνικού εμπλουτισμού των σχολείων με πολλή δυσκολία διεκπεραιώνονται, ο Α. Μουστοξύδης ει-

43. Ι. Κοκκώνης, Εγχειρίδιον... ό.π., σ. 5 κ.εξ.

44. Ν. Εξαρχόπουλος, Λόγος περί της εκπαιδευτικής και θρησκευτικής δράσεως του Καποδιστρίου, Αθήναι 1917, σ. 23.

45. ΓΕΕ, φ. 12 (15.2.1828), σ. 52.

46. Λ. Βελέλης, Ο Καποδίστριας... ό.π., σ. 86.

47. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 54, Σχολικά, 1832: "Κατάστιχον Κληροδοσιών προσφορών, συνεισφορών..." , σ. 10.

σηγείται μια λύση αναλογική: Να στέλνονται, δηλαδή, σε σχολεία δύναμης εκατό μαθητών ογδόντα το πολύ αβάκια και διπλάσια ή τριπλάσια κονδύλια[48]. Γίνεται αντιληπτό ότι έχουμε να κάνουμε ουσιαστικά όχι με επίλυση του προβλήματος αλλά αναγκαστική πρόταση συμβιβασμού και προοπτική ημιμέτρων. Άλλοτε, πάλι, τεμαχίζουν αβάκια διπλασιάζοντας έτσι την ποσότητά τους. Από τον αριθμητικό συσχετισμό αιτήσεων και χορηγήσεων προκύπτει ότι η κυβερνητική ανταπόκριση παρουσιάζεται παντού θετική (βλ. πίν. 26).

Εκείνο που χρειάζεται να σημειωθεί είναι ότι οι αποστολές δεν καλύπτουν καθολικά το απαραίτητο βοηθητικό υλικό αλλά περιλαμβάνουν τα κατά περίπτωση διαθέσιμα είδη. Παράλληλα, ας σημειωθεί ότι το βοηθητικό υλικό μάλλον δεν είχε τις ίδιες δυσκολίες ανεύρεσης και χορήγησης, όπως είχαν τα βιβλία και οι πίνακες της αλληλοδιδακτικής. Δεν αποκλείονταν, επιπλέον, περιπτώσεις προμήθειας υλικού από το εμπόριο[49] ή παραγγελία του σε ντόπιους επαγγελματίες[50].

ΠΙΝΑΚΑΣ 26

ΔΙΑΚΙΝΗΣΗ ΒΟΗΘΗΤΙΚΟΥ ΥΛΙΚΟΥ (1828-1832)

ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΟ ΔΙΑΜΕΡΙΣΜΑ	ΑΙΤΗΣΕΙΣ	ΑΠΟΣΤΟΛΕΣ	ΚΡΑΤΙΚΗ ΑΝΤΑΠΟΚΡΙΣΗ %
Νησιά	22	18	81,81
Πελοπόννησος	31	22	70,96
Στερεά	9	6	66,66

[**Πηγή**: ΓΑΚ, Κ.Α., Υπουργ. Θρησκείας, φ.19-57, Σχολικά].

Η δραστηριότητα της Γραμματείας

Η Γραμματεία των Ε. και της Δ. Ε. παίζει ρόλο συντονιστικό, εποπτικό και εν μέρει καθοδηγητικό, δεδομένου ότι από το Ορφανοτροφείο όπου εναποτίθενται τα βιβλία και το άλλο υλικό γίνονται οι επιλογές των συγγραμμάτων και πραγματώνεται η διακίνησή τους. Η συνεργασία Κυβερνήτη, Υπουργού και Α. Μουστοξύδη είναι διαρκής. Κατά κανόνα, οι πολιτικοί προϊστάμενοι δίνουν τις εντολές στο Διευθυντή των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων της Αίγινας και εκείνος, όσο τα βιβλιακά αποθέματα το επιτρέπουν, τις υλοποιεί. Όχι σπάνια, ο Μουστοξύδης αναλαμβάνοντας πρωτοβουλία ικανοποιεί απευθείας προφανή αιτήματα διδασκάλων και κοινοτικών παραγόντων[51]. Η επικοινωνία της Γραμματείας με άλλα υπουργεία και δημόσιες υπηρεσίες είχε σχέση με την τακτοποίηση οικονομικών ζητημάτων που προέκυπταν από την αγορά ή μεταφορά εποπτικού υλικού[52] και με τη συγκέντρωση βιβλίων, τα οποία για διάφορους λόγους δεν είχαν φτάσει στα χέρια των αρμοδίων φορέων.

48. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 29, Σχολικά, 23.7.1830.

49. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 41, Σχολικά, Ναύπλιο 18.7.1831.

50. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 49, Σχολικά, 6.5.1832.

51. Αικ. Κορδούλη, "Το αρχείο του Ορφανοτροφείου Αιγίνης της ΕΒΕ, Πρακτικά Β' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, τ. Γ' (1981-1982), σ. 418.

52. Πρωτόκολλο εξερχομένων της Γραμματείας Ε. και Δ.Ε. αρ. 654 / 10 Απρ. 1830 <σ. 78>.

Το 1830-1831 αναπτύσσεται αλληλογραφία με τη Ναυτική Υπηρεσία για κιβώτια με βιβλία που παρέπεσαν στις εγκαταστάσεις του ελληνικού Ναυστάθμου στον Πόρο[53].

Όπου υπάρχει, λόγω της ναυσιπλοΐας, επαφή με το εξωτερικό (Σύρος, Νεόκαστρο, κλπ) οι έκτακτοι επίτροποι και προσωρινοί διοικητές εντέλλονται από το Υπουργείο να εξοφλούν έξοδα μεταφοράς και να διευθύνουν το υλικό και στο Ναύπλιο ή στην Αίγινα "εις παραλαβήν του εφόρου κυρίου Αν<δρέου> Μουστοξύδου"[54]. Καθήκον του Μουστοξύδη, αργότερα της Επιτροπής του Ορφανοτροφείου και του Επιστάτη της Βιβλιοθήκης, είναι να αναφέρουν στη Γραμματεία την παραλαβή, εναπόθεση και φύλαξη στη Βιβλιοθήκη του Ορφανοτροφείου, καθώς και τον τρόπο και τη ροή της διανομής των βιβλίων[55]. Αποστολή βιβλίων γίνεται και από τη Γραμματεία, η οποία για τις ανάγκες της, το 1831-1832 τουλάχιστον, διατηρούσε αποθηκευτικό χώρο στο Ναύπλιο[56]. Εδώ διαφυλάσσεται προσωρινά υλικό που αποστέλλεται στο Ορφανοτροφείο ή μεταφέρεται από την Αίγινα[57].

Την Κυβερνητική έγκριση και τον έπαινο για την ίδρυση των σχολείων συνοδεύει η μέριμνα για την επίλυση του κτιριακού (αποστολή διευθυντή της οικοδομής), η εξασφάλιση διδακτικού προσωπικού και η υπόσχεση για την προσφορά των αναγκαίων στα αλληλοδιδακτικά βοηθημάτων. Άμεση προτεραιότητα δίνεται στις υπουργικές εγκυκλίους και τα εγχειρίδια του Σαραζίνου. Ο Καποδίστριας και η Γραμματεία πριν προχωρήσουν στις δέουσες ενέργειες απαιτούν αναφορά και τοποθέτηση των περιφερειακών κρατικών αξιωματούχων[58]. Αυτό επιβάλλει η προστασία του δημόσιου συμφέροντος, η νηφαλιότητα της απόφασης και ο καταμερισμός των εργασιών. Άμεση είναι η αντίδραση της Γραμματείας στα αιτήματα του επιθεωρητή Ι. Κοκκώνη, στον οποίο χωρίς αναβολή και με ασφάλεια διευθύνει τα βιβλία που ζητά για να εφοδιάσει με αυτά όσα σχολεία επισκέπτεται και αποδεδειγμένα τα στερούνται[59].

Το μοντέλο του αναγκαίου στην πράξη εποπτικού υλικού αντλείται από έγγραφο του αλληλοδιδασκάλου Ν. Φανδρίδη, το οποίο διαβιβάζει στη Γραμματεία ο διοικητικός τοποτηρητής Άργους το Δεκέμβριο του 1830. Ο Φανδρίδης παρέχει συστηματικό κατάλογο των απαραίτητων πραγμάτων, διαχωρίζοντάς τα σε "άπαξ αναγκαιούντα" (εικόνα, ρολόϊ, βιβλία, πίνακες) και σε αναλώσιμα "κατά μήνα αναγκαιούντα"[60]. Η Γραμματεία προκειμένου να αποτρέψει φαινόμενα σύγχισης και μη έγκαιρης παραλαβής του χορηγουμέ-

---

53. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 25, Σχολικά, 4 και 24.3.1830· φ. 46, Σχολικά, 2.12.1831.

54. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 21, Σχολικά, 15.11.1829· φ. 24, Σχολικά, 12.2.1830.

55. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 24, Σχολικά, 5.2.1830· φ. 51, Σχολικά, 9.7.1832· φ. 52, Σχολικά, 16.8.1832· φ. 53Α, Σχολικά, 17.9.1832.

56. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 50, Σχολικά, αρ. εγγρ. 208, 20.6,1832· φ. 51, Σχολικά, 1.7.1832.

57. Βλ. δειγματοληπτικά ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 51, Σχολικά, 2.7.1832· φ. 55, Σχολικά, 2.12.1832.

58. Βλ. και ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 28, Σχολικά, 22.6.1830 (ΔΑΣΚ, τ. Β', σ. 1038-1039)· ΓΕΕ, φ. 3 (8.1.1830), σ. 10· φ. 30β, Σχολικά, αρ. εγγρ. 1136, 9.8.1830· φ. 33, Σχολικά, 23.11.1830.

59. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 33, Σχολικά, 14.11.1830.

60. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 34, Σχολικά, 8.12.1830, συν. 27.11.1830. Στα κατά μήνα αναγκαία ο Φανδρίδης συμπεριλαμβάνει και τη δαπάνη πληρωμής των ευσήμων.

νου υλικού ζητά να της γνωστοποιείται ποιος εξουσιοδοτείται να το παραλάβει[61], αν βέβαια δεν πρόκειται για το διοριζόμενο διδάσκαλο. Από το σημείο αυτό και ύστερα, όσο είναι δυνατό, παρακολουθεί την τύχη του αποστελλόμενου υλικού και επιπλήττει τους εφόρους όταν το κατακρατούν[62], επειδή η ενέργειά τους αντιβαίνει το β' άρθρο των καθηκόντων τους. Αυστηρά συμπεριφέρεται η Γραμματεία και εξελέγχει περιπτώσεις σφετερισμού ή υπόνοιας σφετερισμού βιβλίων. Σε μια τέτοια περίπτωση ανακοινώνει με έμφαση το γεγονός στο Μουστοξύδη και τον καλεί "κατ' επιταγήν της Α. Ε." να εμποδίσει την πώλησή τους, επειδή, όπως ισχυρίζονται όσοι τα πωλούν, αγόρασαν τα βιβλία από το Ορφανοτροφείο[63].

Στη Γραμματεία, ταυτόχρονα, ανατίθεται από τον Κυβερνήτη να παρακολουθήσει την τύχη βιβλίων, των οποίων την εκτύπωση ενισχύει με την προαγορά ορισμένου αριθμού προς χρήση των δημόσιων σχολείων και των λειτουργικών αναγκών της εκκλησίας[64]. Βιβλιοθήκες στα αλληλοδιδακτικά σχολεία δεν ήταν εύκολο να συγκροτηθούν[65], εξαιτίας, αφ' ενός μεν, των δυσχερειών στον εφοδιασμό με βιβλία, αφ' ετέρου, δε, όταν διδάσκαλοι έφευγαν από ένα σχολείο συχνά συναπεκόμιζαν και τα απαραίτητα στη διδασκαλία βιβλία τον Οδηγό της αλληλοδιδακτικής, στοιχειώδη βιβλιάρια και σώμα πινάκων, όλα όσα θεωρούσαν, δηλαδή, "σύνεργά" τους[66]. Τον Απρίλιο του 1832 βρίσκονταν στην αποθήκη του Ορφανοτροφείου 26.615 τόμοι βιβλίων[67]. Τον Ιούλιο του 1832 εγκρίθηκε η πρόταση "δι' ευλόγου τινός τιμής μετάδοσις αυτών εις τους εις τα διάφορα σχολεία φοιτώντας φιλομαθείς νέους, απορούντας των αναγκαίων βιβλίων, και εις άλλους πολίτας· τα δε εκ της πωλήσεως αυτών χρήματα προσδιωρίσθησαν μόνον και μόνον εις αγοράν άλλων βιβλίων προς αύξησιν της εθνικής βιβλιοθήκης"[68]. Η απόπειρα αυτή δε φαίνεται να απέφερε σπουδαία αποτελέσματα. Η οικονομική και η πολιτική κατάσταση δεν την ευνόησαν.

---

61. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 28, Σχολικά, 4 και 14.6.1830. Ακόμη και τον γερουσιαστή Ρήγα Παλαμήδη επιστρατεύει δύο φορές ο Καποδίστριας για να παραδώσει στη Διοίκηση της Τρίπολης εποπτικό υλικό φ. 31, Σχολικά, 7.9.1830· φ. 41, Σχολικά, 15.7.1831.

62. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 55, Σχολικά, 16.12.1832: Η Γραμματεία προς το Διοικητή Κέας, Θερμίων και Σερίφου.

63. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 33, Σχολικά, 12.11.1830.

64. Βλ. και ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 48, Σχολικά, 16.2.1832. Ο Δανιήλ Γεωργόπουλος προς τη Γραμματεία για την Ανθολογία του "περί μυστηρίων" που τυπωνόταν στη Βενετία.

65. Για το κεντρικό Αιγαίο βλ. Αν. Κορδατζή-Πρασσά, Η εκπαίδευση στις Κυκλάδες..., ό.π., σ. 30, 180.

66. Αθ. Αβδάλη, "Ο Καποδίστριας και η Επιτροπή Προπαιδείας"..., ό.π., σ. 19-20, 71.

67. Ευαγγ. Ιακ. Μανής, Ανδρέας Μουστοξύδης 1785-1860· ο επιστήμων, ο πολιτικός, ο εθνικός αγωνιστής, Αθήνα 1960, σ. 70 Τρ. Σκλαβενίτης, *Η σχολική βιβλιοθήκη του 19ου αιώνα – Η βιβλιοθήκη του Γυμνασίου Ναυπλίου (1833-1935)*, Αθήνα 1995, σ. 26.

68. ΕΕ, φ. 32 (6.8.1832), σ. 176· βλ. και ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 51, Σχολικά, 18.7.1832.

5
ΔΙΔΑΚΤΙΚΟ ΠΡΟΣΩΠΙΚΟ

Το σώμα των αλληλοδιδασκάλων και τα καθήκοντά τους

Κατά την εφαρμογή μιας πολιτικής χρειάζεται να λαμβάνεται υπ' όψη και η συμβολή των προσώπων που θα κληθούν να την υλοποιήσουν. Πολύ περισσότερο στις εκπαιδευτικές διαδικασίες, όπου το έργο του διδασκάλου έχει εξ ορισμού μεσολαβητικό χαρακτήρα[1]. Οι αλληλοδιδάσκαλοι καλούνταν να εφαρμόσουν ένα μάλλον νέο σύστημα στον ελληνικό χώρο και μάλιστα σε ένα λαό που με την αποφασιστικότητά του εξέρχεται από την τουρκική δουλεία και οδηγείται στη συγκρότηση Κράτους. Μέσα λοιπόν στο κλίμα της μεταβολής του κοινωνικού και θεσμικού πλαισίου ο ρόλος του διδασκάλου παραμένει απαιτητικός και δύσκολος όσον αφορά τη διαμόρφωση της προσωπικότητας των μαθητών.

Αυτόχθονες και ετερόχθονες απαρτίζουν ένα πολυσυλλεκτικό σώμα εκπαιδευτικών[2] (βλ. πίν. 31, σ. 282-285), οι οποίοι, επειδή ακριβώς είχαν πολυσχιδία τοπικών εμπειριών, διαφορετικές κοινωνικές καταβολές, πολύμορφη πνευματική καλλιέργεια, άλλη αντίληψη και πρόσβαση στην αλληλοδιδακτική ήταν εξαιρετικά δυσχερές να ενταχθούν ενιαία στο εκπαιδευτικό σύστημα σε σύντομο χρονικό διάστημα. Οι περισσότεροι από τους αυτόχθονες εκπαιδευτικούς (βλ. πίν. 27, σ. 268) προέρχονται από το Αιγαίο (60,00%-28,30% του συνόλου) και περισσότερο από την Άνδρο και τη Σίφνο με την κραταιά εκπαιδευτική παράδοση. Η παρουσία του Κλεόβουλου[3], ενδεχομένως η πολιτική των ετεροδόξων, οι παμμεσογειακές μακρόχρονες εμπορικές επαφές και οι δρόμοι διακίνησης των ιδεών στο Αιγαίο συνετέλεσαν σ' αυτό. Έπονται κατά σειρά Πελοπόννησος (29,33%-13,83%) και Στερεά (10,66%-5,03%), κατάταξη σύμμετρη με τις μακρόχρονα διαμορφωμένες πνευματικές παραμέτρους.

Από τα Επτάνησα (20,00%-8,17 αντίστοιχα) και τη Μικρά Ασία (20,00%-8,17%) προέρχεται το υψηλότερο ποσοστό ετεροχθόνων διδασκάλων που παραδίδουν μαθήματα στα

---

1. J. Kob, "Die Rollenproblematik des Lehreberufes", *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sojialpsychologie*, 4, Köln/Zürich 1970, p. 96.

2. Πίνακες του εκπαιδευτικού προσωπικού συνέταξαν: α) Ελ. Μπελιά, *Η εκπαίδευσις εις την Λακωνίαν και Μεσσηνίαν κατά την καποδιστριακήν περίοδον (1828-1832)*, Αθήναι 1970, σ. 154-155· β) Δ. Κ. Μαυροσκούφης, *Εκπαίδευση και εκπαιδευτική πολιτική*... ό.π., σ. 657-663. γ) Α. Κορδατζή-Πρασσά, *Η εκπαίδευση στις Κυκλάδες κατά την καποδιστριακή περίοδο (1828-1832)*, [ανέκδοτη διδακτορική διατριβή], Αθήνα 1996, σ. 206-208. Η προσπάθειά μου έγκειται στο να συμπληρώσει με νέα ονόματα τον κατάλογο των αλληλοδιδασκάλων κατά την καποδιστριακή περίοδο (1828-1832) και να παρακολουθήσει στενότερα τα ζητήματα της ιδιαίτερής τους πατρίδας και των σχολείων που δίδαξαν.

3. Δ. Κ. Μαυροσκούφης, *Εκπαίδευση και εκπαιδευτική πολιτική 1821-1832*, εκδ. "Ενυάλειο Κληροδότημα", Θεσσαλονίκη 1996, σ. 273.

ΠΙΝΑΚΑΣ 27

ΑΥΤΟΧΘΟΝΕΣ ΚΑΙ ΕΤΕΡΟΧΘΟΝΕΣ ΑΛΛΗΛΟΔΙΔΑΣΚΑΛΟΙ 1828-1832

	Πατρίδα	αριθμός αλληλοδιδασκάλων	αναλογία επί του συνόλου %	αναλογία επί των αυτοχθόνων %
ΑΥΤΟΧΘΟΝΕΣ	Νησιά	45 (4)*	28,30 (2,53)	60,00 (5,33)
	Πελοπόννησος	22 (2)	13,83 (1,26)	29,33 (2,66)
	Στερεά	8	5,03	10,66
		75(6)	47,16 (3,77)	
				αναλογία επί των ετεροχθόνων %
ΕΤΕΡΟΧΘΟΝΕΣ	Επτάνησα	13 (2)	8,17 (1,25)	20,00 (3,07)
	Ήπειρος	5	3,14	7,69
	Θεσσαλία	6 (1)	3,77 (0,62)	9,23 (1,53)
	Μακεδονία	2 (1)	1,25 (0,62)	3,07 (1,53)
	Θράκη	2	1,25	3,07
	Μικρά Ασία	13 (2)	8,17 (1,25)	20,00 (3,07)
	Νησιά Αν. Αιγαίου	4 (1)	2,51 (0,62)	6,15 (1,53)
	Δωδεκάννησα	6 (1)	3,77 (0,62)	9,23 (1, 53)
	Κρήτη	8 (3)	5,03 (1,88)	12,30 (4,61)
	Κύπρος	6 (1)	3, 77 (0,62)	9,23 (1,53)
		65(12)	40,88 (7,54)	
	Άγνωστη	19 (3)	11,94 (1,88)	
	Σύνολο	159 (21)		

*Σε παρένθεση δηλώνεται ο αριθμός των ελληνοαλληλοδιδασκάλων

ΠΙΝΑΚΑΣ 28

ΙΕΡΩΜΕΝΟΙ ΔΙΔΑΣΚΑΛΟΙ 1828-1832

Ειδικότητα	Σύνολο	Ιερωμένοι	αναλογία επί του συνόλου %	αναλογία επί της ειδικότητας %
Αλληλοδιδακτικοί	138	16	5,88	11,59
Ελληνοαλληλοδιδάσκαλοι	21	6	2,20	28,57
Ελληνοδιδάσκαλοι	88	41	15,07	46,59
Διδάσκαλοι των Κυβερνητικών Σχολείων	25	10	3,67	40,00
Σύνολο	272	63		

αλληλοδιδασκαλεία. Η Ιόνιος Πολιτεία, η οποία έχει και λόγω των Δυτικών κυριαρχιών ισχυρούς δεσμούς με την Ευρώπη και όπου η αλληλοδιδακτική αναπτύχθηκε ταχύτερα, καθώς και η Μικρά Ασία –κέντρο ανθούντος ελληνισμού και πνευματικού προβληματισμού κυοφόρησαν συνθήκες στελέχωσης της Ελληνικής Πολιτείας με διδασκάλους. Θα ήταν παράλειψη να μην εκτιμηθεί και το γεγονός ότι όχι μόνο πολλοί Μικρασιάτες εκπαιδευτικοί κατέφυγαν στην Ελλάδα με την Επανάσταση αλλά και Επτανήσιοι έρχονται κατά τη μεταβατική αυτή περίοδο (1821-1827) και στην τριετία άσκησης της εξουσίας από τον Κερκυραίο Ιωάννη Καποδίστρια. Διψήφιο ποσοστό τόσο στην ειδικότητα της αλληλοδιδακτικής (11,59%) όσο και στην ελληνοαλληλοδιδακτική (28,57%) διατηρούν οι ιερωμένοι (βλ. πίν 28). Παρουσιάζουν, δηλαδή, σε κάποιο βαθμό διάθεση προσαρμογής στη νέα εκπαιδευτική πραγματικότητα.

Η Γραμματεία στις εγκυκλίους της τόνιζε με κάθε τρόπο στους διδασκάλους τη σοβαρότητα των χρεών που ανέλαβαν, την "ιερότητα" των υποχρεώσεών τους[4] και την επίδειξη ήθους κατά την ενάσκησή τους. Όλα αυτά θα συνέτειναν στην ορθή παιδαγωγία των μαθητών. Η μη ακριβής τήρηση των καθηκόντων, όταν γινόταν τοπικά αντιληπτή, διετάρασσε την κοινή γνώμη[5] και προκαλούσε τη δυσαρέσκεια του Υπουργείου. Η σύμπραξη των διδασκάλων με τους έκτακτους επιτρόπους και προσωρινούς διοικητές θεωρείται από το Ν. Χρυσόγελο βασικό συντελεστικό στοιχείο στην πρόοδο των σχολείων. Δεν είναι τυχαίο ότι οι αλληλοδιδάσκαλοι πριν αναλάβουν υπηρεσία επισκέπτονταν τους διοικητές των επαρχιών και παρουσίαζαν τα επίσημα παραστατικά τους. Τα υπ. αριθμ. 353-354 κυβερνητικά διατάγματα και ο Οδηγός του Σαραζίνου παρέχουν μια ικανοποιητική εικόνα των διδασκαλικών ευθυνών, οι οποίες αποσαφηνίζονται ή και συμπληρώνονται με έγγραφα της Γραμματείας. Το κεντρικό μήνυμα προς τους διδασκάλους είναι διπλό: να μάθουν στα παιδιά γράμματα και να τα βοηθήσουν με λόγους και έργα να γίνουν "άνδρες ωφέλιμοι εις την κοινωνίαν"[6], ήμεροι, τίμιοι και χρηστοί[7].

Σε γενικές γραμμές τα καθήκοντα των διδασκάλων μπορούν να θεωρηθούν διδακτικά και διοικητικά (διαδικαστικά):

Διδακτικά καθήκοντα: Με τις εγκύκλιες οδηγίες προς τους κατά την επικράτεια διδασκάλους ο Ν. Χρυσόγελος τους γνωστοποιεί ότι η Κυβέρνηση απαιτεί από αυτούς ακριβή γνώση του αντικειμένου τους, συνέπεια στις αρχές της αλληλοδιδακτικής, επιμέλεια διαρκή και ποιότητα στα μαθήματα, προσήλωση στη χριστιανική αγωγή των μαθητών[8].

---

4. ΕΕ, φ. 7 (13.5.1832), σ. 38-39.

5. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 48, Σχολικά, Μεθώνη 20.4.1832, συν.

6. Αυτή και μόνο η θέση θα αρκούσε ίσως να δικαιώσει τη θέση ότι η αλληλοδιδακτική είναι "μια διδασκαλία γένους αρσενικού". Βλ. Ιωσ. Σολομών, *Εξουσία και τάξη στο νεοελληνικό σχολείο· μια τυπολογία των σχολικών χώρων και πρακτικών 1820-1900*, εκδ. "Αλεξάνδρεια", Αθήνα [2]1992, σ. 113.

7. Ι. Κοκκώνης, *Εγχειρίδιον δια τα αλληλοδιδακτικά ή Οδηγός της αλληλοδιδακτικής μεθόδου...* υπό Σαραζίνου, Αίγινα 1830, σ. ιβ'.

8. ΓΕΕ, φ. 86 (18.12.1829), σ. 341.

Είναι βέβαιο ότι η Κυβέρνηση γνώριζε τις αδυναμίες των εκπαιδευτικών αλλ' έθετε ήδη το πλαίσιο συγκεκριμένων στόχων, με την πολιτική βούληση να προωθήσει την επίτευξή τους.

Τα πράγματα αποσαφηνίζονται πλήρως με την κυκλοφορία του Οδηγού. Τίθενται πλέον σε οριστική διαταγματική βάση θέματα[9], όπως η ευταξία, η πιστή τήρηση των κανόνων παράδοσης του μαθήματος, η επιβολή της σιωπής, η ετοιμότητα των μαθητών στα προστάγματα, η προετοιμασία της διδασκαλίας, η τήρηση του ωραρίου, η καθαριότητα και το φροντισμένο παράστημα, η ανελλιπής παρουσία στο σχολείο, ο έλεγχος του "μεσαυλίου" χώρου και η προσεκτική επιλογή των πρωτοσχόλων. Στα θετικά του αλληλοδιδασκάλου συγκαταλέχθηκε και η γλωσσική του παιδεία[10]. Οι εκπαιδευτικοί έπρεπε να διεγείρουν τη φιλοτιμία των μαθητών τους και να επιλέγουν όσους άξιζαν να φοιτήσουν στο Πρότυπο της Αίγινας[11]. Σε εντελώς συγκεκριμένες περιπτώσεις, όπως στο Ναύπλιο[12] και στο Άργος[13], κλήθηκαν με επιπρόσθετη αμοιβή αλληλοδιδάσκαλοι να ενισχύσουν τις στοιχειώδεις γνώσεις (ανάγνωση, γραφή, πρακτική αριθμητική, κλπ) στρατιωτών και στρατιωτικών. Η κατάταξη των διδασκάλων σε μια τριτοβάθμια κλίμακα γίνεται ανάλογα με τις γνώσεις τους[14]. Η λεπτομερής καταγραφή των απαιτούμενων προσόντων προσφέρει το χάρτη κριτηρίων αξιολόγησης και εκτίμησης των ικανοτήτων τους.

Διοικητικά καθήκοντα: Τα καθήκοντα αυτά άπτονται όχι μόνο της διεύθυνσης του σχολείου και της προαγωγής της ευρυθμίας του αλλά και της συνεχούς αναφοράς και επαφής με τις προϊστάμενες αρχές. Οι διδάσκαλοι συχνά επιβλέπουν την ανέγερση των σχολικών κτιρίων και με την υπογραφή τους βεβαιώνουν στα αποδεικτικά δαπανών την πιστότητα των λογαριασμών[15].

Πυκνότερη και συχνότερη όμως είναι η επίσημη αλληλογραφία τους με τη Γραμματεία σχετικά με την εξέλιξη φοίτησης και προόδου των μαθητών. Ο κάθε εκπαιδευτικός είναι υποχρεωμένος να τηρεί και να διαφυλάσσει το αρχείο του σχολείου[16], να συντάσσει περιληπτική έκθεση της κατάστασης του διδακτηρίου[17], να συμπληρώνει μηνιαίο δελτίο των

---

9. Ι. Κοκκώνης, *Εγχειρίδιον δια τα αλληλοδιδακτικά*... ό.π., σ. 106-115.

10. Πβ. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 28, Σχολικά, 23.6.1830· ΔΑΣΚ, τ. Β', σ. 1051. ΕΠΙΣΤΟΛΑΙ, τ. Γ', σ. 221-223.

11. ΓΕΕ, φ. 32 (29.4.1829), σ. 123. Βλ. και Ελ. Κούκκου, *Ο Καποδίστριας και η Παιδεία (1827-1832). Β' Τα εκπαιδευτικά ιδρύματα της Αιγίνης*, Αθήναι 1972, σ. 10.

12. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 49, Σχολικά, 30.5.1832.

13. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 56, Σχολικά, 9.1.1830. Η υπ. αρ. 200 διαταγή προς το Ν. Φανδρίδη είχε εκδοθεί στις 29 Νοεμβρίου 1829.

14. Ι. Κοκκώνης, *Εγχειρίδιον δια τα αλληλοδιδακτικά*... ό.π., σ. 134-135. Πβ. Γ. Πυργιωτάκης, *Προβλήματα στην ιστορία της εκπαιδεύσεως των δασκάλων στα πρώτα πενήντα χρόνια μετά την απελευθέρωση (1828-1878)*, εκδ. "Χριστινάκης", Αθήνα 1981, σ. 175-177.

15. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 40, Σχολικά, αρ. 3520, 1.6.1831, συν. 25.5.1831· ΔΑΣΚ, τ. Γ', σ. 1897-1898.

16. Λ. Παπαδάκη, *Η αλληλοδιδακτική μέθοδος διδασκαλίας στην Ελλάδα του 19ου αιώνα*, Ίδρυμα για το παιδί, εκδ. "Δωδώνη", Αθήνα-Γιάννινα 1992, σ. 112.

17. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 49, Σχολικά, 22.5.1832.

μεταλλαγών της διανομής κατά κλάσεις και προόδου των μαθητών του, να υποβάλλει έλεγχο της "τριμηνιαίας καταστάσεως", να εκθέτει τα πεπραγμένα των εξετάσεων και να αποστέλλει κατάλογο των μαθητών του σχολείου του σημειώνοντας "τα ονόματα των ευδοκιμούντων"[18]. Τέλος, όλες οι εκδηλώσεις της δημόσιας και ιδιωτικής του ζωής οφείλουν να συνεργούν στη συνοχή του ευαίσθητου κοινωνικού ιστού και όχι να έχουν αποχρώσεις μεροληψιών και προσωπικών εξαρτήσεων, οι οποίες φέρνουν προσκόμματα στη σχολική λειτουργία και συντείνουν σε τριβές τοπικές και σε διχαστικές συμπεριφορές.

Η μόρφωση και η εκπαίδευση των αλληλοδιδασκάλων

Είναι εξαιρετικά αμφίβολης αποτελεσματικότητας η προσπάθεια να καταταχθούν αξιόπιστα σε γενικούς άξονες οι αλληλοδιδάσκαλοι ανάλογα με τις γνώσεις που διαθέτουν ή επαγγέλλονται ότι διαθέτουν. Πολλές φορές οι ίδιοι σε αναφορές τους διογκώνουν τα πράγματα, άλλοτε οι πηγές είναι φειδωλές και αόριστες, ενώ δε λείπουν φαινόμενα αντίφασης μεταξύ των άμεσων-έμμεσων πηγών και των ιστοριογραφικών έργων. Είναι βέβαια γεγονός ότι οι απασχολούμενοι στα εγκύκλια σχολεία διδάσκαλοι είχαν ευρύ φάσμα προτιμήσεων, επειδή είχαν εντρυφήσει και διδαχθεί διαφορετικά συστήματα αλληλοδιδακτικής και ήταν θιασώτες, τουλάχιστον μέχρι την καθιέρωση της Σαραζίνειας μεθόδου, διαφορετικών "σχολών". Στο ελληνικό κράτος κατά την πενταετία 1828-1832 συνυπάρχουν Κλεοβουλικοί, μαθητές και απόφοιτοι του Προτύπου Σχολείου, υποστηρικτές του επτανησιακού "κλίματος", μαθητές του Νικητόπουλου, Ησαΐα, Μαμακίδη, οπαδοί του αγγλικού συστήματος κ.α. Ιδιαίτερη μνεία γίνεται στον Ιω. Γεωργιάδη ή Τζιβανόπουλο, απόφοιτο του Φιλολογικού Γυμνασίου της Σμύρνης και στον Πέτρο [Κουτζόκολο] Πρωτοπαπαδάκη[19], ο οποίος είχε τελειώσει δύο κύκλους μαθημάτων στην Πατριαρχική Ακαδημία της Κωνσταντινουπόλεως και ύστερα μαθήτευσε στον Βασίλειο Κυδωνιέα.

Η οπτική της ομοιομορφίας παραπέμπει σε ιδιότητες, ικανότητες και τίτλους των αλληλοδιδασκάλων αναγνωριζόμενους επίσημα από το κράτος γι' αυτό και στην κατάταξή τους (βλ. πίν. 29 σ. 272) λήφθηκε υπ' όψη η ουσιαστικότερη εκπαίδευσή τους στη μέθοδο και οι σπουδές (μόρφωση - επιμόρφωση) στο Πρότυπο Σχολείο της Αίγινας. Στοιχεία επαρκή εντοπίστηκαν για το 75,94% των διδασκάλων. Για τη συντριπτική πλειοψηφία των υπολοίπων δεν αντλούνται πληροφορίες, εκτός από γενικόλογη ορισμένες φορές ή συγκεχυμένη αναφορά του ονόματός τους. Το Πρότυπο Σχολείο της Αίγινας αποδείχθηκε σημαντικότατη εστία μόρφωσης και επιμόρφωσης των διδασκάλων (45,84%). Οι μαθητές του Κλεόβουλου βρίσκονται σε δεύτερη μοίρα (20,84%) και ανήκουν μάλλον σε αυτούς που απέκτησαν τις συγκεκριμένες γνώσεις πριν από την άφιξη του Κυβερνήτη.

---

18. Πβ. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 29, Σχολικά, 9.7.1830: Αναφορά του Διοικητή Λακεδαίμονος και Μονεμβασίας Ν. Μπούκουρα στη Γραμματεία.

19. Ευδ. Σκληράκη, *Παιδεία και εκκλησία στη Νάξο κατά την τουρκοκρατία και τους πρώτους μετεπαναστατικούς χρόνους*, [ανέκδοτη διδακτορική διατριβή], Αθήνα 1996, σ. 231.

Πίνακας 29

ΤΟ ΜΟΡΦΩΤΙΚΟ ΕΠΙΠΕΔΟ ΤΩΝ ΑΛΛΗΛΟΔΙΔΑΣΚΑΛΩΝ 1828-1832

ΣΠΟΥΔΕΣ	ΔΙΔΑΣΚΑΛΟΙ	
	αρ.	%
Ευρωπαϊκές	2	1,66
Αλληλοδιδακτικό Ορφανοτροφείου	3	2,50
Επτανησιακές	12	10,00
Μαθητές του Κλεόβουλου	25	20,84
Πρότυπο Σχολείο	55	45,84
Ποικίλες	23	19,16
	120	75,94
Αδιευκρίνιστες	38	24,06
ΣΥΝΟΛΟ	158	

[**Πηγή**: ΓΑΚ, Κ.Α., Υπουργείον Θρησκείας, φ. 19-56, Σχολικά]

Ο Καποδίστριας ενισχύει όσους θέλουν να διδαχθούν την αλληλοδιδακτική και δείχνει ευαισθησία χαρακτηριστική για τον ηλικιωμένο ιερέα Αβράμιο από το Ζυγοβίστι[20] και το γηραιό ιδιαίτερο διδάσκαλο Απόστολο Αμπελακιώτη[21]. Η προσχώρηση στην αλληλοδιδακτική εκπαίδευση προσώπων τα οποία από τη θέση τους μάλλον θάπρεπε να πρόσκεινται στα παραδοσιακά σχολικά σχήματα, προβάλλει το επιτελούμενο έργο. Η μικρή ηλικία, εξάλλου, παρά τη δυσπιστία και την περίσκεψη που συχνά τη συνοδεύει, φαίνεται ότι εξαιτίας των εκπαιδευτικών αναγκών δεν καθίσταται ανυπέρβλητο εμπόδιο στο διορισμό των αλληλοδιδασκάλων, αν βέβαια αναμένεται από αυτούς ότι θα αποδειχθούν άξιοι του λειτουργήματός τους. Ο αλληλοδιδάσκαλος Δημητσάνας Κ. Στεφανίδης είναι 17 ετών[22], του Νεοκάστρου Δ. Γιάννουκλας 18[23], ο Κισθήνιος της Τρίπολης[24] και ο Ιω. Χωματιανός της Κέας 19 ετών[25]. Ο μικρότερος αλληλοδιδάσκαλος είναι ο Κυριάκος Βενιζέλος, ηλικίας μόλις 14 ετών[26].

---

20. ΕΠΙΣΤΟΛΑΙ, τ. Β', σ. 41· ΔΑΣΚ, τ. Α', σ. 165.

21. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 45, Σχολικά 15.11.1831.

22. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 32, Σχολικά, 1830 (Νέα Έκθεση Ι. Κοκκώνη για τα σχολεία της Καρύταινας)· ΔΑΣΚ, τ. Β', σ. 1429.

23. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 53Α, Σχολικά, 19.9.1832.

24. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 32, Σχολικά, 1830 (Έκθεση Ι. Κοκκώνη για τα σχολεία της Τριπολιτσάς)· ΔΑΣΚ, τ. Β', σ. 1412. Γ. Ζαχαρόπουλος, "Αρκαδικό χρονολόγιο", εφημ. *"Αρκαδολόγιο"*, φ. 3 (Ιανουάριος 1998), σ.

25. Αν. Κορδατζή-Πρασσά, *Η εκπαίδευση στις Κυκλάδες*... ό.π., σ. 216.

26. Ελ. Μπελιά, *Η εκπαίδευσις εις την Λακωνίαν*... ό.π., σ. 120.

Σχολική θητεία

Διορισμοί.

Η μεγάλη ζήτηση σε συνδυασμό με τη μάλλον περιορισμένη προσφορά κατάλληλων, σύμφωνα με τις κυβερνητικές προδιαγραφές, αλληλοδιδασκάλων συνιστούσε αναμφίβολα αξιοσημείωτη δυσχέρεια όσον αφορά τη λειτουργία των σχολείων. Η ανάγκη για επαρκείς εκπαιδευτικούς αυξάνει ανάλογα με τις συνεχείς αποφάσεις σύστασης εγκύκλιων σχολείων. Για την εξεύρεση διδακτικού προσωπικού ακολουθήθηκαν συνοπτικές διαδικασίες ώστε να ενισχυθεί κάπως και χωρίς μεγάλες καθυστερήσεις το σώμα των ήδη υπαρχόντων[27]. Λαμβάνοντας μια ταχύρρυθμη σχετικά εκπαίδευση μαθητές του Προτύπου θα καλούνταν να διδάξουν στα σχολεία. Το πρόβλημα ασφαλώς δεν εξαλείφεται αλλά με την πάροδο του χρόνου μετριάζεται.

Οι εκπαιδευόμενοι, μετεκπαιδευόμενοι και επιθεωρούμενοι διδάσκαλοι εφοδιάζονταν με διπλώματα Α', Β' και Γ' βαθμού ανάλογα με το βαθμό επάρκειάς τους "εις την θεωρίαν και πράξιν της μεθόδου, ομού δε και τα της ελληνικής γραμματικής και εις τας άλλας γνώσεις τας απαιτουμένας προς την μέθοδον..."[28]. Τα διπλώματα είχαν κλιμακωτό αντίκρυσμα στα σχολεία τοποθέτησης των εκπαιδευτικών και στις προβλεπόμενες αμοιβές τους. Τίθενται έτσι βάσεις για να ιεραρχηθούν κατ' αξίαν οι εκπαιδευτικοί, ταυτόχρονα, δε, τους προσφέρεται το κίνητρο των οικονομικών απολαβών. Η προτίμηση στους σπουδαστές του Προτύπου Σχολείου της Αίγινας έχει την αιτιολογική της βάση στο ότι το δημόσιο γνώριζε καλύτερα τις δυνατότητές τους, είχε παρασχεθεί σ' αυτούς ομοιόμορφη εκπαίδευση, προωθείτο η μέθοδος Σαραζίνου και μάλλον υποστηριζόταν η κυβερνητική πολιτική συνολικότερα.

Τους διορισμούς των αλληλοδιδασκάλων ελέγχει σε σημαντικό βαθμό η κυβέρνηση δεδομένου ότι από αυτήν διορίζονται ή από αυτήν εγκρίνονται όταν γίνονται οι προσλήψεις μετά από συνεννοήσεις των διοικητών και των τοπικών κοινωνιών. Επί υπουργίας Ρίζου-Νερουλού, οι διοικητές απέκτησαν το δικαίωμα να προσλαμβάνουν εκπαιδευτικούς[29]. Οι επιλογές και οι αποφάσεις των δημογεροντικών αρχών στο όνομα των κατοίκων που εκπροσωπούσαν είχαν μεγάλη σημασία στους διορισμούς[30].

---

27. Χειρόγραφα ΕΒΕ αριθμ. 2000, 2125, 2141. Ελ. Κούκκου, *Τα εκπαιδευτικά ιδρύματα της Αιγίνης*... ό.π., σ. 134-137.

28. Ελ. Μπελιά, *Η εκπαίδευσις εις την Λακωνίαν*... ό.π., σ. 108. Ελ. Κούκκου, *Τα εκπαιδευτικά ιδρύματα της Αιγίνης*... ό.π., σ. 113-116.

29. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 53, Σχολικά, 19.9.1832· Ελ. Μπελιά, *Η εκπαίδευσις εις την Λακωνίαν*... ό.π., σ. 109.

30. Πβ. Ελ. Μπελιά, *Η εκπαίδευσις εις την Λακωνίαν*... ό.π., σ. 109: "Πολλάκις οι διδάσκαλοι διωρίζοντο υπό των κοινοτικών αρχών και των κατοίκων".

Ο Έκτακτος Επίτροπος Β. Σποράδων Αν. Λόντος καταφεύγει στις στήλες της Γενικής Εφημερίδος και στις γνωριμίες του συντάκτη της Γ. Χρυσήδη για να ανεύρει αλληλοδιδασκάλους[31]. Ένα άλλο στοιχείο που φαίνεται ότι επηρεάζει κατά κάποιο τρόπο τους διορισμούς είναι η εντοπιότητα του διδακτικού προσωπικού, επειδή παρέχει μεγαλύτερα εχέγγυα παραμονής στη γενέθλια γη, ικανοποιεί το δημόσιο αίσθημα και ενδεχομένως προβάλλει στους νέους πρότυπα Τη γνώμη αυτή έχει και η Γραμματεία θεωρώντας συμφέρον την ύπαρξη αμοιβαίας εμπιστοσύνης και "διότι αρκούνται <οι διδάσκαλοι> εις ολίγον μισθόν ή διά ζήλον πλείονα ή διά την ευχαρίστησιν να διατρίβωσιν" στον τόπο τους[32]. Ειδικότερα, στη Σκύρο[33] και στο Λειβάρτζι[34] οι κάτοικοι επιθυμούν να διδάξουν στο σχολείο συμπολίτες τους. Δραστήριοι εκκλησιαστικοί ταγοί, όπως ο Ηλιουπόλεως Άνθιμος - τοποτηρητής Άργους και κάτω Ναχαγιέ[35], εγγράφως συνηγορούν σε τοπικά αιτήματα διορισμών. Η επικοινωνία αυτή αποδεικνύεται αμφίδρομη, αφού και ο Κυβερνήτης έρχεται σε επαφή με σημαίνοντες εκκλησιαστικούς - θερμούς υποστηρικτές των εκπαιδευτικών πραγμάτων[36].

Η επίσημη ανακοίνωση του διορισμού συνοδεύεται από τις συγχαρητήριες ευχές, τον καθορισμό του μισθού, την υπενθύμιση των καθηκόντων με έμφαση στη σύνταξη και αποστολή κατά διαστήματα τακτά ονομαστικού καταλόγου των μαθητών. Παράλληλη γνωστοποίηση γίνεται στον Έφορο του Κεντρικού σχολείου, ο οποίος συχνά εντέλλεται να εφοδιάσει το διοριζόμενο με τα αναγκαία έγγραφα[37]. Όταν ενδεείς διπλωματούχοι διδάσκαλοι πορεύονται στο Ναύπλιο για να διορισθούν, ο Μουστοξύδης όχι σπάνια τους ενισχύει με μικροβοηθήματα (έξοδα κίνησης - προσωπικά στοιχειώδη) με πίστωση της μισθολογικής τους μερίδας[38].Απαραίτητα κοινοποίηση του διορισμού γίνεται στους διοικητές και σχολικούς εφόρους ώστε να ενημερωθούν όλοι οι εμπλεκόμενοι στις διαδικασίες.

Μετά από εντολή της Γραμματείας διδάσκαλοι αποστέλλονται στα σχολεία απευθείας και από το Μουστοξύδη[39].Η πρωτοβουλία των σχολικών εφόρων της Σχολής του Κρανιδίου να προσλάβουν αλληλοδιδάσκαλο τελεί υπό την έγκριση της Κυβέρνησης, αφού υποβάλλεται το αίτημα στη Γραμματεία να ενεργήσει ώστε να εξασφαλισθεί ο διδασκαλικός μισθός «όπως και άλλοτε»[40].Η αίτηση για την αποδοχή της απόφασής τους μέσω και

31. ΓΕΕ, φ. 56 (4.8.1828), σ. 56.

32. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 40, Σχολικά, 4.6.1831.

33. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 37, Σχολικά, 11.3.1831.

34. Χ. Μπαμπούνης, "Η παιδεία στα Καλάβρυτα κατά την καποδιστριακή περίοδο", *Επετηρίς των Καλαβρύτων* 18 (1994), σ. 168.

35. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 27, Σχολικά, 7.5.1830· ΔΑΣΚ, τ. Β', σ. 920-921.

36. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 27. Σχολικά, 14.5.1830.

37. Βλ. και ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 32, Σχολικά, 8.10.1830.

38. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 39, Σχολικά, 18.5.1831.

39. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 32, Σχολικά, 10.10.1830.

40. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 20, Σχολικά, 2.10.1829· φ. 21, Σχολικά, 9.11.1829· φ. 27, Σχολικά, 23.5.1830· φ. 28, Σχολικά, 22 και 23.6.1830.

της οικονομικής παραμέτρου είναι προφανής. Η περίπτωση αυτή δεν είναι η μοναδική στον ελληνικό χώρο. Μεγαλύτερη δυσκολία εξεύρεσης διδασκάλων παρατηρείται στη Στερεά, όπου οι πολεμικές συγκρούσεις συνεχίζονταν επί μακρόν, η γη είχε ερημωθεί, πολλοί από τους κατοίκους που είχαν απομακρυνθεί επέστρεφαν σταδιακά και όπου ο χειμώνας στους ορεινούς και δύσβατους τόπους είναι βαρύτερος. Οι αιτήσεις ικανοποιούνταν βαθμαία αλλά κενά εξακολουθούν να υπάρχουν.

Αναζητώντας άρτιο διδάσκαλο για τα σχολεία τους οι Ερμιονίτες αποτείνονται στον Έκτακτο Επίτροπο Κ. Ράδο και εκείνος, με τη σειρά του, στη Γραμματεία[41]. Η Γραμματεία παρακολουθεί την εξέλιξη των σχολαρχιών, καθώς προκύπτει από έγγραφο του Φεβρουαρίου του 1830, όπως επίσης και το πότε ακριβώς γίνεται η έναρξη των μαθημάτων. Η υποβολή αυτών των πληροφοριών από εκπαιδευτικούς, εφόρους και περιφερειακές αρχές οδηγεί στην κεντρική διεύθυνση των παιδαγωγικών, εκπαιδευτικών και οικονομικών θεμάτων.

Στην προσπάθειά τους να πετύχουν το διορισμό τους ορισμένοι αλληλοδιδάσκαλοι δε διστάζουν να περιγράψουν την οικογενειακή τους κατάσταση και να ζητήσουν την κατανόηση ή τον οίκτο του Κυβερνήτη[42]. Έκκληση για την αποστολή διδασκάλου, όχι βέβαια συχνά, γίνεται και από τυπικά αναρμόδια πρόσωπα αλλά των οποίων η στάση αποδεικνύει τη φιλομάθεια και τις φιλεκπαιδευτικές τους προθέσεις. Το αντικειμενικό κριτήριο της προσφοράς υπερτερεί των τυπικών διαδικασιών. Ο Μ. Δημητριάδης πιστεύοντας ότι από την εκπαίδευση «κρέμαται η μέλλουσα του έθνους ευδαιμονία και ανάπλασις»[43] αφιερώνει στις Κλουκίνες Καλαβρύτων την πατρική του οικία «εις άλληλ<οδιδακτικόν> Σχολείον» και ζητεί από την κυβέρνηση να διορίσει τον κατάλληλο διδάσκαλο. Επανέγκριση για την ανάληψη της υπηρεσίας χρειάζεται και όταν μετεκπαιδευμένος αλληλοδιδάσκαλος επιστρέφει στο σχολείο του[44]. Προαγωγή, τέλος, υποδιδασκάλου σε διδάσκαλο, προαγωγή που ισοδυναμεί με διορισμό και τυγχάνει της αποδοχής της Γραμματείας είναι εκείνη του Παντελεήμονα Κεφαλληναίου ή Κεφαλληνιάδη[45], ο οποίος πήρε τη θέση του Ζ. Νικολαΐδη που ανεχώρησε από τη Νάξο το καλοκαίρι του 1830.

Μεταθέσεις

Οι αρχειακές πηγές μας επιτρέπουν να συμπεράνουμε ότι η κεντρική εξουσία δεν ήταν πολύ πρόθυμη στο να καλύπτει σχολικά κενά με την πρακτική των μεταθέσεων. Η συχνή αλλαγή διδασκάλων συσσώρευε περισσότερα διοικητικά, εκπαιδευτικά και μισθοδοτικά

41. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 23, Σχολικά, 20.1.1830. ΔΑΣΚ, τ. Α', σ. 720-721.

42. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 26, Σχολικά, 20.4.1830: Ο Τιμόθεος Ζωγράφου προς τον Ι. Α. Καποδίστρια. Βλ. και ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 27, Σχολικά, 11.5.1830.

43. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 27, Σχολικά, 5.5.1830.

44. Ο Δ. Γιάννουκλας στα τέλη του 1831 επιστρέφει στο Νεόκαστρο (ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 46, Σχολικά, 5.12.1831).

45. Ευδ. Σκληράκη, *Παιδεία και εκκλησία στη Νάξο*... ό.π., σ. 224.

προβλήματα. Ασφαλώς αιτήματα αυτού του τύπου διατυπώνονται από διδασκάλους, οι οποίοι επικαλούνται λόγους ευθιξίας και παιδαγωγικής τάξης[46]. Πιστεύω όμως ότι υπάρχουν και οικονομικοί λόγοι[47] που δεν κατονομάζονται μερικές φορές. Η Δ.Ε.Ε. εγκρίνει μια εσωτερική αλλαγή στην περιφέρεια του Διοικητή των Μεσσηνιακών Φρουρίων, να μετατεθεί, δηλαδή, ο Ιω. Καμπανάς από την Κορώνη στη Μεθώνη, βασίζοντας την επιχειρηματολογία της στη θέληση των κατοίκων και τη διάθεσή τους να τον πληρώνουν προσωρινά εξ ιδίων. Έτσι ενδεχομένως προλαμβάνεται και το χειρότερο, η παραίτησή του[48]. Μεγαλύτερες πιέσεις ασκούνται προς την Κυβέρνηση από την Έκτακτη Επιτροπεία της Ανατολικής Στερεάς[49], επειδή οι ανάγκες εκεί είναι μάλλον αμεσότερες.

Παραιτήσεις

Είναι γεγονός ότι η υποβολή παραίτησης ενός αλληλοδιδασκάλου από τη θέση που κατέχει οφείλεται σε μια δέσμη αιτιών, όμως ο κύριος λόγος παραμένει απροκάλυπτα ή συγκεκαλυμμένα η χρηματική απορία. Ο Καποδίστριας επιδιώκει να τις ανακόψει, συνιστώντας εντατικοποίηση των ενεργειών των διοικητών, ιδιαίτερα όταν στα σχολικά καταστήματα έχουν αφιερωθεί χρηματικές κληροδοσίες[50]. Σ' αυτό κατατείνει και η προσπάθεια του Διοικητή Άνδρου-Κέας Ν. Γαζέτη, όταν τον Ιούνιο του 1830 αποτρέπει την παραίτηση διδασκάλων στην Άνδρο[51].

Η παραίτηση του Ανδρίου ιεροδιακόνου Ζαχαρία Νικολαΐδη από τους Ακάδημους της Νάξου[52] δείχνει από τη μια πλευρά πόσο διευκολύνει η εντοπιότητα τη σχολική διαθεσιμότητα και από την άλλη δίνει ίσως το μέτρο των προβλημάτων που αντιμετωπίζουν οι ίδιοι οι διδάσκαλοι απομακρυνόμενοι από τις ιδιαίτερές τους πατρίδες. Παρεμφερής ως προς το ένα σκέλος της είναι η παραίτηση του αλληλοδιδασκάλου Κρανιδίου Ι. Καρατάρη[53]. Ο Καρατάρης επικαλείται τη δυσλειτουργία του σχολείου, την πενία της οικογένειάς του που ζει στη Σαντορίνη και τα ομιλούμενα από τους μαθητές του αρβανίτικα. Για το σχολείο, αν έτσι συνέβαινε, έχει μερίδιο ευθύνης. Απομένει η οικογενειακή του κατάσταση και η μαθητική ετερογλωσσία ως τα κυρίαρχα, κατά τη γνώμη μου, στοιχεία για

---

46. α) ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 21, Σχολικά, 11.11.1829 (ΔΑΣΚ, τ. Α', σ. 443)· φ. 27, Σχολικά, 19.4.1830: η περίπτωση του αλληλοδιδασκάλου Κορίνθου Γ. Κοντοπούλη· β) ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 41, Σχολικά, 8.7.1831 (ΔΑΣΚ, τ. Γ', σ. 1989): η περίπτωση του αλληλοδιδασκάλου Λεωνιδίου Αντ. Δούκα.

47. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 30, Σχολικά, 1.8.1830, συν. 26.7.1830.

48. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 50, Σχολικά, 22.6.1832· φ. 55, Σχολικά, 14.12.1832.

49. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 32, 20.10.1830· φ. 35, Σχολικά, 26.1.1831· φ. 41, Σχολικά, 22.7.1831. Πρωτόκολλον εισερχομένων της Γραμματείας Ε και Δ.Ε., αρ. 3150/29.7.1831.

50. Βλ. και ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 27, Σχολικά, 6.5.1830.

51. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 28, Σχολικά, 27.6.1830· ΔΑΣΚ, τ. Β', σ. 1075.

52. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 31, Σχολικά, 27.9.1830: Ο Πρ. Διοικητής Νάξου Στάμος Δασκαλόπουλος προς τη Γραμματεία.

53. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 43, Σχολικά, 8.9.1831.

τη λήψη της απόφασής του.

Επίκληση λόγων υγείας που υποχρεώνουν τον παραιτούμενο να προβεί σε αυτήν την ενέργεια συναντάται στα έγγραφα των ΓΑΚ αλλά το ποσοστό είναι εξαιρετικά μικρό[54]. Ο Ν. Νικητόπουλος με την παραίτησή του από το σχολείο της Δημητσάνας παρέχει μια άλλη παράμετρο· την ηθική, δηλαδή, μείωση που νιώθει ο εκπαιδευτικός - και μάλιστα ο καταξιωμένος - από τον προσδιορισμό του βαθμού και του μισθού του[55]. Η απειλή παραίτησης και αναχώρησης διδασκάλου από την οργανική του θέση ενδέχεται να χρησιμοποιείται και ως μοχλός πίεσης για την αύξηση ή την καταβολή των αποδοχών του.

Απολύσεις

Η δυσφορία από το άτεχνο της μεθόδου ορισμένων διδασκάλων, από την ανακολουθία σε κυβερνητικές εντολές, τη διαγωγή τους, τις τεταμένες σχέσεις τους με τις σχολικές εφορίες και από τις προτιμήσεις κοινοτικών παραγόντων συνιστά βασικό αίτιο βεβαιωμένων απολύσεων εκπαιδευτικών κατά την εξεταζόμενη περίοδο. Ωστόσο υπάρχουν και άλλοι λόγοι που συντείνουν στη λύση εργασίας αλληλοδιδασκάλων. Η στροφή του ενδιαφέροντος του αλληλοδιδασκάλου Μεθώνης στην παραπαιδεία στηλιτεύεται από το Διοικητή των Μεσσηνιακών Φρουρίων Κ. Ράμφο, ο οποίος εισηγείται στον Κυβερνήτη την απομάκρυνσή του[56].

Η υπηρεσιακά, εξάλλου, αδικαιολόγητη απουσία διδασκάλου θεωρείται ουσιαστικά εγκατάλειψη θέσης και οδηγεί στη διατύπωση αιτήματος για την αντικατάστασή του[57]. Στο Νεόκαστρο ο δοκιμασμένος Δ. Γιάννουκλας απολύεται το Σεπτέμβριο του 1832 και προσλαμβάνεται ο Δ. Σταματιάδης, αλληλοδιδάσκαλος και ιεροψάλτης. Η παρέμβαση της Γραμματείας υπέρ του Γιάννουκλα δε στάθηκε ικανή να αποτρέψει την απόλυση. Στην αδυναμία του υπουργού Ρίζου-Νερουλού να υπερασπίσει τον Γιάννουκλα διαφαίνεται πιθανώς η διαμάχη φιλοκαποδιστριακών και αντικαποδιστριακών κύκλων καθώς και η χαλαρότητα της Διοίκησης, η απορρύθμιση των κρατικών λειτουργιών. Οι συμπολιτευτικές και αντιπολιτευτικές περιστάσεις επηρεάζουν την παραδοχή ή περιθωροποίηση συγκεκριμένων εκπαιδευτικών[58].

Αν εκτιμηθούν γενικότερα οι σχολικές θητείες κατά την πενταετία 1828-1832, είναι δυνατό να λεχθεί ότι παρουσιάζουν μια πολυδιάστατη μορφή. Ο πίνακας υπ. αριθμόν 30

---

54. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 30, Σχολικά, 16.8.1830.

55. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 37, Σχολικά, 15.3.1831.

56. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 34, Σχολικά, 30.12.1830. Βλ. και Δ.Κ. Μαυροσκούφης, *Εκπαίδευση και εκπαιδευτική πολιτική*... ό.π., σ. 343.

57. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 31, Σχολικά, 24.9.1830.

58. Χαρακτηριστικές για τις Κυκλάδες είναι οι απολύσεις των αλληλοδιδασκάλων Γρηγορίου Δεσποτόπουλου και Ιωάννη Χωματιανού από την Χώρα της Τήνου και Κέα αντίστοιχα [Αν. Κορδατζή - Πρασσά, *Η εκπαίδευση στις Κυκλάδες*... ό.π., σ. 228, 315-317.

(σ. 278) συντάχθηκε με βάση μόνο τα σχολεία για τα οποία υπήρχαν ακριβείς πηγές και διασταυρωμένες πληροφορίες. Το μεγαλύτερο εύρος στη συχνότητα διαπιστώνεται στα νησιά αλλά με τα χαμηλότερα ποσοστά τους στις τέσσερις (8,82%) και έξι (2,94%) αλλαγές διδασκάλων κατά σχολείο. Η παραμονή των παροίκων στα νησιά συνετέλεσε στη διαμόρφωση της εκπαιδευτικής εικόνας στο Αιγαίο. Στην Πελοπόννησο το υψηλό ποσοστό της παρουσίας μόνον ενός διδασκάλου στο 70% των σχολείων έχει σχέση και με το δυσπρόσιτο περιοχών. Η συσσώρευση των σχολείων της Στερεάς στις συχνότητες αλλαγών 1 (60,00%) και 2 (40,00%) οφείλεται στη μεταγενέστερη δραστηριοποίηση των εκπαιδευτικών διαδικασιών στο χώρο αυτό.

Πίνακας 30

ΣΥΧΝΟΤΗΤΑ ΘΗΤΕΙΩΝ ΣΤΑ ΑΛΛΗΛΟΔΙΔΑΚΤΙΚΑ ΣΧΟΛΕΙΑ (1828-1832)

ΠΕΡΙΟΧΗ	ΚΛΙΜΑΚΑ ΣΥΧΝΟΤΗΤΑΣ									
	1		2		3		4		6	
	αρ.	%	αρ.	%	αρ.	%	αρ.	%	αρ.	%
Νησιά	8	23,52	15	44,11	7	20,58	3	8,82	1	2,94
Πελοπόννησος	35	70,00	12	24,00	3	6,00	–	–	–	–
Στερεά	6	60,00	4	40,00	–	–	–	–	–	–

[**Πηγή**: ΓΑΚ, Κ.Α., Υπουργείον Θρησκείας, φ. 19-56, Σχολικά]

Το πρόβλημα της μισθοδοσίας

Τα ποιοτικά και μισθοδοτικά προβλήματα της εκπαίδευσης χρειάζονταν ένα συνδυασμό θεσμικών αποφάσεων, μέτρων υποδομής και κλιμάκωσης μισθών. Τον Ιούλιο του 1830, εννέα μόλις ημέρες μετά την έκδοση του Κυβερνητικού διατάγματος με το οποίο εισάγεται στα πρωτοβάθμια σχολεία η μέθοδος Σαραζίνου, η Γραμματεία γνωστοποίησε στο Μουστοξύδη ότι ο Καποδίστριας κατέληγε στην απόφαση να ορισθούν οι μισθοί των αλληλοδιδασκάλων ανάλογα με τη διαβάθμισή τους σε 120, 100 και 80 φοίνικες το μήνα αντίστοιχα ζητούσε όμως και τη δική του γνώμη[59]. Ο Μουστοξύδης στην απάντησή του κρίνει τις αναλογικές αμοιβές δίκαιες και συνετές[60]. Το επόμενο βήμα είναι η οριστικοποίηση της απόφασης «περί βαθμού των μισθών των Διαδασκάλων» και η κοινοποίησή της στους περιφερειακούς κρατικούς αξιωματούχους[61]. Ο καθορισμός του μισθολογίου συνοδεύτηκε σύντομα και με την επιβολή της κράτησης του "1/2 εις τα %" υπέρ των αποχωρούντων εξαιτίας της ηλικίας τους διδασκάλων.

Τα ποσά αυτά δεν καταβάλλονταν πάντοτε, ακριβώς έτσι όπως ώριζε η απόφαση[62]. Ο

59. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 29, Σχολικά, 21.7.1830.

60. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 29, Σχολικά, 27.7.1830· ΔΑΣΚ, τ. Β', σ. 1183. Ο Μουστοξύδης εισηγήθηκε, παράλληλα, τα μικροέξοδα του σχολείου να τα κάνουν οι διδάσκαλοι παίρνοντας το αντίτιμο της δαπάνης από τους εφόρους (ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 29, Σχολικά, 29.7.1830).

61. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 30, Σχολικά, 10.8.1830.

62. Βλ. και Αν. Κορδατζή-Πρασσά, *Η εκπαίδευση στις Κυκλάδες*... ό.π., σ. 217-219. Οικονομικό κίνητρο

διοικητής Άνδρου στην προσπάθειά του να περιστείλει τις δαπάνες ισχυρίζεται ότι οι απαιτήσεις του εκπαιδευτικού πρέπει να περιορίζονται όταν διδάσκει στην πατρίδα του και μάλιστα κατά την αίτησή του[63]. Η αμοιβή σε μετρητά των διδασκάλων συνοδευόταν μερικές φορές από τη «φάκνα», την παροχή, δηλαδή, σιτηρέσιου σε λάδι, κρασί, βούτυρο, τυρί και γεννήματα[64]. Δεν είναι σπάνιες οι φορές που δίνεται και το ενοίκιο της οικίας[65] αλλά βέβαια πρόκειται για μια ειδική περίπτωση που διευκολύνουν οι τοπικές συνθήκες. Η θέση της Γραμματείας είναι ότι η αποδοχή της δαπάνης για ενοίκια μπορεί να γίνει αφορμή παρόμοιων απαιτήσεων και από άλλους αλληλοδιδασκάλους[66].

Η αύξηση, εξάλλου, κατά 29,16% και 25% που διαπιστώνεται αντίστοιχα στις μηνιαίες αποδοχές των αλληλοδιδασκάλων Ναυπλίου[67] και Άργους[68] με αιτιολογικό ότι δίδασκαν και στρατιώτες « εκ των τακτικών σωμάτων» είναι καλύτερο να θεωρηθεί αντιμισθία και έκτακτη αμοιβή υπό την έννοια ότι παρέχεται για εργασία πέρα από τις συγκεκριμένες υποχρεώσεις των διδασκόντων και για όσο χρονικό διάστημα την ασκούν.

Ορθά έχει υποστηριχθεί ότι τουλάχιστον στη διετία 1828-1830 οι ετήσιες αποδοχές κινούνταν μεταξύ 500-1500 γρ., με μεγαλύτερες συγκεντρώσεις στα ποσά 800-1200 γρ[69]. Η προσπάθεια του 1830 για ένα, θά λεγε κανείς, ενιαίο μισθολόγιο αποδίδει μεν αλλά παρουσιάζει και αποκλίσεις -συνήθως εκπτωτικές- επιβαλλόμενες από τη δυσπραγία και τις άλλες δυσκολίες. Στην πράξη συχνά η ρύθμιση του μισθού επηρεάζεται από την προσωπικότητα του διδασκάλου και την οικονομική αντοχή του τόπου. Η κυβέρνηση σπεύδει αρωγός και όπου κρίνει ότι ελλείπουν ή υστερούν οι επιτόπιες δυνατότητες αναδέχεται μερικά ή συνολικά την πληρωμή των διδασκάλων[70]. Πολλές φορές το Εθνικό Ταμείο επιχορηγεί τους μισθούς και εξοφλεί μισθοδοσίες με την επισημοποίηση που προσφέρουν ειδικές γραπτές δηλώσεις των σχολικών εφόρων[71].

για μεγαλύτερη παραγωγικότητα είναι γεγονός ότι παρέχεται σε ορισμένους αλληλοδιδασκάλους. Η. Δ.Ε.Ε. υπόσχεται αύξηση μισθού στον Κ. Λουλουδάκη αν ευδοκιμήσει το έργο του [ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 51, Σχολικά, 19.7.1832].

63. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 37, Σχολικά, 4.3.1831· ΔΑΣΚ, τ. Γ', σ. 1752.

64. ΔΑΣΚ, τ. Β', σ. 1427· τ. Γ', σ. 1557, 1559. Τον Αύγουστο του 1832 ο φρούραρχος Ναυπάκτου έδωσε αντί χρημάτων στον αλληλοδιδάσκαλο 400 οκάδες στάρι (ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 52, Σχολικά, 10.8.1832).

65. Βλ. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, Σχολικά, φ. 43, Τρίπολη 3.9.1831· Πάτρα, 12.9.1831.

66. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 46, Σχολικά, 6.12.1831.

67. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 21, Σχολικά, 23.11.1829· φ. 23, Σχολικά, 4.1.1830· φ. 27, Σχολικά, 11.5.1830.

68. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 34, Σχολικά, 4.12.1830· φ. 56, Σχολικά, 3.1.1833.

69. Δ.Κ. Μαυροσκούφης, *Εκπαίδευση και εκπαιδευτική πολιτική*... ό.π., σ. 340. Το 1829 ο αντίστοιχος μισθός του υποδιδασκάλου Π. Κεφαλληνιάδη στη Νάξο είναι εξακόσια γρόσια, ποσό συγκριτικά όχι ευκαταφρόνητο (ΔΑΣΚ, τ. Α', σ. 387).

70. Βλ. και ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 29, Σχολικά, 19.7.1830 (ΔΑΣΚ, τ. Β', σ. 1170)· φ. 47, Σχολικά, 14.1.1832.

71. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 54, Σχολικά, Κρανίδι 1.11.1832.

Προϋπόθεση καταβολής των μισθών είναι η έκδοση ρητής κυβερνητικής εντολής και η αποστολή της στην Επιτροπή της Οικονομίας, η αποστολή καταστάσεων των μαθητών και αποδεικτικών της προόδου τους, η διαβίβαση από τα διοικητήρια των διαχειριστικών παραστατικών[72]. Ο Κυβερνήτης διευκρινίζει σαφώς στην οικονομική υπηρεσία και η Γραμματεία στους διοικητές ότι η πληρωμή αφορά μόνο τους ενεργούς διδασκάλους και ο χρόνος πληρωμής υπολογίζεται από την ημέρα ανάληψης των καθηκόντων τους. Η Επιτροπή της Οικονομίας για το σύννομο των διαδικασιών υποχρεώνεται να γνωστοποιήσει στην Γραμματεία Ε. και Δ.Ε. την έκδοση των χρηματικών διαταγών «εις τον διορισμό σας»[73]. Η πίστωση της χρεωαπολογιστικής μερίδας των κατά τόπους τοποτηρητών, διοικητών και εκτάκτων επιτρόπων αποτελεί αντικείμενο έγγραφης συνεννόησης των υπευθύνων προσώπων με τη Γραμματεία και την Οικονομική Επιτροπή. Η αλλαγή του Διοικητή ενδέχεται να προκαλέσει κάποια αναστάτωση στη μισθοδοσία αλλά δεν είναι αυτό κάτι το πάγιο[74].

Η καταβολή των μισθών ανά τρίμηνο είχε περισσότερο θεωρητικό περιεχόμενο παρά σχέση με την πραγματικότητα, αφού οι καθυστερήσεις, εξαιτίας των ταμειακών ελλείψεων, προβλημάτων των σχολικών εφοριών και της δυσκολίας σύναξης επιτόπιων πόρων, εμφανίζονται περισσότερο ως κανόνας και όχι ως εξαίρεση[75]. Οι τοπικές "επιτροπές των ορυκτών" παύουν να συνδράμουν οικονομικά μετά την άνοιξη του 1832 αφού, καθώς ανακοινώνεται στη Γραμματεία[76], οι εξορυκτικές πρόσοδοι κατευθύνονται πλέον στην Εθνική Τράπεζα. Από τις αρχές του 1832 επειδή είχε ήδη γίνει αντιληπτό ότι χρήματα προοριζόμενα για τους διδασκάλους διοχετεύονταν, με ευθύνη των διοικητών, σε άλλες επείγουσες κατά την κρίση τους ανάγκες, καταβάλλεται μια προσπάθεια να αποτραπεί η στέρηση των δικαίων των διδασκάλων[77].

Το 50/23.6.1832 διάταγμα φιλοδοξούσε όχι μόνο να διευκολύνει την πληρωμή δεδουλευμένων μέχρι και δώδεκα μηνών αλλά και να προλάβει την επαπειλούμενη διάλυση των σχολείων. Η Διοικητική Επιτροπή της Ελλάδος διέταξε τους Διοικητές να συγκεντρωθούν τα χρήματα επιτόπιων πόρων και να καταβληθούν σταδιακά ("έναντι") οι χρονίζουσες αποδοχές και "από της πρώτης δε του ήδη ισταμένου μηνός, να πληρώνουν εις τους διδασκάλους τακτικώς το μηνιαίον αυτών κατά τριμηνίαν..."[78]. Ο Γραμματέας των

---

72. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 31, Σχολικά, 10.9.1830 (ΔΑΣΚ, τ. Β', σ. 1327-1328)· φ. 33, Σχολικά, 18.11.1830· φ. 37, Σχολικά, 28.3.1831· φ. 39, Σχολικά, 20.5.1831· φ. 40, Σχολικά, 5.6.1831.

73. Πβ. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 40, Σχολικά, 16.6.1831.

74. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 26, Σχολικά, 25.4.1830· ΔΑΣΚ, τ. Β', σ. 903.

75. Για τις Κυκλάδες βλ. Χ. Μπαμπούνης, *Η παιδεία στη Μήλο κατά την καποδιστριακή περίοδο 1828-1832*, Αθήνα 1992, σ. 41-42, 73-75. Αν. Κορδατζή-Πρασσά, *Η εκπαίδευση στις Κυκλάδες*... ό.π., σ. 220, 225, 235.

76. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 51, Σχολικά, 1.7.1832.

77. Βλ. σχετικά την έντονη διαταγή της Κυβέρνησης στο διοικητή Σίφνου-Μήλου (ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 47, Σχολικά, 26.1.1832).

78. ΕΕ, φ. 21 (29.6.1832), σ. 117.

Ε. και της Δ.Ε. κλήθηκε νομότυπα να ενεργήσει το διάταγμα. Η υπ. αριθμ. 230 εγκύκλιος της Γραμματείας προς τους διοικητές αυτό το νόημα έχει. Την τύχη του μέτρου αποδεικνύουν τα γραφόμενα του Ιακ. Ρίζου-Νερουλού, ο οποίος τον Οκτώβριο του 1832 ομολογεί ότι "διά την επικρατούσαν των πραγμάτων ανωμαλίαν" το διάταγμα δεν εφαρμόσθηκε σε ορισμένες επαρχίες. Καταχρήσεις δημοσίου χρήματος αποδειγμένα έγιναν[79]. Σχολικές εφορείες υπολειτουργούν ή τυπικά υφίστανται ή παραιτούνται.

Ένα σοβαρό πρόβλημα που ανάγεται σε παρέμβαση των ξένων στα εσωτερικά του κράτους αντιμετώπισε ο Διοικητής Μεσσηνιακών Φρουρίων Σ. Σκούφος. Συγκεκριμένα, η Γαλλική αποστολή δεν επέστρεψε ("των Γαλλικών αρχών διαταττομένων") να συναχθούν στη Μεθώνη οι επιτόπιοι πόροι, με το αιτιολογικό ότι οι ενοικιαστές των εργαστηρίων θα τα εγκαταλείψουν και ο γαλλικός στρατός θα στερηθεί των αναγκαίων[80]. Ας ληφθεί υπ' όψη ότι και παλαιότερα οι Γάλλοι κατηγορούσαν τους Έλληνες για την ακρίβεια των τροφίμων[81]. Ο Σκούφος υποχρεώθηκε να ζητήσει από κάθε μαθητή ένα φράγκο γαλλικό, ώστε να μη στερηθούν τη στοιχειώδη εκπαίδευσή τους.

Ικανοποιητική εικόνα για τη μισθοδοσία του διδακτικού προσωπικού και των διαδικασιών πληρωμής του θα ήταν δυνατό να εξαχθεί από το κατάστιχο "Σημείωσις μισθοδοσιών των κατά την Ελληνικήν Επικράτειαν διδασκάλων από του 1829- <22> Νοεμβρίου <1832>" (σσ. 80)[82]. Όμως το κατάστιχο έχει ελλιπείς καταγραφές και αναφέρεται σε ογδονταεννέα μόνο εκπαιδευτικούς. Οι προβλεπόμενοι μισθοί για τους αλληλοδιδασκάλους[83] δεν ήταν συγκριτικά και πάντοτε οι κατώτεροι, αν εκτιμηθούν σε σχέση με τη μισθοδοσία των δημοσίων και διοικητικών υπαλλήλων[84], όμως οι δυσχέρειες στην τακτική καταβολή τους, η γραφειοκρατική πρακτική, το κόστος ζωής[85] δυσκόλευαν εξαιρετικά τον ιδιωτικό και δημόσιο βίο των διδασκάλων. Οι αναφορές τους δίνουν το μέτρο της ανέχειας, των δυσεπίλυτων προβλημάτων και της ψυχολογικής τους κατάστασης. Στην οθωνική περίοδο η οικονομική τους θέση εμφανώς χειροτερεύει[86].

---

79. Δ. Αντωνίου, *Οι απαρχές του εκπαιδευτικού σχεδιασμού στο νεοελληνικό κράτος: το σχέδιο της Επιτροπής του 1833*, εκδ. "Πατάκη", Αθήνα 1992, σ. 133.

80. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 52, Σχολικά, 15.8.1832· φ. 53Β, Σχολικά, 22.10.1832.

81. Χρ. Λούκος, *Η αντιπολίτευση κατά του κυβερνήτη Ιωάννη Καποδίστρια (1828-1831)*, εκδ. "Θεμέλιο", Αθήνα 1988, σ. 90.

82. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 54 (Νοέμβριος 1832).

83. Ο πίνακας που παρέχει ο Δ.Κ. Μαυροσκούφης [*Εκπαίδευση και εκπαιδευτική πολιτική*... ό.π., σ. 657-663] είναι στην πλειονότητα των σημειώσεων ακριβής. Οι συμπληρώσεις που πρέπει να γίνουν με βάση τα έγγραφα των ΓΑΚ αφορούν το Ν. Γασπαρόπουλο που έχει μισθό 1200 γρ. το χρόνο, τον Αντ. Δούκα 2400 γρ., Κ. Κονταρίνη 2000 γρ., Στ. Λογοθέτη 1800 γρ., Θ. Λουλούδη 3000 γρ., Μ. Παπακυριακού 2400 γρ., Γ. Ρώτα 1500 γρ. και Γρ. Σο(υ)μ(μ)αρίπα 1500 γρ. Ο Δ. Γιάννουκλας έχει ετήσιο μισθό 2220 γρ.

84. Πίνακες με μισθούς δημοσίων και διοικητικών υπαλλήλων βλ. Δ.Κ. Μαυροσκούφη, *Εκπαίδευση και εκπαιδευτική πολιτική*... ό.π., σ. 698-701· Αν. Κορδατζή-Πρασσά, *Η εκπαίδευση στις Κυκλάδες*... ό.π., σ. 221-222.

85. ΓΑΚ, Γενική Γραμματεία, φ. 124, αρ. εγγρ. 902, 14.9.1828.

86. Γ. Πυργιωτάκης, *Προβλήματα στην ιστορία της εκπαιδεύσεως των δασκάλων*... ό.π., σ. 117-118.

Πίνακας 31

ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΙ ΤΩΝ ΑΛΛΗΛΟΔΙΔΑΚΤΙΚΩΝ ΣΧΟΛΕΙΩΝ (1828-1832)

α/α	Όνομα	Πατρίδα	Σχολείο
1	Αγγελόπουλος Ιωάννης	*Καλάβρυτα*	• Κέρτεζης • Σουδενών
2	Αισωπίδης Λαμπαδάριος	Κύθνος	• Κύθνου • Πόρου
3	Αναστασόπουλος - Οικονομίδης Παναγιώτης	Κρέσταινα ή Μεσσηνία	• Κούτελης • Διακοπτού —
4	Αποστολίδης † Αλέξανδρος	Σκιάθος	• Σκιάθου
5	*Αποστολόπουλος † Αγάπιος*	*Άρτα*	• *Μυστρά*
6	*Αρσένιος †*	—	• *Φολέγανδρου*
7	Αφεντάκης Γεράσιμος	Σίφνος	• Μήλου
8	Βαϊωνάς Ζαχαρίας	Κρήτη	• Μεθώνης
9	Βασιλειάδης Χριστόδουλος	Κύπρος	• Αγ. Πέτρου
10	Βασιλόπουλος *Δημήτριος*	—	—
11	Βενδούρης Χρύσανθος	Κρήτη	• Ύδρας
12	Βενιζέλος Κυ*ριάκος*	Κρήτη	• Μονεμβασιάς
13	Βιδάλης ή Βιτάλης Δημήτριος	Σέριφος	• Σερίφου
14	Βίκης Γεώργιος	—	• Μεθώνης
15	* Βλαχογιάννης Δημήτριος	Μυτιλήνη	• Διδύμου
16	*Βουκάκης † Αθανάσιος*	*Σίφνος*	• *Κιμώλου*
17	Γασπαρόπουλος Νικηφόρος	Άνδρος	• *Κορθίου* Άνδρου
18	Γεωργιάδης Δημήτριος	Πελοπόννησος	• Ντούσιας Κορινθίας
19	Γεωργιάδης (Καρυδιώτης) Δημήτριος	Καρπενήσι	• Καρπενησίου
20	*Γεωργιάδης ή Τζιβανόπουλος Ιωάννης	*Σμύρνη*	• Καστανιάς (συμβουλευτικά) • Βαμβακούς (;)
21	*Γεωργίου †Αγάπιος*	—	• *Χώρας Τήνου*
22	Γεωργίου ή Γεννάδιος Γεννάδιος ή Γεώργιος	Σμύρνη	• Κρανιδίου
23	**Γεωργόπουλος † Δανιήλ*	*Πελοπόννησος*	• *Δημητσάνας*
24	*Γιάννουκλας Δημήτριος*	*Ζάκυνθος*	• *Νεοκάστρου*
25	* Γιοβανόπουλος Δημήτριος	—	• Αράχωβας
26	Γκίκας Ευστράτιος	Σκόπελος	• Σκύρου
27	Γκίκας Κωνσταντίνος	—	• Καλαμάτας
28	Γκιών Αντώνιος	Σίφνος	• Αρνάδου Τήνου
29	Δαπόντες Μενέλαος	Άνδρος	• Πάτρας
30	*Δαφαράνας Γεράσιμος	Κεφαλονιά	• Ναυπάκτου • Λεχαινών
31	Δεσποστόπουλος Γρηγόριος	Άνδρος	• *Χώρας Τήνου*
32	Δήμου Κωνσταντίνος	Μαγνησία	—
33	Διαλυσμάς Ζαφείριος	*Κυκλάδες*	•Νάουσας Πάρου
34	Δραΐκης Ιωάννης	Κέρκυρα	• Μεσολογγίου
35	Δούκας Αντώνιος	Μυτιλήνη	• Λεωνιδίου
36	Δωρίας Κωνσταντίνος	Σηλυβρία	• Αμοργού
37	Εκλεκτός Νικόλαος	—	• Πόρου
38	*Επιμενίδης † Νεόφυτος	Κρήτη	• *Χώρας* Κύθνου
39	**Ευκλείδης Στέφανος*	*Τήνος*	• *Αθήνας*

** Πρόκειται για ελληνοαλληλοδιδακτικό διδάσκαλο*

Συνέχεια πίνακα 28

α/α	Όνομα	Πατρίδα	Σχολείο
40	Ζαρακάς ή Ζαράκης Αναγνώστης	Ζυγοβίστι	• Ζυγοβιστίου
41	Ζαφειριάδης Ιωάννης	*Θεσσαλία*	
42	Ζωγράφος Τιμόθεος	Μακεδονία	• Σκιάθου
43	Ησαΐας Αλέξανδρος	Σμύρνη	• Ναυπλίου
44	Θεοχαρίδης Λουκάς	Κύπρος	• Μήλου • Σαλαμίνας
45	Ιωαννίδης (Μεσσήνιος) *Εμμανουήλ*	Καστελόριζο	• Τρίπολης
46	*Ιωαννίδης Κυριακός	Αγ. Ιωάννης	—
47	Ιωάννου Αθανάσιος	Καρπενήσι	• Ίου
48	Ιωάννου ή Ιωαννόπουλος *Δημήτριος*	Σμύρνη	• Αγ. Πέτρου
49	Ιωάννου † Λεόντιος	Λιβαδειά	• Σαλαμίνας
50	Καΐρης Πέτρος	*Άνδρος*	•*Χώρας Άνδρου* • *Λευκών* Πάρου • *Κεφάλου* Πάρου
51	Καλλιέρος Αναστάσιος	Πάρος	• *Χώρας* Τήνου • *Παροικιάς Πάρου*
52	Καλλιόνης Χριστόδουλος	*Δωρίδα(;)*	• Βοστίτσας
53	Καμπανάς Ιωάννης	*Άνδρος*	• Κορώνης • *Μεθώνης*
54	Καμπάνης † Αθανάσιος	Άνδρος	• Κέας • Άνδρου
55	*Καραβίας Παναγιώτης	Ιθάκη	•Μαραθονησίου
56	Καραμάνος Μιχαήλ	Μυτιλήνη	•Νάουσας Πάρου
57	Καραντζόπουλος Ρήγας	—	• Νησίου
58	Καρατάρης Ιωάννης	*Σαντορίνη*	• Κρανιδίου
59	Καρπούζος Ιωάννης	*Πελοπόννησος*	• Καστανιάς
60	Κατελενάκης Κύριλλος	Πάτμος	*Βαλιμής*
61	*Κεφαλληνιάδης Παντελεήμων*	*Νάξος*	• *Δρυμαλιάς Νάξου*
62	*Κισθήνιος Εμμανουήλ	*Καστελόριζο*	• Τρίπολης
63	*Κοζαδίνος Τριαντάφυλλος*	*Κέα*	• *Κέας*
64	Κονοφάος Σπυρίδων	Κέρκυρα	• *Πόρου* (;)
65	Κονταρίνης Ιωάννης	Κύθνος	
66	Κονταρίνης Κωνσταντίνος	Κύθνος	• *Χώρας Κύθνου* • Μυκόνου
67	Κοντογούρης Νικόλαος	Κεφαλονιά	• Ναυπάκτου
68	Κο(ν)τοπούλης Γεώργιος	Τύρναβος	• Σκοπέλου • Κορίνθου
69	Κροκόδειλος † Διονύσιος	Άνδρος	• Άνδρου
70	Κουμαριανός † Λεόντιος	Άνδρος	• Άνδρου • Μυκόνου
71	Κρισσαίος	—	—
72	Κυδωνιεύς Αντώνιος	Κυδωνιές	• Μυστρά
73	Κυδωνιεύς Βασίλειος	Κυδωνιές	• Χώρας Νάξου
74	* Κυριακίδης † Συνέσιος	Σμύρνη	• Μονεμβασιάς
75	* Κύριλλος †	Θεσσαλία	• Ύδρας
76	Κωνσταντινίδης Νικόλαος	*Σάμος* (;)	• Λευκών *Πάρου*
77	Κωνσταντίνου ή Κωσταντινίδης Γεώργιος	Κύπρος	• Αθήνας (King)
78	Λέγγερης Ανάργυρος	Στεμνίτσα	• Στεμνίτσας
79	* *(;) Λέσβιος Δημήτριος*	—	• *Διδύμων*
80	Λεύμονής Κωνσταντίνος	Σκόπελος	• Αλονήσου
81	Λεοντόπουλος Παναγιώτης	Σοπωτό	• Σοπωτού
82	Λιόντας Γεώργιος	Λεωνίδιο	• Ναυπλίου • Τίρυνθας (Ορφαν.)

Συνεχίζεται

Συνέχεια πίνακα 28

α/α	Όνομα	Πατρίδα	Σχολείο
83	Λογοθέτης Σταύρος	Κίμωλος	• Κιμώλου
84	Λο(υ)βέρδος Σπυρίδων	Κεφαλονιά	• Καλίτσας
85	Λουλουδάκης Κωνσταντίνος	Μύκονος	• Ερμιόνης
86	* Λουλούδης † Θεόφιλος	Άνδρος	• Βρεσθένων • Πολοβίτσας
87	Μαγκάκης Εμμανουήλ	Κρήτη	• Σκοπέλου • *Ερμούπολης*
88	Μάγνης Νικόλαος	Μηλιές	• Σύρου
89	Μακεδών Κωνστάντιος	Ιωάννινα	• Δολών
90	*Μαμάκης ή Μαμακίδης Πάνος*	*Αγ. Ιωάννης*	• *Αγ. Ιωάννη Κυνουρίας*
91	Μάρκου Ιωάννης	*Ιωάννινα*	• Γλώσσας Σκοπέλου
92	Μάστορας Σπυρίδων	*Παξοί*	• Γαλαξειδίου
93	Ματθαίος Νικόλαος	—	• Νάξου
94	Μάτσας Ιωάννης	Σίφνος	• *Σταυρί* Σίφνου • *Φολεγάνδρου*
95	Μάτσας Κωνσταντίνος	*Σίφνος*	• Σαλαμίνας
96	Μαύρος Ιωσήφ	Μυτιλήνη	—
97	Μελάς † Γεώργιος	—	• Κύθνου
98	Μελισσηνός *Γεώργιος*	Πάτμος	• Βαθιού • Αρκαδίας
99	Μενεΐδης Αντώνιος	*Κύθνος*	—
100	Μενεΐδης Κωνσταντίνος	*Κύθνος*	• Ίου
101	Μερίκας Γεώργιος	Λεωνίδιο	• Λεωνιδίου
102	Μιχαηλίδης Ηλίας	Κύπρος	• Μαλανδρίνου
103	Μπάος (Βάος) Αντώνιος	*Σίφνος*	• Βαμβακούς
104	Μπούας Πέτρος	Κέρκυρα	• Ορφανοτροφείου Πόρου • Κρανιδίου • Καλαμάτας
105	(Μ)πρερές † Ιωάννης	*Κύθνος*	• Ύδρας
106	Μ... Ιωάννης		•Βαρβίτσας Λακωνίας
107	*Νικητόπουλος † Νεόφυτος*	*Δημητσάνα*	• *Δημητσάνας • Αθήνας*
108	Νικολαΐδης Βασίλειος	Κυδωνιές	• Ύδρας
109	* Νικολαΐδης † Ζαχαρίας	Άνδρος	• Δρυμαλιάς Νάξου
110	Παλαμάς Δημήτριος	Μεσολόγγι	•Αιτωλικού
111	Παλαμάς Μιχαήλ	Μεσολόγγι	—
112	Παναγιώτου Βασίλειος	Ύδρα	• Ύδρας
113	Παπαδόπουλος Γκολφίνος	Πελοπόννησος(;)	• Ζάχουλης Κορινθίας
114	* Παπαθανασίου Μηλίτζας ή Μιλίτσας Παναγιώτης	—	• Ύδρας
115	Παπακυριάκου ή *Παπακυριακού* Μιχαήλ	—	• Πάτμου • Μήλου
116	Παπαοικονόμου Γεώργιος	Σκύρος	• Σκύρου
117	Παπαποστολόπουλος † Αγάπιος	Άρτα	• Βασσαρά • *Σαλώνων*
118	Παπασταύρου Παναγιώτης	Βρέσθενα	• Λεβέτσοβας
119	Πατρικίου Μιχαήλ	*Σμύρνη*	• Σαντορίνης
120	Πέπας Παύλος	Αίγινα	• *Ερμούπολης*
121	* Π(ι)ερίδης Δημήτριος	Κύπρος	• Σύρου
122	Πιλάλας Παναγιώτης	Λακωνία	• Λεβέτσοβας
123	Πολίτης Αναστάσιος	Σαράντα Εκκλησιές	—
124	Πολόπλος † Παρθένιος	*Πελοπόννησος*	• Γουμένιτσας Καλαβρύτων
125	Πράσινος Ιωάννης	Άγραφα	• Αιτωλικού
126	Πρεβέτος Σπυρίδων	*Ζάκυνθος*	• Τήνου
127	Προίχος Ιωάννης	*Μέτσοβο*	• Τρίπολης

Συνεχίζεται

Συνέχεια πίνακα 28

α/α	Όνομα	Πατρίδα	Σχολείο
128	*Πρωτοπαπαδάκης Πέτρος* <Αναγνώστης εξ Απορρήτων>	*Νάξος*	• *Απείρανθου Νάξου*
129	Πρωτοπαππάς Γεώργιος	Σέριφος	• Σερίφου
130	Ραζής † Χρύσανθος	Κεφαλονιά	• Σαλώνων
131	* Ρεΐζης (;) Δαμιανός	Σέρρες	• Καρυάς Κορινθίας (;)
132	Ρώτας Γεώργιος	—	• Αγ. Ιωάννη
133	*Σαραντόπουλος Χρήστος*	*Καρύταινα*	—
134	*Σίμου Στέργιος*	—	• *Θήβας*
135	Σκαπέσος Παναγής	Αθήνα	• Αθήνας
136	Σκορδίλης Δημήτριος	Πάρος	• Παροικίας Πάρου
137	Σ(ο)υμ(μ)αρίπας † Γρηγόριος	*Νάξος*	• *Νάξου* • *Του* • Σικίνου
138	* Σπεράντσας Νικόλαος	Σίφνος	• Ίου • Σίφνου
139	Σταματιάδης Δημήτριος	Αλμυρός	• Μικρομάνης • *Νεοκάστρου*
140	Σταυριανός Δημήτριος	Σίφνος	• *Σταυρί* Σίφνου
141	Στεφανίδης Κωνσταντίνος	Δημητσάνα	• Δημητσάνας
142	Στεφανόπουλος ή Στεφανίδης Ιωάννης	*Δίβρη*	• Δημητσάνας
143	Συρμής Θεόδωρος	Ιθάκη	• Μεσολογγίου
144	Τζεβελόπουλος *Γεώργιος*	Πελοπόννησος	• Δολιανών
145	Τζεκούρας Παναγιώτης	*Λειβάρτζι*	• *Λειβαρτζίου (;)*
146	*Τζιτζιτέλης Προκόπιος*	*Κυδωνιές*	• *Χώρας Νάξου*
147	*Τριανταφύλλου Δημήτριος*	*Κυδωνιές*	• *Σπετσών*
148	Τσ(ζ)ουλουχόπουλος *Θεόδωρος*	Πελοπόννησος	• Καστρίου
149	Φανδρίδης Νικόλαος	*Κρήτη*	• Άργους
150	Φιλαλήθης Χαράλαμπος	Κύπρος	• Μικρομάνης
151	Φίφας Λεόντιος	Άνδρος	• Κορθίου Άνδρου
152	Φουρτούνης Παναγιώτης	Ζάκυνθος	—
153	Χαμβαίσος Κωνσταντίνος	Σμύρνη	• *Λευκών Πάρου*
154	Χριστοφίδης Διονύσιος	Σάμος	• Σάμου
155	Χριστοφίδης Ηλίας	Ικόνιο	—
156	Χωματιανός Ιωάννης	Κέα	• Κέας
157	*Χωματιανός Νικόλαος*	*Κέα*	• *Κέας*
158	* Ψαρουδάκης *Γεώργιος*	Κρήτη	• Σπετσών
159	*Ψαρουδάκης *Κωνσταντίνος*	Κρήτη	• Σπετσών

Πηγή: ΓΑΚ, Κ.Α., Υπουργείον Θρησκείας, φ. 19-56, Σχολικά

6
ΜΑΘΗΤΙΚΟ ΔΥΝΑΜΙΚΟ

Σε μια περίοδο συγκρότησης του Ελληνικού Κράτους, το οποίο γεννάται και εξελίσσεται ουσιαστικά κάτω από συνθήκες εκτάκτου ανάγκης, ήταν σχεδόν αδύνατο να υπάρξουν πλήρη αριθμητικά στοιχεία, στοιχεία που θα διέθεταν την επιθυμητή ακρίβεια και θα υπάκουαν σε απόλυτη τακτικότητα αποστολής, ώστε μέσα από τα ποσοτικά και ποιοτικά συνολικά μεγέθη να αποκτήσουμε το ολοκληρωμένο πρόσωπο του μαθητικού δυναμικού. Ωστόσο είναι γεγονός ότι, όσο και αν υπάρχουν δυσκολίες σε αυτό το ζήτημα, οι πηγές παρέχουν πληροφορίες όχι ευκαταφρόνητες. Εκείνο που προκύπτει από την ανάλυσή τους είναι ότι οι μαθητές έσπευσαν στα σχολεία και ότι ο Καποδίστριας, οι συνεργάτες του, ο ίδιος ο τόπος τους, διευκόλυναν την προσέλευσή τους στους εκπαιδευτικούς χώρους.

Το εύρος του μαθητικού πληθυσμού

Το αδιαμόρφωτο μιας μονιμότερης κατοίκησης σε ορισμένες περιοχές του Ελληνικού Κράτους εξαιτίας των προηγηθέντων γεγονότων, της σταδιακής επιστροφής των κατοίκων και της επανεγκατάστασής τους στις πατρογονικές τους εστίες, καθώς και οι ελλείψεις στην υποβολή προς τη Γραμματεία ή έστω στην αρχειακή διάσωση των ελέγχων της μηνιαίας καταστάσεως των σχολείων επιτρέπουν τη χάραξη ενδεικτικού μόνο πλαισίου για τις εγγραφές των μαθητών και τη διακοπή της φοίτησής τους (βλ. πίν. 32). Η διακοπή αυτή προέκυπτε είτε από την απόφασή τους να σταματήσουν την παρακολούθηση των μαθημάτων, είτε από την ανάγκη να μετεγγραφούν σε άλλο σχολείο λόγω της αλλαγής του τόπου διαμονής τους ή της ίδρυσης νέου πλησιέστερου στην κατοικία τους.

Στα νησιά του Αιγαίου η διακίνηση των μαθητών παρουσιάζει μικρούς μάλλον αριθμούς φυσικών προσώπων. Εδώ τα δημογραφικά δεδομένα είναι περίπου καθορισμένα, τα σχολεία δεξιώνονται λίγο-πολύ το αναμενόμενο μαθητικό δυναμικό και οι μετακινήσεις δεν είναι ό,τι το ευκολότερο. Οι περισσότερες κατά 2,98% αναχωρήσεις μαθητών

ΠΙΝΑΚΑΣ 32

ΕΓΓΡΑΦΕΣ ΚΑΙ ΑΝΑΧΩΡΗΣΕΙΣ ΜΑΘΗΤΩΝ (1828-1832)

ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΟΣ ΧΩΡΟΣ	ΒΑΣΗ ΜΑΘΗΤΩΝ	ΕΓΓΡΑΦΕΣ		ΑΝΑΧΩΡΗΣΕΙΣ	
		αρ.	%	αρ.	%
Νησιά	1261	74	5,86	14	4,91
Πελοπόννησος	471	43	9,12	57	12,10
Στερεά	440	61	13,86	4	0,90

[**Πηγή**: ΓΑΚ, Κ.Α., Υπουργ. Θρησκείας, φ.31, 37-43, 45, 46, 48-51, Σχολικά]

ΠΙΝΑΚΑΣ 33

ΟΙ ΜΑΘΗΤΕΣ ΤΩΝ ΑΛΛΗΛΟΔΙΔΑΚΤΙΚΩΝ ΣΧΟΛΕΙΩΝ ΣΤΟ ΑΙΓΑΙΟ ΚΑΙ ΟΙ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΕΣ ΤΟΥΣ

ΤΜΗΜΑ	ΝΗΣΙ	ΕΔΡΑ ΣΧΟΛΕΙΟΥ	ΚΑΤΑΓΡΑΦΕΣ αριθμ.	ΜΑΘΗΤΙΚΟ ΔΥΝΑΜΙΚΟ μ.ο.	ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΕΣ αριθμ.	ΑΝΑΛΟΓΙΑ ΜΑΘΗΤΩΝ ΑΝΑ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ
Β. Σποράδες						
	Σκόπελος	Σκόπελος	1	171	1293	1 / 7,56
		Γλώσσα	1	53	211	1 / 3,98
	Σκιάθος	Σκιάθος	1	50	414	1 / 8,28
	Αλόννησος	Αλόννησος	1	15-20	158	1 / 10,53-1 / 7,90
Δυτικές Σποράδες						
	Ύδρα	Ύδρα		[572]		
	Σπέτσες	Σπέτσες	1	170		
	Πόρος	Πόρος	2	50	1781	1 / 35,62
	Αίγινα	Αίγινα	1	[;572]	2406	1 / 4,20
	Σαλαμίνα	Σαλαμίνα	2	107,50	279	1 / 2,59
Βόρειες Κυκλάδες						
	Σύρος	Ερμούπολη		[676]		
	Σέριφος	Σέριφος (α)	1	65		
		Σέριφος (β)	1	39		
	Κύθνος	Χώρα, κωμόπολη	2	88,50	[334]	3,76
	Κέα	Κέα	2	90	778	1 / 8,64
	Άνδρος	Χώρα-Κόρθιο		[228]		
	Τήνος	Χώρα-Αρνάδος-Πύργος		[349]		
	Μύκονος	Μύκονος	3	95	1003	
Κεντρικές Κυκλάδες						
	Νάξος	Χώρα-Δρυμαλιά-Απείρανθος		[351]		
	Πάρος	Παροικία	1	87	372	1 / 4,27
		Νάουσα	1	64	262	1 / 4,09
	Ίος	Ίος	1	100	554	1 / 5,54
	Μήλος	Μήλος	7	103,14	364	1 / 3, 52
	Σίφνος	Αγ. Αρτέμιος Σταυρί		[124]	956	1 / 7,70
	Αμοργός	Αμοργός	1	53	485	1/9,14
Νότιες Κυκλάδες						
	Σαντορίνη	Φηρά	4	71,25	1297	1 / 18,20

[**Πηγή**: ΓΑΚ, Κ.Α., Υπουργ. Θρησκείας, φ18-57, Σχολικά, 1828-1833]

στην Πελοπόννησο μπορεί να επηρεάζονται και από την ίδρυση νέων αλληλοδιδακτικών σχολείων. Για παράδειγμα, στην επαρχία Καλαβρύτων τα μαθήματα του αλληλοδιδακτικού της Κέρτεζης[1] παρακολουθούσαν νέοι από την Κούτελη και Σουδενά, ενώ στο προτερόχρονο σχολείο του Λειβαρτζίου υπάρχει μαθητής από την Κέρτεζη. Τα σχολεία στην Κούτελη και στα Σουδενά είναι μεταγενέστερα από εκείνο της Κέρτεζης. Στη Στερεά Ελλάδα οι αποχωρήσεις μαθητών δεν καλύπτουν ούτε το 1%. Θα ήταν απροσδόκητο σε γεωγραφικό χώρο, όπου οι άνθρωποι επιστρέφουν αργά στις ρίζες τους (άρα και τα αλληλοδιδακτικά έχουν ανάλογο χρόνο σύστασης), να διαπιστώνεται αξιόλογο ποσοστό διαρροής των μαθητών.

Παρόλο που η πορεία ανάπτυξης του σχολικού μηχανισμού δεν ικανοποιούσε απόλυτα το φιλόδοξο προγραμματισμό του Καποδίστρια, το ενεργό μαθητικό δυναμικό από το 1830 υπερβαίνει κατά πολύ και σταθερά τα 5.000 πρόσωπα, καλύπτοντας όμως μόνο το 8% του παιδικού πληθυσμού[2], πράγμα που σημαίνει ότι υπολείπονταν να γίνουν ακόμη πολλά στην Ελλάδα για την καταπολέμηση του αναλφαβητισμού. Μέσα σε μια δεκαετία η δημόσια δημοτική εκπαίδευση θα ανοίξει τις πύλες της για 22.000 παιδιά[3]. Οι μαθητές, στο χρονικό διάστημα 1830-1840 υπερτετραπλασιάστηκαν.

Ενδιαφέρον έχει να εκτιμηθεί ο βαθμός διείσδυσης της στοιχειώδους εκπαίδευσης στην ελληνική οικογένεια, όχι γιατί το πρωτοβάθμιο σχολείο λειτούργησε τελικά ως μέσο κοινωνικής ανέλιξης[4] αλλά γιατί μπορεί να επισημανθεί αδρομερώς η πρόθεση των γονέων, τα οικονομικά συμπαρομαρτούντα, η δυνατότητα παρακολούθησης μαθημάτων και η απόκτηση ορισμένων πρωταρχικών γνώσεων απαραίτητων στην καθημερινή ζωή.

Η Σαλαμίνα (1/2,59), τόπος καταφυγής πολλών Στερεοελλαδιτών, η Μήλος (1/3,52) ευρισκόμενη σε ζωτικό θαλάσσιο χώρο και όντας ναυτική βάση των Γάλλων κατά την Επανάσταση, η Κύθνος (1/3,76) και η Αίγινα (1/4,20) – η πρώτη πρωτεύουσα της Ελληνικής Πολιτείας που αποκλήθηκε δίκαια και "σχολειούπολη" παρουσιάζουν αξιοσημείωτη εκπαιδευτική δραστηριότητα (βλ. πιν. 33). Στη Νάξο στα χρόνια αυτά συνεχίζεται η μακρά παράδοση που ξεκίνησε παλαιότερα από το Άθως ως αντίδραση στις εκπαιδευτικές κινήσεις των καθολικών. Στη Σίφνο το επίπεδο των διδασκάλων και η διακριτική μέριμνα του Χρυσόγελου συντελούν στη συγκέντρωση 124 μαθητών. Στη Σύρο, το περιώνυμο αστικό κέντρο με την αξιοσημείωτη λιμενική κίνηση κα το δεδηλωμένο ενδιαφέρον των

---

1. Χ. Μπαμπούνης, "Η παιδεία στην επαρχία Καλαβρύτων κατά την καποδιστριακή περίοδο", *Επετηρίς των Καλαβρύτων* 18 (1994), σ. 166, 191, 204, 210.

2. Βλ. και Απ. Παπανδρέου, *Η τραγωδία της εκπαίδευσης στην Ελλάδα ή το στίγμα "ενός προπατορικού αμαρτήματος"*, εκδ. "αφοί Τολίδη", Αθήνα 1985, σ. 39· Σήφης Μπουζάκης, *Νεοελληνική Εκπαίδευση (1821-1985)· εξαρτημένη ανάπτυξη*, εκδ. "Gutenberg", Αθήνα ^{2}1991, σ. 37-39.

3. Απ. Ανδρέου, "Κρατικές δαπάνες για την εκπαίδευση (1849-1880). Μια πρώτη προσέγγιση σ' ένα ανοιχτό θέμα", περ. *Θέσεις*, τχ. 18 (Ιανουάριος-Μάρτιος 1987), σ. 134.

4. Ιωσ. Σολομών, *Εξουσία και τάξη στο νεοελληνικό σχολείο· μια τυπολογία των σχολικών χώρων και πρακτικών 1820-1900*, εκδ. "Αλεξάνδρεια", Αθήνα ^{2}1992, σ. 40-43.

Μισσιοναρίων, καταγράφονται στις κλάσεις των σχολείων 676 μαθητές και μαθήτριες.

Στην Πελοπόννησο (πίν. 34, σ. 291-292) η επαρχία Καλαβρύτων παρουσιάζει γενικά ικανοποιητική αναλογία μαθητών ανά οικογένεια, λόγω της μορφωτικής παράδοσης των μονών και των διαχρονικών μορφωτικών της εστιών, τις οποίες λάμπρυναν διδάσκαλοι επιπέδου[5]. Η μεγάλη αναλογία της Κέρτεζης (1/1,53) επηρεάζεται κατά τη γνώμη μου από τρεις συνιστώσες, ιδιαίτερα σημαντικές για έναν περιορισμένο τόπο με ολιγάριθμους κατοίκους, όπου οι μικροκοινωνικές αλληλεπιδράσεις είναι δραστικότερες: 1) Είναι η πατρίδα του γνωστού διδασκάλου Δοσίθεου του Κερτεζίτη. 2) Ο Δαμαλών Ιωνάς –πρώην υπουργός της Παιδείας έχει συγγενικές σχέσεις, επομένως και επαφές με το ορεινό χωριό. 3) Στην Κέρτεζη ζούσαν μερικοί μεγαλοκτηνοτρόφοι, οι οποίοι για λόγους προσωπικού και οικογενειακού γοήτρου θα επιθυμούσαν τα παιδιά τους να αποκτήσουν στοιχειώδεις τουλάχιστον γνώσεις.

Στην Αργολίδα η παράθεση των ποσοστών Διδύμων και Κρανιδίου (1/3,93 και 1/8,13 αντίστοιχα) παρέχει ενδείξεις για τις δυσχέρειες, όχι όμως ανυπέρβλητες, που προκαλεί η διγλωσσία του πληθυσμού. Η διαφορά των ποσοστών Καλλίτσας και Λεχαινών (1/2,92 - 1/10,81) πιθανώς αποτυπώνει στατιστικά το αντίστοιχο ενδιαφέρον των γονέων. Η συστάδα, εξάλλου, των Οπισινοχωρίων της επαρχίας Μυστρά παρουσιάζει πολύ μικρό ποσοστό πρόσβασης (1/54,30) στην αλληλοδιδακτική εκπαίδευση. Η εκ διαμέτρου αντίθετη στατιστική εικόνα του Νεοκάστρου (1/1,55) και της Μονεμβασίας (1/2,69), προσανατολίζει τη σκέψη στη δυναμική των αστικών συγκεντρώσεων και των λιμανιών. Παράλληλα, η πολύ θετική, συγκριτικά, κατάσταση στην επαρχία του Αγίου Πέτρου εντοπίστηκε και στη σύσταση των σχολείων της περιφέρειας. Το ενδιαφέρον είναι έκδηλο και η προσέλευση των μαθητών κινείται σε καλά επίπεδα.

Στη Στερεά Ελλάδα τα ποσοστά είναι γενικά αξιόλογα (βλ. πίν. 35, σ. 292), όμως αυτό δεν πρέπει στατιστικά να κριθεί μόνο ως βεβαίωση ενδιαφέροντος αλλά σε σχέση και κυρίως με την περιορισμένη δημογραφική δύναμη και κατοίκηση του τόπου. Η Ναύπακτος παρά την εναλλαγή των διδασκάλων έχει υψηλότατο ποσοστό μαθητών ανά οικογένεια (1/0,92). Ακολουθεί το Μαλανδρίνο (1/1,35) και τα Σάλωνα (1/2,21). Στα Σάλωνα η εκπαιδευτική δραστηριότητα συναρτάται και με τον Αναγνώστη Νικόλαο Γιαγτζή, προεστό, χρηματοδότη του Αγώνα, έμπορο στο επάγγελμα και αργότερα δήμαρχο Ερμουπόλεως Σύρου. Η αναλογία που διαπιστώνεται στο Μεσολόγγι (1/3,55) πρέπει να εκτιμηθεί ότι επιτυγχάνεται κάτω από συνθήκες ανάκαμψης της κατερειπωμένης πόλης. Η προσωπικότητα του επτανήσιου Γ. Δραΐκη θα κυριαρχήσει στην πρωτοβάθμια τοπική εκπαίδευση για σαράντα και πλέον χρόνια[6]. Ωστόσο σε απόλυτους αριθμούς το μαθητικό δυναμικό της Στερεάς είναι το έλασσον του ελληνικού χώρου.

---

5. Χ. Μπαμπούνης, "Η παιδεία στην επαρχία Καλαβρύτων...", ό.π., σ. 165, 168-170, 176.

6. Τρ. Ευαγγελίδης, *Η παιδεία επί Τουρκοκρατίας*, τ. Α', Αθήναι 1936, σ. 273.

ΠΙΝΑΚΑΣ 34

ΟΙ ΜΑΘΗΤΕΣ ΤΩΝ ΑΛΛΗΛΟΔΙΔΑΚΤΙΚΩΝ ΣΧΟΛΕΙΩΝ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ ΚΑΙ ΟΙ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΕΣ ΤΟΥΣ

ΤΜΗΜΑ	ΕΠΑΡΧΙΑ	ΕΔΡΑ ΣΧΟΛΕΙΟΥ	ΚΑΤΑΓΡΑΦΕΣ αριθμ.	ΜΑΘΗΤΙΚΟ ΔΥΝΑΜΙΚΟ μ.ο.	ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΕΣ αριθμ.	ΑΝΑΛΟΓΙΑ ΜΑΘΗΤΩΝ ΑΝΑ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ
Αργολίδος						
	Άργους	Άργος	6	155,16	1937	1 / 12,48
	Ναυπλίας	Ναύπλιο	6	194,16	[706]	1 / 3,63
	Κάτω Ναχαγιέ	Κρανίδι	6	104,80	853	1 / 8,13
		Δίδυμα	2	32,50	128	1 / 3,93
	Κορίνθου	Κόρινθος	1	48	154	1 / 3,20
Αχαΐας						
	Καλαβρύτων	Γουμένιτσα	1	45	93	1 / 2,06
		Κέρτεζη	1	82	126	1 / 1,53
		Λειβάρτζι	1	68	206	1 / 3.02
		Σοπωτό	1	31	179	1 / 5,77
		Κούτελη	1	30	78	1 / 2,60
	Βοστίτσας	Βοστίτσα	1	64		
	Π. Πατρών	Π. Πάτρα	3	196,66	437	1 / 2,22
Ήλιδος						
	Γαστούνης	Λεχαινά	1	22	238	1 / 10,81
		Καλλίτσα	1	40	117	1 / 2,92
Άνω Μεσσηνίας						
	Αρκαδίας	Κυπαρισσία	2	87	360	1 / 4,13
	Νεοκάστρου	Νεόκαστρο	1	40	62	1 / 1,55
	Κορώνης	Κορώνη	2	75,5	360	1 / 4,76
Κάτω Μεσσηνίας						
	Νησίου	Νησί	1	60	468	1 / 7,80
	Καλαμάτας	Καλαμάτα	8	134,50	362	1 / 2,69
		Δολοί	1	72		
	Μικρομάνης	Καμάρι	1	85		
Λακωνίας						
	Μονεμβασίας	Μονεμβασία	1	26	70	1 / 2,69
	Μυστρά	Βασσαράς	1	33		
		Λεβέτσοβα	1	50	108	1 / 2,16
		Καστανιά	1	47	476	1 / 10,12
		Κάτω Ρίζα	1	80		
		Οπισινοχώρια	1	10	543	1 / 54,30
	Ανατολικής Μάνης	Μαραθονήσι	2	105	142	1 / 1,35
Αρκαδίας						
	Καρύταινας	Κοντοβάζαινα	2	44	144	1 / 3, 27
		Στεμνίτσα	2	130	343	1 / 2,63
		Δημητσάνα	5	88,80		
		Ζυγοβίστι	2	72,50		

Συνέχεια πίνακα 34

ΤΜΗΜΑ	ΕΠΑΡΧΙΑ	ΕΔΡΑ ΣΧΟΛΕΙΟΥ	ΚΑΤΑΓΡΑΦΕΣ αριθμ.	ΜΑΘΗΤΙΚΟ ΔΥΝΑΜΙΚΟ μ.ο.	ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΕΣ αριθμ.	ΑΝΑΛΟΓΙΑ ΜΑΘΗΤΩΝ ΑΝΑ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ
Αρκαδίας						
	Τριπολιτσάς	Τρίπολη	7	117,57		
	Αγίου Πέτρου	Αγ. Πέτρος	2	89	325	1 / 3,65
		Καστρί	2	75	360	1 / 4,80
		Δολιανά	1	60	140	1 / 2,33
		Μελιγού	1	50	70	1 / 1,40

Πηγή: ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 18-57, Σχολικά, 1828-1833

ΠΙΝΑΚΑΣ 35

ΟΙ ΜΑΘΗΤΕΣ ΤΩΝ ΑΛΛΗΛΟΔΙΔΑΚΤΙΚΩΝ ΣΧΟΛΕΙΩΝ ΤΗΣ ΣΤΕΡΕΑΣ ΕΛΛΑΔΟΣ ΚΑΙ ΟΙ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΕΣ ΤΟΥΣ

ΕΠΑΡΧΙΑ	ΕΔΡΑ ΣΧΟΛΕΙΟΥ	ΚΑΤΑΓΡΑΦΕΣ αριθμ.	ΜΑΘΗΤΙΚΟ ΔΥΝΑΜΙΚΟ μ.ο.	ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΕΣ αριθμ.	ΑΝΑΛΟΓΙΑ ΜΑΘΗΤΩΝ ΑΝΑ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ
Λεβαδείας	Αράχωβα	5	77,60		
	Λειβαδιά	2	49		
Σαλώνων	Σάλωνα	4	125,25	277	1 / 2,21
Μαλανδρίνου	Μαλανδρίνο	1	20	27	1 / 1,35
Μεσολογγίου	Μεσολόγγι	4	141	501	1 / 3,55
Ναυπάκτου-Βενετικού	Ναύπακτος	3	71,66	66	1 / 0,92
Καρπενησίου	Καρπενήσι	2	98		

Πηγή: ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 18-57, 1828-1833.
Για τον αριθμό των οικογενειών λήφθηκαν υπ' όψη κυρίως οι καταγραφές από αναφορές προς τη Κυβέρνηση των τοπικών αρχών και ειδικών επιτροπών στην τριετία 1828-1830 (Αρχείον Καποδίστρια, τ. Η', Κέρκυρα 1987, σ. 107-335).

Η εκπαίδευση των ελληνίδων βρίσκεται ακόμη στα αρχικά της στάδια. Όσον αφορά τη συνεκπαίδευση αγοριών και κοριτσιών, αν αξιολογηθούν οι στατιστικοί συσχετισμοί των δύο φύλων, οδηγούμαστε στη διαπίστωση ότι έχουμε να κάνουμε ουσιαστικά με αλληλοδιδακτικά αρρένων όπου ενσωματώνονται ολιγάριθμα κορίτσια. Στο Αιγαίο υπάρχουν περισσότερα από είκοσι αλληλοδιδακτικά σχολεία, τα μαθήματα των οποίων παρακολουθούν και κορίτσια (πιν. 36, σ. 294). Η παρουσία των κοριτσιών στα σχολεία Κύθνου, Απειράνθου Νάξου, Σαλαμίνας, Σαντορίνης, Σκιάθου, Γλώσσας Σκοπέλου βρίσκεται κάτω του 10%. Η Άνδρος, Κέα, Μήλος, Χώρα Νάξου και Πάρος κινούνται στην κλίμακα 10-20%, ενώ στα σχολεία της Ύδρας η συμμετοχή των κοριτσιών κυμαίνεται από 8,82% έως και 26,92%. Τα υψηλότερα ποσοστά συναντώνται στη Σκόπελο (25,14%), Σύρο (32,69%), Τήνο (33,52%) και Μύκονο (36,30%). Η δράση των Μισσιοναρίων και η σύμπηξη της αστικής τάξης κυρίως στη Σύρο, η εξασφάλιση πόρων από την εκκλησία της Ευαγγελιστρίας στην Τήνο[7] και η διάθεση προσόδων των "Δηλών" στη Μύκονο διευρύνουν το γυναικείο μαθητικό πληθυσμό των αλληλοδιδακτικών τους σχολείων.

Σε έξι συνολικά σχολεία του ελληνικού χερσαίου χώρου (πιν. 37-38, σ. 294-295) οι μαθήτριες δεν υπερβαίνουν τα πέντε πρόσωπα κατά σχολείο, ενώ σε πολλά των έκκεντρων αλληλοδιδακτικών, με έμφαση στον αγροτικό χώρο, η παρουσία των Ελληνίδων είναι ανύπαρκτη. Τα ποσοστά εγγραφής και φοίτησης των κοριτσιών αυτήν την περίοδο στον ηπειρωτικό Ελληνικό χώρο απέχουν πολύ από το 25-30% που παρατηρείται αργότερα στα δημοτικά σχολεία[8]. Η κατανομή του μαθητικού πληθυσμού συμβαδίζει με την προτεραιότητα της ανδρικής παρουσίας, τον καταμερισμό της εργασίας και τη νοοτροπία ως προς τη σκοπιμότητα διαπαιδαγώγησης των δύο φύλων. Η φοίτηση των θηλέων στα μικτά αλληλοδιδακτικά υστερεί σημαντικά εκείνης των αγοριών, όπως συμβαίνει και στα Επτάνησα, μόνο που εκεί στην αρχή είχε εμφανιστεί ορισμένη αξιοσημείωτη κινητικότητα[9].

Τα αλληλοδιδακτικά θηλέων (πιν. 39, σ. 295) είναι ελάχιστα και με εξαίρεση τη δυναμική Ερμούπολη και την Αθήνα[10] περιλαμβάνουν στους κόλπους τους περίπου δυο με τρεις δεκάδες κοριτσιών. Η λειτουργία τους εντοπίζεται σε αστικά κέντρα, με συμμετοχή παροίκων και προσφύγων στη σύνθεση του πληθυσμού και εκδηλωμένες ιεραποστολικές κινήσεις των Δυτικών.

---

7. Αλ. Λαμπράκη - Παγανού, *Η εκπαίδευση των ελληνίδων κατά την οθωνική περίοδο*, Αθήνα 1988, σ. 74.

8. Κ. Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*, εκδ. "Θεμέλιο", Αθήνα ^{3}1982, σ. 425.

9. Γ. Ν. Λεοντσίνης, *Ζητήματα επτανησιακής κοινωνικής ιστορίας*, εκδ. "αφοί Τολίδη", Αθήνα 1991, σ. 486.

10. Δ. Κ. Μαυροσκούφης, *Εκπαίδευση και εκπαιδευτική πολιτική 1821-1832*, εκδ. "Ενυάλειο Ίδρυμα", Θεσσαλονίκη 1996, σ. 410.

ΠΙΝΑΚΑΣ 36

Η ΦΟΙΤΗΣΗ ΚΟΡΙΤΣΙΩΝ ΣΤΑ ΜΙΚΤΑ ΑΛΛΗΛΟΔΙΔΑΚΤΙΚΑ ΤΩΝ ΝΗΣΙΩΝ

ΕΔΡΑ ΣΧΟΛΕΙΟΥ	ΕΤΟΣ	ΑΓΟΡΙΑ		ΚΟΡΙΤΣΙΑ		ΣΥΝΟΛΟ
		αριθμ.	%	αριθμ.	%	
Άνδρος, Κάτω Κάστρο	1830	100	83,34	20	16,66	120
Άνδρος, Κόρθιο	1829	85	85,00	15	15,00	100
Άνδρος, Χώρα	1829	112	87,50	16	12,50	128
Κέα	1828	35	87,50	5	12,50	40
Κύθνος, Χώρα	1830	61	91,04	6	8,96	67
Μήλος	1829	44	89,80	5	10,20	49
Μύκονος	1829	107	63,70	61	36,30	168
Νάξος, Χώρα	1829	153	85,96	25	14,04	178
Νάξος, Απείρανθος	1830	33	97,05	1	2,95	34
Πάρος, Παροικία	1829	75	86,20	12	13,80	87
Πάρος, Νάουσα	1829	52	81,25	12	18,75	64
Σαλαμίνα	1830	100	99,00	1	1,00	101
Σαντορίνη, Φηρά	1830	77	92,78	6	7,22	83
	1831	62	95,39	3	4,61	65
Σέριφος (α)	1829	64	98,46	1	1,54	65
(β)	1829	35	89,75	4	10,25	39
Σκιάθος	1829	47	94,00	3	6,00	50
Σκόπελος	1829	128	74,86	43	25,14	171
Σκόπελος, Γλώσσα	1829	51	96,22	2	3,78	53
Σύρος, Ερμούπολη	1829	350	67,31	170	32,69	520
Τήνος, Χώρα	1829	117	66,48	59	33,52	176
Ύδρα (α)	1829	31	91,18	3	8,82	34
(β)	1829	49	85,97	8	14,03	57
(γ)	1829	38	73,08	14	26,92	52
(δ)	1829	24	88,88	3	11,12	27

Πηγές: ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 19-46, Σχολικά, 1829-1831· H. A. Dutrône, Tableau, p. 1-12· Μονόφυλλα Μισσιοναρίων.

ΠΙΝΑΚΑΣ 37

Η ΦΟΙΤΗΣΗ ΚΟΡΙΤΣΙΩΝ ΣΤΑ ΜΙΚΤΑ ΑΛΛΗΛΟΔΙΔΑΚΤΙΚΑ ΤΗΣ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ

ΕΔΡΑ ΣΧΟΛΕΙΟΥ	ΕΤΟΣ	ΑΓΟΡΙΑ		ΚΟΡΙΤΣΙΑ		ΣΥΝΟΛΟ
		αριθμ.	%	αριθμ.	%	
Καλλίτσα	1830	37	92,50	3	7,50	40
Κέρτεζη	1829	81	98,78	1	1,22	82
Κόρινθος	1829	46	95,84	2	4,16	48
Κορώνη	1829	70	81,40	16	18,60	86
	1830	60	86,96	9	13,04	69
Λειβάρτζι	1829	48	75,00	16	25,00	64
Λεωνίδιο	1829	68	98,55	1	1,45	69
Ναύπλιο	1829	158	88,27	21	11,73	179
Σοπωτό	1829	29	93,54	2	6,46	31

Πηγή: ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 19-34, Σχολικά, 1829-1830.

ΠΙΝΑΚΑΣ 38

Η ΦΟΙΤΗΣΗ ΚΟΡΙΤΣΙΩΝ ΣΤΑ ΜΙΚΤΑ ΑΛΛΗΛΟΔΙΔΑΚΤΙΚΑ ΤΗΣ ΣΤΕΡΕΑΣ

ΕΔΡΑ ΣΧΟΛΕΙΟΥ	ΕΤΟΣ	ΑΓΟΡΙΑ		ΚΟΡΙΤΣΙΑ		ΣΥΝΟΛΟ
		αριθμ.	%	αριθμ.	%	
Καρπενήσι	1830	53	92,53	8	7,47	107
Μεσολόγγι	1829	44	89,80	5	10,20	49

Πηγή: ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 29, Σχολικά, Ιούλιος 1830.

ΠΙΝΑΚΑΣ 39

ΤΟ ΜΑΘΗΤΙΚΟ ΔΥΝΑΜΙΚΟ ΑΛΛΗΛΟΔΙΔΑΚΤΙΚΩΝ ΘΗΛΕΩΝ

ΕΔΡΑ ΣΧΟΛΕΙΟΥ	ΕΤΟΣ	ΜΑΘΗΤΡΙΕΣ	ΠΗΓΗ
Αίγινα (της Πλακεντίας)	Απρίλιος 1830	32	ΓΕΕ, φ. 33(30.4.1830), σ. 132
	Οκτώβριος 1830	30	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 32, Σχολικά, 8.10.1830· ΔΑΣΚ, τ. Β', σ. 1389-1391
Άργος (διευθύντρια Μ. Παπαχατζή Π. Φανδρίδη)	Οκτώβριος 1829	20	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 21, Σχολικά, 17.10.1829· ΔΑΣΚ, τ. Α', σ. 546·
	Οκτώβριος 1830	18	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 32 Σχολικά, 8.10.1830· ΔΑΣΚ, τ. Β', σ. 1393
Ερμούπολη	1829	161	Τ. Αμπελάς, Ιστορία της νήσου Σύρου, σ. 632-633
	1832	100	
Ναύπλιο (διευθύντρια Ελ. Δανέζη)*	Απρίλιος 1828	33	ΓΑΚ, Γ. Γρ. φ. 55, 17.4.1828· ΔΑΣΚ, τ. Α', σ. 165-166
	Νοέμβριος 1829	22	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 21, Σχολικά, 29.11.1829, συν.· ΔΑΣΚ, τ. Α', σ. 548
	Ιούνιος 1830	33	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 29, Σχολικά, συν.· ΔΑΣΚ, τ. Β', σ. 1156-1157.
	Ιούλιος 1830	25	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 29, Σχολικά· ΔΑΣΚ, τ. Β', σ. 1143.
	Δεκέμβριος 1830	25	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 34, Σχολικά· 30.12.1830· ΔΑΣΚ, τ. Γ', σ. 1577

** Στο σχολείο της Δανέζη μαζί με τα κορίτσια συνεκπαιδεύονται 5 αγόρια το Νοέμβριο του 1829, 14 τον Ιούνιο του 1830, 15 τον Ιούλιο του 1830 και 20 αγόρια το Δεκέμβριο του ίδιου έτους.*

Πηγή: ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 18-34, 47-55, 57, Σχολικά, 1828-1830, 1832.

Η καταγωγή των μαθητών και τα επαγγέλματα των πατέρων τους

Το μαθητικό στοιχείο που υπερτερεί στο Αιγαίο και στην Πελοπόννησο είναι το γηγενές και μάλιστα στατιστικά είναι περίπου ισοδύναμο (βλ. πίν 41, σ. 299). Στα νησιά οι πρόσφυγες είναι σχεδόν τετραπλάσιοι από τους αντίστοιχους της Πελοποννήσου με ευθέως αντίστροφη την αναλογία στους παροίκους τους προερχόμενους από ελεύθερες και απελευθερούμενες περιοχές. Το πρώτο ποσοστό επηρεάζεται από τη γειτνίαση του νησιωτικού χώρου με τη Μικρασιατική γη και από το ότι κατέφυγαν στα νησιά και Πελοποννήσιοι, ιδιαίτερα το 1822 κατά την εκστρατεία του Δράμαλη[17]· το δεύτερο, διαμορφώνεται σε συνάρτηση με τη σταδιακή ανάπτυξη του σχολικού δικτύου και ίσως με ορισμένες μετακινήσεις των Πελοποννησίων. Μαθητές επτανησιακής καταγωγής συναντώνται μόνο στην όμορη του Ιονίου Πελάγους Πελοπόννησο σε περιορισμένο κάπως αριθμό. Οι συνθήκες διαβίωσης, παρά την παρουσία του Επτανήσιου Καποδίστρια, δεν ήταν εκείνες ακριβώς που θα συνέβαλαν στην απομάκρυνση των Επτανησίων από τις πατρογονικές τους ρίζες και την εγκατάστασή τους στη νεοσύστατη Ελληνική Πολιτεία. Η στατιστική μέτρηση που αναφέρεται στη Στερεά, ανάγεται στα αριθμητικά δεδομένα της Ναυπάκτου και γι' αυτό ίσως τοπική αξία έχει μόνο. Το Ναύπλιο παρέχει ακραίο παράδειγμα[18], αφού μόνο δύο μαθητές έχουν γονείς γηγενείς, ενώ στο Κρανίδι[19], όπου παρεπιδημούν και τρεις Κύπριοι οι 90 στους 102 μαθητές είναι ντόπιοι. Αξιοσημείωτος, παρά την ευαριθμία της περίπτωσης, είναι ο εντοπισμός μιας Ρωσίδας[20], μιας Αγγλίδας[21] και ενός Βουλγάρου μαθητή[22] που παρακολουθούν τα αλληλοδιδακτικά μαθήματα.

Ιδιαίτερα φειδωλές είναι οι πηγές όσον αφορά το πληροφοριακό υλικό το αναφερόμενο στα επαγγέλματα των πατέρων των μαθητών και μαθητριών με αποτέλεσμα να μην είναι δυνατό να εξαχθούν καθολικότερα συμπεράσματα. Αυτό που διαφαίνεται από την παράθεση των οκτώ τεκμηρίων (πίν. 42, σ. 300) είναι ότι στο Ελληνικό Κράτος οι γεωργοί, ιερείς, έμποροι και τεχνίτες (περισσότερο υποδηματοποιοί, μαραγκοί) στέλνουν τα παιδιά τους στα αλληλοδιδακτικά. Στη Σκιάθο δεκαέξι παιδιά (32%) είναι γόνοι, όπως είναι φυσικό, ναυτικών. Στις Σπέτσες, επίσης, υπερτερούν συνολικά λόγω της ναυτικής παράδοσης, τα επαγγέλματα των ναυτών, των πλοιάρχων των πιλότων αλλά και εκείνο του καλαφάτη[23]. Η ύπαρξη μεγάλου αριθμού ορφανών δηλώνει και τις θαλάσσιες απώλειες στον Αγώνα, ενώ οι ελάχιστοι γεωργοί πιστοποιούν τη διάσταση των επισιτιστικών

---

17. Τ. Αθ. Γριτσόπουλος, "Εξ ανέκδοτα έγγραφα περί της οικογενείας Μπρεστ", *Κιμωλιακά* 6 (1976), σ. 23. Απ. Ε. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. Στ', Θεσσαλονίκη 1982, σ. 733.

18. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 29, Σχολικά, 16.7.1830, συν.· ΔΑΣΚ, τ. Β', σ. 1160-1163.

19. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 29, Σχολικά, 10.7.1830, συν.· ΔΑΣΚ, τ. Β', σ. 1105-1107.

20. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 22, Σχολικά, 19.11.1829, συν· ΔΑΣΚ, τ. Α', σ. 499.

21. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 21, Σχολικά, 29.11.1829, συν.· ΔΑΣΚ, τ. Α', σ. 546.

22. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 22, Σχολικά, 11.12.1829, συν· ΔΑΣΚ, τ. Α', σ. 618.

23. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 31, Σχολικά, 8.9.1830· ΔΑΣΚ, τ. Β', σ. 1322-1327.

αναγκών, τη μικρότητα της καλλιεργήσιμης γης και τον εν γένει επαγγελματικό προσανατολισμό των κατοίκων. Η τάση που αχνά διαγράφεται από τα υπάρχοντα στοιχεία ενισχύει τη θέση του Ιωσ. Σολομών ότι "ουσιαστικά το πρωτοβάθμιο σχολείο δεν μπορούσε να αποτελεί κοινωνικό μηχανισμό επιλογής και κοινωνικής προαγωγής"[24]. Όμως θα ήταν δυνατόν να έχει σημασία, σημασία που στηρίζεται όχι τόσο σε αυτή καθ' εαυτή τη λειτουργία του αλληλοδιδακτικού αλλά στη μεταπρωτοβάθμια σπουδαστική εξέλιξη των αποφοίτων του, οι οποίοι βέβαια μπορούσαν να θεωρήσουν το αλληλοδιδακτικό ως το σχολείο θεμελίωσης των γνώσεών τους, αν οι μεταγενέστερες σπουδές τους αποδεικνύονταν αναβαθμός κοινωνικής εξέλιξης.

24. Ιωσ. Σολομών, *Εξουσία και τάξη*... ό.π., σ. 42.

ΠΙΝΑΚΑΣ 41

Η ΚΑΤΑΓΩΓΗ ΤΩΝ ΑΛΛΗΛΟΔΙΔΑΣΚΟΜΕΝΩΝ ΜΑΘΗΤΩΝ (1828-1832)

ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΟΣ ΧΩΡΟΣ	ΓΗΓΕΝΕΙΣ		ΠΑΡΟΙΚΟΙ						ΑΛΛΗ ΚΑΤΑΓΩΓΗ		ΑΓΝΩΣΤΗ ΚΑΤΑΓΩΓΗ		ΔΕΙΓΜΑ ΜΑΘΗΤΩΝ
			ΑΠΟ ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΟΥΜΕΝΕΣ ΠΕΡΙΟΧΕΣ		ΑΠΟ ΕΛΕΥΘΕΡΕΣ ΚΑΙ ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΟΥΜΕΝΕΣ ΠΕΡΙΟΧΕΣ		ΑΠΟ ΕΠΤΑΝΗΣΑ						
	αρ.	%	αρ.	%	αρ.	%	αρ.	%	αρ.	%	αρ.	%	
ΝΗΣΙΑ	270	57,70	159	33,98	37	7,90	–	–	2	0,42	—	—	468
ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΣ	668	57,69	91	7,86	379	32,74	14	1,20	1	0,08	5	0,43	1158
ΣΤΕΡΕΑ	11	27,50	15	37,50	14	35,00	–	–	–	–	–	–	40

Πηγή: ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 21, 22, 24, 28, 29, 30, Σχολικά, 1829-1830.

ΠΙΝΑΚΑΣ 42
ΤΑ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΑ ΤΩΝ ΠΑΤΕΡΩΝ ΜΑΘΗΤΩΝ ΚΑΙ ΜΑΘΗΤΡΙΩΝ

α/α	ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΑ	Σ Χ Ο Λ Ε Ι Α							
		Σκιάθος (1829)	Γλώσσα Σκοπέλου (1828)	Σπέτσες (1830)	Βοστίτσα (1830)	Ζυγοβίστι (1832)	Καλαμάτα (1830)	Ναύπλιο (1830)	Προυσός (1830)
1	Αγωγιάτης	—	—	—	—	27	—	—	—
2	Αρχιτέκτων	—	—	1	—	—	—	—	—
3	Αχθοφόρος	—	—	—	—	—	—	2	—
4	Βαφέας	—	—	2	—	—	—	1	—
5	Γεωργός	—	44	3	1	13	15	1	55
6	Γεωργομεταπράτης	—	—	—	—	—	—	—	1
7	Γραμματικός	—	—	2	—	—	—	3	—
8	Δασμοτελώνης	—	—	—	1	—	—	—	—
9	Δεκατιστής	—	—	1	—	—	—	—	—
10	Έμπορος	8	—	16	—	—	24	12	—
11	Ιατρός	—	—	2	—	—	—	—	—
12	Ιερέας	2	1	1	17	1	3	1	8
13	Καλαφάτης	—	—	4	—	—	—	—	—
14	Καπετάνιος	—	—	31	1	—	—	—	—
15	Καφετζής	—	—	—	1	—	—	—	—
16	Κρπουρός	—	—	—	—	—	—	2	—
17	Κτηματίας	—	—	—	—	—	31	—	—
18	Λυχνοποιός	—	—	—	—	—	—	3	—
19	Μαραγκός	1	2	—	—	2	—	2	—
20	Μεταπράτης	—	—	—	—	—	—	1	10
21	Μουσικολόγιος	—	—	—	—	—	—	—	1
22	Μπακάλης	—	—	2	1	—	—	—	—
23	Μπαρουτοποιός	—	—	—	—	—	1	—	—
24	Μπογιατζής	—	—	—	1	—	—	—	—
25	Μυλωνάς	—	—	—	—	—	—	—	1
26	Ναύτης	16	—	44	—	—	—	—	—
27	Ξενοδόχος	—	—	—	—	—	—	2	—
28	Ξυλοκόπος	—	—	—	—	—	—	—	1
29	Παντοπώλης	—	—	—	—	—	—	2	—
30	Παπουτσής	—	—	1	1	3	—	2	—
31	Πάρεδρος	1	—	—	—	—	—	—	—
32	Περιβολάρης	—	—	1	—	—	—	—	—
33	Πιλότος	—	—	1	—	—	—	—	—
34	Πολιτικός	—	—	—	—	—	—	—	7
35	Ποιμένας	—	—	—	—	2	1	1	1
36	Πραματευτής	—	—	—	—	—	14	4	1
37	Ράπτης	—	—	5	1	—	2	4	—
38	Σαμαρτζής	—	—	—	—	4	—	—	—
39	Σιδηραπλάστης	—	—	—	—	—	—	—	1
40	Στρατιώτης	2	6	—	—	—	—	—	—
41	Στρατιωτικός	—	—	—	—	1	—	5	—
42	Συνήγορος	—	—	1	—	—	—	—	—
43	Σφαγέας	—	—	—	—	2	—	—	1
44	Ταμπάκης	—	—	—	—	3	—	—	—
45	Τέκτων	—	—	1	—	—	—	2	—
46	Τεχνίτης	—	—	—	—	—	51	18	—
47	Τουφεκτσής	2	—	1	—	—	—	3	—
48	Φύλακας	—	—	—	—	—	—	1	—
49	Χαλκέας	—	—	—	—	2	—	—	—
50	Χρυσοχόος	—	—	—	1	—	—	1	—
51	Ψάλτης	—	—	1	—	—	—	—	—
52	Ψαράς	1	—	3	1	—	—	—	—
53	Ψωμάς	3	—	—	—	—	—	4	—
•	Άγνωστο	—	—	2	73	—	4	1	—
•	Ανεπάγγελτος πατέρας	—	—	—	—	—	—	—	1
•	Άνεργος πατέρας	—	—	—	—	—	—	6	—
•	Ορφανοί μαθητές	14	—	44	—	10	—	50	—
•	<Τοίχροι πατέρες>	—	—	—	—	—	2	—	—
	ΣΥΝΟΛΟ	50	53	170	102	70	148	136	89

Πηγή: ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 22, 28, 29, 32, 39, 53Α, Σχολικά, 1829-1832.

7
ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗ ΤΟΥ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΥ ΕΡΓΟΥ

Η εκτίμηση των αποτελεσμάτων της σχολικής επίδοσης των μαθητών (-τριών) κατά τη μελετώμενη περίοδο ενέχει δυσκολίες και εμπόδια, δεδομένου ότι δεν υπάρχουν όλα εκείνα τα στοιχεία, των οποίων η επεξεργασία θα οδηγούσε στη λεπτομερή εξακρίβωση της φιλοπονίας των διδασκομένων και της πνευματικής τους εγρήγορσης[1], του διδακτικού και παιδευτικού έργου των σχολείων.

Η προσέγγιση της σχολικής ζωής στην πενταετία 1828-1832 πείθει ότι έγιναν προσπάθειες και κατά το δυνατό εξασφαλίστηκαν οργανωτικές προϋποθέσεις που θα προήγαγαν τη μορφή, έκταση και το χαρακτήρα της[2] σε συνάρτηση πάντοτε με τους ευμενείς ή λιγότερο ευμενείς παράγοντες του φυσικού και κοινωνικού χώρου, όπου έδρευε το σχολείο. Άλλωστε, ούτε όλοι οι μαθητές εξαντλούσαν την κλίμακα του εκπαιδευτικού συστήματος ούτε έφθανε φυσικά όλος ο μαθητικός πληθυσμός στο προσδοκώμενο επίπεδο απόδοσης. Οι υπάρχουσες πηγές στρέφουν την προσπάθεια αξιολόγησης του εκπαιδευτικού έργου και τη μέτρηση της αποδοτικότητας[3] κυρίως σε στοιχεία απόδοσης λόγου από τα εντεταλμένα πρόσωπα και φορείς της εκπαίδευσης προς την κεντρική διοίκηση.

Φοίτηση και απουσίες

Το υπ. αριθμ. 353/16.1.1830 διάταγμα εκτός από το ότι όριζε τις ημέρες "σχόλης" των αλληλοδιδακτικών προχωρούσε με τα άρθρα δ' και ε' σε ρυθμίσεις του ζητήματος των απουσιών, σε μια καθολικότερη προσπάθεια να ανακόψει τις ποικίλης μορφής απομακρύνσεις των μαθητών από το σχολείο[4]. Συγκεκριμένα, η απουσία μαθητή "εκτός εμποδίου τινός φυσικού" επισύρει ποινή "εις την αμέλειαν". Όποιος μαθητής λείψει αναιτιολόγητα δυο ημέρες "κατά συνέχειαν, ή εκ διαλειμμάτων, αλλά συχνάκις...", την πρώτη και δεύτερη φορά τιμωρείται, την δε τρίτη αποβάλλεται.[5]. Η διάταξη αυτή με την αυστηρότητά της εκφράζει το πνεύμα πειθαρχίας που ήθελε ο Καποδίστριας και ο συνυπογράφων το διάταγμα Ν. Χρυσόγελος στα σχολεία, όμως δεν υπάρχουν επαρκείς αποδείξεις ότι εφαρμόστηκε απαρέγκλιτα.

---

1. O. A. Oeser (ed), *Teacher Pupil and Task*, London 1955, p. 219· W. Glassey-E. Weeks, *The educational development of children*, London 1927, p. 97. E. J. King, *Other Schools and Ours*, London: Holt, Renehart and Winston, [4]1976, σ. 452-454.

2. Γενικά για τις οργανωτικές προϋποθέσεις της ανάπτυξης της σχολικής ζωής βλ. Ι. Χαραλαμπόπουλος, "Σχολική ζωή", *ΜΠΕ* 5 (1967), σ. 263-264.

3. Χρ. Σαΐτης, *Βασικά θέματα της σχολικής διοίκησης· προσέγγιση στη διοικητική σκέψη με την μέθοδο των case studies*, Αθήνα 1994, σ. 109..

4. Βλ. και Ελ. Κούκκου, *Ο Καποδίστριας και η Παιδεία (1827-1832). Β'. Τά εκπαιδευτικά ιδρύματα της Αιγίνης*, Αθήνα 1972, σ. 49.

5. Ι. Κοκκώνης, Εγχειρίδιον δια τα αλληλοδιδακτικά σχολεία ή Οδηγός... υπό Σαραζίνου, σ. 130.

Σε έντονη διαμαρτυρία κατά του αλληλοδιδασκάλου Ναυπλίου Αλ. Ησαΐα προχωρεί ο Χ. Μ. Σχινάς επειδή παράτυπα αποβλήθηκε από το σχολείο ο αδελφός του Δημήτριος[6]. Το αίτημα που υποβάλλει ο Σχινάς στη Γραμματεία των Εκκλησιαστικών και της Δημόσιας Εκπαίδευσης συνίσταται στο να διαταχθεί ο διδάσκαλος να δεχθεί και πάλι τον δικαιολογημένα απόντα αδελφό του, έτσι ώστε να μην προκαλείται δυσφορία στους γονείς από τη στάση του διδασκάλου. Δε γνωρίζουμε την τύχη του διαβήματος, όμως φαίνεται ότι στους πολίτες διαμορφώνεται πλέον η αντίληψη του εξελεγκτικού ρόλου της Γραμματείας.

Εμπόδια στην τακτική φοίτηση προκαλούνται από την απόσταση σχολείου-μόνιμης κατοικίας του μαθητή και μάλιστα όταν οι εποχιακές κλιματολογικές συνθήκες είναι άσχημες[7] ή από τους ίδιους τους γονείς, οι οποίοι είτε δεν αντιλαμβάνονται τη χρησιμότητα της γνώσης είτε απασχολούν τα παιδιά στις αγροτικές τους εργασίες[8]. Ο αλληλοδιδάσκαλος Λεχαινών με ενάργεια αναφέρει στον Έκτακτο Επίτροπο της Ήλιδος ότι οι μαθητές δεν έρχονται τακτικά στο σχολείο επειδή "αυτοί και μαθηταί, αυτοί και δούλοι της οικίας των και των εργαστηρίων των"[9]. Σημειολογικά χαρακτηριστική είναι στο απόσπασμα αυτό η αντιπαράθεση της δουλείας των οικιακών και επαγγελματικών εργασιών με την ιδιότητα της μαθητείας.

Η επιβολή των ποινών και η απονομή των επαίνων

Το ζήτημα των αμοιβών και των ποινών ως μέσων αγωγής για την εδραίωση μιας καλής συμπεριφοράς και την εξασφάλιση της τάξης αποτέλεσε αντικείμενο προβληματισμού των ιθυνόντων. Οι μηχανισμοί τιμωρίας και επιβράβευσης αποσκοπούσαν στην ενίσχυση του συνόλου των αξιών που προωθούνταν στην εκπαιδευτική διαδικασία και είχαν τελικό αποδέκτη το παιδί κάνοντάς το να αντιληφθεί τα αποτελέσματα των πράξεων ή της απραξίας του[10]. Ο συγκεκριμένος τρόπος άσκησης της σχολικής εξουσίας επιδιώκεται να εξακτινωθεί στην ελληνική επικράτεια.

Ειδικότερα στο Ορφανοτροφείο, όπου οι συνθήκες συγκρότησης και λειτουργίας του επέβαλαν τη θέσπιση παιδονομικών μέτρων, όπου η τύχη των τροφίμων βρισκόταν υπό την αιγίδα του Καποδίστρια και όπου η συγκέντρωση όχι τυχαίων εκπαιδευτικών παρείχε τη

---

6. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 29, Σχολικά, 4.7.1830.

7. Αν. Κορδατζή-Πρασσά, *Η εκπαίδευση στις Κυκλάδες κατά την καποδιστριακή περίοδο (1828-1832)*, [ανέκδοτη διδακτορική διατριβή], Αθήνα 1996, σ. 283-287.

8. Ελ. Μπελιά, *Η εκπαίδευσις εις την Λακωνίαν και την Μεσσηνίαν κατά την καποδιστριακήν περίοδον (1828-1832)*, εν Αθήναις 1970, σ. 106.

9. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 34, Σχολικά, 8.12.1830· ΔΑΣΚ, τ. Γ', σ. 1529.

10. Δ. Μακρυνιώτη, *Η παιδική ηλικία στα αναγνωστικά βιβλία 1834-1919*, Ίδρυμα Ερευνών για το παιδί, εκδ. "Δωδώνη", Αθήνα 1986, σ. 93. Αντ. Δανασσής-Αφεντάκης, *Θεματική της παιδαγωγικής επιστήμης*, Αθήνα [4]1992, σ. 251-252. Ιωσ. Σολομών, *Εξουσία και τάξη στο νεοελληνικό σχολείο· μια τυπολογία των σχολικών χώρων και πρακτικών 1820-1990*, εκδ. "Αλεξάνδρεια", Αθήνα [2]1992, σ. 16.

δυνατότητα υποστήριξης διαφορετικών παιδαγωγικών απόψεων έχουμε τελικά ένα μάλλον αυστηρά προκαθορισμένο σύστημα δεσμεύσεων των μαθητών και επιβολής ποινών[11], το οποίο λειτουργεί τιμωρητικά για το ίδιο το πρόσωπο και παραδειγματικά για τους άλλους. Η μεθόδευση και ιεράρχηση των ποινών παραπέμπει ενδεχομένως και σε πρότυπα συμπεριφοράς αντλημένα από τον ευρωπαϊκό-περισσότερο το γερμανικό–μιλιταρισμό[12].

Πιο επιεικείς συγκριτικά είναι οι προβλέψεις του "Οδηγού της αλληλοδιδακτικής" για τις ποινές που επιβάλλονται σε παρεκτρεπόμενους μαθητές[13]. Οι προθέσεις είναι σαφείς στη β' εισαγωγική παράγραφο με τη χρήση των ρημάτων "να καταστέλλωνται...να τιμωρώνται... να κακίζωνται... να αποτρέπωνται" αλλά και με την ευκρινή δήλωση ότι "πάντα πρέπει να γίνωνται κατά την δικαιοσύνην". Η κλιμάκωση και η διάρκεια των ποινών αναλογεί στο μέγεθος και την υφή της παρεκτροπής. Οι ποινές εκτείνονται από την "παραχώρηση του τόπου" εκείνου που κάνει λάθος στο μάθημα "εις εκείνον, όστις τον διορθόνη λέγων ορθώς" μέχρι και την απομάκρυνσή του ("αποδιώκεται από το σχολείον").

Οι πρωτόσχολοι, οι οποίοι έχουν την άδεια επιβολής ορισμένων ποινών, τιμωρούνται για τα λάθη τους διπλά[14], αφού η συμπεριφορά τους, η καλή ή κακή, επηρεάζει τους υπόλοιπους μαθητές. Η ποινή μπορεί να λειτούργησε ως εναλλακτική περίπτωση[15] αλλά κάθε άλλο παρά περιστασιακός ήταν ο ρόλος της. Αυτό που θεσμικά υποχωρεί είναι η σωματική τιμωρία, παραδοσιακή μέθοδος απόπειρας συνετισμού του μαθητικού δυναμικού[16].

Κατά τη διάρκεια της παράδοσης των μαθημάτων η φιλοτιμία και φιλομάθεια των μαθητών διεγείρεται με ένα αναλυτικά περιγραφόμενο στον Οδηγό σύστημα επαινετικής αναγνώρισης της προσπάθειάς, του ήθους και της διαγωγής τους[17]. Συγκεκριμένα, θεσπίζεται ο προβιβασμός των διακρινόμενων μαθητών "εις τον πρώτον τόπον, εις τας χορείας", η απόδοση γραμματίου αμοιβής και εξέτασης, η προσφορά "ευχαριστικού γραμματίου", η σύνταξη επιστολής προς τους οικείους τους, ο δημόσιος έπαινος, η αναγραφή των

---

11. Αικ. Κορδούλη, "Το Αρχείο του Ορφανοτροφείου Αιγίνης της ΕΒΕ", *Πρακτικά Β' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών*, τ. Γ', Αθήναι 1981-1982, σ. 416. Γ. Αηξουριώτης, Κοινωνικές και νομικές αντιλήψεις για το παιδί τον πρώτο αιώνα του νεοελληνικού κράτους, Ίδρυμα Ερευνών για το παιδί, εκδ. "Δωδώνη", Αθήνα-Γιάννινα 1986, σ. 88-89.

12. Βλ. Β. Χατζηβασιλείου, *Το σύστημα ποινών στην ελληνική εκπαίδευση του 19ου αιώνα*, εκδ. "αφοί Κυριακίδη", Θεσσαλονίκη 1988, σ. 58.

13. Ι. Κοκκώνης, Εγχειρίδιον... ό.π., κεφ. ΙΓ', σ. 97-98, 101-106. Α. Κοντονή, *Το νεοελληνικό σχολείο και ο πολιτικός ρόλος των παιδαγωγικών συστημάτων*, εκδ. "Κριτική", Αθήνα 1997, σ. 114-119.

14. Πβ. Σύστημα Αγγλικόν δια τα σχολεία ή εύκολη μέθοδος δια την διδασκαλίαν των παιδίων, εν Μελίτη 1827, σ. 162-163. Λυδ. Παπαδάκη, *Η αλληλοδιδακτική μέθοδος διδασκαλίας στην Ελλάδα του 19ου αιώνα*, Ίδρυμα για το παιδί, εκδ. "Δωδώνη", Αθήνα-Γιάννινα 1992, σ. 195. Δ. Κ. Μαυροσκούφης, *Εκπαίδευση και εκπαιδευτική πολιτική στην Ελλάδα 1821-1832*, εκδ. "Ενυάλειο Κληροδότημα", Θεσσαλονίκη 1996, σ. 182.

15. Εμμ. Κολιάδης, *Συμπεριφοριστικές Θεωρίες*, τ. Α', Αθήνα 1989, σ. 187.

16. Φ. Κουκουλές, Βυζαντινών βίος και πολιτισμός, τ. Β', εκδ. "Παπαζήσης", Αθήνα 1973, σ. 97-102.

17. Ι. Κοκκώνης, Εγχειρίδιον ... ό.π., σ. 98-101. Β. Χατζηβασιλείου, *Το σύστημα ποινών* ... ό.π., σ. 40-43.

ονομάτων στο μικρό και μεγάλο πίνακα τιμής, η ανάδειξή τους σε πρωτόσχολους, η χορήγηση πιττακίων, η απονομή εγκολπόμορφων "επισήμων", καθώς και ευσήμων. Συχνή είναι η επικοινωνία των διδασκάλων, σχολικών εφόρων και Διοικητών με τη Γραμματεία σχετικά με την αποστολή και παροχή των ποικίλων ευσήμων στους μαθητές των αλληλοδιδακτικών. Ο Δ. Παλαμάς προσδοκά αναζωπύρωση του ενδιαφέροντος των μαθητών του από τα εύσημα[18]. Ο Διοικητής Καλαμάτας Ι. Τομπακάκης διευθύνει έγκαιρα στη Γραμματεία αναφορά συναφούς περιεχομένου του Π. Μπούα[19], ενώ ο Διοικητής Ανδρούσης καταβάλλει στο διδάσκαλο Μικρομάνης ποσό που δαπάνησε για τα βραβεία[20]. Ανάλογη είναι και η διοικητική πρακτική του Έκτακτου Επιτρόπου της Ανατολικής Ελλάδος[21]. Το κράτος ορίζει τις βραβεύσεις και το κράτος τις στηρίζει ηθικά και οικονομικά. Η Γραμματεία εκτελώντας τις κυβερνητικές διαταγές παρακολουθεί και προωθεί το θέμα της τύπωσης των νομισματικών βραβείων[22].

Άμεσα συνδεδεμένοι και με τη διεξαγωγή των ετήσιων σχολικών εξετάσεων είναι οι έπαινοι στους μαθητές. Η "ευδοκίμηση" των μαθητών, κατά τον Κοκκώνη, βραβεύεται είτε με δημόσια προφορική αναγνώριση της επίδοσής τους είτε με γραπτή επίσημη βεβαίωση της επιμέλειάς τους. Ειδικά δώρα και βιβλία συνοδεύουν τα αριστεία διάκρισης στους μαθητές τους, ερμηνευτές και στον καλύτερο των πρωτόσχολων[23]. Η βράβευση στις τελετουργικά διεξαγόμενες εξετάσεις προσέδιδε κοινωνικό κύρος στους διακρινόμενους μαθητές και τους καθιστούσε αξιομίμητους. Παράλληλα, η Κυβέρνηση φρόντισε να ενισχύει τους αριστεύοντες άπορους μαθητές με υποτροφίες, διευκολύνοντάς τους στο να συνεχίσουν τις σπουδές τους.

Η φιλοσοφία και η διαδικασία απονομής των επαίνων έχει τη σφραγίδα του Ι. Κοκκώνη, αφού το δικό του σχέδιο για τις δημόσιες εξετάσεις με ελάχιστες τροποποιήσεις προκρίθηκε τελικά. Υπέρ αυτού του σχεδίου έκλινε και ο Ανδρ. Μουστοξύδης, ο οποίος χαρακτήριζε τις απόψεις του διαφωνούντος Νικητόπλου, μικρολογίες και προϊόντα ελλιπούς εμπειρίας. Σύμφωνα με τον Οδηγό υπήρχε ειδικό κατάστιχο διανομής των βραβείων[24]. Η αρχειακή αυτή ρύθμιση πέρα από τη σημασία της για τη σχολική λειτουργία και

---

18. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 44, Σχολικά, 29.10.1831.

19. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 41, Σχολικά, 7.7.1831.

20. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 41, Σχολικά, 12.7.1831.

21. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 46, Σχολικά, 15.12.1831.

22. Βλ. έγγραφο της Γραμματείας προς τον Έφορο του Κεντρικού Σχολείου στα ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 40, Σχολικά, 1.6.1831.

23. Σύστημα Αγγλικόν δια τα σχολεία ... ό.π., σ. 25, 192-194. Ι. Π. Κοκκώνης, Εγχειρίδιον... ό.π., σ. 135-142. Ελ. Κούκκου *Τα εκπαιδευτικά ιδρύματα*... ό.π., σ. 45-49. Δ. Κ. Μαυροσκούφης, *Εκπαίδευση και εκπαιδευτική πολιτική*... ό.π., σ. 192-194.

24. Στο ΠΔ 104/1979 όπου προβλέπονται τα τηρούμενα επίσημα βιβλία των σχολείων υπάρχει μόνο Βιβλίο Επιβολής Κυρώσεων. Οι έπαινοι επίδοσης και τα ανάλογα ετήσια βραβεία καταχωρίζονται στα πρακτικά Συνεδριάσεων του Συλλόγου των Διδασκόντων.

Ο Οδηγός της αλληλοδιδακτικής εξάλλου, καθορίζει (σ. 132) ότι σε σχολείο δυναμικότητας μικρότερης των εκατό μαθητών αρκούν δώδεκα βραβεία και ισάριθμες "προσεγγίσεις", ενώ σε σχολεία διακοσίων-τρια-

την αυτοδύναμη αξία της όσον αφορά στις παιδαγωγικές επιδιώξεις, δρούσε και ως ένα στοιχείο εξισορρόπησης στις εντυπώσεις από την επιβολή ποινών. Η γραπτή διάσωση των ονομάτων εκείνων που βραβεύονται στο βαθμό που ικανοποιεί την υστεροφημία και αφυπνίζει της μαθητικές συνειδήσεις είναι θετική.

Οι εκτιμήσεις του Ι. Κοκκώνη

Οι αναφορές προς τη Γραμματεία του Ι. Κοκκώνη από τις περιοδείες του στην Πελοπόννησο με την ιδιότητα του επιθεωρητή των σχολείων προσφέρουν πολύτιμες πληροφορίες για τα διαρθρωτικά προβλήματα της εκπαίδευσης, το εποπτικό και συμβουλευτικό έργο που ο ίδιος άσκησε καθώς και τη γνωστική στάθμη των μαθητών. Ειδικότερα, εκτίμησε, μεταξύ άλλων, τη διασπορά του σχολικού δικτύου, την υλικοτεχνική υποδομή, τις μαθησιακές δυσκολίες, τον τρόπο εφαρμογής της αλληλοδιδακτικής μεθόδου, τη διάδοση των σχολικών βιβλίων και το διδακτικό προσωπικό. Η επιθεώρηση των κατά τόπους σχολείων γίνεται σχετικά σε σύντομο χρόνο μετά την έκδοση Οδηγού της αλληλοδιδακτικής, πράγμα που ενδέχεται να είναι κάπως αρνητικό, επειδή σε μερικά σχολεία δεν έχει ακόμη φτάσει ο Οδηγός ή δεν έχουν αφομοιωθεί τα εντελλόμενά του και, από την άλλη πλευρά, αποδείχθηκε θετικό, αφού, αφ' ενός μεν, προλαμβάνει καταστάσεις, αφ' ετέρου δε, σε ορισμένες περιπτώσεις η δραστική παρέμβαση του επιθεωρητή φιλοδόξησε να βελτιώσει τα πράγματα.

Όσον αφορά την αξιολόγηση των αλληλοδιδασκάλων είναι δυνατό να λεχθεί ότι ο Κοκκώνης, εκτιμώντας την εκπαιδευτική τους παρουσία από την προσωπική επαφή που είχε μαζί τους, από την εμπειρία του μαθήματός τους και την έξωθεν μαρτυρία την περιέστρεψε σε τρεις άξονες: α) στις γνώσεις και τη διδακτική κατάρτιση των εκπαιδευτικών· β) το ήθος, το χαρακτήρα και τις νοητικές τους δυνατότητες· γ) την κοινωνική τους παρουσία.

Στο γνωστικό τομέα ο Κοκκώνης επικεντρώνει την προσοχή του στη φροντίδα για τη μέθοδο[25], στην επιμέλεια των επιθεωρούμενων[26], στη γλωσσική τους επάρκεια, και στις προϋποθέσεις διεξαγωγής του μαθήματος. Στα ψυχικά χαρίσματα και πνευματικά προτερήματα αξιολογούνται η διαγωγή και η συμπεριφορά τους, ο γενικότερος τρόπος ζωής, η νηφαλιότητα, η γλυκύτητα και ο δείκτης της ευφυΐας τους[27]. Μια υπολογίσιμη, ακόμη, παράμετρος είναι η σχέση του διδασκάλου με το ανθρώπινο περιβάλλον. Ο Κοκκώνης θεωρεί απαραίτητο να αναφερθεί στην κοινωνική υπόληψη των εκπαιδευτικών και να προ-

---

κοσίων μαθητών "εις καθέν των ανωτέρω μαθημάτων <οι έπαινοι> συμποσούνται εις 8 βραβεία και 8 προσεγγίσεις βραβείου" και ισάριθμες δευτεροβάθμιες.

25. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 32, Σχολικά, 20.10.1830· ΔΑΣΚ, τ. Β', σ. 1411.

26. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 32 Σχολικά, 8.10.1830· ΔΑΣΚ, τ. Β', σ. 1393.

27. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 33, Σχολικά, 11.11.1830 (ΔΑΣΚ, τ. Β', σ. 1491)· 28.11.1830 (ΔΑΣΚ, τ. Β', σ. 1511-1512).

σεγγίσει ερμηνευτικά, όταν αυτό του είναι δυνατό, τις διαθέσεις της κοινής γνώμης[28]. Άλλωστε, είναι γνωστό ότι κατά το 19ο αιώνα στην Ευρώπη οι κοινωνικοί μηχανισμοί δέσμευαν εξαιρετικά τους εκπαιδευτικούς[29]. Η αξία του συμβουλευτικού ρόλου του επιθεωρητή αποδεικνύεται από τη βελτίωση του εκπαιδευτικού έργου στο αλληλοδιδακτικό σχολείο του Ναυπλίου[30]. Τέλος, ο Κοκκώνης αναφέρει όταν το κρίνει ορθό, ποιοι, κατά τη γνώμη του, διδάσκαλοι είναι εξελίξιμοι και ποιοι όχι[31].

Στο σκεπτικό του συμπεράσματός του για την εκπαιδευτική κατάσταση της Πελοποννήσου ο Κοκκώνης λαμβάνει υπ' όψη του το νεοσύστατο του ελληνικού κράτους, την εκχέρσωση της πελοποννησιακής γης, την καταστροφή των πόλεων από τους εχθρούς, τις μεγάλες ανάγκες που υπάρχουν και τις προσπάθειες της κυβέρνησης. Πιστεύει ότι "πρέπει να ευχαριστηθώμεν... δια την κατάστασιν εις την οποίαν ευρίσκονται την σήμερον τα της δημοσίου ημών εκπαιδεύσεως"[32] και ότι με την επιμέλεια της κυβέρνησης και τη συνδρομή όλων το μέλλον είναι ευοίωνο. Παραδέχεται έμμεσα, νομίζω, ότι χρειάζεται να διανυθεί ακόμη αρκετός δρόμος για να επιτευχθεί το ζητούμενο, το οποίο εκ φύσεως αλλά και εξαιτίας της συγκυρίας παρουσιάζει ασφαλώς δυσκολίες πραγμάτωσης.

Επισκέψεις στα σχολεία

Ορισμένα στοιχεία για τις εξελίξεις στη μάθηση και στη δεκτικότητα των μαθητών προκύπτουν και από τις επισκέψεις δημοσίων προσώπων και επισήμων παραγόντων στα κατά τόπους σχολεία. Όσο κι αν τα στοιχεία αυτά είναι αποσπασματικά ή υπόκεινται στον κίνδυνο της έλλειψης αυθορμητισμού εκ μέρους των κρινομένων λόγω του χαρακτήρα των επισκέψεων δίνουν αδρομερώς το κλίμα της συντελούμενης προόδου.

Οι επισκέψεις του Ι. Καποδίστρια εξαιτίας της θέσης του και της εμπειρίας του στην Επτάνησο Πολιτεία όσο και του Ν. Χρυσόγελου παλαιού, έμπειρου και με περγαμηνές διδασκάλου έχουν ιδιαίτερο βάρος. Δε διστάζει ο Κυβερνήτης επισκεπτόμενος τα σχολεία του Ναυπλίου[33] καθώς και εκείνο του πλησιόχωρου Άργους να εκφράσει την ικανο-

---

28. Ό.π. και ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 32, Σχολικά, 20.10.1830, συν. (ΔΑΣΚ, τ. Β', σ. 1413).

29. Θαν. Τριλιανός, "Σύγχρονη αντίληψη για το ρόλο του Εκπαιδευτικού κατά τη διδασκαλία", *Λόγος και Πράξη* 47 (1991), σ. 5-6.

30. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 34, Σχολικά, 30.12.1830· ΔΑΣΚ, τ. Γ', σ. 1577.

31. α) "Ο διδάσκαλος της Μικρομάνης... πρέπει να μείνει εις τον αυτόν βαθμόν, διότι ανωτέρου γνώσεις δεν έχει...!" (ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 33, Σχολικά, 24.11.1830· ΔΑΣΚ, τ. Β', σ. 1503).

β) Ο Κυριακός Χ"πέτρου Βενιζέλος "έχει νουν και πολλήν αγχίνοιαν... ο νέος εμπορεί, εκπαιδευθείς, να γίνει καλός διδάσκαλος και χρήσιμος αν τον προστατεύση και βοηθήση η Κυβέρνησις" (ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 33, Σχολικά, 28.11.1830· ΔΑΣΚ, τ. Γ', σ. 1511-1512).

32. ΓΕΕ, φ. 13 (18.2.1831), παράρτημα, σ. 66· ΔΑΣΚ, τ. Γ', σ. 1596-1597.

33. Στις 17.4.1828 ο Καποδίστριας γράφει στο Ν. Νικητόπουλο ότι έμεινε ευχαριστημένος "χθές ευρεθείς εν μέσω των μαθητών... και σας ευχαριστεί η Κυβέρνησις δια τον ζήλον καθ' ον διδάσκετε και εις επίδοσιν προάγετε 250 παιδία..." (ΕΠΙΣΤΟΛΑΙ, τ. Β', σ. 40). Μαθητής, εξάλλου, του αλληλοδιδακτικού σε άλλη επί-

ποίησή του, όταν οι εντυπώσεις που αποκομίζει είναι θετικές. Ο υπουργός Ν. Χρυσόγελος κατά διαταγή του Καποδίστρια σπεύδει να εκφράσει την κυβερνητική ευαρέσκεια στον αλληλοδιδάσκαλο Άργους Ν. Φανδρίδη επειδή όταν ο πρώτος πολίτης της Χώρας επισκέφθηκε το σχολείο του η επιθεώρηση αυτή "χωρίς τινος παρασκευής" απέδειξε την πρόοδο των μαθητών σε σύντομο χρόνο[34].

Στις προτεραιότητες του Κυβερνήτη κατά τις περιοδείες και τις εξόδους του από την πρωτεύουσα ανήκει το να έλθει σε επαφή με τα παιδιά, να επισκεφθεί το σχολείο τους και να εξακριβώσει την πορεία του διδακτικού έργου. Όταν πιστεύει ότι τα αποτελέσματα είναι θετικά, αμείβει τους μαθητές δείχνοντάς τους την ευχαρίστησή του, όπως συμβαίνει στην Τρίπολη[35] και την Κόρινθο[36]. Ήδη από τον Απρίλιο του 1829 με μια κατ' ουσίαν παροτρυντική εγκύκλιο προς τους αλληλοδιδασκάλους δηλώνει την ικανοποίησή του από τις επισκέψεις στα σχολεία, απονέμοντας εύφημη μνεία στους συντελεστές εκπαίδευσης και "προς τους μαθητάς, οι οποίοι δεικνύουν ήδη τι εμπορεί να ελπίση παρ' αυτών η πατρίς"[37].

Διαγνωστικής μορφής είναι οι επισκέψεις του νομοδιδασκάλου Η. Α. Dutrône στα νησιά του Αιγαίου και στα σχολεία του Ναυπλίου· στα νησιά σφυγμομετρά την εκπαιδευτική κατάσταση και στο Ναύπλιο εκτιμά τη χρησιμότητα εποπτικού υλικού που είχε στείλει η "εν Παρισίοις Εταιρεία της στοιχειώδους παιδείας"[38]. Αξιοσημείωτη εξάλλου είναι και η επίσημη υποδοχή του ρώσσου αντιναυάρχου Ρίκορδ στο σχολείο του Μαραθονησίου[39]. Σύμφωνα με τα γραφόμενα της Γενικής Εφημερίδος, ο Ρίκορδ ικανοποιήθηκε από την ευταξία και την απόδοση των μαθητών στην ανάγνωση, γραφή και αριθμητική. Στα πρόσωπα που επισκέπτονται τα σχολεία συμπεριλαμβάνονται ασφαλώς οι έκτακτοι επίτροποι, διοικητές, τοποτηρητές και οι σχολικοί έφοροι, όπως τους επιβάλλεται από τη θέση και το καθήκον τους. Η Γραμματεία των Εκκλησιαστικών και της Δημόσιας Εκπαίδευσης προωθεί τις οικονομικές διαδικασίες και εγκλείει στους κρατικούς αξιωματούχους συναλλαγματικές των εξόδων κίνησης για τις επισκέψεις τους στα σχολεία[40].

σκεψη του Καποδίστρια εκφωνώντας λογίδριο διαβεβαιώνει ότι "τα βραβεία τα οποία η Υμετέρα Εξοχότης ευαρεστήθη να μοιράση σήμερον εις ημάς, όσοι μεν ηξιώθησαν να τα λάβωσι, τα θεωρούσιν ως κέντρον το οποίον θέλει διπλασιάζει την φιλομάθειάν των..." [ΓΕΕ, φ. 36 (10.5.1830), σ. 146].

34. ΓΕΕ, φ. 83(7.12.1829), σ. 332· ΔΑΣΚ, τ. Α', σ. 334. Βλ. και ΓΕΕ, φ. 27 (6.4.1829), σ. 103-104.

35. Τ. Αθ. Γριτσόπουλος, *Ιστορία της Τριπολιτσάς*, τ. Β', Αθήναι 1977, σ. 380-381.

36. ΓΕΕ, φ. 37 (14.5.1830), σ. 149.

37. ΓΕΕ, φ. 32 (29.4.1829), σ. 123.

38. ΓΕΕ, φ. 88 (24.11.1828), σ. 363.

39. ΓΕΕ, φ. 43 (4.6.1830), σ. 173.

40. ΓΑΚ, Υπουργ Θρησκείας, φ. 36, Σχολικά, 2.2.1831.

Οι εξετάσεις

Ένα πυκνό δίκτυο εξετάσεων είχε αναπτυχθεί καθ' όλη τη διάρκεια του σχολικού εργάσιμου χρόνου. Οι εξετάσεις αυτές αφορούσαν την εκτίμηση των γνώσεων των πρωτοεισερχομένων στο σχολείο μαθητών, τη διαρκή εκτίμηση των ικανοτήτων τους κατά μάθημα, την κατάταξή τους σε κλάσεις και τη δημόσια ετήσια αξιολόγησή τους κανονικά την 1η Αυγούστου[41]. Στις ετήσιες πανηγυρικές εξετάσεις παρευρίσκονται οι σχολικοί έφοροι, οι κτήτορες του σχολείου, οι τοπικές αρχές, οι συγγενείς των μαθητών και οι προσκεκλημένοι. Στη συγκέντρωση προεδρεύει ο διδάσκαλος του σχολείου, ο οποίος είναι και ο μόνος εξεταστής ή "αντ' εκείνου... και τις... εκ των εις την δημόσιον εκπαίδευσιν υπηρετούντων". Το εορταστικό πνεύμα των εξετάσεων μάλλον δεν επιτρέπει την εξαγωγή πολλών συμπερασμάτων για την όλη πορεία του παιδαγωγικού έργου[42].

Βασικότερη βοήθεια παρέχουν στον τομέα αυτό οι μηνιαίες καταστάσεις ελέγχου της σχολικής κατάστασης που αποστέλλουν στη Γραμματεία οι κατά τόπους αλληλοδιδάσκαλοι και τις συνυπογράφουν οι έφοροι του σχολείου.

Στο Αιγαίο (πίν. 43-44, σ. 309) η εκπαίδευση παρουσιάζει στοιχεία σταθερής προαγωγής, η οποία δεν ανακόπτεται μετά το θάνατο του Καποδίστρια. Εντυπωσιακή άνοδος παρουσιάζεται στην Κατήχηση (69,50%) λόγω της ευρείας κυκλοφορίας των θρησκευτικών βιβλίων και σημαντική βελτίωση στην Ιχνογραφία (12,13%). Η Ανάγνωση και η Γραφή είναι περίπου στα ίδια επίπεδα. Η διάταξη των μαθημάτων και η κατά κλάσεις κατανομή τους εμφανίζεται με την πάροδο του χρόνου ομαλότερη. Η συγκράτηση που υπάρχει στα αρχικά ποσοστά συναρτάται και με τις δυσκολίες της θεμελίωσης της εκπαίδευσης.

Η Στερεά Ελλάδα έχει θετικότερη εικόνα επί Καποδίστρια σε τρία μαθήματα: στην Ανάγνωση (+2,87%), Αριθμητική (+1,04%) και στην Κατήχηση (+12,26%) (πίν. 45-46. σ. 310). Στην Ιχνογραφία, ωστόσο, η προώθηση της διδασκαλίας της φαίνεται από το υπέρτερο κατά 30,26% ποσοστό της στη β' περίοδο. Στο μάθημα της Γραφής η κατάσταση είναι μάλλον εξισορροπημένη. Η διδασκαλία της Γραμματικής, σύμφωνα με το στατιστικό δείγμα, εμφανίζεται κυρίως μετά την Καποδιστριακή διακυβέρνηση. Από τη συγκριτική

---

41. Ι. Κοκκώνης, Εγχειρίδιον... ό.π., σ. 88, 135-142. Ιωσ. Σολομών, *Εξουσία και τάξη*... ό.π., σ. 145-147.

42. Επισημαίνεται ότι ο Καποδίστριας είχε τη δυνατότητα προσωπικής αξιολόγησης του έργου της Προπαιδευτικής Επιτροπής δεδομένου ότι το ζήτημα από παλιά τον είχε απασχολήσει, όπως αποδεικνύεται και από το πρόγραμμα "Περί των ενιαυσίων εξετάσεων της Σχολής Τενέδου και περί της απονομής των βραβείων" το οποίο είχε υποβάλλει στην Ιόνιο Γερουσία και στις 23.6.1806 είχε εγκριθεί [Αρχείον Ιονίου Γερουσίας, κιβώτ. 202, αρ. 106. Ελ. Κούκκου, *Ο Καποδίστριας και η Παιδεία (1803-1822). Α'. Η Φιλόμουσος Εταιρεία της Βιέννης*, Αθήναι 1958, σ. 12. Η ευφρόσυνη διάθεση που κυριαρχεί στις τελετές των δημόσιων εξετάσεων αποτυπώνεται και στην προσλαλιά του επάρχου των Κυθήρων Γεράσιμου Τσιτσέλη στους εξεταζόμενους Κυθήριους νέους το 1829, "Στην πατρίδα σας, που ευτύχησε όσο καμιά άλλη και σ' αυτό το σημείο <εννοεί την εκπαίδευση>, ιδρύθηκαν ήδη και στην πόλη και στα χωριά σχολεία για τη στοιχειώδη εκπαίδευση και των δύο φύλων με τη Λαγκαστριανή μέθοδο και η ολοένα αυξανόμενη προσπάθεια των νέων που επιθυμούν να εκπαιδευθούν, στέφθηκε από τα πιο επιτυχή αποτελέσματα..." (Γ. Ν. Λεοντσίνης, *Ζητήματα Νεότερης Ελληνικής Ιστορίας και Εκπαίδευσης*, Αθήνα 1995, σ. 295).

αξιολόγηση των διαθέσιμων αριθμητικών δεδομένων[43] διαπιστώνεται ότι η απόκλισή της, κατά την καποδιστριακή διακυβέρνηση (βλ. και πίν. 47) κυμαίνεται σε ποσοστά 0,50-5,00% περίπου. Η ζητούμενη δηλαδή, ομοιομορφία αντανακλάται και στο βαθμό που οι αναφορές του εκπαιδευτικού προσωπικού για τη μαθητική επίδοση το αποκαλύπτουν.

ΠΙΝΑΚΑΣ 43

ΕΠΙΔΟΣΗ ΜΑΘΗΤΩΝ ΣΤΟ ΑΙΓΑΙΟ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΗ ΔΙΑΚΥΒΕΡΝΗΣΗ (1828-1831)

	ΚΑΤΑΝΟΜΗ ΣΕ ΚΛΑΣΕΙΣ %							
	1	2	3	4	5	6	7	8
Ανάγνωση	9,77	7,51	8,27	6,76	11,27	12,78	15,03	28,57
Γραφή	22,55	10,52	8,27	7,51	8,27	9,77	18,04	15,03
Αριθμητική	24,06	20,30	11,27	11,27	10,52	9,02	4,51	7,51
Κατήχηση	3,76	2,25	1,50	0,75	2,25	3,76	3,76	6,01
Ιχνογραφία	6,76	2,25	2,25					
Γραμματική	3,00					Δείγμα μαθητών: 1061		

Πηγή: ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 18-42 Σχολικά.

ΠΙΝΑΚΑΣ 44

ΕΠΙΔΟΣΗ ΜΑΘΗΤΩΝ ΣΤΟ ΑΙΓΑΙΟ ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΗ ΔΙΑΚΥΒΕΡΝΗΣΗ (1831-1832)

	ΚΑΤΑΝΟΜΗ ΣΕ ΚΛΑΣΕΙΣ %							
	1	2	3	4	5	6	7	8
Ανάγνωση	16,47	13,23	14,85	11,73	11,10	9,61	11,23	12,10
Γραφή	20,60	12,48	12,10	12,05	8,73	9,86	9,99	14,85
Αριθμητική	23,59	24,46	11,23	9,99	8,36	7,56	3,99	8,11
Κατήχηση	19,85	13,05	13,40	9,04	8,50	9,61	9,01	11,04
Ιχνογραφία	12,48	0,74	1,14	2,25	2,74	2,49		1,55
Γραμματική	1,99	1,14	1,55	2,74	2,74	1,55	Δείγμα μαθητών: 801	

Πηγή: ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 44-55, Σχολικά.

43. Για την κατάσταση της επίδοσης των μαθητών στην Πελοπόννησο μετά τη δολοφονία του Καποδίστρια τα υπάρχοντα στοιχεία δεν ευνοούν τη στατιστική τους αποτίμηση κατά τρόπο ανάλογο εκείνου που επιχειρήθηκε για το Αιγαίο και τη Στερεά.

ΠΙΝΑΚΑΣ 45

ΕΠΙΔΟΣΗ ΜΑΘΗΤΩΝ ΣΤΗ ΣΤΕΡΕΑ ΕΛΛΑΔΑ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΗ ΔΙΑΚΥΒΕΡΝΗΣΗ (1828-1831)

	ΚΑΤΑΝΟΜΗ ΣΕ ΚΛΑΣΕΙΣ %							
	1	2	3	4	5	6	7	8
Ανάγνωση	28,58	17,35	18,36	15,30	9,18	10,20	3,06	
Γραφή	42,86	15,30	16,33	12,24	10,20		3,06	
Αριθμητική	50,00	39,80	6,12	3,06	2,04			
Κατήχηση	9,18	3,06	6,12	6,12	6,12	4,08	3,06	
Ιχνογραφία	3,06							
Γραμματική							Δείγμα μαθητών: 392	

Πηγή: ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 18-42, Σχολικά.

ΠΙΝΑΚΑΣ 46

ΕΠΙΔΟΣΗ ΜΑΘΗΤΩΝ ΣΤΗ ΣΤΕΡΕΑ ΕΛΛΑΔΑ ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΗ ΔΙΑΚΥΒΕΡΝΗΣΗ (1831-1832)

	ΚΑΤΑΝΟΜΗ ΣΕ ΚΛΑΣΕΙΣ %							
	1	2	3	4	5	6	7	8
Ανάγνωση	9,80	17,64	13,72	11,76	12,74	8,83	13,72	10,78
Γραφή	31,37	11,76	9,80	11,76	5,88	9,80	12,74	7,84
Αριθμητική	21,56	42,15	8,83	5,88	5,88	5,88	3,92	5,88
Κατήχηση	4,90				9,80	5,88	4,90	
Ιχνογραφία	18,62	11,76	2,94					
Γραμματική	8,83	9,80				Δείγμα μαθητών: 204		

Πηγή: ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 44-55, Σχολικά.

ΠΙΝΑΚΑΣ 47

ΕΠΙΔΟΣΗ ΜΑΘΗΤΩΝ ΣΤΗΝ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΗ ΔΙΑΚΥΒΕΡΝΗΣΗ (1828-1831)

	ΚΑΤΑΝΟΜΗ ΣΕ ΚΛΑΣΕΙΣ %							
	1	2	3	4	5	6	7	8
Ανάγνωση	12,75	16,06	10,95	5,61	13,26	9,42	9,69	21,93
Γραφή	16,06	10,20	9,18	5,61	9,42	10,95	16,32	21,93
Αριθμητική	20,91	20,40	13,77	10,95	5,34	11,97	7,14	9,18
Κατήχηση	2,55	2,28	3,06	3,57	2,28	4,83	3,06	3,57
Ιχνογραφία								
Γραμματική						Δείγμα μαθητών: 391		

Πηγή: ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 18-42, Σχολικά.

ΜΕΡΟΣ Δ'

ΔΕΥΤΕΡΟΒΑΘΜΙΑ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

1
ΤΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΣΧΟΛΕΙΑ

Παρά τα προβλήματα που διαπιστώνονται στη λειτουργία των ελληνικών σχολείων, η παρεχόμενη ύλη, οι απαιτήσεις και η πολυμέρεια των σπουδών τα διακρίνει από τα αλληλοδιδακτικά και τα θέτει σ' ένα υπερκείμενο επίπεδο παροχής γνώσεων. Το αλληλοδιδακτικό σχολείο θεωρείται και προπαρασκευαστική σχολική εστία για τα μαθήματα ενός δεύτερου κύκλου σπουδών. Γι αυτό το λόγο, η εξέλιξη της εκπαιδευτικής κλίμακας αναγνωρίζει ουσιαστικά σύσταση και λειτουργία ελληνικού σχολείου, το οποίο υποδέχεται "τους προβαίνοντας εις τα μαθήματα"[1].

Στο ίδιο το Ορφανοτροφείο, το οποίο φιλοδόξησε να διαδραματίσει ρόλο "δειγματικού" εκπαιδευτηρίου, οι προαγόμενοι από τις εξετάσεις αλληλοδιδασκόμενοι μαθητές οδεύουν στην παράδοση ελληνικών μαθημάτων[2]. Η έννοια του προβιβασμού από το αλληλοδιδακτικό στο ελληνικό διατρέχει και αναφορές προερχόμενες από αρκετά σχολεία του ελληνικού κράτους, μεταξύ των οποίων εντοπίστηκαν για τη σαφήνειά τους από το γράφοντα οι περιπτώσεις του Άργους[3], του Ν. Νικητόπλου - διδασκάλου στην Αθήνα[4] και των κατοίκων της Μικρομάνης[5]. Η αντίληψη που επικρατεί και που αντιστοιχεί στις ευρύτερες σκέψεις της κυβέρνησης είναι ότι το αλληλοδιδακτικό αποτελεί κατά κάποιο τρόπο προκαταρκτικό του Ελληνικού σχολείου[6]. Χωρίς αμφιβολία, η βαθμίδα σπουδών των ελληνικών σχολείων είναι δευτεροβάθμια.

Η συντήρηση των υπαρχόντων ελληνικών – Η ίδρυση νέων

Τα Ελληνικά σχολεία έχουν μακρόχρονη ζωή, αφού πρωτολειτούργησαν στην τουρκοκρατία. Η διδασκαλία σε αυτά, όπως φαίνεται και από την ονομασία τους, έδινε έμφαση στο γνωστικό αντικείμενο της αρχαίας ελληνικής γλώσσας. Στην καποδιστριακή περίοδο, τα ελληνικά σχολεία, επειδή η προσοχή ήταν στραμμένη στη βάση του σχολικού εποικοδο-

---

1. ΓΕΕ, φ. 10 (7.2.1831), σ. 45· βλ. και φ. 45 (17.6.1831), σ. 257-258. Οι επίτροποι της Ελληνικής Σχολής των Οπισινοχωρίων Μυστρά αναφέρουν στο Διοικητή Λακεδαίμονος και Μονεμβασίας Ν. Μπούκουρα ότι "αφού εγυμνάσθησαν οι μαθηταί καλώς εις την αλληλοδιδακτικήν και εχρειάζοντο ανώτερα μαθήματα εφέτος εφέραμεν και Ελληνικόν διδάσκαλον" (ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 38, 8.4.1831, συν· ΔΑΣΚ, τ. Γ', σ. 1810).

2. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 53Α, Σχολικά, 16.9.1832.

3. Λ. Βελέλης, *Ο Καποδίστριας ως θεμελιωτής της δημοτικής εκπαιδεύσεως*, εκδ. "Ι. Ν. Σιδέρης", Αθήναι 1908, σ. 171.

4. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 53Β, Σχολικά, 25.10.1832.

5. Λ. Βελέλης, *Ο Καποδίστριας*... ό.π., σ. 167.

6. Χαρακτηριστικό είναι το υπό ημερομηνία 17 Ιουνίου 1832 έγγραφο του Υπουργείου Θρησκείας [ΓΑΚ, Καποδιστριακό Αρχείο, φ. 50, Σχολικά].

μήματος, μάλλον δεν ανανεώθηκαν ως σχολικές εστίες, μια ανανέωση που θα οδηγούσε προς την κατεύθυνση της ομοιόμορφης λειτουργίας τους. Οι εξελίξεις στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση θα ήταν σε μεγάλο βαθμό κριτήριο για τον εκσυγχρονισμό της δευτεροβάθμιας, της οποίας η πραγματικότητα και το μέλλον απασχολούσε την κυβερνητική πολιτική. "Δεν ημέλησεν <τα ελληνικά σχολεία> εν τοσούτω η Κυβέρνησις" γράφει στην απολογιστική έκθεση που υπέβαλε ο Γραμματέας των Ε. και Δ.Ε. στις 25 Ιανουαρίου του 1831.[7]

Το ΙΑ' ψήφισμα της εν Άργει Εθνοσυνέλευσης σε συνδυασμό με τους λόγους του Καποδίστρια προς τους πληρεξούσιους του Έθνους δίνουν ένα μέτρο του κρατικού ενδιαφέροντος[8], το οποίο καταγράφεται σαφέστατα και στην έκθεση του Ν. Χρυσόγελου (Αίγινα, 15.10.1829) προς τον Ι. Καποδίστρια για την εκπαίδευση στο Ορφανοτροφείο: "Περί της προόδου των διδασκομένων την Ελληνικήν δεν έχω να είπω τι, διότι είναι αρχάριοι οι μαθητευόμενοι. Ημπορώ όμως να βεβαιώσω... ότι εν όσω δεν γένη μία εκλογή των μαθημάτων, τα οποία, πρέπει να διδάσκωνται εις όλα τα Σχολεία, και μια Γραμματική[9]... εν όσω τέλος πάντων δεν εισαχθή μία μέθοδος ομοιόμορφος, οι νέοι θέλουν κατατρίβει τον πολύτιμον καιρόν εις τα Σχολεία, χωρίς κανέν όφελος... Δυσκόλως ημπορεί ο πλέον ευφυής νέος... να φυλάξη μίαν σειράν αλληλουχουμένων ιδεών ή εννοιών... Η Γραμματεία... τολμά να σας προβάλη ότι πρέπει να εμπιστευθή ο διοργανισμός του διδακτικού μέρους εις άνδρα ειδήμονα... διότι η Γραμματεία αύτη" δεν θα μπορούσε να επαγρυπνεί και σ' αυτό "μεριζομένη εις πολλάς υπηρεσίας, και δια την απουσίαν αυτής εντεύθεν"[10]. Την ανάγκη ομοιόμορφου διοργανισμού εκφράζει και ο επιθεωρητής των διδακτικών καταστημάτων της Πελοποννήσου Ι. Κοκκώνης στην περίληψη των αναφορών του[11]. Η Ελ. Κούκκου αποφαίνεται ότι ο Καποδίστριας ανέχθηκε τη λειτουργία των ελληνικών σχολείων με την προοπτική να τα αναβαθμίσει σε χρόνο εύθετο[12]. Η πορεία των κινήσεων είχε διαγραφεί, σύμφωνα και με την επίσημη αναφορά του Ν. Χρυσόγελου στην Ε' Εθνική των Ελλήνων Συνέλευση, ήδη από την Εθνοσυνέλευση του Άργους[13].

---

7. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 35, Σχολικά, 1831.

8. Πρακτικά της εν Άργει, Τετάρτης των Ελλήνων Συνελεύσεως, εν Αιγίνη 1829, σ. 126. Δ. Κ. Μαυροσκούφης, *Εκπαίδευση και εκπαιδευτική πολιτική στην Ελλάδα 1821-1832*, εκδ. "Ενυάλλειο Κληροδότημα", Θεσσαλονίκη 1996, σ. 215-216.

9. "Οι τελειότεροι <μαθητές της αλληλοδιδακτικής> γυμνάζονται το αναγινώσκειν εις Πίνακας των τύπων του Σχηματισμού της Ελληνικής γλώσσης...· αλλ' ήτον ευκταίον οι πίνακες ούτοι να είναι μεθοδικώτεροι και τακτικώτεροι και σύμφωνοι με τους τύπους της Γραμματικής την οποίαν θέλουν μεταχειρίζεσθαι μεταβαίνοντες εις την σπουδήν της Ελληνικής γλώσσης" (ΔΑΣΚ, τ. Α΄, σ. 318-319).

10. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 20, Σχολικά, 5.10.1829· ΔΑΣΚ, τ. Α΄, σ. 320-321). Στο Ορφανοτροφείο λειτούργησαν τρεις κλάσεις ελληνικών μαθημάτων.

11. ΓΕΕ, φ. 13 (18.2.1831), σ.61-64. Δασκ, τ. Γ', σ. 1592.

12. Ελ. Κούκκου, *Ο Καποδίστριας και η Παιδεία (1827-1832)*. Β'. *Τα εκπαιδευτικά ιδρύματα της Αίγινας*, Αθήνα 1972, σ. 54.

13. Ν. Χρυσόγελος, Αναφορά του επί των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίου Εκπαιδεύσεως Γραμματέως της Κυβερνήσεως προς την Σεβαστήν Πέμπτην Εθνικήν των Ελλήνων Συνέλευσιν, [19 Δεκεμβρίου 1831], σ. 8.

Στον τρόπο λειτουργίας των υπαρχόντων ελληνικών ή και στο χρόνο σύστασης των νέων συνέβαλε η ύπαρξη πιο ενημερωμένων –συγκριτικά– εκπαιδευτικών, η επιστροφή ορισμένων ελληνομαθών στην ιδιαίτερή τους πατρίδα, η στήριξή τους από οικονομικούς και διοικητικούς τοπικούς παράγοντες, η αναβίωση του εθνικού ψυχικού δεσμού με την αρχαιότητα, η ελληνολατρεία των λογίων και μερικές φορές ο αξιόλογος ζήλος για την εκπαίδευση. Διαβάζουμε στη Γενική Εφημερίδα της Ελλάδος: "Ο ζήλος των πολιτών συντρέχει με την προθυμία της Κυβερνήσεως εις την σύστασιν Ελληνικών Σχολείων, ήτις ενισχύουσα την Δημόσιον Εκπαίδευσιν χορηγεί τα δυνατά βοηθήματα"[14]. Μια συνήθης πρακτική είναι ελληνικά σχολεία να λειτουργούν περισσότερο στον πιο πυκνοκατοικημένο οικιστικό χώρο ορισμένων περιοχών, ενώ τα αλληλοδιδακτικά μάλλον εξακτινώνονται στην περιφέρειά του[15], ανάλογα πάντοτε με τις γεωγραφικές συνιστώσες και τη συγκυρία. Στην Πελοπόννησο λειτούργησαν κατά μεγαλύτερα ή μικρότερα διαστήματα έξι ιδιαίτερα ελληνικά έναντι δεκατριών αλληλοδιδακτικών[16]

Η κυβέρνηση δεν είχε αντίρρηση να χορηγεί τα αναγκαία μέσα προς σύσταση ή επαναλειτουργία ελληνικού σχολείου, όμως επιθυμούσε για λόγους ενιαίας εσωτερικής πολιτικής, ανάπτυξης του εκπαιδευτικού της προγράμματος και ταμειακής ένδειας να συντρέχουν και οι πολίτες[17]. Η εκ μέρους της παρακολούθηση του ζητήματος ήταν ουσιαστική και όταν έκρινε ότι οι υποβαλλόμενες προτάσεις ήταν ανέφικτες ή προκαλούσαν παρενέργειες δεν συγκατίθεται χωρίς να ζητήσει περισσότερες πληροφορίες ή να περιμένει την πρόοδο της δημόσιας στοιχειώδους εκπαίδευσης. Ο Κυβερνήτης αρνείται, όπως δηλώνει στο Διοικητή Λακωνίας και Κάτω Μεσσηνίας, να αποσπάσει χρήματα που προέρχονταν από εισοδήματα του εκεί μετοχίου του Σινά ή σε άλλη περίπτωση να θεωρήσει σχολικούς πόρους έσοδα που ανήκαν κανονικά στη μονή Βουλκάνου[18].

Ωστόσο, η παράταση του χρόνου λήψης των απαραίτητων μέτρων για τη λειτουργία τους πρέπει να ανέκοψε κάπως μετά το 1830 τις τοπικές προσπάθειες διατήρησης και ανάπτυξής τους. Στην περίοδο Ιανουαρίου 1831-αρχών του 1833 όπου συσσωρεύονται τα προβλήματα, η μείωση των σχολείων είναι της τάξεως του 28%, που ακολουθεί τη σημαντική πτώση του 1830 [20,40%] (πιν. 48, σελ. 316). Συμβαίνει, δηλαδή, το αντίθετο από την επέκταση των σχολείων βάσης, των αλληλοδιδακτικών, των οποίων η κατάσταση θα ήταν

---

14. ΓΕΕ, φ. 39 (27.5.1831), σ. 244.

15. Βλ. Δ.Κ. Μαυροσκούφης, *Εκπαίδευση και εκπαιδευτική πολιτική*... ό.π., σ. 308-309.

16. Ελ. Μπελιά, "Ίδρυση και λειτουργία σχολείων στην Πελοπόννησο επί Καποδίστρια", *Πρακτικά Γ' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών*, τ. Γ', Αθήνα 1987-1988, σ. 132.

17. Με αναφορά τους στις 9 Δεκεμβρίου 1829 οι Τριπολιτσιώτες διατύπωναν στον Κυβερνήτη το αίτημά τους να ιδρυθεί Ελληνικό σχολείο "διότι πολλά των παίδων μας χερσώνονται ανωφελώς" κάνοντας όμως και από το υστέρημά τους συνεισφορά (Τ. Αθ. Γριτσόπουλος, *Ιστορία της Τριπολιτσάς*, τ. Β΄, Αθήνα 1976, σ. 388-389).

18. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 27, Σχολικά, 18.5.1830.

ΠΙΝΑΚΑΣ 48

ΠΡΩΤΟΒΑΘΜΙΑ ΚΑΙ ΔΕΥΤΕΡΟΒΑΘΜΙΑ ΣΧΟΛΕΙΑ 1830-1833

Τύπος Σχολείου	1830		1831		1833	
	αρ.	%	αρ.	%	αρ.	%
ΑΛΛΗΛΟΔΙΔΑΚΤΙΚΑ	62	55,85	71	64,55	75	72,82
ΕΛΛΗΝΙΚΑ	49	44,15	39	35,45	28	27,18
ΣΥΝΟΛΟ	**111**		**110**		**103**	

Πηγές: ΓΕΕ, φ. 21 (12.3.1830), σ. 81· φ. 13 (18.2.1831 – παράρτημα, σ. 66-68. ΕτΚ, αρ. 11/31.3.1833, σ. 70-72.

Ραβδόγραμμα 2

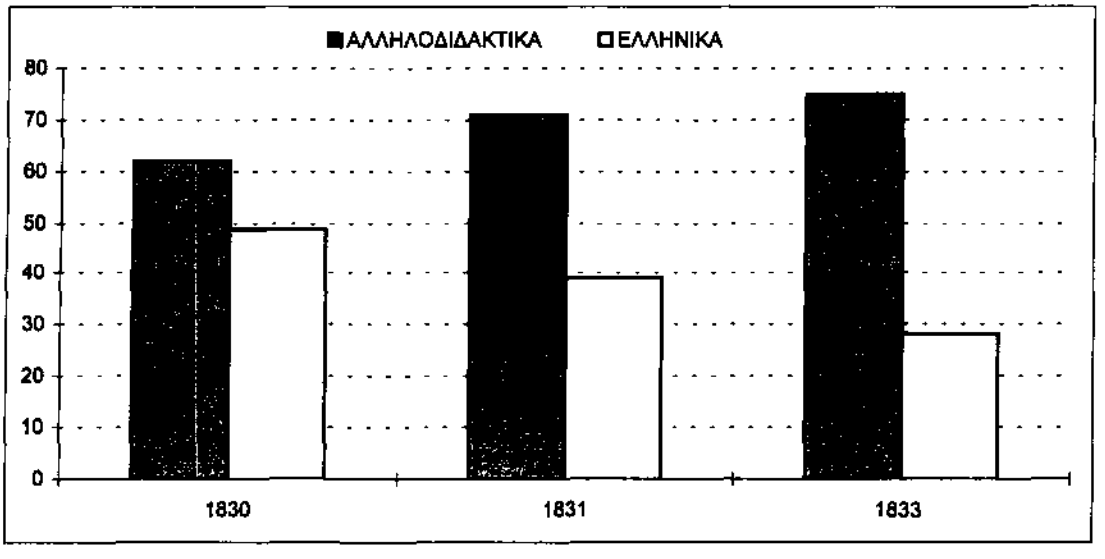

καλύτερη, αν η πολιτική και εκπαιδευτική πραγματικότητα δεν είχε να αντιμετωπίσει τις παραμέτρους της περιόδου της Αναρχίας[19].

Η σύγκριση των αναγραφομένων στις εκθέσεις του Φεβρουαρίου 1830 και Ιανουαρίου του 1831 της Γραμματείας για τα ελληνικά σχολεία (πιν. 48, 49, σ. 318-319) οδηγεί σε αξιοσημείωτες διαπιστώσεις:

1. Τα ελληνικά Σχολεία μειώνονται από 49 σε 39 (-20,40%), παρότι στη Στερεά ιδρύονται δύο και στην Πελοπόννησο παρατηρείται οριακή αύξηση τους. Η συρρίκνωση των δευτεροβάθμιων σχολείων στα νησιά έχει σχέση με την αναχώρηση παροίκων ελληνοδιδασκάλων και τις κατά τόπους εσωτερικές σχολικές ανακατατάξεις.

2. Έως και το 1831 τουλάχιστον η αναλογία τόσο των σχολείων όσο και των μαθητών επί του πληθυσμού είναι καλύτερη στο Αιγαίο έναντι της Πελοποννήσου και της Στερεάς[20]. Τα ελληνικά των νησιών υπερτερούν ανά πληθυσμό εκείνων της Στερεάς κατά 81,72% και η Πελοπόννησος της Στερεάς κατά 67,14%. Οι αιγαιοπελαγίτες μαθητές είναι περισσότεροι των Πελοποννησίων κατά 62,43%, με συγκριτικό κριτήριο τον πληθυσμό των περιοχών.

3. Η φοίτηση (βλ. και πιν. 18, 19, σ. 224-225), εξαιτίας και των σχολικών προϋποθέσεων, είναι πυκνότερη στα αλληλοδιδακτικά απ' ό,τι στα ελληνικά. Τα καλύτερα ποσοστά σε σχολεία και μαθητές παρατηρούνται στα νησιά το 1830.

Οι πίνακες 48-50 (σ. 316, 318-319) σε συνδυασμό με τον πίνακα 51 (σ. 322-323) παρέχουν τη δυνατότητα να παρακολουθήσει ο ενδιαφερόμενος για την τοπική και γενική ιστορία το βαθμό λειτουργίας της ελληνοπαιδείας και να εκτιμήσει συνολικά από τις παρατιθέμενες ενδεικτικές πηγές τις κατά περιοχές και γεωγραφικά διαμερίσματα επιτυχείς εκβάσεις των ενεργειών για τη σύσταση ή επανασύσταση ελληνικών σχολείων. Ασφαλώς σ' αυτήν την περίοδο εκδηλώθηκαν και άλλες κινήσεις για την ίδρυση δευτεροβάθμιων σχολείων, όμως το ανεπίκαιρο ίσως των διαβημάτων, η οικονομική κατάσταση, η χάραξη του ευρύτερου κρατικού εκπαιδευτικού προγραμματισμού, η ύπαρξη σε κοντινή σχετικά απόσταση ομόλογων σχολείων στάθηκαν βασικές αιτίες της μη ευόδωσης των προσπαθειών. Το αίτημα των επιτρόπων της Νάουσας Πάρου δεν ικανοποιείται, πιθανώς επειδή στο νησί λειτουργεί από το 1828 ελληνικό στην Παροικία[21]. Στην Κάτω Ρίζα Λακωνίας

---

19. John A. Petropoulos, *Πολιτική και συγκρότηση κράτους στο Ελληνικό Βασίλειο (1833-1843)* τ. Α', Αθήνα 1985, σ. 150-182. Κ. Α. Βακαλόπουλος, *Η περίοδος της αναρχίας (1831-1833)*, εκδ. "Παρατηρητής", Θεσσαλονίκη 1984.

20. Για τις γενικές καταγραφές των σχολείων και του μαθητικού δυναμικού βλ. και Κ. Ξανθόπουλος, *Συνοπτική έκθεσις της πνευματικής αναπτύξεως των νεωτέρων Ελλήνων από της Αναγεννήσεως αυτών μέχρι τούδε*, εν Κωνσταντινούπολει 1880, σ. 25· Ελ. Μπελιά, *Η εκπαίδευσις εις την Λακωνίαν*... ό.π., σ. 141-142, 150-152· Δ.Κ. Μαυροσκούφης, *Εκπαίδευση και εκπαιδευτική πολιτική*... ό.π., σ. 684-685. Αν. Κορδατζή-Πρασσά, *Η εκπαίδευση στις Κυκλάδες κατά την καποδιστριακή περίοδο (1828-1832)*, [ανέκδοτη διδακτορική διατριβή], Αθήνα 1996, σ. 69-73, 272-274, 280.

21. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 19, Σχολικά, 7.9.1829· φ. 21, Σχολικά, 27.11.1829.

ΠΙΝΑΚΑΣ 49

ΤΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΣΧΟΛΕΙΑ

<Έκθεση της Γραμματείας: Φεβρουάριος 1830>

ΠΕΡΙΟΧΗ	ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ	ΣΧΟΛΕΙΑ			ΜΑΘΗΤΕΣ	
		αρ.	% των σχολείων	αναλογία επί του πληθυσμού	αρ.	αναλογία επί του πληθυσμού
ΣΤΕΡΕΑ ΕΛΛΑΔΑ	—/98.774**					
ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΣ	336.366*/308.405	18	36,73	1/18.687 1/17.133,61	694	1/484,67 1/444,38
ΝΗΣΙΑ	192.481 /162.513	31	63,27	1/6.209,06 1/5.242,35	1.712	1/112,43 1/94,92
Σύνολο	**—/569.692**	**49**		**1/11.626,36**	**2.406**	**1/236,87**

Πηγή:: *ΓΕΕ, φ. 31 (12.3.1830), σ. 81· ΔΑΣΚ, τ. Β', σ. 822-823*

* : Πληθυσμιακά στοιχεία: Bory de Saint-Vincent, Expédition scientifique de Morée, τ. Β', μέρος Ι, σ. 62 [Χ. Λούκος, Η αντιπολίτευση ... ό.π., σ. 403, 406].

** Ελ. Μπελιά, "Στατιστικά του ελληνικού κράτους κατά το 1830", *Μνημοσύνη* 7 (1978-1979), σ. 298-299, 304-307.

Κυκλικό διάγραμμα 4

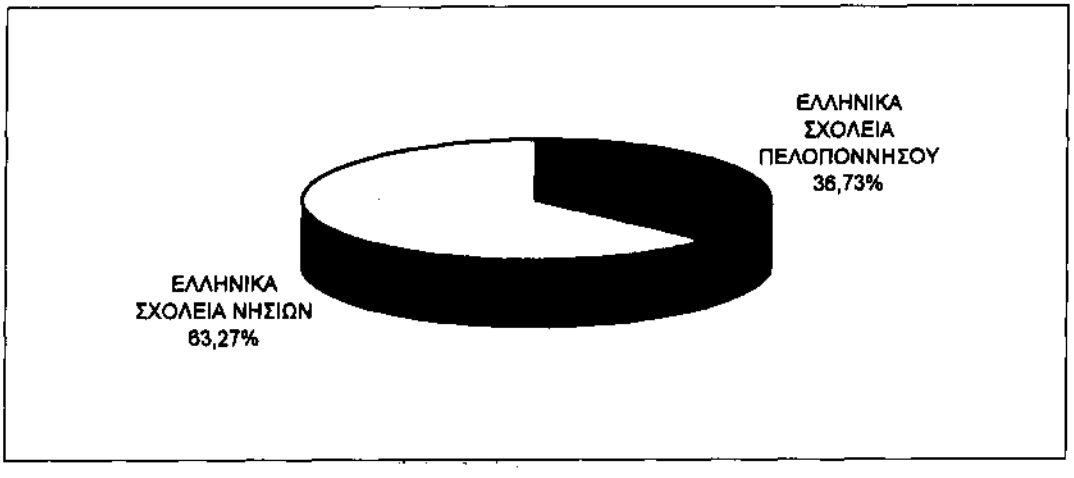

ΠΙΝΑΚΑΣ 50

ΤΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΣΧΟΛΕΙΑ
<Έκθεση της Γραμματείας: Ιανουάριος 1831>

ΠΕΡΙΟΧΗ	ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ	ΣΧΟΛΕΙΑ			ΜΑΘΗΤΕΣ	
		αρ.	% των σχολείων	αναλογία επί του πληθυσμού	αρ.	αναλογία επί του πληθυσμού
ΣΤΕΡΕΑ ΕΛΛΑΔΑ	—/98.774**	2	5,12	1/49.387	80	1/1.234,67
ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΣ	336.366*/308.405	19	48,71	1/17.703,47 1/16.231,84	765	1/439,69 1/403,14
ΝΗΣΙΑ	192.481 /162.513	18	46,15	1/10.693,38 1/9.028,50	1.073	1/179,38 1/151,45
Σύνολο	**—/569.692**	**39**		**1/14.607,48**	**1.918**	**1/297,02**

Πηγή:: *ΓΕΕ, φ. 13 (18.2.1831) - παράρτημα, σ. 66-68*

* : Πληθυσμιακά στοιχεία: Bory de Saint-Vincent, Expédition scientifique de Morée, τ. Β', μέρος Ι, σ. 62 [Χ. Λούκος, Η αντιπολίτευση ... ό.π., σ. 403, 406].

** Ελ. Μπελιά, "Στατιστικά του ελληνικού κράτους κατά το 1830", *Μνημοσύνη* 7 (1978-1979), σ. 298-299, 304-307.

Κυκλικό διάγραμμα 5

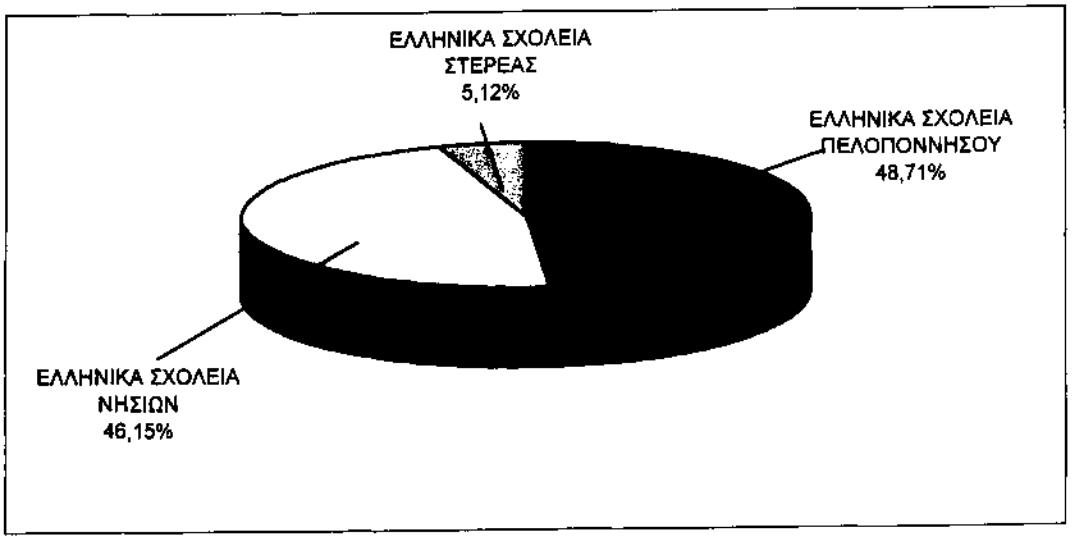

οι κάτοικοι δεν επιτυγχάνουν απολύτως το σκοπό τους[22], παρά τη συνεισφορά τους και την πρόθεση χορηγίας εκ μέρους των μονών Ζερμπίτσης[23], Γόλας, Κούμαρη και Καταφυγιώτισσας. Ο διδάσκαλος, όμως, κάλυψε κάπως το κενό διδάσκοντας και ελληνικά σε ορισμένους καλούς μαθητές[24]. Προτεραιότητα έχει η ανάπτυξη του αλληλοδιδακτικού δικτύου.

Οι εκδηλώσεις δυσλειτουργίας εξαιτίας της έλλειψης οικονομικών μέσων που δημιουργούν απτό κίνδυνο διάλυσης των σχολείων, όπως συμβαίνει στην Κόρινθο[25], τίθενται υπ' όψη της Γραμματείας δια της ιεραρχικής οδού και εκείνη ανάλογα με τη δυνατότητα κινήσεων που έχει σε κάθε περίπτωση, ενεργεί κατά κυβερνητική εξουσιοδότηση ή απευθύνεται στην προϊσταμένη Αρχή. Σε ιδιαίτερα δύσκολα θέματα, όπως είναι η διάθεση εκκλησιαστικών και μοναστηριακών προσόδων και περιουσιών, το υπουργείο εναποθέτει το ζήτημα στην κρίση της Δ.Ε.Ε.[26]. Σε έκτακτες περιπτώσεις η Γραμματεία φαίνεται ότι αποδέχεται αλληλοδιδασκάλοι να διδάσκουν, προσωρινά έστω, μαθητές ελληνικών σχολείων. Αυτό συνέβη στη Σαντορίνη, όταν μετά τη διάλυση της Ελληνικής σχολής των Φηρών ο Μ. Πατρικίου με την ιδιότητα του δημοσίου διδασκάλου διδάσκει ορισμένους από τους μαθητές της για να μη μένουν αργοί[27].

Θα ήταν παράλειψη να μην επισημανθεί ότι στην Ελληνική Πολιτεία συστάθηκαν εκπαιδευτήρια κοριτσιών τα "Ανώτερα Σχολεία Θηλέων"[28], τα οποία υπερτερούν των αλληλοδιδακτικών σε επίπεδο σπουδών αλλά δεν είχαν οργανική σχέση ούτε με τα ελληνικά ούτε με το Πρότυπο της Αίγινας. Πρόκειται για μορφή δευτεροβάθμιων παρθεναγωγείων[29], όπου στους προγραμματικούς τους σκοπούς συμπεριλαμβάνονταν η μόρφωση-καλλιέργεια της μελλοντικής οικοδέσποινας και η δημιουργία φυτωρίου για το επάγγελμα της δασκάλας.

Το 1831 με πρωτοβουλία ευρωπαϊκών κύκλων ιδρύονται για τις ελληνίδες τρεις ανώτερες σχολές. Η αρχή έγινε στη Σύρο από το μισιονάριο Fr. Hildner και το πολυκλαδικό εκπαιδευτικό του συγκρότημα, στο οποίο ενσωμάτωσε ανώτερο σχολείο θηλέων με 36 μαθήτριες[30]. Στο Ναύπλιο ιδιοκτήτρια της Ανώτερης Σχολής θηλέων είναι η Charlotte

---

22. ΓΕΕ, φ. 45 (12.6.1829), σ. 179-180.

23. Για τη μονή βλ. Τ.Αθ. Γριτσόπουλος, "Ζερμπίτσης, Μονή", *ΘΗΕ* 5 (1964), στ. 1218-1219.

24. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 26, Σχολικά, 19.4.1830. Ελ. Μπελιά, *Η εκπαίδευσις εις την Λακωνίαν*... ό.π., σ. 39.

25. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 36, Σχολικά, 19.2.1831· ΔΑΣΚ, τ. Γ΄, σ. 1715-1717.

26. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 50, Σχολικά, 16.6.1832.

27. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 45, Σχολικά, 1.11.1831.

28. Σιδ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *Η Μέση Εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα (1830-1893)*, ΙΑΕΝ, αρ. 2, Αθήνα 1986, σ. 69.

29. Ελ. Φουρναράκη, *Εκπαίδευση και αγωγή των κοριτσιών· ελληνικοί προβληματισμοί (1830-1910), ένα ανθολόγιο*, ΙΑΕΝ, αρ. 11, Αθήνα 1987, σ. 18.

30. Σιδ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *Η Μέση Εκπαίδευση*... ό.π., σ. 62. Γ. Ληξουριώτης, *Κοινωνικές και*

Volmerange σταλμένη από το Φιλελληνικό κομιτάτο των Παρισίων[31]. Τέλος, στην Αθήνα οι Church John και Frances Hill, απεσταλμένοι της Protestant Episcopal, ίδρυσαν οικοτροφείο και Ανώτερη Σχολή[32], η οποία αποδείχθηκε μακροβιότερη των άλλων δύο.

νομικές αντιλήψεις για το παιδί τον πρώτο αιώνα του νεοελληνικού κράτους, Ίδρυμα Ερευνών για το παιδί, εκδ. "Δωδώνη", Αθήνα-Γιάννινα 1986, σ. 61.

31. Δ. Καμπούρογλου, Μελέται και Έρευναι. *Η Δούκισσα της Πλακεντίας*, Αθήνα 1925, σ. 203. Χρ. Κωνσταντινόπουλος, *Η Αίγινα στα χρόνια του Καποδίστρια*, Αθήνα 1968, σ. 63.

32. Σιδ. Ζιώγου - Καραστεργίου, *Η Μέση Εκπαίδευση*... ό.π., σ. 63. Αγγ. Σκορδά - Παπαγιαννοπούλου, "Η συμβολή των ξένων σχολείων στην Ανώτερη Εκπαίδευση των κοριτσιών μετά την απελευθέρωση της Ελλάδος. Η Ανωτέρα Σχολή Κορασίων της Καρολίνας Βολμεράνζ στο Ναύπλιο (1831-1834)", *Πρακτικά Ε΄ Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών* (υπό έκδοση).

ΠΙΝΑΚΑΣ 51

ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΣΧΟΛΕΙΑ 1828-1832

Τόπος	Πηγή
Αίγινα	Η. Α. Dutrône, Tableau..., p.1 ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 20, Σχολικά, 4.10.1829· ΔΑΣΚ, τ. Α΄, σ. 312-31
Αγ. Γεώργιος Κορινθίας	Τρ. Ευαγγελίδης, Η παιδεία..., τ. Α΄, σ. 353.
Αμοργός	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 20, Σχολικά, 8.10.1829· ΔΑΣΚ, τ. Α΄, σ. 322
Ανδρίτσαινα	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 40, 9.6.1831· ΔΑΣΚ, τ. Γ΄, σ. 1911-1913.
Άνδρος (Χώρα)	Δ. Αντωνίου, Το ελληνικό σχολείο..., σ. 20
Άνδρος (Κόρθιο-ιδιαίτερο)	Δ. Αντωνίου, Το ελληνικό σχολείο..., σ. 20
Αντίπαρος	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 22, Σχολικά, 5.12.1829· ΔΑΣΚ, τ. Α΄, σ. 574
Άργος	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 40, Σχολικά, 11.6.1831.
Βουρλιάς (ιδιαίτερο)	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 33, Σχολικά, 28.11.1830· ΔΑΣΚ, τ. Γ΄, σ. 1510-1
Βυτίνα	ΓΕΕ, φ. 8 (26.1.1829), σ. 29. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 23, 10.1.1830· ΔΑΣΚ, τ. Α΄, σ. 711.
Δημητσάνα	ΓΕΕ, φ. 15 (29.2.1828), σ. 64
Διακοπτό	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 50, Σχολικά, 14.6.1832
Δίδυμα	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 21, Σχολικά, 29.11.1829
Καλάβρυτα	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 55, Σχολικά, 8.12.1832
Καλαμάτα	ΓΕΕ, φ. 71 (16.10.1829), σ. 287-288
Καλύβια Αγ. Ιωάννη Κυνουρίας	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 32, Σχολικά, 16.10.1830· ΔΑΣΚ, τ. Β΄, σ. 1403
Καστανιά (γενικό)	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 33, Σχολικά, 28.11.1830· ΔΑΣΚ, τ. Γ΄, σ. 1510-1
Κάτω Ρίζα (γενικό)	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 26, Σχολικά, 9.4.1830.
Κέα (-α)	Τρ. Ευαγγελίδης, Η παιδεία..., σ. 55
Κέα (-β, ιδιαίτερο)	Τρ. Ευαγγελίδης, Η παιδεία..., σ. 55.
Κόρινθος	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 22, Σχολικά, 31.12.1829
Κορώνη	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 24, Εκκλησιαστικά, 21.2.1830· φ. 50, Σχολικά, 1.6.
Κοσμάς	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 28, Σχολικά, 11.1.1830
Κύθνος (Χώρα)	Η. Α. Dutrône, Tableau, p. 11-12
Κύθνος (Σερούιου, ιδιαίτερο)	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 37, Σχολικά, 20.3.1831· ΔΑΣΚ, τ. Γ΄, σ. 1784
Λεβαδειά	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 43, Σχολικά, 14.9.1831· ΔΑΣΚ, τ. Γ΄, σ. 2046-20
Λεβέτσοβα	ΓΕΕ, φ. 68 (5.10.1829), σ. 274-275
Λειβάρτζι	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 34, Σχολικά, 11.11.1830· ΔΑΣΚ, τ. Γ΄, σ. 1558
Λεωνίδιο	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 19, Σχολικά, 8.7.1829
Λιδωρίκι	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 38, Σχολικά, 26.4.1830· ΔΑΣΚ, τ. Γ΄, σ. 1838
Μαραθονήσι	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 22, Σχολικά, 20 και 22.12.1829 ΓΕΕ, φ. 3 (8.1.1830), σ. 10
Μεσολόγγι	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 49, Σχολικά, 22.5.1832
Μήλος	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 21, Σχολικά, 29.11.1829
Μονεμβασία	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 33, Σχολικά, 28.11.1830· ΔΑΣΚ, τ. Γ΄, σ. 1518-1
Μύκονος	ΓΕΕ, φ. 87 (21.11.1828), σ. 361-362· ΔΑΣΚ, τ. Γ', σ. 2081-2083
Μυστράς	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 22, Σχολικά, 28.11.1829· Γ. Γρ.φ. 213, 3.8.1829
Μυστράς (ιδιαίτερο)	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 49, Σχολικά, 25.3.1832
Νάξος (Χώρα)	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 29, Σχολικά, 16.7.1830· ΔΑΣΚ, τ. Β΄, σ. 1165-1
Νάξος (Δρυμαλιά)	ΓΑΚ, Συλλ. Βλαχογιάννη, Α΄, φ. 37, υποφάκ. Παιδείας, 1829
Ναύπακτος	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ.23, Σχολικά, 15.1.1830
Ναύπλιο	ΓΕΕ, φ. 21 (18.3.1831), σ. 106

Συνεχίζε

υνέχεια πιν. 50

Τόπος	Πηγή
Ναύπλιο (τρία ιδιαίτερα)	*Αλ. Μπουτζουβή- Μπανιά, 'Το Ναύπλιο...", Ο Ερανιστής, σ. 114*
Νέα Επίδαυρος	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 22, Σχολικά, (1829)
Νησί (Μεσσήνη)	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 40, Σχολικά, 3.6.1831· ΔΑΣΚ, τ. Γ', σ. 1907
Οπισινοχώρια	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 36, Σχολικά, 13.2.1831· ΔΑΣΚ, τ. Γ', σ. 1698-1699· φ. 38, Σχολικά, 14.3.1831· ΔΑΣΚ, τ. Γ΄, σ. 1809-1810
Πάρος (Παροικία)	H.A. Dutrône, Tableau, p. 3
Πτέρη (Βοστίτσας)	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 50, Σχολικά, 14.6.1832
Πύργος (ιδιαίτερο)	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 50, Σχολικά, 28.5.1832
Ράχοβα – Ακράτα	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 32, Σχολικά, 1.5.1829· ΔΑΣΚ, τ. Α΄, σ. 205-206
Σαλαμίνα	Τρ. Ευαγγελίδης, Η παιδεία..., τ. Α΄, σ. 33
Σάλωνα	ΓΕΕ, φ. 52, (11.7.1831), σ.303-304.
Σαντορίνη (Φηρά)	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 24, Σχολικά, 24.2.1830
Σαντορίνη (επτά, ιδιαίτερα)	H. A. Dutrône, Tableau, p. 5-8
Σέριφος (ιδιαίτερο)	ΔΑΣΚ, τ. Α', σ. 640, 692
Σίφνος (δημόσιο)	ΔΑΣΚ, τ. Α', σ. 276-278
Σίφνος (πέντε ιδιαίτερα)	H. A. Dutrône, Tableau, p. 7-10
Σκιάθος	*Τρ.* Ευαγγελίδης, Η παιδεία..., τ. Β΄, σ. 90
Σκόπελος	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 47, Σχολικά, 29.1.1832
Σκύρος	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 52, Σχολικά, 9.7.1832
Σοπωτό	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 34, Σχολικά, 11.11.1830· ΔΑΣΚ, τ. Γ', σ. 1558
Σοφικό	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 40, Σχολικά, 2.6.1831· ΔΑΣΚ, τ. Γ΄, σ. 1903-1904
Σπέτσες	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 26, Σχολικά, 11.4.1830
Σπέτσες (ελληνοαλληλοδιδακτικά των Γ. και Κ. Ψαρουδάκη)	Τρ. Ευαγγελίδης, Η παιδεία..., τ. Β΄, σ. 27
Στεμνίτσα	Τρ. Ευαγγελίδης, Η παιδεία..., τ. Α΄, σ. 356
Σύρος (Αθ. Αδαμαντίδη, ιδιαίτερο)	Τιμ. Αμπελάς, σ. 632-633
Σύρος (Ν. Γεωργιάδη, ιδιαίτερο)	Τιμ. Αμπελάς, σ. 632-633
Σύρος (θηλέων, της αδελφής του Αδαμαντίδη)	Αν. Κορδατζή-Πρασσά, σ. 81
Σύρος (θηλέων - Korck)	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 22, Σχολικά, 1.12.1829
Σύρος (Αλ. Οικονομίδη, ιδιαίτερο)	Τιμ. Αμπελάς, σ. 632-633
Σύρος (Ν. Σίφνιους ιδιαίτερο)	Τιμ. Αμπελάς, σ. 632-633
Τήνος (Χώρα)	Τρ. Ευαγγελίδης, Η παιδεία..., σ. 78-79
Τήνος (Πύργος, ιδιαίτερο)	Αν. Κορδατζή-Πρασσά, σ. 82
Τρίκκαλα Κορινθίας (ιδιαίτερο)	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 53β, Σχολικά, 1.10.1832
Τρίπολη	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 27, Σχολικά, 1.5.1830
Ύδρα (-α)	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 28, Σχολικά, 27.6.1830, συν· ΔΑΣΚ, τ. Β΄, σ. 1068
Ύδρα (-β)	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 28, Σχολικά, 27.6.1830, συν· ΔΑΣΚ, τ. Β΄, σ. 1068

2
ΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΗΣ ΣΤΕΓΑΣΗΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΣΧΟΛΕΙΩΝ

Διαθέσιμα και ανεγειρόμενα κτίρια

Το στεγαστικό ζήτημα των ελληνικών σχολείων είχε ασφαλώς τις δικές του παραμέτρους, προγραμματικές, εκπαιδευτικές, εγκριτικές και οικοδομικές. Σε σύγκριση με τα αλληλοδιδακτικά, τόσο οι ίδιες οι παραδεδομένες μορφές λειτουργίας των ελληνικών όσο και οι αποδεδειγμένα μικρότερες απαιτήσεις στέγασης και διαμόρφωσης του χώρου της τάξης παρέπεμπαν, ήδη από την περίοδο της τουρκοκρατίας, σε στοιχειώδεις κτιριακές εγκαταστάσεις, οι οποίες συνήθως κάλυπταν δύο ή ελάχιστα περισσότερους ορθογώνιους χώρους[33], ειδικά κατασκευασμένους ή εκ των ενόντων παραχωρουμένους.

Η προτεραιότητα που δόθηκε από την Κυβέρνηση στη διευθέτηση των πρωτοβάθμιων σχολείων δε σήμαινε την αποστασιοποίησή της από προβλήματα των δευτεροβάθμιων σχολείων, τα οποία βέβαια προς το παρόν είχαν αφεθεί να λειτουργούν, χωρίς να έχει ολοκληρωθεί και εγκριθεί ενιαίος κανονισμός λειτουργίας τους. Ο Κυβερνήτης αξιολογεί τη θετική υπέρ των κοινωφελών καταστημάτων πρόθεση των Αργείων και ζητά να πληθύνουν οι συνδρομητές των σχολείων και να ορισθεί επιτροπή για την επιστασία της οικοδομής του ελληνικού[34]. Ευνοϊκά διατίθεται η κυβέρνηση και στο αίτημα παραχώρησης του εθνικού τόπου "των Μπερμπιλαραίων" για την ανέγερση του σχολικού κτιρίου, έστω και αν η δαπάνη, σε σύγκριση με τη μετασκευή ερειπωμένης οικίας, είναι μεγαλύτερη κατά 27,56%. Στην έγκριση αυτή νομίζω ότι βάρυνε η μικρή σχετικά διαφορά της δαπάνης, η στερεότητα του κτιρίου και οι αναμενόμενοι πόροι από τη δημοπράτηση των παραγκών της τοπικής εκκλησίας.

Θετική εντύπωση προκαλεί και η περιβαλλοντική ευαισθησία του Διοικητή των Μεσσηνιακών Φρουρίων Κ. Ράμφου, ο οποίος διστάζει να χορηγήσει στους επιτρόπους του ελληνικού σχολείου οικοδομική ύλη από τα ερείπια του φρουρίου της Κορώνης σκεπτόμενος ότι "όταν η ύλη εξαχθή εκ μερών..., φαινομένη φέρει ασχήμιαν και ενόχλησιν εις το φρούριον"[35].

Ένα και μόνο κτίριο ελληνικού σχολείου οικοδομήθηκε στις Κυκλάδες κατά την καποδιστριακή περίοδο, στην Αμοργό[36], ενώ τα ομόλογα εκπαιδευτήρια της Κέας, της Χώρας της Τήνου, της Χώρας και του Κορθίου Άνδρου στεγάζονταν σε προϋπάρχοντα κτί-

---

33. Δ. Ζήβας και Κ. Καρδαμίτση - Αδάμη, "Σύντομο ιστορικό των σχολικών κτιρίων στην Ελλάδα", *Αρχιτεκτονικά θέματα* 12 (1979), σ. 175.

34. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 37, Σχολικά, 16.3.1831· φ. 40, Σχολικά, 25.6.1831.

35. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 24, 10.2.1830· πβ. ΔΑΣΚ, τ. Β΄, σ. 800-802.

36. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 35, Σχολικά, 26.1.1831 και συν· ΔΑΣΚ, τ. Γ΄, σ. 1655. Αν. Πρασσά, *Η εκπαίδευση στις Κυκλάδες*... ό.π., σ. 201-303.

ρια. Τον Αύγουστο ή το αργότερο, το Σεπτέμβριο του 1830 οι μαθητές του Ελληνικού της Ανδρίτσαινας εισέρχονται σε μικρό σχολικό κτίριο που ανεγέρθηκε, στο προαύλιο του ναού της Αγ. Βαρβάρας με χρήματα του Μπαρμπαδήμα[37]. Συνήθης, επίσης, πρακτική - και μάλιστα σε κάποιο βαθμό- κληροδοτημένη είναι η χρήση εκκλησιαστικών και μοναστηριακών εγκαταστάσεων. Η ελληνική σχολή Κύθνου λειτούργησε προσωρινά στη Μονή Ταξιαρχών στο Βελίδι[38], της Σκόπελου στο μικρό χώρο του μονυδρίου του Αγίου Νικολάου[39], των Οπισινοχωρίων στο παρακείμενο μοναστηράκι του Προδρόμου[40], ενώ στην Κάτω Ρίζα Λακωνίας, επειδή δεν αποπερατώθηκε το οίκημα που θα στέγαζε το γενικό σχολείο, το σχολείο λειτούργησε κατ' αρχήν στη Μονή Ζερμπίτσης και ύστερα μεταφέρθηκε στη Μονή Γόλας[41]. Σε εκκλησίες, κτιριακά μάλλον ακατάλληλες, στεγάζονται τα σχολεία Καστανιάς της επαρχίας Λακεδαίμονος[42] και της Μήλου[43].

Το ελληνικό σχολείο της Δημητσάνας στεγάστηκε στο κτίριο της παλαιάς Σχολής, το οποίο όμως ο επιθεωρητής Ι. Κοκκώνης κρίνει τουλάχιστον ανεπαρκές ("κτίριον σεσαθρωμένον")[44]. Στην κατεδαφισμένη από τους εχθρούς κωμόπολη της Βυτίνας οι κάτοικοι συνεισφέροντας φιλότιμα "καίτοι όντων εις την σκληροτέραν ένδειαν δια την απερίγραπτον δεινήν αιχμαλωσίαν των οικείων των" συγκροτούν κτιριακό "σμικρότατον φωλεόν" ελληνογραμμάτων[45]. Πυρπολημένη ήταν και η Ελληνική Σχολή Καλαβρύτων. Οι κάτοικοι της πόλης με επικεφαλής τον Εκκλησιαστικό Τοποτηρητή Κερνίτσης και πρ. Μοσχονησίων Βαρθολομαίο συγκεντρώνουν κεφάλαιο 270 φοινίκων προκειμένου να την ανακαινίσουν[46]. Όλες, όμως, οι πληροφορίες συγκλίνουν ότι το δημόσιο σχολείο μέχρι το 1844 δε λειτουργούσε τακτικά[47].

---

37. Ελ. Μπελιά, "Στέγαση σχολείων Αρκαδίας επί Καποδίστρια" *Πρακτικά Β' Τοπικού Συνεδρίου Αρκαδικών Σπουδών*, Αθήνα 1990, σ. 522.

38. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 18, Σχολικά, 29.8.1828· ΔΑΣΚ, τ. Α΄, σ. 175.

39. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 22, Μοναστηριακά, 7.12.1829.

40. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 38, Σχολικά, 8.4.1831, συν.· ΔΑΣΚ, τ. Γ΄, σ. 1809.

41. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 29, Σχολικά, 12.6.1830. Ελ. Μπελιά, *Η εκπαίδευσις εις την Λακωνίαν*... ό.π., σ. 40.

42. Ελ. Μπελιά, *Η εκπαίδευσις εις την Λακωνίαν*... ό.π., σ. 44.

43. Χ. Μπαμπούνης *Η παιδεία στη Μήλο κατά την καποδιστριακή περίοδο (1828-1832)*, Αθήνα 1992, σ. 29.

44. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 32, Σχολικά, 25.10.1830 (ΔΑΣΚ, τ. Β΄, σ. 1427). Ελ. Μπελιά, "Στέγαση σχολείων Αρκαδίας..." ό.π., σ. 519.

45. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 30β, Σχολικά, 14.8.1830· φ. 39, Σχολικά, 21.5.1831 (ΔΑΣΚ, τ. Γ΄, σ. 1879-1880). Χρ. Κωνσταντινόπουλος, "Η Ελληνική σχολή Βυτίνας κατά την περίοδο 1824-1832", *Πελοποννησιακά* 7 (1970), ό.π., σ. 260-264.

46. ΓΕΕ, φ. 16 (28.2.1831), σ. 80.

47. ΓΑΚ, Οθωνικόν Αρχείον, Γραμματεία Ε και Δ. Ε. (1833-1848), κλάδος Β΄ - Παιδείας, θυρίδα 149, φ. 4, 15.9.1840. Χ. Μπαμπούνης, *Η παιδεία στην επαρχία Καλαβρύτων* κατά την καποδιστριακή περίοδο 1828-1832, *Επετηρίς των Καλαβρύτων* 18 (1994), σ. 175-177.

Η συνύπαρξη στο ίδιο κτίριο αλληλοδιδακτικού και ελληνικού σχολείου φαίνεται ότι προτιμάται ιδιαίτερα στη Στερεά Ελλάδα, καθώς προκύπτει από την έγκριση εκ μέρους του Καποδίστρια και του Χρυσόγελου λογαριασμών κτιριακών σχολικών εγκαταστάσεων το Δεκέμβριο του 1831. Συγκεκριμένα έξι από τα δέκα σχολεία έχουν υποδιαιρέσεις κατάλληλες και για τη στέγαση δευτεροβάθμιου σχολείου[48]. Ο ενιαίος στη σύλληψη του αρχιτεκτονικός σχεδιασμός των εκπαιδευτηρίων Γαλαξειδίου, Σαλώνων, Μεγάρων, Αράχοβας, Λιδωρικίου και Λειβαδιάς είναι προϊόν της αρχιτεκτονικής σκέψης του Καλάνδρου. Είναι γνωστό, εξάλλου, ότι ο αρχιτέκτονας Δ. Σταυρίδης υπέβαλε στη Γραμματεία των Εκκλησιαστικών και της Δημόσιας Εκπαίδευσης σχέδια οικοδομής ελληνοαλληλοδιδακτικών σχολείων στον Άγιο Πέτρο και στο Λεωνίδιο[49]. Η οικοδομή στο Λεωνίδιο περιορίστηκε για οικονομικούς λόγους μόνο στην κάλυψη του αλληλοδιδακτικού, ενώ για την πορεία των εργασιών στον Άγιο Πέτρο οι πηγές δεν είναι καθόλα διαφωτιστικές. Η έλλειψη, εξάλλου, διδακτηρίου στην Κόρινθο υποχρέωνε τους μαθητές να παρακολουθούν τα μαθήματα στην ύπαιθρο. Η Διοίκηση της Κορινθίας βλέποντας το εκπαιδευτικό αδιέξοδο πρόβαλε στη Γραμματεία να παραχωρηθεί για την παράδοση των ελληνικών μαθημάτων το οίκημα του αλληλοδιδακτικού και εκείνο να μεταστεγασθεί στο κέντρο της Βόχας "εις το χωρίον Τρανό Ζευγολατείον"[50]. Πρόκειται για μια ενδιαφέρουσα πρόταση και μάλλον ασυνήθη για τον ελληνικό χώρο.

Την κατηγορηματική του αντίθεση, ωστόσο, διατυπώνει ο Καποδίστριας απαγορεύοντας στους Μηλίους να συνεχίσουν την οικοδομή του ελληνικού σχολείου, την οποία επιχειρούσαν χωρίς να έχει προηγηθεί η κυβερνητική έγκριση[51]. Κατά το σκεπτικό της απαγόρευσης της ολοκλήρωσης του έργου, η ανέγερση πρέπει να σταματήσει γιατί δεν ευθυγραμμίζεται με τα κυβερνητικά σκοπούμενα, υπάρχει έλλειψη οικονομικών μέσων και τελικά ανήκει στην κρατική εξουσία η έγκαιρη και συστηματική πρόνοια για τη μεταπρωτοβάθμια εκπαίδευση. Η έννοια της ομοιόμορφης εκπαιδευτικής πολιτικής ήταν δυνατό να αμφισβητηθεί, όταν τοπικές, ακόμη και φιλομαθείς, ενέργειες κινούνταν μάλλον σε επίπεδο μαξιμαλιστικής πρωτοβουλίας χωρίς γνώση της πανελλήνιας πραγματικότητας.

Τα στοιχεία που υπάρχουν για τα κτιριακά ζητήματα των ελληνικών σχολείων μας προσανατολίζουν στο να δεχθούμε ότι ήταν περισσότερα των αλληλοδιδακτικών ή τουλάχιστον παρουσίαζαν βραδύτερους ρυθμούς διευθέτησης. Είναι χαρακτηριστικό ότι ακόμη και στην πρωτεύουσα του Ελληνικού κράτους, το Ναύπλιο, το ελληνικό σχολείο

---

48. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 46, Σχολικά, 15.12.1831. ΓΕΕ, φ. 52 (11.7.1831), σ.

49. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 28, Σχολικά, 12.6.1830· φ. 29, Σχολικά, 18.7.1830· φ. 30, Σχολικά, 20.8.1830, αρ. εγγρ. 569· φ. 35, Σχολικά, 31.1.1831, αρ. εγγρ. 1863 (ΔΑΣΚ, τ. Γ΄, σ. 1674-1675). Ελ. Μπελιά, "Στέγαση σχολείων Αρκαδίας...", ό.π., σ. 522-523· της ίδιας, "Εκπαιδευτική πραγματικότης στην Κυνουρία επί Καποδίστρια", *Πρακτικά Αρκαδικού Πνευματικού Συμποσίου 1992*, Αθήναι 1994, σ. 91-93.

50. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 30, Σχολικά, 29.8.1830· ΔΑΣΚ, τ. Β΄, σ. 1291-1292.

51. Χ. Μπαμπούνης, *Η παιδεία στη Μήλο...* ό.π., σ.47-48.

υφίσταται μεγάλη ταλαιπωρία, αφού μετά από την προσωρινή του στέγαση στο οίκημα του πρώην Βουλευτικού (1831)[52] και την άρνηση αξιωματικών να εγκαταλείψουν εθνικό κτίριο το οποίο του παραχωρήθηκε[53], τα μαθήματα γίνονται αναγκαστικά στο στενό συγκριτικά χώρο του γυναικωνίτη του Αγίου Γεωργίου[54].

52. ΓΕΕ, φ. 20 (14.3.1831), σ. 98.

53. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 51, Σχολικά, 18 και 24.7.1832.

54. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 53β, 27.10.1832.

3
ΔΙΑΡΚΕΙΑ ΚΑΙ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ ΣΠΟΥΔΩΝ

Προγράμματα και μαθήματα

Διάταγμα ή άλλη νομοθετική ρύθμιση με την οποία να ορίζεται η διάρκεια του σχολικού έτους καθώς και οι ημέρες εργασίας, αργίας και διακοπών δεν υπάρχει αποκλειστικά για τα ελληνικά σχολεία. Φαίνεται όμως ότι σε γενικές γραμμές ακολούθησαν όσα ορίστηκαν για τα αλληλοδιδακτικά. Ήδη από το Νοέμβριο του 1829 Καποδίστριας και Χρυσόγελος συνιστούν στον ελληνοδιδάσκαλο Δ. Φιλάρετο "αδιάκοπον συνέχειαν των μαθημάτων", επικαλούμενοι τη γνώμη του Πλουτάρχου, ο οποίος θεωρούσε ως οπισθοδρόμηση το αντίθετο[55]. Παρά τη δήλωσή τους ότι τα ελληνικά πρόκειται να οργανωθούν συστηματικά, αυτό δεν έγινε, ίσως λόγω και της δολοφονίας του Καποδίστρια.

Με το σκεπτικό αυτό, θα παραμείνουμε σε αναφορές, προτάσεις και εφαρμογές που θεωρούμε ως αντιπροσωπευτικές των διαθέσεων που επικρατούσαν σε πνευματικούς και εκπαιδευτικούς κύκλους και οι οποίες πήραν συγκεκριμένη μορφή με τη γραπτή υποβολή τους ή τη δοκιμή τους σε σχολεία.

Επτά είναι οι κυριότερες εισηγήσεις για ένα πρόγραμμα σπουδών στα ελληνικά σχολεία:

1. Τα αναφερόμενα στο σχέδιο των Κωνσταντά-Γενναδίου για τη σύσταση και διατήρηση των αναγκαίων σχολείων (Δεκέμβριος 1828)[56].

2. Το σχέδιο Αλεξάνδρου Στούρτζα και η περίληψή του, η οποία ίσως συντάχθηκε, από τους Α. Μουστοξύδη, Γ. Γεννάδιο, Ι. Βενθύλο, Κ. Κοκκινάκη και Ι. Κοκκώνη[57].

3. Το πρόγραμμα των παραδιδομένων μαθημάτων από το Δ. Φιλάρετο στη Σύρο[58].

4. Η αναφορά Ανδρέα Μουστοξύδη (Αύγουστος 1830)[59] με την οποία υποβάλλει το σχέδιο της επί της Προπαιδείας Επιτροπής, της οποίας ήταν μέλος.

5. Το σχέδιο οργάνωσης των Ελληνικών Σχολείων του λόγιου Μιχαήλ Σχινά[60].

6. Η έκθεση για το ελληνικό σχολείο του Κίνγκ[61].

---

55. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 21, Σχολικά, 26.11. 1829· ΔΑΣΚ, τ. Α', σ. 523

56. Αρχείο Ιονίου Γερουσίας, Καποδιστριακό Αρχείο, Τμήμα Β΄/φακ. 459, έγγρ. 1. Γ.Ν. Λεοντσίνης, *Ζητήματα Νεότερης Ελληνικής Ιστορίας και Εκπαίδευσης*, Αθήνα 1995, σ. 262.

57. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 20, Σχολικά, Οκτώβριος 1829. Δ. Αντωνίου, *Οι απαρχές του εκπαιδευτικού σχεδιασμού στο Νεοελληνικό κράτος: το σχέδιο της επιτροπής του 1833*, εκδ. "Πατάκης", Αθήνα 1992, σ. 188-195

58. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 30, Σχολικά, 2. 8. 1830, αρ. εγγρ. 431. Πρασσά, *Η εκπαίδευση στις Κυκλάδες*... ό.π., σ. 165-168.

59. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 23, Σχολικά, 25. 1. 1830, συν.

60. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 41, Σχολικά, 7. 7. 1831, συν· ΔΑΣΚ, τ. Γ΄, σ. 1982-1989. Ελ. Μπελιά, *Η εκπαίδευσις εις την Λακωνίαν*... ό.π., σ. 99, Ελ. Κούκου, *Τα εκπαιδευτικά ιδρύματα*...ό.π., σ. 54-58, Γ.Ν. Λεοντσίνης, *Ζητήματα Νεότερης Ελληνικής Ιστορίας*... ό.π., σ. 273-286.

61. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 53 Β, Σχολικά, 26. 10. 1832.

7. Το πρόγραμμά που εφαρμόζει ο Χ. Παμπούκης στα Καλάβρυτα (1832)[62].

Δύο από τις καταγραφές αυτές (Κωνσταντά - Γενναδίου, Μουστοξύδη) είναι μάλλον σύντομες· δύο (Στούρτζα, Σχινά) έχουν εκτείνει περισσότερο το σκεπτικό τους και σε τρεις (Φιλάρετου, ελληνικού σχολείου King και Χ. Παμπούκη) συναντάται εβδομαδιαίο πρόγραμμα μαθημάτων, με πλέον ενδιαφέρον εκείνο του Χ. Παμπούκη.

Οι Κωνσταντάς - Γεννάδιος δίνουν ένα γενικό πρόγραμμα, με αναφορά όχι μόνο στο βασικότερο (Αρχαία Ελληνικά) αλλά και στα υπόλοιπα μαθήματα[63]. Στο πρόγραμμα αυτό πρέπει να προσεχθεί ο "παραλληλισμός" για λόγους διδακτικούς της αρχαίας με την ομιλούμενη γλώσσα, η πρόταση για τη διδασκαλία της ιστορίας του Ελληνικού Έθνους ("κατ' επιτομήν"), η εισαγωγή του μαθήματος της Γεωγραφίας με έμφαση στη γλωσσική εξέλιξη των τοπωνυμίων, κάτι που τη συνδέει με την τοπική και τη γενική ιστορία, και η διδασκαλία μιας ξένης γλώσσας, Γαλλικών ή Ιταλικών. Ο λόγος του Μουστοξύδη είναι βραχύτερος. Επισημαίνεται η ονομασία των ελληνικών σχολείων ως προκαταρκτικών[64], πράγμα που σημαίνει ότι αποδέχεται τον τριετή μεταβατικό τους ρόλο με σκοπό να κατευθυνθούν οι μαθητές στο Κεντρικό Σχολείο. Ο Μουστοξύδης επιμένει μάλιστα στην ομοιομορφία της διδακτικής μεθόδου. Αυτό που ίσως λείπει από το πνεύμα του εγγράφου είναι η θέση άλλων στόχων που θα ενίσχυαν την εσωτερική δομή των δευτεροβάθμιων σχολείων και τη γνωστική τους αυτοτέλεια.

Ο Αλέξανδρος Στούρτζας, προσωπικός φίλος του Καποδίστρια, διατυπώνει τις απόψεις του κατά τρόπο εκφραστικά σύνθετο. Θεωρεί την εκμάθηση της ελληνικής γλώσσας καθήκον και προβάλλει την ανάγκη να τύχει μεγάλης φροντίδας αυτό το γνωστικό αντικείμενο. Προτείνει ως γλώσσα διδακτικής "πρόσβασης" τη γλώσσα του Ευαγγελίου, επειδή είναι εγγύτερη της τότε ομιλούμενης και οι μαθητές την ακροώνται στους εκκλησιαστικούς χώρους. Τη μύηση στο Συντακτικό τη βλέπει στη δεύτερη τάξη "των Γραμματικών μαθημάτων" με κείμενα μελέτης τα αρχαία ελληνικά και τα εκκλησιαστικά. Άλλωστε, οι δύο πρώτες τάξεις κατά τον Στούρτζα, αποσκοπούν στην εμπέδωση νοημάτων, ιδεών και αρχών από την Αγία Γραφή, την Ιστορία και τη Φιλοσοφία. Η τρίτη τάξη λέγεται και "τάξις των Ποιητών," λόγω της ειδικής διδασκαλίας τους.

Ο λόγιος Μιχαήλ Σχινάς με το υπ.αριθμ. 2310/29.5.1831 διάταγμα ανέλαβε την εκπόνηση "Σχεδίου οργανώσεως των Ελληνικών Σχολείων" και μετά από ένα δίμηνο ολοκλήρωσε την εισήγησή του. Ο Σχινάς πλέκει το εγκώμιο της ελληνικής γλώσσας και χαρακτηρίζει την ιστορία "διδασκαλείον της αληθείας", πιστεύω υπό την έννοια της εθνικής αγωγής και γνώσης του παρελθόντος. Κρίνει σκόπιμο, πριν ουσιαστικά μιλήσει για βιβλία και μαθήμα-

---

62. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 55, Σχολικά, 12. 12. 1832.

63. Γ.Ν. Λεοντσίνης, *Ζητήματα Νεότερης Ελληνικής Ιστορίας*... ό.π., σ. 253-272.

64. Βλ. και Ελ. Κούκου, *Τα εκπαιδευτικά ιδρύματα* ... ό.π., σ. 51-52. Β. Τσάγκας, *Η θρησκευτική αγωγή στο εκπαιδευτικό έργο του Ιωάννη Καποδίστρια*, εκδ. "Παγουλάτος", Αθήναι 1992, σ. 119.

τα, να τονίσει τη σημασία της σχολικής βιβλιοθήκης. Το σχέδιο Σχινά είναι προσανατολισμένο σε μια εξελικτική διαδικασία μάθησης, η οποία αρχίζει από απλά στοιχεία γραμματικής και προχωρεί σταδιακά σε πολύ φιλόδοξους –θα' λεγα τουλάχιστον δυσεπίτευκτους– στόχους προσέγγισης και μελέτης της αρχαίας ελληνικής γραμματείας. Ως διδακτικά στάδια προτείνει γενικά το σχήμα: μυθογραφία → Γραμματική → Τεχνολογία → Αρχαίοι Έλληνες συγγραφείς. Το σχέδιο Σχινά είναι ένα θεωρητικό κατασκεύασμα με ιδεατούς, όπως ο ίδιος τους αντιλαμβάνεται, στόχους[65] και επειδή ελάχιστα ή καθόλου δεν συνεκτιμά τα διαθέσιμα μέσα, τις δυνατότητες των υπαρχόντων διδασκάλων, την προπαρασκευή και τη δεκτικότητα των μαθητών είναι ανεφάρμοστο. Να σημειωθεί ότι η συγκυρία αλλά και η εκτίμηση της ουτοπικότητάς του οδήγησε στο να μη δοθεί συνέχεια. Ακόμη και αυτός ο Γραμματέας Ιακ. Ρίζος - Νερουλός που θρηνωδούσε για την κατάσταση της ελληνοπαιδείας[66], το αγνόησε.

Το πρόγραμμα Φιλάρετου προσφέρει πολύτιμη γνώση όσον αφορά την εύρυθμη λειτουργία ενός ελληνικού σχολείου στον Αιγαιακό χώρο. Ο Φιλάρετος καταγράφει τα διδασκόμενα μαθήματα σε πρωινό και απογευματινό κύκλο. Το πρωί διδάσκονται Μυθολογία, Ελληνικά, Ιστορία και Ιερά Γραφή· το απόγευμα, Καλλιγραφία, Ιχνογραφία, Γεωγραφία, Αριθμητική και Φυσική Ιστορία. Πρόνοια του διδασκάλου φανερώνει η αναπλήρωση μαθημάτων κάθε Πέμπτη απόγευμα και η αξιολόγηση - εξέταση των διδαχθέντων το Σάββατο. Το ελληνικό σχολείο, εξάλλου, του King στην Αθήνα έχει διανείμει τους μαθητές σε τέσσερις κλάσεις και σ' αυτό παραδίδονται μαθήματα ελληνική γλώσσας, "καθολικής Γραμματικής", στοιχειωδών μαθηματικών, γαλλικών και γεωγραφίας. Το πρόγραμμα αναπτύσσεται σε δύο ημερήσιους κύκλους μαθημάτων, απομακρύνεται σταδιακά ως προς τη μέθοδο παράδοσης της γλώσσας από τις αλληλοδιδακτικές διαδικασίες, ορίζει καθημερινή επανάληψη του προηγουμένου μαθήματος, κάθε, δε, Πέμπτη εξέταση στο Συντακτικό και τα Μαθηματικά. Πρόκειται για ένα πρόγραμμα με προοπτικές επιτυχίας.

Το πιο ολοκληρωμένο πρόγραμμα είναι εκείνο που συνέταξε και εφάρμοσε ο Χ. Παμπούκης. Είναι, κατά τη γνώμη μου, προϊόν της μακράς εκπαιδευτικής εμπειρίας του συντάκτη του τόσο στον ηπειρωτικό όσο και στο νησιωτικό χώρο[67], προέρχεται, δε, από εκ-

---

65. Ανολοκλήρωτη παρέμεινε η έμμισθη σύνταξη του "Στοιχειώδους Ελληνικού Λεξικού), την ευθύνη της οποίας είχε αναλάβει ο Σχινάς. Ο Σχινάς, παρότι είχε ζητήσει από το Κράτος και είχε λάβει βιβλία τα οποία έκρινε ότι θα τον ενίσχυαν στο έργο του, τελικά προχώρησε μόνο μέχρι το λήμμα..... Η Ελ. Μπελιά υποθέτει ότι ίσως ο Σχινάς απογοητεύθηκε από την κυβερνητική αδιαφορία ή έβλεπε ότι δεν υπήρχε δυνατότητα έκδοσής του (Ελ. Μπελιά, "Οι λόγιοι αδελφοί Δημήτριος και Μιχαήλ Γεωργίου Σχινά: *Μνημοσύνη* 2 (1968-1969), σ. 205-206). Μια γενική πάντως εικόνα που διαγράφεται από τη δημόσια συμπεριφορά του Σχινά σε αυτήν την περίοδο είναι, κατά τη γνώμη μου, ότι συχνά μιλά περισσότερο και πράττει λιγότερο. Η στάση του ίσως είναι περισσότερο του δέοντος θεωρητική.

66. Ι. Ρίζος, Έκθεσις του Γραμματέως των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίου Εκπαιδεύσεως προς την Σεβαστήν Δ΄ κατ' επανάληψιν Εθνικήν των Ελλήνων Συνέλευσιν, (31. 8. 1832) σ. 5-6.

67. Γιούλα Γ. Κωνσταντοπούλου, "Καλαβρυτινοί και άλλοι Πελοποννήσιοι διδάσκαλοι στο Αιγαίο το 1828", *Παγκαλαβρυτινό Βήμα* τχ. 95 (Ιούλιος-Σεπτέμβριος 1997), σ. 5-7.

παιδευτικό όχι τυχαίας ελληνομάθειας ο οποίος κινείται σε παραδοσιακό πλαίσιο. Ο Παμπούκης με την έναρξη των μαθημάτων (21 Δεκεμβρίου 1832) δημοσιοποίησε τη δέσμη των μαθημάτων κατά τάξη, το χρόνο παράδοσης και τη μέθοδο. Από το πρόγραμμα αυτό προκύπτει η ορθολογική μάλλον διάταξη ύλης: από τους έλληνες ιστοριογράφους στους ρήτορες και ακολούθως (γ΄ περίοδος) στους ποιητές, στη μετρική και στην ποιητική τέχνη. Η προσέγγιση της γαλλικής γλώσσας γίνεται κατά τρόπο ανάλογο της εκμάθησης των ελληνικών. Με μέθοδο προσφορότερη συγκριτικά με τους άλλους σχεδιασμούς γίνεται η διδασκαλία όλων των μαθημάτων (ελληνική γλώσσα, γαλλικά, φυσικομαθηματικά, φιλοσοφία, εμπειρική ψυχολογία). Στο εβδομαδιαίο πρόγραμμα σαφής είναι η προσπάθεια του Παμπούκη να μη γίνονται χρονικές επικαλύψεις και να αφήνονται περιθώρια αφομοίωσης της ύλης, μέσω της διδασκαλίας και της μελέτης, που θα μπορούσε να γίνει στο σπίτι, αν βέβαια οι οικογενειακές καταστάσεις το επέτρεπαν.

Η πολυμορφία των προγραμμάτων των ελληνικών σχολείων υποχωρεί μετά την έκδοση του διατάγματος της 31 Δεκεμβρίου 1836 / 12 Ιανουαρίου 1837 "περί του κανονισμού των ελληνικών σχολείων και γυμνασίων".

Σχολικά Βιβλία

Χωρίς ιδιαίτερα μεγάλες επιφυλάξεις είναι δυνατό να εκτιμηθεί ότι η έλλειψη των κατάλληλων βιβλίων δυσχέραινε το έργο των ελληνοδιδασκάλων. Τα προβλήματα που παρουσιάζονταν στον τομέα αυτό είχαν σχέση με την ποικιλία εκδόσεων και συγγραφέων, την παλαιότητα ορισμένων εγχειριδίων, με τα εφαρμοζόμενα προγράμματα, το βαθμό ανταπόκρισης των βιβλίων στα εκπαιδευτικά ζητούμενα, τις δυσκολίες προμήθειας και έγκαιρης διάθεσής τους, με την αναντιστοιχία μεταξύ ζήτησης και προσφοράς.

Τα αποθεματικά των βιβλιοθηκών σχολείων που είχαν λειτουργήσει πριν από την Επανάσταση σε πολλές περιπτώσεις είχαν χαθεί ή καταστραφεί. Οι επίτροποι της ελληνικής Σχολής Στεμνίτσας βεβαιώνουν ότι η σχολική βιβλιοθήκη εξέλιπε επειδή αρκετά βιβλία χρησιμοποιήθηκαν στην αρχή του Αγώνα για την κατασκευή των πολεμοφοδίων, τα δε υπόλοιπα πυρπολήθηκαν κατά την εισβολή του Ιμπραήμ[68]. Τυχερότεροι οι μαθητές του Αγ. Ιωάννη Κυνουρίας έχουν στη βιβλιοθήκη του σχολείου τους 1500 περίπου τόμους και "αρκετά πειράματα αφιερώματα και αυτά όλα του Καριτζώτου"[69]. Αυτή την περίοδο στις Κυκλάδες αξιομνημόνευτες σχολικές βιβλιοθήκες, οι οποίες είχαν ήδη πρωτοδημιουργηθεί κατά την τουρκοκρατία, υπάρχουν στη Μύκονο[70], Κέα[71], Χώρα Νάξου[72] και Σίφνο. Στη

68. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 31, Σχολικά, 29. 9. 1830· ΔΑΣΚ, τ. Β΄, σ. 1366-1367.

69. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 40, Σχολικά, 8. 4. 1831· ΔΑΣΚ, τ. Γ΄, σ. 1948.

70. Τρ. Ευαγγελίδης, *Η Μύκονος ήτοι ιστορία της νήσου από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς*, Αθήναι 1912, σ. 233-239.

71. Αν. Κορδατζή - Πρασσά, *Η εκπαίδευση στις Κυκλάδες*... ό.π., σ. 180-181.

72. Ν. Κεφαλληνιάδης, "Η Μονή Αγ. Γεωργίου Γρόττας - σχολή της Νάξου κατά τα έτη της Τουρκο-

Σίφνο βιβλία που ενδεχομένως θα βοηθούσαν τους ελληνοδιδασκάλους υπήρχαν στη βιβλιοθήκη της μονής της Βρύσης (Κυρίας Βρυσιανής)[73]. Το 1830 μάλιστα ο ηγούμενος Δαμιανός Μπατής αρνείται να τα παραδώσει στη Βιβλιοθήκη του Ορφανοτροφείου με το επιχείρημα ότι "ίσως ημπορέσουν να χρησιμεύσουν προς εκπαίδευσιν της Νεολαίας Σίφνου"[74]. Με βάση, εξάλλου, τα σωζόμενα στοιχεία, είναι δυνατό να υποστηριχθεί ότι η ελληνική σχολή Σίφνου το 1832 εξαπλασίασε το σχολικό διδακτικό της υλικό[75]. Να σημειωθεί, δε, ότι ο εμπλουτισμός της βιβλιοθήκης δεν έγινε επί Χρυσόγελου αλλά επί Ρίζου - Νερουλού. Ο Χρυσόγελος δε θέλησε κατά την υπουργία του να μεροληπτήσει υπέρ των συμπατριωτών του και του ελληνικού σχολείου στο οποίο είχε σχολαρχήσει.

Πάντως, η συγκρότηση σχολικών βιβλιοθηκών στην παρούσα συγκυρία δεν ήταν καθόλου εύκολη υπόθεση. Η Βιβλιοθήκη του Ορφανοτροφείου θα αποτελέσει τη βάση υποδοχής, διαφύλαξης και διανομής των διαθέσιμων διδακτικών εγχειριδίων. Επί επιστασίας, δε, του Γ. Γενναδίου θα τοποθετηθούν χωριστά τα προς διανομή βιβλία από εκείνα που φυλασσόμενα θα αποτελέσουν τον πυρήνα της Εθνικής Βιβλιοθήκης[76].

Είναι ορατό ότι τα βιβλία δεν κάλυπταν πάντοτε τη γνωστική συγκρότηση των εκπαιδευτικών ούτε αντιστοιχούσαν απόλυτα στους εκπαιδευτικούς στόχους που εκείνοι έθεταν. Από τις αποστολές βιβλίων διαπιστώνεται ότι δεν υπήρξε μια συγκεκριμένη κατεύθυνση όσον αφορά την πρόκριση συγγραφέων σύμφωνα με τις εκπαιδευτικές τους απόψεις, τις πνευματικές τους πεποιθήσεις και γενικότερα τον ιδεολογικό τους οπλισμό. Ανάλογα με τα διαθέσιμα κάθε στιγμή βιβλία γινόταν και η οργάνωση των αποστολών. Η θέση αυτή ενισχύεται και από τη μελέτη του πίνακα 52 (σ. 336-339) όπου καταγράφονται κατά θεματική, όσο ήταν δυνατό, ενότητα βιβλία που κυκλοφόρησαν στα ελληνικά σχολεία κατά την καποδιστριακή περίοδο. Η προσφορά των μαθημάτων είχε, επομένως, σχέση και με τα βιβλία που χρησιμοποιούσαν κατά σχολείο εκπαιδευτικοί και εκπαιδευόμενοι.

Υπάρχει ένας ευρύς κύκλος προσώπων και τοπικών παραγόντων που απευθύνονταν στη Γραμματεία και ζητούσαν βιβλία για τα σχολεία. Κοινό στοιχείο όλων αυτών ήταν το ενδιαφέρον τους για τις εξελίξεις στον τομέα της παιδείας, κατ' επέκταση, δε, για το σπουδαστικό παρόν και μέλλον της νεολαίας του τόπου τους. Ασφαλώς τις περισσότερες αιτήσεις συντάσσουν και υπογράφουν διδάσκαλοι και σχολικοί έφοροι, δεδομένου ότι αυτοί είναι οι άμεσα εμπλεκόμενοι και θεσμικά εντεταλμένοι. Οι αιτήσεις τους διαβιβάζονται στη

κρατίας", *ΕΕΚΜ* 9 (1971-1973), σ. 510-519.

73. Ν. Ανδριώτης - Ρ. Οιχαλιώτης, *Βιβλιοθήκες της Σίφνου - κατάλογος εντύπων*, ΚΝΕ/ΕΙΕ - Σιφνιακά παράρτ. 1, Αθήναι 1994, σ. 11-13.

74. Σ.Μ. Συμεωνίδης, *Η Κυρία Βρυσιανή, ήγουν συμβολή εις την ιστορίαν της εν Σίφνω ιεράς μονής του Γενεθλίου της Θεοτόκου*, Αθήνα 1966, σ. 192.

75. ΓΑΚ, Υπουργ. Παιδείας, θυρ. 185, φ. 13 στο Ν. Ανδριώτης - Ρ. Οιχαλιώτη, *Βιβλιοθήκες της Σίφνου*... ό.π., σ. 28.

76. Δ.Κ. Μαυροσκούφης, *Εκπαίδευση και εκπαιδευτική πολιτική*..., ό.π., σ. 403-404.

Γραμματεία κατά κανόνα μέσω των διοικητών, οι οποίοι και έγγραφα διατυπώνουν τη γνώμη τους περί των αιτουμένων.

Παρατηρείται, όμως, ότι οι απαντήσεις της Κυβέρνησης απευθύνονται άλλοτε στους κρατικούς αξιωματούχους και δι' αυτών στους ενδιαφερόμενους, και άλλοτε απευθείας στα ίδια τα πρόσωπα[77]. Παράλληλα, οι προκριτοδημογέροντες της επαρχίας Πραστού συνιστούν στη Γραμματεία Ε. και Δ.Ε. το διδάσκαλο Θεοδόσιο Παναγιωτίδη Περγαμηνό, τον οποίο και εξουσιοδοτούν να διερμηνεύσει την παράκλησή τους για την αποστολή των αναγκαίων βιβλίων[78]. Όταν συστήθηκε το ελληνικό της Μεσσήνης (Νησίου) ο Ανδρούσης Ιωσήφ πήρε την πρωτοβουλία να ζητήσει από τη Γραμματεία σχολικό υλικό . Η Γραμματεία επιθυμεί να ικανοποιήσει την παράκληση και επισημαίνει στο Μουστοξύδη ότι η χορήγηση θα έχει εκείνα τα χαρακτηριστικά στοιχεία, που ισχύουν για τη διανομή βιβλίων σε όλα τα σχολεία της χώρας. Για το ίδιο όμως ζήτημα ο Ανδρούσης επανέρχεται πιεζόμενος από τις ανάγκες των μαθητών μετά από αρκετό καιρό[79], προφανώς επειδή οι δυσκολίες εξεύρεσης βιβλίων δεν είχαν επιτρέψει την ικανοποίηση του αιτήματος.

Στο σημείο αυτό είναι απαραίτητο να υπογραμμισθεί πόσο κρίσιμο ζήτημα ήταν η διδασκαλία της ελληνικής ιστορίας και ότι η χρήση μεταφρασμένων ιστοριογραφικών έργων δημιουργεί ερωτηματικά τόσο για τη σκοποθεσία των συγγραμμάτων όσο και για τις ενδεχόμενες δυτικοευρωπαϊκές επιρροές στο μαθητικό πληθυσμό[80]. Στο πρόσωπο του Κούμα και τη δωδεκάτομη "Ιστορία των ανθρωπίνων πράξεων" αναζητείται μια λύση στο πρόβλημα. Τον Αύγουστο του 1832 το σώμα της Ιστορίας του Κούμα διανέμεται σε μια σειρά σχολείων με ειδικές μάλιστα αποστολές[81], ίσως για να μη καθυστερήσει η εισαγωγή του στα συγκεκριμένα σχολεία.

Ασκώντας εξ ορισμού την τριτοβάθμια εποπτεία όσον αφορά τη διαφύλαξη του δημόσιου σχολικού υλικού η Γραμματεία καλεί από την πλευρά της τους εφόρους να καταγράφουν και να σφραγίζουν τα βιβλία που παραλαμβάνουν, έτσι ώστε να αποφεύγονται απώλειες ποικίλης μορφής[82]. Στη Βιβλιοθήκη του Γραμματέα των Ε. και Δ.Ε. πρέπει να υπήρχαν ορισμένα βιβλία της επιλογής του υπουργού, καθώς προκύπτει από τη σχετική διαταγή του Ρίζου - Νερουλού προς την Επιτροπή του Ορφανοτροφείου να του αποστείλει αντίτυπα συγγραμμάτων του Κ. Οικονόμου[83]. Θετικός παρουσιάζεται ο Καποδίστριας στο να

---

77. Πρωτόκολλο εξερχομένων Γραμματείας Ε. και Δ,Ε,, αρ. 2308/29. 5. 1831. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 46, Σχολικά, Άργος 3. 12. 1831.

78. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 26, Σχολικά, 8. 4. 1830

79. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 37, Σχολικά, 13. 3. 1831 (ΔΑΣΚ, τ. Γ΄, σ. 1780)· φ. 40, Σχολικά, 3. 6. 1831 (ΔΑΣΚ, τ. Γ΄, σ. 1907).

80. Χρ. Κουλούρη, *Ιστορία και γεωγραφία στα σχολεία (1834-1914)*, ΙΑΕΝ, αρ. 18, Αθήνα 1988, σ. 24-26.

81. Πρωτόκολλο εξερχομένων της Γραμματείας των Ε. και Δ.Ε. αρ. 436, 444, 445, 469, 474, 491/Αύγουστος 1832. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 52, Σχολικά, 7 και 9 Αυγούστου 1832.

82. Πβ. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 40, Σχολικά, 2. 6. 1831· φ. 55, Σχολικά, 23. 12. 1832.

83. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 50, Σχολικά, 13. 6. 1832.

ενισχύσει την επανατύπωση του τρίτομου λεξικού του Άνθιμου Γαζή με σκοπό 100 σώματα να διατεθούν στα ελληνικά σχολεία[84]. Την ίδια πολιτική θα συνεχίσει το Υπουργείο και μετά το θάνατο του Κυβερνήτη διευκολύνοντας την έκδοση του λεξικού του Σ. Βυζάντιου[85].

Η ανυπαρξία γενικότερα ενιαίας γραμμής στη διανομή των βιβλίων φαίνεται από την εντολή της Γραμματείας προς τη διεύθυνση του Ορφανοτροφείου στις 30 Ιουνίου 1832: "Η Γραμματεία προσκαλεί την Επιτροπήν να διευθύνη αυτόθεν προς τον Διοικητήν της νήσου εκείνης εκ των εις τας αυτόθι αποθήκας σωζομένων βιβλίων όσα στοχασθή συμβάλλοντα εις την πρόοδον της διδασκαλίας, πληροφορούσα προς τούτο συγχρόνως και την Γραμματείαν ταύτην"[86]. Η απόλυτη ελευθερία στις κινήσεις της Επιτροπής που σαφώς δηλώνεται με τη χρήση του ρηματικού τύπου "στοχασθή" δείχνει την ανομοιομορφία που χαρακτήρισε τη λειτουργία των δευτεροβάθμιων δημόσιων σχολείων.

84. ΓΕΕ, φ. 47 (24. 6. 1831), σ. 267.

85. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 53 Β, Σχολικά, 8. 10. 1832.

86. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 50, Σχολικά, 30.6.1832.

ΠΙΝΑΚΑΣ 52

ΔΙΔΑΚΤΙΚΑ ΕΓΧΕΙΡΙΔΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΣΧΟΛΕΙΩΝ (1828-1832)

α/α	***Α' ΚΛΑΣΣΙΚΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ [Γραμματικές, Εγκυκλοπαίδειες, Λεξικά, Αρχαίοι Συγγραφείς]***
1	• Νεοφ. Βάμβα, Γραμματική της αρχαίας ελληνικής γλώσσης, συνταχθείσα εις την κοινήν γλώσσαν δια τους μαθητάς της εν Χίω Δημοσίου Σχολής, Βενετία 1825.
2	Κωνστ. Βαρδαλάχου, Η Γραμματική της Ελληνικής γλώσσης, εκ πολλών συνερανισθείσα, Οδησσός 1829
3	Σχόλια εις το τέταρτον βιβλίον της Θεοδώρου του Γαζή Γραμματικής, συντεθέντα εις την Λατινικήν Διάλεκτον Παρά Ηλίου Ανδρέου Βουρδιγαληνσίου, από δε της Λατινικής εις την Ελληνικήν μετενεχθέντα, και παραδείγμασι πλείστοις διασαφηνισθέντα υπό του πανιερωτάτου και σοφολογιωτάτου Αρχιεπισκόπου κυρίου Ευγενίου του Βουλγάρως,... Εν Βιέννη παρά Ιωάννα Σχραίμβλ. 1805.
4	*Phil. Buttmann, Γραμματική της ελληνικής γλώσσης, εκ της γερμανιστί γεγραμμένης Φιλίππου Βουτμάνου*, μεταφρασθείσα και μεταρρυθμισθείσα υπό Στεφ. Οικονόμου, ιατρού, Βιέννη 1812.
5	Γεωργ. Γενναδίου, Γραμματική της Αρχαίας Ελληνικής γλώσσης, Αίγινα 1832.
6	Εισαγωγή εις την γραμματικήν της ελληνικής γλώσσης συντεθείσα κατ' ερωταποκρίσεων υπό Βαρθολομαίου Κουτλουμουσιανού του Ιμβρίου... Εν Βενετία. Παρά Μεγάλω Γλυκεί τω εξ Ιωαννίνων. 1828.
7	Συντακτικόν της αρχαίας Ελληνικής γλώσσης... υπό Νεοφύτου Βάμβα. Εν Κερκύρα, εκ της τυπογραφίας της Διοικήσεως. 1828.
8	Ιγν. Σκαλιόρα, Εγχειρίδιον περί συντάξεως των οκτώ του λόγου μερών και τινών άλλων εις τον Ελληνικόν λόγον ανηκόντων διαλαμβάνον, εν Τεργέστη 1825.
9	• Στεφ. Κομμητά, Εγκυκλοπαίδεια ελληνικών μαθημάτων, γραμματικής, ρητορικής και ποιητικής, την διδασκαλίαν αυτών περιέχουσα και συλλογήν εκ των αρίστων Ελλήνων συγγραφέων, Βιέννη, τόμ. 1-12, 1812-1814.
10	Εγκυκλοπαιδεία φιλολογική εις τέσσαρας τόμους διηρημένη. Συναρμοσθείσα μεν ποτε, παρά του Ελλογιμωτάτου Ιωάννου Πατούσα... Εν Βενετία. Παρά Νικολάω Γλυκεί τω εξ Ιωαννίνων. 1819, 1829.
11	Ανθ. Γαζή, Λεξικόν ελληνικόν προς χρήσιν των περί τους παλαιούς συγγραφείς ασχολουμένων, Βενετία, τόμ. 1-3, 1809-1816.
12	Κωνστ. Κούμα, Λεξικόν δια τους μελετώντας τα των παλαιών Ελλήνων συγγράμματα, κατά το Ελληνογερμανικόν του Ρεϊμέρου, μετά προσθήκης συντόμου πραγματείας περί προσωδίας, Βιέννη, τόμ. 1-2, 1826.
13	Επί των υπομνηματικών παρεκβολών του Σοφολογιωτάτου εν Ιεροδιακόνοις Νεοφύτου εις το τέταρτον της Γραμματικής Θεοδώρου του Γαζή Κριτικαί Επιστάσεις... υπό του Βουλγάρεως... Εν Βιέννη 1806.
14	Αν. Γεωργιάδου, Πραγματεία περί της των ελληνικών στοιχείων εκφωνήσεως, ελληνιστί και λατινιστί φιλοπονηθείσα. Εν Παρισίοις 1812.
15	• Αισχίνου του Σωκρατικού διάλογοι τρεις επεξεργασθέντες και εκδοθέντες υπό Νεοφύτου Δούκα.... Εν Βιέννη της Αουστρίας... 1814.
16	Μύθων Αισωπείων συναγωγή. <Αδ. Κοραής>... Εν Παρισίοις, εκ της τυπογραφίας Ι. Μ. Εβεράρτου. 1810
17	Απολλοδώρου του Αθηναίου Γραμματικού βιβλιοθήκης ή περί θεών βιβλία γ' εν οις προσετέθησαν και οι τους μύθους εις τα πράγματα μεθαρμόσαντες... Εν Βιέννη της Αουστρίας... 1811.

Συνεχίζεται

Συνέχεια πίνακα

α/α	***Α' ΚΛΑΣΣΙΚΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ [Γραμματικές, Εγκυκλοπαίδειες, Λεξικά, Αρχαίοι Συγγραφείς]***
18	Αρριανού των Επικτήτου Διατριβών βιβλία τέσσερα, εκδόντος και διορθώσαντος Α. Κ[ορ]ή], Μέρος πρώτον. Εν Παρισίοις, ... 1827.
19	Αρριανού τα Σωζόμενα... Επεξεργασθέντα και Εκδοθέντα υπό Νεοφύτου Δούκα εις τόμους πέντε... Εν Βιέννη της Αουστρίας... 1809.
20	Επικτήτου εγχειρίδιον, Κέβητος πίναξ, Κλεάνθους ύμνος, εκδόντος και διορθώσαντος Α. Κ[ορ]ή]... Εν Παρισίοις, ... 1826.
21	Θουκυδίδου Ολόρου περί του πελοποννησιακού πολέμου βιβλία οκτώ μεταφρασθέντα σχολιασθέντα τε και εκδοθέντα τύποις παρά Νεοφύτου Δούκα εις τόμους δέκα. Τόμος πρώτος - έκτος. Εν Βιέννη παρά Ιωάννα Σχραίμβλ. 1805.
22	Θουκυδίδου Ολόρου περί του πελοποννησιακού πολέμου βιβλία οκτώ μεταφρασθέντα σχολιασθέντα τε και εκδοθέντα τύποις παρά Νεοφύτου Δούκα εις τόμους δέκα. Τόμοι έβδομος - δέκατος. Εν Βιέννη παρά Γεωργίου Βενδώτη. 1806.
23	Γ. Ρουσιάδου, Ομήρου Ιλιάς, παραφρασθείσα και ομοικαταλήκτως στιχουργηθείσα, νυν πρώτον τύποις εκδοθείσα μετά διαφόρων χαλκογραφικών εικόνων εις δέκα τρία τμήματα, εν Βιέννη, εκ του Ελληνικού Τυπογραφείου δε Χίρσφελδ 1817-1819.
24	Ισοκράτους Λόγοι και επιστολαί, μετά σχολίων παλαιών. Οις προσετέθησαν σημειώσεις, και των Αυτοσχεδίων στοχασμών περί της Ελληνικής παιδείας και γλώσσης ακολουθία. <Αδ. Κοραής>. Μέρος πρώτον και δεύτερον. Εν Παρισίοις, εκ της τυπογραφίας Φιρμίνου Διδότου. 1807.
25	Λυκούργου Λόγος κατά Λεωκράτους, εκδόντος και διορθώσαντος Α. Κ[ορ]ή],... Εν Παρισίοις, ... 1826.
26	Πλουτάρχου βίοι παράλληλοι, Οις προσετέθησαν σημειώσεις, και των Αυτοσχεδίων στοχασμών περί της Ελληνικής παιδείας και γλώσσης ακολουθία <Αδ. Κοραής>... Μέρος Πρώτον <–> Έκτον, Εν Παρισίοις, ... 1809 <–> 1814.
27	Πλουτάρχου τα Πολιτικά... Εκδίδοντος και διορθούντος Α. Κ.[ορ]ή]. Εν Παρισίοις... 1824.
28	Πολυαίνου στρατηγημάτων βίβλοι οκτώ <Αδ. Κοραής> Εν Παρισίοις... 1809.
29	Λόγοι των Αττικών Ρητόρων εν οις προσετέθησαν και η Ερμηνεία του Ουλπιανού εις Δημοσθένην, και Αρποκρατίωνος το Λεξικόν. Επεξεργασθέντες δε και εκδοθέντες υπό Νεοφύτου Δούκα εις τόμους δέκα... Εν Βιέννη της Αουστρίας. Εκ της Τυπογραφίας Ιωάν. Βαρθ. Σβεκίου. Πρώην Βενδώτου 1812 <και> Εκ της τυπογραφίας Αντωνίου Χαϊκούλ 1813.
30	Ανθ. Γαζή, Βιβλιοθήκης Ελληνικής βιβλία δύο. Περιέχοντα κατά χρονικήν περίοδον τας περί των εξόχων Ελλήνων συγγραφέων βεβαιοτέρας ειδήσεις, Βενετία, τόμ. 1-2, 1807.
31	Άτακτα, ήγουν παντοδαπών εις την αρχαίαν και την νέαν Ελληνικήν γλώσσαν αυτοσχεδίων σημειώσεων... Τόμος πρώτος... Εν Παρισίοις... 1828.
32	Γ. Γενναδίου, Οι σωζόμενοι Επιτάφιοι λόγοι των παλαιών Ελλήνων, μετατυπωθέντες προς χρήσιν των μαθητών του Κεντρικού Σχολείου. Εν Αιγίνη, εκ της Εθνικής Τυπογραφίας, 1831.

Συνεχίζεται

α/α	***Β' ΜΑΘΗΜΑΤΙΚΩΝ - ΦΥΣΙΚΗΣ***
33 (1)	Α. Τακουετίου Στοιχεία Γεωμετρίας μετά σημειώσεων του Ουίστωνος εξελληνισθέντα μεν εκ της Λατινίδος φωνής υπό του... Ευγενίου του Βουλγάρεως προς ακρόασιν των παρ' αυτού μαθητιώντων.. Εν Βιέννη της Αουστρίας.... 1805.
34 (2)	Στοιχεία Αριθμητικής υπό του Κυρίου Βουρδώνος, ... Πόνημα Εγκριθέν από το Πανεπιστήμιον. Μεταφρασθέντα εκ του Γαλλικού εκ της τρίτης αυτών εκδόσεως υπό του Δόκτορος Ιωάννου Καρανδηνού Κεφαλλήνος, ...Εν Βιέννη της Αυστρίας. 1828.
35 (3)	Σειράς στοιχειώδους μαθηματικής... υπό Α. Μ. Λεγένδρου μέλους του Πανεπιστημίου... Μεταφρασθέντα εκ του Γαλλικού εκ της δωδεκάτης αυτών εκδόσεως, υπό του Δόκτορος Ιωάννου Καρανδηνού, Κεφαλλήνος, ... Κέρκυρα. 1829. Εκ της τυπογραφίας της Κυβερνήσεως
36 (4)	Σειράς στοιχειώδους μαθηματικής τόμος τρίτος. Ανάλυσις Γεωμετρική. Συντεθείσα μεν Αγγλιστί υπό Ιωάννου Λεσλίου (John Leslie)... Μεταφρασθείσα δε εις την Γαλλικήν διάλεκτον υπό N. Hachette Και εκ ταύτης εις την Νεοελληνικήν υπό Ιωάννου Καρανδηνού Κεφαλλήνος... Κέρκυρα εκ της τυπογραφίας της Κυβερνήσεως. 1829.
37 (5)	Μ. Σειρά στοιχειώδους των μαθηματικών και φυσικών πραγματειών εκ διαφόρων συγγραφέων συλλεχθεισών υπό Κ. Μ. Κούμα Λαρισσαίου Τόμος πρώτος. Εν Βιέννη της Αυστρίας... 1807.
	Γ' ΙΣΤΟΡΙΑΣ
38 (1)	Γόλσμιθ ιστορία της Ελλάδος από της πρώτης καταβολής των Ελληνικών πραγμάτων άχρι της αλώσεως της Κωνσταντινουπόλεως υπό των Οθωμανών. Νυν πρώτον μεταφρασθείσα... υπό Δημητρίου Αλεξανδρίδου, ιατρού,... Τόμος Α'. Μεθ' ενός Γεωγραφικού Πίνακος της Ελλάδος. Εν Βιέννη της Αουστρίας... 1806.
39 (2)	Ευτροπίου Επιτομή της Ρωμαϊκής ιστορίας εις βιβλία δέκα Μεταφρασθείσα εκ της Λατινίδος... παρά Παιανίου, Καντεύθεν... παρά Νεοφύτου Δούκα παρ' ου και εξεδόθη... Τόμος Πρώτος. Εν Βιέννη της Αουστρίας... 1807.
40 (3)	Ιστορία των ανθρωπίνων πράξεων από των αρχαιοτάτων χρόνων έως των ημερών μας,... υπό Κ. Μ. Κούμα... Εν Βιέννη της Αυστρίας. Εκ της τυπογραφίας Αντωνίου Αυκούλου (Anton. V. Haykul), 1830-1832.
41 (4)	Επιτομή της παλαιάς ιστορίας και εξαιρέτως της Ελληνικής. Μεταφρασθείσα δε εκ του Γαλλικού παρά Ν. Σιλληβέργου. Εν Ναυπλίω εν τη εθνική τυπογραφία. 1831.
	Δ' ΓΕΩΓΡΑΦΙΑΣ
42 (1)	Εισαγωγή γενική της Γεωγραφίας εις πλήρη της γης γνώσιν Συντεθείσα μεν Γερμανιστί υπό Αδάμ Χ. του Γασπάρεως Εξελληνισθείσα υπό των αδελφών Καπετανάκη. Τόμος Α'. Εν Βιέννη της Αουστρίας... 1816.
43 (2)	Ν. Θεοτόκη, Στοιχεία γεωγραφίας, ερανισθέντα, πλείστοις δε σημειώμασι και σχήμασι πλουτισθέντα υπό Ανθίμου Γαζή. Νυν πρώτον τύποις εκδοθέντα... ίνα διανέμωνται δωρεάν εις χρήσιν των Ελληνικών φροντιστηρίων... Εν Βιέννη της Αουστρίας... 1804.
44 (3)	Π. Ιωαννίδου, Γεωγραφία φυσική ή Σύντομος έκθεσις της φυσικής και περιγραφικής γεωγραφίας, συνταχθείσα μεν Γαλλιστί υπό Λέοντος Βεζούτ, μεταφρασθείσα δε Ελληνιστί και σχολιασθείσα. Εν Παρισίοις, Τυπογραφία Φιρμίνου Διδότου, 1826.
45 (4)	Συλλογής των εν επιτομή τοις πάλαι γεωγραφηθέντων... <Κ. Κούμας>... Τόμος πρώτος <–> Τόμος δεύτερος... Εν Βιέννη της Αυστρίας... 1807 <–> 1808.

Συνεχίζεται

Συνέχεια πίνακα

	Ε' ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΩΝ
46 (1)	Εκατονταετηρίς των από Χριστού Σωτήρος Ενανθρωπήσαντος... εν επιτομή εκτεθείσα παρά του... Ευγενίου του Βουλγαρέως εις την Μιξοσόλικον Διάλεκτον... Εν τη Τυπογραφία Βράιτκοπφ και Έρτελ. 1805.
47 (2)	Το εγχειρίδιον του Ορθοδόξου χριστιανού, συγγραφέν υπό Αλεξ. Στούρτζα, εν Πετρουπόλει 1828.
48 (3)	"Προπαρασκευή εις την Θεογνωσίαν Εγχειρίδιον Χριστιανικόν. *[Στη θρησκευτική αγωγή χρήσιμα είναι και τα 51 (1), 54 (4)]*
	Ζ' ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
49 (1)	Στοιχεία της Φιλοσοφικής Ηθικής υπό Νεοφύτου Βάμβα συνταχθέντα... Ενετίησιν... 1818.
50 (2)	Περί συστήματος του Παντός επίτομος έκθεσις σαφώς ως οίον τε εκ διαφόρων Φιλοσόφων ερανισθείσα υπό του ... Ευγενίου του Βουλγάρεως... Εν Βιέννη της Αουστρίας... 1805.
51 (3)	Τα αρέσκοντα τοις Φιλοσόφοις... εκ διαφόρων Φιλοσόφων αωτευθέντα υπό του ... Ευγενίου του Βουλγάρεως... Εν Βιέννη της Αουστρίας... 1805.
52 (4)	Γενουηνσίου στοιχεία της Μεταφυσικής εξελληνισθέντα μεν εκ της Λατινίδος φωνής υπό του Ευγενίου του Βουλγάρεως... Εν Βιέννη της Αουστρίας... 1806.
	ΣΤ' ΠΟΙΚΙΛΑ
53 (1)	Κων. Καραθεοδωρή, Υγιεινά παραγγέλματα προς χρήσιν του Ελληνικού λαού. Εν Παρισίοις, εκ της Τυπογραφίας Φιρμίνου Διδότου, 1829.
54 (2)	Περί Πολιτειών, περί των εις την σύνταξιν και συντήρησιν αυτών και περί πολιτικής κυβερνήσεως. Σύνοψις συνταχθείσα υπό Ι. Π. Κοκκώνη Πελοποννησίου... Τόμος δεύτερος... Εν Παρισίοις... 1829.
55 (3)	Ιωάννου Δανιήλου Μεσγέρου, Ιατροφιλοσοφική Ανθρωπολογία, μεταφρασθείσα εκ του Γερμανικού, μετά προσθήκης τινών υποσημειώσεων, υπό Αναστασίου Γεωργιάδου Φιλιππόπουλίτου, Ιατρού και Χειρουργού... Εν Βιέννη της Αουστρίας... αωι' (1810).
56 (4)	Δοκίμιον περί της πλησιεστάτης συγγενείας της Σλαβωνο-Ρωσσικής γλώσσης προς την Ελληνικήν. Συνταχθέν υπό... Κωνσταντίνου Πρεσβυτέρου του εξ Οικονόμων γενεαλογουμένου,... Μέρος Α, τόμος Α. Μέρος Β, τόμος Β. Μέρος Β, τόμος Γ... Εν Πετρουπόλει... 1828.
57 (5)	Ερμηνεία της καλλιεργείας του γεωμήλου και των ωφελιμωτέρων αυτού χρήσεων παρά Γρηγορίου Παλαιολόγου, μέλους αντεπιστέλλοντος των εν Παρισίοις Γεωργικής και Φυτοκομικής Εταιρειών. Εν Παρισίοις... 1828.
58 (6)	E. Wattel, Le droit des gens, ou principes de la toi naturelle, appliqués à la conduite et aux affaires des nations et des souverains. Τόμ. 1-2, Paris 1830, Μετάφρ. υπό Γ. Α. Ράλλη, τόμ. Α', Β' εν Ναυπλίω 1831.

4
ΔΙΔΑΚΤΙΚΟ ΠΡΟΣΩΠΙΚΟ

Τα πρόσωπα και τα καθήκοντά τους

Εκατόν εννέα ονόματα εκπαιδευτικών που δίδαξαν τα μαθήματα των δευτεροβάθμιων σχολείων έχουν εντοπισθεί για την περίοδο 1828 - 1832 (πίν. 54, σ. 349-351). Εντυπωσιακή αλλ' όχι μη αναμενόμενη είναι η παρουσία των ιερωμένων ελληνοδιδασκάλων (46,59% - βλ. πίν. 28, σ. 268). Πολλοί κληρικοί, οι οποίοι εκ προοιμίου γνώριζαν τα εκκλησιαστικά και την αρχαιοπρεπή γλώσσα, είχαν αυξημένη δυνατότητα παροχής γνώσεων στους μαθητές. Σε αυτούς κατέφευγαν ήδη από την τουρκοκρατία γονείς για να μορφώσουν τα παιδιά τους. Σχεδόν οριακή διαφορά (4%) υπάρχει μεταξύ των ελληνοδιδασκάλων που είχαν γεννηθεί στα νησιά και στην Πελοπόννησο. Η υπεροχή των νησιωτών είναι βέβαιη, όμως η μικρή διαφορά των ποσοστών μάλλον δε διευκολύνει στη συναγωγή ειδικότερων συμπερασμάτων. Οι ελάχιστοι καταγόμενοι από τη Στερεά ελληνοδιδάσκαλοι μαρτυρούν, από την πλευρά τους, το επίπεδο της ελληνοπαιδείας σε αυτή τη γεωγραφική περιοχή.

Όσον αφορά τους ετερόχθονες ελληνοδιδασκάλους (πιν. 53, σ. 342) παρατηρείται σαφώς υψηλότερη αντιπροσώπευση της Μικράς Ασίας (32,14% - 8,33% του συνόλου), ακολουθεί η Θεσσαλία (14,28% - 3,70% αντίστοιχα) και Κρήτη - Μακεδονία (10,71% - 2,78%). Οι διώξεις των Τούρκων, η ελπίδα καλύτερης τύχης στο συγκροτούμενο ελληνικό κράτος καθώς και η εκπαιδευτική παράδοση ορισμένων τόπων, η οποία συνέτεινε στην πνευματική καλλιέργεια των ανθρώπων, διαμορφώνουν το βαθμό της παρουσίας των διδασκάλων στα ελληνικά σχολεία.

Άλλη μια διαπίστωση χρήζει προσοχής. Οι αυτόχθονες ελληνοδιδάσκαλοι είναι κατά 19,65% περισσότεροι των αυτοχθόνων αλληλοδιδακτικών. Αυτό, κατά τη γνώμη μου, οφείλεται στους ακόλουθους λόγους:

1. Η λειτουργία ελληνικών σχολών πριν από την Επανάσταση ανέδειξε αλλά και παρήγαγε διδακτικό προσωπικό.
2. Η γνώση της αττικής γλώσσας ήταν συγκριτικά εγγύτερη με τη γλώσσα του Ευαγγελίου και των Πατερικών κειμένων. Γι αυτό και ντόπιοι ιερωμένοι ήταν και ελληνοδιδάσκαλοι.
3. Η αλληλοδιδακτική είχε ανάγκη εξειδικευμένων εκπαιδευτικών, κάτι που δε συνέβαινε με τη συνδιδακτική των ελληνικών σχολείων.
4. Η μη θέσπιση ειδικών κριτηρίων δεν εμπόδισε ελλόγιμους Έλληνες να ασκήσουν το λειτούργημα του διδασκάλου στα ελληνικά σχολεία.

Κυβερνητικό διάταγμα με το οποίο να επισημοποιούνται τα καθήκοντα και οι υποχρεώσεις των ελληνοδιδασκάλων δεν υπάρχει. Η υποχρέωση της αναφοράς τους προς τη Γραμματεία με την επίσημη οδό τεκμαίρεται από τα έγγραφα των ΓΑΚ, όπως αποδεικνύεται και από τη λειτουργία των σχολικών εφορειών (όχι σπάνια κοινών με τα αλληλοδιδακτικά)

και από την παρουσία των κρατικών αξιωματούχων. Οι κατευθύνσεις που δίνει ο Ν. Χρυσόγελος στο διδάσκαλο της ελληνικής σχολής Σύρου προσφέρουν τους γενικούς καθηκοντολογικούς άξονες. Οι ελληνοδιδάσκαλοι οφείλουν να καθιστούν τους διδασκομένους "ικανούς να εννοώσι και να εκτελώσι του κοινωνικού ανθρώπου καθήκοντα", να φειδώνται του σχολικού χρόνου, να είναι ευμέθοδοι και να υποβάλλουν έγγραφη έκθεση της προόδου των μαθητών τους.

ΠΙΝΑΚΑΣ 53

ΑΥΤΟΧΘΟΝΕΣ ΚΑΙ ΕΤΕΡΟΧΘΟΝΕΣ ΕΛΛΗΝΟΔΙΔΑΣΚΑΛΟΙ (1828-1832)

	Πατρίδα	αριθμός αλληλοδιδασκάλων	αναλογία επί του συνόλου %	αναλογία επί των αυτοχθόνων %
ΑΥΤΟΧΘΟΝΕΣ	Νησιά	24 (4)	22,22 (3,70)	48,00 (8,00)
	Πελοπόννησος	22 (2)	20,37 (1,85)	44,00 (4,00)
	Στερεά	4	3,70	8,00
		50 (6)	46,29 (5,55)	
ΕΤΕΡΟΧΘΟΝΕΣ				αναλογία επί των ετεροχθόνων %
	Επτάνησα	2 (2)	1,85 (1,85)	7,14 (7,14)
	Ήπειρος	2	1,85	7,14
	Θεσσαλία	4 (1)	3,70 (0,93)	14,28 (3,57)
	Μακεδονία	3 (1)	2,78 (0,93)	10,71 (3,57)
	Θράκη	1	0,93	3,57
	Μικρά Ασία	9 (2)	8,33 (1,85)	32,14 (7,14)
	Νησιά Αν. Αιγαίου	1 (1)	0,93 (0,93)	3,57 (3,57)
	Δωδεκάννησα	2 (1)	1,85 (0,93)	7,14 (3,57)
	Κρήτη	3 (3)	2,78 (2,78)	10,71(10,71)
	Κύπρος	1 (1)	0,93 (0,93)	3,57 (3,57)
		28(12)	25,93 (11,11)	
	Άγνωστη	30 (3)	27,78 (2,78)	
	Σύνολο	**108 (21)**		

*Σε παρένθεση δηλώνεται ο αριθμός των ελληνοαλληλοδιδασκάλων

Πηγή: ΓΑΚ, Κ.Α., Υπουργείον Θρησκείας, φ. 19-56, Σχολικά

Η μόρφωση και η εκπαίδευση των Ελληνοδιδασκάλων

Μόνο για το 35,18% των ελληνοδιδασκάλων υπάρχουν αξιόπιστες πληροφορίες όσον αφορά τη μόρφωσή τους. Σε σχολές του νησιωτικού χώρου έχει κατά περιόδους φοιτήσει το 21,04%. Προέχουν οι σχολές της Πάτμου, της Χίου καθώς και η Σχολή του Αγίου Τάφου στη Σίφνο, το "Κοινόν Παιδευτήριον του Αρχιπελάγους", η οποία επί των ημερών της διεύθυνσης του Ν. Χρυσόγελου ευδοκίμησε. Από σχολές της Πελοποννήσου προέρχεται το 18,42% του διδακτικού προσωπικού, με διακεκριμένη ασφαλώς θέση εκείνη της σχολής της Δημητσάνας. Σε ποσοστό 31,57% συναντώνται διδάσκαλοι με σπουδές στη Σμύρνη και στη σχολή των Κυδωνιών, όπου από το 1800 δίδαξε ο Βενιαμίν ο Λέσβιος και ο Θεόφιλος Καΐρης. Ορθά έχει γραφεί ότι το 28% του διδακτικού προσωπικού είχε πραγματοποιήσει και ανώτερες σπουδές στην Ευρώπη[87], ενώ διδάσκαλοι με σπουδές στην Ιόνιο Ακαδημία είναι μόνο δύο. Στην περίπτωση αυτή ισχύει η διαπίστωση που είχε γίνει και στους αλληλοδιδασκάλους, δηλαδή ότι οι επτανήσιοι μάλλον δίσταζαν να έλθουν να διδάξουν στην Ελλάδα.

Σχολική θητεία

Διορισμοί

Τα τεκμήρια των πηγών πείθουν ότι ο διορισμός των ελληνοδιδασκάλων γίνεται είτε από την Κυβέρνηση (Καποδίστρια και Γραμματέα) είτε από τους διοικητές και τους κατοίκους[88]. Ωστόσο και στη δεύτερη περίπτωση τελούν υπό την έγκριση και αναγνώριση της κεντρικής αρχής άμεσα και έμμεσα, αφού το κράτος συμβάλλει αρκετές φορές και στη μισθοδοσία τους. Το Δεκέμβριο του 1830 οι δεκατέσσερις προκριτοδημογέροντες και οι κάτοικοι της Αράχοβας ζητούν ουσιαστικά ελληνοαλληλοδιδακτικό διδάσκαλο από την Έκτακτη Επιτροπεία. Ο Κ. Μεταξάς, με τη σειρά του, απευθύνει την αναφορά στο υπουργείο με την παράκληση να μη βραδυπορήσει ο διορισμός εκπαιδευτικού[89].

Λίγους μήνες αργότερα, οι δημογέροντες της Λεβαδειάς προτείνουν να έλθει να διδάξει στο ελληνικό σχολείο τους ο συμπολίτης τους ιερωμένος Ιωσήφ Διστομίτης[90], ηλικίας 48 ετών, έμπειρος εκπαιδευτικός με διδακτική θητεία στις Κυκλάδες και στο Κεντρικό Σχολείο της Αίγινας. Εφοδιασμένοι εξάλλου με εξουσιοδότηση των κατοίκων Λιδωρικίου τρεις παράγοντες του τόπου έρχονται ειδικά στο Ναύπλιο να προσλάβουν τον καταλληλό-

---

87. Δ. Κ. Μαυροσκούφης, *Εκπαίδευση και εκπαιδευτική πολιτική*... ό.π., σ. 274.

88. Ελ. Μπελιά, *Η εκπαίδευσις εις την Λακωνίαν* ... ό.π., σ. 114.

89. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 35, Σχολικά 2. 1. 1831 και συν (28. 12. 1831).

90. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 43, Σχολικά, 9. 9. 1831, συν. στο έγγρ. αρ. 6774/14. 9. 1831· ΔΑΣΚ, τ. Γ΄, σ. 2046-2047.

τερο ελληνοδιδάσκαλο και πραγματικά συμφωνούν με το Δ.Σ. Ολύμπιο "να λάβη το χρέος τούτο εις την επαρχίαν"[91]. Έμμεσα η έγκριση της απόφασής τους από τη Γραμματεία εκτιμάται ότι θα προέλθει και από τη χορήγηση των αιτουμένων διδακτικών βοηθημάτων. Αυτό ακριβώς συμβαίνει στην περίπτωση του Π. Καράκαλου, διδασκάλου στο Σοφικό, για τη μετάκληση του οποίου εκφράζεται η κυβερνητική και υπουργική ευαρέσκεια με την προμήθεια των διανεμόμενων δωρεάν αναγκαίων βιβλίων[92]. Η Γραμματεία είναι υποχρεωμένη να εγχειρίζει στους διδασκάλους την εγκύκλιο των προσωρινών οδηγιών και να τους τονίζει ότι οφείλουν να τηρήσουν τα γραφόμενα.

Οι διορισμοί διδασκάλων και υποδιδασκάλων από την Κυβέρνηση προκαλούν, στο βαθμό που τα έγγραφα το αποκαλύπτουν, την ικανοποίηση της κοινής γνώμης[93], πολύ περισσότερο, δε, όταν εισακούγεται η άποψη της τοπικής κοινωνίας. Ο Αρδαμερίων Ιγνάτιος είναι μια πολύ ενδιαφέρουσα περίπτωση επισκόπου και διδασκάλου. Είναι ο μόνος, όσο γνωρίζουμε, αρχιερέας, ο οποίος όταν κατέφυγε στο ελληνικό κράτος, αφ' ενός μεν καταπείστηκε από τον Καποδίστρια να διδάξει ελληνικά μαθήματα στους Μονεμβασιώτες και αφ' ετέρου αρνήθηκε να γίνει εκκλησιαστικός τοποτηρητής της περιοχής στη θέση του επισκόπου Σταγών για λόγους προσωπικών αρχών, ευαγγελικής τάξεως και φιλανθρωπίας[94]. Η εκπαιδευτική του προσπάθεια αναγνωρίστηκε τυπικά, καθώς φαίνεται και σε επιστολή που υπογράφουν οι μαθητές του[95] αλλά που κατά πάσα πιθανότητα εκφράζει και το πνεύμα των οικογενειών τους. Η Γραμματεία των Ε. και Δ.Ε. συνιστά , επιπλέον, στο Διοικητή Σκοπέλου να προσκαλέσει τον ευρισκόμενο στον Πόρο Δανιήλ Επιφανίου ή Επιφανιάδη να αναλάβει σχολαρχία στη Σκιάθο[96]. Πρόκειται για κάτι που ελαφρά αποκλίνει από την ακολουθούμενη τακτική. Το Υπουργείο, δηλαδή, δε διορίζει απευθείας αλλά συστήνει στον κρατικό αξιωματούχο και αναμένει την αντίδρασή του και την "κοινήν υπόληψιν". Όχι σπάνια η συμφωνία πρόσληψης ενός διδασκάλου κλείνεται, για την εξασφάλιση των συμβαλλομένων μερών, με χρηματικό "αρραβώνα"[97].

Ο διορισμός του Κείου Γ. Σερούϊου (1783-1849) στην ιδιαίτερή του πατρίδα, παρά την εκπαιδευτική και συγγραφική του αξιότητα, συνοδεύθηκε από δυσθυμία και αδιαλλαξία τοπικού χαρακτήρα, ενδεικνύοντας ότι η εντοπιότητα από τη μια έλυνε προβλήματα αλλά και από την άλλη ήταν δυνατό να δημιουργήσει αντιδράσεις οφειλόμενες σε μονομέρειες και επιχώριες λογοτριβές. Ο πολέμιος του Σερούϊου, ο "Τζίας και Θερμίων" Νικόδημος σε έγγραφη καταγγελία του επιλογικά προβάλλει την υπερτριακονταετή αρχιερατεία του και

91. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 38, Σχολικά, 26. 4. 1830· ΔΑΣΚ, τ. Γ΄, σ. 1838

92. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 40, Σχολικά, 2. 6. 1831.

93. ΓΕΕ, φ. 39 (27. 5. 1831), σ. 224. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 50, Σχολικά, 25.6.1832.

94. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 33, Σχολικά, 5. 11. 1830· ΔΑΣΚ, τ.Β΄, σ. 1464-1465.

95. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 46, Σχολικά, 26. 12. 1831.

96. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 52, Σχολικά, 9. 8. 1832.

97. Πβ. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 54, Σχολικά, 24. 11. 1832.

το ότι είναι "κτήτωρ" και "αρχηγός" της σχολής[98]. Με την ηγετική θέση που διεκδικεί ο Νικόδημος στη διεύθυνση της σχολής, επιχειρεί γενικά σε στιγμές έντασης, να υποβαθμίσει το ρόλο του Σερούϊου και των σχολικών εφόρων. Η κυβέρνηση θα επιχειρήσει να παρέμβει κατευναστικά στη διαμάχη των υποστηρικτών του Σερούϊου και του, επίσης, Κείου Ν. Καλούδη με το διορισμό ενός Πελοποννήσιου ως σχολάρχη, του Καλλίνικου Καστάρχη[99].

Ζήτημα αμφισβήτησης των κυβερνητικών αποφάσεων τίθεται ευθέως στην Κορώνη την άνοιξη του 1830, όταν έφθασαν εκεί ο Ιωακείμ Κωνσταντάς με επίσημο διορισμό από τη Γραμματεία και ο Γ. Φιλοπατρίδης που είχε μετακληθεί από τους επιτρόπους. Οι κάτοικοι τελικά επέβαλαν το Φιλοπατρίδη[100], ίσως γιατί η Κυβέρνηση, κρίνοντας ότι θα ήταν γενικά ασύμφορη μια κατά μέτωπο αντιπαράθεση, δε θέλησε να δώσει μεγαλύτερες διαστάσεις στο θέμα. Εκείνο που υπογραμμίζεται είναι ότι οι κάτοικοι εγείρουν αξιώσεις επικαλούμενοι τη συνδρομή τους στη σύσταση του σχολείου και την προάσπιση "αυτόχρημα οικιακών συμφερόντων"[101]. Είμαι της γνώμης ότι η προβολή του τοπικού στοιχείου, πέρα από τη διάθεση διαφύλαξης της ισχύος των τοπικών παραγόντων, υποκρύπτει, στη συγκεκριμένη στιγμή και ευκαιρία, δυσαρέσκεια πολιτικής υφής.

Παραιτήσεις – Απολύσεις

Στους ελληνοδιδασκάλους διαπιστώνεται ότι η απομάκρυνση από τις θέσεις τους δεν είναι πάντοτε ευδιάκριτη όσον αφορά το χαρακτήρα της. Ο αντικαποδιστριακός Σερούϊος εξαναγκάζεται ουσιαστικά τον Ιανουάριο του 1831[102] σε παραίτηση λόγω της κοινωνικά και παιδαγωγικά έκρυθμης κατάστασης στην Κέα. Εξωθήθηκε, δηλαδή, κυρίως για πολιτικούς λόγους σε μια απόφαση που είναι δυνατό να ισοδυναμεί και με απόλυση, αφού με την αποχώρησή του οι ισχυροί ανταγωνιστές του επιτυγχάνουν εκείνο που δε μπορούσαν, απ' ό,τι φαίνεται, με άλλο νόμιμο διαδικαστικό τρόπο να προωθήσουν.

Τύπος παραίτησης είναι και η επαπειλούμενη αποχώρηση του Λ. Αναστασιάδη από το Ναύπλιο για οικονομικούς λόγους σε συνδυασμό με τις υλικοτεχνικές και λειτουργικές ελλείψεις του σχολείου[103]. Η συνηθέστερη όμως αιτία είναι η καθυστέρηση της μισθοδοσίας που οδηγεί σε αδιέξοδο πραγματικό (π.χ., ο δάσκαλος Δοσίθεος στην Ανδρίτσαινα[104]) ή

98. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 38, Σχολικά, 30. 4. 1831.

99. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 33, Σχολικά, 5. 11. 1830

100. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 27, Σχολικά, 17. 5. 1830. Βλ. και Ελ. Μπελιά, *Η εκπαίδευσις εις την Λακωνίαν*... ό.π., σ. 116.

101. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 27, Σχολικά, 14. 5. 1830, συν. (2. 5. 1830) ΔΑΣΚ, τ. Β΄, σ. 942-943.

102. ΓΑΚ, Υπουργ.Θρησκείας, φ. 33, Σχολικά, αρ. εγγρ. 579, 30. 11. 1830. Β. Τωμαδάκης, *Γεώργιος Σερούϊος (ή Σέρβιος) 1783-1849. Βίος και έργον*, εν Αθήναις 1977, σ. 30. Αν. Κορδατζή - Πρασσά, *Η εκπαίδευση στις Κυκλάδες*... ό.π., σ. 239, 244, 248, 250.

103. ΓΑΚ., Υπουργ. Θρησκείας, φ. 53 Β, Σχολικά, 27. 10. 1832.

104. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 54, Σχολικά, 9. 11. 1832.

που παρουσιάζεται ενδεχομένως ως πραγματικό. Ο Δ. Φιλάρετος διδάσκαλος στη σχολή αρρένων Σύρου προβάλλει ζήτημα κοινωνικού περιβάλλοντος και αξιοπρέπειας[105], αλλ' είναι συζητήσιμο πόσο τα γραφόμενά του ανταποκρίνονται στην αλήθεια ή είναι τα περισσότερα αληθοφανή. Άλλες απολύσεις, προέρχονται από έριδες που ξεσπούν ή αντιθέσεις μεταξύ εφόρων και εκπαιδευτικών. Ο διδάσκαλος της Μυκόνου Δ. Γρηγοριάδης εκδιώκεται για πολιτικούς λόγους και αποκαθίσταται στη θέση του μετά την αποπομπή του Αυγουστίνου Καποδίστρια[106]. Μια σαφής εικόνα για το πώς αντιλαμβάνεται ο Γραμματέας Ιακ. Ρίζος - Νερουλός τα καθήκοντά του και τη διαχείριση των θεμάτων των απολύσεων καθώς και τη δικαιολογητική του βάση φαίνεται από το ότι υπερασπιζόμενος το Φιλάρετο προβάλλει ότι η παύση του διδασκάλου δεν ανήκει στους εφόρους, ότι δεν μπορεί να γίνεται καταχρηστική επίκληση της ενδεχόμενης ανεπάρκειας του εκπαιδευτικού, ότι επιβάλλεται η εξόφληση των οφειλομένων μισθών και, τέλος, ότι το Υπουργείο αναγνωρίζει μόνο τις σύννομες απολύσεις[107]. Πρόκειται για μια θερμή συνηγορία, η οποία ίσως εντάσσεται σε ένα κλίμα ανασύνταξης του Υπουργείου εν όψει και των αναμενομένων αλλαγών.

Το πρόβλημα της μισθοδοσίας

Το εύρος των μισθών των ελληνοδιδασκάλων, σύμφωνα με τις υπάρχουσες πηγές και την αξιολόγησή τους, είναι σε καλύτερο επίπεδο από τις αντίστοιχες των αλληλοδιδακτικών. Ο Μιχ. Σχινάς εισηγήθηκε ο μισθός των ελληνοδιδασκάλων να είναι, αν όχι ανώτερος, τουλάχιστον ίσος με το μισθό του επαρχιακού αστυνόμου[108]. Γενικά το κοινωνικό status των ελληνοδιδασκάλων σε σχέση με το αντίστοιχο των αλληλοδιδακτικών είναι προηγμένο –παρότι και αυτοί δυσκολεύονται οικονομικά από τις καθυστερήσεις στην καταβολή των μισθών[109]– εξαιτίας του ότι πολλοί ελληνοδιδάσκαλοι φέρουν το ιερατικό σχήμα, είναι μεγαλύτερης μόρφωσης και θεωρούνται βέβαια χρήσιμοι σε μια κοινωνία μη εγγραμμάτων. Εξάλλου, λόγιοι της διασποράς αλλά και δυτικοσπουδασμένοι νέοι που επιστρέφουν με τις δικές τους φιλοδοξίες και προοπτικές, μάλλον ενισχύουν με την παρουσία τους την κοινωνική θέση των δευτεροβάθμιων διδασκάλων.

Οι περισσότεροι από τους ελληνοδιδασκάλους τα πρώτα χρόνια μισθοδοτούνταν από τις συνεισφορές των κατοίκων. Πολλοί λιγότεροι ήταν αρχικά οι κυβερνοσυντήρητοι, οι οποίοι όμως σταδιακά, από τα τέλη του 1830[110], αυξάνουν. Ίσως η έλλειψη συστηματικής οργάνωσης της ελληνικής εκπαίδευσης κρατούσε το ζήτημα μιας δραστικότερης κρατικής

105. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 36, Σχολικά, 12. 2. 1831.

106. Αν. Κορδατζή - Πρασσά, *Η εκπαίδευση στις Κυκλάδες*... ό.π., σ. 316-317.

107. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 55, Σχολικά, 18. 12. 1832.

108. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 41, Σχολικά, 7. 7. 1831, συν. 2. 7. 1831 (ΔΑΣΚ, τ. Γ΄, σ. 1985). Γ.Ν. Λεοντσίνης, *Ζητήματα Νεότερης Ελληνικής Ιστορίας*... ό.π., Αθήνα 1995, σ. 279.

109. Βλ. και Αν. Κορδατζή - Πρασσά, *Η εκπαίδευση στις Κυκλάδες*... ό.π., σ. 235, 252-253.

110. Βλ. και Δ.Κ. Μαυροσκούφης, *Εκπαίδευση και εκπαιδευτική πολιτική* ... ό.π., σ. 345.

παρέμβασης σε κατάσταση ήπιας αναμονής. Στην Πελοπόννησο οι απολαβές των ελληνοδιδασκάλων κλιμακώνονται από 30 - 100 φοίνικες και στα νησιά από 33,20 - 120 φοίνικες, με ελάχιστες εξαιρέσεις στο ύψος των 150 φοινίκων. Στη Στερεά Ελλάδα οι μισθοί κυμαίνονται από 50 - 120 φοίνικες ενώ ο Παλαμάς λαμβάνει 160 φοίνικες. Τελικά οι συμφωνημένες απολαβές ευρίσκονται σε κάπως ανεκτό επίπεδο. Ωστόσο οι αστυνομικές αρχές έχουν ευνοϊκότερη οικονομικά μεταχείριση, δεδομένου ότι έχουν μισθό 150 φ. το μήνα.

Ο Γραμματέας των Ε. και της Δ.Ε. το 1829 εξαίρει τη διάθεση του Κοσμά Δημητριάδη να διδάξει αμισθί "εωσού να ευρεθώσι πόροι" και τον προβάλλει ως αξιομίμητο παράδειγμα[111]. Η ευχή όμως που εκφράζει ο Χρυσόγελος ήταν δύσκολο να καρποφορήσει. Συχνά οι διοικητές προωθούσαν τα οικονομικά αιτήματα των διδασκάλων επειδή αντιλαμβάνονται τις δυσκολίες που προκύπτουν στη λειτουργία και διατήρηση των σχολείων και παραδέχονται το οικονομικό αδιέξοδο των εκπαιδευτικών σε συνδυασμό με την κατά τόπους ακρίβεια των αγαθών. Η τοποθέτηση ενός διδασκάλου σε ελληνικό σχολείο, όταν γίνεται κατ' ανάθεση αρμοδιοτήτων με διαταγή του Υπουργείου, επιβάλλει και τον ορισμό του μηνιαίου μισθού του από την Κυβέρνηση. Η αμηχανία της κατάστασης, όπως έμμεσα τεκμαίρεται από αναφορές των περιφερειακών αξιωματούχων, πολλές φορές παρεμποδίζει την εξοικονόμηση των δεδουλευμένων μισθών. Ο Διοικητής των Μεσσηνιακών Φρουρίων, μάλιστα, υποχρεώνεται να δικαιολογήσει γιατί δε συνάχθηκαν στην Κορώνη οι επιτόπιοι πόροι, από τους οποίους κατά τα ψηφίσματα πληρώνονταν οι διδάσκαλοι[112]. Βέβαια συναντώνται και περιπτώσεις, όπου διδάσκαλοι ζητούν από το υπουργείο να σταλθεί ειδικό διάταγμα στο διοικητή για την πληρωμή τους[113].

Το περιεχόμενο των εγγράφων και οι διοικητικού ενδιαφέροντος υπομνήσεις των Πρωτοκόλλων παρέχουν συχνά στοιχεία για τον τρόπο χειρισμού των υποθέσεων από τη Γραμματεία, τρόπος που είναι ανάλογος των διαδικασιών που ακολουθούνται στην αντιμετώπιση των ομόλογων ζητημάτων της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης. Η Γραμματεία δε συνηγορεί πάντοτε στα προβαλλόμενα αιτήματα. Χαρακτηριστική είναι μια "απάντησις τροπολογούσα το προβληθέν σχέδιον περί των επιτοπίων πόρων του εν Σαλώνοις Ελληνικού Σχολείου[114]. Η Κυβέρνηση απαγορεύει να εξαντληθούν εντελώς πηγές επιτόπιου φόρου (βοσκήματα) αλλά και δε μπορεί να βασισθεί σε άλλους θεωρητικά μόνο υφιστάμενους. Σε απομάκρυνση διδασκάλου της στοιχειώδους εκπαίδευσης προχωρεί η Γραμματεία τον Ιανουάριο του 1831[115]. Διατάσσει την αποπομπή του αλληλοδιδασκάλου Δημητσάνας που θα

---

111. ΓΕΕ, φ. 1 (2. 1. 1830), σ. 2.

112. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 55, Σχολικά, 14. 12. 1832.

113. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 39Β, Σχολικά, Τρίπολη 25. 5. 1831: Ο ελληνοδιδάσκαλος Δ. Ζώτος προς τη Γραμματεία.

114. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 36, Σχολικά, (ΔΑΣΚ, τ. Γ΄, σ. 1696-1697). Πρωτόκολλον εξερχομένων Γραματείας Ε. και Δ. Ε., αρ. 1942 / 13.2.1831.

115. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 35, Σχολικά, 19. 1. 1831.

μισθοδοτείται, εωσότου προσληφθεί άλλος αλληλοδιδάσκαλος, με 30 φοίνικες το μήνα, "το δε περί πλέον θέλετε δίδεσθαι εις μισθούς του ελληνοδιδασκάλου".

Είναι γεγονός ότι η διοικητική αναστάτωση μετά το Σεπτέμβριο του 1831 αποτυπώνεται και στη λειτουργία του υπουργείου, το οποίο αναγκάζεται το Μάϊο του 1832 να ομολογήσει ότι υπάρχει ακόμη ανωμαλία στα αρχεία[116]. Ας σημειωθεί επ' αυτού ότι στη θέση του Χρυσόγελου αναλαμβάνει νέος Γραμματέας ο Ιακ. Ρίζος-Νερουλός, ο οποίος βρίσκεται στη συγκεκριμένη στιγμή περισσότερο στο στάδιο της ενημέρωσης. Στην προσπάθειά του να λάβει τους μισθούς του ο ελληνοδιδάσκαλος Ιακ. Μανωλέσσος εγείρει ζήτημα αξιοπιστίας του κράτους και συνέχειας των θεσμικών του λειτουργιών, υπό την έννοια της καταβολής χρημάτων, τα οποία είχαν συμφωνηθεί με το Ν. Χρυσόγελο[117]. Ανεξάρτητα από τον υπολογισμό του οφειλομένου ποσού και την παρουσία του Μανωλέσσου στο σχολείο, το επιχείρημά του είναι ορθό.

116. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 49, Σχολικά, 5. 5. 1832.

117. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 53β, Σχολικά, 28. 10. 1832.

Πίνακας 54

ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΙ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΣΧΟΛΕΙΩΝ (1828-1832)

α/α	Όνομα	Πατρίδα	Σχολείο
1	† *Αββακούμ*		• *Νησίου*
2	Αβραμίδης † Κύριλλος	Σμύρνη	• Ύδρας • Λεωνίδιου
3	Αβράς Αγγελέτος	Σίφνος	• *Σίφνου(ιδιαιτ.)* • Σίφνου • Μήλου
4	† Αγάπιος	*Πελοπόννησος(;)*	• Δίβρης
5	Αθανασιάδης ή Αθανασίου	Βλαχόραφη	• Στεμνίτσας
6	† Βασίλειος		
7	† Ανανίας	Στρέζοβα	• Λειβαρζίου
8	Αναστασιάδης - Περγαμηνός † Θεοδόσιος	Πέργαμος	• Λεωνιδίου • Αγ. Ιωάννη
9	Αναστασιάδης Λεόντιος	—	• Ναυπλίου
10	† Αντώνιος	—	• Ύδρας
11	† *Βενέδικτος*	—	• Σπετσών
12	*Βιλλοραζίνος Ιωάννης*	—	• *Σίφνου (ιδιαίτ.)*
13	* Βλαχογιάννης Δημήτριος	Λέσβος	• Διδύμων
14	Βόδινας † *Δημήτριος*	Κέα	• Κέας
15	Βυζάντιος ; Γ.	Καρύταινα	• Καρύταινας
16	Ιβηρίτης † Γαβριήλ	—	• Μαθαρονησίου
17	*Γερμανός*†	*Πελοπόννησος*	• *Σίφνου (ιδιαίτ.)*
18	*Γεωργιάδης ή Τζιβανόπουλος Ιωάννης	Σμύρνη	• Καστανιάς (*ιδιαίτ.*) • Βαμβακούς (;)
19	Γεωργόπουλος † Δανιήλ	Δημητσάνα	• Ναυπλίου • Δημητσάνας
20	* Γιοβανόπουλος Δημήτριος	—	• Αράχωβας
21	Γλυκοφρύδης Νικόλαος	Πελοπόννησος	• Μονεμβασίας
22	*Γλυκοφρύδης Στυλιανός*	*Πελοπόννησος*	• *Κοσμά*
23	Γρηγοριάδης Δημήτριος	Σμύρνη	• Μυκόνου
24	† Γρηγόριος	Σκόπελος	• Σκοπέλου
25	*Δαλέζος* Ανδρέας	Σμύρνη	• Νάξου *(Χώρα)*
26	*Γεωργιάδης Δημήτριος*	*Νάξος*	• *Νάξου (Δρυμαλιά)*
27	* Δαφαράνας Γεράσιμος	Κεφαλονιά	• Ναυπάκτου • Λεχαινών
28	*Δενδρινός Γεώργιος*	—	• *Μυκόνου*
29	Δεσποτόπουλος *Κωνσταντίνος*	—	• Ναυπλίου
30	Δημητριάδης Κοσμάς	Αμοργός	• Αμοργού
31	*Διστομίτης* † Ιωσήφ	Λειβαδιά	• Πάρου (Παροικία)
32	† *Δωρόθεος*	*Καρύταινα*	• *Καλαμάτας* • *Οπισινοχωρίων*
33	* Επιμενίδης † Νεόφυτος	Κρήτη	• Κύθνου (χωριά)
34	*Επιφανίου ή Επιφανιάδης*† Δανιήλ	Σκιάθος	• Σκιάθου
35	* *Ευκλείδης Στέφανος*	*Τήνος*	• *Αθήνας (Hill ελληνοαλληλοδιδακτικό)*
36	Ευσταθιάδης † Βησσαρίων	—	• Ζάχουλης Κορινθίας
37	Ζώτος† Διονύσιος	—	• Φιλιατρών • Τρίπολης
38	† Ιγνάτιος ο Αρδαμερίων	*Αμπελάκια*	• Μονεμβασίας

** Πρόκειται για ελληνοαλληλοδιδακτικό διδάσκαλο*

α/α	Όνομα	Πατρίδα	Σχολείο
39	† Ιερόθεος	—	• Κερνίτζης • Καλαμάτας
40	Ιωάννου Ιωάννης	Σμύρνη	• Αγίου Πέτρου
41	*Ιωαννίδης Κυριακός	Αγ. Ιωάννης	—
42	*Ιωάννου † Λεόντιος*	*Λειβαδιά*	*• Σαλαμίνας*
43	*Βυζάντιος* † Ιωάσαφ		*• Αγ. Γεωργίου Κορινθίας* • Αγ. Πέτρου
44	† Ιωάσαφ	—	• Σκύρου
45	* Καραβίας Παναγιώτης	Ιθάκη	•Μαραθονησίου
46	Καΐρης † Διονύσιος	Άνδρος	•Άνδρου
47	Καλούδης Νικόλαος	Κέα	• Κέας
48	Καράκαλος Παναγιώτης	—	• Καλαβρύτων • Σοφικού
49	Καστόρχης † Καλλίνικος	Δημητσάνα	• Τρίπολης • Σοπωτού • Κέας
50	[Κερτεζίτης] † Δοσίθεος	Κέρτεζη	• Σοπωτού
51	* Κισθήνιος Εμμανουήλ	*Καστελόριζο*	• Τρίπολης
52	*Κοκκίδης Κοσμάς*	—	*• Μυστρά (ιδιαίτ.)*
53	Κορδίας Παναγιώτης	Άργος	• Άργους *(ιδιαίτ)*
54	*Κοσμάς † Μακάριος*	—	*• Σίφνου (ιδιαίτ.)*
55	Κουμαριανός † Παΐσιος	Άνδρος	• Άνδρου (*Κόρθιο*)
56	* Κυριακίδης † Συνέσιος	Σμύρνη	• Μονεμβασιάς
57	*Κυριακός Ιωάννης*	*Δημητσάνα*	*• Πύργου*
58	* † Κύριλλος	Θεσσαλία	• Ύδρας
59	Κωνσταντάς † Ιωακείμ	Θεσσαλία (;)	• [Κορώνη] •Ναυπλίου
60	Λαμπρίδης † Χαράλαμπος	Ράχοβα Καλαβρύτων	• Μυστρά • Βουρλιά Λακωνίας *(ιδιαίτ.)*
61	*Λιβάνιος* Λουκάς	Σέριφος	• Σερίφου
62	Λουκάς Κωνσταντίνος	Τρίπολη	• Τρίπολης
63	* Λουλούδης † Θεόφιλος	Άνδρος	• Βρεσθένων • Πολοβίτσας
64	Μανουήλ Κωνσταντίνος	—	• Νέας Επιδαύρου
65	Μανωλέσσ(ι)ος † Ιάκωβος	Σαντορίνη	• Μυκόνου • Σοπωτού
66	*Μιλτιάδης † Αγαθόνικος*	—	*• Κορίνθου (;)*
67	Μιχαλακόπουλος † Δοσίθεος	—	• Ανδρίτσαινας
68	*Νέρης* † (;) *Παγκράτιος*	*Άνδρος*	*• Άνδρου (Χώρα)*
69	* Νικολαΐδης † Ζαχαρίας	Άνδρος	• Νάξου (Δρυμαλιά)
70	Νούλας Δημήτριος	Ζαγορά	• Ύδρας
71	Οικονόμου Μιχαήλ	Δημητσάνα	• Ύδρας
72	Οικονόμου Προκόπιος	Καλάβρυτα	—
73	Ολύμπιος Δημήτριος	—	• Λιδωρικίου (;)
74	Παλαμάς Ιωάννης	Μεσολόγγι	• Μεσολογγίου
75	Παμπούκης † Νικηφόρος	Καλάβρυτα	• Ράχοβας Καλαβρύτων
76	Παμπούκης Χαράλαμπος	Καλάβρυτα	• Αίγινας • Σαλώνων • Καλαβρύτων
77	Παναγιωτίδης Θεοδόσιος	*Πέργαμος*	• Λεωνιδίου
78	Παπαγγελίδης Παναγιώτης	*Δημητσάνα*	• Δημητσάνας
79	Παπαθανασίου Μηλίτζας ή Μιλίτσας * Παναγιώτης	—	*• Ύδρας*
80	*Παπαϊωάννου † Διονύσιος*	*Αιτωλία*	*• Νησίου*
81	Παπαζήσης Κωνσταντίνος	—	• Σαντορίνης

Συνεχίζεται

Συνέχεια πίνακα

α/α	Όνομα	Πατρίδα	Σχολείο
82	Πέτρου Ευστράτιος	Κυδωνιές	• Τήνου
83	Πιερίδης ή Πετρίδης Γεώργιος	—	• Ναυπλίου
84	* Π(ι)ερίδης Δημήτριος	Κύπρος	• Σίφνου (ιδιαίτ) • Σύρου
85	Πρεβεζιάνος † Βενέτικος	Πρέβεζα	• Ύδρας
86	*Ράλλης Κωνσταντίνος*	—	• *Τρικκάλων Κορινθίας*
87	* Ρεΐζης Δαμιανός	Σέρρες	• Καρυάς Κορινθίας
88	Ροΐδης † Γρηγόριος	Άνδρος	• Άνδρου (*Χώρα*)
89	*Ρωμανίδης Νικηφόρος*	—	*Διδάσκει σε στρατιώτες*
90	*Σγουρομάλλης † Κύριλλος*	*Πάτμος*	• *Λεωνιδίου*
91	*Σεργιάννης (Serian)* Κωνσταντίνος	*Σίφνος*	• *Σίφνου (ιδιαίτ.)*
92	Σερούιος Γεώργιος	Κέα	• Κέας • Κύθνου (ιδιατ.)
93	Σίμος Ευστάθιος	Ιωάννινα	• Πύργου (*ιδιαίτ.*)
94	Χατζηγεωργίου Σιώτης ή Σιώτος Ιωάννης	Τήνος	• Τήνου
95	Σουρίας Γεώργιος	—	• Πάρου (Παροικία)
96	* Σπεράντσας Νικόλαος	Σίφνος	• Ίου • Σίφνου
97	Τατλίκαρος † Ιωάννης - Ειρηναίος	Ραιδεστός	• Τρικκάλων Κορινθίας
98	Τζαφολόπουλος ή Τζιβανόπουλος Γεώργιος	Βυτίνα	• Βυτίνας
99	Φιλάρετος Δημήτριος	*Σίφνος*	• Σύρου
100	Φιλιππαίος † Μακάριος	Κύθνος	• Κύθνου
101	Φιλίππου Αστέριος	Μακεδονία	• Σκοπέλου
102	Φιλοπατρίδης *Γεώργιος*	—	• Κορώνης
103	Χαρούπας Ιωάννης	Κύθνος	• Μαλτσίνης
104	Χριστιανός *Γεώργιος*	—	• Ναυπάκτου
105	Χρυσοβελόνης† Λαυρέντιος	—	—
106	Χρυσοβέργης Ιωάννης	—	• Ναυπάκτου
107	Ψαραύτης Γεώργιος	Σίφνος	• Σίφνου
108	* Ψαρουδάκης Γεώργιος	Κρήτη	• Σπετσών
109	*Ψαρουδάκης Κωνσταντίνος	Κρήτη	• Σπετσών

Πηγή: ΓΑΚ, Κ.Α., Υπουργείον Θρησκείας, φ. 19-56, Σχολικά

5
ΜΑΘΗΤΙΚΟ ΔΥΝΑΜΙΚΟ

Το εύρος του μαθητικού πληθυσμού

Οι εκθέσεις της Γραμματείας του Φεβρουαρίου του 1830 και του Ιανουαρίου 1831 (βλ. πίν. 49-50, σελ. 318-319) αποκαλύπτουν ότι υπάρχει μια μείωση των μαθητών των ελληνικών σχολείων της τάξεως του 20,28% (από 2406 σε 1918), ενώ στο αντίστοιχο χρονικό διάστημα οι αλληλοδιδασκόμενοι μαθητές παρουσιάζουν αυξητικές τάσεις [+3,93%]. Η αιτία αυτής της διαφορετικής φοράς όσον αφορά την προσέλευση των μαθητών στις δυο πρώτες βαθμίδες εκπαίδευσης είναι δυνατό να αναζητηθεί στη διαφορετική σημασία και προσοχή που δόθηκε για συγκεκριμένους λόγους σε κάθε κύκλο σπουδών και στο ότι με την πάροδο του χρόνου και τη λειτουργία των αλληλοδιδακτικών σχολείων τα παιδιά στέλνονται να παρακολουθήσουν μαθήματα στο αρμόδιο σχολείο και όχι απλά και μόνο στο μοναδικό σχολείο που λειτουργεί στον τόπο τους ή πλησιέστερα στον τόπο τους. Αν η εκτίμηση της Κ. Δενδρινού - Αντωνακάκη, σύμφωνα με την οποία σε 45 μαθητές της Μέσης εκπαίδευσης αναλογούν 100 της στοιχειώδους[118], είχε γενική ισχύ, τότε οι μαθητές των ελληνικών σχολείων θάπρεπε να είναι 2.530-2.540. Οι Αιγαιοπελαγίτες μαθητές είναι σε κάθε περίπτωση περισσότεροι των Πελοποννησίων και των Στερεοελλαδιτών. Στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση διαπιστώνονται χαλαρότεροι ρυθμοί ανάπτυξης της μαθητικής προσέλευσης σε σχέση με τα πρωτοβάθμια σχολεία, αφού στα 1845 το σύνολο των φοιτώντων είναι 2.658 (+38,58%).

Το εντυπωσιακό υψηλό ποσοστό φοίτησης στην Αντίπαρο (1/5,16, βλ. πίν. 55, σελ. 354) εμβάλλει την υποψία ότι, παρόλο που το σχολείο λέγεται "γραμματικοελληνικό" και θεωρείται ότι εντάσσεται στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση[119], εξαιτίας της έλλειψης άλλου τύπου σχολείου ίσως είναι εξ ανάγκης και άτυπα γενικό εκπαιδευτήριο. Η Κύθνος (1/4,48) και η Παροικία της Πάρου (1/9,41), όπου διδάσκουν αντίστοιχα ο Μακάριος Φιλιππαίος και οι Ιωσ. Διστομίτης - Γ. Σουρίας αντίστοιχα, έχουν τον υψηλότερο αμιγή δείκτη φοίτησης στο Αιγαίο. Λιδωρίκι, [1/2,46] και Ναύπακτος [1/3,88] προηγούνται στη Στερεά (πίν. 57, σελ. 357).

Ο βαθμός πρόσβασης των οικογενειών στην Πελοπόννησο (πίν.56, σελ. 355) επιβεβαιώνει, με μοναδική εξαίρεση την Κόρινθο (1/3,20 → 1/1,71), το γενικό κανόνα που ορίζει ότι στα αλληλοδιδακτικά η προσέλευση των μαθητών είναι μεγαλύτερη. Η Κόρινθος εξακολουθεί να έχει την πρωτοκαθεδρία στην επαρχία Αργολίδας και το δεύτερο ποσοστό στην Πελοπόννησο, με πρώτο εκείνο της Στεμνίτσας (1/1,60). Η πιο εξισορροπημένη φοίτηση εντοπίζεται στο Σοπωτό (1/5,77→ 1/5,86) και Μονεμβασία (1/2,69→ 1/3,50) και η πλέον

---

118. Κ. Dendrinou-Antonakaki, *Greek Education: Reorganisation of the Administrative Structure Bureau of Puplications.* Teachers College, Columbia University, New York 1955, σ. 22.

119. Βλ. και Αν. Κορδατζή-Πρασσά, *Η εκπαίδευση στις Κυκλάδες...* ό.π., σ. 80, 83, 89, 272.

ΠΙΝΑΚΑΣ 55
ΟΙ ΜΑΘΗΤΕΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΣΧΟΛΕΙΩΝ ΣΤΟ ΑΙΓΑΙΟ ΚΑΙ ΟΙ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΕΣ ΤΟΥΣ

ΤΜΗΜΑ	ΝΗΣΙ	ΕΔΡΑ ΣΧΟΛΕΙΟΥ	ΚΑΤΑΓΡΑΦΕΣ αριθμ.	ΜΑΘΗΤΙΚΟ ΔΥΝΑΜΙΚΟ μ.ο.	ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΕΣ αριθμ.	ΑΝΑΛΟΓΙΑ ΜΑΘΗΤΩΝ ΑΝΑ ΟΙΚΟΓΕΝΕ
Β. Σποράδες						
	Σκόπελος	Σκόπελος	3	69,33	1293	1 / 18,64
		Γλώσσα	1	6	211	1 / 35,16
	Σκιάθος	Σκιάθος	1	25	414	1 / 16,56
Δυτικές Σποράδες						
	Ύδρα	Ύδρα (δημόσιο)	2	25,50	572	1 / 22,43
		Ύδρα (ιδιαίτερο)	1	33	572	1 / 17,33
	Αίγινα	Αίγινα		152	2406	1 / 15,82
Βόρειες Κυκλάδες						
	Σύρος	Ερμούπολη		246		
	Κύθνος	Κύθνος	2	74,50	[334]	1 / 4,48
	Κέα	Κέα	1	59	778	1 / 13,18
	Άνδρος	Χώρα-Κόρθιο, Κάστρα	2	160		
	Τήνος	Χώρα	2	91/100		
	Μύκονος	Μύκονος	1	32	1003	1 / 31,34
Κεντρικές Κυκλάδες						
	Νάξος	Χώρα-Δρυμαλιά	1	95		
	Αμοργός	Αμοργός	1	22	485	1/22,04
	Πάρος	Παροικία	2	39,50	372	1 / 9,41
	Αντίπαρος	Αντίπαρος	1	12	62	1 / 5,16
	Μήλος	Μήλος	1	30	364	1 / 12,13
	Σίφνος	Σίφνος	4	82	956	1 / 11,65
Νότιες Κυκλάδες						
	Σαντορίνη	Φηρά	1	38	1297	1 / 34,13

Πηγή: ΓΑΚ, Κ.Α., Υπουργ. Θρησκείας, φ. 18-57, Σχολικά, 1828-1833

ΠΙΝΑΚΑΣ 56
ΟΙ ΜΑΘΗΤΕΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΣΧΟΛΕΙΩΝ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ ΚΑΙ ΟΙ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΕΣ ΤΟΥΣ

ΜΗΜΑ	ΕΠΑΡΧΙΑ	ΕΔΡΑ ΣΧΟΛΕΙΟΥ	ΚΑΤΑΓΡΑΦΕΣ αριθμ.	ΜΑΘΗΤΙΚΟ ΔΥΝΑΜΙΚΟ μ.ο.	ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΕΣ αριθμ.	ΑΝΑΛΟΓΙΑ ΜΑΘΗΤΩΝ ΑΝΑ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ
γολίδος						
	Άργους	Άργος	2	52,50	1937	1 / 36,89
	Ναυπλίας	Ναύπλιο	1	45	[706]	1 / 15,68
	Κορίνθου	Κόρινθος	1	90	154	1 / 1,71
χαΐας						
	Καλαβρύτων	Λειβάρτζι	1	18	206	1 / 11,44
		Σοπωτό	2	30,50	179	1 / 5,86
	Βοστίτσας	Διακοπτό	1	10		
Ήλιδος						
	Πύργου	Πύργος (δημόσιο)	1	30	389	1 / 12,96
		Πύργος (ιδιαίτερο)	1	30	389	1 / 12,96
	Γαστούνης	Δίβρη	1	45-60	260	1 / 5,77- 1 / 4,33
Άνω σσηνίας						
	Κορώνης	Κορώνη	1	20	360	1 / 18
κωνίας						
	Μονεμβασίας	Μονεμβασία	1	20	70	1 / 3,50
	Μυστρά	Λεβέτσοβα	1	26	108	1 / 4,15
	Ανατολικής Μάνης	Μαραθονήσι	2	31	142	1 / 4,58
	Πραστού	Πραστός	1	80~		
		Λεωνίδιο	2	80,15		
καδίας						
	Καρύταινας	Στεμνίτσα	1	40	64	1 / 1,60
		Δημητσάνα	3	69		
		Βυτίνα	1	30	285	1 / 9,50
καδίας						
	Τριπολιτσάς	Τρίπολη	3	59		
	Αγίου Πέτρου	Αγ. Πέτρος	1	37	325	1 / 8,78
		Καστρί	1	20	360	1 / 18
		Αγ. Ιωάννης	1	60	230	1 / 3,83

γή: ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 18-57, Σχολικά, 1828-1833

ΠΙΝΑΚΑΣ 57

ΟΙ ΜΑΘΗΤΕΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΣΧΟΛΕΙΩΝ ΤΗΣ ΣΤΕΡΕΑΣ ΕΛΛΑΔΟΣ ΚΑΙ ΟΙ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΕΣ ΤΟΥΣ

ΕΠΑΡΧΙΑ	ΕΔΡΑ ΣΧΟΛΕΙΟΥ	ΚΑΤΑΓΡΑΦΕΣ αριθμ.	ΜΑΘΗΤΙΚΟ ΔΥΝΑΜΙΚΟ μ.ο.	ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΕΣ αριθμ.	ΑΝΑΛΟΓΙΑ ΜΑΘΗΤΩΝ ΑΝΑ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ
Σαλώνων	Σάλωνα	1	35	277	1 / 7,91
Μεσολογγίου	Μεσολόγγι	2	65	501	1 / 7,70
Ναυπάκτου-Βενετικού	Ναύπακτος	1	17	66	1 / 3,88
Λιδωρικίου	Λιδωρίκι	1	30	74	1 / 2,46

Πηγή: ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 18-57, Σχολικά, 1828-1833.
Για τον αριθμό των οικογενειών λήφθηκαν υπ' όψη κυρίως οι καταγραφές από αναφορές προς τ
Κυβέρνηση των τοπικών αρχών και ειδικών επιτροπών στην τριετία 1828-1830 (Αρχείον
Καποδίστρια, τ. Η', Κέρκυρα 1987, σ. 107-335).

ΠΙΝΑΚΑΣ 58

Η ΦΟΙΤΗΣΗ ΚΟΡΙΤΣΙΩΝ ΣΤΑ ΜΙΚΤΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΣΧΟΛΕΙΑ

ΕΔΡΑ ΣΧΟΛΕΙΟΥ	ΕΤΟΣ	ΑΓΟΡΙΑ		ΚΟΡΙΤΣΙΑ		ΣΥΝΟΛΟ
		αριθμ.	%	αριθμ.	%	
Αντίπαρος	1829	11		1		12
Κέα	1828	45	90%	5	10%	50
Κύθνος	1828	15	75%	5	25%	20
Μήλος	1829	29	96,67	1	3,33	30
Ναύπλιο	1829	26		1		
		49	89,10	6	10,90	55
Πάρος, Παροικία	1829	39	90,70	4	9,30	43
	1830	28		2		30
Σίφνος	1829	72	98,64	1	1,36	73
Ύδρα	1829	43	91,49	4	8,51	47

Πηγή: H. A. Dutrône, Tableau, p. 11-12. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 20, 21, 22, Σχολικά, 1829.

αδύναμη στο Άργος (1 μαθητής ανά 36,89 οικογένειες). Ωστόσο, πρέπει να λαμβάνεται υπ' όψη το γεγονός ότι σε πολλά σχολεία προσέρχονται μαθητές από γειτονικά μέρη και επηρεάζουν, όπου αυτό συμβαίνει, το στατιστικό αποτέλεσμα. Η πρόσβαση των Ελληνίδων στα ελληνικά σχολεία είναι πολύ περιορισμένη –με εξαίρεση την Κύθνο– σε αριθμό σχολείων και ποσοστό στη δύναμη των τάξεων (βλ. πίν. 58).

Η ηλικία φοίτησης των μαθητών

Λιγοστά στοιχεία, σε αντίθεση απ' ό,τι διασώζονται για την πρωτοβάθμια εκπαίδευση, υπάρχουν για την ηλικία των μαθητών των ελληνικών σχολείων. Στον πίνακα που ακολουθεί, παρατηρείται ότι στη Νάξο και Σάλωνα οι ηλικίες συγκέντρωσης των μαθητών είναι τα 14-15 χρόνια (44,59% και 48,57%, αντίστοιχα). Στο Σοπωτό μαθητές 12-13 ετών έχουν τη σχετική πλειοψηφία (29,03%), όμως ο μέσος όρος της ηλικίας τους (15,74 έτη) υπερτερεί ένα περίπου χρόνο της Νάξου (14,69 έτη) και των Σαλώνων (14,51 έτη). Η μεγαλύτερη ηλικία εκκίνησης των ελληνοσπουδών σε σχέση με τα πρωτοβάθμια μαθήματα, έχει σχέση, όπως είναι εύλογο, με τη βαθμίδα εκπαίδευσης και το περιεχόμενο των μαθημάτων που προσφέρονται.

ΠΙΝΑΚΑΣ 59

ΗΛΙΚΙΑΚΗ ΔΙΑΣΤΡΩΜΑΤΩΣΗ

ΗΛΙΚΙΑ	ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΣΟΠΩΤΟΥ (1829)	ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΝΑΞΟΥ (1830)	ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΣΑΛΩΝΩΝ (1831)
10	4	2	–
11	1	2	1
12	4	7	2
13	5	11	4
14	2	17	8
15	4	16	9
16	3	5	5
17	1	6	5
18	2	1	–
19	–	2	1
20	3	4	–
22	1	1	–
23	1	–	–
ΣΥΝΟΛΟ	**31**	**74**	**35**

Πηγή: Υπουργ. Θρησκείας, φ. 22, 29, 38, Σχολικά, (1829-1831).

Πάροικοι μαθητές

Η φοίτηση των παροίκων μαθητών και μαθητριών στα ελληνικά σχολεία εξελίσσεται σε μικρότερα μεγέθη απ' ό,τι στα αλληλοδιδακτικά. Ήδη έχει επισημανθεί η ποσοστιαία αναλογία τους στα σχολεία Κέας, Κύθνου, Άνδρου, Τήνου, Νάξου και Άργους[120]. Στο νησιωτικό χώρο, με εξαίρεση την Τήνο (35,17%) τα ποσοστά φθάνουν έως 17,19%. Στο ελληνικό σχολείο Μήλου οι πάροικοι δεν ξεπερνούν το 10%. Το συγκεκριμένο ποσοστό υπογραμμίζεται, επειδή η Μήλος είχε δεχθεί κατά τη διάρκεια του Αγώνα τρία εκπατρισμένων ομοεθνών, με αποτέλεσμα ο πληθυσμός της να υπερδιπλασιασθεί[121]. Οι άμεσες όμως ανάγκες επιβίωσης στερούν από το προσφυγικό στοιχείο τη δυνατότητα πυκνότερης συμμετοχής στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση. Αντίθετα, στην Αίγινα το συγκριτικά ισχυρότερο το παροικιακό στοιχείο κάνει με ιδιαίτερες αξιώσεις την παρουσία του (82,23%) το Νοέμβριο του 1829[122] στο ελληνικό σχολείο που διευθύνει ο Χ. Παμπούκης. Από τη σύγκριση του δείκτη του πληθυσμιακού (44,20%) και του σχολικού (31,70%) παροικιακού ποσοστού του Άργους[123] διαπιστώνεται ότι, παρά την απόστασή τους, δεν παύει η παρουσία των προσφύγων στο σχολείο να είναι, τηρουμένων των αναλογιών, ευπρόσωπη.

---

120. Δ. Κ. Μαυροσκούφης, *Εκπαίδευση και εκπαιδευτική πολιτική*... ό.π., σ. 314-315.

121. Χ. Μπαμπούνης, *Η Μήλος από την αρχαιότητα*, εκδ. "Ε.Φ.Α.", 1993, σ. 48-49.

122. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 21, Σχολικά, 6.11.18129.

123. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 39, Σχολικά, 16.7.1830, συν.· ΔΑΣΚ, τ. Β', σ. 1153-1155. Αρχαίο Ιωάννου Καποδίστρια, τ. Η', Κέρκυρα 1987, σ. 121.

6
ΤΟ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟ ΕΡΓΟ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΣΧΟΛΕΙΩΝ

Οι δυσχέρειες στη διεξαγωγή και την αποτίμησή του

Οι αιτίες της απουσίας των μαθητών των ελληνικών σχολείων είναι δυνατό να αναζητηθούν σε όσα παρακωλύουν την τακτική φοίτηση μαθητών και των αλληλοδιδακτικών σχολείων. Άλλωστε, αρκετές φορές συνέβαινε από τις ίδιες οικογένειες να προέρχονται μαθητές της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης.

Οι δυσκολίες που παρουσιάζονται είναι ποικίλες. Ο Ιακ. Ρίζος-Νερουλός επισημαίνει το γεγονός ότι δε λήφθηκε μέριμνα ώστε να προσκληθούν "πολλοί των λογίων ομογενών διατρίβοντες εκτός του Ελληνικού κράτους", και ότι οι σχολάρχες δεν είχαν την αναγκαία ενθάρρυνση[124]. Αυτά λέγονται μετά τη δολοφονία του Καποδίστρια, στη Δ΄ κατ' Επανάληψη Εθνική των Ελλήνων Συνέλευση και δείχνουν ότι έως και τότε η διευθέτηση ζητημάτων της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης δεν είχε προχωρήσει όσο θάπρεπε. Το ίδιο δέχεται έμμεσα και ο Ν. Χρυσόγελος στην αναφορά του προς την Ε΄ Εθνοσυνέλευση γράφοντας ότι ο Καποδίστριας προνόησε "χορηγών μεν τα δυνατά βοηθήματα εις συντήρησιν των συσταθέντων, προπαρασκευάζων δε τα αναγκαία συντελεστικά μέσα εις την βελτίωσιν και τούτου του κλάδου της Δ. Εκπαιδεύσεως"[125].

Από την πλευρά των διδασκάλων η αποτελεσματικότητα του έργου τους εξαρτάται από τη γλωσσική τους κατάρτιση, τα βιβλία που έχουν στη διάθεσή τους, την ικανότητα να αξιολογούν τους μαθητές τους και να τους κατανέμουν σε τάξεις ανάλογα με τις γνώσεις και την επιμέλειά τους[126]. Βαρύνουσα σημασία είχε και η απώλεια του χρόνου που προέκυπτε από την ανάγκη να αντιγράψουν οι μαθητές αποσπάσματα από τα βιβλία, όταν τα αντίτυπα δεν επαρκούσαν. Αυτό συνέβαινε, για παράδειγμα, στο Μαραθονήσι και στο Νησί (Μεσήνη)[127] επιβαρύνοντας προφανώς τη διεξαγωγή των μαθημάτων και δυσχεραίνοντας τη διδακτική τους.

Άλλοτε, πάλι, με χαρακτηριστική περίπτωση τη λειτουργία του σχολείου Σπετσών[128], συμβαίνει να απασχολούνται ορισμένοι που είχαν ολοκληρώσει τον κύκλο της αλληλοδιδακτικής ως πρωτόσχολοι, πράγμα που σημαίνει ότι δαπανούσαν πολύτιμο χρόνο, τη στιγ-

---

124. ΕΕ, φ. 36 (20.8.1832), σ. 192.

125. Ν. Χρυσόγελος, Αναφορά του επί των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίου Εκπαιδεύσεως Γραμματέως της Κυβερνήσεως προς την Σεβαστήν Πέμπτην Εθνικήν των Ελλήνων Συνέλευσιν, [Εν Άργει την 19 Δεκεμβρίου 1831], σ. 8.

126. Πβ. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 27, Σχολικά, 29.5.1830, συν. (21.5.1830). Ο διδάσκαλος της Παροικίας Πάρου Σουρίας εκθέτει τα μέτρα που έλαβε για την αναβάθμιση της λειτουργίας του σχολείου και αναφέρει τη διδασκαλία του κατάλληλου κατά τάξη συγγραφέα.

127. Ελ. Μπελιά, *Η εκπαίδευσις εις την Λακωνίαν*... ό.π., σ. 105-106.

128. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 39, Σχολικά, 13.5.1831.

μή που κανονικά θα έπρεπε να διδάσκονται τα μαθήματα του δευτέρου κύκλου σπουδών. Ακόμη, η επιτυχής έκβαση των εκπαιδευτικών προσπαθειών εξαρτάται από τον καθορισμό του σκοπού και των στόχων της διδασκαλίας. Ασφαλώς η χρηστοήθεια την οποία εμπνέει στα παιδιά του Μαραθονησίου ο Γαβριήλ Ιβηρίτης είναι ζητούμενο[129], όμως δεν είναι το μοναδικό, δεδομένου ότι ο γνωστικός και αξιακός ορίζοντας της παιδείας είναι ευρύτερος.

Από τις αρχές ήδη του 19ου αιώνα οι εξετάσεις –σχεδόν πάντοτε προφορικές– των μαθητών των ελληνικών σχολείων ήταν μια γενικευμένη διαδικασία[130]. Η μη έκδοση ειδικού διατάγματος που να ρυθμίζει τα θέματα των εξετάσεων στα ελληνικά σχολεία υποχρεώνει στη διατύπωση υποθέσεων, με πλαίσιο αναφοράς τα ενδεικτικά κατά κανόνα στοιχεία των πηγών. Φαίνεται ότι ο χρόνος των δημόσιων εξετάσεων ήταν μάλλον παράλληλος με τη διενέργειά τους στα αλληλοδιδακτικά, για λόγους παιδαγωγικούς, πρακτικούς και θεσμικούς, αφού κατ' αυτόν τον τρόπο θα εντάσσονταν στο σκεπτικό της ομοιομορφίας της εγκύκλιας εκπαίδευσης. Είναι ενδεχόμενο να διεξάγονται, εκτός από τις τριμηνιαίες[131], εξετάσεις και με τη λήξη των μαθημάτων, κάτι που συνάδει και με την πρακτική αρκετών ομοιόβαθμων εκπαιδευτηρίων σε προγενέστερες εποχές[132].

Δυστυχώς τα στοιχεία που υπάρχουν για τις εξετάσεις των ελληνικών σχολείων δε βοηθούν στο να αξιολογηθεί το εκπαιδευτικό έργο. Ωστόσο, η γνώμη των δύο αρμόδιων υπουργών παρέχει την αίσθηση ότι αφ' ενός μεν, δεν ήταν ενθουσιασμένοι από το παραγόμενο εκπαιδευτικό έργο, αφ' ετέρου δε, ότι αντιλαμβάνονταν την ανάγκη σοβαρών αναδιαρθρωτικών κινήσεων στο χώρο της ελληνοπαιδείας.

---

129. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 27, Σχολικά, 24.5.1830· ΔΑΣΚ, τ. Β', σ. 991.

130. Χ. Χατζόπουλος, *Ελληνικά σχολεία στην περίοδο της Οθωμανικής κυριαρχίας (1453-1821)*, εκδ. "Βάνιας", Θεσσαλονίκη 1991, σ. 357.

131. Πβ. Αν. Κορδατζή-Πρασσά, *Η εκπαίδευση στις Κυκλάδες*... ό.π., σ. 187-188.

132. Ιω. Α. Παπαδριανός, Οι Έλληνες πάροικοι του Σεμλίνου (18ος-19ος αι), Ι. Μ. Χ. Α., Θεσσαλονίκη 1988, σ. 139, 143. Κ. Χατζόπουλος, Ελληνικά Σχολεία... ό.π., σ. 357.

ΜΕΡΟΣ Ε'

ΜΕΤΑΔΕΥΤΕΡΟΒΑΘΜΙΑ ΚΑΙ ΑΔΙΑΒΑΘΜΗΤΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

1
ΤΟ ΠΡΟΤΥΠΟ ΣΧΟΛΕΙΟ

Συνιστώσες της λειτουργίας του

Η ομοιόμορφη ανάπτυξη και παγίωση του αλληλοδιδακτικού δικτύου ήταν συνάρτηση ασφαλώς της εκπαίδευσης και επιμόρφωσης των αλληλοδιδασκάλων. Αυτό το έργο, το έργο του Παιδαγωγικού Διδασκαλείου, ανατέθηκε στο Πρότυπο Σχολείο της Αίγινας.

Ο τρόπος εισαγωγής των σπουδαστών στο Πρότυπο Σχολείο, σύμφωνα με την υπ. αριθμ. 11637/25.4.1828 Κυβερνητική εγκύκλιο[1], προέβλεπε τρεις φάσεις: α) Οι αλληλοδιδάσκαλοι θα έστελναν κατάλογο προτεινόμενων μαθητών. Η γενική αρχή της αρχικής αυτής επιλογής κινείται στην ορθή κατεύθυνση, αφού δεν προβλέπει μονομερώς καλή απόδοση στα μαθήματα και ευπρεπή διαγωγή[2] αλλά έμφυτη κλίση και ικανότητα στο "επάγγελμα του διδασκάλου". β) Η Πολιτεία θα προσδιόριζε ακολούθως τον αριθμό των σπουδαστών. γ) Ειδική επιτροπή θα προχωρούσε σε εξέταση των υποψηφίων "προτού να γενούν παραδεκτοί".

Τον Ιούνιο του 1829 λειτουργεί ήδη στις εγκαταστάσεις του Ορφανοτροφείου το Πρότυπο Σχολείο, με πρώτους μαθητές τους ικανότερους μαθητές του Ορφανοτροφείου[3] και διδασκάλους τους Ιωάννη Βενθύλο και Νεόφυτο Νικητόπλο[4]. Η εγκύκλιος της 10ης

---

1. ΓΕΕ, φ. 32 (29.4.1829), σ. 123-124. Ελ. Μπελιά, *Η εκπαίδευσις εις την Λακωνίαν και Μεσσηνίαν κατά την καποδιστριακήν περίοδον (1828-1832)*, εν Αθήναις 1970, σ. 20, 136. Ελ. Κούκκου, *Ο Καποδίστριας και η Παιδεία (1827-1832). Β΄. Τα εκπαιδευτικά ιδρύματα της Αιγίνης*, Αθήναι 1972, σ. 19, 103.

2. Ιδιαίτερη έμφαση, εξάλλου, είχε δοθεί και στις γλωσσικές, γραμματικές και γραμματολογικές γνώσεις του αλληλοδιδασκάλου, "ίνα και η ανάγνωσις γίνεται καθώς πρέπει και η γραφή ορθώς" (Γ. Πυργιωτάκης, *Προβλήματα στην ιστορία της εκπαιδεύσεως των δασκάλων στα πρώτα πενήντα χρόνια μετά την απελευθέρωση (1828-1878)*, εκδ. "Χριστινάκης", Αθήνα 1981, σ. 47).

3. Διάταγμα "περί Διοικήσεως του Ορφανοτροφείου", (ΓΕΕ, φ. 40 (25.5.1829), άρθρο Ζ΄: "Όσοι εκ των μαθητών του Ορφανοτροφείου είναι εις κατάστασιν να λάβωσιν ανωτέραν παιδείαν σχηματίζουν ιδιαιτέραν τάξιν, εις την οποίαν προστίθενται οι μαθηταί της αλληλοδιδακτικής, οίτινες στέλλονται διά το πρωτότυπον σχολείον, καθώς και όσοι εκ των έξωθεν ερχομένων επιθυμούν να διορισθώσι διδάσκαλοι εις τα αλληλοδιδακτικά σχολεία". Βλ. και Λ. Βελέλης, *Ο Καποδίστριας ως θεμελιωτής της δημοτικής εκπαιδεύσεως*, εκδ. "Ι. Ν. Σιδέρης", Αθήναι 1908, σ. 96-97. Δ. Μωραΐτης, *Ιστορία της Παιδαγωγικής*, Αθήνα 1936, σ. 284. Ελ. Κούκκου, *Τα εκπαιδευτικά ιδρύματα της Αιγίνης*... ό.π., σ. 103-104· της ίδιας, "Η παιδεία από το 1821 ως το 1827", *ΙΕΕ*, τ. ΙΒ΄, Αθήναι 1975, σ. 589. Θ. Δ. Χατζηστεφανίδης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης 1821-1986*, εκδ. "Παπαδήμας", Αθήνα 1986, σ. 46. D. Dakin, *Ο Αγώνας των Ελλήνων για την Ανεξαρτησία 1821-1833*, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1989, σ. 305. Γ. Χρ. Ρηγόπουλος, *Το μάθημα των θρησκευτικών στη Α/θμιο Εκπαίδευση (Διαπιστώσεις-Πρότασις)*, Αθήνα 1990, σ. 15.

4. Στο Πρότυπο δίδαξαν, επίσης, ο Ιωσήφ Διστομίτης και ο Γ. Μανακίδης μετά την παραίτηση του Νικητόπουλου (Ελ. Κούκκου, *Τα εκπαιδευτικά ιδρύματα της Αίγινας*... ό.π., σ. 104, 109-111). Ο Δ. Μανακίδης, του οποίου την αντικατάσταση ζητούσε επίμονα ο Μουστοξύδης είχε προτιμηθεί έναντι του Κύπριου και γαλλοσπουδασμένου Λουκά Θεοχαρίδη ύστερα από την πρόταση αντεξέτασή τους και την άρνηση του δευτέρου να αναλάβει διδακτικό έργο στο Πρότυπο. Ο Μανακίδης μέχρι τον Ιανουάριο του 1831 απολάμβανε της εμπιστοσύνης του Καποδίστρια. (ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 28, Σχολικά, 3.6.1830· φ. 30Β,

Οκτωβρίου 1829 του Ν. Χρυσόγελου προς τους διδασκάλους[5], η οποία αφορά την αποστολή και τα καθήκοντά τους, επιβεβαιώνει ότι δεν είχε ακόμη οριστικοποιηθεί ο διοργανισμός του Σχολείου, είχαν όμως ζητηθεί σχέδια "παρά διαφόρων πεπαιδευμένων" ενόψει των αναγκαίων αποφάσεων. Παράλληλα, ο Χρυσόγελος υπογραμμίζει τον αναβαθμισμένο χαρακτήρα του καταστήματος ("εις υψηλότερα μαθήματα"). Ο Γρ. Κωνσταντάς, πέντε σχεδόν μήνες πριν, είχε μεγαλεπίβολα προτείνει τη διδασκαλία Αισώπου, Λουκιανού, Ισοκράτη, Ξενοφώντα, Ομήρου, Ηροδότου, Αριστοφάνη, Δημοσθένη, Θουκυδίδη, Πλουτάρχου, Σοφοκλή, Θεοκρίτου, Αισχύλου, Ευριπίδη, Αριστοτέλη, Ιούλιου Καίσαρα, Οβιδίου, Βιργιλίου, κ.α.[6].

Η ασάφεια που υπάρχει ως προς τους σκοπούς λειτουργίας του Προτύπου και του Κεντρικού Σχολείου υποχωρεί με τη νομοθετική ρύθμιση του Νοεμβρίου του 1829[7] και την ανάθεση σύνταξης του Οργανισμού του Κεντρικού Σχολείου στο Γεννάδιο και Βενθύλο, όταν ορίζεται ότι το Κεντρικό προπαρασκευάζει τους διδασκάλους των "τυπικών σχολείων"[8]. Η θεσμική άρση της ασάφειας δεν σήμαινε, όμως, και την αυτόματη άρση της από τη συνείδηση της κοινής γνώμης αλλά και των ίδιων των εκπαιδευτικών, αφού υπάρχουν –λίγα βέβαια– έγγραφα στα οποία παρουσιάζεται μια σύγχιση. Για παράδειγμα, ο αλληλοδιδακτικός Δημήτριος Σκορδίλης επιθυμώντας να τελειοποιηθεί στα μαθήματα της ειδικότητάς του αναφέρει ότι θέλει να ακολουθήσει το Κεντρικό Σχολείο[9]. Η Γραμματεία, όμως, στο διαβιβαστικό της προς το Διευθυντή των εκπαιδευτικών καταστημάτων της Αίγινας Α. Μουστοξύδη, αποκαθιστά τα πράγματα, γράφοντάς του «να παραδεχθή εις το Πρότυπον... τον Δ. Σκορδίλην Πάριον»[10].

Η μόρφωση των διδασκάλων της στοιχειώδους εκπαίδευσης στην Ευρώπη επιδιώκεται να εισέλθει σε νέα φάση με τήν ίδρυση (1801) του Ινστιτούτου Αγωγής του Burgdorf όπου ενσωματώνεται Διδασκαλείο από τον Πεσταλότσι[11], ο οποίος είχε με τη θεωρία και πράξη του επηρεάσει τον Καποδίστρια. Πριν από τη λειτουργία του Κεντρικού αλληλοδιδακτικού Σχολείου στο Άργος κατά τη διάρκεια του Αγώνα[12] και την αποφοίτηση ορι-

---

Σχολικά, 18.8.1830· φ. 36, Σχολικά, 1.2.1831 (ΔΑΣΚ, τ. Γ΄, σ. 1725).

5. ΓΕΕ, φ. 74 (30.10.1829), σ. 299.

6. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 19, Σχολικά, 28.5.1829, συν. (ΔΑΣΚ, τ. Α΄, σ. 216-218) Βλ. και Ελ. Κούκκου, *Τα εκπαιδευτικά ιδρύματα της Αιγίνης*... ό.π., σ. 104-105.

7.Ελ. Κούκκου, *Τα εκπαιδευτικά ιδρύματα της Αιγίνης*... ό.π., σ. 107. Για τη σύγχιση του λειτουργικού προσανατολισμού αυτών των δυο σχολείων βλ. και τις εκτιμήσεις του Δ. Κ. Μαυροσκούφη στο *Εκπαίδευση και εκπαιδευτική πολιτική στην Ελλάδα 1821-1832*, εκδ. "Ενυάλειο Κληροδότημα", Θεσσαλονίκη 1996, σ. 141-143, 503-504.

8. ΓΕΕ, φ. 83 (7.12.1829), σ. 331· ΔΑΣΚ, τ. Α΄, σ. 403.

9. Αρχείο ΕΒΕ, εγγρ. Α 1910 στο Αικ. Κορδούλη, "Το Αρχείο του Ορφανοτροφείου Αιγίνης της ΕΒΕ", *Πρακτικά Β' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών*, τ. Γ', Αθήνα 1981-1982, σ. 410.

10. Πρωτόκολλον εξερχομένων Γραμματείας Ε. και Δ.Ε., αρ. 2246/13.5.1831.

11. Γ. Ν. Παλαιολόγος, *Ι. Ε. Πεσταλότσης*, Αθήνα 1953, σ. 135-136.

12. ΔΑΣΚ, τ. Α΄, σ. 71. Γ. Ν. Λεοντσίνης, *Ζητήματα Νεότερης Ελληνικής Ιστορίας και Εκπαίδευσης*, Αθήνα 1995, σ. 248.

σμένων –οπωσδήποτε ολιγάριθμων– από τη σχολή της Άνδρου[13] λειτούργησε το 1820 στη Λευκάδα με διευθυντές τον Ι. Λουζινιάν και Αθαν. Πολίτη ειδική σχολή προετοιμασίας αλληλοδιδασκάλων προκειμένου να καλυφθούν οι τοπικές ανάγκες[14]. Οι διαφορές με το Πρότυπο της Αίγινας εντοπίζονται κυρίως στα ακόλουθα σημεία:

1. Η σχολή της Λευκάδας απευθύνεται κατ' αρχήν σε νέους που επιθυμούσαν να ακολουθήσουν το επάγγελμα του διδασκάλου[15], ενώ στην Αίγινα υπάρχει ταχύρρυθμη τρίμηνη επανεκπαίδευση διδασκάλων που ήδη υπηρετούσαν στα κατά τόπους σχολεία.
2. Στα Επτάνησα οι έπαρχοι επιλέγουν τους δύο ικανότερους διδασκάλους, ενώ στην Ελληνική Πολιτεία η πρώτη επιλογή γίνεται από τους διδασκάλους των μαθητών και η δεύτερη από επιτροπή ειδικής σύνθεσης. Ωστόσο, μετά από λίγο οι υποψήφιοι αλληλοδιδάσκαλοι συνιστώνται από την τοπική κοινωνία[16].

Κοινό σημείο και των δύο εκπαιδευτικών πολιτικών ήταν η διάθεση να ιδρυθούν και άλλα ομόλογα σχολεία· στην Ιόνιο Πολιτεία σε κάθε νησί με φυτώριο τους πρώτους αποφοίτους της Σχολής, ενώ στο Ελληνικό κράτος στις μεγάλες πόλεις[17]. Τελικά, στην Ελληνική Πολιτεία αυτό το σκοπούμενο δεν υλοποιήθηκε.

Με το Πρότυπο της Αίγινας θα επιχειρηθεί ο σταδιακός περιορισμός της πολυτυπίας της εκπαίδευσης των διδασκάλων και του τρόπου προσφοράς των γνώσεων με οδηγό τη Σαραζίνειο μέθοδο. Αποτελεί, δηλαδή, το Διδασκαλείο εξ' ορισμού σημαντικό παράγοντα "κοινωνικού ελέγχου" της εκπαίδευσης[18]. Υπό την έννοια αυτή, η λειτουργία σχολής στη Σύρο από τον Π. Ζωντανό για τη δωρεάν διδασκαλία της αλληλοδιδακτικής[19] δε θα μπορούσε να έχει μακρό βίο[20] δεδομένου ότι η μέθοδος Κλεόβουλου την οποία διδάσκει ο Ζωντανός θα τεθεί επίσημα στο περιθώριο από τον Ιούλιο του 1830. Το κυριότερο όμως είναι ότι η Σχολή Ζωντανού από το δεύτερο εξάμηνο του 1829 λειτουργεί ταυτόχρονα με το Πρότυπο Σχολείο, πράγμα που δεν ευνόησε τη θετική εξέλιξή της και κλείνει.

Το Πρότυπο Σχολείο της Αίγινας θα εξακολουθήσει να λειτουργεί πιθανόν μέχρι το

---

13. ΓΑΚ, ΑΓ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 11, Σχολικά, 18.9.1825 στο ΔΑΣΚ, τ. Α΄, σ. 96.

14. Leontsinis, *The island of Kythera a social history (1700-1863)*, S. Saripolos Library, Athens 1987, σ. 312-313.

15. Γ. Ν. Λεοντσίνης, *Ζητήματα επτανησιακής κοινωνικής ιστορίας*, εκδ. "αφοί Τολίδη", Αθήνα 1991, σ. 486-488.

16. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, Σχολικά, 4.6.1831. Ελ. Κούκκου, *Τα εκπαιδευτικά καταστήματα της Αιγίνης...* ό.π., σ. 118.

17. Ελ. Κούκκου, *Τα εκπαιδευτικά καταστήματα της Αιγίνης...* ό.π., σ. 105, 111.

18. Για την ιδεολογική και πολιτική σημασία στην αναπαραγωγή των εκπαιδευτικών συστημάτων γενικά βλ. Εύη Ζαμπέτα, *Η εκπαιδευτική πολιτική στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση 1974-1989*, εκδ. "Θεμέλιο", σ. 181-182· πβ. ειδικότερα: Π. Παπακωνσταντίνου - Απ. Ανδρέου, *Τα Διδασκαλεία και η ανάπτυξη της παιδαγωγικής σκέψης*, εκδ. "Οδυσσέας", Αθήνα 1992, σ. 143.

19. Βλ. την πρόσκληση του Π. Ζωντανού στη ΓΕΕ, φ. 9 (30.1.1829), σ. 31-32.

20. Η Αν. Κορδατζή - Πρασσά γράφει ότι "λειτούργησε για περισσότερο από ένα χρόνο" (*Η εκπαίδευση στις Κυκλάδες κατά την καποδιστριακή περίοδο*, [ανέκδοτη διδακτορική διατριβή], Αθήνα 1996, σ. 96. Ελ. Κούκκου, *Τα εκπαιδευτικά ιδρύματα της Αιγίνης...* ό.π., σ. 162.

1833 με ένα μεσοδιάστημα παύσης (Ιανουάριος-Ιούνιος 1832). Τη θέση του θα καταλάβει το Διδασκαλείο αρρένων που συστάθηκε στο Ναύπλιο το 1834, ενώ το 1837 το Διδασκαλείο της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας αρχίζει να λειτουργεί και να παράγει γυναικείο διδακτικό προσωπικό[21]. Πρώτος διευθυντής του "Διδασκαλοδιδακτηρίου" αρρένων (Schullehrerseminarium)[22] ορίστηκε ο Korck[23], ο οποίος δεν είχε αποσπάσει την άδεια του Καποδίστρια[24], όταν του είχε προτείνει παλαιότερα (1828) να ιδρύσει αλληλοδιδακτικό Διδασκαλείο. Το πέρασμα του Korck από το Διδασκαλείο ήταν σύντομο, αφού, όντας θιασώτης της συνδιδακτικής, υποχρεώθηκε το 1836 να αποχωρήσει. Τον Korck διαδέχθηκε ο Ι. Κοκκώνης (1835-1852). Η συνδιδακτική μέθοδος αρχίζει να εμφανίζεται στη δημόσια πρωτοβάθμια εκπαίδευση με την πειραματική της εφαρμογή (ως το 1841) στο ανώτερο τμήμα του δημοτικού σχολείου[25]. Το 1880 θα πάρει τη θέση της αλληλοδιδακτικής, η οποία αποσύρεται οριστικά.

Τα προσφερόμενα μαθήματα στο Πρότυπο σχολείο της Αίγινας είναι δυνατό να καταταχθούν σε εννέα γνωστικούς τομείς: α) Ανάγνωση και Γραφή· β) Αρχαία Ελληνικά, Συντακτικό, Γραμματική· γ) Μαθηματικά (στοιχειώδη)· δ) Θρησκευτικά· ε) Ιστορία· στ) Γεωγραφία· ζ) Γαλλικά· η) Σχέδιο, Ιχνογραφία· θ) Μουσική[26]. Όσον αφορά τα Θρησκευτικά χρειάζεται να τονισθεί ότι προβλέπεται Κατήχηση και ανάγνωση των Αγίων Γραφών, κάτι που δε συμβαίνει στο Κεντρικό Σχολείο[27]. Μέσα στο 1830 είναι σαφής η ενδυνάμωση των τάξεων του Προτύπου αφ' ενός τους σπουδαστές, της τριετούς, κατά τον κανονισμό, φοίτησης και αφ' ετέρου από τους μετεκπαιδευομένους επί τρίμηνο διδασκάλους. Οι 160 αυτόχθονες και ετερόχθονες μαθητές που καταγράφονται τον Απρίλιο του 1830[28] αποτελούν το 14,78% του σχολικού σώματος της Αίγινας.

Στις 3 Οκτωβρίου του 1830 ο Α. Μουστοξύδης υπογράφει πρόσκληση για την εκδήλωση εν-

---

21. Δαυΐδ Αντωνίου, *Τα προγράμματα της Μέσης Εκπαίδευσης* (1833-1929), ΙΑΕΝ, αρ. 17, τ. Α΄ (1987), σ. 23-25, 34· τ. Γ΄ (1979), σ. 225. Λαμπρ. Θ. Σκούρα, *Εκπαιδευτική πολιτική στην κατάρτιση των δασκάλων κατά τον 20ο αιώνα (φιλοσοφία-θεσμοί)*, [ανέκδοτη διδακτορική διατριβή], Αθήνα 1997, σ. 139-140. Ο Ν. Γ. Μελανίτης εσφαλμένα γράφει ότι το πρώτο Διδασκαλείο ιδρύθηκε το 1878 (*Εισαγωγή εις την Παιδαγωγικήν*, εν Αθήναις 1976, σ. 393).

22. Χρ. Λέφας, *Ιστορία της Εκπαιδεύσεως*, Ο.Ε.Δ.Β., εν Αθήναις 1942, σ. 215.

23. Γ. Πυργιωτάκης, *Προβλήματα στην Ιστορία της εκπαιδεύσεως των δασκάλων*... ό.π., σ. 97. Άννα Κοντονή, *Το Νεοελληνικό σχολείο και ο πολιτικός ρόλος των παιδαγωγικών συστημάτων*, εκδ. "Κριτική", Αθήνα 1997, σ. 69.

24. ΓΑΚ Κερκύρας, Καποδιστριακό Αρχείο Β΄, σ. 540, εγγρ. αρ. 2 (Σύρος, 26.11.1828) στο Αν. Κορδατζή - Πρασσά, *Η εκπαίδευση στις Κυκλάδες*... ό.π., σ. 66.

25. Λ. Παπαδάκη, *Η αλληλοδιδακτική μέθοδος διδασκαλίας στην Ελλάδα του 19ου αιώνα*, Ίδρυμα για το παιδί, εκδ. "Δωδώνη", Αθήνα - Γιάννινα 1992, σ. 127.

26. Π. Παπακωνσταντίνου - Απ. Ανδρέου, *Τα Διδασκαλεία*... ό.π., σ. 62, 159, όπου και βιβλιογραφία· πβ. Γ. Πυργιωτάκης, *Προβλήματα στην Ιστορία της εκπαιδεύσεως των δασκάλων*... ό.π., σ. 50-51. Σήφης Μπουζάκης - Χρ. Τζήκας, *Η κατάρτιση των δασκάλων - διδασκαλισσών και των νηπιαγωγών στην Ελλάδα*, τ. Α', Η περίοδος των διασκαλείων 1834-1933, εκδ. "Gutenberg", Αθήνα 1986, σ. 19.

27. Γ. Ρηγόπουλος, *Το μάθημα των θρησκευτικών* ... ό.π., σ. 33.

28. Ελ. Κούκκου, *Τα εκπαιδευτικά ιδρύματα της Αιγίνης*... ό.π., σ. 109, 113.

διαφέροντος των αλληλοδιδασκάλων που θα ήθελαν να μετεκπαιδευθούν. Το κείμενο αυτό έχει ορισμένες, όπως ήταν εύλογο, διαφορές από την κυβερνητική εγκύκλιο 11637/25.4.1828. Συγκεκριμένα: 1. Η καποδιστριακή εγκύκλιος αφορούσε αποφοίτους αλληλοδιδακτικών σχολείων, ενώ το έγγραφο Μουστοξύδη αλληλοδιδασκάλους. 2. Ανακοινώνεται ότι πρέπει να διαθέτουν ένα *minimum* τουλάχιστον γνώσεων στην Ελληνική Γλώσσα, την Αριθμητική, Θρησκευτικά και Ελληνική Ιστορία, ενώ το κυβερνητικό προγενέστερο κείμενο μιλούσε γενικά για την ικανότητα των αποφοίτων. 3. Καθορίζεται ως κατώτερο όριο ηλικίας το 19ο έτος. 4. Απαιτείται "μαρτυρικό" της καλής τους διαγωγής εκδιδόμενο από τη δημογεροντία ή το Διοικητή του τόπου της γέννησης ή της διαμονής τους. Προηγουμένως, απ' ό,τι φαίνεται, αρκούσε η γνώμη του διδασκάλου για τους μαθητές. Διατηρείται βέβαια η διαδικασία της εξεταστικής δοκιμασίας τους για να επιλεχθούν τελικά οι ικανοί "να ωφεληθώσι και να ωφελήσωσιν" και "η Κυβέρνησις βοηθεί, χορηγούσα εις αυτούς τα δια την τριμηνιαίαν των σπουδήν αναγκαία έξοδα"[29].

Διαβαθμισμένες, εξάλλου, είναι οι κινήσεις του Καποδίστρια και του αρμόδιου Υπουργείου σχετικά με την υποδοχή και προώθηση των προσώπων που θέλουν να εγγραφούν στο Πρότυπο Σχολείο. Οι αιτήσεις είτε απευθύνονται απευθείας στον Κυβερνήτη είτε στο Χρυσόγελο αξιολογούνται μία προς μία και ύστερα αποφασίζεται το τι θα γίνει. Στο σημείο αυτό χρειάζεται να υπογραμμιστεί ότι τα πεπερασμένα όρια της εξουσίας της Γραμματείας δηλώνονται και υφολογικά. Ο Κυβερνήτης στην περίπτωση που εγκρίνει την εισδοχή του υποψηφίου στο Πρότυπο απευθύνεται στο Μουστοξύδη –σύμφωνα και με καταγραφές των Πρωτοκόλλων– διατακτικά ("να παραδεχθή"[30]), ενώ ο Γραμματέας των Εκκλησιαστικών και της Δημόσιας Εκπαίδευσης μάλλον προτρεπτικά ("συνιστάται", "πέμπεται"[31]). Η Γραμματεία εμπλέκεται, επίσης, και στα οικονομικά προβλήματα φτωχών υποψηφίων μαθητών αλλά και αποφοίτων του Προτύπου. Ο Κ. Χαμβαίσος προμηθεύεται από τη Γραμματεία τα μηνιαία έξοδά του προκειμένου να μεταβεί στην Αίγινα όπου θα αξιολογηθεί η επιμέλειά του[32], ενώ ο Ι. Προίχος που κρίθηκε άξιος διπλώματος β΄ βαθμού λαμβάνει από το Μουστοξύδη προκαταβολή μισθού και μεταβαίνει στο Ναύπλιο ελπίζοντας να διορισθεί. Η Γραμματεία καλείται από το Μουστοξύδη να τα συμψηφίσει με τους μισθούς του Προίχου, όταν εκείνος διορισθεί.

Ειδική έρευνά μου στα Γ.Α.Κ. για την ανακάλυψη και άλλων στοιχείων που θα διευκόλυναν την έκθεση του εκπαιδευτικού έργου επανέφερε στο φως τα αποτελέσματα της πέμπτης εξεταστικής περιόδου[34], τα οποία εκτίθενται μαζί με τα αποτελέσματα των προγενέστερων περιόδων στον πίνακα που ακολουθεί:

---

29. ΓΕΕ, φ. 80 (4.10.1830), σ. 383· ΔΑΣΚ, τ. Β΄, σ. 1375.

30. Βλ. δειγματοληπτικά Πρωτόκολλον Γραμματείας Ε. και Δ.Ε. αρ. 2274 / 20.5.1831.

31. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 40, Σχολικά, 21.6.1831.

32. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 29, Σχολικά, 11.7.1830.

33. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 39, Σχολικά, 18.5.1831.

34. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 49, Σχολικά, 27.10.1831. Για τα αποτελέσματα των περιόδων πβ.. Ελ. Κούκκου, *Τα εκπαιδευτικά ιδρύματα της Αιγίνης*... ό.π., σ. 113, 114, 117, 118, 162· ειδικότερα για τις α΄ και δ΄ περιόδους βλ. και Δ. Κ. Μαυροσκούφης, *Εκπαίδευση και εκπαιδευτική πολιτική*... ό.π., σ. 144.

ΠΙΝΑΚΑΣ 60

ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ ΕΞΕΤΑΣΕΩΝ ΠΡΟΤΥΠΟΥ ΣΧΟΛΕΙΟΥ

ΠΕΡΙΟΔΟΣ	ΧΡΟΝΟΣ ΕΞΕΤΑΣΗΣ	ΕΞΕΤΑΣΘΗΚΑΝ	ΠΕΤΥΧΑΝ		ΑΠΕΤΥΧΑΝ		ΠΗΓΗ
			αρ.	%	αρ.	%	
α΄	Οκτώβριος 1830	17	6	35,29	11	64,71	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 30, Σχολικά, 1830 Η Αιγιναία, Α΄, σ. 39· ΔΑΣΚ, τ. Β΄, σ. 1294-1295
β΄	Ιανουάριος 1831	13	9	69,24	4	30,76	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 35, Σχολικά, 30..1. 1831 και συν. ΔΑΣΚ, τ. Γ΄, σ. 1651-1653
γ΄	Απρίλιος 1831	15	11	73,34	4	26,66	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 38, Σχολικά, 21.4.1831
δ΄	Ιούλιος 1831	13	9	69,24	4	30,76	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 41, Σχολικά, 21.7.1831, συν. ΔΑΣΚ, τ. Γ΄, σ. 2003-2004
ε΄	Οκτώβριος 1831	10	10	100%	—	—	ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 44, Σχολικά, 24 και 27.10.1831
ΣΥΝΟΛΟ		**68**	**45**	**66,18**	**23**	**33,82**	

Οι επιτυχόντες ανέρχονται σε σαρανταπέντε, δηλαδή συνιστούν το 66,18% εκείνων που εξετάσθηκαν τελικά. Η απόλυτη επιτυχία που εμφανίζεται στην ε΄ εξεταστική περίοδο εκφεύγει της λογικής του κοινού μέτρου και των προηγούμενων εξεταστικών δεδομένων στο Πρότυπο Σχολείο. Φαίνεται ότι εν μέρει μόνο έχει σχέση με το ότι έφυγαν πέντε μαθητές χωρίς να εξετασθούν. Περισσότερο, κατά τη γνώμη μου, πρέπει να επηρέασε την έκδοση των συγκεκριμένων αποτελεσμάτων μια μεγαλύτερη επιείκεια (ή και χαλαρότητα) εξαιτίας της έντονης φόρτισης από τη δολοφονία του Καποδίστρια.

Γενικότερα οι ισοπεδωτικές εκτιμήσεις των Μάουρερ[35] και Βαρθόλδη[36] δεν αποδίδουν ακριβώς την πραγματικότητα, χωρίς βέβαια αυτό να σημαίνει ότι οι ευάριθμοι συγκριτικά διπλωματούχοι του Προτύπου ήταν σε θέση ν' αποδειχθούν ο δραστικότερος παράγοντας επίλυσης του προβλήματος της επαρκούς στελέχωσης της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης.

---

35. Γκ. Λ. Μάουρερ, *Ο Ελληνικός λαός. Δημόσιο, ιδιωτικό και εκκλησιαστικό δίκαιο από την έναρξη του Αγώνα για την ανεξαρτησία ως την 31 Ιουλίου 1835*, μετ. Όλγας Ρομπάκη - επιμ. Τ. Βουρνά, εκδ. "αφοί Τολίδη", Αθήνα 1976, σ. 329.

36. Κ. Βαρθόλδυ [Μένδελσων], *Ιστορία της Ελλάδος από της εν έτει 1453 αλώσεως της Κωνσταντινουπόλεως υπό των Τούρκων μέχρι των καθ' ημάς χρόνων*, μετ. Αγγ. Βλάχου, Μέρος Β΄, Αθήναι 1876, σ. 92.

2
ΤΟ ΚΕΝΤΡΙΚΟ ΣΧΟΛΕΙΟ

Σύσταση - λειτουργία και στέγαση

Με σκοπό, όπως στην πράξη αποδείχθηκε, την κατάρτιση διδασκάλων της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης[1], τη μορφωτική ενίσχυση των αποφοίτων που θα στελέχωναν την ανώτερη κρατική υπαλληλία[2] και τη γυμνασιακή προετοιμασία —δίκην προπανεπιστημιακής βαθμίδας— όσων σκέπτονταν να συνεχίσουν τις σπουδές τους, υπογράφηκε την 1 Νοεμβρίου 1829 το υπ. αρ. 97 Κυβερνητικό ψήφισμα[3], με το οποίο συστάθηκε το Κεντρικό Σχολείο της Αίγινας, το καλύτερα οργανωμένο εκπαιδευτικό ίδρυμα της καποδιστριακής περιόδου[4]. Η σπουδή με την οποία περιβάλλει η Κυβέρνηση τη σύσταση και λειτουργία του Κεντρικού φαίνεται από τη δεδηλωμένη της επιθυμία να αρχίσουν το ταχύτερο τα μαθήματα[5]. Ο Γρ. Πετρώνδας έχει τη γνώμη ότι ο Καποδίστριας έβλεπε το Κεντρικό ως την πηγή, το φυτώριο ενός μεγάλου Ινστιτούτου της δημόσιας εκπαίδευσης (comme la pépinière du grand institut national d' instruction publique)[6]. Πρόκειται για έναν οραματισμό που για να υλοποιηθεί θάπρεπε να συντρέξουν πολλά και τα οποία τη στιγμή εκείνη δεν υπήρχαν. Σε αυτήν τη διάθεση του Κυβερνήτη και όχι στις γεωγραφικές συντεταγμένες[7] το σχολείο οφείλει αυτό, κατά τη γνώμη μου, την ονομασία του.

Στις 21 Δεκεμβρίου 1829 δημοσιεύεται στη ΓΕΕ η αναγγελία – πρόγραμμα της έναρξης των εργασιών του Κεντρικού Σχολείου, ανακοίνωση την οποία υπογράφει ο Ν. Χρυσόγελος ασκώντας τα καθήκοντά του ως υπουργική εκπαιδευτική αρχή[8]. Αναφέρεται σε αυ-

---

1. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 25, Σχολικά, 2.3.1830. Η προετοιμασία των αλληλοδιδασκάλων αποτέλεσε τελικά τομέα ευθύνης του Προτύπου Σχολείου.

2. Γ. Πυργιωτάκης, *Προβλήματα στην ιστορία της εκπαιδεύσεως των δασκάλων στα πρώτα πενήντα χρόνια μετά την απελευθέρωση, (1828-1878)*, εκδ. "Χριστινάκης", Αθήνα 1981, σ. 35. Δ. Κ. Μαυροσκούφης, *Εκπαίδευση και εκπαιδευτική πολιτική στην Ελλάδα 1821-1832*, εκδ. "Ενυάλειο Κληροδότημα", Θεσσαλονίκη 1996, σ. 145.

3. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 21, Σχολικά, 1.11.1829· "Πρωτόκολλον των Ψηφισμάτων", φ. 38Α, Γενικά, Απρίλιος 1831, σ. 4-5. Ελ. Κούκκου, *Ο Καποδίστριας και η Παιδεία (1827-1832). Β΄. Τα εκπαιδευτικά ιδρύματα της Αιγίνης*, Αθήναι 1972, σ. 120-121· στις σ. 121-122 βλ. την αναφορά στο υπ. αριθμ. 98 διάταγμα για τον Οργανισμό του Κεντρικού Σχολείου.

4. Ν. Εξαρχόπουλος, *Λόγος περί της εκπαιδευτικής και θρησκευτικής δράσεως του Καποδιστρίου*, εν Αθήναις 1917, σ. 21. Απ. Δασκαλάκης, "Η ελληνική παιδεία κατά τον Αγώνα της Ελευθερίας", *ΕΕΦΣΠΑ* 7 (1958), σ. 283. Γ. Ληξουριώτης, *Κοινωνικές και νομικές αντιλήψεις για το παιδί τον πρώτο αιώνα του νεοελληνικού κράτους*, Ίδρυμα Ερευνών για το Παιδί, εκδ. "Δωδώνη", Αθήνα-Γιάννινα 1986, σ. 53. Γ. Ρηγόπουλος, *Το μάθημα των θρησκευτικών στη Α/θμιο Εκπαίδευση (Διαπιστώσεις - Πρότασις)*, Αθήνα 1990, σ. 15.

5. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 21, Σχολικά, 23 και 29.11.1829.

6. Gr. Petrondas, *Capodistrias et Eynard· leur oeuvre éducative pour la régénération de la Gréce*, Genève 1930, σ. 40· πβ. Ελ. Κούκκου, *Τα εκπαιδευτικά ιδρύματα της Αιγίνης....* ό.π., σ. 11.

7.A. Papadopoulos-Vretos, *Mémoires biographiques-historiques sur le Président de la Grèce le Comte Jean Capodistrias*, v. 2, Paris 1837, p. 122. Gr. Petrondas, ό.π.

8. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 22, Σχολικά, 10.12.1829. ΓΕΕ, φ. 87 (21.12.1829), σ. 346.

τήν ότι το σχολείο θα λειτουργήσει με την αρχή του νέου χρόνου[9], γίνεται λόγος για τους διδασκάλους και τα μαθήματα, προσκαλούνται να έλθουν οι μαθητές στην Αίγινα "εντός του εγγίζοντος Ιανουαρίου" και εξαγγέλεται η δωρεάν εκπαίδευση. Είναι χαρακτηριστικό και απόδειξη των προβληματισμών του διδασκάλου Γ. Βενθύλου ότι με εύσχημο τρόπο υποδεικνύει την αναγκαιότητα μιας ανάλογης εκπαίδευσης των ελληνίδων υπό την αιγίδα του Κράτους: "Ελπίζομεν, ω νέοι, ότι και αι αδελφαί υμών δεν θέλουσιν εγκαταλειφθή εις την αμορφίαν της αμαθίας, επειδή προνοεί και δι' αυτάς ο Πρόεδρος ημών· λοιπόν παρηγορήσατέ τας, ότι θέλουν απολαύσει την πρέπουσαν εις το γυναικείον φύλον εκπαίδευσιν"[10].

Έδρα του Κεντρικού Σχολείου νομοθετικά θα είναι η Αίγινα μέχρι και το 1835. Τότε το Σχολείο μεταφέρθηκε στην Αθήνα και λειτούργησε υπό τον Γ. Γεννάδιο ως Γυμνάσιο[11]. Κατά την παραμονή του στην Αίγινα —υπολόγισε ο Γιάννης Κόκκωνας[12]— ουσιαστικά λειτούργησε τριάμισι χρόνια. Είναι γεγονός ότι ο θάνατος του Καποδίστρια[13], η κρατική και εκπαιδευτική αναστάτωση, οι αντιδράσεις των μαθητών, οι γενικότερες δυσκολίες και μεταβολές διέκοψαν ή και περιόρισαν και την παράδοση των μαθημάτων. Τον Ιανουάριο του 1832 με εντολή του Μουστοξύδη το Κεντρικό διακόπτει τη λειτουργία του. Αυτή η παύση θα κρατήσει μέχρι τον Ιούνιο του 1832[14]. Στο μεταξύ έντονη είναι η διαμαρτυρία των διδασκάλων και των μαθητών για τη δυσμενή εξέλιξη των πραγμάτων. Τον Απρίλιο του 1832 περισσότεροι από εξήντα μαθητές ασκούν δριμεία κριτική στην προηγούμενη πολιτική κατάσταση και στον Ανδρέα Μουστοξύδη[15]. Συγκεκριμένα, στηλιτεύουν τις πομπώδεις διακηρύξεις της προηγούμενης κατάστασης, την πολύμηνη διακοπή των μαθημάτων, την επιλογή ορισμένων διδασκάλων και τον αυταρχισμό του Μουστοξύδη. Με ένα ανάλογο κατακριτικό πνεύμα γράφεται και η καταγγελία των διδασκάλων του Κεντρικού και Προκαταρκτικού Σχολείου[16]. Ο νέος υπουργός Ρίζος - Νερουλός ανταπαντώντας επιρρίπτει ευθύνες στο Μουστοξύδη και συντάσσεται με το αίτημα των μαθητών για την επαναλειτουργία του Σχολείου[17]. Πραγματικά με την υπ. αριθμ. 47 διαταγή της Γραμμα-

---

9. Τα επίσημα εγκαίνια έγιναν την Τετάρτη 8 Ιανουρίου 1830 (ΓΕΕ, φ. 4 (11.1.1830), σ. 14).

10. ΓΕΕ, φ. 4 (11.1.1830), σ. 15.

11. Ελ. Κούκκου, *Τα εκπαιδευτικά ιδρύματα της Αιγίνης*... ό.π., σ. 163.

12. Γιάννης Κόκκωνας, ανακοίνωση με θέμα "Ημέρες, εβδομάδες και σχολικά έτη των μαθητών του Κεντρικού Σχολείου (1830-1834)" στο Γ΄ Διεθνές Συμπόσιο "Οι χρόνοι της Ιστορίας· για μια Ιστορία της παιδικής ηλικίας και της νεότητας", (Αθήνα 17-19 Απριλίου 1997, Πέμπτη 17.4.1997, πρωϊνή συνεδρία), ΙΑΕΝ, φιλοξενούμενο πρόγραμμα στο ΚΝΕ/ΕΙΕ

13. Ο Καποδίστριας είχε κατ' επανάληψη επισκεφθεί το Κεντρικό και είχε αξιολογήσει το εκπαιδευτικό έργο. Βλ. Ελ. Κούκκου, *Τα εκπαιδευτικά ιδρύματα της Αιγίνης*..., ό.π., σ. 127-128· πβ. Δ. Κ. Μαυροσκούφης, *Εκπαίδευση και εκπαιδευτική πολιτική*... ό.π., σ. 153.

14. Ελ. Κούκκου, *Τα εκπαιδευτικά ιδρύματα της Αιγίνης*... ό.π., σ. 162.

15. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 48, Σχολικά, 18.4.1832.

16. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 49, Σχολικά, Αίγινα 5.5.1832.

17. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 49, Σχολικά, 16.5.1832.

τείας τα μαθήματα ξαναρχίζουν[18]. Η στήριξη του Ρίζου-Νερουλού είναι εμφανής. Στη θέση του εφόρου προωθήθηκε τελικά ο αντικαποδιστριακός Θεόκλητος Φαρμακίδης[19].

Παρά τη στενότητα των οικονομικών του κράτους η αθρόα προσέλευση "ακροατών" στο Κεντρικό σχολείο υποχρεώνει το Μουστοξύδη να ζητήσει την ανέγερση νέου οικοδομήματος "απέναντι του παρόντος σχολείου", επειδή η πτέρυγα του Ορφανοτροφείου που είχε παραχωρηθεί κατ' αρχήν αποδεικνυόταν ανεπαρκής πλέον[20]. Το αίτημα εγκρίθηκε και η διαταγή που δίδεται "προς τους Κους Σ. Κλεάνθην και Χιοβέρτον" είναι σαφής: "... να επιχειρισθώσι την οικοδομήν... αντίκρυ του Κεντρικού Σχολείου, συνεννοούμενοι μετά του εφόρου"[21]. Η παραχώρηση οικοπέδου από την κοινότητα των Αιγινητών[22] διευκόλυνε την κατάσταση. Ωστόσο, οι Αιγινήτες διατύπωσαν ταυτόχρονα το αίτημα να αποσβεσθεί χρέος της κοινής εκκλησίας της Παναγίας ύψους 328 φοινίκων[23]. Μετά την αποδοχή της προσφοράς και την έγκριση της διαγραφής του χρέους η επί της Οικονομίας επιτροπή διευθύνει στη Γραμματεία των Ε. και της Δ. Ε. την εξοφλημένη ομολογία δια να επιστραφεί "όπου ανήκει", δεδομένου ότι το Υπουργείο ως εκκλησιαστική και εκπαιδευτική πολιτική αρχή είχε διπλό δικαίωμα να το πράξει[24]. Παράλληλα, έχει επιφορτισθεί ο "επί της Εθνικής Τραπέζης" Αλέξιος Λουκόπουλος να διαχειρισθεί το κτιριακό έργο[25]. Από εδώ και στο εξής η έγγραφη επικοινωνία του Λουκόπουλου με τον Κυβερνήτη και το Υπουργείο είναι τακτική.

Στα τέλη Αυγούστου του 1830 ο Λουκόπουλος γράφει στη Γραμματεία ότι θα της στείλει πλήρη λογαριασμό των εξόδων, μόλις τον καταστρώσει, για να ακολουθηθούν οι περαιτέρω νόμιμες διαδικασίες[26]. Στις 16 Ιανουαρίου 1831 ο Χρυσόγελος διευθύνει στην Επιτροπή της Οικονομίας τους λογαριασμούς[27]. Ο έλεγχός τους από το λογιστικό και ελεγκτικό συμβούλιο απέδειξε την αξιοπιστία των πληρωμών και την πληρότητα των παραστατικών[28]. Το Κεντρικό λειτούργησε στις νέες του εγκαταστάσεις περίπου από τις αρχές

---

18. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 50, Σχολικά, 9.6.1832.

19. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 50, Σχολικά, 22.6.1832· φ. 53Α, Σχολικά, 22.9.1832· φ. 54, Σχολικά, 2, 11 και 14.10.1832.

20. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 25, Σχολικά, 11.3.1830 (ΔΑΣΚ, τ. Β΄, σ. 843-844). Πρωτόκολλον εξερχομένων της Γραμματείας των Ε. και Δ.Ε. αριθμ. 735/13.3.1830. Ελ. Κούκκου, *Τα εκπαιδευτικά ιδρύματα της Αιγίνης*... ό.π., σ. 129.

21. Πρωτόκολλον εξερχομένων της Γραμματείας των Ε. και Δ.Ε. αριθμ. 517/17.3.1830.

22. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 27, Σχολικά, 14.5.1830.

23. Στις 28 Μαΐου 1830 ο Καποδίστριας με έγγραφό του συνυπογράφει και ο Ν. Χρυσόγελος καθιστά γνωστό ότι "σεβόμενοι... τα όσια αφίεμεν το προς το Εθνικόν Ταμείον χρέος της αυτής εκκλησίας" [ΓΕΕ, φ. (7.6.1830), σ. 175· ΔΑΣΚ, τ. Γ΄, σ. 2115].

24. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 27, Εκκλησιαστικά, 31.5.1830.

25. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 27, Σχολικά, 18.5.1830.

26. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 30Β, Σχολικά, 26.8.1830.

27. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 35, Σχολικά, 16.1.1831.

28. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 36, Σχολικά, 3.2.1831. Πρόκειται για το αποκριτικό έγγραφο της Επιτροπής προς τη Γραμματεία των Ε. και Δ. Ε.

Σεπτεμβρίου του 1830, ενώ στην πτέρυγα του Ορφανοτροφείου που του είχε αρχικά δοθεί εγκαθίσταται το Προκαταρκτικό[29]. Το νεόδμητο κτίριο του Κεντρικού ήταν απλής δωρικής αρχιτεκτονικής, ενώ το προγενέστερο του Ορφανοτροφείου υπακούοντας στην πρακτική ανάλογης χρήσης κτιρίων του ευρωπαϊκού χώρου είχε σαφείς επιρροές από τον πρώϊμο ρομαντικό κλασικισμό, χωρίς όμως να αθετεί και τα στοιχεία της τοπικής αρχιτεκτονικής[30].

Σπουδές και προγράμματα

Οργανωτικά σχήματα και γνωστικά αντικείμενα

Με το υπ. αριθμ. 98/1.11.1829 κυβερνητικό διάταγμα[31] γίνεται ο καθορισμός του Εφόρου του Κεντρικού (Α. Μουστοξύδης) και των δύο διδασκάλων του (Γεννάδιος, Βενθύλος), εκτίθεται το ωράριο διδασκαλίας των προσφερομένων μαθημάτων, επιτρέπεται στον Έφορο και στους διδασκάλους να προσδιορίσουν την ώρα διδασκαλίας της μουσικής και της σκιαγραφίας, ορίζεται η ανά τρίμηνο αλληλοδιαδοχή των διδασκάλων στην εσωτερική διοίκηση του σχολείου, επισημοποιείται η τριμηνιαία υποχρέωση αναφοράς προς την Κυβέρνηση, διευκρινίζονται οι υποχρεώσεις του υποδιδασκάλου και θεσμοθετούνται τα καθήκοντα του Εφόρου. Θα συμφωνήσω με το Δ. Κ. Μαυροσκούφη[32], ο οποίος αποδίδει ένα ανώνυμο και αχρονολόγητο χειρόγραφο εκπαιδευτικό σχέδιο στους Γεννάδιο και Βενθύλο[33], διατυπώνω όμως την υποψία ότι ενδέχεται να είναι προγενέστερο του Δεκεμβρίου του 1829 για τους ακόλουθους λόγους:

1. Είναι συντομότερο κείμενο σε σχέση με τα αναφερόμενα στο ψήφισμα 98.
2. Η υποβολή του σχεδίου αυτού με επανάληψη αρκετών διατάξεων που είχαν γίνει ήδη αποδεκτές ίσως δεν είχε πλέον νόημα.
3. Στις 20 Νοεμβρίου του 1829 οι Ι. Βενθύλος και Γ. Γεννάδιος προωθούν —πληρέστερο του αχρονολόγητου σχεδίου— οργανισμό και δέσμη μαθημάτων[34]. Σημειώνεται πάντως ότι ωρολόγια προγράμματα κατατίθενται με το ψήφισμα 98 και το αχρονολόγητο χειρόγραφο κείμενο. Οι εισηγητές του σχεδίου της "20ης Νοεμβρίου 1829" δεν θεώρησαν αναγκαίο να επανατοποθετηθούν στο ζήτημα αυτό.

---

29. Ελ. Κούκκου, *Τα εκπαιδευτικά ιδρύματα της Αιγίνης*... ό.π., σ. 130-131.

30. Μ. Καρδαμίτση - Αδάμη, "Στα χρόνια του Καποδίστρια", *Αίγινα: ιστορία-μνημεία-τέχνη, περ. "Επτά Ημέρες"*, εφημ. "Καθημερινή", 7.9.1997, σ. 21-22.

31. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 21, Σχολικά, 1829· ΔΑΣΚ, τ. Α΄, σ. 404-407. Βλ. και Ελ. Κούκκου, *Τα εκπαιδευτικά ιδρύματα της Αιγίνης*... ό.π., σ. 121.

32. Δ. Κ. Μαυροσκούφης, *Εκπαίδευση και εκπαιδευτική πολιτική*.... ό.π., σ. 148· πβ. Ελ. Κούκκου, *Τα εκπαιδευτικά ιδρύματα της Αιγίνης*... ό.π., σ. 121-122.

33. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 22, Σχολικά, αχρονολόγητο· ΔΑΣΚ, τ. Α΄, σ. 347-349.

34. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 21, Σχολικά, 20.11.1829, συν. (ΔΑΣΚ, τ. Α΄, σ. 505-507).

4. Είναι τουλάχιστον διαδικαστικά ατελέσφορο να προωθείται σχέδιο, ενώ αναμένεται η κυβερνητική απάντηση σε εισήγηση που είχε ήδη υποβληθεί. Το σχέδιο του Νοεμβρίου προωθείται στην "επίκρισιν" του Κυβερνήτη από το Ν. Χρυσόγελο στις 13 Δεκεμβρίου 1829, εγκρίνεται ύστερα από τέσσερις ημέρες και επιστρέφεται στη Γραμματεία για τα περαιτέρω.

Το Φεβρουάριο του 1832 τίθεται σε ισχύ ένας ενιαίος κανονισμός του Κεντρικού και του Προκαταρκτικού σχολείου. Ο κανονιμός αυτός ο οποίος με ενάργεια αποκαλύπτει τη στενή διαρθρωτική και εκπαιδευτική σχέση των δύο σχολείων εμπεριέχει έξι συγκεκριμένες θεματικές ενότητες με σαφώς καθορισμένα καθήκοντα, αναλαβανόμενες ευθύνες και υποχρεώσεις, επιπλέον, δε, διευκρινίζει το ζήτημα των εορταστικών αργιών. Τα ιδιαίτερα κεφάλαια του κανονισμού των σχολείων τιτλοφορούνται ως εξής: α) "περί Εφόρου"· β) "περί Διδασκάλων"· γ) "περί των μαθητών"· δ) "περί του υπηρέτου"· ε) "περί εξετάσεων"· στ) "περί εορτών". Ο κανονισμός που εκτείνεται σε 43 άρθρα (αν το κεφάλαιο "περί εορτών εκληφθεί ως ένα από αυτά) υπογράφεται στις 12 Φεβρουαρίου 1831 από τον Καποδίστρια και τον νόμιμο αναπληρωτή του Γραμματέα των Εκκλησιαστικών και της Δημόσιας Εκπαίδευσης Ν. Χρυσόγελου, το Βιάρο Α. Καποδίστρια. Ο Ν. Χρυσόγελος είχε λάβει άδεια να μεταβεί στη Σίφνο και οι υποθέσεις του Υπουργείου του κατά την απουσία του (4 Φεβρουαρίου - 26 Μαρτίου 1831)[36] διευθετούνται από το Β. Καποδίστρια Γραμματέα των Ναυτικών και πρ. Πρόεδρο της προσωρινής Διοικούσας Επιτροπής του Ορφανοτροφείου.

Μαθήματα

Στο Κεντρικό Σχολείο παρατηρείται, με την πάροδο του χρόνου, αύξηση των γνωστικών αντικειμένων που επιδιώκεται να προσφερθούν στους σπουδαστές. Ασφαλώς η πρόοδος των μαθητών συναρτήθηκε με τη στελέχωση του Κεντρικού, τη διάρκεια και συνέχεια των σπουδών, την πολιτική συγκυρία, την αγωγή που παρείχετο, και την προκείμενη εκπαιδευτική πολιτική την οποία σε μεγάλο βαθμό διαμόρφωσε η δυάδα Καποδίστριας - Μουστοξύδης, μετά, δε, το θάνατο του πρώτου και την απομάκρυνση του δευτέρου, η Γραμματεία και άλλοι παράγοντες (διευθυντικοί και εκπαιδευτικοί) που κινούνται στο χώρο του Σχολείου. Από τον υπ. αριθμ. 61 πίνακα (σ. 374) παρέχεται μια συγκριτική εικόνα των γνωστικών αντικειμένων τα οποία κατά περίπτωση προτείνονται και εγκρίνονται. Η εικόνα, όπως παρουσιάζεται, είναι θετική σε ποιοτικό αλλά και ποσοτικό επίπεδο. Ζητούμενος ή και αμφιλεγόμενος όμως είναι ο βαθμός αποτύπωσης των προθέσεων στην πραγματικότητα.

Τα έντεκα θεσμοθετημένα μαθήματα την 1η Νοεμβρίου 1829 γίνονται δεκαοχτώ στο

35. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 22, Σχολικά, 13.12.1829, εξερχ. αριθμ. 239· ΔΑΣΚ, τ. Α΄, σ. 628.

36. Γ. Δ. Δημακόπουλος, "Αι κυβερνητικαί αρχαί της Ελληνικής Πολιτείας 1827-1833", *Ο Ερανιστής* 21-22 (1962), σ. 151.

ΠΙΝΑΚΑΣ 61

ΤΑ ΜΑΘΗΜΑΤΑ ΣΤΟ ΚΕΝΤΡΙΚΟ ΣΧΟΛΕΙΟ

Γνωστικά αντικείμενα - Μαθήματα	**Ψήφισμα 98/1829**	**Ανώνυμο σχέδιο (1829)**	**σχέδιο 20ης Νοεμβρίου 1829**	**Πρόγραμμα 16ης Αυγούστου 1832**
Ανάγνωση		•		
Ανθρωπολογία				•
Αρχαιολογία, μυθολογία, παλαιογραφία			•	• [αυτόνομα η αρχαιολογία]
Αστρονομία				•
Γαλλικά	•	•		
Γεωγραφία	•	•	• [παλαιά και νέα]	•
"Γεωγραφία μαθηματική, φυσική και πολιτική"				•
Γραμματική		•		• "το ετυμολογικόν"
Γυμναστική			•	
Ελληνική γλώσσα "επί των πεζογράφων"	•		• "εξήγησις"	• "Αττικών και αττικιστών" "Ίωνας και Δωριείς", "Ιστορίαν της φιλολογίας"
Ελληνική γλώσσα "επί των ποιητών"	•	•		
Ελληνική γλώσσα "επί των ενδοξοτέρων συγγραφέων" και Συντακτικό	•			
Ιστορία Ελληνική	•		•	• "ιστορική χρονολογία", "την αρχαίαν" "την μεσαίαν" "την νεωτέραν"
Κατήχηση		•		
Λατινικά				•
Μετρική				•
Μαθηματικά	•	•	• (στοιχεία)	•
Μουσική	• "οι έχοντες έφεσιν μαθηταί"		•	
Μυθολογία (μαζί με Αρχαιολογία και παλαιογραφία)			•	• [αυτόνομα η μυθολογία]
Νεότερη Γλώσσα			•	
Παιδαγωγική και Διαιτητική			•	
Παλαιογραφία (μαζί με Αρχαιολογία και Μυθολογία			•	
Ποιητική			•	•
Ρητορική			•	•
Σκιαγραφία	• "οι έχοντες έφεσιν μαθηταί"		•	
Συντακτικό (μαζί με την ελληνική γλώσσα "επί των ενδοξοτέρων συγγραφέων")	•		•	•
Τεχνολογικό	•	•		
Φιλοσοφία			•	•
Φυσική (στοιχεία)			•	•(;)
Φυσική ιστορία				•
Χημεία (στοιχεία)			•	•

Πηγή: ΓΑΚ, Κ.Α., Υπουργείον Θρησκείας, φ. 21-22, 52, Σχολικά

σχέδιο της 20ης Νοεμβρίου και αργότερα δεκαεννέα (πρόγραμμα 16ης Αυγούστου 1832)[37]. Στο σημείο αυτό χρειάζεται να επισημανθεί ότι στο Προκαταρκτικό σχολείο, τον γνωστικό προθάλαμο του Κεντρικού, προβλέπεται να διδάσκονται, σύμφωνα με το επικυρωμένο πρόγραμμα του Αυγούστου 1832, μεταξύ άλλων, Ιερά Ιστορία της παλαιάς και νέας Γραφής, ηθική και γαλλικά. Δε θεωρώ εξαιρετικά πιθανό να πρόκειται για μια ηθελημένη κίνηση μείωσης των μαθημάτων αυτών, δεδομένου ότι τα θρησκευτικά υπήρχαν στις προγενέστερες βαθμίδες εκπαίδευσης, τα γαλλικά προβλέπεται να διδάσκονται σταθερά από την τρίτη μέχρι και την πέμπτη τάξη του Προκαταρτικού, ενώ η φιλοσοφία παρουσιάζεται με αξιώσεις στα προγράμματα του Κεντρικού Σχολείου.

Ωστόσο, είναι δυνατό να γίνουν και ειδικότερες επισημάνσεις όσον αφορά στον κατάλογο των μαθημάτων σύμφωνα και με τον πίνακα 61 που καταρτίσθηκε ειδικά για τις ανάγκες της εργασίας: α) Η Αρχαιολογία παρουσιάζεται από κοινού με τη Μυθολογία και την παλαιογραφία στις 29.11.1829, ενώ μετέπειτα αυτονομείται διδακτικά, όπως άλλωστε και η Μυθολογία. Την παροχή στοιχείων της παλαιογραφίας ("γύμνασιν εις την ανάγνωσην των αρχαίων χειρογράφων") θεωρώ θετική κίνηση που οφείλεται στον αρχαιογνωστικό ζήλο των διδασκάλων, την επιθυμία Καποδίστρια και Μουστοξύδη να συγκεντρωθούν στη Βιβλιοθήκη πολύτιμα εκκλησιαστικά, μοναστηριακά και άλλα χειρόγραφα και στην όχι αδικαιολόγητη σκέψη ότι οι σπουδαστές έπρεπε να συμβάλλουν, στο βαθμό που τους αναλογούσε και ήθελαν, στην προσπάθεια διάσωσης και αξιοποίησής τους.

β) Ο όρος "παλαιά και νέα γεωγραφία", που εισάγει στη διαχρονική εξέταση του τοπίου και μάλιστα στην πρώτη τάξη του Λυκείου (Κεντρικό 1832), συνδεόμενος με την "ιστορικήν χρονολογίαν" δείχνει τις συνεκτικές παραμέτρους ιστορίας και γεωγραφίας. Η διδασκαλία της ιστορίας συγκεκριμενοποιείται σταδιακά με τους όρους αρχαία, μεσαία, νεωτέρα, σε μια συμβατική χρονολογική ταξινόμηση της παρεχόμενης ύλης. Ο όρος "Βυζαντινή Ιστορία" δεν χρησιμοποιείται. Η έμφαση στην προσφορά του Βυζαντίου θα δοθεί πολύ αργότερα, κυρίως από τον Σπυρίδωνα Ζαμπέλιο (1852) και τον Κωνσταντίνο Παπαρρηγόπουλο (1853)[38]. Πιο εμφανές είναι αυτό στα μαθήματα της τελευταίας τάξης του Λυκείου όπου αναφέρεται: "4 ώρας την εβδομάδα: ιστορίαν ελληνικήν παλαιάν και νεωτέραν".

γ) Η διδασκαλία της Ελληνικής γλώσσας μέσω των ίδιων των αρχαίων κειμένων προεκτείνεται ως "εξήγησις" και, τέλος, εστιάζεται στις ειδικότερες κειμενικές κατηγορίες των "Αττικών και Αττικιστών", των Ιώνων και Δωριέων συγγραφέων καθώς και στη γραμματολογική γνώση.

δ) Ο κορμός των μαθημάτων είναι ο ίδιος στους προγραμματισμούς 29ης Νοεμβρίου

---

37. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 52, Σχολικά, Αύγουστος 1832· πβ. ΕΕ, φ. 44 (24.9.1832), σ. 242.

38. Κ. Παπαρρηγόπουλος, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* (Η πρώτη μορφή 1853), Αθήνα 1970· εισαγωγή Κ. Δημαρά, σ. 11. Θ. Βερέμης, "Κράτος και Έθνος στην Ελλάδα: 1821-1912", *Ελληνισμός και Ελληνικότητα*, εκδ. "Εστία", Αθήνα 1983, σ. 61.

1829 και Αυγούστου 1832. Έξι μαθήματα εξαλείφονται ή άτυπα συγχωνεύονται, ενώ προστίθενται άλλα επτά. Σ' αυτές τις τάσεις καταγράφεται η διάθεση για εμπλουτισμό, αναδιάρθρωση και ανανέωση της διδακτέας ύλης. Άλλωστε, ο έλεγχος του Κεντρικού σχολείου επί Καποδίστρια είναι διαρκής και στενός, έλεγχος που οδήγησε τον Ι. Βενθύλο στην απόφαση να παραιτηθεί[39]. Ενδεχομένως λύπη ή και συγκρατημένη ασυμφωνία του Ν. Χρυσόγελου με την κυβερνητική απόφαση, δείχνει η έκφραση του εγγράφου με το οποίο ανακοινώνεται η αποδοχή της παραίτησης Βενθύλου: "Η Γραμ. Προς τον Κύριον Ι. Βενθύλον. Η Α. Εξοχότης ο Σ. Κυβερνήτης με διέταξε να απαντήσω εις την προς αυτόν επιστολήν σας της 30ης Αυγούστου, ότι επειδή η πείρα απέδειξεν ότι το Κ<εντρικόν> Σχολείον... δεν δύναται να σας προσφέρη θέσιν ανάλογον με τα φώτα <σας>..., η Κυβέρνησις δέχεται την άφεσίν σας"[40].

Σύγκρουση του Μουστοξύδη με τους γερμανικής παιδείας διδασκάλους Γεννάδιο και Βενθύλο, όσον αφορά την προμήθεια των βιβλίων, είχε προκύψει το Δεκέμβριο του 1829, όταν ο Έφορος των εκπαιδευτικών καταστημάτων της Αίγινας εκτιμούσε ότι "οι Κ. Γεννάδιος και Βενθύλος εδιωρίσθησαν κατά το παρόν καθηγηταί κεντρικού σχολείου, όχι πανεπιστημίου..., είναι ανάγκη να περιορίσωσι τας διδασκαλίας και τα προτερήματα των εις στενωτέραν σφαίραν..."[41].

Το Κεντρικό σχολείο της Αίγινας ήταν "το ανώτατον ... φιλολογικόν εκπαιδευτήριον της Ελλάδος"[42]. Η ελληνοκεντρική του κατεύθυνση διαπιστώνεται τόσο στα προγράμματα όσο και στις εφαρμογές τους[43]. Το υψηλό επίπεδο γνώσεων που επαγγέλλεται ότι θα δώσει στους μαθητές στα τρία χρόνια των σπουδών τους προϋποθέτει μια ανάλογη προετοιμασία και γνωστική υποδομή, υποδομή που δεν ήταν δυνατό να παρασχεθεί σε προγενέστερες βαθμίδες εκπαίδευσης συνολικά. Με αυτό το σκεπτικό ιδρύεται το Προκαταρκτικό Σχολείο.

Το Προκαταρκτικό σχολείο

Η ίδια η διδακτική πράξη βεβαίωσε ότι όσοι νέοι ήλθαν στην Αίγινα με σκοπό να ωφεληθούν "από τας νέας διδασκαλίας" δεν ήταν δυνατό να το επιτύχουν "ως γυμνοί των στοιχειωδών γνώσεων" καθώς γράφει στη Γραμματεία ο Μουστοξύδης στα τέλη του 1830[44]. Αυτό το κενό έρχεται να καλύψει η σύσταση ενός άλλου Σχολείου, του Προκα-

---

39. Απ. Δασκαλάκης, *Κοραής και Καποδίστριας*, Αθήναι 1958, σ. 36 Χρ. Λούκος, *Η αντιπολίτευση κατά του Κυβερνήτη Ιωάννη Καποδίστρια (1828-1831)*, εκδ. "Θεμέλιο", Αθήνα 1988, σ. 283.

40. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 31, Σχολικά, 1.9.1830.

41. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 22, Σχολικά, 23.12.1829, αρ. εγγρ. 53.

42. Αλ. Ρίζου - Ραγκαβή, *Απομνημονεύματα*, εν Αθήναις 1894, τ. Α', σ. 253 Χρ. Κωνσταντινόπουλος, *Η Αίγινα στα χρόνια του Καποδίστρια*, Αθήναι 1968, σ. 44.

43. Βλ. και τη στατιστική αποτίμηση του Δ.Κ. Μαυροσκούφη (*Εκπαίδευση και εκπαιδευτική πολιτική* ... ό. π. σ. 147, 148, 150, 393-396). Γιάννης Κόκκωνας, "Ημέρες, εβδομάδες και σχολικά έτη..." ό. π.

44. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 34, Δεκέμβριος 1830.

ταρκτικού, το οποίο κινείται γνωστικά "μεταξύ του Αλληλοδιδακτικού και του Κεντρικού". Όπως εύγλωττα έλεγε ο Μουστοξύδης, τα προκαταρκτικά έπρεπε να είναι τα "μεθόρια" αλληλοδιδακτικών σχολείων – Κεντρικού[45]. Στην καθυστερημένη προσπάθεια σύνταξης του διοργανισμού του Κεντρικού αποδίδει ο Έφορός του τα διάφορα "ατακτήματα"[46] που ακολούθησαν. Αν στη λέξη "ατακτήματα" αποδοθεί το πρωτογενές νόημά της (= πράξη άτακτη, υπέρβαση[47]), τότε η γνωστική ανομοιομορφία και η ανεπάρκεια πολλών μαθητών διεύρυνε τη βάση των εμφανιζόμενων δυσλειτουργιών στο Κεντρικό Σχολείο. Μπορούμε βάσιμα να υποστηρίξουμε ότι μετά το Μάϊο του 1830 η λειτουργία του Προκαταρκτικού λαμβάνει σταθερότερη και ενιαία μορφή.

Οι δύο τριετείς κύκλοι σπουδών για Προκαταρκτικό – Κεντρικό οι οποίοι είχαν προταθεί τον Αύγουστο του 1830[48] φαίνεται ότι γίνονται δεκτοί και προχωρεί η υλοποίησή τους, αφού στο τέλος του έτους στο Προκαταρκτικό διδάσκουν στοιχεία ελληνικής γλώσσας, ιστορίας και αριθμητικής σε δύο τάξεις δύο διδάσκαλοι. Την ίδια περίοδο, ελληνική γλώσσα, ιστορία, μαθηματικά και γαλλικά διδάσκουν τρεις διδάσκαλοι στο Κεντρικό. Η στέγαση του Προκαταρκτικού στο παλαιό κτίριο του Κεντρικού[49], πέρα από το ότι λύνει, προσωρινά ίσως, το στεγαστικό του πρόβλημα, συμβολικά συνδέει τον τομέα της εκπαιδευτικής του ευθύνης με τη διδακτική και γνωστική εξέλιξη των σπουδαστών στο Κεντρικό.

Η μετάβαση από το Προκαταρκτικό στο Κεντρικό ήταν κατ' ουσίαν προαιρετική ("όσοι θέλουν"). Οι Γ. Γεννάδιος, Ν. Χορτάκης, Ιωσ. Διστομίτης και Κ. Τ. Οικονομίδης στην εισηγητική αναφορά του προγράμματος των διδακτέων μαθημάτων του Κεντρικού και Προκαταρκτικού Σχολείου που καταθέτουν στη Γραμματεία (Αύγουστος 1832) φαίνεται ότι θεωρούν πως τα μαθήματα του Προκαταρκτικού κύκλου αφορούν το γνωστικό οπλισμό όσων "μέλλουν να ήνε προεστοί ή ιερείς, και εκ των κατοικούντων πόλεις μέλλουν να μετέλθωσι έργα ευγενέστερα των βαναυσικών". Ο κύκλος των μαθημάτων περιλαμβάνει ετυμολογικό και συντακτικό των αρχαίων ελληνικών, αριθμητική, αρχές γεωμετρίας, θρησκευτικά, ηθική, νεότερη γεωγραφία, ελληνική ιστορία, γαλλικά. Το πρόγραμμα εκτείνεται σε πέντε περιόδους, όπου μέσος όρος των διδακτικών ωρών κατά εβδομάδα είναι 15,80, έναντι 21,83 του μ.ό. των έξι περιόδων του Κεντρικού[50]. Οι απαιτήσεις, δηλαδή, του Κεντρικού όσον αφορά την παρακολούθηση των μαθημάτων είναι

---

45. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 22, Σχολικά, 28.12.1829 ·ΔΑΣΚ, τ. Α', σ. 661.

46. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 27, 26.5.1830 ·ΔΑΣΚ, τ. Β', σ.222-223.

47. Στοβαίος, Εκλογή, 2, 194. Ο Μουστοξύδης ως αρχαιογνώστης ήταν πιθανό να χρησιμοποιούσε τη λέξη με την έννοια αυτή.

48. Ξ. Αναστασιάδης, *Γεωργίου Γενναδίου βίος - έργα - επιστολαί*, εν Παρισίοις 1926, τ. Α', σ. 99. Δ.Κ. Μαυροσκούφης, *Εκπαίδευση και εκπαιδευτική πολιτική*... ό.π., σ. 152.

49. Ελ. Κούκου, *Τα εκπαιδευτικά ιδρύματα της Αιγίνης*... ό, π., σ. 130.

50. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 52, Σχολικά. Αύγουστος 1832 στο Δ. Αντωνίου, *Οι απαρχές του εκπαιδευτικού σχεδιασμού στο Νεοελληνικό κράτος: το σχέδιο της επιτροπής του 1833*, εκδ. "Πατάκης", σ. 178-184.

αυξημένες κατά 38,18%. Η αναστολή της λειτουργίας εκπαιδευτικών ιδρυμάτων της Αίγινας αναστάτωσε πολυδιάστατα και το Προκαταρκτικό. Κοινή πεποίθηση στην πρωτεύουσα του ελληνικού κράτους τον Ιούνιο του 1832 είναι ότι το Προκαταρκτικό Σχολείο "θέλει εξακολουθήσει των μαθημάτων του την παράδοσιν, αν και οι πλειότεροι μαθητές είναι απόντες"[51].

Το διδακτικό προσωπικό

Πρώτοι διδάσκαλοι του Κεντρικού ήταν ο Γ. Γεννάδιος και Ι. Βενθύλος· ο λόγιος συγγραφέας και δόκιμος εκπαιδευτικός Γεννάδιος, με σημαντικές σπουδές σε Ιωάννινα, Ρουμανία και Γερμανία και ο Σμυρναίος Ι. Βενθύλος, μαθητής των γερμανών φιλολόγων Boeckh και Hermann[52]. Η εμπιστοσύνη με την οποία τους περιβάλλει σ' αυτή τη χρονική στιγμή (2 Νοεμβρίου 1829) η Κυβέρνηση φαίνεται από τη διατύπωση του διοριστηρίου διατάγματος, το οποίο υπογράφει ο Καποδίστριας, συνυπογράφει ο Χρυσόγελος και ενεργεί κατά νόμο η Γραμματεία[53]. Η εισήγηση του Μουστοξύδη και ο διορισμός του κοραϊκού και πρ. Διευθυντή του "Λογίου Ερμή" Κ. Κοκκινάκη[54] έχει ως στόχο την κάλυψη του τομέα της διδασκαλίας της ποιητικής[55].

Επί μακρό σχετικά χρόνο το Κεντρικό Σχολείο αναζητά την προσφορότερη λύση στο θέμα της διδασκαλίας των μαθηματικών. Τον άπειρο στα μαθηματικά ελληνιστή Ι. Βενθύλο διαδέχθηκε ο Ζώχρος ή Ζοχιός, στον οποίο όμως ο Μουστοξύδης καταμαρτυρεί νεότητα και καταλογίζει έλλειψη σύνεσης[56]. Στο πρόσωπο του Ν. Χορτάκη, μαθητή του Φιλολογικού Γυμνασίου Σμύρνης και διδασκάλου στην Ευαγγελική Σχολή[57], με εκπαιδευτικές περγαμηνές στη φιλοσοφία και στα μαθηματικά, βρέθηκε μια ικανοποιητική λύση. Τόση ήταν η επιθυμία του Μουστοξύδη για την πρόσληψη Χορτάκη, ώστε αναγκάζεται να ζητήσει συγνώμη από την Γραμματεία επειδή αναθεωρεί εν μέρει την πρόταση για τον

---

51. ΕΕ, φ. 18 (18-7-1832), σ. 98.

52. Γ.Ν. Λεοντσίνης, *Ζητήματα Νεότερης Ελληνικής Ιστορίας και Εκπαίδευσις*, Αθήνα 1995, σ. 254. Ν. Γ. Καρυτσιώτης, "Γ. Γεννάδιος, ο διδάσκαλος του Γένους και ο στυλοβάτης της Ριζαρείου Εκκλησιαστικής Σχολής (1786-1854)", *Ριζάρειος Εκκλησιαστική Παιδεία*, τ. Γ', εν Αθήναις 1984, σ. 155-179. Δ. Αντωνίου, *Οι απαρχές*... ό.π., σ. 3.

53. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 21, Σχολικά, 1829: "Επιθυμούντες να ενθαρρύνωμεν τους αγωνιζομένους δια την εκπαίδευσιν της Νεολαίας και την πρόοδον της Δημοσίου Εκπαιδεύσεως..., εις ευτυχεστέρας περιστάσεις, η Κυβέρνησις οφείλει προς τους συντελούντας εις την Δημόσιον εκπαίδευσιν αμοιβάς ανταξίους της ικανότητος εκάστου, και της προς το κοινόν ωφελείας".

54. Κ.Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, εκδ. "Ερμής", Αθήναι[5] 1989, σ. 380-381.

55. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 23, Σχολικά, 21.1.1830· φ. 24, Σχολικά, 3.2.1830. Χειρόγραφα ΕΒΕ, αρ. 1878. Ελ. Κούκκου, *Τα εκπαιδευτικά ιδρύματα της Αιγίνης*... ό.π, σ. 124-125, 155.

56. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 30, Σχολικά, 14.8.1830. Ελ. Κούκκου, *Τα εκπαιδευτικά ιδρύματα της Αιγίνης*... ό.π., σ. 126.

57. Χρ. Σολομωνίδης, *Η παιδεία στη Σμύρνη*, Αθήναι 1961, σ. 83.

Παμπούκη και προωθεί το Χορτάκη[58]. Από το γεγονός, πάντως ότι ελάχιστο χρόνο μετά την πρόσληψη Ζωχιού αναζητούνται καλύτερες λύσεις συμπεραίνεται και η δυσαρέσκεια που προκαλεί η παρουσία του στο Κεντρικό. Η Γραμματεία ενέκρινε την πρόταση. Στις 17 Απριλίου 1831 ο Μουστοξύδης καθιστά γνωστό στη Γραμματεία ότι ο Χορτάκης αποδέχθηκε το διορισμό. Προνομιακά μάλιστα ενώ φθάνει στην Ελλάδα στις 7 Μαΐου του 1831 ο μισθός του μαζί με έξοδα μετακίνησης καταβάλλεται αναδρομικά από 1ης Απριλίου[59].

Δυσχέρεια παρουσιάστηκε και στη διευθέτηση του ζητήματος της πληρέστερης διδασκαλίας των Λατινικών. Η αναδίφηση των φ. 52-53 του Υπουργείου Θρησκείας αποκαλύπτει αριθμό εγγράφων που διαπραγματεύονται το ζήτημα αυτό. Μετά από πρόταση του Ρίζου - Νερουλού η Δ.Ε.Ε. (Α. Ζαΐμης, Ι. Κωλέττης, Α. Μεταξάς) διορίζει το Χρ. Μπάφα, σπουδαστή της Ιονίου Ακαδημίας, διδάσκαλο των Λατινικών στο Κεντρικό Σχολείο[60]. Ο Μπάφας, κατά το πρόγραμμα, επρόκειτο να διδάξει 12 ώρες την εβδομάδα ετυμολογικό και συντακτικό της λατινικής καθώς και λατίνους πεζογράφους και ποιητές. Ο Μπάφας όμως αποστέλλει στις 24 Οκτωβρίου 1832 έγγραφο με το οποίο αρνείται να καταλάβει τη θέση και να αναλάβει το έργο[61], επειδή έχει επαγγελματική δέσμευση στο σχολείο του Κίνγκ στην Αθήνα. Ευχαριστεί τη Γραμματεία για την τιμή και αποδίδει ευθύνη στους διδασκάλους του Κεντρικού Σχολείου, επειδή δεν έδωσαν ακριβείς πληροφορίες στον Υπουργό.

Τη διδασκαλία των μαθημάτων της αισθητικής αγωγής, εικαστικής και μουσικής, στο Ορφανοτροφείο και στο Κεντρικό Σχολείο αναδέχθηκαν ο διδάσκαλος της ιχνογραφίας και σκιαγραφίας Δ. Χαλικιόπουλος που μετακλήθηκε από την Κέρκυρα[62], ο ζωγράφος Φ. Βότζας[63] και ο μουσικός Αθ. Αβραμιάδης[64]. Ο Αθ. Αβραμιάδης αποδείχθηκε μια εξαιρετική περίπτωση συνεπούς εκπαιδευτικού και δημιούργησε μουσική υποδομή στα εκπαιδευτήρια της Αίγινας. Δεν είναι κατά τη γνώμη μου τυχαίο το γεγονός ότι κατά την υποδοχή του Όθωνα η Γραμματεία ζήτησε επειγόντως από την Επιτροπή του Ορφανοτροφείου την αποστολή της δωδεκαμελούς χορωδίας στο Ναύπλιο[65]. Ο διορισμός του Αναστασίου Ερκουλίδη αποσκοπούσε στη διδασκαλία της Γαλλικής γλώσσας[66], σε σπουδαστές που έχουν εν δυνάμει περισσότερες πνευματικές ανησυχίες από τους άλλους συνομηλίκους τους. Το Δεκέμβριο του 1831 ο Ερκουλίδης απολύθηκε εξαιτίας της χρηματικής

---

58. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 31, Σχολικά, 15.9.1830· ΔΑΣΚ, τ.Β', σ. 1343.

59. Ελ. Κούκκου, *Τα εκπαιδευτικα ιδρύματα της Αιγίνης*... ό.π., σ. 153-154.

60. ΓΑΚ Γ. Βλαχογιάννη χφ. Β 143, σ. 41. ΕΕ, φ. 46 (1.10.1832), σ. 250.

61. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 53 Β, Σχολικά, 24.10.1832. Πρωτοκόλλο εισερχομένων της Γραμματείας Ε. και Δ.Ε. αριθμ. 622/1.11.1832.

62. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 24, Σχολικά, 1.2.1830.

63. Χειρόγραφα ΕΒΕ, αριθμ. 1878. Ελ. Κούκκου, *Τα εκπαιδευτικά ιδρύματα της Αιγίνης*... ό.π., σ. 125.

64. ΓΕΕ, φ. 9 (29.1.1830), σ. 33.

65. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 56, Σχολικά, 7.1.1833.

66. ΓΕΕ, φ. 44 (7.6.1830), σ. 175.

αδυναμίας του κράτους[67]. Άλλωστε, στο Κεντρικό Σχολείο δεν σπάνιζαν τα παράπονα των διδασκάλων για μισθολογικές αυξήσεις και μισθοδοτικές δυσχέρειες. Η Γραμματεία το Μάϊο του 1832 καλεί τον Ερκουλίδη να επαναλάβει τα μαθήματά του[68] και πραγματικά αυτό γίνεται σχεδόν χωρίς χρονοτριβή[69].

Οι βασικοί διδάσκαλοι του Προκαταρκτικού Σχολείου ήταν ο Ιωσήφ Διστομίτης και ο Κωνσταντίνος Οικονομίδης. Μια εμπλοκή που ήταν ενδεχόμενο να δημιουργηθεί όσον αφορά την άσκηση των αρμοδιοτήτων και την ανάληψη πρωτοβουλιών μεταξύ της Γραμματείας και του Α. Μουστοξύδη τελικά αποσοβήθηκε. Όταν, δηλαδή, η Γραμματεία διώρισε τον Πάριο Πέτρο Χαμάρτο στο Προκαταρκτικό ενώ στην Αίγινα είχε ήδη εκλεχθεί ο Διστομίτης χωρίς να είναι γνωστή η κίνηση για το Χαμάρτο, το ζήτημα λύθηκε με την οικειοθελή αποχώρηση του δευτέρου[70]. Οι Διστομίτης και Οικονομίδης τον Ιούνιο του 1832 μισθοδοτούνται με 120 φοίνικες, μισθός που υπολείπεται της αντίστοιχης αμοιβής των διδασκόντων στο Κεντρικό Σχολείο[71], παρότι κατά τίτλο θεωρούνται διδάσκαλοι και όχι υποδιδάσκαλοι. Τον Ιούλιο του 1832 με ειδικό διάταγμα εξισώνεται μισθολογικά ο Διστομίτης με τον Αναστάσιο Ερκουλίδη του Κεντρικού[72].

Το μαθητικό δυναμικό

Οι ανώτερες σπουδές που υπόσχεται το Κεντρικό, η προβολή του στην κοινή γνώμη, και οι περιορισμένες ή συχνά μονοκατευθυντήριες προοπτικές επαγγελματικής εξέλιξης των νέων ανθρώπων δημιούργησαν ένα ρεύμα αυξημένου ενδιαφέροντος προς το Σχολείο αυτό. Τα στοιχεία συγκλίνουν ότι στις τάξεις του το 1830 περιλαμβάνονται μαθητές που ο αριθμός τους κυμαίνεται από 122-200/210[73]. Όσο το σχολείο αυτό έχει την Κυβερνητική υποστήριξη, οι ιθύνοντές του έχουν τη δυνατότητα να εγγράφουν στις τάξεις του αριθμό μαθητών ο οποίος είναι ευθέως ανάλογος των κτιριακών εγκαταστάσεων, του εύρους του εκπαιδευτικού προσωπικού και των κρατικών επιχορηγήσεων, επιχορηγήσεων που αναφέρονται και στις παρεχόμενες υποτροφίες. Μετά το θάνατο του Καποδίστρια θα διαγραφεί μια φθίνουσα πορεία στο μαθητικό δυναμικό, αντίστοιχη με εκείνη που σε γενικές γραμμές διαπιστώνεται και στα υπόλοιπα εκπαιδευτικά ιδρύματα της Αίγινας.

---

67. Ελ. Κούκκου, *Τα εκπαιδευτικά ιδρύματα της Αιγίνης*... ό.π., σ. 162.

68. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 49, Σχολικά, 16.5.1832, αριθμ. εγγρ. 47.

69. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 50, Σχολικά, 9.6.1832.

70. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 24, Σχολικά, 28.2.1830.

71. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 51, Σχολικά, 30.6.1832, συν. Οι μισθοί, εξάλλου, των διδασκάλων του Εκκλησιαστικού Σχολείου του Πόρου ήταν μεγαλύτεροι κατά 16,16% των μηνιαίων απολαβών του εκπαιδευτικού προσωπικού του Προκαταρκτικού Σχολείου (ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 31, Σχολικά, 19.9.1830· φ. 49, Σχολικά, 21.5.1832).

72. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 51, Σχολικά, 8.7.1832.

73. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 23, Σχολικά, 17.1.1830· φ. 34, Σχολικά, 31.12.1830. Η Αιγιναία, Α', σ. 37-38. Ελ. Κούκκου, *Τα εκπαιδευτικά ιδρύματα της Αιγίνης*..., ό.π., σ. 99, 109, 131, 141.

Οι πηγές αποκαλύπτουν ότι από τους μαθητές του Συγκροτήματος των Εκπαιδευτηρίων της Αίγινας άλλοι τρέφονταν εξ ιδίων και παρακολουθούσαν αμισθί τα διδασκόμενα μαθήματα[74], άλλοι λάμβαναν μηνιαία οικονομική ενίσχυση και άλλοι εξαιτούνταν την αρωγή του δημοσίου[75]. Από τη μελέτη πεντακοσίων εικοσιοκτώ εγγράφων που αναφέρονται σε θέματα υποτροφιών των υποψηφίων σπουδαστών και των σπουδαστών των εκπαιδευτικών καταστημάτων της Αίγινας προκύπτουν ορισμένα αξιοσημείωτα στοιχεία για την κίνηση των διαδικασιών χορήγησης των κρατικών βοηθημάτων. Η παροχή χρηματικού μέσου για τις σπουδές παραπέμπει στη λογική ότι η κυβέρνηση με το συγκεκριμένο μέτρο επιθυμεί "να υπεκκαίη τον ζήλον και την φιλοτιμίαν των πολιτών περί τα τοιαύτα"[76]. Ακόμη σαφέστερη προς την κατεύθυνση αυτή είναι η άποψη του Μουστοξύδη, όπως καταγράφεται στην έκθεσή του για τα σχολεία της Αίγινας στο τέλος του 1830.

Με το σκεπτικό των μη διακρίσεων συναντώνται αιτήσεις ορφανών παιδιών αλλά και ευπόρων και επιφανών οικογενειών (Σίφνου[77], Λακωνίας[78], Βοστίτσας[79], κλπ) που οι περιπτώσεις τους συζητιούνται και τα αιτήματά τους συχνά γίνονται δεκτά. Ασφαλώς οι δεύτερες συνιστούν μειοψηφία όσον αφορά την παροχή οικονομικών βοηθημάτων, αλλ' οπωσδήποτε είναι υπαρκτή περίπτωση, περίπτωση που απορροφά κρατικό κονδύλι, έστω και συγκριτικά περιορισμένο. Άλλοτε πάλι, το αίτημα απορρίπτεται, όπως συνέβη με τον Ηλία Καλαμογδάρτη από την Πάτρα[80].

Η οικονομική ενίσχυση των σπουδαστών των Σχολείων της Αίγινας γίνεται κατά κύριο λόγο με καταβολή χρημάτων κατά μήνα· σε ορισμένες μόνο περιπτώσεις, έχει τη μορφή της εξασφάλισης κατοικίας[81] ή έκτακτης καταβολής για την αγορά των βιβλίων[82]. Αξιοσημείωτη είναι η περίπτωση του Ιω. Γ. Τέτζη, του οποίου η οικογένεια είχε ενισχύσει οικονομικά τον Αγώνα αλλά πρόσφατα είχε πτωχεύσει. Αντί να του δοθούν τα αιτούμενα και ευδαπάνητα χρήματα, ο Καποδίστριας προκρίνει την κατάταξή του στο Κεντρικό.

---

74. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 27, Σχολικά, 12.5.1830· φ. 31, Σχολικά 9.9.1830· φ.33, Σχολικά, 22.11.1830· φ. 41, Σχολικά, 2.7.1831.

75. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 26, Σχολικά, 26.4.1830. Ελ. Κούκκου, *Τα εκπαιδευτικά ιδρύματα της Αιγίνης*... ό.π., σ. 131.

76. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 20, Σχολικά, 29.10.1829· ΔΑΣΚ, τ. Α', σ. 371.

77. Ο Καποδίστριας συνιστά στον Έφορο του Κεντρικού Σχολείου του Αντώνιο Μπάο: Πρωτόκολλο εξερχομένων Γραμματείας Ε. και Δ.Ε., αρ. 1341/25.9.1830 <σ. 156>.

78. ΓΑΚ. Υπουργ. Θρησκείας, φ. 33, Σχολικά, 5.11.1830. Για την περίπτωση του ορφανού γιου του Κουμουνδουράκη βλ. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 39, Σχολικά, 21.5.1831, · φ. 45, Σχολικά, 1.11.1831.

79. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 54, Σχολικά, Νοέμβριος 1832: Η Γραμματεία Ε. και Δ.Ε. προς τη Δ.Ε.Ε. για τον Κωνσταντίνο Αναστασίου.

80. Το αίτημα του Ηλία Καλαμογδάρτη απορρίπτεται λόγω της οικονομικής επιφάνειας των γονέων του (ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 32, Σχολικά, 28.10.1830· φ, 33, Σχολικά, 9.11.1830). Για τους Καλαμογδάρτες βλ. και Κ. Τριανταφύλλου, *Ιστορικόν Λεξικόν των Πατρών*, Πάτραι 1980, σ. 172-174.

81. ΓΑΚ. Υπουργ. Θρησκείας, φ. 23, Σχολικά, 17.1.1830.

82. ΓΑΚ. Υπουργ. Θρησκείας, φ. 41, Σχολικά, 2.7.1831.

Πρόκειται για μια λύση, την οποία υπαγορεύουν η οικογενειακή πενία και η δημόσια δυσπραγία που δεν επιτρέπει ασύντακτες αποδεσμεύσεις χρημάτων χωρίς συγκεκριμένο προγραμματισμό[83].

Τους υποψήφιους υποτρόφους (Ορφανοτροφείου και των Εκπαιδευτικών καταστημάτων) συστήνουν στον Καποδίστρια, στη Γραμματεία αλλά και στον ίδιο το Μουστοξύδη μια δέσμη φυσικών προσώπων και συλλογικών μορφωμάτων: α) οι Γραμματείες του κράτους[84]· β) Ιερωμένοι[85]· γ) Έκτακτοι Επίτροποι, προσωρινοί διοικητές, τοποτηρητές[86]· δ) Δημογεροντίες[87]· ε) Κοινότητες[88]· στ) Οι γονείς[89]· ζ) Οι άμεσοι συγγενείς των υποψηφίων[90], κυρίως όταν δεν ζουν οι γονείς, ενώ αρκετές φορές οι ίδιοι οι υποψήφιοι αυτοπαρουσιάζονται[91]· η) Οι κάτοικοι ενός τόπου συνολικά[92] αλλά και μεμονωμένοι παράγοντες[93]. Τα συνηθέστερα επιχειρήματα για την έγκριση των υποτροφιών επικεντρώνονται στην εθνική προσφορά των οικογενειών[94], την παρούσα οικονομική καχεξία[95], το προσφυγικό στοιχείο και τις καταγωγικές ρίζες[96], το ιερατικό σχήμα[97], την εντιμότητα και το ήθος των υποψηφίων[98], τη θητεία μελών της οικογένειας σε στρατιωτικά σώματα[99] ή στη μαχόμενη εκπαίδευση[100].

Η πληθώρα των αιτήσεων και των αναγκών κατέστησε απαραίτητο τον προσδιορισμό του αριθμού των υποτρόφων και την κατανομή τους ανάλογα με την οικογενειακή και οικονομική τους κατ' αρχήν κατάσταση, την ιδιαίτερή τους πατρίδα, τις γνώσεις και ικανότητές τους όσον αφορά ειδικότερα το Πρότυπο και το Κεντρικό, τη διάρκεια των σπου-

---

83. ΓΑΚ. Υπουργ. Θρησκείας, φ. 34, Σχολικά, 10.12.1830.

84. ΓΑΚ. Υπουργ. Θρησκείας, φ. 39, Σχολικά, 25.5.1831.

85. ΓΑΚ. Υπουργ. Θρησκείας, φ. 24, Σχολικά, 24.2.1830· φ. 25, Σχολικά, 26.3.1830.

86. ΓΑΚ. Υπουργ. Θρησκείας, φ. 23, Σχολικά, 25.1.1829.

87. ΓΑΚ. Υπουργ. Θρησκείας, φ. 28, Σχολικά, 2.6.1830 (δημογεροντία Ίου).

88. Βλ. Πρωτόκολλον εισερχομένων της Γραμματείας των Ε. και Δ.Ε. αριθμ. 144/2.11.1829. Ο Σίφνιος Αθ. Βουκάκης, διδάσκαλος της Κιμώλου.

89. ΓΑΚ. Υπουργ. Θρησκείας, φ. 31, Σχολικά, 22.9.1830.

90. ΓΑΚ. Υπουργ. Θρησκείας, φ. 22, Σχολικά, 28.12.1829.

91. ΓΑΚ. Υπουργ. Θρησκείας, φ.23, Σχολικά,3.1.1830· φ. 25, Σχολικά, 13.3.1830, κλπ.

92. ΓΑΚ. Υπουργ. Θρησκείας, φ. 19, Σχολικά, 22.9.1829: "Οι πολίται κάτοικοι του χωρίου Αγίου Βασιλείου Ολυμπιοχωρίου". ΓΑΚ. Υπουργ. Θρησκείας, φ. 38, Σχολικά, 25.4.1831: Οι κάτοικοι Λειβαρτζίου της επαρχίας Καλαβρύτων.

93. ΓΑΚ. Υπουργ. Θρησκείας, φ. 51, Σχολικά, 20.7.1832· φ. 52, Σχολικά, 2.8.1832: Ο Δ. Χατζόπουλος, πληρεξούσιος της επαρχίας Ν. Πατρών προς τη Γραμματεία.

94. ΓΑΚ. Υπουργ. Θρησκείας, φ. 27 Σχολικά, 16.5.1830 (εγγρ. 1626). Ο πατέρας του υποψηφίου Γεώργιος Ι. Κωνσταντίνου έπεσε στο Μεσολόγγι.

95. ΓΑΚ. Υπουργ. Θρησκείας, φ. 28, Σχολικά,2.6.1830.

96. ΓΑΚ. Υπουργ. Θρησκείας, φ. 39, Σχολικά, 25.5.1831.

97. ΓΑΚ. Υπουργ. Θρησκείας, φ. 24, Σχολικά, 24.2.1830.

98. ΓΑΚ. Υπουργ. Θρησκείας, φ. 22, Σχολικά, 7.11.1829.

99. ΓΑΚ. Υπουργ. Θρησκείας, φ. 27, Σχολικά, 24.5.1830.

100. ΓΑΚ. Υπουργ. Θρησκείας, φ. 27, Σχολικά, 16.5.1830· φ. 28, Σχολικά, 23.6.1830.

δών, τις προθέσεις και προοπτικές για την εξέλιξή τους στον εκπαιδευτικό κλάδο. Ειδική επιτροπή υπό την προεδρία του Μουστοξύδη ανέλαβε να εξετάσει όλες τις περιπτώσεις υποτροφιών του Κεντρικού Σχολείου[101]. Η επιτροπή προχώρησε στη διακοπή της υποτροφίας 35 νέων και για τους υπόλοιπους παρέπεμψε το ζήτημα στην κυβέρνηση.

Ο αριθμός των υποτρόφων αποφασίστηκε τελικά να ανέλθει σε 45 εκ των οποίων οι 10 (22,22%) θάπρεπε να προέρχονται από την ομογένεια. Στην πράξη όμως στους πρώτους υποτρόφους παρατηρήθηκε μια απόκλιση (-10%) όσον αφορά εκείνους που δεν είχαν γεννηθεί στην Πελοπόννησο, την Στερεά ή στα νησιά του Αιγαίου. Η άσκηση του διδασκαλικού επαγγέλματος θεωρείται απαράβατος όρος για τη νομιμότητα της υποτροφίας. Είναι πάντως γεγονός ότι η πίεση της κατάστασης συνετέλεσε στην υπέρβαση του αριθμού με τη σύμφωνη γνώμη Καποδίστρια και Χρυσόγελου και παρά τις αρχικές αντιρρήσεις του Εφόρου των εκπαιδευτικών καταστημάτων. Το καλοκαίρι του 1830 οι εξ ολοκλήρου υπότροφοι είναι περίπου διπλάσιοι από τον προβλεπόμενο αριθμό[102]. Λίγο μετά τη δολοφονία του Κυβερνήτη γίνεται αποδεκτή η εισήγηση του Μουστοξύδη και με το πρώτο άρθρο του υπ. αριθμ. 2713/22.10.1831 διατάγματος αποφασίζεται: "Οι υπότροφοι του κεντρικού και του προκαταρκτικού σχολείου, και οι του προτύπου της αλληλοδιδακτικής θέλουν παύσει εις το εξής να είναι τοιούτοι, και επομένως δεν θέλουν λαμβάνει κανέν είδος χρηματικών βοηθημάτων"[103].

Η Γραμματεία στο ζήτημα των υποτροφιών έχει ένα ρόλο που κινείται σε τέσσερις κύριους άξονες:

1. Διατηρεί συνεχή έγγραφη επικοινωνία με το Μουστοξύδη, διαβιβάζει τα έγγραφά του προς τον Κυβερνήτη και αποστέλλει στην Αίγινα τις αποφάσεις του. Ιδιαίτερη φροντίδα επιδεικνύει στη σύνταξη των εγγράφων και στη διεκπεραίωση εντολών ενώ από την άλλη πλευρά λαμβάνει τις απαντήσεις που αφορούν τον αριθμό, την κατάσταση και την τακτικότητα φοίτησης των υποτρόφων[104]. Οι κατάλογοι από την Επιτροπή της Προπαιδείας διευθύνονται απευθείας στο Υπουργείο[105].
2. Διαμεσολαβεί σε οικονομικά θέματα (επιχορηγήσεις χρημάτων, μικροενίσχυση υποψηφίων υποτρόφων για τα διαβατήρια και την προσωρινή τους παραμονή στην Αίγινα, κλπ.).
3. Μετά από εντολή του Καποδίστρια συλλέγει πληροφορίες για την ικανότητα και το ήθος των υποψηφίων, αν οι υπάρχουσες δεν κρίνονται επαρκείς[106].

---

101. Χειρόγραφα ΕΒΕ, αρ. 1907 και ΓΑΚ. Υπουργ. Θρησκείας, φ. 27, Σχολικά, 18.5.1830 (ΔΑΣΚ, τ. Β', σ. 950). Ελ. Κούκκου, *Τα εκπαιδευτικά ιδρύματα της Αιγίνης*... ό.π., σ. 131-135.

102. Ελ. Κούκκου, *Τα εκπαιδευτικά ιδρύματα της Αιγίνης*... ό.π., σ. 136-138, 143.

103. ΓΑΚ. Υπουργ. Θρησκείας, φ. 44, Σχολικά, 22.10.1831.

104. ΓΑΚ. Υπουργ. Θρησκείας, φ. 23, Σχολικά, 13.1.1830· φ. 43, Σχολικά, 17.9.1831 [Δέκα ημέρες μόλις πριν από τη δολοφονία του Καποδίστρια].

105. Πρωτόκολλο εισερχομένων της Γραμματείας Ε. και Δ.Ε., αρ. 1051/22.5.1830 <σ. 110 ή 116>.

106. ΓΑΚ. Υπουργ. Θρησκείας, φ. 39, Σχολικά, 6.5.1831.

4. Συνιστά στον έφορο του Κεντρικού Σχολείου υποψηφίους υποτρόφους, μετά από εντολή του Κυβερνήτη ή και δική της —σπανιότερα– πρωτοβουλία.

Το διδακτικό έργο

Ο Ανδρέας Μουστοξύδης τη δεύτερη κιόλας εβδομάδα της λειτουργίας του Κεντρικού εξέθεσε στη Γραμματεία των Εκκλησιαστικών και της Δημόσιας Εκπαίδευσης τις ανάγκες του Σχολείου παραδεχόμενος έμμεσα την ύπαρξη ζητημάτων που έχρηζαν αντιμετώπισης ("μετ' ολίγον ελπίζομεν να τακτοποιηθούν όλα")[107]. Σημαντικό πρόβλημα στα εκπαιδευτικά ιδρύματα της Αίγινας προέκυπτε από τη συνεχιζόμενη αθρόα προσέλευση των μαθητών σε αυτά. Κατά την αξιολόγηση του διδακτικού έργου, θα πρέπει γενικότερα να συνεκτιμηθούν οι επαφές των διδασκάλων σε προσωπικό και επαγγελματικό επίπεδο, οι αντιζηλίες και δυσαρέσκειες στις αμοιβαίες σχέσεις τους αλλά και με τις προϊστάμενες αρχές, οι όχι πάντοτε επιτυχείς επιλογές του προσωπικού. Παράλληλα, επιδρούν οι διακοπές στη λειτουργία του Κεντρικού, οι δράσεις και αντιδράσεις που αναπτύσσονται με πομπούς και δέκτες τους φορείς της εκπαίδευσης, και η αναδιάρθρωση των σπουδών που μάλλον δεν έδινε τη δυνατότητα, μεσοπρόθεσμης έστω, επαναβεβαίωσης της ποιότητας και αποτελεσματικότητας του εφαρμοζόμενου προγράμματος.

Στο τέλος του Φεβρουαρίου του 1830 γίνονται διήμερες εξετάσεις παρόντος και του Α. Μουστοξύδη[108]. Συγκεκριμένα εξετάσθηκαν οι μαθητές του Γ. Γεννάδιου στην ανάγνωση, ερμηνεία και ανάλυση του "Πλαταϊκού" του Ισοκράτη. Η απόδοσή τους, κατά τον Έφορο, έδινε ελπιδοφόρο εκπαιδευτικό μήνυμα, όμως η στενότητα του χώρου[109], η έλλειψη "βιβλίων και βιβλιοπωλών" τον απασχολεί έντονα, όπως αντλείται από την αναφορά "περί των γενομένων εξετάσεων εις το Κεντρικόν Σχολείον, και των προόδων των υποτρόφων της Κυβερνήσεως". Η τάξη που εξετάσθηκε ήταν η β΄, όμως είναι εξακριβωμένο ότι η πρώτη τάξη διδασκόταν "Φιλοκτήτη" του Σοφοκλή και η τρίτη είχε ως κύριο γνωστικό αντικείμενο τον "Προς Νικοκλέα" λόγο του Ισοκράτη. Η έμφαση που δίνεται στην εξέταση της αρχαίας ελληνικής γλώσσας δείχνει και την πρωτοκαθεδρία της στο πρόγραμμα των σπουδών[110].

Στο δεκατετράμηνο απολογισμό της Εφορίας του Ορφανοτροφείου και των άλλων εκ-

---

107. ΓΑΚ. Υπουργ. Θρησκείας, φ. 24, Σχολικά, 14.2.1830· ΔΑΣΚ, τ.Β', σ. 788-789.

108. ΓΑΚ. Υπουργ. Θρησκείας, φ. 25, Σχολικά, 2.3.1830· πβ. Ελ. Κούκκου, *Τα εκπαιδευτικά ιδρύματα της Αιγίνης...*, ό.π., σ. 126-127.

109. Ο Μουστοξύδης (ό.π.) αναφέρει ότι "η περιοχή του Σχολείου, όσον εξήτησα να το κάμω απλόχωρον δεν τους χωρεί πλέον και αν έλθουν άλλοθεν άλλοι, θέλομεν αναγκασθή να διδάσκωμεν υπ' αίθριον ουρανόν...".

110. Αρχείον Ορφανοτροφείου Αιγίνης ΕΒΕ, εγγρ. Α 2588 στο Αικ. Κορδούλη, "Το αρχείο του Ορφανοτροφείου Αιγίνης της ΕΒΕ", *Πρακτικά Β' Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών*, τ. Γ' (Αθήναι 1981-1982), σ. 409-410.

παιδευτικών και μορφωτικών καταστημάτων της Αίγινας ο Μουστοξύδης τονίζει ότι στο Κεντρικό παραδίδουν ελληνικά, γαλλικά, ιστορία και μαθηματικά τρεις διδάσκαλοι[111], ότι όλοι ανεξαιρέτως οι μαθητές ασχολούνται με τα μαθήματα αυτά και ότι "υπάρχουσι μαθηταί πολλών επαίνων άξιοι". Ωστόσο, είναι διάχυτη αφ' ενός μεν η επιδίωξη για τη βελτίωση της στάθμης παροχής του παιδευτικού και παιδαγωγικού αγαθού, αφ' ετέρου, δε, η ανησυχία του Μουστοξύδη από την ασκούμενη κριτική για τις επιλογές όσον αφορά τους διδασκόμενους αρχαίους συγγραφείς[112]. Τα γεγονότα του Ιανουαρίου του 1831 στο Κεντρικό Σχολείο έδειξαν ότι όντως η κατάσταση δεν ήταν απόλυτα ήρεμη, ούτε θυμικά αποφορτισμένη.

Συνοπτική, εξάλλου, ήταν η αναφορά προς τη Γραμματεία του Μουστοξύδη για τις εξετάσεις του θέρους του 1831. Περιορίζεται στο να διατυπώσει ολιγόλογα την ευχαρίστησή του, να τονίσει τη συνέπεια των διδασκάλων χωρίς όμως να αποκρύπτει το γεγονός ότι το 25% περίπου του μαθητικού δυναμικού των Σχολείων δεν παρουσιάστηκε στις εξετάσεις. Ο Μουστοξύδης εναποθέτει τη διακρίβωση των πραγματικών αιτίων αυτής της απουσίας "εις το ακόλουθον Σχολαστικόν έτος"[113], το οποίο όμως θα ξεκινήσει με μια πληθώρα πολιτικών, οικονομικών, οργανωτικών και εκπαιδευτικών δυσκολιών.

Παρότι ο Γραμματέας της Δημόσιας Εκπαίδευσης Σπ. Τρικούπης διατείνεται το Μάϊο του 1833 ότι "κατά το παρελθόν εξάμηνον... οι μαθηταί επροώδευσαν πολύ περισσότερον, παρά εις όλον το παρελθόν διάστημα, και τούτο διότι εις τα μαθήματα εισήχθη κάποια τάξις και ευρυθμία"[114] πρέπει να είμαστε επιφυλακτικοί στις διαπιστώσεις του εξαιτίας του κλίματος που έχει διαμορφωθεί και του κριτικού χειρισμού των προγενέστερων κυβερνητικών σχημάτων.

---

111. Ελ. Κούκκου, *Τα εκπαιδευτικά ιδρύματα της Αιγίνης*... ό.π., σ. 141-142.

112. ΓΕΕ, φ. 13 (18.2.1831), σ. 61-64· ΔΑΣΚ, τ.Γ', σ. 1583-1592.

113. ΓΑΚ. Υπουργ. Θρησκείας, φ. 41, Σχολικά, 20.7.1831.

114. ΓΑΚ. Οθωνική περίοδος, Αρχείον Υπουργείου Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδεύσεως, ταξινομική ενότητα 141, 1· κλ. Β', θ. 31, φ. 8, αριθμ. εγγρ. 5 στο Δ. Αντωνίου, *Οι απαρχές*... ό.π., σ. 86. Βλ. και Κ. Μένδελσων - Βαρθόλδη, *Ιστορία της Ελλάδος από της εν έτει 1453 αλώσεως της Κωνσταντινουπόλεως υπό των Τούρκων μέχρι των καθ' ημάς χρόνων*, Μέρος Β', Αθήναι 1876, σ. 92.

3
ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

Το Κεντρικό Πολεμικό Σχολείο

Η ανάγκη οργάνωσης του στρατού και η επάνδρωσή του από στελέχη επαρκούς επαγγελματικής κατάρτισης ήταν ένα ομολογουμένως δύσκολο εγχείρημα, όταν ληφθεί υπόψη η συγκυρία της συγκρότησης του ελληνικού κράτους και η συνύπαρξη στους κόλπους του τακτικών και ατάκτων στρατευμάτων. Το ζήτημα της εκπαίδευσης των ανωτέρων και ανωτάτων στελεχών του στρατού είχε απασχολήσει και την πενταμελή υπό τον Άνθιμο Γαζή επιτροπή, η οποία —σύμφωνα με το σχέδιο που της αποδίδεται— έθεσε προγραμματικά τη γνωστική και μορφωτική προετοιμασία των αξιωματικών σε επίπεδο Ακαδημαϊκών σπουδών[1]. Η επιτροπή έβλεπε τη φοίτηση στις Ακαδημίες της Φιλολογίας, της Νομικής, των Στρατιωτικών κλπ. ως το επόμενο στάδιο του Λυκείου, επειδή η ευθύς εξ αρχής ειδίκευση στις σπουδές συντεχνιακής νοοτροπίας απομονώνει τα άτομα και αντιτάσσει τον εργασιακού χαρακτήρα "σωβινισμό" στην ανάπτυξη της φιλίας και της κοινωνικής συνεργασίας.

Η πρώτη προσπάθεια λειτουργίας της Στρατιωτικής Σχολής έγινε από τον Καποδίστρια τον Ιούνιο του 1828 όταν τίθενται οι βάσεις του "Λόχου των Προγυμναστών", που αποτέλεσε τον αρχικό πυρήνα της Σχολής, η οποία μέσα σε ένα μήνα είχε ονομασθεί Σχολή "των Ευελπίδων". Διοικητής της είναι ο Κορσικανός πρώην υπολοχαγός του αγγλικού στρατού Romyle Santelli και οργανωτικός επόπτης ο συνταγματάρχης Heideck[2]. Ο πρώτος καιρός της λειτουργίας της Σχολής έδειξε τις δυσκολίες τόσο στην επιλογή των μαθητών όσο και στο επίπεδο και τη διεύθυνση των σπουδών. Είναι γνωστό ότι ο κανονισμός λειτουργίας του λόχου των Ευελπίδων, συνιστάμενος από δεκατέσσερα άρθρα (λστ'-μθ')[3], ενσωματώθηκε στο νόμο προσωρινής διευθέτησης της στρατιωτικής υπηρεσίας των τακτικών σωμάτων. Μια νέα οργανωτική προσπάθεια επιχειρείται στις αρχές του 1829 με την έγκριση του σχεδίου του Γάλλου λοχαγού Pauzié, την παραίτηση του Santelli (2.1.1829) και την ανάληψη της διεύθυνσης του λόχου από τον Pauzié.

Η Σχολή έχει σημείο αναφοράς καθαρά τις χερσαίες στρατιωτικές δυνάμεις και την

---

1. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 57, Σχολικά, αχρονολόγητο· Γ.Ν. Λεοντσίνης, *Ζητήματα Νεότερης Ελληνικής Ιστορίας και Εκπαίδευσης*, Αθήνα 1995, σ. 235-243.

2. Κ. Ξανθόπουλος, *Συνοπτική έκθεσις της πνευματικής αναπτύξεως των νεωτέρων Ελλήνων από της αναγεννήσεως αυτών μέχρι τούδε*, εν Κωνταντινουπόλει 1880, σ. 40. Α. Καστάνης, *Η Στρατιωτική Σχολή των Ευελπίδων κατά τα πρώτα χρόνια της λειτουργίας της 1828-1834*, [ανέκδοτη διδακτορική διατριβή], Ιωάννινα 1995, σ. 39-40. Χρ. Σ. Φωτόπουλος, "Η γένεση της Σχολής <Ευελπίδων>· το χρονικό της ίδρυσης και η πορεία της από το 1828 έως το 1912", *Η Στρατιωτική Σχολή Ευελπίδων*, περ. "Επτά Ημέρες", εφημ. "*Καθημερινή*", 24.9.1997, σ. 2.

3. ΓΕΕ, φ. 97 (28.12.1828), σ. 403-404.

αξιωματική τους στελέχωση. Ανάλογη προσπάθεια δεν θα εξελιχθεί για τις θαλάσσιες δυνάμεις παρότι υπάρχουν συγκεκριμένες προτάσεις και το 1828 και το 1829. Τον Απρίλιο του 1828 ο Γ. Φίνλεϋ πρότεινε να συσταθεί στην Ελλάδα Σχολή Ναυτικών Δοκίμων κατά το πρότυπο της Ναυτικής Ακαδημίας της Αμερικής[4], ενώ τον Οκτώβριο του 1829 ο Αλεξ. Στούρτζας εισηγήθηκε να λειτουργήσει "Ναυτικόν Ανώτατον της Ελλάδος Σχολείον" με έδρα την Ύδρα[5]. Απ' ό,τι φαίνεται κατά την καποδιστριακή περίοδο για όσους είχαν επαγγελματικό προορισμό το πολεμικό ναυτικό επιλέχθηκε η θεωρητική και πρακτική τους εκγύμναση πάνω στα πλοία, με βασική προτίμηση το πολεμικό δίκροτο "Ελλάς"[6]. Η Ναυτική Σχολή Δοκίμων, ιδρύθηκε πολύ αργότερα, το 1884.

Η καθυστερημένη επικύρωση και δημοσίευση του κανονισμού του λόχου των Ευελπίδων έδωσε στις διατάξεις του ουσιαστικά θεσμική ισχύ λίγων μόνο ημερών, αφού στις 12 Ιανουαρίου 1829 ο Καποδίστριας με την υπ. αριθμ. 8683 Κυβερνητική Πράξη εγκρίνει το σχέδιο Πωζιέ "περί συστάσεως Κεντρικού Πολεμικού Σχολείου" στο Ναύπλιο[7]. Το διάταγμα συνυπογράφει ο Γραμματέας της Επικρατείας Σπ. Τρικούπης. Η Γραμματεία των Εκκλησιαστικών και της Δημόσιας Εκπαίδευσης δεν είχε ακόμη ιδρυθεί, ενώ το Γενικό Φροντιστήριο είχε στην αρμοδιότητά του τις οικονομικές υποθέσεις της διεξαγωγής του πολέμου κατά ξηρά και θάλασσα[8] και δεν είχε ειδική γνώμη σε ζητήματα εκπαίδευσης.

Με το διάταγμα της 12ης Ιανουαρίου 1829 παύει η λειτουργία του σχολείου των Ευελπίδων και της βραχύβιας Σχολής του Πυροβολικού που είχε και αυτή οργανωθεί από τον Pauzié[9]. Στη θέση τους "καθίσταται εν Κεντρικόν Πολεμικόν Σχολείον" του οποίου η λειτουργία ρυθμίζεται με τις 109 ενεργητέες διατάξεις (exécutoires), τις διαλαμβανόμενες στο σχέδιο Henri Pauzié[10] και εμπνευσμένες από τις αντίστοιχες της αντίστοιχης École Polytechnique. Η ανάθεση της διεύθυνσης του Σχολείου στον Pauzié[11] και η ταυτόχρονη

---

4. ΓΕΕ, φ. 26 (14.4.1828), σ. 110.

5. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 20, Σχολικά, 31.10.1829. Δ. Αντωνίου, *Οι απαρχές του εκπαιδευτικού σχεδιασμού στο Νεοελληνικό κράτος· το σχέδιο της επιτροπής του 1833*, εκδ. "Πατάκης", Αθήνα 1992, σ. 191-192.

6. Ελ. Κούκκου, *Ο Καποδίστριας και η Παιδεία 1827-1832*. Β'. *Τα εκπαιδευτικά ιδρύματα της Αιγίνης*, Αθήναι 1972, σ. 85-86· της ίδιας, Η Παιδεία από το 1828 ως το 1831, *ΙΕΕ*, τ. ΙΒ', Αθήναι 1975, σ. 589. Θ. Στ. Παπαδόπουλος, "Ι. Καποδίστριας, ο θεμελιωτής του νεοελληνικού κράτους", *Τετράδια Ευθύνης* 5 (1978), σ. 52.

7. ΓΕΕ, φ. 10 (2.2.1829), σ. 33.

8. Κ. Βάρφης, *Το ελληνικό ναυτικό κατά την καποδιστριακή περίοδο· τα χρόνια της προσαρμογής*, εκδ. "Σύλλογος προς διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων", Αθήνα 1994, σ. 14.

9. Α. Καστάνης, *Η Στρατιωτική Σχολή των Ευελπίδων*... ό.π., σ. 43-46. Χρ. Σ. Φωτόπουλος, "Η γένεση της Σχολής...", ό.π., σ. 3.

10. ΓΕΕ, φ. 10 (2.2.1829), αριθμ. εγγρ. 8683, σ. 33· ΔΑΣΚ, τ. Α', σ. 187-188. Σπ. Β. Μαρκεζίνης, *Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος*, εκδ. "Πάπυρος", τ. Α', Αθήναι 1967, σ. 50. Ελ. Κούκκου, "Η παιδεία από το 1828 ως το 1831...", ό.π., σ. 592.

11. Διοικητές της Σχολής κατά την καποδιστριακή περίοδο διατέλεσαν οι ακόλουθοι: α) J. H. Aug. Pauzié - Banne: 12 Ιανουαρίου - 12 Αυγούστου 1831· β) ο ρώσος Νικόλαος Αλεξέγιεβιτς Ράικο(Rayko), αντισυνταγ-

προαγωγή του στο βαθμό του αντισυνταγματάρχη αφ' ενός μεν τον ενισχύει ιεραρχικά και ηθικά, αφ' ετέρου δε αντανακλά και στη Σχολή, της οποίας το κύρος η κυβέρνηση θέλει με κάθε τρόπο να είναι ενισχυμένο στην κοινή γνώμη. Με τη συναίνεση του Συνταγματάρχη και γενικού διευθυντή του τακτικού σώματος Heideck ολοκληρώνεται η επάνδρωση του Κεντρικού Σχολείου με το απαραίτητο ολιγάριθμο προσωπικό[12]. Το κτίριο που στέγαζε τους Ευέλπιδες ήταν η υπ. αριθμ. 227 "εθνική οικία"[13].

Η φοίτηση των Ευελπίδων, σύμφωνα με τον Οργανισμό του 1829, καθορίστηκε να είναι τρίχρονη, και το σχολικό έτος διαρκούσε από την 1η Νοεμβρίου ως τις 15 Σεπτεμβρίου. Η επιμήκυνση της φοίτησης σε οκτώ χρόνια (τέσσερα προπαιδευτικά και τέσσερα εκπαιδευτικά) που θεσπίστηκε με το Β. Δ. της 19.2.1834 έχει την αιτιολογική του βάση στο γεγονός ότι οι σπουδαστές της Σ.Σ.Ε. μπορεί να είναι και παιδιά ηλικίας 12 ετών[14], τα οποία ασφαλώς είχαν ανάγκη και γενικής παιδείας, όπως φαίνεται και από τους στόχους της διδασκαλίας τους. Ευθύνη του διοικητή της Σχολής, κατά την καποδιστριακή τουλάχιστον περίοδο, ήταν και η δια του τύπου γνωστοποίηση στους Ευέλπιδες ότι αρχίζει η παράδοση των μαθημάτων και ότι όσοι ευρίσκονται σε άδεια οφείλουν να επιστρέψουν στη θέση τους[15].

Οι Ευέλπιδες, ανάλογα με το χρόνο εισαγωγής τους στη Σχολή και το μέτρο της προόδου τους κατανέμονταν σε τρεις τάξεις και παρακολουθούσαν ευρύ κύκλο μαθημάτων ανθρωπιστικής, θετικής, στρατιωτικής και τεχνικής κατεύθυνσης[16]. Στις δυο μικρότερες τάξεις διαπιστώνεται μια εγγύτητα των γνωστικών αντικειμένων. Γαλλικά, μαθηματικά και σχέδιο έχουν και οι δυο τάξεις. Οι "τακτικές ασκήσεις" πεζικού της εισαγωγικής τάξης συμπληρώνονται και με εκείνες του πυροβολικού στη μεσαία, ενώ από τα γλωσσικά μαθήματα, τα μεν γαλλικά διατηρούνται, όχι όμως και τα ελληνικά. Η τάξη των τελειοφοίτων παρουσιάζει μια εικόνα ριζικά μάλλον διαφοροποιημένη. Συγκεκριμένα προβλέπεται ότι οι Ευέλπιδες θα αποκτήσουν τις απαραίτητες γνώσεις φυσικοχημείας, μηχανι-

---

ματάρχης: 12 Αυγούστου 1831 - Ιανουάριος ή Φεβρουάριος 1832· γ) Ο λοχαγός Κωνσταντίνος Αξελός: 4 Φεβρουαρίου 1832 - 20 Απριλίου 1832· δ) Ο πρώσσος συνταγματάρχης Eduard Rheineck: 20 Απριλίου 1832 - 1840. Βλ. Α. Καστάνης, *Η Στρατιωτική Σχολή των Ευελπίδων*... ό.π., σ. 171-179, 193-194 και Χρ. Σ. Φωτόπουλος, "Η γένεση της Σχολής...", ό.π., σ. 3-4.

12. ΓΕΕ, φ. 10 (2.2.1829), αριθμ. εγγρ. 8703, σ. 33. ΓΑΚ, Γενική Γραμματεία, 12.1.1829, φ. 181· Γενικό Φροντιστήριο, 12.1.1829, φ. 30· Καποδιστριακό Αρχείο Κέρκυρας, "Στρατιωτικά Διατάγματα" φ. 303, 12.1.1829, στο Α. Καστάνης, *Η Στρατιωτική Σχολή των Ευελπίδων*... ό.π., σ. 49.

13. Δ. Γατόπουλος, *Ιωάννης Καποδίστριας, ο πρώτος Κυβερνήτης της Ελλάδος*, εκδ. "Δημητράκος", Αθήναι 1932, σ. 103-104. Αρ. Πλ. Προκοπίου, "Τα κτίρια της Σχολής Ευελπίδων", *Η Στρατιωτική Σχολή Ευελπίδων* περ. "Επτά Ημέρες", εφημ. "*Καθημερινή*", 24.9.1997, σ. 26.

14. Μ. Γεωργακοπούλου - Συριοπούλου, "Σχολή Ευελπίδων: Από την ίδρυση (1828) μέχρι την μεταρρύθμισή της (1882) από τον Χαρ. Τρικούπη", *Τότε*, τχ. 43 (Ιούλιος - Αύγουστος '93), σ. 12.

15. ΕΕ, φ. 51 (20.10.1832), σ. 272.

16. Για τα μαθήματα και τα βιβλία βλ. αναλυτικά Α. Καστάνης, *Η Στρατιωτική Σχολή των Ευελπίδων*... ό.π., σ. 81-134.

κής, οχυρωματικής, οικοδομικής, τοπογραφίας, λειτουργίας του πυροβολικού, χωρομετρίας, τεχνικού και μηχανολογικού σχεδίου, στρατιωτικής αναγνώρισης, στρατιωτικών και συναφών κατασκευών, βλητικής και εκτέλεσης πυρών. Ταυτόχρονα, λαμβάνεται μέριμνα για τη σωματική άσκηση και τη βελτίωση της φυσικής κατάστασης των υποψηφίων αξιωματικών.

Ο περιορισμός της ελληνικής γλώσσας τόσο στο διατιθέμενο χρόνο διδασκαλίας όσο και στο συντελεστή αξιολόγησής της κατά τις εξετάσεις υποχρέωσε το διδάσκαλο Β. Κατσυφό να απευθυνθεί κατ' επανάληψη στο Ν. Χρυσόγελο και να ζητήσει τη συνδρομή του για τη βελτίωση της θέσης του μαθήματος[17], δεδομένου ότι είχε παρατηρηθεί μείωση του ενδιαφέροντος των Ευελπίδων. Είναι αξιοπρόσεχτη αυτή η κίνηση, επειδή από τα υπάρχονται στοιχεία η Γραμματεία των Ε. και της Δ. Ε. δεν φαίνεται να κατευθύνει το πρόγραμμα των σπουδών. Όμως, ο Ν. Χρυσόγελος τη στιγμή εκείνη είχε λόγο στο Σπουδαστικό Συμβούλιο και επιπλέον ήταν εκ των πραγμάτων ο θεσμικός επόπτης της γενικής εκπαίδευσης στην ελληνική επικράτεια. Πραγματικά μια μικρή αναβάθμιση του μαθήματος παρατηρήθηκε όμως η πιο αισθητή σημειώθηκε επί Rheineck[18].

Από το 1832 η ιστορία διδάσκεται ως τακτικό πλέον μάθημα του Κεντρικού Πολεμικού Σχολείου. Ο Ζακυνθινός Γεώργιος Τερτσέτης με ικανές σπουδές στην Ευρώπη, ο πρώτος διδάσκαλος ιστορίας της Σ.Σ.Ε., σε κείμενά του έδωσε τους σκοπούς της διδασκαλίας της ιστορίας, τους οποίους επιδίωκε να πραγματώσει παραδίδοντας μαθήματα σε σπουδαστές, που προορίζονταν να στελεχώσουν τμήματα των ενόπλων δυνάμεων της χώρας: α) Οι πολιτικές περιστάσεις επιβάλλουν τη μελέτη των αιτίων της ακμής και πτώσης, των Ελλήνων και των άλλων λαών[19]. β) Η διδακτική έμφαση στο αγαθό της ελευθερίας και η στηλίτευση των εμφυλίων πολέμων[20]. γ) Οι ήρωες του έθνους, είτε ζουν - είτε όχι, παραδειγματίζουν και νουθετούν[21]. δ) Η ιστορία είναι "νομοθέτις" του πολιτικού βίου και της αρετής διδάσκαλος[22].

Το μάθημα των Θρησκευτικών απουσιάζει από τον αρχικό οργανισμό της Σ.Σ.Ε., χωρίς αυτό να σημαίνει ότι παραμελήθηκε η "πνευματική" στήριξη των σπουδαστών. Ο Καποδίστριας είχε προνοήσει για την πνευματική προστασία των τακτικών ελληνικών σωμάτων και την είχε αναθέσει στον αρχιμανδρίτη Ιωακείμ Φυντανάκη[23]. Ο Φυντανάκης το Νοέμβριο του 1830 επισημαίνει το γεγονός ότι οι Ευέλπιδες δεν έχουν πνευματικό και αναφέρει ότι επιθυμεί να τους αναλάβει, αν εγκρίνει και το διατάξει ο Κυβερνήτης. Πολύ

---

17. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 38, Σχολικά, 27.4.1831 και συν. (17.1.1831)· ΔΑΣΚ, τ. Γ', σ. 1840-1841.
18. Α. Καστάνης, *Η Στρατιωτική Σχολή των Ευελπίδων*... ό.π., σ. 107-108.
19. ΕΕ, φ. 15 (8.6.1832), σ. 83.
20. Ό.π.,
21. ΕΕ, φ. 39 (31.8.1832), σ. 211-212.
22. ΕΕ, φ. 2 (22.4.1832), σ. 313.
23. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 33, Σχολικά, 8.11.1830.

σύντομα η Κυβέρνηση του παρέχει "την πνευματικήν διοίκησιν των Ευελπίδων" και η Γραμματεία των Ε. και της Δ. Ε. με ειδικό έγγραφό της προς το Διευθυντή του Κεντρικού Στρατιωτικού Σχολείου ζητεί να επιτρέπεται η είσοδος του Φυντανάκη στο εκπαιδευτικό κατάστημα[24]. Η απόφαση αυτή επιλύει κατά τρόπο μάλλον πρόσφορο και το πρακτικό μέρος της εισαγωγής της Θρησκευτικής Κατηχήσης και της Εκκλησιαστικής ιστορίας στη Σχολή, μετά την έγκριση του νέου σχεδίου Pauzié από το Σπουδαστικό Συμβούλιο στη δεύτερη συνεδρίαση της πρώτης σύγκλησής του[25]. Τα Θρησκευτικά κατά τις εξετάσεις δεν αξιολογούνται. Αν και το γεγονός αυτό θα μπορούσε να εκτιμηθεί ως υποτίμηση του μαθήματος, η μη υπαγωγή των Θρησκευτικών σε βαθμολογικούς κώδικες είναι σύμφωνη με την ορθόδοξη εκκλησιαστική παράδοση επειδή δεν αντιμετωπίζονται ως εντελέχεια και στην πνευματική τους διάσταση διακονούν το πλήρωμα της Εκκλησίας. Επειδή η λήψη της απόφασης της εισαγωγής της διδασκαλίας των Θρησκευτικών έγινε στο Σπουδαστικό Συμβούλιο, η συμβολή του Ν. Χρυσόγελου σ' αυτήν, με δεδομένη την προσήλωσή του στην Ορθοδοξία, δεν πρέπει να ήταν μικρή.

Τριανταδύο συνολικά βιβλία ελλήνων συγγραφέων αλλά και ξένων λήφθηκαν υπ' όψη από τους διδασκάλους ή και μελετήθηκαν από τους σπουδαστές κατά την καποδιστριακή περίοδο. Από τα βιβλία, τα οποία κυρίως ελέγχονταν εκδοτικά ή και διανεμητικά από τη Γραμματεία των Εκκλησιαστικών και της Δημόσιας Εκπαίδευσης, διαπιστώνεται ότι όσον αφορά τα Μαθηματικά η μεγαλύτερη, διακίνησή τους γίνεται στο χρονικό διάστημα Απριλίου - Σεπτεμβρίου 1830[26], ενώ για τα φιλολογικά - ιστορικά παρατηρείται αυξημένη βιβλιοκίνηση από τον Απρίλιο έως το Νοέμβριο του 1830[27], με μια αναθέρμανση στο δίμηνο Οκτωβρίου - Νοεμβρίου 1832[28].

Τα δεκαοχτώ γενικά γνωστικά αντικείμενα είτε ως αυτόνομα μαθήματα είτε ενσωματωμένα στη διδασκαλία άλλων παραδίδονται στους Ευέλπιδες κατά την καποδιστριακή περίοδο από ισάριθμους περίπου καθηγητές και βοηθούς καθηγητές[29]. Με την αναμόρφωση της ΣΣΕ επί Χαριλάου Τρικούπη στα περιεχόμενα σπουδών συμπεριλήφθηκαν εικοσιπέντε μαθήματα στρατιωτικής και επιστημονικής εκπαίδευσης, των οποίων η διδακτική αυτοτέλεια δηλώνεται και από τον καθορισμό για κάθε μάθημα καθηγητικής έδρας[30]. Οι αποδοχές των αξιωματικών της Σχολής (1830) ήταν καλύτερες από τη μισθοδοσία των συ-

---

24. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 33, Σχολικά, 25.11.1830.

25. ΓΕΕ, φ. 87 (5.11.1830), σ. 412.

26. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 26, Σχολικά, 11.4.1830· φ. 27, Σχολικά, 17.5.1830· φ. 31, Σχολικά, 15.9.1830, κ.ά. Βλ. και ΓΑΚ, Γραμματεία Στρατιωτικών, φ. 5, 2.5.1830.

27. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 26, Σχολικά, 19.4.1830· φ. 28, Σχολικά, 17 και 21.6.1830· φ. 31, Σχολικά, 29.9.1830· φ. 32, Σχολικά, 3.10.1830· φ. 33, Σχολικά, 4, 14 και 21.11.1830.

28. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 53Β, Σχολικά, 18.10.1832· φ. 54, Σχολικά, 1 και 2.11.1832.

29. Βλ. και Α. Καστάνης, *Η Στρατιωτική Σχολή των Ευελπίδων*... ό.π., σ. 199-206, sheet 3, σ. 1-2.

30. Δ. Λιμνιάτης, "Οι εκπαιδευτικοί στόχοι· η επιστημονική γνώση είναι συνάρτηση της στρατιωτικής παιδείας των Ευελπίδων", *Η Στρατιωτική Σχολή Ευελπίδων*, περ. "Επτά Ημέρες", εφημ. "*Καθημερινή*", 24.9.1997, σ. 24.

ναδέλφων τους οι οποίοι υπηρετούσαν στις μάχιμες μονάδες, ενώ ο πλέον υψηλόμισθος διδάσκαλος (156 φοίνικες τελικά) ήταν ο Μαθηματικός. Υποδεέστερες είναι οι μηνιαίες απολαβές του ελληνιστή (120 φ. τελικά) και του καθηγητή των Γαλλικών[31].

Το Δεκέμβριο του 1828 οι Ευέλπιδες υπερέβαιναν τους πενήντα[32]. Ο υπουργός Ν. Χρυσόγελος στην απολογιστική έκθεση του 1830 σαφώς αναφέρει ότι οι μαθητές του Κεντρικού Πολεμικού Σχολείου είναι 60, εκ των οποίων "παίδες στρατού", δηλαδή κατά βάση μέλλοντες υπαξιωματικοί, δεκαέξι[33]. Ταυτόχρονα είκοσι ακόλουθοι, οι οποίοι προωρίζονταν, όπως αποφαίνεται ο Α. Καστάνης, να στελεχώσουν το τακτικό Πεζικό[34], μαθαίνουν ελληνικά, μαθηματικά και γαλλικά. Τον επόμενο χρόνο, το 1831, σε μια περίοδο εξαιρετικά δύσκολη και για τα θέματα της εκπαίδευσης, οι Ευέλπιδες είναι τουλάχιστον σαράντα[35]. Η ΣΣΕ, σε αντίθεση με άλλα μεταδευτεροβάθμια εκπαιδευτικά ιδρύματα, δεν σταμάτησε να λειτουργεί. Ίσως επειδή οι αντιμαχόμενες πολιτικές παρατάξεις, παρά τις διαφορές τους, συνειδητοποιούσαν ότι η μεσοπρόθεσμη και μακροπρόθεσμη ασφάλεια του Κράτους δεν επέτρεπε τη διακοπή των στρατιωτικών σπουδών.

Από την ανάγνωση των πινάκων των Ευελπίδων συνάγεται το συμπέρασμα ότι η προυχοντική τάξη δεν προτίμησε να στείλει γόνους της στη ΣΣΕ, επειδή δε συμπαθούσε τον τακτικό στρατό και δυσθυμούσε με την πολιτική του Καποδίστρια[36]. Αποδείχθηκε ότι τη συγκεκριμένη στιγμή ούτε η καταβολή χρηματικού ποσού για τους σπουδαστές[37] που θα ήταν δυνατό να εκληφθεί και ως διαφοροποιητικό στοιχείο σε επίπεδο τοπικής κοινωνίας, είλκυσε το ενδιαφέρον τους. Με τη διαδικασία των υποτροφιών, η οποία είχε ακολουθηθεί και στα εκπαιδευτικά ιδρύματα της Αίγινας, ευκολύνθηκαν αρκετοί ετερόχθονες και αυτόχθονες να φοιτήσουν στο Κεντρικό Πολεμικό Σχολείο.

Στα αρχεία της Γραμματείας των Ε. και Δ.Ε., του Γενικού Φροντιστηρίου, της Γραμματείας των Στρατιωτικών και των συναφών υπηρεσιών συναντάται πληθώρα αιτήσεων για την εισαγωγή νέων στη ΣΣΕ, συχνά, δε, συνοδεύονται από τα εγκριτικά ή τα απορριπτικά τους. Οι αιτήσεις αυτές έχουν κατά κύριο λόγο τέσσερις πηγές προέλευσης:

α) από τον επιζώντα γονέα ή αδελφό του υποψηφίου, ο οποίος μερικές φορές προβάλλει και αγωνιστικούς τίτλους. Για την ενίσχυση της υποψηφιότητας επισυνάπτονται και αποδεικτικά της εθνικής δράσης της οικογένειας[38]

---

31. Α. Καστάνης, *Η Στρατιωτική Σχολή των Ευελπίδων*... ό.π., σ. 164-165.

32. Ο Χρ. Φωτόπουλος (ό.π., σ. 2) μιλά για πενηντατέσσερις συνολικά Ευέλπιδες, εκ των οποίων σαρανταένας φοιτούσαν κανονικά. Ο Α. Καστάνης αριθμεί και καταλογογραφεί για το χρονικό διάστημα 1ης Ιουλίου 1828 - 28 Δεκεμβρίου 1828 πενηνταεννέα ονόματα (ό.π., σ. 227-229).

33. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 35, Σχολικά, 25.1.1831· ΔΑΣΚ, τ. Γ', σ. 1648. Λ. Βελέλης, *Ο Καποδίστριας ως θεμελιωτής της δημοτικής εκπαιδεύσεως*, εκδ. "Ι.Ν. Σιδέρης", Αθήναι 1908, σ. 164.

34. Α. Καστάνης, *Η Στρατιωτική Σχολή των Ευελπίδων*... ό.π., σ. 73.

35. Θ. Σ. Μακρής, *Το ανορθωτικόν έργον του Ιω. Καποδίστρια*, Κέρκυρα 1973, σ. 65.

36. Ν. Δραγούμης, *Ιστορικαί αναμνήσεις*, εκδ. "Ερμής", Αθήνα 1973, σ. 101.

37. ΓΑΚ, Γενικόν Φροντιστήριον, φ. 38, 13.3.1829.

38. Πρόχειρον Πρωτόκολλον εισερχομένων, αριθμ. 49 / Μάιος 1832. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 55,

β) από συγγενείς, οι οποίοι με οποιαδήποτε ιδιότητα υπηρετούσαν ήδη σε τακτικά στρατιωτικά σώματα[39]

γ) από τους ίδιους τους ενδιαφερόμενους, ορφανούς ή μη[40].

δ) από τοπικούς παράγοντες, όπως συνέβη με τον Β. Ν. Γιαννακόπουλο, τον Λιβαρτζινό[41].

Τα στοιχεία αποδεικνύουν ότι ο Καποδίστριας θέλησε να διατηρήσει τον απόλυτο έλεγχο της εισαγωγής των σπουδαστών στο Πολεμικό Σχολείο[42] αλλά, τουλάχιστον, ο Pauzié είχε περισσότερες αντιρρήσεις από τον Έφορο του Προτύπου και του Κεντρικού Σχολείου, τον Α. Μουστοξύδη[43]. Από το Ορφανοτροφείο, με εντολή του Κυβερνήτη, κατάλληλοι τρόφιμοι προωθήθηκαν στην Ανώτερη Στρατιωτική Σχολή. Είναι γνωστές δύο περιπτώσεις που αφορούν την αποστολή έξι συνολικά ορφανών[44]. Ωστόσο, η επιλογή των ορφανών δεν υπακούει μόνο στη λογική της πλήρωσης θέσεων αλλά και σε άλλες παραμέτρους, όπως των ικανοτήτων των υποψηφίων, των γνωριμιών, των συστάσεων, της ικανοποίησης σχολικών χορηγών κλπ. Από το σκεπτικό αυτό εμφορείται, κατά τη γνώμη μου, η απόφαση του Μουστοξύδη να στείλει το Σεπτέμβριο του 1830 δύο και όχι τρεις τροφίμους του Ορφανοτροφείου στο Πολεμικό Σχολείο. Μετά, όμως, από δυο μήνες προτείνει να καλυφθεί η κενή θέση από τον υπότροφο Αστέριο Θεολογίδη[45], ανηψιό του Ι. Ν. Παπάφη, εμπόρου στη Μάλτα, ο οποίος έμπρακτα είχε αποδείξει τη φιλεκπαιδευτική του διάθεση. Η πρόταση του Μουστοξύδη δεν εισακούστηκε, ίσως επειδή είχαν αρχίσει ήδη τα μαθήματα ή η θέση είχε πλέον καταληφθεί. Άλλωστε ο Οργανισμός της Σχολής του 1829 ώριζε ρητά ότι οι μαθητές ήταν αποδεκτοί μόνο "κατά την αρχήν του σχολαστικού έτους... την πρώτην εκάστου Νοεμβρίου..." (άρθρο 5). Αυτός ήταν και ο λόγος για τον οποίο αποκλείστηκε ο υιός του επιφανούς εκπαιδευτικού Ι. Παλαμά, ο Νικόλαος. Το έγγραφο του Παλαμά και το απαντητικό της Γραμματείας των Εκκλησιαστικών και της Δημόσιας Εκπαίδευσης δεν αφήνουν περιθώρια παρερμηνείας[46].

Παραγωγικές και απολυτήριες εξετάσεις διεξάγονταν στο Κεντρικό Πολεμικό Σχολείο κατά τη μελετώμενη περίοδο. Σε λεπτομερή προσωπική εξέταση υποβλήθηκαν το

Σχολικά, 16.12.1832.

39. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 34, Σχολικά, 5.12.1830· φ. 35, Σχολικά, 13.1.1830· φ. 55, Σχολικά, 7.12.1832.

40. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 24, Σχολικά, 7 και 28.2.1830· φ. 35, Σχολικά, 22.1.1831.

41. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 39, Σχολικά, 14 και 23.5.1831. Χ. Μπαμπούνης, "Η παιδεία στην επαρχία Καλαβρύτων κατά την καποδιστριακή περίοδο", *Επετηρίς των Καλαβρύτων* 18 (1994), σ. 168.

42. Βλ. δειγματοληπτικά ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 32, Σχολικά, 30.10.1830· φ. 33, Σχολικά, 1.11.1830· φ. 34, Σχολικά, 25.12.1830.

43. Α. Καστάνης, *Η Στρατιωτική Σχολή των Ευελπίδων*... ό.π., σ. 215-216.

44. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 20, Σχολικά, 28 και 31.10.1829· φ. 31, Σχολικά, 14.9.1830. Ελ. Κούκκου, Τα εκπαιδευτικά ιδρύματα της Αιγίνης... ό.π., σ. 84-85. Α. Καστάνης, *Η Στρατιωτική Σχολή των Ευελπίδων*... ό.π., σ. 219-220.

45. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 33, Σχολικά, 27.11.1830.

46. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 33, Σχολικά, 5 και 14.11.1830.

1829 οι Ευέλπιδες σε όλους τους κλάδους των μαθημάτων. Τρεις μαθητές κρίθηκαν στάσιμοι και άλλοι αποπέμφθηκαν. Γενικά, όμως, κατά τον ανώνυμο αρθρογράφο της ΓΕΕ, η επίδοση των σπουδαστών παρείχε ελπίδες και έδειξε "πόσον έχει να προσδοκά παρ' αυτών η Πατρίς"[47]. Οι εξετάσεις του 1830, οι οποίες έγιναν και με την παρουσία του Καποδίστρια, χαρακτηρίστηκαν από την ακριβοδίκαιη τήρηση των κανόνων της ορθής αξιολόγησης. Έδωσαν ένα τόνο αισιοδοξίας[48] αλλά και υπέδειξαν την ανάγκη βελτιωτικών κινήσεων.

Η συγκρότηση του Σπουδαστικού Συμβουλίου τον Οκτώβριο του 1830 στηρίχθηκε στο άρθρο 51 του Οργανισμού της Σχολής και εκπορεύθηκε από το πνεύμα αναβάθμισης των σπουδών. Πρόκειται για ένα διύπουργικό όργανο στο οποίο μετέχει επιπλέον ο διευθυντής της Σχολής και ο αρχηγός του Σώματος"των οχυρωματοποιών"[49]. Ο διορισμός του Ν. Χρυσόγελου ως Προέδρου του Συμβουλίου κοινοποιείται σ' αυτόν από τον επί των Στρατιωτικών Γραμματέα Π.Γ. Ρόδιο[50]. Ο Ρόδιος δεν μετέχει στο Όργανο αυτό μάλλον για να μην υπάρξει σύγχιση αρμοδιοτήτων, ίσως δε και αμηχανία στην αναγνώριση της υπουργικής ιεραρχίας. Είχε όμως, ορισμένες δυνατότητες να επηρεάσει, αν το επιθυμούσε, καταστάσεις από τους μετέχοντες στρατιωτικούς, ίσως και τον ομόλογό του, Γραμματέα των Ναυτικών και αδελφό του Κυβερνήτη Β. Καποδίστρια. Ας σημειωθεί, δε, ότι οι Γραμματείες των Ναυτικών και των Στρατιωτικών είναι μεταγενέστερες της Γραμματείας των Εκκλησιαστικών και της Δημόσιας Εκπαίδευσης[51]. Από τα πρακτικά της πρώτης —ίσως και τελευταίας[52]— σύγκλησης του Σπουδαστικού Συμβουλίου, ειδικότερα, δε, από τους λόγους του προέδρου του Ν. Χρυσόγελου διαπιστώνεται αφενός ότι τα μέλη του είχαν επίγνωση των δυσχερειών της στρατιωτικής εκπαίδευσης και αφ' ετέρου ότι την κυβερνητική βούληση κατά μείζονα λόγο, την εξέφραζε ο Χρυσόγελος[53], ως ο αρμοδιότερος θεσμικός φορέας, στη συγκεκριμένη περίπτωση.

Στις αποφοιτήριες εξετάσεις του 1831 (25 Ιουνίου - 10 Ιουλίου) παραβρέθηκε ο Καποδίστριας, ο οποίος μάλιστα αναγόρευσε και συμβολικά οκτώ επιτυχόντες σε ανθυπολοχαγούς του Πυροβολικού[54]. Η δολοφονία του Κυβερνήτη διέκοψε για έντεκα ημέρες τη

---

47. ΓΕΕ, φ. 79 (23.11.1829), σ. 319.

48. ΓΕΕ, φ. 92 (22.11.1830), σ. 433-434. Βλ. και Σπ. Λάμπρος "Ο Καποδίστριας ως θεμελιωτής της Δημοτικής Εκπαιδεύσεως εν Ελλάδι", *Η Μελέτη*, Αθήναι 1908, σ. 8.

49. ΓΕΕ, φ. 84 (25.10.1829), σ. 399. Βλ. και Δ. Κ. Μαυροσκούφης, *Εκπαίδευση και εκπαιδευτική πολιτική στην Ελλάδα 1829-1832*, εκδ. "Ενυάλειο Κληροδότημα", Θεσσαλονίκη 1996, σ. 156.

50. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 32, Σχολικά, 21.10.1830, κοινοποίηση των κυβερνητικών διαταγμάτων 117/14.10.1830 και 122/19.10.1830.

51. ΓΕΕ, φ. 33 (30.4.1830), σ. 131-132, όπου δημοσιεύονται τα διατάγματα σχηματισμού των δυο διακριτών Γραμματειών, που προήλθαν από το διαχωρισμό της κοινής Γραμματείας των Στρατιωτικών και των Ναυτικών. Πρόκειται για τα διατάγματα υπ. αριθμ. 1106/1.4.1830 και 1107 της ίδιας ημέρας.

52. Α. Καστάνης, *Η Στρατιωτική Σχολή των Ευελπίδων*... ό.π., σ. 78.

53. ΓΕΕ, φ. 87, (5.11.1830), σ. 411, συνεδρία Α', Οκτωβρίου 24.

54. Λ. Βελέλης, *Ο Καποδίστριας*... ό.π., σ. 178.

διεξαγωγή των προαγωγικών εξετάσεων των γ' και β' τάξεων[55]. Είναι βέβαιο ότι εξετάσεις έγιναν και το 1832 αλλά δεν είναι γνωστά τα λεπτομερή αποτελέσματά τους. Πάντως, από τη Σχολή εξέρχονται εννέα νέοι ανθυπολοχαγοί[56].

Η παρέμβαση της Γραμματείας των Εκκλησιαστικών και της Δημόσιας Εκπαίδευσης στα δρώμενα της ΣΣΕ είναι μικρή και γίνεται από το 1831 ακόμη πιο αδύναμη, αφού είναι γνωστό ότι το Κεντρικό Πολεμικό Σχολείο, εξαιτίας του στρατιωτικού του χαρακτήρα έχει διοικητική υπαγωγή από τη Γραμματεία των Στρατιωτικών[57]. Οι καταγραφές εισερχομένων και εξερχομένων εγγράφων στα Πρωτόκολλα της Γραμματείας των Εκκλησιαστικών και της Δημόσιας Εκπαίδευσης είναι σχεδόν σποραδικές και αφορούν κυρίως αιτήσεις υποψηφίων Ευελπίδων. Αντίθετα, ο όγκος των εγγράφων που αφορούν τη ΣΣΕ εναπόκειται στα αρχεία του Γενικού Φροντιστηρίου, της Γραμματείας των Στρατιωτικών, κ.α. Απόδειξη αυτής της διάκρισης των αρμοδιοτήτων σε υπουργικό επίπεδο κομίζεται και από το γεγονός ότι ούτε ο Ν. Χρυσόγελος στην αναφορά του προς την Ε' Εθνοσυνέλευση[58], ούτε ο Ιακ. Ρίζος-Νερουλός στην έκθεσή του προς την Δ' κατ' επανάληψη Εθνοσυνέλευση[59] θεωρούν θεσμική υποχρέωσή τους να λογοδοτήσουν για το Κεντρικό Πολεμικό Σχολείο.

Η μόρφωση και εκπαίδευση των αξιωματικών του ελληνικού στρατού απασχόλησε κυρίως το υπουργείο των Στρατιωτικών. Το συνολικό έργο που επιτεύχθηκε, παρά τις επιφυλακτικές τοποθετήσεις των Κ. Δ. Σχινά - Αλ. Σούτσου[60] και Μάουρερ[61] για την περίοδο μετά την απομάκρυση του Pauzié, δεν ήταν συγκριτικά ευκαταφρόνητο. Σκοπός του Κεντρικού Πολεμικού Σχολείου ήταν η παραγωγή ανωτέρων στελεχών του στρατεύματος. Παρήγαγε αξιωματικούς και μέσα σε αντίξοες συνθήκες διάνοιξε προοπτικές.

---

55. Α. Καστάνης, *Η Στρατιωτική Σχολή των Ευελπίδων*... ό.π., σ. 138-139.

56. Χρ. Σ. Φωτόπουλος, "Η γένεση της Σχολής...", ό.π., σ. 4.

57. Βλ. και ΓΑΚ, Γραμματεία Στρατιωτικών, φ. 181, 10.9.1832.

58. Ν. Χρυσόγελος, Αναφορά του επί των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίου Εκπαιδεύσεως Γραμματέως της Κυβερνήσεως. Προς την Σεβαστήν Πέμπτην Εθνικήν των Ελλήνων Συνέλευσιν [Εν Άργει την 19 Δεκεμβρίου 1831].

59. ΕΕ, φ. 36 (20.8.1832), σ. 190-194.

60. "Έκθεσις συνοπτική της εκπαιδεύσεως των Ελλήνων από της κατακτήσεως των Οθωμανών μέχρι της σήμερον" στο Δ. Αντωνίου, *Οι απαρχές*... ό.π., σ. 55, 131.

61. Γκ. - Λ. Μάουρερ, *Ο Ελληνικός λαός. Δημόσιο, ιδιωτικό και εκκλησιαστικό δίκαιο από την έναρξη του Αγώνα για την ανεξαρτησία ως την 31 Ιουλίου 1835*, εκδ. "αφοί Τολίδη", Αθήνα 1976, σ. 330.

4
ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

Η Εκκλησιαστική Σχολή του Πόρου

Σύσταση, ίδρυση και λειτουργία

Στην πρώτη πεντηκονταετία του Ελληνικού κράτους τέσσερις είναι οι σταθμοί που ορίζουν την εκκλησιαστική εκπαίδευση, υπό την έννοια ότι ιδρύονται ειδικές σχολές, όπου καταβάλλεται προσπάθεια για την "κατά Χριστόν" μόρφωση των σπουδαστών και την ευρύτερη προαγωγή της εκκλησιαστικής ζωής: Πρόκειται για την Εκκλησιαστική Σχολή του Πόρου (1830), τη Θεολογική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών (1837)[1], τη Ριζάρειο Εκκλησιαστική Σχολή (1843)[2] και τα "Ιερατικά Σχολεία" Χαλκίδας (1856), Σύρου και Τρίπολης (1857)[3].

Το ζήτημα της ηθικής και μορφωτικής βελτίωσης του κλήρου είχε ήδη τεθεί από τα χρόνια της Επανάστασης. Η επιτροπή Γαζή (1824) στην πρότασή της για τη συγκρότηση της εκπαίδευσης προέβλεπε και Ακαδημία Θεολογίας όπου θα διδάσκονταν εκτενώς έξι τουλάχιστον γνωστικά αντικείμενα[4]. Ο Καποδίστριας, εξάλλου, είχε σημαντικές εμπειρίες από τη σχολή της Τενέδου, στην ανάπτυξη της οποίας είχε ενεργό συμμετοχή[5]. Ο Κ. Οικονόμος ο εξ Οικονόμων, μετά από πρόσκληση του Καποδίστρια, υπέβαλε το 1828 "Σχέδιον εκκλησιαστικής Ακαδημίας, δια τους Έλληνας" έχοντας ως υπόδειγμα τις ρωσικές Θεολογικές Ακαδημίες[6]. Η εφαρμογή όμως ενός ανάλογου σχεδίου απαιτούσε υποδομή[7], η οποία βέβαια δεν υπήρχε τότε στην Ελλάδα. Συγκεκριμένη αξία είχε και το σχέδιο Αλεξ. Στούρτζα για τη συγκρότηση Ανωτάτου Ιερατικού Σχολείου με διδασκαλία μαθημάτων σημαντικού επιπέδου. Η ειδική σημείωση του σχεδίου αυτού που προβλέπει ότι μετά την παρέλευση δεκαετίας από την έναρξη της λειτουργίας του Ιερατικού Σχολείου, κανείς δεν χειροτονείται ιερέας αν δεν έχει καλύψει την ύλη ορισμένων μαθημάτων[8], εί-

---

1. Κ. Δ. Φράγκος, "Θεολογική Σχολή Πανεπιστημίου Αθηνών, Θεσσαλονίκης", *ΜΠΕ* 3 (1967), σ. 124.

2. Β.Δ. 1624 / 12.5.1841. Κ.Δ. Φράγκος, "Εκκλησιαστική Εκπαίδευσις", *ΜΠΕ* 2 (1967), σ. 372. Δ. Αντωνίου, *Τα προγράμματα της Μέσης Εκπαίδευσης (1833-1929)*, ΙΑΕΝ, αρ. 17, τ. Α', Αθήναι 1987, σ. 43.

3. Διατάγματα "περί συστάσεως τριών Ιερατικών Σχολείων" και "περί των εδρών των Ιερατικών Σχολείων" στο Π. Ι. Κλάδος, *Εκκλησιαστικά και Εκπαιδευτικά*, τ. Α', Αθήνησι 1860, σ. 186-189. Σπυρ. Γ. Μακρής, "Παιδεία, εκκλησιαστική", *ΘΗΕ* 9 (1966), σ. 1054.

4. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 57, Σχολικά, αχρονολόγητο. Βλ. και Γ. Ν. Λεοντσίνης, *Ζητήματα Νεότερης Ελληνικής Ιστορίας και Εκπαίδευσης*, Αθήνα 1995, σ. 241.

5. Ελ. Κούκκου, *Ο Καποδίστριας και η Παιδεία 1803-1822. Α' Η Φιλόμουσος Εταιρεία της Βιέννης*, Αθήνα ^{2}1986, σ. 10-11.

6. Αθ. Γερομιχαλός, "Ίδρυσις και Διοίκησις της Εκκλησίας της Ελλάδος", *ΕΕΘΣΠΘ* 11 (1967), σ. 351.

7. Χρ. Παπαδόπουλος, *Ιστορία της Εκκλησίας της Ελλάδος*, τ. Α', εν Αθήναις 1920, σ. 42.

8. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 20, Σχολικά, Οκτώβριος 1829. Δ. Αντωνίου, *Οι απαρχές του εκπαιδευτι-*

ναι ανάλογη σχετικών διατάξεων του θεσπίσματος για τη Σχολή της Τενέδου το οποίο είχε υποβάλλει ο Καποδίστριας και είχε ψηφισθεί από την Ιόνιο Γερουσία τον Ιούνιο του 1806[9].

Με το δέκατο όγδοο εξερχόμενο έγγραφό της η Γραμματεία των Εκκλησιαστικών και της Δημόσιας Εκπαίδευσης απευθυνόμενη στους κατά την Επικράτεια Μητροπολίτες, Επισκόπους και εκκλησιαστικούς τοποτηρητές ζητούσε στατιστικές πληροφορίες για τα μοναστηριακά εισοδήματα τα οποία "η Κυβέρνησις θέλει μεταχειρισθή προς βελτίωσιν του Κλήρου"[10]. Είχε προηγηθεί το ΙΑ' ψήφισμα της Δ' εν Άργει Εθνικής Συνελεύσεως με το οποίο καθοριζόταν η σύσταση γαζοφυλακίου για την οικονομική, μεταξύ άλλων, υποστήριξη "Σχολείων ανωτέρας τάξεως δια τους Εκκλησιαστικούς"[11]. Ο Ν. Χρυσόγελος, από την πλευρά του, με εγκύκλιο διαβεβαιώνει τους αρχιερείς και τους ιερατικούς προϊσταμένους ότι η κυβέρνηση επιδιώκει να βρει χρηματικούς πόρους, που μέρος τους σκοπεύει να χρησιμοποιήσει προκειμένου να συστήσει Σχολεία Εκκλησιαστικά[12].

Στις 13 Δεκεμβρίου 1829 η Γραμματεία καθυποβάλλει στον Κυβερνήτη, αφού προηγουμένως το Υπουργικό συμβούλιο είχε γνωμοδοτήσει σχετικά, το σχέδιο της εγκυκλίου σχετικά με την έναρξη λειτουργίας του Εκκλησιαστικού Σχολείου και που η ίδια μάλλον είχε συντάξει[13]. Στο τελικό κείμενο που κυκλοφορεί ως Κυβερνητική εγκύκλιος αναφέρεται ότι θα συσταθεί το Σχολείο "δια τους αφιερωθησομένους εις την ιερατικήν υπηρεσίαν", έτσι ώστε όσοι αποφοιτήσουν να καταστούν διδάσκαλοι αρετής και εισηγητές καλών έργων[14].

Σκόπιμα και εύστοχα η Εκκλησιαστική Σχολή θα εγκαθιδρυθεί σε ιερό ναό, το σταυροπηγιακό μοναστήρι της Ζωοδόχου Πηγής του Πόρου. Το 409/3.2.1830 ψήφισμα[15] ορίζει ότι η Κυβέρνηση θα εμπιστευθεί τη διεύθυνση της Σχολής σε ενάρετους εκκλησιαστικούς άνδρες, διευκρινίζει τα σχετικά με την ηλικία των υποτρόφων (12-18 ετών), τον αριθμό

κού σχεδιασμού στο Νεοελληνικό κράτος· το σχέδιο της επιτροπής του 1833, εκδ. "Πατάκης", Αθήνα 1992, σ. 190-191.

9. Σ. Μ. Θεοτόκης, "Περί της εκπαιδεύσεως εν Επτανήσω", *Κερκυραϊκά Χρονικά* 5 (1956), σ. 60, άρθρα 5 και 7 του θεσπίσματος.

10. Πρωτόκολλον εξερχομένων Γραμματείας Ε. και Δ.Ε., αρ. 18/10.10.1829.

11. Α. Μάμουκας, *Τα κατά την αναγέννησιν της Ελλάδος*, τ. ΙΑ', Αθήναι 1852, σ. 100, 188· ΔΑΣΚ, τ. Α', σ. 247-249.

12. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 20, Σχολικά, 9.10.1829.

13. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 22, Σχολικά, 13.12.1829. Βλ. και Σπ. Λάμπρος, *Λόγος κατά το μνημόσυνον του Ιωάννου Καποδιστρίου και Ιω. Δόμπολη*, εν Αθήναις 1912, σ. 10. Εμμ. Πρωτοψάλτης, *Ιωάννης Καποδίστριας*, εκδ. "Εταιρεία των Φίλων του Λαού", Αθήναι 1977, σ. 58-59.

14. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 22, Σχολικά, 18.12.1829.

15. ΓΕΕ, φ. 15 (19.2.1830), σ. 57-58· ΔΑΣΚ, τ. Α', σ. 787-788. "Πρωτόκολλον των Ψηφισμάτων Οκτωβρίου Αη 1829", σ. 5, ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 38Α, Γενικά, Απρίλιος 1831. Εμμ. Ι. Κωνσταντινίδης, *Η εν Ελλάδι Εκκλησία κατά την Επαναστατικήν και την μέχρι της αφίξεως του Όθωνος μεταβατικήν εποχήν (1821-1833)*, εν Αθήναις 1970, σ. 90-91. Βλ. και Ελ. Κούκκου, Η παιδεία από το 1821 ως το 1827, *ΙΕΕ*, τ. ΙΒ', Αθήνα 1975, σ. 592.

τους (15 μαθητευόμενοι), τον τρόπο επιλογής τους, καθώς και το ότι είναι δυνατό να φοιτήσουν και άλλοι πραγματικά ενδιαφερόμενοι καταβάλλοντας ως δίδακτρα 70 γρόσια το μήνα. Γίνεται, επίσης, μνεία σε αυτό των πρώτων γνωστικών αντικειμένων που θα προσφερθούν και δίνεται η υπόσχεση της διεύρυνσής τους. Με ιδιαίτερο διάταγμα επρόκειτο να διακανονισθούν τα ζητήματα του οργανισμού του Σχολείου, των καθηκόντων των διδασκάλων και των υποχρεώσεων των μαθητών. Με άλλο ψήφισμα της ίδιας ημέρας και με σύμφωνη γνώμη της Γερουσίας, ο Καποδίστριας αποφάσισε να δημοπρατηθούν με τη μορφή πενταετούς ενοικίου τα εισοδήματα της Μονής του Πόρου για τη συντήρηση του κτιριακού συγκροτήματος και του Εκκλησιαστικού Σχολείου[16]. Σε εφαρμογή της κυβερνητικής απόφασης ο Χρυσόγελος αποστέλλει στη Γραμματεία της Οικονομίας *το υπ. αριθμ. 410 ψήφισμα και κατάλογο των δημοπρατουμένων κτημάτων*[17].

Παράλληλα, βρίσκονται σε εξέλιξη οικοδομικές εργασίες στο χώρο της Μονής προκειμένου να αρχίσουν τα μαθήματα[18]. Για τη συντομότερη διεκπεραίωση, μάλιστα, του έργου ο προσωρινός διοικητής Πόρου Κ. Αξιώτης, ζήτησε, καθ' υπέρβαση της ιεραρχίας, από τη Γραμματεία των Στρατιωτικών και των Ναυτικών την παροχή οικοδομικών υλικών. Η συγκεκριμένη Γραμματεία, επειδή στον Πόρο βρισκόταν ο Ναύσταθμος, είχε περίσσευμα από τα αιτούμενα υλικά και χωρίς να αργοπορήσει τα παρεχώρησε[19]. Απ' ό,τι φαίνεται, τα έξοδα για τις επισκευές δεν ήταν μικρά, δεδομένου ότι, σύμφωνα με λογαριασμό που διηύθυνε η Γραμματεία των Ε. και Δ.Ε. προς την ομόλογη της Οικονομίας, έως τις αρχές Φεβρουαρίου 1830 ανέρχονταν σε 2.500 γρόσια. Οι σχολικές εγκαταστάσεις όμως μετά από λίγο ήταν σχεδόν έτοιμες να δεχθούν τους ιεροσπουδαστές[20].

Την προσπάθεια εγκαθίδρυσης και στερέωσης του Εκκλησιαστικού Σχολείου ενίσχυσε οικονομικά ο ιερός κλήρος. Η Γραμματεία, ως ώφειλε, προώθησε τιμητικά τη δημοσίευση των ονομάτων των χορηγών στη Γενική Εφημερίδα. Γενικότερα, είναι δυνατόν να εκτιμηθεί ότι σε δύσκολες στιγμές η χρηματική προσφορά των συγκεκριμένων προσώπων και

---

16. Ψήφισμα αρ. 410/3.2.1830. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 24, Σχολικά, Φεβρουάριος 1830. "Πρωτόκολλον των Ψηφισμάτων Οκτωβρίου Ανς 1829", σ. 6. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 38Α, Γενικά, Απρίλιος 1831. Βλ. και Ι. Β. Τσάγκας, *Η Θρησκευτική αγωγή στο εκπαιδευτικό έργο του Ιωάννη Καποδίστρια*, εκδ. "Παγουλάτος", Αθήναι 1992, σ. 168-169.

17. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 24, Σχολικά, 21.2.1830. Πλήρη κατάλογο των κτημάτων της Ζωοδόχου Πηγής Πόρου βλ. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 23, Σχολικά, 29.1.1830, συν. Κατά τον Σπ. Τρικούπη τα αφιερωμένα στο Εκκλησιαστικό Σχολείο εισοδήματα της Ζωοδόχου Πηγής συμποσούνταν σε 1000 περίπου δίστηλα το χρόνο (Δ. Αντωνίου, *Οι απαρχές*... ό.π., σ. 87).

18. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 23, Σχολικά, 30.1.1830 κα 1.2.1830.

19. ΓΑΚ, Γραμματεία των Ναυτικών και των Στρατιωτικών, φ. 16, 1.2.1830 (αριθμ. εγγρ. 2361) και 2.2.1830 (αριθμ. εγγρ. 403).

20. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 24, Σχολικά, 3.2.1830· φ. 25, Σχολικά, 4.3.1830. Μικροεργασίες πάντως συνεχίζονται να γίνονται. Βλ. και ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 34, Σχολικά, 1.12.1830. Πρωτόκολλο εισερχομένων Γραμματείας Ε. και Δ.Ε., 1.9.1829-21.12.1831, αριθμ. 2122/19.12.1830. Πρωτόκολλο εξερχομένων, αριθμ. 1868/1.2.1831.

μονών κατέτεινε σε κάποια άμβλυνση της οικονομικής δυσχέρειας[21]. Η Γραμματεία των Εκκλησιαστικών παρακολουθεί από κοντά την πίστωση της μερίδας της στο Εθνικό Ταμείο με τα ποσά αυτά. Η κυβέρνηση πάντως αντιμετώπισε με ιδιαίτερη δυσφορία την αθέτηση υπόσχεσης που είχε δώσει το Φεβρουάριο του 1830 η Ιερά Κοινότητα του Μεγάλου Σπηλαίου να συνεισφέρει κατ' έτος στην υπόθεση της εκκλησιαστικής παιδείας[22].

Το διάταγμα "περί Οργανισμού του Εκκλησιαστικού Σχολείου" [528/1.3.1830][23], το οποίο δημοσιεύθηκε στην ΓΕΕ πολύ αργότερα από την υπογραφή του[24], διαρθρώθηκε στα ακόλουθα έξι κεφάλαια που περιλαμβάνουν δεκαέξι συνολικά άρθρα:

α) Κεφ. 1: Ο αριθμός των "διευθυντών" και ο προσανατολισμός των αρμοδιοτήτων τους.

β) Κεφ. 2: "Καθήκοντα των δύο πρώτων διευθυντών ως διδασκάλων".

γ) Κεφ. 3: "Καθήκοντα του Εφόρου".

δ) Κεφ. 4: "Καθήκοντα του Διευθυντού των μαθημάτων".

ε) Κεφ. 5: "Καθήκοντα των μαθητευομένων".

στ) Κεφ. 6: "Καθήκοντα του επί της Οικονομίας".

Σχεδόν χωρίς χρονοτριβή εκδόθηκε το διάταγμα ορισμού των τριων διευθυντών και κλήθηκε ο Γραμματέας των Εκκλησιαστικών και της Δημόσιας Εκπαίδευσης να το θέσει σε ενέργεια[25]. Έφορος και α' διδάσκαλος διορίζεται ο αγιορείτης ιερομόναχος Βενέδικτος Ρώσος († 28.5.1840) ο Δωδεκανήσιος[26], β' διδάσκαλος τηρητής της κανονικής φοίτησης και της ευταξίας των μαθητών ο λόγιος αρχιμανδρίτης και αγιορείτης Προκόπιος Δενδρινός († 14.8.1848) ο καταγόμενος από την Ιθάκη[27], ενώ την οικονομική υπηρεσία του Εκκλησιαστικού Σχολείου διευθύνει ο καθηγούμενος της μονής Νικηφόρος[28].

---

21. Εκτός από τις καταβολές τις αναφερόμενες στο "Κατάστιχον κληροδοσιών, προσφορών, συνεισφορών κλπ. υπέρ σχολείων και φιλανθρωπ<ικών> καταστημάτων 3 Οκτωβρίου 1829- 20 Δεκεμβρίου 1832", [ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 54, Σχολικά, 1832], εντόπισα και τις ακόλουθες συνεισφορές· α) Του πρωτοσυγγέλου Αρκαδίας, γρ. 150 - Μάρτιος 1830 [Κατάστιχον προσόδων και εξόδων του Εκκλησιαστικού Σχολείου· ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 38, 1831]· β) του ηγουμένου της μονής Αγ. Νικολάου Άργους, γρ. 71: 10 - Μάρτιος 1830 [Κατάστιχον προσόδων... ό.π.]· γ) Του Εκκλησιαστικού τοποτηρητή Μεσσηνιακών Φρουρίων, γρ. 712: 20 - Μάρτιος 1830 [Κατάστιχον προσόδων... ό.π.]· δ) Του Παγκρατίου, ηγουμένου της μονής Καστρίου, γρ. 250 [ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 28, Σχολικά, 3.6.1830]· ε) Του Ιωνά Δαμαλών και εκκλησιαστικού τοποτηρητή Ναυπλίας, φ. 200 [ΓΕΕ, φ. 81 (8.10.1830), σ. 389]· στ) Του ηγουμένου της μονής Ταλαντίου στο Χέλι, γρ. 400 το χρόνο [ΓΕΕ, ό.π.]· ζ) Στην αρχική συνεισφορά των Ζακυνθίων προστέθηκαν 34 δίστηλα και 112 φαρδίνια [ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 36, Σχολικά, 1.2.1831· ΔΑΣΚ, τ. Γ', σ. 1726].

22. ΓΑΚ, Γενική Γραμματεία, φ. 232, 20.2.1830· Υπουργ. Θρησκείας, φ. 36, Μοναστηριακά, 21.2.1831.

23. ΓΑΚ, ΥΠουργ. Θρησκείας, φ. 25, Σχολικά, 1.3.1830· ΔΑΣΚ, τ. Β', σ. 826-828.

24. ΓΕΕ, φ. 81 (8.10.1830), σ. 387-388.

25. Διάταγμα 529/6.3.1830. ΓΕΕ, φ. 81 (8.10.1830), σ. 388.

26. Εμμ. Ι. Κωνσταντινίδης, *Η εν Ελλάδι Εκκλησία*... ό.π., σ. 91. Ι. Β. Τσάγκας, *Η θρησκευτική αγωγή*... ό.π., σ. 170-171.

27. Μ. Ι. Γεδεών, *Ο Άθως*, εν Κωνσταντινουπόλει 1889, σ. 229-232· του ιδίου, "Προκόπιος Δενδρινός", *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, τ. Θ' (1889-1890), σ. 195-197.

28. Η κοινοποίηση του διορισμού του Νικηφόρου στην οικονομία του Εκκλησιαστικού σχολείου γίνεται

Ωστόσο η έναρξη των μαθημάτων καθυστερεί επί ένα οκτάμηνο. Φαίνεται ότι η αναβολή αυτή έχει σχέση με τη διστακτικότητα των αγιορειτών μοναχών, ιδιαίτερα του Βενέδικτου, στο να αναλάβουν, για λόγους προσωπικούς, τα καθήκοντά τους και στην επιμονή της Κυβέρνησης όσον αφορά στην επιλογή των προσώπων τους[29]. Η αυτοπροβολή της διδακτικής υποψηφιότητας του Ιωακείμ Κωνσταντά[30] και η σύσταση του επισκόπου Αρδαμερίων Ιγνατίου[31] από τους Γ. Γεννάδιο και Γρ. Κωνσταντά προς τη Γραμματεία δεν είχαν κανένα θετικό αποτέλεσμα για τα συγκεκριμένα πρόσωπα. Τελικά ο Βενέδικτος και ο Προκόπιος απεδέχθησαν τη διευθυντική και διδασκαλική ευθύνη του Εκκλησιαστικού Σχολείου[32].

Τα επίσημα εγκαίνια του Σχολείου έγιναν στις 30 Οκτωβρίου 1830[33]. Ο Διοικητής Πόρου Γ. Γλαράκης στο χαιρετιστήριο λόγο του τόνισε την ανάγκη άρσης της αμάθειας του κλήρου[34] ενώ ο Βενέδικτος Ρώσος στην αντιφώνησή του προέκτεινε αυτή τη σκέψη νουθετώντας τους μαθητές "παρασκευασθήτε εις Ιερείς, όχι Ιερείς βεβαρβαρωμένους, αμυήτους και αμαθείς των χρεών των, πρόσκομμα τοις πολλοίς και πέτρα σκανδάλου". Σκιές ή και αφορμή δυσθυμίας στις επαφές της ηγετικής τριανδρίας του Εκκλησιαστικού Σχολείου ίσως έγιναν αισθητές με το ζήτημα που έθεσαν οι αγιορείτες διδάσκαλοι όσον αφορά τα εγκατοικήματά τους. Η κυβέρνηση τακτοποίησε το θέμα αμέσως[35], για να μην παρακωλυθεί στο ελάχιστο η λειτουργία του Σχολείου από μια ενδεχόμενη διατάραξη των σχέσεων των μοναχών. Ο αριθμός των υπηρετούντων κατ' αρχήν στο Εκκλησιαστικό Σχολείο, εκτός από τους δύο διδασκάλους και τον οικονόμο - ηγούμενο ανέρχεται σε ένδεκα[36]. Ο αριθμός είναι εξαιρετικά υψηλός αν συνεκτιμηθεί το γεγονός ότι οι σπουδαστές είναι λίγοι, μόλις δεκαπέντε.

προς τον ενδιαφερόμενο με το υπ. αριθμ. 1312/20.9.1830 έγγραφο της Γραμματείας των Ε. και Δ.Ε. Βλ. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 31, Σχολικά (1830) και Πρωτόκολλο εξερχομένων της Γραμματείας των Εκκλησιαστικών και της Δημόσιας Εκπαίδευσης.

29. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 24, Σχολικά, 3.2.1830. Ο Καποδίστριας με ύφος έντονο γράφει στο Βενέδικτο: "... ικανώς σοι εξηγήθημεν..., όταν επρόβαλες τας οποίας επαναλαμβάνεις δυσκολίας, ότι μήτε τα υπέρ δύναμιν απαιτούμεν παρά της λογιότητός σου μήτε σε επιφορτίζομεν έργον το οποίον θέλει σε απασχολεί από την σύντροφόν σου μελέτην και την φίλην σου ησυχίαν". Η εμπιστοσύνη με την οποία περιβάλλει η Κυβέρνηση το Βενέδικτο και τον Προκόπιο φαίνεται και από το ότι τους ζητά να γνωματεύσουν για τα σχέδια της Κατηχήσεως και της μεταφράσεως του Ευαγγελίου (ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 25, Σχολικά, 18.3.1830).

30. Πρωτόκολλο εισερχομένων Γραμματείας Ε. και Δ.Ε., αριθμ. 488 / 24.1.1830.

31. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 27, Σχολικά, 16.5.1830.

32. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 31, Σχολικά, 19.9.1830 και συνημμένο έγγραφο της Γραμματείας (20.9.1830) προς τους μοναχούς Βενέδικτο Ρώσο και Προκόπιο Δενδρινό.

33. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 32, Σχολικά, 31.10.1830· φ. 33, Σχολικά, 9.11.1830· ΓΕΕ, φ. 90 (15.11.1830), σ. 423.

34. ΓΕΕ, φ. 89 (12.11.1831), σ. 421.

35. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 33, Σχολικά, 15, 18 και 19 Νοεμβρίου 1830.

36. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 25, 1.3.1830, συν. 22.2.1830 (ΔΑΣΚ, τ. Β', σ. 828-829). Πβ, όμως, και φ. 38, Σχολικά, 27.4.1831· φ. 44, Σχολικά, 17.10.1831.

Έντονοι τριγμοί όσον αφορά την κατάσταση της Σχολής θα ακολουθήσουν την αιφνιδιαστική κατάληψη του στόλου από τους Υδραίους στο ναύσταθμο και τον αποκλεισμό του νησιού από την Κυβέρνηση (Ιούλιος 1831). Ύστερα από λίγο (4.9.1831) παραιτείται από τα καθήκοντά του ο Βενέδικτος επικαλούμενος την επιστροφή του στο Άγιο Όρος[37]. Η παραίτησή του έγινε αποδεκτή και από τις αρχές του Οκτωβρίου 1831, μετά δηλαδή τη δολοφονία του Καποδίστρια, τη διεύθυνση της Εκκλησιαστικής Σχολής ανέλαβε ο αρχιμανδρίτης και ελληνοδιδάσκαλος Κύριλλος Σγουρομαλλινός, ο Πάτμιος[38].

Νέα, εντονότερη, κρίση, κρίση που ισοδυναμούσε ουσιαστικά με διάλυση, διέρχεται η Σχολή το Μάϊο του 1832. Ο Σγουρομαλλινός υποχρεώθηκε σε παραίτηση, σύμφωνα με την έγγραφη καταγγελία του προς τη Γραμματεία[39], από τους δημογέροντες και προκρίτους του Πόρου, οι οποίοι διώρισαν νέο ηγούμενο στο μοναστήρι. Η Γραμματεία ανήσυχη από την εξέλιξη των πραγμάτων ζήτησε επειγόντως πληροφορίες και τη γνώμη του Έκτακτου Διοικητή Πόρου[40]. Τα πράγματα, όμως, δε βελτιώθηκαν. Στις αρχές Ιουλίου του 1832 δεν φοιτά πλέον ούτε ένας μαθητής. Ουσιαστικά και τυπικά η Εκκλησιαστική Σχολή έχει κλείσει τις πύλες της.

Μαθήματα και καθημερινό πρόγραμμα

Η αναφορά του περιεχομένου σπουδών γίνεται σε δυο επίπεδα: στην αναγραφή των θέσεων και στη μνεία των προθέσεων. Εννέα είναι κατά βάση τα προσφερόμενα γνωστικά αντικείμενα στο Εκκλησιαστικό Σχολείο. Ιδιαίτερη όμως έμφαση δίδεται στα τρία πρώτα: α) Ιερά Κατήχηση· β) Ιερά Ιστορία· γ) Ελληνική γλώσσα· δ) Τελετουργική· ε) Ερμηνεία των θείων Γραφών· στ) Θεολογία· ζ) Ρητορική· η) Λογική· θ) Κανονικό Δίκαιο[41]. Οι μαθητές χωρίστηκαν σε τρεις κλάσεις με πρωταρχικό κριτήριο την πρόσβασή τους στα πατερικά κείμενα του Μεγάλου Βασιλείου και του Ιωάννου Χρυσοστόμου· ο πρώτος διδάσκεται στην α' κλάση και ο δεύτερος, ανάλογα με τη δυσκολία των γραπτών του στις άλλες[42]. Η Κατήχηση περιλαμβάνει θεωρία και πράξη, ενώ η παρουσίαση των ιερών κανόνων γίνεται "ουχί καθ' ην έχουσι τάξιν" αλλά με σύστημα και μέθοδο των διδασκόντων, ώστε να διευκολυνθεί η απομνημόνευσή τους.

Η διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας εκτείνεται στην ορθογραφία, ετυμολογία, τεχνο-

---

37. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 43, Σχολικά, 4 και 10.9.1831.

38. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 43, 15.9.1831, αρ. εγγρ. 2647 (ΔΑΣΚ, τ. Γ', σ. 2054) και συν., αρ. εγγρ. 2648 (ΔΑΣΚ, τ. Γ', σ. 2055)· φ. 44, Σχολικά, 9.10.1831.

39. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 48, Σχολικά, 20.4.1832· φ. 49, Σχολικά, 16.5.1832.

40. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 49, Σχολικά, 27.5.1832.

41. Gr. Petrondas, *Capodistrias et Eynard, leur oeuvre éducative pour la régénération de la Grèce*, Genène 1930, p. 40-41. Ι. Τσάγκας, *Η θρησκευτική αγωγή*... ό.π., σ. 172.

42. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 35, Σχολικά, 24.1.1831 και συνημμένα (ΔΑΣΚ, τ. Γ', σ. 1641-1645). Βλ. και Δ.Κ. Μαυροσκούφης, *Εκπαίδευση και εκπαιδευτική πολιτική στην Ελλάδα 1821-1832*, εκδ. "Ενυάλειο Κληροδότημα", Θεσσαλονίκη 1996, σ. 159-160.

λογία και συντακτικό από κείμενα εκκλησιαστικών συγγραφέων, όπως του Χρυσοστόμου, Αθανασίου, Κυρίλλου, Βασιλείου και Γρηγορίου. Ο "περί ιερωσύνης <λόγος> του Ναζιανζηνού [sic] και ο προς τον Μέγαν Βασίλειον Επιτάφιος του αυτού" συνιστώνται για τους προχωρημένους μαθητές. Η παράδοση του Δημοσθένη, Θουκυδίδη και άλλων αρχαίων συγγραφέων στη συνείδηση των αγιορειτών μοναχών και διδασκάλων έχει περισσότερο την έννοια ικανοποίησης της αρχαιογνωστικής περιέργειας των μαθητών. Χαρακτηριστική είναι και η διδακτική διαδοχή των επών του Γρηγορίου του Θεολόγου μετά τους αρχαίους Έλληνες ποιητές, στην περίπτωση που θα εγκρίνετο η ένταξή τους στο πρόγραμμα των μαθημάτων. Δεν είναι, κατά τη γνώμη μου, δύσκολο να εκτιμηθεί ότι δύο διδάσκαλοι στην αρχή, αργότερα, δε, μόνον ένας (ο Σγουρομαλλινός) δε θα ήταν σε θέση, παρά την ικανότητά τους[43], να ανταποκριθούν με απόλυτη επάρκεια σε τόσο ευρύ πρόγραμμα μαθημάτων, έστω και αν η Σχολή δεν ήταν ανωτάτου επιπέδου. Προσανατολίζομαι στη σκέψη, με βάση τα δεδομένα των πηγών και τη σχετικά μικρή διάρκεια της λειτουργίας του Σχολείου, ότι δίδεται περισσότερο προσοχή στην άμεση γνώση, τη βίωση και την προβολή της Ορθόδοξης Εκκλησιαστικής σκέψης και παράδοσης, ενώ από τα υπόλοιπα γνωστικά αντικείμενα παρέχονταν κατ' επιλογήν στοιχεία σε κυμαινόμενο βαθμό, ανάλογα με τις "ευκολίες" των ιερομονάχων και την κατά περίπτωση κλιμακούμενη δυνατότητα πρόσληψης των ιεροσπουδαστών. Από τη σύγκριση των μαθημάτων του Εκκλησιαστικού Σχολείου του Πόρου και της καλύτερα οργανωμένης Ριζαρείου Σχολής των Αθηνών προκύπτει ότι οι Ριζαρείτες διδάσκονταν, επιπλέον, Χριστιανική Ηθική, Εισαγωγή στις Γραφές, Λατίνους συγγραφείς, Φυσικομαθηματικά, Ιστορία και Γεωγραφία, Καλλιγραφία, Εκκλησιαστική Μουσική και Γαλλικά[44]. Το μακροβιότερο της Ριζαρείου και οι καλύτερες προϋποθέσεις λειτουργίας της επέδρασαν στην αναβάθμιση των εκκλησιαστικών σπουδών.

Ιδιαίτερη μέριμνα λήφθηκε για το απερίσπαστο της λειτουργίας της Ιερατικής Σχολής Πόρου και τον έλεγχο των προσώπων που θα εισέρχονταν στο χώρο της μονής της Ζωοδόχου Πηγής. Ο Κυβερνήτης και η Γραμματεία σε διάστημα μόλις ενός χρόνου δυο φορές διαμήνυσαν στους αρμοδίους ότι σε κανέναν δεν επιτρέπεται η είσοδος χωρίς την έγγραφη άδεια του Διοικητή και ότι απαγορεύεται η διανυκτέρευση "εις τους μη μαθητευόμενους"[45]. Η εντατικότητα, εξάλλου, του ημερήσιου προγράμματος, σύμφωνα με το πνεύμα

---

43. Ειδικότερα, ο Προκόπιος Δενδρινός είχε συγγράψει "Εισαγωγή εις τας ιεράς γραφάς" το οποίο και τυπώθηκε με κυβερνητική συγκατάθεση στο τυπογραφείο της Αίγινας (ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 40, Σχολικά, 4.6.1831 Πρωτόκολλον εξερχομένων της Γραμματείας των Ε. και Δ.Ε., αριθμ. 2512/13.7.1831). Αργότερα, ο Προκόπιος αντέδρασε δυναμικά στην ανακήρυξη του Αυτοκέφαλου της Ελληνικής Εκκλησίας και η αντιβασιλεία για τη στάση του αυτή τον εξώρισε (Χρ. Γιανναράς, *Ορθοδοξία και Δύση*, εκδ. "Δόμος", Αθήνα 1992, σ. 275).

44. Γ. Ξανθόπουλος, *Συνοπτική έκθεσις της πνευματικής αναπτύξεως των νεωτέρων Ελλήνων από της Αναγεννήσεως αυτών μέχρι τουδε*, εν Κωνσταντινουπόλει 1880, σ. 33.

45. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 32, Σχολικά, 14 και 17.10.1830· φ. 43, Σχολικά, Σεπτέμβριος 1831. Πρωτόκολλον εισερχομένων Γραμματείας Ε. και Δ.Ε., αριθμ. 2649/12.9.1831.

των εισηγητών του[46] λειτουργούσε προληπτικά ως διαδικασία και μέσο αποτροπής των παρεκτροπών και των ηθικών ολισθημάτων. Οι σπουδαστές εφάρμοζαν ένα αυστηρό πρόγραμμα που περιλάμβανε τον όρθρο, προσευχή, επανάληψη μαθημάτων, παράδοση, εξέταση, γραφή και αντιγραφή, προμεσημβρινή μελέτη, γεύμα κατά τα μοναστικά πρότυπα, μελέτη και παράδοση τεχνολογίας, τέλεση εσπερινού, σχολικό περίπατο, τρίωρη ή τετράωρη μελέτη, δείπνο και απόδειπνο, απόσυρση και κατάκλιση.

Οι ιεροσπουδαστές και η εξέλιξη των σπουδών τους

Οι πρώτοι που προσκλήθηκαν να προτείνουν ονόματα υποψηφίων μαθητών ήταν οι ιεράρχες. Τους ζητήθηκε, δηλαδή, με εγκύκλιο (αριθμ. 243/18.12.1829) να προβάλλουν ονομαστικό κατάλογο τριών υποψηφίων από την επισκοπική τους περιφέρεια, έτσι ώστε η κυβέρνηση να επιλέξει τους υπότροφους του Σχολείου. Στην πρόσκληση αυτή, όσο γνωρίζω και ερεύνησα, ανταποκρίθηκαν τουλάχιστον δεκατέσσερις αρχιερείς[47]. Παράλληλα όμως κινήθηκαν και άλλοι εκκλησιαστικοί[48], δημογεροντίες[49] και επώνυμοι πολίτες[50].

---

46. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 34, Σχολικά, 1830 (ΔΑΣΚ, τ. Γ', σ. 1574-1575). Ο Καποδίστριας επικύρωσε το "πολίτευμα των μαθητών στις 28 Δεκεμβρίου 1830 και το απέστειλε στους ενδιαφερομένους την (Πρωτόκολλον αρ. εισερχομένων Γραμματείας Ε. και Δ. Ε., αριθμ. 1805/26.1.1831).

47. α) Ο Καρύστου και τοποτηρητής Μυκόνου, Ίου, Αμοργού Νεόφυτος (ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, 1.2.1830)· β) Ο Σάμου Κύριλλος (ό.π. φ. 24, Σχολικά, 8.2.1830)· γ) Ο Μοσχονησίων Βαρθολομαίος ως τοποτηρητής της Επισκοπής Σίφνου (ό.π., φ. 24, Σχολικά, 9.2.1830)· δ) Ο έκτακτος τοποτηρητής Ωλένης Κύριλλος ο Βογάσαρης (ό.π., φ. 24, Σχολικά, 16.2.1830). Για τον Κύριλλο βλ. και Χρυσ. Δεληγιαννόπουλος, "Κύριλλος ο Βογάσαρης Μητροπολίτης Αργολίδος (1833-1842)", ΘΗΕ 7 (1965), σ. 1204 - Α. Μεργιανού - Βογάσαρη, "Ο Λαρίσης Κύριλλος Βογάσαρης τοποτηρητής της μητροπόλεως Ωλένης", *ΕΕΗΜ* 2 (1983), σ. 549-587· ε) Ο Άνδρου Διονύσιος (ό.π., φ. 24, Σχολικά, 19.2.1830)· στ) Ο Τήνου και Έξαρχος πασών των Κυκλάδων Γαβριήλ (ό.π., φ. 24, Σχολικά, 25.2.1830)· ζ) Ο Σαντορίνης Ζαχαρίας (ό.π., φ. 24, Σχολικά, 26.2.1830)·η) Ο Ναυπάκτου, Άρτης και Πρεβέζης Πορφύριος (Πρωτόκολλον εισερχομένων Γραμματείας Ε. και Δ.Ε., αριθμ., 797/26.3.1830)· θ) Ο Ανδρούσης Ιωσήφ (ό.π., φ. 25, Σχολικά, 3.4.1830). Ωστόσο, ο Ανδρούσης κάνει λόγο για τον ανηψιό του Ιωάννη, ο οποίος θα σπουδάσει με έξοδα του Ιωσήφ στο Εκκλησιαστικό Σχολείο, ώστε να "ελεηθή έτερος εκ των επαρχιωτών" του· ι) Ο Δαμαλών Ιωνάς (ό.π., φ. 26, Σχολικά, 13.4.1830)· ια) Ο Ελαίας Παΐσιος ως εκκλησιαστικός τοποτηρητής Μεσσηνιακών Φρουρίων (ό.π., φ. 31, Σχολικά, 30.9.1830· ιβ) Ο Ταλαντίου Νεόφυτος (ό.π., φ. 32, 7.10.1830· φ. 33, Σχολικά, 16.11.1830· ιγ) Ο Παροναξίας Ιερόθεος (ό.π., φ. 32, Σχολικά, 30.10.1830)· ιδ) Ο Ζαρνάτας Γαβριήλ (ό.π., φ. 36, 25.2.1831· φ. 37, 4.3.1831).

48. α) Ο Παΐσιος, ηγούμενος της μονής Αγίων Πάντων Σοφικού (ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 23, Σχολικά, 14.1.1830· β) Ο Εκκλησιαστικός τοποτηρητής Μαλτσίνης αρχιμανδρίτης Ιερόθεος (ό.π., φ. 25, Σχολικά, 19.4.1830)· γ) Ο Εκκλησιαστικός τοποτηρητής Χριστιανουπόλεως, αρχιμανδρίτης Αμβρόσιος (ό.π., φ. 26, Σχολικά, 21.4.1830· φ. 27, Σχολικά, 13.5.1830· φ. 31, Σχολικά, 25.9.1830· δ) Ο Βενέδικτος Ρώσος (ό.π., φ. 32, Σχολικά, 18.2.1830· φ. 35, Σχολικά, 14.1.1831)· ε) Ο Νικηφόρος, ηγούμενος της Ζωοδόχου Πηγής Πόρου και οικονόμος του Εκκλησιαστικού Σχολείου (ό.π., φ. 37, Σχολικά, 27.2.1831).

49. α) Η Δημογεροντία Σίφνου (ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 33, Σχολικά, 23.11.1830)· β) Η Δημογεροντία Σερίφου (ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 37, Σχολικά, 24.3.1831· φ. 39, Σχολικά, 16.5.1831). Οι δημογεροντίες προφανώς υπολόγιζαν και στην υποστήριξη του Ν. Χρυσόγελου.

50. α) Π. Μαυρομιχάλης (Πρωτόκολλον, Γραμματείας Ε. και Δ.Ε., αριθμ. 854/3.4.1830, σ. 93)· β) Ο Βιά-

Κατά κανόνα η Γραμματεία[51] αλλά μερικές φορές και ο Καποδίστριας[52] καθιστούσαν γνωστό στο Διοικητή Πόρου ποιοι υποψήφιοι γίνονταν δεκτοί ως υπότροφοι στην Εκκλησιαστική Σχολή (βλ. και πιν. 62, σ. 407). Ο Διοικητής του Πόρου, με τη σειρά του, διαβίβαζε τα ονόματα στους υπεύθυνους του σχολείου. Ταυτόχρονα, η Γραμματεία, αν χρειαζόταν, κοινοποιούσε την απόφαση στους κρατικούς παράγοντες και σε εκκλησιαστικούς αξιωματούχους[53]. Αμέσως μετά το θάνατο του Καποδίστρια, όταν η κατάσταση ήταν ρευστή, η Γραμματεία για λόγους πρακτικούς απευθύνεται άμεσα στον αρχιμανδρίτη Κύριλλο Σγουρομαλλινό[54].

Η μέριμνα όσον αφορά την τροφοδοσία της Σχολής και την ένδυση των μαθητών της αποτυπώνεται λεπτομερώς στα έγγραφα της Γραμματείας. Τον Οκτώβριο του 1830 στάλθηκε από την κυβέρνηση άνθρωπος στην Αθήνα για να διαπραγματευθεί την αγορά του σταριού[55]. Ζητώντας ο Ν. Χρυσόγελος την ταχύτερη και οικονομικότερη λύση για την προμήθεια των αναγκαίων κλινοσκεπασμάτων προτιμά να αποταθεί στη Γραμματεία των Στρατιωτικών και να τα πάρει από τις αποθήκες της[56]. Ο Διοικητής, εξάλλου, του Πόρου αποστέλλει στο υπουργείο τους προϋπολογισμούς του Σχολείου και κατά περιόδους τους λογαριασμούς.των οποίων ζητείται η σύννομη τακτοποίηση[57]. Οι λογαριασμοί κωδικοποιούνται από τη Γραμματεία ως προς τη θεματική των χρηματικών τους αναφορών και αξιολογούνται ως προς την ουσία και τον τύπο τους. Ύστερα σε συνοπτική αλλ' ευκρινή μορφή προωθούνται στον Κυβερνήτη[58], ο οποίος, μετά την εκ νέου επεξεργασία τους, τους αποστέλλει στα οικονομικά κλιμάκια για να εξοφληθούν και να χρεωθούν οι καταβολές στις λογιστικές καταστάσεις της Γραμματείας των Εκκλησιαστικών και της Δημόσιας Εκπαίδευσης.

Ένα σοβαρό ζήτημα αποδείχθηκε ότι ήταν εκείνο της επιβολής ποινών στους παρεκτρεπόμενους μαθητές του Εκκλησιαστικού Σχολείου. Η Γραμματεία εφαρμόζοντας την κυβερνητική πολιτική και όντας τηρητής της νομιμότητας, υπό την έννοια ότι ώφειλε να αποτρέπει αυθαιρεσίες σε αυτόν τον ευαίσθητο τομέα, γνωστοποίησε στους αγιορείτες δι-

---

ρος Καποδίστριας με την ιδιότητα του Γραμματέα των Ναυτικών (Πρωτόκολλον αριθμ. 1891/5.11.1830· γ) Α. Μουστοξύδης, ως Διευθυντής του Ορφανοτροφείου (ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 32, Σχολικά, 5.10.1830)· δ) Ελευθέριος Ν. Γκίκα, ό.π., φ. 38, Σχολικά, 4.4.1831· δ) Κ. Μαυρογορδάτος, ο οποίος συναινεί στο αίτημα να εισαχθεί στη Σχολή ο απελεύθερος ορφανός ιερόπαις Στέφανος (ό.π., φ. 46, Σχολικά, 17.12.1831).

51. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 33, Σχολικά, 1 και 11 Νοεμβρίου 1830, κ.α.

52. Πρωτόκολλον εισερχομένων Γραμματείας Ε. και Δ. Ε., αριθμ. 1425/12.10.1830.

53. Πρωτόκολλον εισερχομένων Γραμματείας Ε. και Δ. Ε. αριθμ. 1993/1.3.1831.

54. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 45, Σχολικά, 25.11.1831.

55. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 32, Σχολικά, 17.10.1830.

56. ΓΑΚ, Γραμματεία Στρατιωτικών, φ. 40, 17.10.1830· Υπουργ. Θρησκείας, φ. 32, Σχολικά, 28.10.1830.

57. Βλ. και ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 35, Σχολικά, 30.1.1831.

58. Για τον τύπο αυτών των εγγράφων της Γραμματείας προς τον Καποδίστρια βλ. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 35, Σχολικά, 24.1.1831· φ. 40, Σχολικά, 16.3.1831, κ.α.

δασκάλους ότι "δεν ανήκει εις αυτούς να αποβάλλωσι τους υποτρόφους χωρίς διαταγήν"[59]. Δεχόμενος τις εισηγήσεις του Βενέδικτου και του Προκόπιου ο Καποδίστριας ενέκρινε τον Ιανουάριος του 1831 μια κλιμάκωση ποινών που εντάσσονταν στη μοναστική λογική των πατρικών νουθεσιών, καταβιβασμού από την τάξη, νηστείας[60], γονυκλισίας "ή και εκκλησιαστικώτερον" ο άτακτος ή ο αμελής "να κάμη σταυρούς εις την τράπεζαν εσθιόντων των άλλων ή εις την εκκλησίαν και τα τοιαύτα, κατά το αμάρτημα και κατά την ηλικίαν"[61]. Ωστόσο η ποινή της αποβολής δεν καταργήθηκε οριστικά, αφού το Μάϊο του 1831 αποβλήθηκαν από την Ιερατική Σχολή ο Ιωάννης Οικονόμου, Δημήτριος Παπά-Ιωάννου και Ιωάννης Δημητριάδης[62].

Το διδακτικό έργο στο Εκκλησιαστικό Σχολείο του Πόρου δεν υπήρξε αξιόλογο. Ο Λ. Βελέλης με έντονη εγκωμιαστική διάθεση φθάνει στο σημείο να υποστηρίξει ότι το εγκεκριμένο από τον Καποδίστρια πρόγραμμα "έμελλε βαθμηδόν να ανέλθη εις περιωπήν Θεολογικής Σχολής"[63]. Η άποψή του όμως δεν ανταποκρίνεται στα πράγματα. Ο Ν. Χρυσόγελος που έζησε από κοντά την κατάσταση αποφεύγει να αναφερθεί σε αυτό και στρέφει την προσοχή του στις φροντίδες για τη σύσταση και διατήρηση της Σχολής, καθώς και στην επιλογή των υποτρόφων[64]. Άλλες πηγές επικεντρώνουν την κριτική τους κυρίως στην παροχή ολίγων γνώσεων[65] και στην τυπολατρεία[66], στο ευάριθμο των μαθητών, την καθημερινή ταλαιπωρία τους[67] και στην αδιαφορία της κοινής γνώμης[68].

Κρίνοντας την κατάσταση είναι δυνατό να επισημανθούν τα ακόλουθα στοιχεία που οδηγούν στη διαπίστωση ότι το Σχολείο αυτό αποδείχθηκε αδύναμο στο να φέρει σε πέρας την αποστολή του:

---

59. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 33, Σχολικά, 24.11.1830.

60. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 35, Σχολικά, 24.1.1831. Δ.Κ. Μαυροσκούφης, Εκπαίδευση και εκπαιδευτική πολιτική.... ό.π., σ. 159.

61. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 35, Σχολικά, 24.1.1831, συν. 16.1.1831 (ΔΑΣΚ, τ. Γ', σ. 1645).

62. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 39, Σχολικά, 25.5.1831.

63. Λ. Βελέλης, *Ο Καποδίστριας ως θεμελιωτής της δημοτικής εκπαιδεύσεως*, εκδ. "Ι. Ν. Σιδέρης", Αθήναι 1908, σ. 187.

64. Ν. Χρυσόγελος, Αναφορά του επί των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίου Εκπαιδεύσεως Γραμματέως της Κυβερνήσεως προς την Σεβαστήν Πέμπτην Εθνικήν των Ελλήνων Συνέλευσιν, [19 Δεκεμβρίου 1831], σ. 4.

65. Ι. Ρίζος - Νερουλός, Έκθεσις του Γραμματέως των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίου Εκπαιδεύσεως προς την Σ[εβαστήν] Δ' κατ' επανάληψιν Εθνικήν των Ελλήνων Συνέλευσιν, Προάστειον Ναυπλίας 1832, σ. 191. Β.Ε., (sic τα αρχικά του ονοματεπώνυμου του συγγραφέα του άρθρου) "Περί του Κλήρου της Ελλάδος", ΕΕ φ. 16 (11.6.1832), σ. 90. Αλ. Σούτσος, Κ. Σχινάς, κ.ά., "Έκθεσις συνοπτική της εκπαιδεύσεως των Ελλήνων από της κατακτήσεως των Οθωμανών μέχρι της σήμερον", στο Δ. Αντωνίου, *Οι απαρχές*... ό.π., σ. 131. Γκ. - Λ. Μάουρερ, *Ο Ελληνικός λαός. Δημόσιο, ιδιωτικό και εκκλησιαστικό δίκαιο από την έναρξη του Αγώνα για την ανεξαρτησία ως την 31 Ιουλίου 1835*, μετ. Όλγας Ρομπάκη - επιμ. Τάσου Βουρνά, εκδ. "αφοί Τολίδη", Αθήναι 1976, σ. 33. Δ. Κ. Μαυροσκούφης, *Εκπαίδευση και εκπαιδευτική πολιτική*... ό.π., σ. 359.

67. Σπ. Τρικούπης, Αρχείον Υπουργείου Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδεύσεως, ταξινομική ενότητα 141,1· Παιδείας Διοργανισμός: Κλ. Β', θ. 31, φ. 8, αριθμ. εγγρ. 5.

68. Κ. Μένδελσων Βαρθόλδη, *Ιστορία της Ελλάδος από της εν έτει 1453 αλώσεως της Κωνσταντινουπόλεως υπό των Τούρκων μέχρι των καθ' ημάς χρόνων*, Μέρος Β', Αθήναι 1876. σ. 94.

ΠΙΝΑΚΑΣ 62

ΜΑΘΗΤΕΣ ΤΟΥ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΟΥ ΣΧΟΛΕΙΟΥ

α/α	Ονοματεπώνυμο	Πηγή
1	Φραγκίσκος Μ. Αμπελικόπουλος	Γ.Α.Κ. Υπουργ., Θρησκείας, φ. 33, Σχολικά, 1.11.1830
2	Ανδρέας Φ. Ανδρούτσος	Γ.Α.Κ. Υπουργ., Θρησκείας, φ. 33, Σχολικά, 11.11.1830
3	Αθανάσιος Γεωργιάδης	Γ.Α.Κ. Υπουργ., Θρησκείας, φ. 34, Σχολικά, 24.12.1830
4	Ιωάννης Αθ. Γκίκας	Γ.Α.Κ. Υπουργ., Θρησκείας, φ. 48, Σχολικά, 16.2.1832
5	Γεώργιος "εξ Ολυμπίας"	Γ.Α.Κ., Υπουργ. Θρησκείας, φ. 44, Σχολικά, 17.10.1831, συν.
6	Ιωάννης Δημητριάδης	Γ.Α.Κ., Υπουργ. Θρησκείας, φ. 39, Σχολικά, 25.5.1831
7	Δημήτριος, Παπά-Ιωάννου Λειβαδίτης	Πρωτόκολλο εξερχομένων Γραμματείας αριθμ. 1630 / 25.11.1830,
8	Διονύσιος, ιεροδιάκονος	Γ.Α.Κ., Υπουργ. Θρησκείας, φ. 37, Σχολικά, 4.3.1831
9	Ευστάθιος Παντ. Ευσταθίου	Γ.Α.Κ., Υπουργ. Θρησκείας, φ. 32, Σχολικά, 17.10.1830
10	Θεόδωρος "εκ Λεωνιδίου"	Γ.Α.Κ., Υπουργ. Θρησκείας, φ. 44, Σχολικά, 17.10.1831, συν.
11	Χαράλαμπος Οικονόμου Κορωναίος	Πρωτόκολλο εξερχομένων Γραμματείας αριθμ. 1425 / 12.10.1830.
12	Πέτρος Φ. Κοτάκης	Πρωτόκολλο εξερχομένων Γραμματείας αριθμ. 1813/ 26.1.1831.
13	Δημήτριος Σ. Λεντούδης	Γ.Α.Κ. Υπουργ. Θρησκείας, φ. 33, Σχολικά, 5.11.1830
14	Αναγνώστης Κ. Μαρίνου	Γ.Α.Κ. Υπουργ. Θρησκείας, φ. 39, Σχολικά, 22.5.1831
15	Γεώργιος Δ. Μεθενίτης	Γ.Α.Κ. Υπουργ. Θρησκείας, φ. 37, Σχολικά, 27.3.1831
16	Ιωάννης Οικονόμου	Γ.Α.Κ. Υπουργ. Θρησκείας, φ. 45, Σχολικά, 26.11.1831
17	Παναγώτης Παπαδημητρόπουλος	Γ.Α.Κ. Υπουργ. Θρησκείας, φ. 45, Σχολικά, 26.11.1831
18	Ιωάννης Αναγνώστης Παύλου	Γ.Α.Κ. Υπουργ. Θρησκείας, φ. 35Β, Σχολικά, 28.1.1831
19	Νικόλαος Χαριτάκης	Γ.Α.Κ. Υπουργ. Θρησκείας, φ. 34, Σχολικά, 24.12.1830

1. Ευρισκόμενο σε στρατιωτικά ευαίσθητο, λόγω του Ναυστάθμου, χώρο έμμεσα ή άμεσα δεχόταν τους κραδασμούς από τις εξελίξεις στο εσωτερικό της χώρας κατά την περίοδο της Αναρχίας.

2. Δεν υπάρχουν μαθητές που να ολοκλήρωσαν τις σπουδές τους.

3. Από τους σπουδαστές κανείς δεν εμφάνισε αργότερα αξιοσημείωτη δραστηριότητα στον εκκλησιαστικό χώρο.

5
ΤΕΧΝΙΚΗ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

Το σκεπτικό και το πλαίσιο

Ο επαγγελματικός προσανατολισμός των νέων κυρίως ανθρώπων και η επαγγελματική τους εκπαίδευση ήταν ένας αξιοσημείωτος τομέας της καποδιστριακής εκπαιδευτικής πολιτικής. Από το 18ο αιώνα είχε σημειωθεί μια σαφής στροφή προς τα τεχνικά και πρακτικά επαγγέλματα με αποτέλεσμα να ιδρυθούν στην Ευρώπη ανάλογες σχολές μαθητείας, οι οποίες με την πάροδο του χρόνου και κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα αναβάθμισαν το επίπεδο και τη λειτουργία τους[1]. Ο Pestalozzi και ο Fellenberg από τους οποίους επηρεάζεται ο Καποδίστριας αντλούν στοιχεία από τον ευρωπαϊκό Διαφωτισμό. Ιδιαίτερα ο Fellenberg θα ενστερνιστεί "το αίτημα των γεωργικών και επαγγελματικών σχολών..."[2]. Ο Pestalozzi, εξάλλου, έδινε μεγάλη σημασία στην επαγγελματική κατάρτιση των μαθητών και τις χειρωνακτικές τους δραστηριότητες, με την πεποίθηση ότι οι άνθρωποι βελτιώνονται με την εργασία και την προσπάθεια[3].

Η αντιμετώπιση καθημερινών εκπαιδευτικών ζητημάτων, ο επαγγελματικός προσανατολισμός, ο προγραμματισμός της εκπαίδευσης της νέας γενιάς με μοντέλο ανάπτυξης και πιλότο ενέργειας το Ορφανοτροφείο[4] και η κάλυψη του κενού που υπήρχε σε ειδικευμένο τεχνικό προσωπικό οδήγησαν στην εισδοχή της επαγγελματικής εκπαίδευσης. Λειτούργησε, δηλαδή, η σκέψη προς την κατεύθυνση ότι ορισμένα παιδιά, ανάλογα με τις δυνατότητες, τις ικανότητες και τα ενδιαφέροντά τους, θα μπορούσαν να αποκτήσουν έγκυρη πρακτική γνώση, γνώση άμεσα μετατρέψιμη σε πηγή βιοπορισμού. Οι θέσεις Pestalozzi - Fellenberg στην Ελλάδα είχαν πολύπλευρο ενδιαφέρον ως αγωγή ορφανών, ως εργασιακός μετασχηματισμός της χειρωνακτικής απασχόλησης[5] και ως πορεία προς την οργανωμένη επαγγελ-

---

1. Αντ. Τσιρίμπας - Ευρ. Κωνσταντόπουλος, *Ιστορία της Παιδαγωγικής*, Αθήναι 1964, σ. 133.

2. Αλ. Λαμπράκη - Παγανού, *Το υπόμνημα του Ι. Καποδίστρια για τα εκπαιδευτήρια της Hofwyl*,εκδ. "Επικαιρότητα", Αθήνα 1989, σ. 30.

3. J. H. Pestallozzi, "Πως η Γερτρούδη μορφώνει τα τέκνα της", επιστολή 4η, στο Γ.Ε. Ξέκαλος - Γ. Κ. Παπαγεωργίου, *Η αγωγή δια μέσου των αιώνων*, τ. Β', Ηράκλειον 1970, σ. 197-198.

4. Ελ. Κούκκου, *Ο Καποδίστριας και η Παιδεία (1827-1832).* Β' *Τα εκπαδευτικά ιδρύματα της Αιγίνης*, Αθήναι 1972, σ. 75. Σπ. Τουλιάτος, "Από την Επανάσταση του 1821 μέχρι την περίοδο κυβέρνησης Βενιζέλου (1821-1928)", *Προβλήματα νεοελληνικής εκπαίδευσης, Α' Συνέδριο Ο.Ι.Ε.Λ.Ε.*, Αθήναι 1980, σ. 40-41. Ειδικότερα, για το πρόγραμμα "προνοίας δια της εργασίας", στην Ελλάδα και τις πτυχές του στο Ορφανοτροφείο της Αίγινας βλ. Ελ. Καλλιγά, *Η πρόνοια για το παιδί στην Ελλάδα του 19ου αιώνα*, Ίδρυμα ερευνών για το παιδί, εκδ. "Δωδώνη", Αθήνα - Γιάννινα 1990, σ. 64-65, Αικ. Κορδούλη, "Το αρχείο του Ορφανοτροφείου Αιγίνης της ΕΒΕ", *Πρακτικά Β' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών*, τ. Γ' (Αθήναι 1981-1982 σ. 403. Αθ. Ε. Παπάς, *Η αντιπαιδαγωγικότητα της Παιδαγωγικής*, εκδ. "Δελφοί", Αθήνα 1995, σ. 40.

5. Χ. Μελετιάδης, *Εκπαίδευση και εργασία στον ελληνικό 19ο αιώνα (επιστημολογική προσέγγιση στην ιστορία της ελληνικής εκπαίδευσης)*, Θεσσαλονίκη 1992, σ. 58-59.

ματική εκπαίδευση[6].

Η ανεπιτηδειότητα αρκετών τροφίμων στο να διδαχθούν τα εγκύκλια γράμματα και να ολοκληρώσουν τον κύκλο της γενικής τους παιδείας οδηγεί τον Μουστοξύδη στην απόφαση, όπως προκύπτει από την αναφορά του στη Γραμματεία[7], να εισηγηθεί και αυτός την άσκηση σε επαγγέλματα εκείνων των νέων, πολλοί των οποίων ήταν άλλωστε πρόθυμοι να το πράξουν. Κατ' αυτόν τον τρόπο και τον εαυτό τους θα ωφελούσαν, αλλά και στη χώρα τους θα αποδεικνύονταν χρήσιμοι ως επαγγελματίες. Κατά τη γνώμη μου, θα ήταν δυνατόν να λειτουργήσουν οι επαγγελματικά εξειδικευμένοι και ως πολλαπλασιαστές γνώσεων. Τρεις μήνες αργότερα ο Μουστοξύδης επανέρχεται και μέσω της Γραμματείας προτείνει στον Καποδίστρια να συστηθεί στους κατά τόπους Διοικητές να φροντίσουν έτσι ώστε να προσληφθούν τρόφιμοι του Ορφανοτροφείου ως μαθητευόμενοι τεχνίτες "εξοδεύοντες τα δι' αυτούς δαπανώμενα εις το Ορφανοτροφείον ή και περισσότερα..., να πληρώνωμεν τους μάστορας τόσα την ημέραν μέχρι τινος προσδιωρισμένου καιρού, καθ' ον να υποχρεώνονται αυτοί να τους μάθωσι την τέχνην...[8]. Τα πράγματα στο μεταξύ έχουν πάρει το δρόμο τους.

Ως επιπλέον κίνητρο ενθάρρυνσης της επαγγελματικής κατάρτισης των τροφίμων του Ορφανοτροφείου η Κυβέρνηση θεώρησε την επιδότησή τους κατά τη διάρκεια της τεχνικής τους εκπαίδευσης. Προκειμένου, όμως, να αποφύγει δυσάρεστες καταστάσεις στην περίοδο εκμάθησης της τέχνης και να τους δώσει, επιπλέον, οικονομικό στήριγμα στην αρχή της επαγγελματικής τους σταδιοδρομίας, δέσμευε το χορηγούμενο ποσό έως ότου ο μαθητής "τελειώση την οποίαν διδάσκεται τέχνην"[9]. Με γνώμονα τη βούληση της κυβέρνησης ο Μουστοξύδης συντάσσει το σχέδιο του κανονισμού, το οποίο και εγκρίνεται. Ο Ν. Χρυσόγελος, μάλιστα, δε χάνει την ευκαιρία να τονίσει ότι η κυβέρνηση προσδοκά την περαιτέρω βελτίωση του Ορφανοτροφείου[10].

Στο διάταγμα της 1ης Ιανουαρίου 1831 δίδεται αναλυτικά το πλαίσιο υπολογισμού του χρόνου επαγγελματικής άσκησης των ορφανών (άρθρο 4), ο τρόπος υποβολής καταλόγου κι άλλων υποψηφίων μαθητευομένων (άρθρο 5), παράλληλα, δε, καθορίζεται το ποσό της πριμοδότησής τους και της σχεδόν συμβολικής προκαταβολής[11]. Την εκτέλεση του διατάγματος ουσιαστικά επιφορτίσθηκαν ο Χρυσόγελος και ο Μουστοξύδης σε ό,τι

---

6. Theod. Haralampides, *Die Schulpolitik Griechenlands· Studie zur Kulturgeschichte Neugriechenlands von 1821-1935*, Berlin 1935, σ. 63.

7.ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 24, Σχολικά, 6.2.1830.

8. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 27, Σχολικά, 18.5.1830· ΔΑΣΚ, τ. Β', σ. 949.

9. ΓΕΕ, φ. 75 (17.9.1830), σ. 338-339, έγγραφο της 3.9.1830.

10. ΕΒΕ, Αρχείον Ορφανοτροφείου, εγγρ. Α2789 στο Αικ. Κορδούλη, "Το αρχείο του Ορφανοτροφείου Αιγίνης της ΕΒΕ", *Πρακτικά Β' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών*, τ. Γ' (Αθήναι 1981-1982), σ. 411.

11. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 35, Σχολικά, 1.1.1831· ΔΑΣΚ, τ. Γ', σ. 1598-1599. Ελ. Κούκκου, *Τα εκπαιδευτικά ιδρύματα της Αιγίνης*... ό.π., σ. 88-100.

τους αφορούσε επιμέρους. Κατά το Χρ. Κωνσταντινόπουλο είναι το τελευταίο σημαντικό θεσμικό μέτρο υπέρ των επαγγελματικά εκπαιδευομένων παιδιών του Ορφανοτροφείου[12]. Άξιο λόγου υπόμνημα για την επαγγελματική εκπαίδευση είναι και εκείνο που υπέβαλε πολύ αργότερα, το Μάϊο του 1832, ο Γ. Γεννάδιος και βλέπει το Ορφανοτροφείο μάλλον ως κυψέλη τεχνικής εκπαίδευσης[13]. Η συγκυρία όμως δε διευκόλυνε ριζικές σχολικές και εκπαιδευτικές ανακατατάξεις.

Γεωργική σχολή - αγροκήπιο Τίρυνθας

Ο Ι. Καποδίστριας, ο οποίος εγκαινιάζει στον ελληνικό χώρο τον "οικονομικό προγραμματισμό", είχε σκοπό να εφαρμόσει εκσυγχρονισμένη αγροτική πολιτική, σε ένα μάλιστα κράτος, όπου "το φυτικό κεφάλαιο είχε εξαφανιστεί" και η καλλιεργούμενη γη κάλυπτε μικρό μέρος της Επικράτειας[14]. Παρά τα λάθη που του καταλογίζονται στη χάραξη και την υλοποίηση της οικονομικής του πολιτικής, επί των ημερών του Καποδίστρια, όπως ομολογεί ο Τρικούπης, "τετραπλασιάστηκε το γεωργικό εισόδημα"[15]. Στις καινοτομίες της αγροτικής του πολιτικής ανήκουν, μεταξύ άλλων, η χρήση γεωργικών συνέργων τελευταίου τύπου[16], η ενίσχυση της μεταξοσκωληκοτροφίας και η καλλιέργεια της πατάτας[17], οι ρυθμίσεις που ευνοούσαν την κυκλοφορία αγροτικών προϊόντων, η μετάκληση γεωπόνων και η στενή συνεργασία με ειδικούς επιστήμονες, όπως ο Stevenson και ο Χριστ. Κρατερός[18]. Επιπλέον, έχει καταγραφεί η αρχική πρόθεση του Κυβερνήτη να προωθήσει στην Ελλάδα τον εποικισμό Ελβετών, Γερμανών και Ιταλών τεχνιτών, γεωργών και κτηνοτρόφων[19], όμως εκτιμώντας τις γενικότερες συνθήκες, αν και "η ιδέα της μετάκλησης "έξωθεν" γεωργών... τον συγκινούσε πάντα", προτίμησε "στις προτάσεις για την εγκατάσταση αποίκων και επιχειρηματιών" να ακολουθήσει "παρελκυστική πολιτική"[20].

---

12. Χρ. Κωνσταντινόπουλος, *Η επαγγελματική εκπαίδευση στην περίοδο 1828-1832*, Αθήνα 1975, σ. 35.

13. Ξεν. Αναστασιάδης, *Γεωργίου Γενναδίου βίος - έργα - επιστολαί*, τ. Β', εν Παρισίοις 1926, σ. 308-310. Χρ. Κωνσταντινόπουλος *Η επαγγελματική εκπαίδευση*... ό.π., σ. 37-39.

14. Αθ. Κανελλόπουλος, "Η οικονομική πολιτική του Κυβερνήτη",. *Τετράδια Ευθύνης* 5 (1978), σ. 43-44.

15. Αθ. Κανελλόπουλος, Η οικονομική πολιτική... ό.π., σ. 50. Ο Κανελλόπουλος όσον αφορά την καποδιστριακή οικονομική πολιτική εστιάζει την κριτική του στην ανατροπή "του παραδοσιακού κοινοτικού συστήματος" και στη "μη διανομή των εθνικών γαιών" (ό.π., σ. 47-48, 58-63). Ο Δ. Λουλές αποφαίνεται ότι "τα πρότυπα αγροκτήματα απέδωσαν περιορισμένα αποτελέσματα εξαιτίας κυρίως της έλλειψης χρηματικών πόρων. Ωστόσο μπήκαν οι βάσεις για μια πιο συστηματική αξιοποίηση της γης" ["Κατευθύνσεις και προοπτικές της οικονομικής πολιτικής του Ι. Καποδίστρια 1828-1831", *ΔΙΠΒΠΘ* 2, εκδ. "University Studio Press", Θεσσαλονίκη 1983, σ. 133

16. ΕΠΙΣΤΟΛΑΙ, τ. Γ', σ. 246. Θ.Σ. Μακρής, Το ανορθωτικόν έργον του Ιω. Καποδίστρια, Κέρκυρα 1973, σ. 50. Χρ. Κωνσταντινόπουλος, *Η επαγγελματική εκπαίδευση*... ό.π., σ. 45..

17. ΓΕΕ, φ. 1-2 (5.1.1829), παράρτημα, σ.

19. Λ. Βελέλης, *Ο Καποδίστριας*.... ό.π., σ. 186. Χρ. Κωνσταντινόπουλος, *Η επαγγελματική εκπαίδευση*... ό.π., σ. 45.

20. Δ. Θέμελη - Κατηφόρη, *Το γαλλικό ενδιαφέρον για την Ελλάδα στην περίοδο του Καποδίστρια 1828-*

Στο πλαίσιο των κινήσεων για την ανανέωση της γεωργικής παραγωγής και την αναδιαμόρφωση της αγροτικής ζωής εντάσσεται και η προσπάθεια προώθησης γεωργικής εκπαίδευσης υπό την αιγίδα του κράτους.

Από τους πρώτους που επεσήμαναν στους Έλληνες πολίτες την αξία της γεωργίας ήταν ο Η. Α. Dutrône που απευθυνόμενος δια του τύπου προς αυτούς τόνιζε ότι πρώτο έργο τους οφείλει να είναι η καλλιέργεια της εύφορης γης[21]. Η Σχολή της Τίρυνθας είναι το πρώτο γεωργικό σχολείο του ελληνικού κράτους[22], υπό την έννοια ότι είναι απόλυτα προσανατολισμένο στη θεωρία και πράξη της γεωργικής τέχνης. Ο Γρηγόριος Παλαιολόγος, υπότροφος της Φιλελληνικής Εταιρείας των Παρισίων, με σπουδές φυτοκομίας, οινολογίας, τυροκομικής, δενδροκομίας στη διακεκριμένη Γεωργική Σχολή της Roville και με γνώσεις υδραυλικής και αρχιτεκτονικής-χρήσιμες στη γεωπονική, διορίστηκε Έφορος των Εθνικών κτημάτων και διευθυντής του προτύπου αγροκηπίου της Τίρυνθας[23]. Ο Παλαιολόγος είναι εκείνος που υπέδειξε την εθνική γη όπου συγκροτήθηκε το αγροκήπιο, προϋπολόγισε την αρχική δαπάνη και εκτίμησε τα μηνιαία έξοδα της λειτουργίας του[24]. Η δωρεά του Εὐνάρδου κατέστησε δυνατή την ίδρυση του Σχολείου[25].

Οι επιμέρους στόχοι αυτής της γεωργικής σχολικής μονάδας περιγράφονται λίγο αργότερα από τον ίδιο τον Παλαιολόγο[26]:

1. Η διανομή σε όλη την επικράτεια δένδρων από το δενδροκομείο του καταστήματος της Τίρυνθας[27].
2. Η διάδοση της χρήσης νέων γεωργικών εργαλείων.
3. Η παραγωγή φυτικών ζωοτροφών και η μείωση των εισαγωγών.
4. Η παραγωγή υγιέστερου κρέατος για το καταναλωτικό κοινό.
5. Η ανάπτυξη μελισσοτροφίας και μεταξοσκωληκοτροφίας.
6. Η παραγωγή γεωμήλων[28] και ζάχαρης.

1831, εκδ. "Επικαιρότητα", Αθήνα 1985, σ. 100-101.

21. ΓΕΕ, φ. 15 (29.2.1828), σ. 63.

22. Για τη διάκριση των γεωργικών από τα "αγροτικά" σχολεία βλ. Γ. Ζομπανάκης, "Αγροτικά σχολεία", *ΜΠΕ* 1 (1967), σ. 22-24.

23. ΓΕΕ, φ. 5 (15.1.1830), σ. 17. αριθμ. εγγρ. 458. ΕΠΙΣΤΟΛΑΙ, τ. Δ', σ. 127.

24. ΓΕΕ, φ. 5 (15.1.1830), σ. 17-18, αριθμ. εγγρ. 459

25. Ελ. Κούκκου, "Η Παιδεία από το 1821 ως το 1827", *ΙΕΕ*, τ. ΙΒ', Αθήναι 1975, σ. 592. Χ. Χαρίτος - Ιουλ. Κανδήλα, *Κασσαβέτεια Γεωργική Σχολή Αϊδινίου (1888-1914)· συμβολή στην ιστορία της γεωργικής εκπαίδευσης στην Ελλάδα*, Βόλος 1997, σ. 21. Από τη Γραμματεία των Στρατιωτικών και για τις ανάγκες της οικοδομής του καταστήματος ζητήθηκε από τον Παλαιολόγο να διαταχθεί ο υπεύθυνος της Οπλοθήκης Ναυπλίου να δώσει ποσότητα μπαρουτιού [ΓΑΚ, Γεν. Γραμματεία, φ. 235 Β, 28.3.1830].

26. ΓΕΕ, φ. 10 (1.2.1830), σ. 38-39.

27. Τα δένδρα του Προτύπου Αγροκηπίου λήφθηκαν από τη Σάμο με εισήγηση, προφανώς, του Παλαιολόγου και διαταγή του Κυβερνήτη. [ΓΑΚ, Γεν. Γραμματεία, φ. 234, 17.3.1830, αριθμ. εγγρ. 5250].

28. Από δημοσίευμα της Γενικής Εφημερίδος της Ελλάδος αντλείται η πληροφορία ότι ο Παλαιολόγος έστειλε στους κατά τόπους διοικητές για να το διανείμουν στους καλλιεργητές [ΓΕΕ, φ. 19 (11.3.1831), σ. 96]. Την προσπάθεια για την καλλιέργεια της πατάτας επικροτεί και ο Σωκρ. Κουγέας στο "Ο Καποδί-

7. Η προσοδοφόρα καλλιέργεια σιτηρών και δημητριακών.

8. Η εύρυθμη λειτουργία του "παραδειγματικού" Σχολείου της Τίρυνθας.

Η έμφαση στην εκπαίδευση των μαθητών δόθηκε στην πρακτική τους εξάσκηση. Ωστόσο, εδραιωμένη ήταν η πεποίθηση ότι αν συνδυαστεί η εμπειρία με τη θεωρητική γνώση "εις διάστημα οκτώ ή δέκα χρόνων μέγα μέρος του εδάφους" θα είχε καλλιεργηθεί και φυτευθεί[29]. Η έναρξη, τελικά, του θεωρητικού γεωργικού μαθήματος θα αρχίσει καθυστερημένα, μόλις στις 12 Απριλίου του 1831[30]. Αυτό που διαφαίνεται από το αρχειακό υλικό είναι ότι στα θέματα της γεωπονικής κατάρτισης η Γραμματεία των Εκκλησιαστικών και της Δημόσιας Εκπαίδευσης μάλλον δεν είχε ανάμειξη. Η Γραμματεία της Οικονομίας φαίνεται ότι ήταν συγγενέστερη όσον αφορά την άσκηση μιας υψηλής εποπτείας. Άλλωστε, είναι εκείνη που ζητά από τον Ιακ. Ρίζο-Νερουλό να στείλει βιβλία και εποπτικό υλικό του πρωτοβάθμιου κύκλου σπουδών, επειδή οι μαθητές του Αγροκηπίου στερούνταν των στοιχειωδών γνώσεων[31].

Ο σχεδιασμός της οργάνωσης του Αγροκηπίου προέβλεπε τη μαθητεία τριάντα νέων που θα διατρέφονταν με έξοδα της κυβέρνησης και θα παρέμεναν στο κατάστημα πέντε χρόνια. Η πρώτη επιλογή έγινε ανάμεσα σε πενηνταδύο ορφανά, εκ των οποίων κρίθηκαν κατάλληλα τα δεκαπέντε[32]. Σε συνεννόηση με τους Παλαιολόγο και Μουστοξύδη, ο Ν. Χρυσόγελος δίνει την εντολή να αποσταλούν άλλα δεκαπέντε παιδιά στην Τίρυνθα ώστε να συμπληρωθεί ο αριθμός των μαθητών[33]. Τριάντα μαθητές συναντώνται στο γεωργικό σχολείο και το Μάρτιο του 1831. Ωστόσο, η Επιτροπή του Αγροκηπίου που εποπτεύει το ίδρυμα ήταν της γνώμης ότι έπρεπε να αποβληθούν από αυτό δέκα ορφανά, επειδή εκτιμούσε ότι δεν παρείχαν ελπίδες προόδου[34]. Ο Παλαιολόγος, στο μεταξύ, γίνεται στόχος κατηγοριών για κακοδιαχείριση, αλόγιστες δαπάνες και οικονομικές δοσοληψίες ασύμβατες με την ιδιότητα του κρατικού λειτουργού. Ο κλονισμός της αξιοπιστίας του, είχε προκαλέσει και το διορισμό της τριμελούς διοικητικής επιτροπής του ιδρύματος[35]. Η θέση του Παλαιολόγου καθίστα-

---

στριας ως πανευρωπαϊκή φυσιογνωμία", *Ελληνικά Γράμματα*, τ. Β', Αθήναι 1928, σ. 134.

29. ΓΕΕ, φ. 10 (1.2.1830), σ. 38-39.

30. ΓΕΕ, φ. 24 (28.3.1831), σ. 131· φ. 27 (8.4.1831), σ. 148· φ. 29, (15.4.1831), σ. 161. Η έναρξη διδασκαλίας του μαθήματος είχε προκαθορισθεί για τις 10 Απριλίου, όμως για άγνωστούς λόγους μετατέθηκε για δύο μέρες αργότερα.

31. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 49, Σχολικά, 20.5.1832· φ. 50, Σχολικά, 7.6.1832.

32. Οι πρώτοι μαθητές του Αγροκηπίου ήταν: 1. Ιωάννης Λουκάς. 2. Ιωάννης Σάλιας. 3. Κωνσταντίνος Κλοντρ. 4. Σταύρος Χοϊδάς. 5. Αντώνιος Σκοινάς. 6. Νικόλαος Σπαθής. 7. Θεόδωρος Ηλιάδης. 8. Δημήτριος Χρίστου. 9. Αναστάσιος Νικήτας. 10. Πέτρος Πετρόπουλος. 11. Βασίλειος Μιλιώνης. 12. Δημήτριος Καζάς. 13. Ανδρέας Γεωργίου. 14. Στέφανος Χοϊδάς. 15. Ιωάννης Γεωργίου.

33. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 32 Σχολικά, Τίρυνθα 15.10.1830· Πρωτόκολλον εξερχομένων Γραμματείας Ε. και Δ.Ε., αριθμ. 431 και 432/15.10.1830· πβ. ΕΠΙΣΤΟΛΑΙ, τ. Δ', σ. 114 και ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 33, Σχολικά, 6.11.1830 και Πρωτόκολλον εισερχομένων Γραμματείας Ε. και Δ. Ε., αριθμ. 1903/ 7.11.1830.

34. Πρωτόκολλον εισερχομένων αριθμ. 3604/16.3.1831.

35. ΓΕΕ, φ. 30 (25.4.1831), αριθμ. εγγρ. 3336, σ. 171.

ται επισφαλέστερη και θα παύσει να διευθύνει το Αγροκήπιο, μάλλον πριν τελειώσει το 1831[36].

Το Σχολείο βαθμιαία περιέπεσε σε μαρασμό έως ότου καταργήθηκε το 1838, για να ανασυσταθεί το 1846 και ξανακαταργηθεί το 1879[37]. Το ισοζύγιο των οικονομικών του μέχρι και το τέλος της Οθωνικής περιόδου παρουσίαζε έλλειμμα 250.000 δραχμών[38]. Η εφαρμογή των όσων μαθαίνονταν στο Αγροκήπιο όχι λίγες φορές προσέκρουε σε αντικειμενικές δυσκολίες, αφού, όπως ο ίδιος ο Παλαιολόγος ομολογεί, "όταν εγένετο το γεωργικόν μάθημα... τινές συνεξερχόμενοι από την παράδοσιν μ' έλεγον: οι λόγοι είναι καλοί, αλλά γην δεν έχω..."[39].

Ναυτικό Σχολείο Σύρου.

Το σχολείο αυτό είναι ιδιωτικό. Ανήκει και σχολαρχείται από το Νικόλαο Βριώνη[40]. Πρόκειται για την πρώτη, όσο γνωρίζω, προσπάθεια στο νεοσύστατο Ελληνικό κράτος θεωρητικής διδασκαλίας της ναυτικής τέχνης. Ο Βριώνης, κατά τη γνώμη μου, επιλέγει σκόπιμα τη Σύρο, όπου υπάρχει ναυτική παράδοση, διεξάγεται διαμετακομιστικό εμπόριο, λαμβάνουν χώρα λιμενικές δραστηριότητες αξιοσημείωτης κλίμακας, υπάρχει προσφυγικό στοιχείο το οποίο σε υπολογίσιμο βαθμό είχε στη γενέθλια γη του ασχοληθεί με τη θάλασσα, εκεί, τέλος πάντων, όπου διαβλέπει ότι η ανάπτυξη του εμπορικού κόσμου συγκροτεί ευνοϊκότερες συνθήκες επιτυχίας του εγχειρήματός του. Η άποψη της Αν. Κορδατζή-Πρασσά ότι η ιδιωτική ναυτική Σχολή Σύρου εκτείνει τη λειτουργία της σε όλη την καποδιστριακή περίοδο κινείται στην ορθή κατεύθυνση[41]. Αυτό που διαφαίνεται από την κρατική εκπαιδευτική πολιτική όσον αφορά στη "σχολική" ειδίκευση όσων ήθελαν να ασχοληθούν με τα ναυτικά επαγγέλματα, είναι ότι τα βήματα, παρά τις προθέσεις, δεν είναι πάντα επαρκή, επιτυχή ή αποδεκτά από εκείνους οι οποίοι κανονικά θάπρεπε να ενδιαφερθούν να μαθητεύσουν. Η υπόθεση της ναυτικής εκπαίδευσης θα τεθεί σε σταθερότερες βάσεις με τα διατάγματα της 8ης και 11ης Απριλίου 1867[42].

---

36. Δ.Κ. Μαυροσκούφης, *Εκπαίδευση και εκπαιδευτική πολιτική στην Ελλάδα 1821-1832*, εκδ. "Ενυάλειο Κληροδότημα", Θεσσαλονίκη 1996, σ. 162, 514.

37. Σ.Χ. Σελιανίτης, "Γεωργική Εκπαίδευσις", *ΜΠΕ* 1 (1967), σ. 735-739. Δ. Αντωνίου, Τα προγράμματα της Μέσης Εκπαίδευσης (1833-1929), ΙΑΕΝ, αρ. 17, τ. Α', Αθήνα 1987, σ. 64.

38. Στ. Παπαγεωργίου, *Το ελληνικό κράτος (1821-1909)· οδηγός αρχειακών πηγών της νεοελληνικής ιστορίας*, εκδ. "Παπαζήσης", Αθήνα 1988, σ. 126-127.

39. Γ. Παλαιολόγος, Γεωργική Οικιακή Οικονομία, τ. Α', Ναύπλιον 1833, σ. ιγ'.

40. ΓΕΕ, φ. 14 (16.2.1829), σ. 54.

41. Αν. Κορδατζή - Πρασσά, *Η εκπαίδευση στις Κυκλάδες*... ό.π., σ. 97.

42. Δ. Αντωνίου, Τα προγράμματα... ό.π., σ. 57-59.

Φαρμακευτική και στοιχειώδης ιατρική κατάρτιση.

Ειδίκευση σε θέματα φαρμακευτικής υπόσχεται, με αναφορά του στη Γραμματεία της Ε. και Δ.Ε. να παράσχει ο φαρμακοποιός Νικόλαος Ζαβιτσιάνος, αν του επιτρεπόταν να συστήσει φαρμακείο στην Αίγινα[43]. Το αίτημά του ικανοποιήθηκε από την κυβέρνηση και το Μάϊο του 1831 η Γραμματεία κάλεσε το Μουστοξύδη να στείλει δύο υποτρόφους για να μάθουν την τέχνη[44]. Πραγματικά η εξάσκηση των ορφανών προχώρησε αρκετά, τόσο που ο ένας από αυτούς, κατά τις πληροφορίες της Γραμματείας, ήταν σε θέση σχετικά σύντομα να λειτουργήσει φαρμακείο στο Κρανίδι[45]. Η ανάγκη προμήθειας ποιοτικού φαρμακευτικού υλικού σε χαμηλές τιμές, η ανέξοδη πρακτική εκπαίδευση δυο ορφανών στη φαρμακοποιΐα, παράλληλα, δε, ότι σε γενικές γραμμές ο Ζαβιτσιάνος τήρησε τις συμβατικές υποχρεώσεις του, οδηγεί τη Διοικητική Επιτροπή της Ελλάδος στην απόφαση να ανανεώσει τη συμφωνία μαζί του[46]. Ο Ζαβιτσιάνος "εξακολουθεί γυμνάζων ανεξόδως εις το πρακτικόν μέρος της τέχνης του δύο νέους του Ορφανοτροφείου"[47]. Έστω και αν ο αριθμός των εκπαιδευθέντων είναι εξαιρετικά μικρός, το μοντέλο της τεχνικής επαγγελματικής εξειδίκευσης σε αυτήν την περίπτωση λειτούργησε ορθά.

Στην πρακτική ιατρική οι περιστάσεις ευνοούν την εκμάθηση του εμβολιασμού και ειδικότερα εκείνου κατά της δαμαλίτιδας. Ο ιταλός ιατρός G. Alberti, κάτοικος Τήνου, όταν έλαβε την άδεια από την κυβέρνηση να περιέλθει τις επαρχίες του κράτους και να εμβολιάσει τον παιδικό πληθυσμό, παρέλαβε δύο τροφίμους του Ορφανοτροφείου "δια να εκπαιδεύση εις την τέχνην του κεντρώματος"[48]. Η άσκηση των ορφανών εξελίσσεται τουλάχιστον από το Μάρτιο-Ιούνιο 1831. Το πιθανότερο είναι να διακόπηκε με το θάνατο του Καποδίστρια. Πρόκειται για μια ειδική περίπτωση τεχνικής επαγγελματικής εκπαίδευσης μαθητών, θάλεγε κανείς κινητής μαθητείας. Η εποπτεία των ορφανών από το Μουστοξύδη οριοθετείται στο χώρο πρόνοιας του Ορφανοτροφείου και στο γεωγραφικό πεδίο της Αίγινας. Η Γραμματεία των Εκκλησιαστικών και της Δημόσιας Εκπαίδευσης, με τη δυνατότητα της πανελλήνιας εποπτείας που της παρέχουν οι υπουργικές αρμοδιότητες, παρακολουθεί την τύχη αυτών των παιδιών και την εξέλιξή τους στην εμπειρική οικείωση της διδασκόμενης τέχνης.

---

43. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 31, Σχολικά, 13.9.1830.
44. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 39, Σχολικά, 11.5.1831.
45. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 50, Σχολικά, 13.6.1832.
46. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 50, Σχολικά, 18.6.1832. Γ. Βλαχογιάννη χφ. Β 143, σ. 25-26.
47. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 50, 1832, αντίγραφο διατάγματος αριθμ. 43 / 13.6.1832.
48. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 37, Σχολικά, 5.3.1831 (ΔΑΣΚ, τ. Γ', σ. 1760)· φ. 40, Σχολικά, 1.6.1831, (ΔΑΣΚ, τ. Γ', σ. 1895-1896). Βλ. και Ελ. Κούκκου, *Τα εκπαιδευτικά ιδρύματα της Αιγίνης*... ό.π., σ. 87.

Αμιγείς χειροτεχνικές μαθητείες.

Κύκλος οικοδομικών και συναφών επαγγελμάτων

Η παρουσία των επιστημόνων αρχιτεκτόνων Γ. Κλεάνθη και Ed. Schaubert στο σχεδιασμό και επίβλεψη δημοσίων έργων, ιδιαίτερα, δε, των σχολικών, σχετίζεται και με την προσφορά απλών γνώσεων αρχιτεκτονικού και οικοδομικού περιεχομένου σε ενδιαφερόμενους ταλαντούχους τρόφιμους του Ορφανοτροφείου[49]. Φροντίδα, όμως, λαμβάνεται και για τον επαγγελματικό προσανατολισμό ορισμένων νέων του Ορφανοτροφείου στην ξυλουργική. Ο μάστορας που προτιμάται γι' αυτό βρίσκεται στο Ναύπλιο. Έτσι εξηγείται και η αποστολή των τεσσάρων ορφανών, "των αδελφών Μήτρου Μπινιάρη",[50] μέσω των αστυνομικών καταστημάτων Αίγινας και Ναυπλίου[51]. Από εκεί και πέρα τα παιδιά μαθαίνουν από τον Ιταλό μαραγκό "Λουΐγκη Καμπάρα", ενώ την εποπτεία της καλής διαγωγής και της ζωής τους έχει η Γραμματεία της Εκκλησιαστικών και της Δημόσιας Εκπαίδευσης.

Η κυβέρνηση στις 16 Οκτωβρίου 1830 επικροτώντας τη γνώμη του Μουστοξύδη ότι όσα ορφανά δεν έχουν κλίση στα γράμματα, για να μη τρέφονται αδρανή, καλό είναι να ασχοληθούν με "χειροτεχνήματα", εντέλλει, δια της Γραμματείας, τον Έφορο των εκπαιδευτικών καταστημάτων της Αίγινας να στείλει τρία ορφανά με την απαιτούμενη αντίληψη και φυσική κλίση στο Ναύπλιο, όπου υπήρχαν συγκεκριμένες προοπτικές εκμάθησης της σιδηρουργικής τέχνης[52]. Είναι πιθανό οι τρεις-τέσσερις νέοι, οι οποίοι κατευθύνονται για τον ίδιο σκοπό στο Ναύπλιο το Μάρτιο του 1831[53] να αποτελούν μέλη μιας δεύτερης ομάδας ασκουμένων στη σιδηρουργική τέχνη.

---

49. Ελ. Κούκκου, *Τα εκπαιδευτικά ιδρύματα της Αιγίνης*... ό.π., σ. 86.

50. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 25, Σχολικά 23 και 26.3.1830. Πρωτόκολλον εισερχομένων Γραμματείας Ε. και Δ. Ε., αριθμ. 802 / 26.3.1830.

51. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 25, Σχολικά, 27.3.1830.

52. Πρωτόκολλον Γραμματείας Ε. και Δ.Ε. αριθμ. 1442 / 16;.10.1830. Είναι βέβαιο ότι ταυτόχρονα λειτούργησε και στο Ορφανοτροφείο σιδηρουργικό εργαστήριο [Ελ. Κούκκου, *Τα εκπαιδευτικά ιδρύματα της Αιγίνης*... ό.π., σ. 83]. Μια άλλη τεχνική ειδικότητα που υπήρχε σκέψη να προωθηθεί μέσω της πρακτικής εξάσκησης ήταν και εκείνη που περιλάμβανε εργασίες σχετιζόμενες με την οπλοθήκη του Ναυπλίου, τις γνωστές ως τέχνες οπλοστασίου. Επειδή η εργασία αυτή είχε σε κάποιο βαθμό επικινδυνότητα κατ' αρχήν φαίνεται ότι τρόφιμοι του Ορφανοτροφείου δεν γίνονταν δεκτοί ως μαθητευόμενοι (Ελ. Κούκκου, Τα εκπαιδευτικά ιδρύματα της Αιγίνης... ό.π., σ. 84). Υποθέτω ότι αργότερα, με την εξασφάλιση ορισμένων προϋποθέσεων ή και του καθορισμού συγκεκριμένης μαθητείας που ελαχιστοποιούσε τους κινδύνους, επανεξετάζεται το ζήτημα στη βάση όμως ότι η δήλωση του ενδιαφέροντος των μελλόντων να μαθητεύσουν ήταν απαραίτητη για την αποδοχή τους. Αυτός είναι και ο λόγος για τον οποίο γράφει ο Μουστοξύδης στη Γραμματεία: *"Εκ των ζητηθέντων παρά της Κυβερνήσεως δώδεκα μεταξύ των του Ορφανοτροφείου παίδων, διά να ενασχοληθώσι μεταβάντες εις Ναύπλιον, εις τους διαφόρους του οπλοστασίου τέχνας, τρεις μόνοι έδειξαν τοιαύτην προθυμίαν"* (ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 38, Σχολικά, 7.4.1831).

53. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 37, Σχολικά, 5 και 8.3.1831. Βλ. και Ελ. Κούκκου, *Τα εκπαιδευτικά ιδρύματα της Αιγίνης*... ό.π., σ. 87.

Γραφικές Τέχνες

Τρόφιμοι του Ορφανοτροφείου ασκούμενοι στην τυπογραφία κατά την καποδιστριακή περίοδο συναντώνται τόσο στην Αίγινα όσο και στο Ναύπλιο. Οι μαθητευόμενοι στις τυπογραφικές εγκαταστάσεις της Αίγινας είναι δύο με τέσσερις[54], ενώ στο τυπογραφείο του Ναυπλίου από τον Απρίλιο του 1830 - Ιούνιο 1831 απασχολούνται έως και τρία ορφανά[55]. Προς το τέλος του πρώτου εξαμήνου του 1832 η οικονομική κρίση και η αστάθεια της πολιτικής ζωής συνευθύνονται για τη συνολικότερη αρρυθμία της Διοίκησης. Προβολή αυτής της κατάστασης ίσως είναι και το γεγονός ότι στο Ναύπλιο εντοπίζεται μόνο ένας ασκούμενος τυπογράφος προερχόμενος από το Ορφανοτροφείο[56].

Έως και τους πρώτους μήνες του 1830 και για ένα χρόνο με υποτροφία της κυβέρνησης σπούδαζε στη Βενετία τη βιβλιοδετική τέχνη ο Νικόλαος Πατεράκης. Εξαιτίας όμως της έλλειψης κεφαλαίων διεκόπη η κρατική μηνιαία προς αυτόν επιχορήγηση. Ο Πατεράκης επέστρεψε και ο Πρόεδρος του Ορφανοτροφείου κατά καθήκον ειδοποίησε την Γραμματεία για την επάνοδο του Πατεράκη. Ο Πατεράκης, με τη σειρά του, επαγγελλόμενος να διδάξει τη βιβλιοδετική ζήτησε από την Κυβέρνηση τη δαπάνη για την προμήθεια των αναγκαίων μηχανών, εργαλείων και υλών. Παράλληλα υποσχέθηκε να διδάξει σε τρία ορφανά την τέχνη του και να βιβλιοδετήσει όλα τα βιβλία της Κυβερνήσεως και "όσα άλλα ανήκουσιν εις την δημόσιον εκπαίδευσιν"[57]. Το εργαστήριο θα εγκατασταθεί μέσα στο Ορφανοτροφείο. Αργότερα, τη λειτουργία του θα καταδικάσει με αναφορά του προς τη Γραμματεία ο Κωνσταντάς ως χαριστική πράξη του Μουστοξύδη, συγκριτικά ανωφελή και σχεδόν περιττό βάρος. Από το ίδιο έγγραφο εξάγεται ότι κοντά στον Πατεράκη, μαθήτευαν τέσσερις υπότροφοι[58].

Χρυσοχοΐα.

Στον Κερκυραίο Ανδρέα Βόρο, χρυσοχόο στη Σύρο επιτρέπει ο Κυβερνήτης να μεταβεί στην Αίγινα και να εξετάσει αν μεταξύ των υποτρόφων του Ορφανοτροφείου συγκα-

---

54. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 33, Σχολικά, 25.1.1830· φ. 24, Σχολικά, 11.2.1830. Ι. Δ. Μαστρογιάννης, *Ιστορία της κοινωνικής πρόνοιας της Νεωτέρας Ελλάδος (1821-1960)*, Αθήνα 1960, σ. 57. Χρ. Κωνσταντινόπουλος, *Η επαγγελματική εκπαίδευση* ... ό.π., σ. 112. Ελ. Κούκκου, *Τα εκπαιδευτικά ιδρύματα της Αιγίνης*... ό.π., σ. 79.

55. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 27, Σχολικά, 5.5.1830· φ. 28, Σχολικά, 2.6.1830· φ. 31, Σχολικά, 10.9.1830· φ. 35, Σχολικά, 15.1.1830· φ. 37, Σχολικά, 1.3.1831· φ. 41, Σχολικά, 4.7.1831· φ. 42, Σχολικά, 16.8.1831.

56. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 50, Σχολικά, 28.6.1832.

57. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 26, Σχολικά, 27.4.1830· φ. 32, Σχολικά, 17.10.1830. Πρωτόκολλον εισερχομένων αριθμ. 1821/25.10.1830. ΕΠΙΣΤΟΛΑΙ, τ. Γ', σ. 269.

58. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 49, Σχολικά, 9.5.1832.

ταλέγονταν δύο έφηβοι με κλίση στη μικροτεχνία - κοσμηματοποιΐα ώστε να τους μάθει την τέχνη του. Η Κυβέρνηση θα αναλάμβανε τα έξοδα τροφής και ενδυμασίας των μαθητών και θα πλήρωνε το συμφωνημένο κατά μήνα ποσό μέσω του Διοικητή Σύρου-Μυκόνου[59]. Οι έφηβοι αναχωρούν από την Αίγινα στις 21 Ιουνίου 1830 και για δύο χρόνια μαθητεύουν πλησίον του. Ωστόσο δεν ολοκληρώνουν την καθορισμένη τριετή επαγγελματική τους εξάσκηση, επειδή ο Ρίζος-Νερουλός με το σκεπτικό, αφ' ενός μεν ότι η Γραμματεία δεν είναι ικανοποιημένη από την εξέλιξή τους, αφ' ετέρου δε ότι επιβάλλεται ο περιορισμός των εξόδων, τους αποσύρει[60]. Είμαι της γνώμης ότι στην ενέργεια αυτή αντανακλάται η αμφισβήτηση της ορθότητας της καποδιστριακής πολιτικής. Τα σπέρματα της τεχνικής - επαγγελματικής εκπαίδευσης τίθενται σταδιακά στο περιθώριο.

Προτάσεις που δεν υλοποιήθηκαν.

Εμπορική Σχολή Σύρου.

Στις αρχές του 1831 εξελίσσεται μια προσπάθεια των εμπόρων της Σύρου να ιδρύσουν εμπορική σχολή[61], η οποία, σύμφωνα με το σκεπτικό τους, θα δημιουργηθεί υπέρ "των ιδίων τέκνων και της νεολαίας απόρων γονέων"[62]. Πρόκειται για την εκδήλωση πρόθεσης λειτουργίας ενός σχολείου, το οποίο, με δεδομένη την κοινωνική προέλευση των μαθητών του, θα προετοίμαζε κατά κύριο λόγο στελέχη της εργοδοτικής τάξης και, όπως υποστηρίζει ο Κ. Τσουκαλάς για τις εμπορικές σχολές που δημιουργούνται στον ελληνικό χώρο στην τελευταία εικοσαετία του 19ου αιώνα, θα προχωρούσε και στην αναπαραγωγή μεταπρατικού προσωπικού προορισμένου "να προσφέρει στους μεγάλους εμπορικούς οίκους... το υπαλληλικό προσωπικό που χρειάζονται"[63].

Στο σκεπτικό που διατυπώνουν δια των εκπροσώπων τους οι έμποροι της Σύρου είναι εμφανής η οικονομική και η κοινωνική σκοπιμότητα αυτών των επιτόπιων σπουδών και σαφής η προβολή της ανάγκης για τη σύζευξη θεωρίας και πράξης. Το πλαίσιο των προσφερομένων γνωστικών αντικειμένων γίνεται αποφατικά, αφού θα επιδιωχθεί, κατά τα λεγόμενά τους, να εξοβελισθούν όσα μαθήματα "αποπλανούσι τον ανθρώπινον νουν με διεστραμμένας αφηρημένας ιδέας ή τον βυθίζουν εις ξηράς και σχολαστικάς"[64].

---

59. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 28, Σχολικά, 13 και 26.6.1830. Βλ. και Ελ. Κούκκου, *Τα εκπαιδευτικά ιδρύματα της Αιγίνης....* ό.π.. σ. 86.

60. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 51, Σχολικά, 23 και 30.7.1832.

61. Βλ. αναλυτικότερα, Αν. Κορδατζή-Πρασσά, *Η εκπαίδευση στις Κυκλάδες...* ό.π., σ. 97-100. Δ.Κ. Μαυροσκούφης, *Εκπαίδευση και εκπαιδευτική πολιτική...* ό.π., σ. 258-262.

62. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 36, Σχολικά, 5.2.1831, συν. (ΔΑΣΚ, τ. Γ', σ. 1-434).

63. Κ. Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή· ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*, εκδ. "Θεμέλιο", Αθήνα ^{3}1982, σ. 519.

64. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 36, Σχολικά, 5.2.1831, συν. (ΔΑΣΚ, τ. Γ', σ. 1735).

Ο Καποδίστριας συγκατατίθεται κατ' αρχήν στη σύσταση της Σχολής, ανακοινώνει ότι συνδράμει την κίνηση με κρατική επιχορήγηση 1500 φοινίκων το χρόνο αλλά ταυτόχρονα εκφράζοντας με ευέλικτο και προσεκτικό τρόπο τις παρατηρήσεις του[65], επιχειρεί, να ελέγξει, όσο ήταν δυνατό, την κατάσταση. Αυτό προκύπτει τόσο από την απάντησή του προς τα πέντε μέλη της Επιτροπής της Σχολής όσο και από τις συγκεκριμένες εντολές του προς τον Διοικητή "Σύρας και Μυκόνου" Ι. Αμβροσιάδη, ο οποίος όντας παλαιά έμπορος στην Οδησσό[66], είχε θεωρητικά τη δυνατότητα να εκτιμήσει καλύτερα την ψυχολογία των εμπορικών μεγαλοπαραγόντων του νησιού και να σταθμίσει τις ενέργειες και αντενέργειές τους.

Ειδικότερα καλείται η επιτροπή από τον Κυβερνήτη "επειδή ήδη εγνωρίσατε την ιδέαν μας", να συντάξει το σχέδιο "δια του οποίου συσταίνεται και διοργανίζεται η εταιρεία των συνδρομητών, καθώς και το σχέδιον, το οποίον θέτει τας πρώτας βάσεις της διοργανώσεως του σχολείου". Οι εντολές του, εξάλλου, προς τον Αμβροσιάδη είναι συγκεκριμένες και διαγράφουν ένα μάλλον ευρύ πλαίσιο δράσης[67]. Του ανατίθενται, δηλαδή, τα ακόλουθα σε γενικές γραμμές: 1. Να παρέμβει ως εκπρόσωπος της χορηγού Κυβέρνησης στη συνάθροιση των συνδρομητών· 2. Να συμμετάσχει στις πράξεις που αφορούν την εκλογή επιτρόπων και συμβούλων, στην επικύρωση της εταιρείας "των συνδρομητών" και στη νομική πράξη "ήτις θέτει τας βάσεις της συστάσεως και διοργανώσεως του σχολείου"· 3. Να διευθύνει τις Πράξεις στην Κυβέρνηση για να τις επικυρώσει· 4. Οι ενέργειές του να κατατείνουν ώστε να δημιουργηθούν οι προϋποθέσειςς εκείνες που θα παρέχουν στην εταιρεία και στους επιτρόπους της το δικαίωμα εκλογής των διδασκάλων και της επιμέλειας της καθημερινής σχολικής ζωής, παράλληλα όμως η εφορεία να ασκείται από την Κυβέρνηση. Τελικός στόχος μπορεί να είναι η εξομοίωση των μαθητών του εμπορικού σχολείου "με τους των κεντρικών σχολείων του Κράτους"· 5. Να κοινοποιήσει τις παρατηρήσεις του Καποδίστρια στους σημαίνοντες παράγοντες του τόπου Ευστ. Σουγδουρή και Α. Δούμα· 6. Να αποστείλει κατάλογο των συνδρομητών. Το έγγραφο του Καποδίστρια προς τον Αμβροσιάδη συνυπογράφει ο Ν. Σπηλιάδης επειδή ο Ν. Χρυσόγελος απουσίαζε δικαιολογημένα στη Σίφνο[68].

Το σχολείο δε λειτούργησε τελικά[69]. Η ενδυνάμωση της αντιπολίτευσης, η αντίθεση του εμπορικού κυρίως κόσμου της Σύρου στην καποδιστριακή πολιτική αλλά και οι γενικότερες αρνητικές συνθήκες της περιόδου της Αναρχίας άφησαν την όλη υπόθεση στο πεδίο των σχεδιασμών.

---

65. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 36, Σχολικά, 25.2.1831, ΔΑΣΚ, τ. Γ', σ. 1740-1741.

66. Δ.Κ. Μαυροσκούφης, *Εκπαίδευση και εκπαιδευτική πολιτική*... ό.π., σ. 261.

67. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 36, Σχολικά 25.2.1831· ΔΑΣΚ, τ. Γ', σ. 1742-1743.

68. Γ.Δ. Δημακόπουλος, "Αι κυβερνητικαί αρχαί της Ελληνικής Πολιτείας", *Ο Ερανιστής* τχ. 19 (1986), σ. 151.

69. Αν. Κορδατζή - Πρασσά, *Η εκπαίδευση στις Κυκλάδες*... ό.π., σ. 99-100.

Μεταλλουργική εξειδίκευση.

Ο Καποδίστριας ήδη από το 1829 είχε ενδιαφερθεί για τις σκωρίες του Λαυρίου κα
την περιεκτικότητά τους σε μόλυβδο. Απέστειλε μάλιστα στην περιοχή ανθρώπους, ο
οποίοι μετέφεραν δείγματα εκβολάδων στο Νομισματοκοπείο, όπου έγιναν οι μεταλ
λουργικές αναλύσεις των υλικών και μετρήθηκε το ποσοστό του αργύρου[70]. Η υπόθεσ
δεν είχε συνέχεια, επειδή ούτε το κράτος διέθετε τους πόρους που χρειάζονταν για τη
εκμετάλλευση των σκωριών, ούτε οι τεχνικές μέθοδοι είχαν εξελιχθεί, παρότι η τήξη τη
αρχαίας σκωρίας είχε αρχίσει στα 1825 στην Ισπανία με ανανεωμένη την τεχνολογία τη
μεταλλουργικής[71]. Από τον αρχαιολόγο Ευάγγελο Κακαβογιάννη επισημαίνεται ιδιαίτε
ρα ότι ο Καποδίστριας θεωρούσε την εκμετάλλευση των αρχαίων σκωριών εθνική υπόθε
ση. Γι' αυτό αρνήθηκε να δώσει άδεια εκμετάλλευσής τους στον πρεσβευτή της Αγγλία
Ed. J. Dawkins, ενώ πρόθεσή του ήταν να στείλει στην Ευρώπη νέους "όπως εκμάθωσ
την τέχνην ταύτην ίνα ούτως άπαν το προκύψον κέρδος αποβή αποκλειστικόν της Ελλά
δος όφελος"[72], πρόθεση που δεν υλοποιήθηκε όμως τελικά.

Ευρωπαίοι τεχνουργοί.

Δυο αποφάσεις σχετικά με προτάσεις Ευρωπαίων πολυκαταρτισμένων τεχνικών κα
λείται να πάρει η κυβέρνηση στις αρχές του 1831. Ο Κάρολος Velty με επιστολή του απ
την Τεργέστη πρότεινε την εισαγωγή διαφόρων τεχνών στην Ελλάδα. Η απάντηση της κυ
βέρνησης με τη γραφίδα και την υπογραφή του Γραμματέα Ν. Χρυσόγελου είναι απορρι
πτική επειδή "δεν είναι αρμόδιος ο καιρός"[73].

Περισσότερο απασχόλησε η περίπτωση του Γενουάτη μηχανικού Καπριάτα[74]. Ο Κα
πριάτα, πρότεινε να διδάξει σε υποτρόφους του Ορφανοτροφείου μια σειρά τεχνικών
επαγγελμάτων, όπως λιθοκολλητική, μικρομεταλλοτεχνία, χρυσοχοϊκή, bijouterie, κ.ά
Δεσμεύεται μάλιστα έναντι ετήσιας αμοιβής ή παραχώρησης εθνικού κτήματος να διδά
ξει ορισμένο αριθμό μαθητών σε συγκεκριμένο χρόνο, ανάλογο με τη δυσκολία και τι
εργασιακές παραμέτρους του κάθε επαγγέλματος. Εντύπωση όσον αφορά τον προγραμ

---

70. Ευ. Χ. Κακαβογιάννης, Το Λαύρειον και ο Ιωάννης Καποδίστριας, Πρακτικά Ζ' Ε.Σ. Ν.Α. Αττική
(Οκτώβριος 1995), υπό έκδοση.

71. Τίτσα Καλόγρη, "Η συμβουλή της Εταιρίας των Μεταλλουργείων του Λαυρίου στη δημιουργία κα
την ανάπτυξη της πόλης του Λαυρίου", *Πρακτικά της Ε' Επιστημονικής Συνάντησης Ν.Α. Αττικής*, Παιανί
1994, σ. 308[9].

72. Εφ. "Αυγή", φ. 2.895 (27.4.1871), σ. 2 όπου και αναδημοσιεύεται η αναφορά του Γ. Μαντζούνη, όπω
διαβάστηκε στη Γερουσία κατά τη συνεδρίαση της 24ης Απριλίου 1871.

73. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 36, Σχολικά, 6.2.1831. Πρωτόκολλον εξερχομένων Γραμματείας Ε. κα
Δ. Ε., αριθμ. 1907/7.2.1831.

74. Ελ. Κούκκου, *Τα εκπαιδευτικά ιδρύματα της Αιγίνης*... ό.π., σ. 87.

ματισμό του προκαλεί η πρότασή του, τα κέρδη που θα προέλθουν από τις κατασκευές των μαθητευομένων να τριχοτομηθούν και να διατεθούν στα τρέχοντα έξοδα, στις δοκιμές και τα πειράματα ενώ το τρίτο μερίδιο να κρατείται προς όφελος των μαθητών[75]. Η Κυβέρνηση δεν φάνηκε πρόθυμη να υιοθετήσει την πρόταση αλλ' άφησε να διαφανεί, όπως αποτυπώνεται και στην απάντηση του υπουργού, ότι θάβλεπε ευνοϊκά και θα συνέδραμε την ίδρυση ενός πολύτεχνου ιδιωτικού εργαστηρίου από τον ίδιο τον Καπριάτα[76].

Εργαστήρια στο Ορφανοτροφείο.

Η λειτουργία ορισμένων εργαστηρίων, στο Ορφανοτροφείο, όπως εκείνου της ραπτικής[77], είχε αποδειχθεί, τηρουμένων των αναλογιών, αποτελεσματική. Με τη λογική αυτή προτείνεται η ίδρυση και άλλων, όπως της υποδηματοποιΐας και ψαθοπλεκτικής[78], που σε κάποιο βαθμό θα έλυναν καθημερινά προβλήματα και θα μείωναν τα έξοδα του Ιδρύματος. Ωστόσο η υπόθεση δεν προχώρησε, επειδή η κατάσταση της οικονομίας του Κράτους δε συνηγορούσε σε επένδυση μεσοπρόθεσμων τουλάχιστον προσδοκιών αλλά, παράλληλα, φαίνεται ότι είχε κλονιστεί και η εμπιστοσύνη στην αποτελεσματικότητα παρόμοιων ενεργειών.

---

75. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 36, Σχολικά, 6.2.1831. Πρωτόκολλον εισερχομένων Γραμματείας Ε. και Δ.Ε.αριθμ. 2361/12.2.1831

76. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 36, Σχολικά, 13.2.1831. Πρωτόκολλον εξερχομένων αριθμ. 1935/<σ. 306>.

77. Ελ. Κούκκου, *Τα εκπαιδευτικά ιδρύματα της Αιγίνης*... ό.π., σ. 83.

78. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 51, Σχολικά, 12.7.1832. Χρ. Κωνσταντινόπουλος, *Η επαγγελματική εκπαίδευση*... ό.π., σ. 37.

6

ΑΝΤΙΣΤΑΣΕΙΣ ΚΑΙ ΑΝΤΙΔΡΑΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Ο Καποδίστριας, βασιζόμενος σε ευρωπαϊκά πολιτισμικά πρότυπα[1] προσπάθησε να θέσει σε λειτουργία ένα συγκεντρωτικό και γραφειοκρατικό διοικητικό σύστημα. Όπως τονίζει ο Καθηγητής Ν. Αλιβιζάτος, ο Καποδίστριας εισήγαγε το κράτος δυτικού τύπου, "το συγκεντρωτικό κράτος της ενιαίας διοικήσεως, το οποίο ανέχεται τοπικισμούς, μόνο στο βαθμό που δεν αναιρούν την κυριαρχία του κεντρικού κράτους"[2]. Η εφαρμογή της αλληλοδιδακτικής μεθόδου λειτούργησε στην κατεύθυνση της αναπαραγωγής των δομικών στοιχείων της αστικής κοινωνίας και της προσαρμογής τους στην ελληνική πραγματικότητα[3]. Η επιδίωξη του Καποδίστρια να ελέγξει πλήρως την κατάσταση περιόριζε σταδιακά τη δυνατότητα ανάπτυξης του διαλόγου και της παραδοχής άλλων απόψεων, με αποτέλεσμα η Ελληνική Πολιτεία να αποκτήσει προσωποπαγή χαρακτήρα[4], ενώ συχνά τονίζεται και η συντηρητικότητα των θέσεων του Κυβερνήτη[5].

Η μακρά παραμονή του Καποδίστρια στην τσαρική αυλή, η εμπειρία του από τις αυστηρά δομημένες υπηρεσίες του ρωσικού κράτους και η επαφή του με τα άλλα κέντρα λήψης των αποφάσεων στην Ευρώπη, τον κατέστησαν οπαδό του διαφωτισμένου δεσποτισμού[6], τις αρχές του οποίου σε γενικές γραμμές αποδεχόταν και ακολουθούσε στις επιλογές των προσώπων που στελέχωναν τις ανώτερες και ανώτατες διοικητικές θέσεις του ελληνικού κράτους. Σύμφωνα με τη λογική αυτή, όσοι κατέλαβαν μεγάλα ή μικρότερα δημόσια αξιώματα (Γραμματείς, διοικητές, τοποτηρητές κ.λπ.) απολάμβαναν της εμπιστοσύνης του, ευθυγραμμίζονταν με την πολιτική του πρακτική και εφάρμοζαν τα κελεύσματά του[7].

Ο Καποδίστριας δεν εξάντλησε χρονικά την κυβερνητική εντολή έτσι ώστε να κριθεί

---

1. J. A Petropoulos, *Πολιτική συγκρότηση Κράτους στο ελληνικό βασίλειο (1833-1843)* τ. 1, Αθήνα 1985, σ. 31, 131, 190, 194. Οι Β. Φίλιας και Στ. Παπαγεωργίου ανευρίσκουν στη διακυβέρνηση του Καποδίστρια στοιχεία ιακωβινισμού [Β. Φίλιας, *Κοινωνία και εξουσία στην Ελλάδα. Ι. Η νόθα αστικοποίηση 1800-1864*, εκδ. "Gutenberg", Αθήνα ^{2}1991, σ. 15, 121. Στ. Παπαγεωργίου, *Το ελληνικό κράτος (1821-1909)· οδηγός αρχειακών πηγών της νεοελληνικής ιστορίας*, εκδ. "Παπαζήσης", Αθήνα 1988, σ. 93-94]

2. Ν Αλιβιζάτος, παρέμβαση στο *Επιστημονικό Συμπόσιο "Ιωάννης Καποδίστριας: 170 χρόνια μετά" 1827-1997*, Θεματική ενότητα: Θεσμοί και αναδιοργάνωση του κράτους Ναύπλιο 27 Σεπτεμβρίου 1997.

3. Α. Κοντονή, *Το νεοελληνικό σχολείο και ο πολιτικός ρόλος των παιδαγωγικών συστημάτων*, εκδ. "Κριτική", Αθήνα 1997, σ. 16, 17, 33

4. Α. Γαβαλάς, *Η κοινωνία και το κράτος επί Ι. Καποδίστρια*, Αθήνα 1976, σ. 59.

5. Ν. Πανταζόπουλος, "Το σύνδρομο της αυθαιρεσίας και ο Καποδίστριας", *Ιωάννης Καποδίστριας 1776-1831. Ο κορυφαίος Έλληνας, Ευρωπαίος*, εκδ. "Γκοβόστης", 1992, σ. 325. Χρ. Λούκος, *Η αντιπολίτευση κατά του Κυβερνήτη Ιωάννη Καποδίστρια (1828-1831)*. εκδ. "Θεμέλιο", Αθήνα 1988, σ. 393-395

6. Κ. Θ. Δημαράς, πρόλογος στο "*Αρχείο Ιωάννου Καποδίστρια*", εκδ. "Εταιρείας Κερκυραϊκών Σπουδών, Κέρκυρα 1976, σ. ιη'.

7. Χρ. Λούκος, *Η αντιπολίτευση...* ό.π., σ. 42.

και να αξιολογηθεί μετά την ολοκλήρωση της διακυβέρνησής του, αφού δολοφονήθηκε περίπου στο μέσο της θητείας του[8]. Η εκπαιδευτική του πρόταση εξάλλου, δεν ήταν δυνατό να διατυπωθεί ερήμην του αναπτυξιακού οικονομικού σχεδιασμού, της πορείας της εξωτερικής πολιτικής, των δυνατοτήτων στην επάνδρωση της Διοίκησης και της ανάγκης για κοινωνική ανασυγκρότηση. Σε αυτά πρέπει να προστεθεί η πατερναλιστική αντίληψη του Καποδίστρια για την αγωγή των παιδιών, τη διαμόρφωση της προσωπικότητας τους και για την κοινωνική τους ένταξη.

Είναι γεγονός ότι η όξυνση της αντιπολίτευσης αναμφίβολα δυσχέρανε τις κινήσεις του Καποδίστρια. Το ζητούμενο, όμως, όσον αφορά την εκπαίδευση, είναι αν οι καποδιστριακοί ή αντικαποδιστριακοί κύκλοι κινούνταν μέσα σε μιά φίλια ή πολέμια, αντίστοιχα, ιδεολογία ή αν όλα αυτά, τελικά, συμφύρονταν μέσα στην ένταση των πολιτικών αγώνων. Η διάκριση είναι ασφαλώς δυσχερής και όχι μονοσήμαντη, αλλά οι αντιθέσεις, αντιδράσεις και συγκρούσεις[9] είναι γεγονός. Χαρακτηριστικά αναφέρεται ότι η στοιχειώδης εκπαίδευση της νεολαίας της Σπάρτης παρακωλύθηκε από τις ταραχές που προξενήθηκαν "κατά τω Λιμένι εκ μέρους των Μαυρομιχάλιδων και των οπαδών των"[10].

Στη δίνη των πολιτικών αντιδικιών και διενέξεων ορισμένες φορές εμπλέκεται και η Γραμματεία των Εκκλησιαστικών και της Δημόσιας Εκπαίδευσης. Ο Ν. Χρυσόγελος το Σεπτέμβριο του 1831, ελάχιστες ημέρες πριν από τη δολοφονία του Καποδίστρια, εισηγήθηκε να μην καταβληθούν τα χρήματα των εξόδων των σχολείων της Ύδρας, επειδή δεν είχαν αποσταλεί στη Γραμματεία τα αναγκαία παραστατικά, "μήτε είναι δίκαιον να πληρωθώσιν, διά την εναντίαν θέσιν της Ύδρας ως προς την κυβέρνησιν"[11]. Η εισήγησή του έγινε αποδεκτή. Σ' αυτό συνετέλεσε η λογιστική αρρυθμία αλλά και το γεγονός ότι η μέχρι τότε στάση του Καποδίστρια απέναντι στους Υδραίους δεν είχε αποδώσει τα αναμενόμενα[12]. Άλλωστε οι πρόκριτοι της Ύδρας είχαν αθετήσει την υπόσχεσή τους να συνεισφέρουν για την οικοδόμηση των εκπαιδευτικών καταστημάτων[13]. Προβλήματα

---

8. Αλ. Δεσποτόπουλος, *Η Επανάσταση του Εικοσιένα*, ΚΜΕ, Αθήνα 1981, σ. 328-329

9. Για την έννοια και τους τύπους των συγκρούσεων (conflict) στο σχολείο βλ. Χρ. Σαΐτης, *Βασικά θέματα της σχολικής διοίκησης. προσέγγιση στη διοικητική σκέψη με τη μέθοδο των case studies*, Αθήνα 1994, σ. 87-89

10. ΓΑΚ., Υπουργ. Θρησκείας, φ. 35, Σχολικά, 29.1.1831, αριθμ. εγγρ. 1079

11. ΓΑΚ., Υπουργ. Θρησκείας, φ. 43, Σχολικά, 18.9.1831

12. Χρ. Λούκος, *Η αντιπολίτευση...* ό.π., σ. 317.

13 ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 44, Σχολικά, σ. 316, 30.10.1831 και συν. Ο Λυσ. Παπανικολάου τονίζει ότι "ένας συγκεντρωτισμός που περιοριζόταν πρακτικά στο άλλοτε σαντζάκι του Μοριά δεν μπορούσε να έχει την παραμικρή σχέση με την αστική ενότητα του έθνους που χρειαζόταν οι νεοσύστατες κοινωνικές δυνάμεις. Έτσι ο κυβερνήτης προσπαθούσε να εξαλείψει τα προνόμια των ναυτικών νησιών, χωρίς ωστόσο να τους εξασφαλίσει τα πλεονεκτήματα του εθνικού συγκεντρωτισμού. Για να εντοπίσει μάλιστα τους νησιώτες από την Πελοπόννησο τους αφαίρεσε τα εθνικά κτήματα που είχαν αγοράσει την εποχή της κυβέρνησης Κουντουριώτη" [*Κοινωνική Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης του 19ου αιώνα*, εκδ. "Σύγχρονη Εποχή", Αθήνα 1991, σ. 238-239

συνεργασίας επίσης, μεταξύ της κυβέρνησης και της προυχοντικής τάξης του ανερχόμενου ναυτεμπορικού κέντρου της Σύρου[14] αναφύονται ακόμη και στον εκπαιδευτικό τομέα[15].

Η ρύθμιση της διοίκησης της Εκκλησίας ήταν ασφαλώς κρίσιμο ζήτημα, λόγω της κατάστασης του κλήρου και των δυσκολιών στην αποκατάσταση της πνευματικής κοινωνίας με το Οικουμενικό Πατριαρχείο[16], κάτω από τις νέες συνθήκες που δημιουργούνται με τη γένεση του νεοελληνικού Κράτους. Η πενταμελής των αρχιερέων επιτροπή που είχε ως βασική της αποστολή να αναφέρει στον Καποδίστρια "περί της καταστάσεως και των χρειών της εκκλησίας" έπαυσε να υφίσταται από τη στιγμή που ιδρύθηκε η Γραμματεία των Εκκλησιαστικών και της Δημόσιας Εκπαίδευσης[17].

Κατά την εξεταζόμενη περίοδο δεν εκδηλώθηκε συγκεκριμένη αντίσταση ή εμφανής αντίδραση σε ποιμαντικό επίπεδο, εκτός βέβαια από την ανησυχία του Πατριάρχη Κωνστάντιου Α' του από Σιναίου για την κυκλοφορία βιβλίων με "δοξασίας Καλβινικάς"[18]. Ωστόσο μια αγωνία για την Ορθόδοξη χριστιανική αγωγή συνέχει τις ψυχές ορισμένων που, καθώς γράφει ο Καλλίνικος Καστόρχης, νόμιζαν, υποδαυλιζόμενοι "από απαίδευτους ιερείς και από ακρωτηριασμένους λαϊκούς"[19] ότι με τον παραμερισμό των εκκλησιαστικών βιβλίων από τη σχολική πρακτική ετίθετο ζήτημα εκκλησιαστικής αγωγής των νέων. Γενικότερα, πέρα από κάποια περίσκεψη και ίσως τον αρχικό δισταγμό δεν διαπιστώνονται ιδιαίτερα αντίμαχες εξελίξεις, όσον αφορά στη νέα τάξη των εκπαιδευτικών πραγμάτων.

Με μεγαλύτερη προσοχή και αποφασιστικότητα αντιμετωπίζονται οι διαφοροποιήσεις των Καθολικών και οι δραστηριότητες στον ελληνικό χώρο των Προτεσταντών. Ειδικότερα στη Σαντορίνη, ο Καθολικισμός πρόβαλε περισσότερο τις θέσεις του. Ο επίσκοπος Σαντορίνης Λουκάς Σιγάλας, προκειμένου να στηρίξει την ίδρυση και λειτουργία ιδιαίτερου σχολείου, επικαλείται το 1829 τη μακρόχρονη λειτουργία Σχολής για τον Καθολικό πληθυσμό του νησιού και την ύπαρξη ιεραποστολής συντηρούμενης από τη Γαλλία, παράλληλα δε, υπογραμμίζει, για λόγους ευνοήτους, την επιθυμία κάθε γονέα "να αναθρέψη τα ιδία του τέκνα... εις την ιδίαν αυτού θρησκείαν..., πράγμα το οποίον η Καθολική τάξις δεν θα ηδύνατο να επιτύχη εις τας δημοσίους σχολάς, διότι δεν θα ήτο

---

14. Χρ. Λούκος, *Η αντιπολίτευση...* ό.π.,σ.290-292,330-331, 355-356

15. Αν Κορδατζή - Πρασσά, *Η εκπαίδευση στις Κυκλάδες κατά την καποδιστριακή περίοδο (1828-1832)*, [ανέκδοτη διδακτορική διατριβή], Αθήνα 1996, σ. 307-309

16. Ch. A. Frazee, *Ορθόδοξος Εκκλησία και Ελληνική Ανεξαρτησία 1821-1852*, μετ. Ιωσ. Ρωηλίδης, εκδ. "Δόμος" Αθήνα 1987, σ. 102-105, 114-116

17. Εμμ. Ι. Κωνσταντινίδης, *Η εν Ελλάδι Εκκλησία κατά την Επαναστατικήν και την μέχρι της αφίξεως του Όθωνος μεταβατικήν εποχήν (1821-1833)*, εν Αθήναι 1970, σ. 54, 70-102, 55-70

18. Κ. Οικονόμου του εξ Οικονόμων, *Τα Σωζόμενα Εκκλησιαστικά συγγράμματα*, τ. Β', Αθήνησι 1864.

19. Θ. Κ. Σπεράντσας, "Ο Γρηγόριος Κωνσταντάς ως Έφορος της Παιδείας ανά τας Κυκλάδας", *ΕΕΚΜ* 1 (1961), σ. 64

δυνατόν να γίνη εις τας σχολάς ταύτας δεκτή η Καθολική διδασκαλία και Δόγμα άνευ σκανδάλου του πληθυσμού ολοκλήρου της νήσου"[20]. Η αντίσταση των Καθολικών στο βαθμό που τελικά εκδηλώθηκε, υποχώρησε εξαιτίας του ότι και το ίδιο το Βατικανό δεν φάνηκε πολύ πρόθυμο να ενισχύσει έμπρακτα τη στάση τους.

Στα Επτάνησα επί Βρετανικής Προστασίας είχε κατ' αρχάς εκδηλώθει ο φόβος μήπως οι Βρετανοί θελήσουν με τη θέσπιση του εκπαιδευτικού τους συστήματος να εισάγουν τον Προτεσταντισμό στα σχολεία. Ο φόβος αυτός αποδείχθηκε γενικά αβάσιμος[21]. Προβληματισμός, όμως, υπήρχε και στην Ελληνική Πολιτεία από τις πρωτοβουλίες του Μισσιοναρισμού, πρωτοβουλίες που μπορεί να συνέβαλαν στην επίλυση εκπαιδευτικών θεμάτων αλλά, από την άλλη πλευρά, δεν έπειθαν για το αμιγές της φιλεκπαιδευτικής τους πρόθεσης. Η κυκλοφορία των βιβλίων είναι ένα πολυσήμαντο ζήτημα. Η Γραμματεία, παρότι η έλλειψη των ανάλογων εκδόσεων στον ελληνικό χώρο είναι δεδομένη, διστάζει να ευχαριστεί κάθε φορά τους Μισσιονάριους για τη δωρεά βιβλίων[22], ενώ ο Διοικητής των Μεσσηνιακών Φρουρίων επιφυλάσσεται να διανείμει στην περιφέρειά του βιβλία αναλόγου περιεχομένου, αν δεν το εγκρίνει η καθ' ύλην Γραμματεία[23]. Πρόκειται για μια μορφή διπλωματικού χειρισμού και μετρημένης αντίστασης του Ελληνικού Κράτους και της Ορθοδοξίας σε πλαγιόβολες διεισδυτικές κινήσεις του προτεσταντισμού. Επιπρόσθετα, οι κατηγορίες των εφόρων των ναών και του νοσοκομείου Σύρου εναντίον του Fr. Hildner ότι "καταγίνεται να πολεμή και πολλά άρθρα της Ανατολικής Εκκλησίας μας"[24], ανεξάρτητα από την ποιότητα, το βαθμό και το ύφος των καταγγελιών, αποκαλύπτουν τη διάσταση των θρησκευτικών απόψεων και προσδιορίζουν τις κοινωνικές αποτυπώσεις τους ή τη διάθεση προσεταιρισμού της κοινής γνώμης.

Αντίδραση, όχι όμως ιδιαίτερα μεγάλης διάστασης, παρατηρείται όσον αφορά τις συνεισφορές και καταβολές χρημάτων από μοναστηριακούς κύκλους. Στις περιπτώσεις αυτές επιβάλλεται να ομολογηθεί ότι σε σχέση με το παρελθόν υπάρχουν συγκεκριμένες εκροές χρημάτων και πλανάται η υποψία ότι οι εισφορές θα γίνουν η αφορμή να θεσμοθετηθεί φορολόγηση των μονών. Ο προσωπικός, εξάλλου, παράγοντας, έχει και αυτός τη σημασία του. Στο Αιγαίο οι εμφανέστερες αντιδράσεις διαπιστώνονται στο μοναστικό χώρο της Χοζοβιώτισσας Αμοργού[25], Αγ. Αντωνίου στον Κέφαλο της Πάρου[26] και του

---

20. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 31, Σχολικά, 29.11.1829. ΔΑΣΚ, τ. Α', σ. 478-479

21 Γ. Ν. Λεοντσίνης, *Ζητήματα επτανησιακής κοινωνικής ιστορίας*, εκδ. "αφοί Τολίδη" Αθήνα 1991, σ. 483

22. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 24, Σχολικά, 1.2.1830 Η Γραμματεία προς τον Προσωρινό Διοικητή Πάτμου

23. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 41 Σχολικά, 1.7.1831, εγγρ. 3832

24. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 55, Σχολικά, 21.12.1832.

25. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 57, Σχολικά, χ.χ. Αν Κορδατζή - Πρασσά, *Η εκπαίδευση στις Κυκλάδες*... ό.π., σ. 145-146

26. Αν. Κορδατζή - Πρασσά, *Η εκπαίδευση στις Κυκλάδες*... ό.π., σ. 135

"εν Σκύρω" Μετοχίου[27]. Συχνά οι καταγγελίες εκ μέρους των τοπικών παραγόντων και των περιφερειακών κρατικών αξιωματούχων γίνονται σε έντονο ύφος αλλά οι ανάγκες είναι άμεσες και η ατμόσφαιρα σε μικροκοινωνικό επίπεδο φορτισμένη. Η Κυβέρνηση και η Γραμματεία προκειμένου να κάμψουν τις αντιδράσεις επιμένουν και, όποτε κρίνουν απαραίτητο, αποδοκιμάζουν, κατά κανόνα με τρόπο έμμεσο αλλά σαφή, τα συμβαίνοντα.

Δυσκολίες εντοπίζονται και στη διευθέτηση των θεμάτων των σχολείων Πολοβίτσας Λακεδαίμονος και Πατρών. Στην πρώτη περίπτωση, οι ηγούμενοι των μοναστηρίων Ζερμπίτσας, Γόλας, Καταφυγιώτισσας και Κούμαρη επιχειρούν να αποφύγουν τη σταθερή ετήσια συνδρομή, άλλοτε ισχυριζόμενοι ότι δεν υπάρχει έγγραφη υπόσχεσή τους ή και αν υπήρχε, εξαιτίας της πενίας τους, θα ήταν αδύνατο να ανταποκριθούν σ' αυτήν κι άλλοτε προτείνοντας να τους δοθεί άδεια εκποίησης κτημάτων ή φορολογική απαλλαγή από τα δικαιώματα του δεκάτου[28]. Η Γραμματεία του Χρυσόγελου εισηγείται στον Καποδίστρια να καλύψουν οι μοναχοί εν μέρει μόνο τις χρηματικές τους υποχρεώσεις[29]. Η μοναστική κοινότητα των Ταξιαρχών Βοστίτσας συναρτά, όπως η ίδια εκθέτει[30], την καταβολή των χρημάτων με την επιστροφή καταπατηθείσας ιδιοκτησίας της μονής. Παράλληλα, όταν ο ηγούμενος της μονής Φανερωμένης Σαλαμίνος φαίνεται απρόθυμος να καταβάλει το ποσό που είχε υποσχεθεί για την ανέγερση σχολείου στα Μέγαρα, η Γραμματεία αποφεύγει τη φραστική σύγκρουση μαζί του και με ήπιες μόνον εκφράσεις δείχνει την αποφασιστικότητά της[31].

Η οργάνωση του συγκεντρωτικού κράτους που προώθησε ο Καποδίστριας παραμέριζε την τοπική δύναμη των προεστών, οι οποίοι βλέπουν να ελέγχεται πλέον η παλαιότερη αυτονομία τους, να συρρικνώνονται τα οικονομικά τους προνόμια[32] και να περιορίζεται η δυνατότητα παρέμβασής τους στην πολιτική ζωή με την απομάκρυνση της Διοίκησης από μορφές περιφερειοποίησης και ομοσπονδοποίησης της εξουσίας[33]. Επιδιώχθηκε, δηλαδή, η εξουδετέρωση των φυγόκεντρων δυνάμεων και των αποκεντρωτικών τάσεων των τοπαρχών και η υπαγωγή της ισχύος τους στο κεντρικό σύστημα

---

27. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ, 50, Σχολικά, 13.6.1832

28. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ, 43, Σχολικά, 19 και 27.9.1831 και συν. ΔΑΣΚ, τ. Γ', σ. 2058-2059, 2062-2067

29. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 43, Σχολικά, 25.9.1831

30. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 29, Σχολικά, 26.7.1830. φ. 45, Σχολικά, 28.11.1831 και συν.

31. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 46, Σχολικά, 6 και 21.12.1831

32. Στ. Παπαγεωργίου - Ι. Πεπελάση - Μίνογλου, *Τιμές και αγαθά στην Αθήνα (1834)*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1988, σ. 47. Θ. Θεοδώρου, *Η ελληνική τοπική αυτοδιοίκηση*, τ. Α', Αθήνα 1996, σ. 272

33. Ν.Π. Διαμαντούρος, "προσπάθεια δημιουργίας δυτικού τύπου κράτους στην Επανάσταση και κοινωνικοπολιτικές συγκρούσεις", *Η Επανάσταση του Εικοσιένα*, ΚΜΕ, Αθήνα 1981, σ. 157 Χρ. Λούκος, Η αντίδραση... ό.π., σ. 34 134-135,399-400, Β. Φίλιας, *Η νόθα αστικοποίηση*... ό.π., σ. 91 Π Πετρίδης, "Σκιαγραφία Ιωάννου Καποδίστρια", *Ιωάννης Καποδίστριας 1776-1831. Ο κορυφαίος Έλληνας Ευρωπαίος*, εκδ. "Γκοβόστης", Αθήνα 1992, σ. 126

εξουσίας, όπου σε τελευταία ανάλυση ανήκει το δικαίωμα των οριστικών αποφάσεων[34].

Στον περιορισμό των δικαιοδοσιών των προκρίτων από την Κυβέρνηση εντάσσεται και η διατήρηση του τελικού λόγου και ελέγχου των εκπαιδευτικών πράξεων. Άλλωστε οι αλλαγές στη σύνθεση των σχολικών εφορειών και η αισθητή μείωση σ' αυτές της συμμετοχής της προυχοντικής τάξης κυοφορούνται μέσα σε ένα τέτοιο κλίμα. Ορισμένες φορές οι τοπικοί παράγοντες αντιδρώντας στην κατάσταση που διαμορφώνεται δυσθυμούν με τους σχολικούς εφόρους, δεν παρουσιάζουν πάντοτε επαρκές ενδιαφέρον κι αν δεν υποκινούν κακοπραγίες, τουλάχιστον δε δείχνουν μεγάλο ζήλο στο να αποτρέψουν ασχημοσύνες συμπολιτών τους. Στο Λεωνίδιο η αδιαφορία και η έμπρακτα υβριστική συμπεριφορά των κατοίκων απέναντι στο αλληλοδιδακτικό σχολείο οδηγεί τον διδάσκαλο Αντώνιο Δούκα σε παραίτηση[35]. Στον Κοσμά Λακωνίας η βιαιοπραγία και ο εξευτελισμός του εκπαιδευτικού Στυλιανού Γλυκοφρύδη θέτει σε κίνδυνο τη λειτουργία του ελληνικού σχολείου[36]. Στην Πάρο η απομάκρυνση του Αναστασίου Καλλιέρου από το αλληλοδιδακτικό της Παροικίας προσκρούει στο κοινό αίσθημα και οι κάτοικοι σκέπτονται να ιδρύσουν ιδιαίτερο αλληλοδιδακτικό με διευθυντή τον Καλλιέρο[37]. Η αδιαφορία, εξάλλου, των κατοίκων του Μαλανδρίνου εξαναγκάζει τον διδάσκαλο Ηλία Μιχαηλίδη να ζητήσει την τοποθέτησή του σε άλλο μέρος και τον Έκτακτο Επίτροπο Κ. Μεταξά να προτείνει τη μετάθεση του Μιχαηλίδη στη Λιβαδειά[38]. Στο Λειβάρτζι της επαρχίας Καλαβρύτων διαπλεκόμενα τοπικά οικονομικά συμφέροντα παρεμποδίζουν, μεταξύ άλλων, την υδροδότηση του σχολείου, παρακωλύουν την υπέρ του σχολείου καπνοκαλλιέργεια και εκμεταλλεύονται "τα δενδρικά του σχολείου"[39].

Ως προς την υποχρεωτικότητα ή μη της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης επισημαίνεται ότι ο Καποδίστριας δεν τη θέσπισε αλλά έκρινε ότι με κάθε τρόπο έπρεπε να πεισθούν οι γονείς να στείλουν τα παιδιά στο σχολείο. Επιθετικότερος ο Κοραής στα εκπαιδευτικά του σχέδια ώριζε ότι οι "άνθρωποι πρέπει να υποχρεώνονται με ποινήν ατιμίας να διδάσκωσι τα τέκνα των"[40]. Η επιρροή του Κοραή από το αθηναϊκό δίκαιο των κλασικών χρόνων είναι

---

34. Γριγκ. Αρς, "Ο ρόλος του Καποδίστρια στην Ελλάδα", *Η Επανάσταση του Εικοσιένα*, ΚΜΕ, Αθήνα 1981, σ. 286-287. D. Dakin, *Ο Αγώνας των Ελλήνων για την Ανεξαρτησία 1821-1833*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1989, σ. 304. Π. Πετρίδης, *Πολιτικοί και συνταγματικοί θεσμοί στη Νεότερη Ελλάδα (1821-1843)*, εκδ. "University Studio Press", Θεσσαλονίκη 1990, σ. 128. Β. Σφυρόερας, Χορν

35. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 41, Σχολικά, 4.7.1831

36. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 28, Σχολικά, 13.6.1830

37. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 48, Σχολικά, 28.2.1832

38. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 41, Σχολικά, 2.7.1831 και συν. ΔΑΣΚ, τ. Γ', σ. 2004-2006

39. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 34, Σχολικά, 28.10.1830 ΔΑΣΚ, τ. Γ', σ. 1526-1527. Χ. Μπαμπούνης, "Η παιδεία στην επαρχία Καλαβρύτων κατά την καποδιστριακή περίοδο", *Επετηρίς των Καλαβρύτων* 18(1994), σ. 167-168

40 [Αδ. Κοραής], Αριστοτέλους Πολιτικών τα σωζόμενα, Ελληνική Βιβλιοθήκη, ΙΓ', Παρίσι 1821, σ. ριδ΄ - ριε΄. Ελ. Μπελιά, "Απόψεις του Κοραή διά την οργάνωση της Εκπαιδεύσεως", *Πρακτικά Συνεδρίου "Κοραής και Χίος"*, Αθήνα 1984, σ. 149

εμφανής[41]. Ο Κοραής φτάνει, δηλαδή, στο σημείο να πιστεύει ότι οι πολίτες που δεν μεριμνούν για την εκπαίδευση των παιδιών είναι δυνατό να τεθούν εκτός νόμου και να στερηθούν τα πολιτικά τους δικαιώματα. Συμφωνία μεταξύ Κοραή και Καποδίστρια υπάρχει σχετικά με την ανάγκη εισαγωγής και παγίωσης της αλληλοδιδακτικής μεθόδου στον ελληνικό χώρο[42]. Ο Κοραής μάλιστα ζώντας στη Γαλλία είχε τη δυνατότητα να μελετήσει και να αξιολογήσει τη μέθοδο του Sarazin και τις εφαρμογές της.

Ορθά έχει εκτιμηθεί ότι τα φαινόμενα αντίστασης που αφορούν την αλληλοδιδακτική μέθοδο γίνονται περισσότερο αντιληπτά μέσα στο πλαίσιο των οικονομικών κοινωνικών πολιτικών και πολιτισμικών ζυμώσεων[43]. Οι παραδοσιακοί παιδαγωγοί και τα "κοινά" σχολεία, τα σχολεία των κολυβογραμμάτων, είναι αντιδρώσες δυνάμεις στην εδραίωση και εξάπλωση των αλληλοδιδακτικών. Με ιδιαίτερη σφοδρότητα κατά των σχολείων "των οκτωηχοψαλτήρων" επιτίθεται ο αλληλοδιδακτικός Τριπόλεως Εμμανουήλ Ι. Κισθήνιος. Κατηγορεί τους ιερωμένους ότι είναι αμέθοδοι, ότι συμβάλλουν "εις την φθοράν των πολιτών" και ότι η άτακτη διδασκαλία τους εκτραχηλίζει τη νεολαία[44]. Περαιτέρω, με την απειλή της υποβολής παραίτησης απαιτεί να ακολουθήσουν αυτοί οι διδάσκαλοι τα ιερατικά τους καθήκοντα, τα οποία φαίνεται ότι εκτιμά περισσότερο, δεδομένου ότι δεν παρέλειπε τις Κυριακές να εκκλησιάζει τους μαθητές του[45]. Ομολογουμένως η διαρροή των μαθητών από το αλληλοδιδακτικό Τριπόλεως στα σχολεία αυτά, τα οποία ήταν τουλάχιστον τρία[46], παρουσιάζει υψηλά ποσοστά, ποσοστά που εγγίζουν το 40% περίπου της αρχικής δύναμης του σχολείου του. Στο Σοπωτό πρώην γραμματοδιδάσκαλοι και τοπικοί παράγοντες υποκινούμενοι ενδεχομένως από χρεώστες της σχολής και θορυβημένοι από την άφιξη του αλληλοδιδασκάλου Π. Χ. Λεοντόπουλου[47] αντενεργούν και υπονομεύουν τοπικά την πρόοδο της κρατικής εκπαίδευσης[48].

Σε δυσφήμιση του αλληλοδιδασκάλου Άργους Ν. Φανδρίδη προχωρούν και "κολυβο-

---

41. Ντάγκλας Μακντάουελ (Duglas McDowell), *Το δίκαιο στην Αθήνα των κλασικών χρόνων*, μετ. Γ. Μαθιουδάκη, εκδ. "Παπαδήμας", Αθήνα 1986, σ. 117-120

42. [Αδ. Κοραής], Αριστοτέλους Πολιτικών τα σωζόμενα... ό.π., σ. ριβ΄ του ιδίου, Σημειώσεις εις το Προσωρινόν Πολίτευμα της Ελλάδος του 1822, Αθήναι 1933, σ. 57. Ελ. Μπελιά, "Απόψεις του Κοραή...", ό.π., σ. 151, 161, 164. Ελ. Κούκκου, "Κοραής και Καποδίστριας", *Πρακτικά Συνεδρίου "Κοραής και Χίος"*, Αθήνα 1984, σ. 314.

43. Ιωσ. Σολομών, *Εξουσία και τάξη στο νεοελληνικό σχολείο. μια τυπολογία των σχολικών χώρων και πρακτικών 1820-1900*, εκδ. "Αλεξάνδρεια", Αθήνα 21992, σ. 175

44. Χ. Μπαμπούνης, <παρέμβαση> στην ενότητα "Διάχυση των ιδεολογιών και Εκπαίδευση", *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου "Ιστορικότητα της παιδικής ηλικίας και της νεότητας"* ΙΑΕΝ-ΓΓΝΓ, τ. Β', Αθήνα 1986, σ. 504

45. Ι. Αθ. Γριτσόπουλος, *Ιστορία Τριπολιτσάς*, τ. Β', Αθήνα 1976, σ. 383

46. Ι. Αθ. Γριτσόπουλος, *Ιστορία Τριπολιτσάς*... ό.π., σ. 385-387

47. Χ. Μπαμπούνης, "Η παιδεία στην επαρχία Καλαβρύτων κατά την καποδιστριακή περίοδο", *Επετηρίς των Καλαβρύτων* 18 (1994), σ. 171-175

48. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 41, Σχολικά, 1 και 4.7.1831

γραμματοδιδάσκαλοι" του τόπου[49], ακολουθούμενοι από ορισμένους γονείς όταν αντιλαμβάνονται ότι εξανεμίζονται οι αμοιβές τους. Κι ενώ ο Κισθήνιος τόνιζε κατηγορηματικά ότι η λογική οδηγεί στο συμπέρασμα πως όπου υπάρχει σχολείο "διωρισμένον παρά της Σ. Κυβερνήσεως" δεν είναι δυνατόν να συστήνεται άλλο "κατά τα Σ<εβαστά> διατάγματά της", ο τοποτηρητής Άργους Ι. Βρατσάνος, με τη σειρά του, καταδικάζει την ύπαρξη των σχολείων αλλά επιλέγοντας ηπιότερη έκφραση προβάλλει ότι "ήθελον είσθαι καλόν να εμποδισθώσι, διότι αντί να ωφελήσωσι, θέλουν ζημιώσει πολύ τους φοιτώντας"[50]. Ο Χρυσόγελος τίθεται χωρίς κανένα ενδοιασμό αλληλέγγυος με τη θέση εκείνων που καταγγέλουν τα κοινά σχολεία[51] και το διασπαστικό τους ρόλο, μεταβάλλοντας την παροχή του εκπαιδευτικού αγαθού σε "γραμματεμπόριον"[52].

Εξίσου εύκολα ήταν δυνατό συγκεκριμένες κινήσεις και ενέργειες που είχαν σχέση με τη λειτουργία των αλληλοδιδακτικών σχολείων και τις πρωτοβουλίες των διδασκάλων τους να παρεξηγηθούν, να παρερμηνευθούν και να καταστούν εργαλείο αντίδρασης στα χέρια των γραμματοδιδασκάλων. Δεν είναι τυχαίο ότι στη Σχολή Κρανιδίου σκόπιμα δε συντάχθηκε κατάλογος των μαθητών, επειδή παραδοσιακοί παιδαγωγοί και "άλλοι των λαϊκών ανόητοι" καλλιεργούσαν έντεχνα την εντύπωση "ότι η Κυβέρνησις έχει σκοπόν τα τέκνα των να τα κάμη τακτικούς στρατιώτας"[53]. Η διασπορά των ψευδών ειδήσεων και το ευπρόσβλητο της κοινής γνώμης από ανεξέλεγκτες διαδόσεις καθιστούν τουλάχιστον σκεπτικό τον Καποδίστρια στο να εγκρίνει τα γυμνάσματα και τις κυριακάτικες παρελάσεις των μαθητών του αλληλοδιδασκάλου Γεωργίου Μελισσηνού[54], επειδή, κατά το Χρυσόγελο "η κακοβουλία <τα> πάντα ποιούσα και λέγουσα.... ημπορεί να λάβη αφορμήν εκ τούτου και παρεξηγήση το κίνημα"[55]. Στην Ελληνική Πολιτεία η συμπεριφορά της προυχοντικής και οικονομικά ισχυρότερης τάξης απέναντι στην καθιέρωση της αλληλοδιδακτικής δεν εμφανίζει την ένταση που παρουσίασαν οι αντιδράσεις των Ευγενών και των συντηρητικών στοιχείων στα Επτάνησα[56]. Τα κατ' οίκον ιδιαίτερα μαθήματα έχουν περιορισμένη έκταση και μάλλον κατιούσα εξέλιξη.

Άμεση επαγγελματική αντιζηλία και έμμεση κατάκριση της αλληλοδιδακτικής μαρτυρεί η δημοσιοποιημένη άποψη του ελληνοδιδασκάλου Χ. Παμπούκη, σύμφωνα με την

---

49. Αν. Κορδατζή - Πρασσά, "Η εκπαίδευση στο Άργος επί Καποδίστρια (1828-1832)", *Ελλέβορος* 1 (1994), σ. 90-92.

50. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 29, Σχολικά, 20.6.1830

51. Δ. Κ. Μαυροσκούφης, *Εκπαίδευση και εκπαιδευτική πολιτική στην Ελλάδα 1821-1832*, εκδ. "Ενυάλειο Κληροδότημα", Θεσσαλονίκη 1996, σ. 349

52. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 25, Σχολικά, 25.3.1830. ΔΑΣΚ, τ. Β', Σ. 857

53. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 39, Σχολικά, 16.7.1830, συν.· ΔΑΣΚ, τ. Β', σ. 1144.

54. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 32, Σχολικά, 22.10.1830· ΔΑΣΚ, τ. Β', σ. 1414-1415. Δ.Κ. Μαυροσκούφης, *Εκπαίδευση και εκπαιδευτική πολιτική*... ό.π., σ. 348-349.

55. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 33, Σχολικά, 3.11.1830.

56. Γ. Ν. Λεοντσίνης, *Ζητήματα επτανησιακής κοινωνικής ιστορίας*, εκδ. "αφοί Τολίδη", Αθήνα 1991, σ. 327-329, 464-465.

οποία η Ελλάδα δε διαθέτει επαρκείς αλληλοδιδασκάλους[57]. Με έγγραφό του προς τη Γραμματεία των Εκκλησιαστικών και της Δημόσιας Εκπαίδευσης ο Ν. Νικητόπλος, διευθυντής της αλληλοδιδακτικής στο Ορφανοτροφείο, στηλιτεύει τη θέση Παμπούκη. Τον κατηγορεί ανοικτά ότι χλευάζει τους "πολύμοχθους" αλληλοδιδασκάλους, ότι διασύρει την κυβέρνηση και "εξευτελίζει ολόκληρον το Έθνος ως ανίκανον". Ο Νικητόπλος μέμφεται και τη Γραμματεία επειδή η Γενική Εφημερίδα της Ελλάδος δημοσίευσε τους ισχυρισμούς του Παμπούκη και ζητεί τη λήψη μέτρων[58]. Το ζήτημα δεν προχώρησε, όμως δείχνει αυτό καθ' εαυτό τη διαπάλη που όχι σπάνια εξελίσσεται μεταξύ των λειτουργών και υποστηρικτών των δύο βαθμίδων της εγκύκλιας εκπαίδευσης.

Η επαφή των μαθητών με τα αρχαία ελληνικά κείμενα και η οικείωση των αξιών τους ενδιέφερε εξαιρετικά τον Κοραή. Η μέθοδος που προτείνει βασίζεται στο αντίστροφο θέμα έτσι ώστε ο μαθητής διδάσκεται "εν ταυτώ και την διαφοράν της κοινής ημών γλώσσης προς την αρχαίαν ελληνικήν, και ανακαλύπτει τας αιτίας όθεν εγεννήθη η διαφορά"[59]. Ο Κοραής θεωρεί αναγκαία την επιλογή κειμένων με κριτήριο τη συμβολή τους στη βελτίωση του ήθους και στη συνειδητοποίηση του αγαθού της ελευθερίας[60]. Είναι γνωστή η διαμάχη Κοραή και Καποδίστρια και η έκταση που είχε λάβει[61], καθώς και η πολεμική που ασκήθηκε από τον Κοραή, ακόμη και μετά το θάνατο του Κυβερνήτη[62]. Η έννοια της πολιτικής ελευθερίας και η πολυδιάστατη προβολή της στα μαθήματα των ελληνικών σχολείων δεν είναι βέβαιο ότι θα εύρισκε κατά πάντα σύμφωνους και τους δύο άνδρες[63]. Ο Κοραής και οι οπαδοί του τάσσονται υπέρ της ελληνικής αρχαιότητος και στο πλαίσιο του ευρωπαϊκού ουμανισμού υποτιμούν τη βυζαντινή περίοδο[64]. Η καποδιστριακή εκπαιδευτική πολιτική περισσότερο κοντά στην παράδοση της Ορθοδοξίας εντάσσει και αυτά τα στοιχεία της ιστορικής πραγματικότητας στη διαμόρφωση της εθνικής ταυτότητας του νεοέλληνα.

---

57. ΓΕΕ, φ. 3 (8.1.1830), σ. 12.

58. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 23, Σχολικά, 13.1.1830.

59. Αδ. Κοραή, Στοχασμοί αυτοσχέδιο περί της ελληνικής παιδείας και γλώσσης, Παρίσι 1805, σ. οζ'-οθ', Μπελιά, "Απόψεις του Κοραή..." ό.π., σ. 151.

60. Αδ. Κοραή, Σημειώσεις εις το Προσωρινόν Πολίτευμα της Ελλάδος.... ό.π., σ. 59, Μπελιά, "Απόψεις του Κοραή..." ό.π., σ. 152.

61. Ο Β. Σφυρόερας δέχεται ότι σε ορισμένα ζητήματα ο Κοραής είχε εσφαλμένη ή ελλιπή ενημέρωση για τα τεκταινόμενα στην Ελλάδα. Ως παράδειγμα καταθέτει την περίπτωση του Αλ. Κοντόσταυλου και τις πληροφορίες που έδωσε στον Κοραή ["Δύο Χιώτες πληροφοριοδότες του Κοραή για την Καποδιστριακή ή περίοδο", *Πρακτικά του Συνεδρίου Κοραής και Χίος (11-15 Μαΐου 1983)*, τ. Β', Αθήνα 1985, σ. 361-371]· πβ και Απ. Δασκαλάκης, *Κοραής και Καποδίστριας*, Αθήναι 1958, σ. 49.

62. Χρ. Λούκος, *Η αντίδραση*... ό.π., σ. 271, Δασκαλάκης, *Κοραής*... ό.π., σ. 47.

63. Χρ. Λούκος, *Η αντίδραση*... ό.π., σ. 267.

64. Γρ. Δαφνής, *Ιωάννης Α. Καποδίστριας· η γένεση του ελληνικού κράτους*, εκδ. "Ίκαρος", Αθήνα 1975, σ. 562-563. Χρ. Γιανναράς, "Θρησκεία και Ελληνικότητα" στο Δ. Γ. Τσαούσης (επιμ.) *Ελληνισμός - Ελληνικότητα*, εκδ. "Εστία", Αθήνα 1983, σ. 246.

Μια μομφή που προσάφθηκε στον Καποδίστρια από τον Κοραή και το περιβάλλον του ήταν ότι ο Κυβερνήτης δεν μετεκάλεσε από την Ευρώπη Έλληνες διδασκάλους ούτε μερίμνησε για τους ελληνόπαιδες που βρίσκονταν εκεί[65]. Όμως τα πράγματα τουλάχιστον ως προς το δεύτερο σκέλος δεν ήταν ακριβώς έτσι. Ταυτόχρονα πρέπει να τονιστεί ότι ο Καποδίστριας συμπεριφέρεται επιφυλακτικά απέναντι στους δυτικοποιημένους Έλληνες και στην αρχαιολατρεία τους[66], επειδή είχε την πεποίθηση ότι ήταν απαραίτητη η ανάδειξη της συνέχειας του έθνους σε όλες της τις διαστάσεις. Φαίνεται επιπλέον ότι η ανοχή διανοουμένων και Ευρωσπουδασμένων Ελλήνων απέναντι στις επιλογές της καποδιστριακής πολιτικής με την πάροδο του χρόνου εξαντλείται, πολύ, δε, περισσότερο από τη στιγμή που βλέπουν ότι παραμένουν αναξιοποίητοι[67].

Η αντίθεση του Καποδίστρια προς το λογιοτατισμό και η μη ίδρυση επί των ημερών του Πανεπιστημίου[68] ήταν οι κύριες αιτίες για τις οποίες κατηγορήθηκε ως φωτοσβέστης[69], ως αρνητής της ανώτατης παιδείας, ως μονοδιάστατα ένθερμος υποστηρικτής της στοιχειώδους μόνο εκπαίδευσης και διώκτης των γραμμάτων[70]. Η εμμονή του Καποδίστρια στη στερέωση της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης δεν είναι δυνατό να τεθεί σε αμφισβήτηση[71]. Κατά το Ν. Δραγούμη, ο Κυβερνήτης ήταν της άποψης ότι "πριν πατήση τις το κατώφλιον ακαδημίας πρέπει να πατήση το κατώφλιον του αλληλοδιδακτικού"[72]. Η δημόσια, άλλωστε, πολιτεία του Καποδίστρια, όπως ο ίδιος ομολογεί, κατευθύνεται σε επίλυση συγκεκριμένων βραχυπρόθεσμων και άμεσων αναγκών, λίγο, δε, ενδιαφέρεται για σχήματα, κατά την κρίση του, ιδεατά και προσωρινώς ανέφικτα[73].

Είναι γνωστό ότι τόσο ο Μουστοξύδης[74] όσο και ο Στούρτζας δε θεωρούσαν ρεαλιστική και επωφελή την ίδρυση Πανεπιστημιακών Σχολών στο συγκεκριμένο χρόνο[75]. Ο Αλέξανδρος, μάλιστα, Στούρτζας είναι και ο συντάκτης του υπομνήματος που είχε ως

---

65. Αδ. Κοραής, Διάλογος δεύτερος περί των ελληνικών συμφερόντων, Ύδρα 1827, σ. 73-74. Ελ. Μπελιά, "Απόψεις του Κοραή", ό.π., σ. 164.

66. Γρ. Δαφνής, *Ιωάννης Α. Καποδίστριας*... ό.π., σ. 564.

67. Χρ. Λούκος, *Η αντίδραση*... ό.π., σ. 69-71.

68. Σπ. Ευαγγελόπουλος, Ιστορία της νεοελληνικής εκπαίδευσης· οργάνωση και διοίκηση της εκπαίδευσης, εκδ. "Δανιάς", τ. Α', σ. 75-76.

69. Κ. Μένδελσων - Βαρθόλδη, *Ιστορία της Ελλάδος από της εν έτει 1453 αλώσεως της Κωνσταντινουπόλεως υπό των Τούρκων μέχρι των καθ' ημάς χρόνων*, Μέρος Β', Αθήναι 1876, σ. 886-894.

70. Εμμ. Γ. Πρωτοψάλτης, *Ιωάννης Καποδίστριας*, εκδ. "Εταιρεία των Φίλων του Λαού", Αθήναι 1977, σ. 57.

71. Ελ. Μπελιά, *Η Εκπαίδευσις εις την Λακωνίαν και την Μεσσηνίαν*, σ. 26 Ελ. Κούκκου, *Τα εκπαιδευτικά ιδρύματα της Αιγίνης*... ό.π., σ. 11-12.

72. Ν. Δραγούμης, Ιστορικαί Αναμνήσεις, τ. Α', σ. 118. Φωτιάδης, Η Επανάστασις του 21, σ. 35-36.

73. J. Petropoulos, *Πολιτική συγκρότηση*... ό.π., σ. 132, N. Kaltchas, *Introduction to the Constitutional History of Modern Greece*, New York 1940, σ. 58-65.

74. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 30Β, Σχολικά, 2.8.1830, [Δ. Αντωνίου, *Οι απαρχές*... ό.π., σ. 187-188).

75. Δ. Αντωνίου, *Οι απαρχές*... ό.π., σ. 190· βλ. και Δ. Κ. Μαυροσκούφης, *Εκπαίδευση και εκπαιδευτική πολιτική*... ό.π., σ. 232-233.

θέμα του τον περιορισμό των ακαδημαϊκών ελευθεριών στα Πανεπιστήμια της Γερμανίας[76]. Η προσοχή με την οποία αντιμετωπίστηκε το ζήτημα της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης ήταν ασφαλώς ορθή. Από εκεί και πέρα δυσχέρειες υπήρχαν, πολύ, δε, περισσότερο, αφού δεν είχε προχωρήσει η αναδιοργάνωση της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης. Η φιλοσοφία του Καποδίστρια όσον αφορά την ανώτατη εκπαίδευση είχε στο παρελθόν χαρακτηριστεί από θερμό ενδιαφέρον για την προοπτική πανεπιστημιακών σπουδών στον ελληνικό χώρο, όπως αποδεικνύεται από τις επαφές του με τον Δόμπολη (1809)[77] και την πρότασή του για την ίδρυση Πανεπιστημιακού ιδρύματος στην Ιθάκη (1815)[78]. Απ' ό,τι φαίνεται η κοινωνική πραγματικότητα, η εκπαιδευτική κατάσταση και η ευρωπαϊκή συγκυρία τον καθιστούν σκεπτικό ως προς τη σκοπιμότητα της λειτουργίας Πανεπιστημίου στο νεοσύστατο ελληνικό κράτος. Γενικότερα στα εκπαιδευτικά ζητήματα εφαρμόζει τη γνωστή στρατηγική που εφάρμοζε και στις διπλωματικές υποθέσεις· προχωρεί, δηλαδή, με απόλυτα σταθερά βήματα, βήματα που θα μπορούσε να συστηματοποιήσει και να ελέγξει.

Άξια προσοχής είναι και η συμπεριφορά των μαθητών του Κεντρικού Σχολείου[79]. Πρόκειται για σπουδαστές που φοιτούσαν σε σχολείο υψηλών, συγκριτικά, προδιαγραφών. Πολλοί από αυτούς αντιμετώπιζαν οικογενειακά προβλήματα και τύγχαναν αγωγής "κλειστού τύπου". Ο αριθμός τους καθιστούσε ευκολότερη τη συσπείρωσή τους. Η συμπεριφορά τους, επηρεαζόμενη ή μη από εξωτερικούς παράγοντες, κάτω από ορισμένες προϋποθέσεις εκδηλώνεται και ως αντίδραση.

Πρώτη σοβαρή εκδήλωση ψυχικής διάστασης στους κόλπους του Κεντρικού Σχολείου προκάλεσε η αντιπαλότητα μερικών διδασκάλων και ο προσεταιρισμός μαθητών τους[80]. Ακόμη και αν το προσωπικό στοιχείο κατευθύνει τη συμπεριφορά διδασκόντων, η διαφορά των αντιλήψεων βρίσκει έδαφος να εκδηλωθεί κατά τρόπο ενοχλητικό για την εξουσία, όπως συμπεραίνεται και από τους λόγους του Μουστοξύδη: "Οι εχθροί της Κυβερνήσεως λαμβάνουν αφορμήν από τα τοιαύτα σκάνδαλα δια να φλυαρούν εις τα καφενεία ή να χαίρωνται"[81]. Η απομάκρυνση του Ι. Βενθύλου από το Κεντρικό Σχολείο, ύστερα από τον έλεγχο που ασκήθηκε στο διδακτικό του έργο και τη δυσμένεια στην οποία περιέπεσε, προκαλεί τη δυσφορία και τις διαμαρτυρίες μαθητών του. Ο "Γοργίας" που απαγορεύθηκε στο Βενθύλο να διδάσκει[82], καταδικάζει ως κείμενο τη δημοκρατικο-

---

76. Χρ. Λούκος, *Η αντιπολίτευση*... ό.π., σ. 14.

77. Ελ. Κούκκου, *Ο άνθρωπος - ο αγωνιστής*, Αθήναι 1962, σ. 38.

78. Α. Ισηγόνης, *Ιστορία της Παιδείας*, Ρόδος 1958, σ. 330. Ελ. Κούκκου, "Η Παιδεία από το 1821 ως το 827", *ΙΕΕ*, τ. ΙΒ', Αθήναι 1975, σ. 592-593· βλ. της ίδιας· *Ο άνθρωπος*... ό.π., σ. 59.

79. Ευαγ. Μανής, *Ανδρ. Μουστοξύδης 1785-1860· ο επιστήμων, ο πολιτικός, ο εθνικός αγωνιστής*, εν Αθήναις 1960, σ. 61.

80. Ελ. Κούκκου, *Τα εκπαιδευτικά ιδρύματα της Αιγίνης*... ό.π., σ. 92-93.

81. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 27, Σχολικά, 18.5.1830· ΔΑΣΚ, τ. Α', σ. 948.

82. Πβ. Ελ. Κούκκου, *Τα εκπαιδευτικά ιδρύματα της Αιγίνης*... ό.π., σ. 142-143. Ελ. Μπελιά, "Απόψεις του Κοραή...", ό.π., σ. 165-166. Δ. Κ. Μαυροσκούφης, *Εκπαίδευση και εκπαιδευτική πολιτική*... ό.π., σ. 361-363.

φανή απολυταρχική πολιτική, όμως η απαγόρευσή του δημιούργησε μεγαλύτερο, μάλλον πρόβλημα απ' ό,τι υποτίθεται ότι έσπευσε να προλάβει.

Τον Ιανουάριο του 1831 το Κεντρικό Σχολείο διέρχεται μια σοβαρή κρίση. Σπουδαστές αυτού του πνευματικού ιδρύματος λαμβάνοντας αφορμή από ένα μάλλον τυχαίο διαπληκτισμό με πολίτες και τη βιαιοπραγία που επακολούθησε[83], εκδήλωσαν εντονότατα την αντίδρασή τους, κλιμάκωσαν τις ενέργειές τους και διατύπωσαν τα αιτήματά τους, που αφορούσαν στο να λάβουν ικανοποίηση για το επεισόδιο που έγινε, να ανταποκριθεί η λειτουργία του Κεντρικού στις προγραμματικές του διακηρύξεις και να αποβληθούν οι διδάσκαλοι των γαλλικών και των μαθηματικών[84]. Την ύπαρξη του προβλήματος αλλά και τη μεθοδικότητα των μαθητών ενδεικνύουν οι κινήσεις και οι συσπειρωτικές τους πράξεις, όπως ο όρκος "εις το όνομα της πατρίδος και της παιδείας" αλλά και η υπογραφή του εγγράφου με το οποίο χαρακτηρίζονται άτιμοι "όσοι υπάγουν εις το σχολείον"[85] πριν διευθετηθούν τα ζητήματα. Η επιμονή του Μουστοξύδη να παρίσταται στις παραδόσεις του Γεννάδιου αυτή την κρίσιμη περίοδο σχετίζεται με την προσπάθεια του να επανεισάγει το Κεντρικό Σχολείο στην κανονική του λειτουργία αλλά ταυτόχρονα έχει να κάνει ίσως και με την υπόνοια ότι ηθικός αυτουργός της ταραχής ήταν ο Γεννάδιος και το "δημοτικόν πνεύμα.... την περισσότερην ώραν της παραδόσεως των μαθημάτων του", κατά την αναφορά του αστυνόμου Γ. Φωτόπουλου[86]. Είναι χαρακτηριστικό ότι η Γραμματεία, σε εκτέλεση διαταγής του Καποδίστρια, καλεί την Αστυνομία να συνεργήσει στην αποκατάσταση "της ευταξίας και την ανίχνευσιν των προκαλεσάντων την ταραχήν"[87].

Τελικά η κίνηση των μαθητών κατεστάλη. Στις 22 Ιανουαρίου 1831, ύστερα από τη β' συνεδρίαση της "προς καθησύχασιν των μαθητών διορισθείσης Επιτροπής" και αφού είχαν ήδη παρουσιασθεί σε αυτήν περίπου οι μισοί των εξεγερθέντων και μάλιστα κατά πλειοψηφία οι "πραότεροι", ενυπόγραφα δηλώθηκε από τους μαθητές η αυτοαποδοκιμασία των έως τότε ενεργειών τους και η επιστροφή τους στις τάξεις του Σχολείου[88]. Ωστόσο, παρότι τα μαθήματα ξαναρχίζουν[89], η ατμόσφαιρα δεν ήταν καθ' όλα ευχάρι-

---

83. Ελ. Κούκκου, *Τα εκπαιδευτικά ιδρύματα της Αιγίνης*... ό.π., σ. 145-146.

84. Η Ελ. Καλλιγά τονίζει ότι "η απαίτηση των μαθητών... ακούγεται σαν απόηχος των συνταγματικών ελευθεριών που υπερασπίζεται η Αντιπολίτευση...· η απογοήτευση που διατυπώνουν οι μαθητές για την πραγματικότητα που αντιμετώπισαν στην Αίγινα είναι στενά συνδεδεμένη με τη γενικότερη διάψευση προσδοκιών που αισθάνοντο πολλοί από τους ενήλικες" [*Η πρόνοια για το παιδί στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα*], Ίδρυμα ερευνών για το παιδί, εκδ. "Δωδώνη", Αθήνα-Γιάννινα 1990, σ. 81].

85. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 35, Σχολικά, 10.1.1831· ΔΑΣΚ, τ. Γ', σ. 1606.

86. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 35, Σχολικά, 9.1.1831· ΔΑΣΚ, τ. Γ', σ. 1603-1604.

87. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 35, Σχολικά, 15.1.1831.

88. ΓΕΕ, φ. 12 (14.2.1831), σ. 57-58· ΔΑΣΚ, τ. Γ', σ. 1630-1631. Ελ. Κούκκου, *Τα εκπαιδευτικά ιδρύματα της Αιγίνης*... ό.π., σ. 147-148.

89. ΓΑΚ, Γεν. Γραμματεία, φ. 260 (21-31.1.1831), αριθμ. εγγρ. 3448, 30.1.1832. Ελ. Κούκκου, *Τα εκπαιδευτικά ιδρύματα της Αιγίνης*... ό.π., σ. 149-150.

στη, αφού ορισμένοι –συνολικά επτά– που θεωρήθηκαν αμετανόητοι υποχρεώθηκαν να εγκαταλείψουν το Ίδρυμα[90], ενώ στους υπόλοιπους παρασχέθηκε συγγνώμη από τον Καποδίστρια ο οποίος δε θέλησε να οξύνει περισσότερο τα πράγματα. Ο αστυνόμος της Αίγινας Γ. Φωτόπουλος, εξάλλου, καθιστά γνωστό στη Γραμματεία των Εκκλησιαστικών και της Δημόσιας Εκπαίδευσης ότι η υπηρεσία του "δεν εύρε μηδεμίαν ξένην επενέργειαν σκευωρίας"[91]. Εκτός αν ήθελε, με τη διαβεβαίωσή του αυτή, να υποτιμήσει ή να παρασιωπήσει ενδεχόμενη συμβουλευτική ενίσχυση των μαθητών από άλλους παράγοντες, επειδή δεν μπόρεσε ή δεν προνόησε να την προλάβει. Όπως και να έχουν τα πράγματα, οι συνθήκες κάτω από τις οποίες επαναλήφθηκαν τα μαθήματα και η τεταμένη κατάσταση αποτυπώνεται σε κάποιο βαθμό και στη διαμαρτύρηση των αποπεμφθέντων μαθητών, οι οποίοι καταγγέλλουν με οργή και πικρία ότι "υπερίσχυσαν κ' εθριάμβευσαν κατά της επιμονής μας οι φοβερισμοί κ' ετοιμασία φυλακισμού κ' εξορίας και ούτως υπεγράψαμεν το πολυθρύλλητον Μετανοητικόν, συνθεμένον και υπαγορευμένον από τους δεσπότας της ημέρας... Οι υπογράψαντες αυτό είναι αθώοι, ως και όσοι δεν το ανέγνωσαν ποτέ... Διαμαρτυρούμεθα... αφίνοντες εις τους συμπολίτας μας, εις τους μαθητάς και διδασκάλους όλων των σχολείων του κόσμου να κρίνουν, αν το τότε κίνημά μας ήταν στασιώδες..."[92]. Είναι πάντως εμφανές ότι, όπως υπογραμμίζει η Ελ. Καλλιγά, "η βαρύτητα των κυρώσεων οφείλετο στο ότι αγνόησαν την προτροπή της ίδιας της κυβέρνησης να επιστρέψουν στα μαθήματά τους και η ανυπακοή τους στράφηκε πλέον εναντίον αυτής"[93] ανοικτά. Οι ταραχές στο Κεντρικό Σχολείο δίνουν όχι μόνο ένα ικανό μέτρο του ύψους και του ποιού της φόρτισης των μαθητικών συνειδήσεων αλλά και φανερώνουν την κυβερνητική φιλοσοφία για τον χειρισμό ανάλογων καταστάσεων.

Η αντίδραση στις καποδιστριακές επιλογές με τη μορφή του σατιρικού αντιπολιτευτικού λόγου περιλαμβάνει επώνυμα και ανώνυμα κείμενα. Ως προς τα ενυπόγραφα κείμενα είναι γνωστά τα ποιήματα των φαναριωτών Αλεξάνδρου και Παναγιώτη Σούτσου, (1831), τα οποία όχι μόνο διαδόθηκαν ευρέως σε αντικαποδιστριακούς κύκλους αλλά και ορισμένα αποτέλεσαν το στιχουργικό υλικό για τη δημιουργία τραγουδιών ανάλογου ύφους και σκοπού[94]. Ευρεία διάδοση, όμως, είχαν και οι χειρόγραφες και ανυπό-

---

90. Στον κώδικα του Κεντρικού σχολείου έχουν καταγραφεί τα ονόματα και των επτά μαθητών, η ηλικία τους, τόπος καταγωγής τους κ.ά. Δύο προέρχονται από την Ύδρα. Οι υπόλοιποι κατάγονταν από τα Μεταξάτα Κεφαλληνίας, Νάξο, Σάλωνα, Ίο, Φιλιππούπολη [ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 33, Σχολικά, 27.1.1831, συν.· ΔΑΣΚ, τ. Γ', σ. 1667].

91. ΓΑΚ, Υπουργ. Θρησκείας, φ. 36, Σχολικά, 7.2.1831, συν. αριθμ. εγγρ. 59, 6.2.1831· ΔΑΣΚ, τ. Γ', σ. 1677-1678. Χρ. Λούκος, *Η αντιπολίτευση*... ό.π., σ. 283. Για το ρόλο των αστυνομικών αρχών όσον αφορά τη σχολική πειθαρχία και την ευταξ;ια των μαθητών κατά το 19ο αιών βλ. Β. Γ. Χατζηβασιλείου, *Το σύστημα ποινών στην ελληνική εκπαίδευση του 19ου αιώνα*, εκδ. "αφοί Κυριακίδη", Θεσσαλονίκη 1988, σ. 61-63.

92. Αλεξ. Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε*, εκδ. "Ερμής", τ. Α', Αθήνα ^{2}1983, σ. 43-44.

93. Ελ. Καλλιγά, *Η πρόνοια για το παιδί*... ό.π., σ. 82-83.

94. Χρ. Λούκος, *Η αντιπολίτευση*... ό.π., σ. 193, 364-365.

γραφες σάτιρες που θυροκολλούνταν, τοιχοκολλούνταν ή ρίχνονταν σε εμπορικά καταστήματα και δημόσιους χώρους σε χρόνο ανύποπτο και κατά τρόπο μυστικό. Αυτό το στηλιτευτικό και χωρίς ιδιαίτερες λογοτεχνικές αξιώσεις έμμετρο, κατά κανόνα, υλικό κυκλοφόρησε κυρίως στην Αίγινα, όπου η πανσπερμία των κατοικούντων (πρόσφυγες και αυτόχθονες, εμπορικός κόσμος και μικροεπαγγελματίες, ιερωμένοι, διδάσκαλοι, εκπαιδευόμενοι και αναλφάβητοι), καθώς και η παρουσία σημαντικής μερίδας λογίων, κυρίως αντικαποδιστριακών[95], συγκροτούσαν προϋποθέσεις ανάπτυξης αυτού του είδους του πολιτικού αγώνα και μάλλον ενίσχυαν την προοπτική ανάλογης διαμόρφωσης της κοινής γνώμης. Ήταν φυσικό στη "σχολειούπολη" Αίγινα η σάτιρα να συμπεριλάβει την εκπαίδευση και τους φορείς της. Η επιλογή των προσώπων[96] και σε δεύτερο στάδιο οι επιλογές των προσώπων μέσα στο πλαίσιο της εκπαιδευτικής πολιτικής του Καποδίστρια, κατακρίνονται με βίαιο συχνά τρόπο και ενίοτε με γλώσσα ελευθεριάζουσα.

Στην κυκλοφορία των αντιπολιτευτικών σατιρικών κειμένων, θα συμβάλλουν και μαθητές του Κεντρικού Σχολείου[97]. Από τις καταγραφές σε εμπιστευτικό πρωτόκολλο (22.1.1830 - 17.7.1831) διαφαίνεται η προσπάθεια της αστυνομικής αρχής να εντοπίσει τους συντάκτες των λιβελλογραφημάτων, όπως λέγει ο αστυνόμος Φωτόπουλος "προς ευαρέστησιν των καλών πολιτών και συστολήν των κακοβούλων"[98]. Τα χρησιμοποιούμενα σε παθητική φωνή ρήματα ("εκολλήθησαν", "εφάνη") χωρίς τη δήλωση του "ποιητικού αιτίου" δείχνουν την αμηχανία της αστυνομίας αλλά και την αναποτελεσματικότητα των ενεργειών της ως προς την ανακάλυψη των εμπλεκομένων στη σύνταξη και κυκλοφορία των σατυρικών κειμένων. Στο στόχαστρο της κατάκρισης τίθενται κατά κύριο λόγο ο Μουστοξύδης, ο Κοκκώνης, ο Κωνσταντάς και ο αστυνόμος Φωτόπουλος. Τα επίθετα με τα οποία χαρακτηρίζονται είναι ιδιαίτερα αιχμηρά[99] και η ρηματική δήλωση των εντολών που λαμβάνουν και συνακόλουθα των πράξεών τους καυστική. Δεκαοχτώ τουλάχιστον αρνητικοί επιθετικοί προσδιορισμοί αποδίδονται στο γηραιό Γρηγόριο Κωνσταντά. Ίσως στον κόσμο των αντιπολιτευομένων λογίων υπάρχει και μια πικρία για τον παλαιό Μηλιώτη διαφωτιστή, τον γαλουχημένο στο περιβάλλον του Δημητρίου Καταρτζή.

Βολές είχαν εκτοξευθεί και εναντίον του Νικολάου Χρυσόγελου, του υπουργού των Εκκλησιαστικών και της Δημόσιας Εκπαίδευσης. Εδώ, μάλιστα, οι κατηγορίες είναι επώνυμες. Ο Δήμος Ιωαννίδης αποκαλεί το Χρυσόγελο "πλάνο"[100], ενώ στα απομνημο-

---

95. Χρ. Κωνσταντινόπουλος, *Αντικαποδιστριακές σάτιρες· ανέκδοτα κείμενα*, Αθήνα 1972, σ. 21-22.

96. Αλ. Δημαράς, "Τα θέματα της εκπαίδευσης στα χρόνια του Καποδίστρια: Λαϊκές προσδοκίες και κυβερνητικές προθέσεις" *ΔΕΣΝΠΓΠ* 9 (1986), σ. 122.

97. Χρ. Κωνσταντινόπουλος, *Η Αίγινα στα χρόνια του Καποδίστρια*, Αθήναι 1968, σ. 104-105. Χρ. Λούκος, *Η αντιπολίτευση*... ό.π., σ. 283.

98. Χρ. Κωνσταντινόπουλος, *Η Αίγινα*... ό.π., σ. 100-105· του ίδιου, *Αντικαποδιστριακές σάτιρες*... ό.π., σ. 23-27, 42-44.

99. Δ. Κ. Μαυροσκούφης, *Εκπαίδευση και εκπαιδευτική πολιτική*... ό.π., σ. 365-368.

100. Βαγγ. Σκουβαράς, "Τρία ανέκδοτα αντικαποδιστριακά κείμενα", *ΔΙΕΕ* 15 (1961), σ. 259-260. Χρ.

νεύματα του Ν. Σπηλιάδη αναφέρεται αυτολεξεί ότι "Ο Χρυσόγελος εκφράζεται εντός των όρων της σεμνότητος ως προς τον Πολυζωΐδην αλλ' ούτος και την παιδείαν και την θρησκείαν καταφρονών, τον ονομάζει δια να τον εμπαίξη τάχα διδάσκαλον της γραμματικής του Γαζή και κανδηλάπτην και παπάν..." σε άλλο, δε, σημείο τονίζεται ότι ο "Πολυζωΐδης υβρίζει τον Χρυσόγελον πάλιν και τον λέγει μουφτήν και σοφτήν"[101]. Η έξαψη των παθών και η γενικότερη αντιπολιτευτική διάθεση επιτείνει την κατάσταση. Είναι γεγονός ότι αντιθέσεις και αντιδράσεις στην καποδιστριακή πολιτική εμφανίζονται σταδιακά και με την πάροδο του χρόνου αναπτύσσονται.

Κωνσταντινόπουλος, *Αντικαποδιστριακές σάτιρες*.... ό.π., σ. 57-58.

101. Βιβλιοθήκη ΓΑΚ, Νικ. Σπηλιάδου Απομνημονεύματα, τ. Δ', Μέρος Α' (1827-1831), αρ. 9. Αθήναι 1970, σ. 242-243.

ΜΕΡΟΣ ΣΤ'

ΓΕΝΙΚΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

ΓΕΝΙΚΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Στα δυσχερή χρόνια του Αγώνα οι εκπαιδευτικές διαδικασίες παρουσιάζουν εξελίξεις, οι οποίες δεν ήταν πάντοτε σύμφωνες με τον εκάστοτε προγραμματισμό και τις εκπαιδευτικές επιδιώξεις. Τα εκπαιδευτικά πράγματα συνυφαίνονταν με τα ποικίλα προβλήματα, τους φορείς, το κοινωνικό κλίμα και τις ευρωπαϊκές επιδράσεις. Σ' αυτήν την περίοδο εισάγεται στην εκπαίδευση η αλληλοδιδακτική μέθοδος, ενώ η Διοίκηση αποδέχεται τα ελληνικά σχολεία, ως έχουν. Παράλληλα, ενεργοποιείται και η ιδιωτική πρωτοβουλία η οποία παρουσιάζει στην εξουσία τα φιλεκπαιδευτικά της αιτήματα και σπονδυλώνει σε τοπικό επίπεδο την εκπαίδευση.

Διαπιστώνεται ότι την εποχή αυτή υπάρχει έφεση μάθησης. Ο ζήλος αυτός έχει ρίζα και διάρκεια. Τα συνειδητά ή ασύνειδα κίνητρα του λαού πρέπει ν' αναζητηθούν στη διάθεση για πρόοδο, στη βούληση για ελευθερία, στη δίψα για κοινωνική καταξίωση, στην επιθυμία για απόκτηση μορφωτικών και επαγγελματικών εφοδίων και στο θαυμασμό για τους μορφωμένους. Ο ενθουσιασμός που υπήρχε –στο βαθμό που τα έγγραφα με το αρχαιοπρεπές και λόγιο ύφος τους αποκαλύπτουν– ώφειλε να αποθεωρητικοποιηθεί και να λάβει μορφή μέτρων και πράξεων, ώστε να ενισχύονται ουσιαστικά οι πολίτες και να στηρίζεται η έννοια της κρατικής οντότητας με την προαγωγή της εκπαίδευσης. Η πρόθεση και η πράξη, όμως, κινούνται στις παραμέτρους του επιθυμητού και του εφικτού. Από τη δική τους πλευρά, εξωελληνικοί παράγοντες τρέφουν προσδοκίες διείσδυσης.

Η Πελοποννησιακή Γερουσία με τις αποφάσεις της ανέλαβε ουσιαστικά την υποχρέωση ρύθμισης των εκκλησιαστικών και εκπαιδευτικών πραγμάτων και εξεδήλωσε το ενδιαφέρον της για τη σχολική παιδεία. Ο χειρισμός των εκκλησιαστικών και εκπαιδευτικών υποθέσεων στον "Οργανισμό της Δυτικής Χέρσου Ελλάδος" ανάγεται στη συνολικότερη σφαίρα των κοινών υποθέσεων. Ωστόσο, η πρώτη μορφή της Γραμματείας των Εκκλησιαστικών και της Δημόσιας Εκπαίδευσης συναντάται στη συγκρότηση της Καγκελλαρίας του "Αρείου Πάγου" που θεσπίζεται με τη "Νομική Διάταξη της Ανατολικής Χέρσου Ελλάδος".

Με τα Γενικά Πολιτεύματα του Αγώνα προβάλλονται πλέον οι συνταγματικές διατάξεις που αφορούν την κεντρική οργάνωση και το ενιαίο της διοίκησης. Κατά το Σύνταγμα της Επιδαύρου, η εκλογή των υπουργών επαφίεται στην κρίση και στη βούληση του πενταμελούς Εκτελεστικού. Τα εκπαιδευτικά ζητήματα διαχειρίζεται το Υπουργείο των Εσωτερικών. Αρμοδιότητες εκπαιδευτικού περιεχομένου εξακολουθεί να ασκεί το Υπουργείο Εσωτερικών και μετά την ψήφιση του "Νόμου της Επιδαύρου", ταυτόχρονα όμως, μέσα σε ένα κλίμα ενίσχυσης της νομοθετικής εξουσίας, θεσπίζεται ρητά ότι το Βουλευτικό προστατεύει τη δημόσια εκπαίδευση. Η ιεραρχία του Υπουργείου των Εσωτερικών και η γραφειοκρατική του οργάνωση περιλαμβάνει, εκτός του Υπουργού, το Γενικό Γραμματέα και το διοικητικό προσωπικό που επίσημα εργάζεται 35-38 ώρες

την εβδομάδα. Οι εκπαιδευτικές υποθέσεις ανατέθηκαν κατά τη διάρκεια του Αγώνα σε ειδικά διοριζόμενο πρόσωπο, τον "Έφορο Παιδείας και ηθικής ανατροφής των παίδων". Πρώτος Έφορος διορίστηκε ο Θεόκλητος Φαρμακίδης αλλά γρήγορα παραιτήθηκε. Ο Γρηγόριος Κωνσταντάς που τον διαδέχθηκε είχε ένα ευρύ πλαίσιο ευθυνών. Με τη νομοθετική στήριξη της Διοίκησης προσπάθησε να φέρει σε πέρας ένα δύσκολο έργο μέσα σε αντίξοες συνθήκες.

Το Υπουργείο Θρησκείας, παρότι θεσμικά έχει εκκλησιαστικό προσανατολισμό, σε μεγάλο χρονικό διάστημα της Επαναστατικής περιόδου γίνεται αποδέκτης εγγράφων εκπαιδευτικού περιεχομένου λόγω της παραδοσιακής ανάμειξης της Εκκλησίας στα σχολικά συμβαίνοντα αλλά και της ύπαρξης μεγάλου αριθμού ιερωμένων διδασκάλων. Ο Καταστατικός Χάρτης που προέκυψε από τις εργασίες των μελών της Γ' Εθνοσυνέλευσης της Τροιζήνας ώρισε για πρώτη φορά την ίδρυση της "Γραμματείας Παιδείας", η οποία φέρεται συνενωμένη με εκείνην "του Δικαίου". Το Υπουργείο Παιδείας και Δικαίου στο επτάμηνο περίπου της λειτουργίας του, που είναι ουσιαστικά περίοδος μετάβασης και χρόνος αναμονής, δεν επιτελεί αξιοσημείωτο έργο.

Η σχολική ζωή υποτονεί με την έναρξη της Επανάστασης· από το 1824 κυρίως, παρουσιάζει ενδείξεις ανάκαμψης, εξακολουθεί όμως να παραμένει σε χαμηλά επίπεδα, για να φτάσει σε σημείο οριακό στις παραμονές της άφιξης στην Ελλάδα του Ιωάννη Καποδίστρια. Αλληλοδιδακτικά και "κοινά" σχολεία λειτουργούν συχνά εκ παραλλήλου περιγράφοντας τη μεταβολή των εκπαιδευτικών συνθηκών και το βαθμιαίο μετασχηματισμό της στοιχειώδους εκπαίδευσης. Οι εκπαιδευτικές αλληλοδιδακτικές διαδικασίες είναι εντονότερες και επιτυχέστερες στα νησιά του Αιγαίου. Οι αντιδράσεις όσον αφορά στην αλληλοδιδακτική εκδηλώνονται από τους έχοντες συγκεκριμένα συμφέροντα ή εκείνους που δυσπιστούν σχετικά με την αποτελεσματικότητα της μεθόδου. Η δευτεροβάθμια, εξάλλου, εκπαίδευση, η οποία έχει ελληνοκεντρική και χριστιανοκεντρική προοπτική, παρουσιάζει καλύτερη, τηρουμένων των αναλογιών, εικόνα στο νησιωτικό χώρο.

Η πρώτη ουσιαστική προσπάθεια συγκρότησης ισχυρής κεντρικής εξουσίας αφορά τις προθέσεις και το οργανωτικό έργο του Κυβερνήτη Ιωάννη Καποδίστρια, έργο που εκτείνεται σε όλους τους τομείς της διοίκησης. Την πρώτη περίοδο της καποδιστριακής διακυβέρνησης η Γραμματεία της Επικρατείας κάλυψε συγκεντρωτικά τις αρμοδιότητες και τις δραστηριότητες των έξι Γραμματειών που καταργήθηκαν. Μετά την Δ' Εθνοσυνέλευση του Άργους, Γραμματέας των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαίδευσης τοποθετείται ο Νικόλαος Χρυσόγελος. Ο τίτλος του υπουργείου αυτόχρημα δηλώνει τους τομείς του έργου του και υπογραμμίζει την αναγκαιότητα στήριξης της κρατικής παιδείας. Στην εκλογή του Χρυσόγελου ως υπουργού θετικά επέδρασαν, μεταξύ άλλων, η εκπαιδευτική του πείρα, ο σεβασμός του στην Ορθοδοξία και στην παράδοση, η φυγόκεντρη τάση του όσον αφορά τον κύκλο των προυχόντων, η ικανότητα και η ηλικία του. Πρόσωπο που απολάμβανε της εμπιστοσύνης της Διοικητικής Επιτροπής της Ελλάδος ο Ιάκωβος Ρίζος-

Νερουλός, συντηρητικότερος αυτήν την εποχή του Κοραή και πιο νηφάλιος από άλλους Φαναριώτες, γίνεται υπουργός μετά το Χρυσόγελο, το Μάϊο του 1832.

Διάταγμα που να καθορίζει τη δομή και τη λειτουργία της Γραμματείας των Εκκλησιαστικών και της Δημόσιας Εκπαίδευσης δεν είχε εκδοθεί. Κατά την υπουργία Χρυσόγελου η υπηρεσία επανδρώνεται καθ' υπερβολή από νησιώτες, ενώ επί Ρίζου-Νερουλού η στελέχωσή της διαφοροποιείται. Η σχέση του Γραμματέα προς την προϊσταμένη του αρχή είναι άμεση. Η ιεραρχική τάξη υποβολής των αιτημάτων και των αναφορών στο Υπουργείο, καθώς και το όλο επικοινωνιακό πλέγμα, δεν είναι σύστημα εντελώς μονολιθικό, εκτός από τις περιπτώσεις όπου λόγω των ιδιαίτερων συνθηκών παρακάμπτεται ο τύπος προς χάριν της ουσίας. Η εκπαιδευτική και πολιτική εμπειρία του Χρυσόγελου, το πνεύμα συγκράτησης των κρατικών δαπανών αλλά και το κλίμα μετά την κατάπαυση των εχθροπραξιών κρατούν τους διαχειριστικούς οικονομικούς δείκτες σε χαμηλότερο επίπεδο απ' ό,τι στην υπουργική θητεία του Ρίζου-Νερουλού.

Η ανώτατη εποπτεία των εκπαιδευτικών πραγμάτων ασκείται από τον Καποδίστρια, ο οποίος ενισχύεται στο έργο του από τους κύριους διοικητικούς του επιτελείς, τον Νικόλαο Χρυσόγελο και Ανδρέα Μουστοξύδη, το διευθυντή των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων της Αίγινας. Ο Χρυσόγελος χαρακτηρίζεται από την αθόρυβη δράση του. Η πολιτεία όμως του διαδόχου του Ιακ. Ρίζου-Νερουλού είναι διαφορετική. Η βασική εκπαιδευτική αρμοδιότητα του Υπουργείου έγκειται στη δεξίωση των αιτημάτων και στην προώθηση της επίλυσης των ποικίλων σχολικών ζητημάτων. Ο Χρυσόγελος έχει αποδειχθεί ότι αναλάμβανε πρωτοβουλίες, συχνά όμως ευθυγραμμιζόταν με τη θέληση του Καποδίστρια περί του πρακτέου. Ο Νερουλός είχε μεγαλύτερα περιθώρια κινήσεων.

Οι κρατικοί περιφερειακοί αξιωματούχοι (έκτακτοι επίτροποι, πολιτικοί διοικητές και τοποτηρητές) απευθύνονται κανονικά στην ανώτατη αρχή του κράτους δια της Γραμματείας. Η Γραμματεία είναι ο αποδέκτης των εγγράφων τους και είναι εκείνη που ζητεί από αυτούς συγκεντρωτικές πληροφορίες για τα σχολεία ή τη συνδρομή τους στη διεκπεραίωση εκπαιδευτικών τοπικών υποθέσεων. Οι κοινοτικοί δημογέροντες συντηρούν μικρό μόνον μέρος της εποπτείας, την οποία ασκούσαν στην προεπαναστατική περίοδο. Μεγαλύτερη ενεργοποίησή τους διαπιστώνεται όταν δεν υπάρχουν έφοροι ή όταν οι υπάρχοντες είναι ανεπαρκείς ή ακόμη στην περίπτωση όπου δημογέροντες, ως φυσικά πρόσωπα, μετέχουν των σχολικών εφορειών. Η Γραμματεία των Εκκλησιαστικών και της Δημόσιας Εκπαίδευσης προσέδιδε μεγάλη σημασία στην επιλογή των εφόρων και στην εκτέλεση των συλλογικών καθηκόντων τους. Καθ' όλη την καποδιστριακή περίοδο στόχος σταθερός παραμένει η ενιαιοποίηση των εκπαιδευτικών διαδικασιών, όμως επί υπουργίας Ρίζου-Νερουλού παρατηρείται τάση κάποιας αποκέντρωσης χωρίς να εκτοπίζεται η διάσταση της ομοιομορφίας.

Από τον Οκτώβριο του 1830 το Κεντρικό Πολεμικό Σχολείο του Ναυπλίου εποπτεύεται από διϋπουργικό σπουδαστικό όργανο. Την εποπτεία της Εκκλησιαστικής Σχολής

του Πόρου συνασκούν Καποδίστριας και Χρυσόγελος, ενώ η Γεωργική Σχολή της Τίρυνθας τίθεται από το 1831 υπό την εποπτεία τριμελούς επιτροπής. Οι τρεις επιτροπές της Παιδείας παρουσιάζουν μορφή επιτελικής γνωμοδοτικής και εισηγητικής διάταξης. Ειδικότερα, η τρίτη επιτροπή, η "επί της προπαιδείας", η αναφερόμενη στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση, ανέλαβε ευθύνες ευρύτερες. Η επικοινωνία της με τη Γραμματεία είναι διαρκής και κατά συνέπεια η σχέση της, δια της ιεραρχικής οδού, με τον Καποδίστρια συνεχής. Ένας ιδιαίτερος ρόλος ανατίθεται στον Ιωάννη Κοκκώνη. Ο Κοκκώνης διορίζεται επιθεωρητής των σχολείων και με τις περιοδείες του στην Πελοπόννησο είχε την ευκαιρία να διακριβώσει την κατάσταση της εκπαίδευσης εκεί. Οι εκθέσεις που υπέβαλε στο Υπουργείο παρείχαν κατ' αρχήν τη δυνατότητα στην Επιτροπή της Προπαιδείας να εμπλουτίσει τον προβληματισμό της.

Η χάραξη και η υλοποίηση της εκπαιδευτικής πολιτικής είχε άμεση συνάρτηση με τις κρατικές επιχορηγήσεις, τις χρηματοοικονομικές πηγές και την ορθολογική τους εκμετάλλευση. Το Γαζοφυλάκιο που θεσπίζεται με ψήφισμα της Δ' Εθνοσυνέλευσης του Άργους αποσκοπούσε στη συγκέντρωση χρηματικής ύλης για τις εκπαιδευτικές και εκκλησιαστικές ανάγκες. Η Γραμματεία των Εκκλησιαστικών και της Δημόσιας Εκπαίδευσης προσπάθησε ευθύς εξ αρχής να διερευνήσει την ύπαρξη, τον τρόπο διαχείρισης και τις δυνατότητες συγκομιδής τοπικών, μοναστηριακών και εκκλησιαστικών πόρων. Ο ρόλος της Γραμματείας γενικά έχει το χαρακτήρα της εποπτείας και συστηματοποίησης της χρήσης των σχολικών κονδυλίων. Η Γραμματεία, όσον αφορά τη διαχείριση των οικονομικών, προήγαγε τις διαδικασίες απόδοσης λόγου από τα εντεταλμένα προς τούτο πρόσωπα. Άμεση είναι η συνεργασία της σε λογιστικά και πιστωτικά θέματα με τη Γραμματεία των Οικονομικών.

Πολλές ελπίδες είχαν εναποτεθεί στους μοναστηριακούς πόρους και στις εκκλησιαστικές καταβολές. Το Υπουργείο, είχε τη θέση ότι υπό κανονικές συνθήκες οι μοναστηριακοί πόροι πρέπει να ενισχύουν την εκπαίδευση, ότι η ενοικίαση της μοναστηριακής περιουσίας εξαρτάται από τους όρους που θα γίνει και ότι οφείλεται σεβασμός στη διαχείριση των κληρονομιών των μεταστάντων μοναχών. Η αξιοποίηση των μοναστηριακών πόρων θα μπορούσε ίσως να είναι ευρύτερη. Οι εφάπαξ ή τμηματικές, ετήσιες ή πολυετείς, συνεισφορές των κατοίκων έρχονται αφ' ενός μεν να καλύψουν τα αρχικά έξοδα της σύστασης των σχολείων, αφ' ετέρου, δε, να διευθετήσουν προκαθορισμένες ή έκτακτες λειτουργικές τους ανάγκες. Η Γραμματεία προωθεί τιμητικά στη Γενική Εφημερίδα της Ελλάδος τα ονόματα των συνεισφερόντων αλλά και επιπλήττει όσους αθετούν την υπόσχεσή τους.

Πρόθεση της καποδιστριακής διακυβέρνησης ήταν η προώθηση του θέματος της ενιαίας καταβολής των φόρων και ο ευρύτερος συντονισμός της χρήσης των προσόδων. Ήδη στην παρούσα εργασία έχουν εντοπισθεί δώδεκα τουλάχιστον εκδοχές εκμετάλλευσης τοπικών πόρων υπέρ των σχολείων και των μαθητών. Η Γραμματεία τις θεωρούσε ως

τον επιχώριο τρόπο και μέσο οικονομικής συμμετοχής των κατοίκων στην υπόθεση της παιδείας. Με ειδικό, εξάλλου, ψήφισμα αναγνωρίζονται επίσημα δέκα περιπτώσεις φορολογούμενων πόρων, για τις ανάγκες μεταξύ άλλων, των κοινωφελών καταστημάτων, χρήματα που θα διέθετε η Κυβέρνηση κατά βούληση και ανεξάρτητα από τον τόπο είσπραξής τους. Ορισμένη ωφέλεια προήλθε και από τα κληροδοτήματα, έστω και αν η εκκαθάρισή τους, παρά την προσπάθεια που καταβαλλόταν, καθυστερούσε εξαιτίας νομικών κυρίως προβλημάτων.

Η νεοσύστατη Ελληνική Πολιτεία μεριμνά ιδιαίτερα για την προστασία των ορφανών. Ο Καποδίστριας, επηρεασμένος κατά κύριο λόγο από τα ιδρύματα των Pestalozzi και Fellenberg, ιδρύει το Ορφανοτροφείο της Αίγινας. Το Ορφανοτροφείο καθίσταται χώρος σχολικού πειραματισμού και με την πάροδο του χρόνου επιβεβαιώνεται ο ρόλος του ως πιλοτικού εκπαιδευτικού, με την ευρεία έννοια του όρου, οργανισμού. Τον Οκτώβριο του 1829 διευθυντής των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων της Αίγινας διορίζεται ο Ανδρέας Μουστοξύδης, ο οποίος και παράμενει στη θέση αυτή για σαρανταδύο περίπου μήνες. Ο Μουστοξύδης διατήρησε πυκνή έγγραφη επικοινωνία, δια της Γραμματείας των Εκκλησιαστικών και της Δημόσιας Εκπαίδευσης, με τον Καποδίστρια τηρώντας τον κώδικα της ιεραρχικής αναφοράς προς τις προϊστάμενες αρχές. Το Υπουργείο, μετά το θάνατο του Καποδίστρια, αποκτά παρεμβατικό ρόλο στα τεκταινόμενα στο Ίδρυμα.

Με βάση τους μηνιαίους απολογισμούς διαχείρισης του Ορφανοτροφείου εξάγεται το συμπέρασμα ότι οι δαπάνες της τροφής προσεγγίζουν το 50% των εξόδων και η μισθοδοσία του διοικητικού και διδακτικού προσωπικού υπερβαίνει το 19%. Η Γραμματεία των Εκκλησιαστικών και της Δημόσιας Εκπαίδευσης διεβίβαζε τους λογαριασμούς στον Καποδίστρια, συντάσσοντας και το απαραίτητο εισηγητικό σημείωμα - εκκαθαριστική έκθεση, ενώ η εκταμίευση των ποσών απαιτούσε και την έκδοση, μετά από διϋπουργική συνεννόηση, της σχετικής διαταγής εκ μέρους της Γραμματείας της Οικονομίας.

Στο Ορφανοτροφείο συγκεντρώθηκε ένας εξαιρετικά μεγάλος αριθμός ορφανών. Μερικά ορφανά είχαν ιδιαίτερα επιβαρυμένη υγεία, η κατάσταση της οποίας παρά τις καταβαλλόμενες προσπάθειες, σε μερικές περιπτώσεις ήταν αδύνατο να αναστραφεί. Μετά τη δολοφονία του Καποδίστρια ο αριθμός των τροφίμων μειώνεται. Η γενική αίσθηση που αποπνέει το επιτελούμενο παιδαγωγικό και εκπαιδευτικό έργο είναι ότι υπάρχει διάθεση ηθικής ανάταξης και γνωστικής ενίσχυσης των ορφανών, αυστηρότητα, έλεγχος της συμπεριφοράς, κλίμα ευταξίας και πειθαρχίας, επιδίωξη εμφύσησης καθηκοντολογικής νοοτροπίας. Το Ορφανοτροφείο ώφειλε να καταστεί πηγή "αυτοεθνούς παιδαγωγίας". Τον Ιούλιο του 1832 ο υπουργός Ρίζος-Νερουλός μετά από τις διαπιστωμένες ενδείξεις ύφεσης όσον αφορά στην παρεχόμενη αγωγή, επισημαίνει χαρακτηριστικά την ανάγκη αναβάθμισής του. Το καποδιστριακό μοντέλο της πρόνοιας για το απροστάτευτο παιδί προσιδιάζει περισσότερο στις πεποιθήσεις του Fellenberg, ενώ το Ορφανοτροφείο που ίδρυσε στην Άνδρο ο Θεόφιλος Καΐρης προσήγγιζε περισσότερο

τις αρχές Pestalozzi.

Η πρωτοβάθμια σχολική μάθηση καθώς και η θρησκευτική και η εθνική αγωγή της σπουδάζουσας νεολαίας αποτέλεσαν καίρια προτεραιότητα του εκπαιδευτικού προσανατολισμού της Ελληνικής Πολιτείας επί Καποδίστρια. Στον ελληνικό χώρο με τις συγκεκριμένες οικονομικές, κοινωνικές και εκπαιδευτικές ανάγκες, η παγίωση της αλληλοδιδακτικής μεθόδου στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση παρουσιάζει συγκριτικό πλεονέκτημα ως προς τη συνδιδακτική μέθοδο, περιγράφει την τάση εγκλιματισμού των ευρωπαϊκών ιδεών στην ελληνική εκπαίδευση, συνηγορεί στο σκεπτικό της εκπαιδευτικής ομοιομορφίας και υπακούει στη λογική της ενιαίας κρατικής αντίληψης. Ο ευρύτερος ελληνικός χώρος λειτούργησε στα Βαλκάνια όσον αφορά τη διάδοση της αλληλοδιδακτικής ως κέντρο προς περιφέρεια. Με τη γενίκευση της αλληλοδιακτικής προσδοκάται να καταστεί ευχερέστερος ο συντονισμός και ο κρατικός έλεγχος. Το θεσμικό έργο της Γραμματείας των Εκκλησιαστικών και της Δημόσιας Εκπαίδευσης προσλαμβάνει ουσιαστικότερο νόημα.

Οι δυο εγκύκλιοι (1829) του Ν. Χρυσόγελου επιβεβαιώνουν την επιμονή στην προοπτική της ομοιομορφίας. Στις 30 Ιανουαρίου 1830 η Επιτροπή της Προπαιδείας εγκρίνει τον Οδηγό του Sarazin. Οι αλληλοδιδάσκαλοι, μετά από αυτό, ώφειλαν απαράβατα να προσαρμόσουν τη διδασκαλία τους στη σαραζίνειο άποψη της αλληλοδιδακτικής. Στους διδασκάλους επιτρεπόταν να υποβάλλουν στην καθ' ύλη Γραμματεία οποιαδήποτε βελτιωτική πρόταση, αρκεί να μην αντέβαινε στις βασικές θέσεις του Σαραζίνου. Αυτή η μάλλον τυπική δυνατότητα που παρασχέθηκε στο διδακτικό προσωπικό σε τίποτε δεν μετέβαλε τα πράγματα. Ο Καποδίστριας επέλεξε μια στάση αναμονής απέναντι σε παραδοσιακά σχολικά σχήματα, πιστεύοντας ότι η διάδοση της αλληλοδιδακτικής θα αποδυνάμωνε πλήρως τις φθίνουσες επιβιώσεις τους. Στο ίδιο μήκος κύματος κινήθηκε ο Γραμματέας των Εκκλησιαστικών και της Δημόσιας Εκπαίδευσης επειδή πίστευε ότι η ανάμειξη άλλων κρατικών αρχών σε εκπαιδευτικά ζητήματα και η μεγέθυνση παρόμοιων προβλημάτων ήταν ενδεχόμενο να προκαλέσουν ευρύτερες παρενέργειες.

Η κυβέρνηση παρακολούθησε εκ του σύνεγγυς τις προσπάθειες ίδρυσης των αλληλοδιδακτικών σχολείων και τις ενίσχυε αναγνωρίζοντάς τις ή ζητώντας τη συναντίληψη και τη συμβολή του τοπικού στοιχείου. Παράλληλα, όπως αποδεικνύουν οι υπογεγραμμένες από τον Ι. Καποδίστρια, Ν. Χρυσόγελο και Ιακ. Ρίζο-Νερουλό εγκύκλιοι, η συγκέντρωση των αναγκαίων πληροφοριών αποσκοπούσε στη γενικότερη εκτίμηση της κατάστασης και τη συστηματοποίηση των ενεργειών. Ο βαθμός διείσδυσης της στοιχειώδους εκπαίδευσης στην ελληνική οικογένεια σε περιοχές που μπορούν να συντηρήσουν σχολεία εκτείνεται από 1/0,92-1/54,30 και με αξιοπρόσεκτη στατιστική συγκέντρωση έως και 1/5,00. Στα νησιά, το αλληλοδιδακτικό σχολικό δίκτυο αναπτύσσεται συγκριτικά περισσότερο, ενώ η σχολική κατάσταση στη Στερεά Ελλάδα μειονεκτεί εμφανώς. Οι μαθητές στο Αιγαίο και στην Πελοπόννησο κατά πλειοψηφία είναι γηγενείς. Οι αιγαιοπελαγίτες

μαθητές, μάλιστα, προσέρχονται στα σχολεία τους σε μικρότερη ηλικία. Η Γραμματεία των Εκκλησιαστικών και της Δημόσιας Εκπαίδευσης οργανώνει την επικοινωνία της κυβέρνησης με τις υποκείμενες αρχές και τους πολίτες, συνεργάζεται με τα άλλα θεσμικά όργανα και επιλύει κατ' εξουσιοδότηση παρουσιαζόμενα προβλήματα. Η ενίσχυση του ρόλου της Γραμματείας, όταν την εξουσία ασκεί η Διοικητική Επιτροπή της Ελλάδος, δεν απέφερε σπουδαία αποτελέσματα δεδομένου ότι οι συνθήκες ήταν δυσμενείς για την ανάπτυξη της δράσης της.

Στα μικτά αλληλοδιδακτικά σχολεία η πλειοψηφία των αγοριών είναι εμφανέστατη. Αν εξαιρεθεί το γεγονός ότι στο 26,53% των σχολείων δεν υπάρχουν καθόλου κορίτσια, στο 75% των υπολοίπων αλληλοδιδακτικών η συμμετοχή των μαθητριών δεν υπερβαίνει το 15%. Ωστόσο, η ανάπτυξη της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης των ελληνίδων σε ευάριθμα αμιγή σχολεία θηλέων αστικού και περιαστικού περιβάλλοντος οφείλει πολλά στη δραστηριοποίηση της ιδιωτικής πρωτοβουλίας. Η εκπαίδευση των κοριτσιών είναι μία από τις βασικές επιλογές των κινήσεων του Μισσιοναρισμού στον ελληνικό χώρο. Στις κινήσεις αυτές ο Καποδίστριας και ο Χρυσόγελος δείχνουν κατά περίπτωση άλλοτε ανοχή κι άλλοτε επιφύλαξη. Οι ίδιοι οι Προτεστάντες ιεραπόστολοι είχαν συνειδητοποιήσει ότι η παρουσία των δύο ανδρών δυσχέραινε το έργο τους. Τα υπάρχοντα, εξάλλου, σχολεία των καθολικών δε δημιούργησαν τελικά πρόβλημα στην εξέλιξη των εκπαιδευτικών πραγμάτων.

Σοβαρό πρόβλημα της περιόδου αυτής ήταν το ζήτημα της στέγασης των σχολείων. Για την επίλυση του ζητήματος αφ' ενός μεν χρησιμοποιήθηκαν οκτώ κατηγορίες προϋπαρχόντων οικημάτων, αφ' ετέρου, δε, ανεγέρθησαν νέα κτίρια. Ο Καποδίστριας ενέκρινε τα σχέδια και τις δαπάνες των επισκευαστικών εργασιών ή της εκ βάθρων ανέγερσης σχολείων. Η παρέμβαση της Γραμματείας έγκειται στο να υπερασπίσει τα συμφέροντα του Δημοσίου και να διευκολύνει τις οικονομικές διαδικασίες. Ειδικότερα, για την προκήρυξη ή την επανάληψη των εργοληπτικών δημοπρασιών ήταν αναγκαία η άδεια της Γραμματείας των Εκκλησιαστικών και της Δημόσιας Εκπαίδευσης. Η Γραμματεία, εξάλλου, σε δευτεροβάθμιο επίπεδο ελέγχει με τη δέουσα προσοχή τις παραβάσεις των όρων των συμβολαίων και τα ζητήματα των οικοδομικών κακοτεχνιών.

Από το διάταγμα που συνυπέγραψαν Καποδίστριας και Χρυσόγελος καθώς και από τη σχολική πρακτική συνάγεται το συμπέρασμα ότι οι διακοπές νοούνται ως ημιαπασχόληση των μαθητών στα σχολεία και ότι γενικά περίπου τα ίδια πρέπει να εφαρμόσθηκαν άτυπα και κατ' αναλογία στα Ελληνικά σχολεία. Το ημερήσιο ωρολόγιο πρόγραμμα των αλληλοδιδακτικών, με τα έξι κύρια μαθήματα, συνιστά μια πρόδρομη κατάσταση του ολοήμερου σχολείου. Γενικά, οι ελλείψεις των σχολικών βιβλίων ήταν εμφανείς στην εγκύκλια εκπαίδευση. Το κράτος ανταποκρίθηκε θετικά και στο βαθμό που τα αποθέματα το επέτρεπαν, στα αιτήματα για βιβλία, πίνακες αλληλοδιδακτικής και άλλο βοηθητικό υλικό. Η Γραμματεία συντονίζει, εποπτεύει, ελέγχει και εν μέρει καθοδηγεί τη

διακίνηση των βιβλίων με τις άλλες ομοιόβαθμες και υποκείμενες υπηρεσίες, συνεργάζεται, δε, στενά, με τον Ανδρέα Μουστοξύδη, επειδή από τις εγκαταστάσεις του Ορφανοτροφείου γίνεται κατά κύριο λόγο η αποστολή των βιβλίων. Επιπλέον, ως εποπτεύουσα αρχή, ενδιαφέρεται για την τύχη των κατά τόπους αποστελλομένων βιβλίων, τις τυχόν φθορές ή τις απώλειές τους.

Τα αλληλοδιδακτικά σχολεία στελεχώθηκαν από εκπαιδευτικούς που προέρχονταν κυρίως από το Αιγαίο όσον αφορά τους αυτόχθονες, από τα Επτάνησα, δε, και τη Μικρά Ασία, όσον αφορά τους ετερόχθονες. Οι ιερωμένοι, αν και κατά βάση παραμένουν ελληνοδιδάσκαλοι, σε κάποιο βαθμό προσαρμόζονται στη νέα μορφή της στοιχειώδους εκπαίδευσης. Οι ελλείψεις πάντως σε εκπαιδευτικό προσωπικό ήταν μεγάλες, παρότι, με την πάροδο του χρόνου, η κατάσταση σταδιακά αποσυμφορείται. Επί Καποδίστρια, οι διορισμοί των διδασκάλων είναι υπό τον άμεσο ή έμμεσο έλεγχο της Κυβέρνησης. Από τον Αύγουστο όμως του 1832 ο ρόλος των διοικητών σε αυτό το ζήτημα αναβαθμίζεται. Είναι αξιοσημείωτο ότι η Γραμματεία των Εκκλησιαστικών και της Δημόσιας Εκπαίδευσης είχε ταχθεί ανοιχτά υπέρ της αξιοποίησης των εκπαιδευτικών με κριτήριο την εντοπιότητά τους.

Η τακτική των μεταθέσεων δεν ανήκει στις επιλογές της Κυβέρνησης, ούτε ήταν εύκολο αυτές να πραγματοποιηθούν. Οι παραιτήσεις εκπαιδευτικών εδράζονται κυρίως σε οικονομικούς λόγους. Ο Καποδίστριας και το Υπουργείο αντιμετώπιζαν την κατάσταση με το να παρεμβαίνουν, αν τα αιτήματα ήταν δίκαια, υπέρ των παραιτουμένων και να επιζητούν περαιτέρω ενεργοποίηση των διοικητών. Στις κυριότερες αιτίες των απολύσεων συγκαταλέγονται η ανεπάρκεια των εκπαιδευτικών, η μη προσαρμογή τους στις υπηρεσιακές εντολές, οι σχέσεις τους με τους τοπικούς παράγοντες και η πολιτική τους τοποθέτηση.

Η μισθοδοσία των αλληλοδιδασκάλων διαρθρώνεται σε τρία κλιμάκια, τα οποία καθορίστηκαν ανάλογα με την αξία και τα προσόντα τους. Ωστόσο, αυτό το σύστημα των καταβολών δεν τηρήθηκε πάντοτε. Για την πληρωμή των διδασκάλων απαραίτητη ήταν η έκδοση ονομαστικής κυβερνητικής εντολής. Η Επιτροπή της Οικονομίας βρίσκεται σε διαρκή συνεννόηση με τη Γραμματεία των Εκκλησιαστικών και της Δημόσιας Εκπαίδευσης για την εκτέλεση των χρηματικών ενταλμάτων και την καταχώρησή τους στις χρεωπολογιστικές μερίδες.

Υπογραμμίζεται ότι το σύστημα επιβολής των ποινών στους παρεκτρεπόμενους μαθητές παρουσιάζει διαβάθμιση και, παρότι είναι μάλλον αυστηρό, ελλείπουν από αυτό οι σωματικές τιμωρίες. Παράλληλα, επιδοκιμάζεται η επίδοση και η συμπεριφορά των καλύτερων μαθητών με μια καθορισμένη κλιμάκωση επαίνων. Η Γραμματεία ενεργεί για την αποστολή των σχετικών ευσήμων στα κατά τόπους σχολεία. Ο Καποδίστριας και ο Χρυσόγελος, εξάλλου, είχαν την ευκαιρία επισκεπτόμενοι τα σχολεία να κάνουν τις προσωπικές τους εκτιμήσεις για την αξία των διδασκάλων και την πρόοδο των μαθητών. Με τη βελτίωση του επιπέδου των αλληλοδιδασκάλων, τη βαθμιαία εισαγωγή

στα πρωτοβάθμια σχολεία όλων των βασικών μαθημάτων και την ανάπτυξη των σχολικών κλάσεων, η επίδοση των μαθητών παρουσίασε στοιχεία θετικής εξέλιξης.

Στη λειτουργία της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης ελάχιστες μεταβολές έγιναν, δεδομένου ότι δεν εξασφαλίσθηκαν τελικά τα χρονικά περιθώρια ώστε να επιτευχθεί η θεσμική τους αναβάθμιση. Πάντως, σε ζητήματα σύστασης και οικονομικής ενίσχυσης των Ελληνικών σχολείων η κυβέρνηση και η Γραμματεία προσέρχονται αρωγοί. Την περίοδο αυτή προτιμήθηκε η λειτουργία των σχολείων σε προϋπάρχοντα οικήματα.

Από τις προτάσεις της διδακτικής των μαθημάτων και τα εφαρμοζόμενα προγράμματα στα ελληνικά σχολεία η προσοχή εστιάζεται ιδιαίτερα σε δύο περιπτώσεις· στο εντεταλμένο σχέδιο του Μιχαήλ Σχινά το οποίο κινήθηκε μακράν της πραγματικότητας και στο μεθοδικά δομημένο πρόγραμμα του έμπειρου ελληνοδιδασκάλου Χ. Παμπούκη. Ενιαίο όμως πρόγραμμα μαθημάτων στα ελληνικά σχολεία δεν θεσπίστηκε κατά την καποδιστριακή περίοδο. Ασφαλώς η έμφαση δίδεται στη διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας.

Οι διδάσκαλοι που δραστηριοποιήθηκαν στα Ελληνικά σχολεία κατά την περίοδο 1828-1832 υπερβαίνουν τους εκατό και είναι αξιοσημείωτο ότι οι αυτόχθονες ελληνοδιδάσκαλοι υπερτερούν κατά 19,65% των αυτόχθονων πρωτοβάθμιων συναδέλφων τους. Επισημαίνεται ότι ο Ιακ. Ρίζος-Νερουλός, επιχειρώντας να ενισχύσει το ρόλο του Υπουργείου του και να ελέγξει καταστάσεις όσον αφορά στις απολύσεις εκπαιδευτικών, πρόβαλε τη θέση ότι η παύση τους δεν είναι έργο μόνο των εφόρων. Οι μισθοί των ελληνοδιδασκάλων είναι γενικά καλύτεροι των αλληλοδιδασκάλων, είτε αυτοί προέρχονται από την κυβέρνηση είτε από τους κατοίκους και κινούνται, με μικρές αποκλίσεις, στην κλίμακα 30-120 φοινίκων. Η Γραμματεία, όταν ανακύπτουν ζητήματα, προωθεί καθ' ύλην την επίλυσή τους.

Αναμφισβήτητη είναι η συρρίκνωση των ελληνικών σχολείων και του μαθητικού τους δυναμικού κατά την καποδιστριακή περίοδο, σε αντίθεση με την ανοδική πορεία που παρατηρείται στα αλληλοδιδακτικά. Οι νησιώτες μαθητές υπερτερούν στατιστικά των ομολόγων τους Πελοποννησίων και Στερεοελλαδιτών. Η φοίτηση των κοριτσιών στα μικτά ελληνικά σχολεία είναι γενικά χαμηλή. Το αρχειακό υλικό που έχει διασωθεί, δεν επαρκεί για να αξιολογηθεί επακριβώς το εκπαιδευτικό έργο. Οπωσδήποτε όμως, η μη ενιαία λειτουργία των δευτεροβάθμιων σχολείων συνιστούσε σε κάποιο βαθμό ανάσχεση στη διεξαγωγή του κύκλου των εκπαιδευτικών τους εργασιών.

Το Πρότυπο Σχολείο της Αίγινας επιτέλεσε έργο Παιδαγωγικού Διδασκαλείου και προετοίμαζε αλληλοδιδασκάλους, με την πρόθεση να περιορισθεί πλέον η πολυτυπία της κατάρτισης των εκπαιδευτικών της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης. Ο Καποδίστριας και ο Χρυσόγελος, ο καθένας στο μέτρο της εξουσίας του, θέτουν σε ενέργεια τις διαδικασίες εισαγωγής των μαθητών στο Πρότυπο Σχολείο, το οποίο διευθύνει, με αυξημένες αρμοδιότητες, ο Μουστοξύδης. Το εκπαιδευτικό έργο που παρήγαγε το Πρότυπο Σχολείο δεν αποδείχτηκε εκ των πραγμάτων αρκετό στο να καλύψει τα υπάρχοντα κενά στα δημόσια

σχολεία.

Το Κεντρικό Σχολείο είχε ευρύτερους απ' ό,τι το Πρότυπο εκπαιδευτικούς σκοπούς. Προσέβλεπε στην κατάρτιση διδασκάλων για τα δευτεροβάθμια σχολεία, στην επάνδρωση των κρατικών υπηρεσιών με προσωπικό μορφωμένο και στη γνωστική προετοιμασία εκείνων που θα ήθελαν αργότερα να πραγματοποιήσουν πανεπιστημιακές σπουδές. Η λειτουργία του Κεντρικού θα διακοπεί από τον Ιανουάριο έως τον Ιούνιο του 1832 και στην επανέναρξη των μαθημάτων θα συντελέσει και η ένθερμη υποστήριξη του υπουργού Ιακ. Ρίζου - Νερουλού. Οι διαδικασίες ελέγχου, έγκρισης και νομιμοποίησης των δαπανών συντονίζονται από τη Γραμματεία των Εκκλησιαστικών και της Δημόσιας Εκπαίδευσης.

Το επίπεδο των μαθημάτων του Κεντρικού Σχολείου ήταν απαιτητικό και είχε ως κορμό τη φιλολογική επιστήμη. Για τους σπουδαστές που δεν ήταν ευθύς εξ' αρχής σε θέση να ανταποκριθούν στις γνωστικές του προδιαγραφές, ιδρύθηκε το Προκαταρκτικό Σχολείο. Οι υποτροφίες που παρέχονταν στους σπουδαστές του Κεντρικού Σχολείου επί Καποδίστρια, υπό τον όρο ότι οι επιχορηγούμενοι θα ασκούσαν μετά την αποφοίτησή τους το εκπαιδευτικό λειτούργημα, βοήθησαν πολλούς ενδεείς νέους να σπουδάσουν. Η Γραμματεία συνέβαλε στη διεκπεραίωση του ζητήματος ευρισκόμενη σε διαρκή επαφή με το Μουστοξύδη και την επιτροπή κρίσης των υποψηφίων υποτρόφων, συγκεντρώνοντας στοιχεία γι' αυτούς και καθιστώντας αρμοδίως γνωστές τις απόψεις της καθώς και τις θέσεις του Κυβερνήτη. Είναι γεγονός ότι οι δυσχέρειες και τα προβλήματα που παρουσιάσθηκαν στη λειτουργία του Κεντρικού Σχολείου της Αίγινας δεν επέτρεψαν την ανάπτυξη του έργου του στον αναμενόμενο βαθμό.

Η ανάγκη της επαγγελματικής κατάρτισης των ανωτέρων στελεχών του στρατού προωθήθηκε αυτήν την περίοδο με την ίδρυση του Κεντρικού Πολεμικού Σχολείου στο Ναύπλιο, ενώ ανάλογη μέριμνα δεν είχε ληφθεί για τους αξιωματικούς του Ναυτικού. Οι σπουδές στη ΣΣΕ ήταν τριετούς διάρκειας και τα προσφερόμενα μαθήματα δεκαοκτώ. Στο Σπουδαστικό Συμβούλιο της Σχολής, το οποίο συγκροτήθηκε τον Οκτώβριο του 1830 και προήδρευε ο Ν. Χρυσόγελος, δε μετείχε ο Γραμματέας των Στρατιωτικών, ίσως για να μην υπάρξει σύγχιση αρμοδιοτήτων και ζήτημα υπουργικής κατά περίπτωση ιεραρχίας. Η παρέμβαση του Ν. Χρυσόγελου που ήταν και ο θεσμικός επόπτης της γενικής εκπαίδευσης, αναβάθμισε τη διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας στη Σχολή. Οι μαθητές του Κεντρικού Πολεμικού Σχολείου, αρκετοί των οποίων ήταν υπότροφοι, δεν ανήκαν κατά βάση σε οικογένειες προυχόντων. Οι δεκαεπτά ανθυπολοχαγοί που εξήλθαν από την Σχολή κατά την καποδιστριακή περίοδο πιστοποιούν ότι η Σχολή, παρά τις δυσκολίες, παρείχε ελπίδες.

Σκοπός της ίδρυσης της Εκκλησιαστικής Σχολής στον Πόρο ήταν η πνευματική προπαρασκευή, η ηθική προαγωγή και η μορφωτική βελτίωση όσων θα διακονούσαν ως ιερωμένοι την Εκκλησία. Τη σύσταση και τη λειτουργία της Σχολής στήριξε ο Καποδίσ-

τριας και ενίσχυσε ο ιερός κλήρος. Η Γραμματεία των Εκκλησιαστικών και της Δημόσιας Εκπαίδευσης ασκούσε κατά πάγιο τρόπο την εποπτεία επί των οικονομικών θεμάτων. Το πρόγραμμα των μαθημάτων και στις τρεις κλάσεις ήταν ιδιαίτερα βαρύ και διαρκής ο έλεγχος του ήθους και της ηθικής των μαθητών. Η κυβέρνηση και η Γραμματεία, όσον αφορά στο ζήτημα των ποινών διατήρησαν το δικαίωμα της απομάκρυνσης από τη Σχολή των παρεκτρεπόμενων ιεροσπουδαστών. Το γεγονός ότι το σχολείο εγκαθιδρύθηκε σε χώρο ευαίσθητο δε συνηγορούσε στην χωρίς προβλήματα λειτουργία του. Το έργο του, τελικά, δεν ολοκληρώθηκε.

Η ανάγκη του επαγγελματικού προσανατολισμού της νέας γενιάς σε συνάρτηση με τις ελλείψεις σε ειδικευμένο προσωπικό σηματοδοτεί την απόφαση για την εισαγωγή της τεχνικής επαγγελματικής εκπαίδευσης στην Ελληνική Πολιτεία. Στην προσπάθεια, μάλιστα, να στραφούν προς την κατεύθυνση αυτή τρόφιμοι του Ορφανοτροφείου, η Κυβέρνηση αποφασίζει να τους επιδοτήσει κατά το χρόνο της ειδίκευσής τους. Στη Γραμματεία και στο Μουστοξύδη ανατέθηκε ουσιαστικά από τον Καποδίστρια η ευθύνη υλοποίησης των σχεδιασμών.

Η ίδρυση της Γεωργικής Σχολής (Αγροκηπίου) στην Τίρυνθα, υπό τη διεύθυνση του γαλλοσπουδασμένου γεωπόνου Γρ. Παλαιολόγου αποτέλεσε σημαντικό εκπαιδευτικό σταθμό. Η Γραμματεία των Εκκλησιαστικών και της Δημόσιας Εκπαίδευσης δεν είχε λόγο στο, πρακτικού μάλλον προσανατολισμού, πρόγραμμα της Σχολής, την εποπτεία της οποίας ασκούσε η Γραμματεία της Οικονομίας. Προωθεί όμως, όταν της ζητείται, βιβλία και εποπτικό υλικό της στοιχειώδους εκπαίδευσης για τις ανάγκες των μαθητών και μεσολαβεί για την αποστολή ορφανών στο Αγροκήπιο.

Το μοντέλο της φαρμακευτικής κατάρτισης και της πρακτικής ιατρικής εξειδίκευσης αποδείχθηκε ρεαλιστικό, έστω και αν οι μαθητευόμενοι ήταν συγκριτικά λίγοι. Στον κύκλο των οικοδομικών και συναφών επαγγελμάτων, των γραφικών τεχνών και της χρυσοχοΐας με Κυβερνητική μέριμνα στράφηκαν ευάριθμα ορφανά. Οι μαθητευόμενοι ασκούνται στην Αίγινα, στο Ναύπλιο και στη Σύρο. Την επίβλεψη της καλής διαγωγής όσων εξειδικεύονταν στην Αίγινα είχε η διεύθυνση του Ορφανοτροφείου, ενώ όσων βρίσκονταν στις άλλες πόλεις, την υψηλή εποπτεία είχε προφανώς η Γραμματεία των Εκκλησιαστικών και της Δημόσιας Εκπαίδευσης.

Θετικά αντέδρασε ο Καποδίστριας στην πρόθεση των εμπόρων της Σύρου να ιδρύσουν σχολή ανώτερων και μεσαίων στελεχών επιχειρήσεων, όμως εξέφρασε και την πρόθεση να ελέγξει τη λειτουργία της Σχολής. Το ζήτημα έμεινε στο στάδιο των σχεδιασμών. Στη Σύρο λειτούργησε μόνο το Ναυτικό Σχολείο του Ν. Βριώνη. Στις προτάσεις που δε υλοποιήθηκαν συγκαταλέγονται τα πολυδιάστατα προγράμματα του Καπριάτα και του Velty, επειδή το κόστος και η συγκυρία, όπως προκύπτει από τα απαντητικά έγγραφα του Χρυσόγελου προς αυτούς τους δύο Ευρωπαίους, ήταν στην παρούσα στιγμή αποτρεπτικά. Για τον ίδιο λόγο φαίνεται ότι δεν προχώρησε και η συγκρότηση εργαστηρίων υποδηματοποιΐας

και ψαθοπλεκτικής το 1832 στο Ορφανοτροφείο. Τέλος, επισημαίνεται το γεγονός ότι τριάντα περίπου χρόνια πριν από τον ορυκτολόγο Ανδρέα Κορδέλλα και τον Κορσικανό επιχειρηματία J. B. Serpieri, ο Καποδίστριας σκεπτόταν να προωθήσει την εκμετάλλευση των αρχαίων σκωριών του Λαυρίου με Έλληνες νέους που θα εξειδικεύονταν σε μεταλλουργεία της Ευρώπης.

Όσοι επιλέγονται από τον Καποδίστρια ως συνεργάτες του εφαρμόζουν την πολιτική του και πραγματώνουν τη βούλησή του γενικά. Δεν είναι, μάλιστα, το πλέον σύνηθες να κοινολογούνται οι τυχόν διαφωνίες τους. Ωστόσο από άλλα πρόσωπα και ορισμένους κύκλους εκδηλώνονται αντιστάσεις και αντιδράσεις στην εκπαιδευτική πολιτική, συχνά όμως είναι δυσδιάκριτος ο βαθμός στον οποίο οι καταστάσεις υφίστανται την επίδραση της έντασης των πολιτικών αγώνων. Και είναι γεγονός ότι η Γραμματεία των Εκκλησιαστικών και της Δημόσιας Εκπαίδευσης –έστω και σε ελάχιστες περιπτώσεις– επηρεάστηκε στον τρόπο σκέψης και ενέργειάς της από το όλο κλίμα, εκδηλώνοντας έμπρακτα τη δυσθυμία της, όπως συνέβη με τη Σύρο που αντιπολιτευόταν τον Ιωάννη Καποδίστρια.

Η δυσφορία ή και αντίδραση ορισμένων και μόνο μοναστηριακών κύκλων στην καταβολή εισφορών για τα σχολεία, παραπέμπει, πέρα από τον προσωπικό χαρακτήρα που μπορεί να έχει, στην υποψία τους ότι η κατάσταση θα οδηγούσε ενδεχομένως σε παγίωση της φορολόγησής τους. Οι προύχοντες, εξάλλου, οι οποίοι βλέπουν ότι η κυβερνητική πολιτική επιδιώκει να αποδυναμώσει την τοπική ισχύ τους, δεν παρουσιάζουν πάντοτε το απαραίτητο ενδιαφέρον. Ασφαλώς όμως, πρέπει να τονισθεί ότι στα Επτάνησα Ευγενείς και συντηρητικοί παράγοντες είχαν αντιδράσει σαφώς περισσότερο στην εισαγωγή της αλληλοδιδακτικής μεθόδου και τη γενίκευση της παιδείας. Έντονη αντίθεση κατά της αλληλοδιδακτικής και των αλληλοδιδασκάλων εμφανίζουν οι άμεσα θιγόμενοι "κολυβογραμματοδιδάσκαλοι" και παραδοσιακοί παιδαγωγοί, τους οποίους ο Χρυσόγελος θεωρεί "γραμματεμπόρους".

Συμφωνία του Καποδίστρια με τον Κοραή και το περιβάλλον του υπάρχει ως προς τη χρησιμότητα της αλληλοδιδακτικής, όχι όμως ως προς την αξιοποίηση Ελλήνων διδασκάλων που είχαν σπουδάσει στην Ευρώπη και ως προς τη διδακτική προσέγγιση της έννοιας της ελευθερίας και της σημασίας που είχε η Βυζαντινή περίοδος για τον Ελληνισμό. Μομφή εκφράστηκε κατά του Καποδίστρια και για την μη ίδρυση Πανεπιστημίου. Στην απόφαση αυτή φαίνεται ότι οδηγήθηκε ο Κυβερνήτης, παρά το παλαιότερα εκδηλωμένο ενδιαφέρον του για την ανωτάτη εκπαίδευση, από την πεποίθησή του για την κατ' αρχήν ανάγκη της επαρκούς ανάπτυξης της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης, από την αξιολόγηση της κοινωνικής κατάστασης σε συνάρτηση με τις εκπαιδευτικές προτεραιοτήτες καθώς και από την εκτίμηση της ευρωπαϊκής συγκυρίας.

Οι αντιδράσεις των μαθητών του Κεντρικού Σχολείου της Αίγινας ως προς την εκδήλωση και την εξέλιξή τους, έστω και αν υποκινήθηκαν, φανερώνουν ότι υπάρχουν προβλήματα στον εκπαιδευτικό χώρο, ενώ οι κινήσεις της κυβέρνησης δίδουν το πλαίσιο των χειρισμών τους οποίους προκρίνει η καποδιστριακή εξουσία για την αντιμετώπιση ανάλογων ζητη-

μάτων. Αξιοσημείωτος είναι και ο σατιρικός, έμμετρος και πεζός, αντιπολιτευτικός λόγος. Η εκπαιδευτική πολιτική και τα πρόσωπα που την υλοποιούν τίθενται στο στόχαστρο αυτού του στηλιτευτικού λόγου. Τα βέλη , όπως ήταν φυσικό, στράφηκαν και εναντίον του Γραμματέα των Εκκλησιαστικών και της Δημόσιας Εκπαίδευσης Ν. Χρυσόγελου, εξαιτίας της αφοσίωσής του στον Κυβερνήτη και της υπουργίας που άσκησε επί τριανταδύο περίπου μήνες κατά την καποδιστριακή περίοδο.

ΠΗΓΕΣ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΠΗΓΕΣ

1. ΑΝΕΚΔΟΤΕΣ ΠΗΓΕΣ

α. ΓΕΝΙΚΑ ΑΡΧΕΙΑ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ (ΓΑΚ)

- Αρχείον του Αγώνος, Υπουργείον Θρησκείας (1821-1827), φ. 1-17.
- Αρχείον του Αγώνος, Μινιστέριον των Εσωτερικών (1822-1827), φ. 1-118.
- Αρχείον Ανδρ. Μάμουκα, χειρόγραφα Α (1825-1830).
- Καποδιστριακόν Αρχείον, Γενική Γραμματεία (1828-1831), φ. 231α, 232, 234, 235β, 237, 254, 260, 263, 266, 269.
- Καποδιστριακόν Αρχείον, Υπουργείον Οικονομίας (1830), φ. 95, 98, 102, 151.
- Καποδιστριακόν Αρχείον, Έκτακτοι Επίτροποι και Προσωρινοί Διοικηταί (1828), φ. 52-55, 60-62, 65-66.
- Καποδιστριακόν Αρχείον, Υπουργείον Θρησκείας (1828-1833), φ. 18-57
- Καποδιστριακόν Αρχείον, Γραμματεία Στρατιωτικών και Ναυτικών (1830), φ. 16, 19, 21, 22.
- Καποδιστριακόν Αρχείον, Γραμματεία Στρατιωτικών (1830-1831), φ. 40, 117.
- Μικροί κλάδοι, Συλλογή Γ. Λαδά - Κ 47, φ. 10, 16, 18,20.
- Πρωτόκολλον των εισερχομένων της επί των Εκκλησιαστικών και Δημοσίου Εκπαιδεύσεως Γραμματείας 29 Σεπτεμβρίου 1829 - 21 Δεκεμβρίου 1831.
- Πρόχειρον Πρωτόκολλον των εισερχομένων του Κυβερνήτου <8 Νοεμβρίου 1830 - 13 Απριλίου 1832>.
- Πρόχειρον Πρωτόκολλον Γραμματείας των Εκκλησιαστικών (εισερχομένων) από 3 Μαΐου 1832 έως 26 Ιανουαρίου 1833.
- Πρωτόκολλον εξερχομένων εγγράφων 1-2850, 28.9.1829 - 17.1.1832.
- Πρόχειρον Πρωτόκολλον Γραμματείας των Εκκλησιαστικών (εξερχομένων) από 10 Φεβρουαρίου 1831 έως 19 Μαρτίου 1832.
- Πρόχειρον Πρωτόκολλον Γραμματείας των Εκκλησιαστικών (εξερχομένων) από 2 Μαΐου έως 10 Οκτωβρίου 1832.
- Πίναξ αλφαβητικός των εξερχομένων της Διοικητικής Επιτροπής της Ελλάδος (τμήμα Γραμματείας Εκκλησιαστικών) του έτους 1832.
- Ιστορικά Αρχεία Γιάννη Βλαχογιάννη, Υπουργείον Εσωτερικών (1822-1826), φ. 50, 53, 55, 56, 57.
- Ιστορικά Αρχεία Γιάννη Βλαχογιάννη, Υπουργείον Θρησκείας και Παιδείας (1823-1828), φ. 37.
- Συλλογή Γ. Βλαχογιάννη, χφ. Β 143 ("Εξερχόμενα της Διοικητικής Επιτροπής της Ελλάδος· Εν Ναυπλίω τη 2 Μαΐου 1832").
- Συλλογή Γ. Βλαχογιάννη, κυτίον Δ 59 ("Σχολικά Τουρκοκρατίας, Επαναστάσεως, Καποδίστρια διαφόρων περιοχών κτλ").

• Συλλογή Γ. Βλαχογιάννη, κυτίον Δ 69 ("Τύπος - Τυπογραφεία - Βιβλιοδεσία - Βιβλιοπωλεία").

• Συλλογή Γ. Βλαχογιάννη, κυτίον Ε 41 ("Σχολικά Α. Τουρκοκρατίας - Καποδίστρια").

• Συλλογή Γ. Βλαχογιάννη, κυτίον Ε 74 ("Πρώται αρχαί - Υπουργεία, πλην Οικονομικών, Εξωτερικών, Δικαιοσύνης, 1821-1864").

β. ΙΔΙΩΤΙΚΟ ΑΡΧΕΙΟ

• Αρχείο πρ.Ιω.Σπ. Ράμφου (+1986) 1611-1940.

2. ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΕΝΕΣ ΠΗΓΕΣ

α. ΕΓΓΡΑΦΑ

• Ακαδημία Αθηνών, Μνημεία της Ελληνικής Ιστορίας, Ιστορικόν Αρχείον Αλεξ. Μαυροκορδάτου, τ. 5, τχ. 3 <επιμ. Εμμ. Γ. Πρωτοψάλτης>, III, Έγγραφα του 1823.

• Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας μέχρι της εγκαταστάσεως της Βασιλείας, τ. Α΄-Β΄, εν Αθήναις, εκ του τυπογραφείου Δ.Α. Μαυρομάτη, 1852· επανέκδοση από Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων, Αθήναι 1973.

• Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας 1821-1832, αρ. τ. 3-15, εκδ. Βιβλιοθήκης της Βουλής των Ελλήνων, Αθήναι 1971-1994.

• Αρχεία Λαζάρου και Γεωργίου Κουντουριώτου, εκδ. ΓΑΚ, επιμ. Κ. Α. Διαμαντή, τ. Η' (1967), σ. Θ' (1968).

• Αρχείον Ιεράς Μονής Βρύσεως Σίφνου, κώδιξ Α΄-Β΄.

• Αρχείον Ιωάννου Καποδίστρια, τ. Γ'-Γ', εκδ. Εταιρείας Κερκυραϊκών Σπουδών, Κέρκυρα 1980-1983.

• Βιβλιοθήκη Βουλής των Ελλήνων, κώδιξ αρ. 41, χφ. 236, 241.

• ΓΑΚ, Αρχείον Αγώνος, Υπουργείον Δικαίου, 1827, φ. 33, 35.

• ΓΑΚ, Καποδιστριακόν Αρχείον, Γενική Γραμματεία, 1828-1829, φ. 14, 24, 44, 55, 198.

• ΓΑΚ, Καποδιστριακόν Αρχείον, Υπουργείον Δικαίου, 1828, φ. 42.

• ΓΑΚ, Ν. Αιτωλοακαρνανίας, Μαθητολογίον Ελληνικής Σχολής Μεσολλογίου - Παλαμαϊκής Σχολής 1830.

• ΓΑΚ, Οθωνικά, Υπουργείον Παιδείας, σειρά L', φ. 40.

• ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, Αντικυβερνητική Επιτροπή, 1827, φ.21, 234.

• ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, Εκτελεστικό, 1825, φ. 9-10.

• Δασκαλάκης Απ., Κείμενα - Πηγαί της Ιστορίας της Ελληνικής Επαναστάσεως. Τα πρώτα σαλπίσματα - Φιλική Εταιρεία - Αι προκηρύξεις της ελευθερίας - Οργανισμοί και πολιτεύματα - Συνταγματικαί πράξεις - Γενικαί πληροφορίαι, τ.Α΄-Γ΄, Αθήναι 1966.

• ——, Κείμενα - Πηγαί της Ιστορίας της Ελληνικής Επαναστάσεως. Σειρά τρίτη. Τα περί Παιδείας, μέρη 1-3, Αθήναι 1968.

• Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, τμήμα χειρογράφων, Αρχείο Θεοκλήτου Φαρμακίδου, φ.1-12

• Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, Τμήμα χειρογράφων, Ορφανοτροφείον.

• Θεοτόκη Σ., Αλληλογραφία Ι. Καποδίστρια - Ι. Εϋνάρδου (1826-1831), Αθήναι 1929.

• Καποδίστριας Ι. Α., Lettres et documents officiels relatifs aux derniers evenements de la Grèce, qui ont prècedé et suivi la mort du Comte Capodistrias jusqu' au 31 Octobre 1831. Publiés par plusieurs membres de l' ancien Comité Grec de Paris. Firmin Didot frères, 1831.

–, Correspondance contenant les lettres diplomatiques, administratives et particulières depuits le 20 Avril 1827 jusqu' au 9 Octobre 1831, par E. Bétant, vol. 1-4, Génève - Paris 1839. Ελληνική μετάφραση υπό Μιχ. Γ. Σχινά, Επιστολαί διπλωματικαί, διοικητικαί και ιδιωτικαί, γραφείσαι από 8 Απριλίου 1827 μέχρι 26 Σεπτεμβρίου 1831, συλλεγείσαι μεν και καταταχθείσαι φροντίσι των αδελφών αυτού, εκδοθείσαι δε παρά Ε. Α. Βετάν. Ελληνιστί δε εκδίδονται δαπάναις Π. Δ. Στεφανίτση. Τόμοι 1 - 4, Αθήνησι, τυπ. Κωνσταντίνου Ράλλη, 1841-1843.

• Κονόμος Ντίνος, Ανέκδοτα κείμενα της Ελληνικής Επαναστάσεως (1822-1826), Αθήναι 1966.

• Λιγνός Αντ., Ιστορικόν Αρχείον Ύδρας (αρχεία Λαζάρου και Γεωργίου Κουντουριώτου - αρχείον της κοινότητος Ύδρας), τ. Α΄ - ΙΣΤ΄, εν Αθήναις - εν Πειραιεί 1920-1932.

• Μονόφυλλα του Αγώνος, Προκηρύξεις - Θεσπίσματα - Διατάγματα 1821-1827, εκδ. Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία Ελλάδος, Αθήναι 1973.

• Πρωτοψάλτης Εμμ. Ιστορικά έγγραφα περί αρχαιοτήτων και λοιπών μνημείων της Ιστορίας κατά τους χρόνους της Επαναστάσεως και του Καποδίστρια, Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας αρ. 59, εν Αθήναις 1967.

• Stanhope L., Greece in 1823-1824, Being a Series of Letters and other documents on the Greek Revolytion, written during a visit to the country, London 1825.

β. ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΑ ΚΕΙΜΕΝΑ-ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΕΘΝΟΣΥΝΕΛΕΥΣΕΩΝ-ΠΟΛΙΤΙΚΑ ΚΕΙΜΕΝΑ

• Κοκκώνης, Ι. Π., Περί πολιτειών, περί την εις σύνταξιν και συντήρησιν αυτών και περί πολιτικής κυβερνήσεως, τ. Α'-Β', Παρίσιοι 1828-1829.

• "Κατάστασις της Επτανήσου Πολιτείας", εν Κερκύρα τη κδ' Νοεμβρίου του αωγ' εν Τριεστίω 1804.

• Κοραής Αδ., Αριστοτέλους Πολιτικών τα σωζόμενα, Ελληνική Βιβλιοθήκη, τ. ΙΓ', Παρίσι 1821.

–, Περί των ελληνικών συμφερόντων διάλογος δύο Γραικών, εν Ύδρα 1825.

–, Διάλογος δεύτερος περί των ελληνικών συμφερότων, Ύδρα 1827.

–, Σημειώσεις εις το προσωρινόν πολίτευμα της Ελλάδος του 1822 έτους, εκδ. - επιμ. Θ. Βολίδη, εν Αθήναις 1933.

• Μάμουκας Ανδρέας, Τα κατά την αναγέννησιν της Ελλάδος, ήτοι συλλογή των περί την Αναγεννωμένην Ελλάδα συνταχθέντων πολιτευμάτων, νόμων και άλλων επισήμων πράξεων από του 1821 μέχρι τέλους του 1832, τ.Α΄-ΙΑ΄, Πειραιεύς - Αθήναι (1839-1852).

• Πρακτικά της εν Άργει Τετάρτης των Ελλήνων Συνελεύσεως. εν Αιγίνη, εκ της Εθνικής Τυπογραφίας, 1829.

• Πρακτικά της εν Προνοία κατ' επανάληψιν Δ΄ Εθνικής των Ελλήνων Συνελεύσεως. εν Ναυπλίω, εκ της Εθνικής Τυπογραφίας, 1832.

• Σβώλος Αλ., Τα Ελληνικά Συντάγματα 1822-1952. Η συνταγματική ιστορία της Ελλάδος, εκδ. "Στοχαστής", Αθήνα 1972.

γ. ΕΓΚΥΚΛΙΟΙ-ΑΝΑΦΟΡΕΣ-ΕΚΘΕΣΕΙΣ-ΟΔΗΓΙΕΣ

• H. - A. Auguste Dutrône, "Notes pair rapport à faire à s. Ex le Président sur les écoles des îles libres de la Grèce", ΓΑΚ Ν. Κερκύρας, Καποδιστριακόν Αρχείον, φ. 459, αριθμ. εγγρ. 9.

• J. Emerson et cte Pecchio, Tableau de la Grèce en 1825, Paris 1826.

• <Καποδίστριας Β. Α.>, Εγκύκλιος Αρ. 1931. Ελληνική Πολιτεία. Η επί των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίου Εκπαιδεύσεως Γραμματεία. Προς τους κατά την Ελληνικήν Επικράτειαν Διδασκάλους. Εν Ναυπλίω τη 10 Φεβρουαρίου 1831.

• Καποδίστριας Ι. Α., Rapport prèsenté à sa Majesté l' Epreteur Alexandre sur les établissements de M. de Fellemberg à Hofwyl, en Octobre 1814. Généve - Paris 1817.

• Κοκκώνης Ι. Π., Οδηγίαι εις τους κατά τόπους εφορεύοντας τα αλληλοδιδακτικά σχολεία, εν Ναυπλίω 1830.

–, Περίληψις της γενομένης αναφοράς εις την επί της Προπαιδείας Επιτροπήν. Εν Αιγίνη, εν τη Εθνική Τυπογραφία, διευθυνομένη υπό Γ. Αποστολίδου Κοσμητού, 1830.

• <Ρίζος - Νερουλός Ι.>, Έκθεσις του Γραμματέως των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίου Εκπαιδεύσεως προς την Σ[εβαστήν] Δ΄ κατ' επανάληψιν Εθνικήν των Ελλήνων Συνέλευσιν, Προάστειον Ναυπλίας, 1832.

• Soutzos M., Rapport sur l' instruction publique adressé le 14 Janvier 1828, za S. Ex. Jean Capodistrias, président.

• <Σπηλιάδης Ν., Ο Γραμματεύς της Επικρατείας>, [Αναφορά] αρ. 7.126· Προς την Σεβαστήν Πέμπτην Εθνικήν των Ελλήνων Συνέλευσιν, (Εν Ναυπλίω, την 17 Δεκεμβρίου 1831).

• <Χριστόπουλος Χ.>, Έκθεσις Περιληπτική προς την Α. Μεγαλειότητα του Υπουργού των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως από του 1829 μέχρι τέλους του 1855 μετά στατιστικών σημειώσεων και παρατηρήσεων, εν Αθήναις 1856.

• <Χρυσόγελος Ν., ο επί των Εκκλησιαστικών Γραμματεύς> Αρ. 1588. Εγκύκλιος. Ελληνική Πολιτεία. Η επί των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίου Εκπαιδεύσεως Γραμματεία. Προς τους κατά την Επικράτειαν Πανιερωτάτους Αρχιερείς, πανοσιωτάτους Καθηγουμένους των Ιερών Μοναστηρίων [Εν Ναυπλίω 17.11.1830].

—, Αναφορά του επί των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίου Εκπαιδεύσεως Γραμματέως της Κυβερνήσεως. Προς την Σεβαστήν Πέμπτην Εθνικήν των Ελλήνων Συνέλευσιν. [Εν Άργει την 19 Δεκεμβρίου 1831].

δ. ΤΥΠΟΣ

• "Γενική Εφημερίς της Ελλάδος", εν τη Τυπογραφία της Διοικήσεως / εκ της Εθνικής Τυπογραφίας, Ναύπλιον - Αίγινα - Πόρος - Αίγινα, 1825-1832.

• "Εθνική Εφημερίς", εν Ναυπλίω, εν τη Εθνική Τυπογραφία, 1832-1833 (φωτομηχανική ανατύπωση με πρόλογο - εισαγωγή Γ. Δ. Δημακόπουλου στη σειρά "*Δημοσιεύματα της Νομαρχίας Αττικής επί*

τη 150η επετείω της Εθνικής Παλιγγενεσίας", Εθνικόν Τυπογραφείον, εν Αθήναις 1972).

- "Ελληνικά Χρονικά", Μεσολόγγιον 1824-1826 (φωτομηχανική ανατύπωση, τ.Α΄-Β΄, Χ. Σπανός - Ν. Νίκας, Αθήναι 1958).
- "Ερμής ο Λόγιος" ή Φιλολογικαί Αγγελίαι, εν Βιέννη της Αυστρίας, 1811 - 1821 (φωτομηχανική ανατύπωση, τ.Α'-ΙΑ', Εταιρεία ΕΛΙΑ, Αθήνα 1988-1990).
- "Εφημερίς των Αθηνών", 1824-1826 (φωτομηχανική ανατύπωση από Βιβλιοπωλείο των Βιβλιοφίλων - Κ. Σπανός, Αθήνα 1981).
- "Η Αιγιναία", εφημερίς φιλολογική επιστημονική και τεχνολογική, εκδιδομένη άπαξ του μηνός υπό Γ. Αποστολίδου κοσμητού, Αίγινα 1831 (φωτομηχανική ανατύπωση από Ν. Καραβία, Αθήνα 1969).
- Κουμαριανού Αικατερίνη (επιμ.), Ο Τύπος στον Αγώνα, τ.Α΄-Γ΄, "Ερμής", Αθήναι 1971.
- "Ο Ελληνικός Καθρέπτης". Εφημερίς πολιτική και φιλολογική, Ναύπλιον - Άστρος - Σπέτσαι, 1832-1833, (φωτομηχανική ανατύπωση με πρόλογο - εισαγωγή Γ. Δ. Δημακόπουλου στη σειρά "*Δημοσιεύματα της Νομαρχίας Αττικής επί τη 150η επετείω της Εθνικής Παλιγγενεσίας*", Εθνικόν Τυπογραφείον, Εν Αθήναις 1972).

ε. ΑΠΟΜΝΗΜΟΝΕΥΜΑΤΑ-ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ

- Δραγούμης Ν., Ιστορικαί Αναμνήσεις, εκδ. "Ερμής", τ.Α΄-Β΄ Αθήνα 1973.
–, Δικαιοσύνη, Παιδεία, Εκκλησία εν Ελλάδι 1821-1831, εν Αθήναις 1873.
- Howe Sam., An historical Sketch of the Greek Revolution, Austin 1866.
- <Καποδίστριας Ι. Α.>, Αυτοβιογραφία, εισαγωγή - μετάφρασις Μ. Θ. Λάσκαρις, Αθήναι 1940· επανέκδοση εκδ. Μπάυρον, Αθήνα 1986.
- Κινέ Εντγκάρ (Quinet Edgar), Η Ελλάδα του 1830 και οι σχέσεις με την αρχαιότητα, μετ. Λίλας Γκινάκα - προλ. Τ. Βουρνάς, εκδ. "αφοί Τολίδη", Αθήνα 1988.
- Κοντάκης Α., Απομνημονεύματα, <εκδ. Εμμ. Πρωτοψάλτης>, Αθήναι 1957.
- Μάουρερ, Γκέοργκ - Λούντβιχ, Ο Ελληνικός λαός. Δημόσιο, ιδιωτικό και εκκλησιαστικό δίκαιο από την έναρξη του Αγώνα για την Ανεξαρτησία ως την 31 Ιουλίου 1835, μετ. Όλγας Ρομπάκη - επιμ. Τάσου Βουρνά, εκδ. "αφοί Τολίδη", Αθήνα 1976.
- Μεταξάς Κ., Ιστορικά απομνημονεύματα της Ελληνικής Επαναστάσεως, Αθήναι 1878.
- Οικονόμος Κ. ο εξ Οικονόμων, Τα σωζόμενα Εκκλησιαστικά, τ. Β', Αθήνησι 1864.
- A. Papadopoulos-Vretos, Mémoires biographiques - historiques sur le Président de la Grèce le Compte Jean Capodistrias, τ. Α'-Β', Παρίσι 1837-1838.
- Ραγκαβής - Ρίζος Αλ., Απομνημονεύματα, τ.Α΄-Β΄, εν Αθήναις 1894-1895.
- Ρος Λουδ. Αναμνήσεις από την Ελλάδα (1832-1833), μετ. Α. Σπήλιου, επιμ. Τ. Βουρνάς, εκδ. "αφοί Τολίδη", Αθήνα 1976.
- Σπηλιάδης Ν. Απομνημονεύματα, εισ. - επιμ. - ευρετ. - αντιγρ. υπό -Κ. Αθ. Διαμάντη, Δημοσιεύματα "Βιβλιοθήκη ΓΑΚ", αρ. 9, εν Αθήναις 1970.

• Τιρς Φρειδ. (Thiersch Fréd), Η Ελλάδα του Καποδίστρια, μετ. Α. Σπήλιου - εισ., επιμ., σχολ. Τ. Βουρνάς, εκδ. "αφοί Τολίδη", τ.Α΄-Β΄, Αθήνα 1972.

• Φαρμακίδης Θεόκλητος, Απολογία, εκ της τυπογραφίας Αγγ. Αγγελίδου, εν Αθήναις 1840.

• Φωτάκος Φ., Απομνημονεύματα περί της Ελληνικής Επαναστάσεως, Αθήναι 1899, τ. Α'.

στ. ΣΥΛΛΟΓΕΣ ΝΟΜΩΝ

• Κλάδος, Π. Ι., Εκκλησιαστικά και Εκπαιδευτικά, τ. Α', Αθήνησι 1860.

• Βενθύλος Γ., Θεσμολόγιον της Δημοτικής Εκπαιδεύσεως, τ. Α΄-Δ΄, εν Αθήναις 1884-1893.

• Παρίσης, Σ. Μ., Ανωτέρα και Μέση Εκπαίδευσις, ήτοι Συλλογή των διεπόντων την Ανωτέραν και Μέσην Εκπαίδευσιν Νόμων, Β. Διαταγμάτων και Εγκυκλίων του επι των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίου Εκπαιδεύσεως Υπουργείου, από το 1833, τ.Α΄-Γ΄, Αθήναι 1884-1893.

ζ. ΕΓΧΕΙΡΙΔΙΑ

• Κοκκώνης Ι. Π., Εγχειρίδιον δια τα αλληλοδιδακτικά σχολεία ή Οδηγός της αλληλοδιδακτικής μεθόδου ... υπό Σαραζίνου, Αίγινα 1830.

–, "Εγχειρίδιον ή Οδηγός της Αλληλοδιδακτικής. Νέος" Αθήναι 1842.

–, Εγχειρίδιον περί Δημοτικής Εκπαιδεύσεως, εν Αθήναις 1860.

• "Σύστημα Αγγλικόν δια τα σχολεία η εύκολη μέθοδος δια την διδασκαλίαν των παιδίων", εν Μελίτη, Από την εξ Αμερικής Τυπογραφίαν, 1827, σ. 104-105.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΗ

ΑΒΔΑΛΗ, Αθαν. Κ., "Ο Καποδίστριας και η Επιτροπή Προπαιδείας", *Δωδώνη* 23 (1994), 5-80.

ΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΣ, Άγ. "Μνήμη Ιωάννη Γαβριήλ Εϋνάρδου", *Ε.Τ.Ε.*, Αθήνα 1977.

ΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΣ, Γ., *Διοικητικόν Δίκαιον*, Αθήναι 1919.

ΑΓΓΕΛΟΥ Άλκης, "Η Εκπαίδευση", *ΙΕΕ*, τ. ΙΑ', Αθήναι 1975, σ. 306-328.

ΑΘΟΥΣΑΚΗΣ Αδάμ, "Η εκπαίδευση των κοριτσιών στην Αργολίδα", *Πρακτικά Ε' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών*, τ. Γ', Αθήναι 1997, σ. 140-175.

ΑΛΙΒΙΖΑΤΟΣ, Ν., παρέμβαση στο *Επιστημονικό Συμπόσιο "Ιωάννης Καποδίστριας· 170 χρόνια μετά" 1827-1997*, Θεματική ενότητα: Θεσμοί και αναδιοργάνωση του κράτους, Ναύπλιο 27 Σεπτεμβρίου 1997.

ΑΛΒΑΝΑΣ Φρειδ., "Ιωάννης Καποδίστριας", *Αττικόν Ημερολόγιον*, 1888, σ. 273-287.

ΑΛΕΞΙΟΥ, Έλ., *Εισαγωγή στην Ιστορία της Παιδαγωγικής*, Αθήνα, χ.χ.

ΑΜΑΝΤΟΣ, Κ., "Νεόφυτος Βάμβας", *Ελληνικά* 7 (1934), σ. 51-62.

ΑΜΑΡΙΩΤΟΥ, Μ., *Ι.Π. Κοκκώνης - ο πρώτος μας Παιδαγωγός*, Αθήνα 1937.

ΑΜΠΕΛΑΣ, Τιμ. Χ., *Ιστορία της νήσου Σύρου από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς*, Εν Ερμουπόλει Σύρου 1874.

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑΔΗΣ, Γ., "Σύνταγμα, νομιμότητα και κυβερνητικό σύστημα στην καποδιστριακή περίοδο", *ΔΙΠΒΠΘ* 2, εκδ. "University Studio Press", Θεσσαλονίκη 1983, σ. 113-125.

——, *Ιστορία των πολιτικών και συνταγματικών θεσμών*, Θεσσαλονίκη 1993.

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑΔΗΣ, Ξ., *Γεωργίου Γενναδίου βίος - έργα - επιστολαί*, τ. Α'-Β', εν Παρισίοις 1926.

ΑΝΔΡΕΑΔΗΣ, Α., *Έργα*, τ.ΙΙ, Αθήναι 1939.

ΑΝΔΡΕΟΥ, Απ., "Κρατικές δαπάνες για την εκπαίδευση (1849-1880). Μια πρώτη προσέγγιση σ' ένα ανοιχτό θέμα", περ. *Θέσεις*, τχ.18 (Ιανουάριος - Μάρτιος 1987), σ. 113-135.

ΑΝΔΡΙΩΤΗΣ, Ν., - ΟΙΧΑΛΙΩΤΗΣ, Ρ., "Βιβλιοθήκες της Σίφνου - κατάλογος εντύπων" *ΚΝΕ/ΕΙΕ - Σιφνιακά*, παράρτημα 1, Αθήναι 1994.

ΑΝΤΩΝΙΟΥ Δαυίδ, "Αναζητώντας Καθηγητές για το Πανεπιστήμιο. Η περίπτωση του Κωνσταντίνου Μ.Κούμα", *Μνήμων* 13 (1991), σ. 279-296.

——, *Τα προγράμματα της Μέσης Εκπαίδευσης* (1833-1929), ΙΑΕΝ, αρ. 17, τ. Α, Β, Γ, Αθήνα 1987-1989.

——, "Υπουργείο Παιδείας και Εκκλησιαστικά Αρχεία", *Συμπόσιο Αρχειονομίας (Κέρκυρα 11-13 Οκτωβρίου 1991)*, Αθήνα 1992, σ.104-110.

——, *Οι απαρχές του εκπαιδευτικού σχεδιασμού στο Νεοελληνικό κράτος: το σχέδιο της Επιτροπής του 1833*, εκδ. "Πατάκης", Αθήνα 1992.

——, "Το Ελληνικό σχολείο της πόλεως Άνδρου μετά την απελευθέρωση", *Ανδριακά Χρονικά* 21 (1993), σ. 9-31.

ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΣ, Π., *Ιστορία της Ελληνικής Παιδείας παρ' Έλλησιν*, εισ. - επιμ. Ε.Ι.Νικολαΐδου, Ε.Η.Μ., Ιωάννινα 1986.

ΑΡΣ Γκρίγκορι., "Ο ρόλος του Καποδίστρια στην Ελλάδα", *Η Επανάσταση του Εικοσιένα, ΚΜΕ*, Αθήνα 1981.

ΑΡΓΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, Ρ. Δ., "Καΐρης Θεόφιλος", *ΒΛΕ* 4 (1985), σ.205-206.

ΑΣΔΡΑΧΑΣ, Σπ., *Ελληνική κοινωνία και οικονομία. ιή και ιθ΄ αιώνες*, εκδ. "Ερμής", Αθήνα 1988.

ΑΣΠΡΕΑΣ, Γ. Κ., *Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος 1821-1921*, τ. Α΄, (1821-1865), εν Αθήναις 1922.

ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, Απ., *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, Θεσσαλονίκη, 6 (1982)· 7 (1986).
——, *Νέα Ελληνική Ιστορία (1204-1975)*, Θεσσαλονίκη· 1979.

ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, Κων. Απ., *Η Επαναστατημένη Ελλάδα, ηπειρωτική και Αιγαίο, μεταξύ 1826-1829 (σύμφωνα με νέες άγνωστες πηγές και άλλα αρχειακά στοιχεία)*, Θεσσαλονίκη 1976.
——, *Η περίοδος της αναρχίας (1831-1833). Εσωτερικός διχασμός και ξένες επεμβάσεις κατά τη μετακαποδιστριακή περίοδο*, εκδ. "Παρατηρητής", Θεσσαλονίκη 1984.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, Π. Ι., *Η Επισκοπή Λιτζάς και Αγράφων επί τουρκοκρατίας*, Αθήνα 1960.

ΒΑΡΦΗΣ, Κ., *Το ελληνικό ναυτικό κατά την καποδιστριακή περίοδο - Τα χρόνια της προσαρμογής*, εκδ. "Σύλλογος Προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων", Αθήνα 1994.

ΒΑΦΕΙΑΔΗΣ, Τ. Κ., "Η Δημοτική Εκπαίδευση", *Θέματα Παιδείας*, Κ.Μ.Ε., σειρά ΙΙ, τχ.3, σ.75-102.

ΒΕΛΑΝΙΔΙΩΤΗΣ Ιεζεκιήλ, *Εκκλησία και Πολιτεία· περιληπτικόν ιστόρημα*, τχ.1, εν Αθήναις 1906.
——, *Ιωσήφ ο Ανδρούσης, - όμηρος δεσμοφόρος εν Τριπολιτσά, Μινίστρος της Θρησκείας και του Δικαίου κατά του Αγώνα (1770-1844)*, εν Αθήναις 1906.

ΒΕΛΕΛΗΣ, Λ., *Ο Καποδίστριας ως θεμελιωτής της δημοτικής εκπαιδεύσεως*, εκδ. "Ι.Ν. Σιδέρης", Αθήναι 1908.

ΒΕΡΕΜΗΣ, Θ., "Κράτος και Έθνος στην Ελλάδα 1821-1912", στο *Δ.Γ. Τσαούσης (επιμ.), Ελληνισμός - Ελληνικότητα*, εκδ. "Εστία", Αθήνα 1983, σ.59-67.

ΒΕΡΝΑΡΔΑΚΗΣ, Δ., *Καποδίστριας και Όθων*, εκδ. "Γαλαξίας", Αθήναι 1967.

ΒΙΚΕΛΑΣ, Δ., *Η σύστασις του Ελληνικού Βασιλείου και τα όρια αυτού από της εν Λάϋμπαχ μέχρι της εν Βερολίνω συνόδου* (μετ. εκ της Revue d' Histoire Diplomatique), Αθήναι 1887.

ΒΟΒΟΛΙΝΗΣ, Σ και Κ., *Μέγα Ελληνικόν Βιογραφικόν Λεξικόν*, εκδ. "Βιομηχανική Επιθεώρησις", Αθήναι 1959, τ. Β΄.

ΒΟΥΡΒΕΡΗΣ, Κ., *Γρηγόριος Κωνσταντάς· ο διδάσκαλος του Γένους*, εκδ. "ελληνική Ανθρωπιστική Εταιρεία", Αθήναι 1974.

ΒΡΑΝΟΥΣΗΣ, Λ., *Ρήγας*, Βασική Βιβλιοθήκη, τ. 10, Αθήνα 1953.

——, "Ιδεολογικές ζυμώσεις και συγκρούσεις", *ΙΕΕ*, τ.ΙΑ΄, Αθήναι 1975, σ.433-451.

ΒΡΕΤΤΟΣ, Ι. - ΚΑΨΑΛΗΣ, Αχ., *Αναλυτικά προγράμματα*, εκδ. "Art of text", Θεσσαλονίκη 1994.

ΒΩΡΟΣ, Φ.Κ., "Η εκπαιδευτική προσπάθεια του Θ. Καΐρη και η δίωξή του", *Διαβάζω*, τχ.106 (21.11.1984), σ.27-30.

ΓΑΒΑΛΑΣ, Α., *Η κοινωνία και το κράτος επί Ι. Καποδίστρια*, Αθήναι 1976.

ΓΑΤΟΠΟΥΛΟΣ, Δ., *Ιωάννης Καποδίστριας, ο πρώτος κυβερνήτης της Ελλάδος*, εκδ. "Δημητρά-

κος", Αθήναι 1932.

ΓΕΔΕΩΝ, Μ., *Η πνευματική κίνησις του Γένους κατά τον ΙΗ΄ και ΙΘ΄αιώνα*, Νεοελληνικά Μελετήματα 1, εκδ. "Ερμής", Αθήνα 1976.

——, *Ο Άθως*, εν Κωνσταντινουπόλει 1885.

——, "Προκόπιος Δενδρινός", *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, τ. Θ' (1889-1890), σ. 195-197.

ΓΕΡΟΜΙΧΑΛΟΣ, Αθ., "Ίδρυσις και Διοίκησις της Εκκλησίας της Ελλάδος", *ΕΕΘΣΠΘ* 11 (1967), σ.346-429.

——, "Η περί παιδείας και εκκλησίας φροντίς του Ιωάννου Καποδιστρίου", *Μνήμη* 1821, Θεσσαλονίκη 1971, σ.209-220.

ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΣ, Κ.Α., *Στοιχεία Συνταγματικού Δικαίου*, τ.Α΄, Αθήναι [2]1971.

ΓΕΩΡΓΑΚΟΠΟΥΛΟΥ - ΣΥΡΙΟΠΟΥΛΟΥ, Μ., "Σχολή Ευελπίδων: Από την ίδρυση (1828) μέχρι την μεταρρύθμισή της (1882) από τον Χαρ. Τρικούπη", *Τότε*, τχ.43 (Ιούλιος - Αύγουστος '93), σ. 10-15.

ΓΙΑΝΝΑΡΑΣ, Χρ., "Θρησκεία και Ελληνικότητα", στο: Δ.Γ. Τσαούσης (επιμ.) *Ελληνισμός - Ελληνικότητα*, εκδ. "Εστία", Αθήνα 1983, σ.235-248.

——, *Ορθοδοξία και Δύση στη Νεώτερη Ελλάδα*, εκδ. "Δόμος", Αθήνα 1992.

——, "Δυτικές επιδράσεις στην ελληνική Θεολογία από τον 17ο αιώνα ως τον 20ο", *ΔΕΣΝΠΓΠ* 2, Αθήνα 1978, σ. 79-85.

ΓΙΑΝΝΑΡΟΠΟΥΛΟΥ, Ιω., "Κυνουριακή παιδεία", *Πρακτικά του Αρκαδικού πνευματικού συμποσίου 1992*, Αθήναι 1994, σ.133-143.

ΓΙΑΝΝΟΥΛΑΤΟΣ, Αναστ., "Θρησκεία", Εκπαιδευτική Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια, τ. 21, *Οι Θρησκείες*, εκδ. "Εκδοτική Αθηνών", Αθήνα 1992, σ.172-175.

ΓΟΥΔΑΣ, Αναστ. Ν., *Βίοι παράλληλοι των επί της αναγεννήσεως της Ελλάδος διαπρεψάντων ανδρών*, τ.Α΄(Αθήναι 1869)· τ.Ζ΄(Αθήναι 1875).

ΓΟΥΝΑΡΗΣ, Α., "Γεννάδιος Γεώργιος", *ΜΠΕ* 1 (1967), σ. 698-699.

ΓΡΑΜΜΑΤΑΣ, Θ., "Γλωσσική και ιδεολογική αντιπαράθεση κοραϊσμού και φαναριωτισμού μέσα από τα "κορακίστικα" του Ιακωβάκη Ρίζου Νερουλού, *Πρακτικά Συνεδρίου "Κοραής και Χίος"*, (Χίος, 12-15 Μαΐου 1983), τ. Α', Αθήνα 1984, σ. 131-145.

ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Τ. Αθ., "Η υπό του Καποδίστρια διορισθείσα πενταμελής εκκλησιαστική επιτροπή και το έργον αυτής", *Εκκλησία* 30-31 (1954) και σε ανάτυπο σσ. 71.

——, *Σχολή Δημητσάνης*, εν Αθήναις 1962.

——, "Αγαθόνικος Μιλτιάδης", *ΘΗΕ* 1 (1962), στ. 103-104.

——, "Ζερμπίτσης, Μονή", *ΘΗΕ* 5 (1964), στ. 1218-1219.

——, "Καποδίστριας Ιωάννης", *ΘΗΕ* 7 (1965), στ. 326-335.

——, "Μουστοξύδης Ανδρέας", *ΘΗΕ* 9 (1966), στ. 134-135.

——, *Ιστορία της Τριπολιτσάς*, τ.Β΄, Αθήναι 1976.

——, "Εξ ανέκδοτα έγγραφα περί της οικογενείας Μπρεστ", *Κιμωλιακά* 6 (1976), σ. 2-31.

ΔΑΓΤΟΓΛΟΥ, Π.Δ., *Γενικό Διοικητικό Δίκαιο α΄*, Αθήναι 1977.

ΔΑΝΑΣΣΗΣ -ΑΦΕΝΤΑΚΗΣ, Αντ. Κ., Θεματική της παιδαγωγικής επιστήμης, Αθήνα [4]1992.

——, *Η εξέλιξη της παιδαγωγικής και διδακτικής σκέψης (17ος - 20ος αιώνας)*, Αθήνα [3]1992.

ΔΑΣΚΑΛΑΚΗΣ Απ., "Οι Έλληνες λόγιοι της προεπαναστατικής περιόδου και η συμβολή αυτών εις

τον Αγώνα της Ελευθερίας", *ΕΕΦΣΠΑ* 5 (1955), σ. 187-204.
——, "Η ελληνική παιδεία κατά τον Αγώνα της Ελευθερίας", *ΕΕΦΣΠΑ* 7 (1958), σ. 268-288.
——, *Κοραής και Καποδίστριας*, Αθήναι 1958.

ΔΑΣΚΑΛΑΚΗΣ, Γ., *Ελληνική Συνταγματική Ιστορία 1821-1935*, Αθήναι [3]1952.

ΔΑΦΝΗΣ, Γρ., *Ιωάννης Α. Καποδίστριας· η γένεση του ελληνικού κράτους*, εκδ. "Ίκαρος", Αθήνα 1975.
——, *Κείμενα Ι. Καποδίστρια*, Αθήναι 1976.
——, "Ι. Καποδίστριας. Ένας μεγάλος Έλληνας", *Τετράδια Ευθύνης* 5 (1978), σ. 85-97.

ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗΣ, Γ.Ι., "Η κοινωνική σύνθεση της Α΄Εθνικής Συνέλευσης της Επιδαύρου", *Η Επανάσταση του Εικοσιένα*, ΚΜΕ, Αθήνα 1981, σ. 232-254.

ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ Χρυσ., "Κύριλλος, ο Βογάσαρης. Μητροπολίτης Αργολίδος (1833-1842)", *ΘΗΕ* 7 (1965), στ. 1204.

ΔΕΡΒΙΣΗΣ, Σ. Ν., *Οργάνωση και διοίκηση της εκπαίδευσης· οργάνωση σχολείου και τάξης κατά την εκπαιδευτική νομοθεσία που ισχύει*, Θεσσαλονίκη [2]1984.
——, *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης και σύγχρονο εκπαιδευτικό σύστημα*, Θεσσαλονίκη 1985.

ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΣ, Αλ. Ι., *Ο Κυβερνήτης Καποδίστριας και η απελευθέρωσις της Ελλάδος*, Αθήναι 1954.
——, "Η Επανάσταση κατά το 1828", *ΙΕΕ*, τ.ΙΒ΄, Αθήνα 1975, σ. 478-490.
——, "Η Ελληνική πολιτική του Καποδίστρια", *Τετράδια Ευθύνης 5* (1978), σ. 98-120.
——, <παρέμβαση με θέμα τον Ι. Καποδίστρια>, *Η Επανάσταση του Εικοσιένα*, ΚΜΕ, Αθήνα 1981, σ. 328-333.

ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, Γ.Δ., "Αι κυβερνητικαί αρχαί της Ελληνικής Πολιτείας 1827-1833", *Ο Ερανιστής* 21-22 (1962), σ. 117-154.
——, *Η Διοικητική Οργάνωσις κατά την Ελληνικήν Επανάστασιν 1821-1827*, εν Αθήναις 1966.
——, "Η εσωτερική διοίκησις της Ελλάδος κατά την άφιξιν του Όθωνος", *Μνημοσύνη* 3 (1971), σ. 271-327.
——, *Ο Κώδιξ των ψηφισμάτων της Ελληνικής Πολιτείας*, τ.Α΄, 1828-1829, Αθήναι 1970· τ.Β΄, 1829-1832, Αθήναι 1972.
——, *Η διοικητική οργάνωσις της Ελληνικής Πολιτείας 1827-1833· συμβολή εις την ιστορίαν της Ελληνικής Διοικήσεως*, τ.Α΄, Αθήναι 1970.
——, Η επί του Αγώνος υπέρ της δημοσίας υγείας κυβερνητική πολιτική", *ΕΕΠΑΣΠΕ*, Αθήναι 1972, σ. 247-301.
——, *Ο πρώτος οργανισμός του Υπουργείου Εσωτερικών και τα στάδια του υπουργικού θεσμού παρ' ημίν (1822-1832)*, εν Αθήναις 1972.
——, *Το Υπουργείον των Εσωτερικών και η διοίκησις αυτού κατά τον Ιερόν Αγώνα*, έκδοσις της Νομαρχίας Αττικής, εν Αθήναις 1973.

ΔΗΜΑΡΑΣ, Αλ., "Τα εκπαιδευτικά κατά τον Αγώνα", *Νέα Εστία*, Αφιέρωμα στο 21, τ.88, (Ιούλιος - Δεκέμβριος 1970), τχ. 1043, σ. 51-59.
——, "Η αγωγή του πολίτη· μνήμη Νεόφυτου Νικητόπλου (1795-1846)", εφ. *Βήμα της Κυριακής*, (29 Ιουλίου 1973), σ.4.
——, "Νεόφυτος Νικητόπλος (1795-1846). Για ένα αλλιώτικο ελληνικό σχολείο", *Ο Ερανιστής* 11 (1974), σ. 323-332.

——, "Ξένες επιδράσεις στη διαμόρφωση του εκπαιδευτικού συστήματος", *ΔΕΣΝΠΓΠ* 2 (1978), σ. 60-63.
——, *Νεοελληνική Εκπαίδευσις* (ιστορικό σχεδίασμα), Αθήναι 1965.
——, *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε.* Α. 1821-1894, εκδ. "Ερμής", Αθήνα [2]1983.
——, "Εκπαίδευση", *ΙΕΕ,* τ.ΙΓ', Αθήναι 1977, σ. 484-491.
——, "Ειδολογικές τομές στην ιστορία της νεοελληνικής εκπαίδευσης", *ΔΕΣΝΠΓΠ* 3 (1979), σ. 42-49.
——, "Τα θέματα της εκπαίδευσης στα χρόνια του Καποδίστρια: Λαϊκές προσδοκίες και κυβερνητικές προθέσεις", *ΔΕΣΝΠΓΠ* 9 (1986).

ΔΗΜΑΡΑΣ, Κ.Θ., *Δύο φίλοι, Κοραής και Βάμβας, με ανέκδοτα κείμενα,* Αθήναι 1953.
——, "Καποδίστριας - Μουστοξύδης - Κουτλουμουσιάνος", *Θησαυρίσματα* 10 (1962), σ. 14-62.
——, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας,* εκδ. "Ίκαρος", Αθήνα 1975.
——, "Η ιδεολογική υποδομή του Νέου Ελληνικού κράτους· η κληρονομιά των περασμένων, οι νέες πραγματικότητες, οι νέες ανάγκες", *ΙΕΕ,* τ.ΙΓ', Αθήναι 1977, σ. 455-460.
——, *Ελληνικός Ρωμαντισμός,* εκδ. "Ερμής", Αθήναι 1985.
——, *Εν Αθήναις τη 3 Μαΐου 1837,* Μελέτη ιστορική και φιλολογική (Σειρά ιστορίας του Πανεπιστημίου, 1), Αθήνα 1987.
——, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός,* εκδ. "Ερμής", Αθήναι [5]1989.

ΔΙΑΚΟΓΙΑΝΝΗΣ, Π., *Η παιδεία στη Σάμο από την τουρκοκρατία μέχρι σήμερα,* εκδ. "Σύλλογος Προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων", Αθήναι χ.χ.

ΔΙΑΜΑΝΤΟΥΡΟΣ, Ν. Π., "Προσπάθεια δημιουργίας δυτικού τύπου κράτους στην Επανάσταση και κοινωνικοπολιτικές συγκρούσεις", *Η Επανάσταση του Εικοσιένα,* ΚΜΕ, Αθήνα 1981, σ. 153-167.
——, στο: Δ.Γ. Τσαούσης (επιμ.) *Ελληνισμός - Ελληνικότητα,* εκδ. "Εστία", Αθήνα 1983, σ. 51-58.

ΔΙΖΙΚΙΡΙΚΗΣ, Γ., *Ο νεοελληνικός διαφωτισμός και το ευρωπαϊκό πνεύμα 1750-1821· αισθητική και ιδεολογία των λογίων της Τουρκοκρατίας,* εκδ."Φιλιππότης", Αθήνα 1984.

ΔΡΑΓΑΤΣΗΣ, Ιάκ. Χ., *Ο Νικόλαος Χρυσόγελος, ο σίφνιος μέγας διδάσκαλος του Γένους,* εν Αθήναις 1932.

ΔΡΑΚΑΚΗΣ ΑΝΔΡ., *Ιστορία του οικισμού Ερμουπόλεως (Σύρας),* τ. Β', Αθήναι 1983.

ΔΡΟΥΛΙΑ, Λ., "Ο Φιλελληνισμός από το 1824", *ΙΕΕ,* τ.ΙΒ', Αθήναι 1975, σ. 474-477.

ΔΥΟΒΟΥΝΙΩΤΗΣ, Κ.Ι., "Η πρώτη Εκκλησιαστική σχολή εν τη απελευθερωθείση Ελλάδι", εφημ. "Η βραδυνή", Δευτέρα 12.3.1938, σ. 12.

ΕΝΕΠΕΚΙΔΗΣ, Π. Κ., *Ιωάννης Καποδίστριας,* 176 ανέκδοτα γράμματα προς τον πατέρα του 1809-1820, εκδ. "Παπαζήσης", Αθήναι 1972.

ΕΞΑΡΧΟΠΟΥΛΟΣ, Ν., *Λόγος περί της εκπαιδευτικής και θρησκευτικής δράσεως του Καποδιστρίου,* εν Αθήναις 1917.

ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΗΣ, Τρύφων Ε., *Η παιδεία επί Τουρκοκρατίας,* τ. Α'-Β', Εν Αθήναις 1936, (ανατύπωση από Δ.Ν. Καραβία με ευρετήριο Κ.Θ. Λάππα), Αθήνα [2]1992.
——, *Η Μύκονος ήτοι ιστορία της νήσου από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς,* Αθήναι 1912.
——, Ιστορία του Ιωάννου Καποδιστρίου κυβερνήτου της Ελλάδος (1828-1831), μετ' εισαγωγής, πολλών εικόνων και επιλεγομένων, Αθήναι 1894.

ΕΥΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΣ, Σπ., *Ιστορία της νεοελληνικής εκπαίδευσης· οργάνωση και διοίκηση της εκπαίδευσης*, εκδ. "Δανιάς", τ. Α', Αθήνα 1989.

ΖΑΙΝΤΛ Βόλφ, *Βαυαροί στην Ελλάδα*, εκδ."Ελληνική Ευρωεκδοτική", Αθήνα 1984.

ΖΑΚΥΘΗΝΟΣ, Δ., *Η πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος*, εκδ. "Εστία", Αθήναι 1962.
——, "Ιωάννης Καποδίστριας", *Παρνασσός* 6 (1964), σ. 521-524.

ΖΑΜΠΕΤΑ, Εύη, *Η εκπαιδευτική πολιτική στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση 1974-1989*, εκδ. "Θεμέλιο", Αθήνα 1994.

ΖΑΧΑΡΟΠΟΥΛΟΣ, Γ., "Αρκαδικό χρονολόγιο", εφημ. *"Αρκαδολόγιο"*, φ. 3 (Ιανουάριος 1998), σ. 21.

ΖΕΠΟΣ, Π . "Καποδίστριας", *Τετράδια Ευθύνης 5* (1978), σ. 18-31.

ΖΗΒΑΣ, Ε. και ΚΑΡΔΑΜΗΤΣΗ - ΑΔΑΜΗ, Κ., "Σύντομο ιστορικό των σχολικών κτιρίων στην Ελλάδα", *Αρχιτεκτονικά Θέματα* 12 (1979), σ. 174-183.

ΖΗΛΕΜΕΝΟΣ, Κ., "Υπερασπιστής της Δημοκρατίας", *Ιωάννης Καποδίστριας*, περ. "Επτά ημέρες", εφημ. "Καθημερινή", 25-26.3.1995, σ. 14-15.

ΖΙΩΓΑΣ, Γ.Ν., "Σχολείο και Κοινότητα", *Αρχιτεκτονικά θέματα* 13 (1979), σ. 140-152.

ΖΙΩΓΟΥ - ΚΑΡΑΣΤΕΡΓΙΟΥ, Σιδ., "Εκπαιδευτικές Μεταρρυθμίσεις και Μέση Εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα (1830-1929)" *Οι Εκπαιδευτικές Μεταρρυθμίσεις στην Ελλάδα (Προσπάθειες, αδιέξοδα, προοπτικές)*, Πανεπιστήμιο Κρήτης - Φιλοσοφική Σχολή, Ρέθυμνο 1986, σ. 89-99.
——, *Η Μέση Εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα (1830-1893)*, ΙΑΕΝ, αρ.2, Αθήνα 1986.

ΗΛΙΟΥ, Φ., "Κυκλοφορίες ελληνικών βιβλίων· τα μεγάλα τραβήγματα του 1823", *Ο Πολίτης*, τχ. 13 (1977), σ. 63-64
——, "Η σιωπή για τον Χριστόδουλο Παμπλέκη", *Τα Ιστορικά*, τχ. 4, 1985.
——, *Τύφλωσον Κύριε τον λαό σου*, εκδ. "Πορεία", Αθήνα 1988.

ΘΕΜΕΛΗ - ΚΑΤΗΦΟΡΗ, Δ., *Το γαλλικό ενδιαφέρον για την Ελλάδα στην περίοδο του Καποδίστρια 1828 - 1831*, εκδ. "Επικαιρότητα", Αθήνα 1985.

ΘΕΟΔΩΡΟΥ, Ε.Δ., "'Ορθοδοξία", Εκπαιδευτική Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια, τ. 21, *Οι Θρησκείες*, εκδ. "Εκδοτική Αθηνών", Αθήνα 1992, σ. 307-312.

ΘΕΟΔΩΡΟΥ, Θ., *Η Ελληνική τοπική αυτοδιοίκηση*, τ. Α', Αθήνα 1996.

ΘΕΟΤΟΚΗΣ, Σπ.', Μ., "Περί της Εκπαιδεύσεως εν Επτανήσω 1453-1864", *Κερκυραϊκά Χρονικά* 5 (1956), σ. 5-139.
——, "Περί Καποδιστρίου", *ΠΑΕ* 3 (1928), σ. 11-24.
——, "Η εθνική συνείδησις του Καποδιστρίου και η ελληνική γλώσσα", *ΠΑΕ* 7 (1932), σ. 130-142.
——, *Αλληλογραφία Ι.Α. Καποδίστρια - Ι.Γ. Εϋνάρδου 1826-1831*, τ.2, εκδ. "Ι.Ν. Σιδέρης", Αθήναι 1929.

ΘΩΜΟΠΟΥΛΟΣ, Ε.Γ., *Η Ιστορία της κοινωνικής προστασίας από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι σήμερον*, εκδ. "Παπαζήσης", Αθήναι 1977.

ΙΑΤΡΙΔΗΣ, Γ., Ηλ., *Ιστορία της Παιδαγωγικής*, Αθήναι 1939.

ΙΔΡΩΜΕΝΟΣ Ανδρέας Μ., *Ιωάννης Καποδίστριας, Κυβερνήτης της Ελλάδος*, Αθήναι 1900.

ΙΣΗΓΟΝΗΣ, Α΄, *Ιστορία της Παιδείας*, Ρόδος 1958.
——, "Κοκκώνης Ιωάννης", *ΜΠΕ* 3 (1967), τ.Γ΄, σ.473-474.

ΚΑΖΕΠΙΔΗΣ, Τ., "Παιδεία, Αγωγή και Κοινωνικοποίηση", *Λόγος και Πράξη* 28 (1986), σ. 68-81.

ΚΑΚΑΒΟΓΙΑΝΝΗΣ, Ευαγ., "Το Λαύριο και ο Καποδίστριας", *Ζ' Επιστημονική Συνάντηση Ν. Α. Αττικής*, Κορωπί 19-22 Οκτωβρίου 1995, Πρακτικά υπό έκδοση.

ΚΑΚΛΑΜΑΝΗΣ, Γερ. Σ., *Επί της δομής του Νεοελληνικού κράτους (ο εθνισμός των πρώτων μετεπαναστατικών εν Ελλάδι χρόνων υπό τρέχουσαν έποψιν)*, Αθήναι [2]1986.

ΚΑΛΑΦΑΤΗ, Ελ., *Τα σχολικά κτίρια της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης (1821-1929)*, ΙΑΕΝ αρ.8, Αθήνα 1988.

ΚΑΛΕΒΡΑΣ, Π ., *Πολιτικός Βίος του αοιδίμου Ιωάννου Καποδιστρίου, Κυβερνήτου της Ελλάδος, εν Αθήναις 1873.*

ΚΑΛΛΙΓΑ, Ελλ., *Η πρόνοια για το παιδί στην Ελλάδα του 19ου αιώνα*, Ίδρυμα ερευνών για το παιδί, εκδ. "Δωδώνη", Αθήνα - Γιάννινα 1990.

ΚΑΛΟΓΕΡΟΠΟΥΛΟΣ, Στρ. Σπ., "Ο Καποδίστριας", έκτακτο *ΔΑΕΚ* (1976), σ. 57-66.

ΚΑΜΠΟΥΡΟΓΛΟΥ, Δ., Μελέται και Έρευναι. *Η Δούκισα της Πλακεντίας*, Αθήνα 1925.

ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΣ, Αθ. Π., Η οικονομική πολιτική του Κυβερνήτη, *Τετράδια Ευθύνης* 5 (1978), σ.41-64.

ΚΑΡΑΜΠΛΙΑΣ, Ι.Ν., *Ιστορία των Κυδωνιών*, Αθήναι 1949.

ΚΑΡΑΣ Ι., *Καΐρης-Κούμας*, εκδ. "Gutenberg", Αθήνα 1977.

ΚΑΡΔΑΜΙΤΣΗ - ΑΔΑΜΗ, Μ., "Νεότερα αναλυτικά στοιχεία σχετικά με την έκδοση Dutrône περί της καταστάσεως της παιδείας μέχρι του πρώτου έτους αρχής του Καποδίστρια" *ΔΙΕΕ* 31 (1988), σ. 61-73.
——, "Τα κυβερνητικά κτίρια", *Ιωάννης Καποδίστριας*, περ. "Επτά Ημέρες", εφημ. "Καθημερινή", 25-26.3.1995, σ. 22-26.
——, Στα χρόνια του Καποδίστρια", *Αίγινα: Ιστορία - μνημεία - τέχνη*, περ. "Επτά Ημέρες" εφημ. *"Καθημερινή"*, 7.9.1997, σ. 21-22.
—— και ΚΟΛΥΒΑ - ΚΑΡΑΛΕΚΑ Μ., Οι πρώτοι τεχνικοί του Νεότερου Ελληνικού κράτους, *ΔΕΣΝΠΓΠ*, Αθήνα 1990, σ

ΚΑΡΜΙΡΗΣ, Ι., Ορθοδοξία και προτεσταντισμός, τ. Α΄, εν Αθήναις 1937.

ΚΑΡΟΛΙΔΗΣ, Π., *Σύγχρονος Ιστορία των Ελλήνων και των λοιπών λαών της Ανατολής από το 1821 μέχρι το 1921*, τ.Α΄, Αθήνα 1922.
——, *Ιστορία της Ελλάδος μετ' εικόνων από της υπό των Οθωμανών αλώσεως της Κωνσταντινουπόλεως (1453) μέχρι της βασιλείας Γεωργίου του Α΄*, εκδ. "Ελευθερουδάκης", εν Αθήναις 1925.

ΚΑΡΥΤΣΙΩΤΗΣ, Ν. Γ., "Γ. Γεννάδιος, ο διδάσκαλος του Γένους και ο στυλοβάτης της Ριζαρείου Εκκλησιαστικής Σχολής (1786-1854)", *Ριζάρειος Εκκλησιαστική Παιδεία*, τ. Γ', εν Αθήναις 1984, σ. 155-179.

ΚΑΣΤΑΝΗΣ, Α., *Η Στρατιωτική Σχολή Ευελπίδων κατά τα πρώτα χρόνια της λειτουργίας της 1828-1834*, [ανέκδοτη διδακτορική διατριβή], Ιωάννινα 1995.

ΚΑΤΣΟΥΛΗΣ, Γ., Δ., *Οικονομική Ιστορία της Ελληνικής Επαναστάσεως*, τ.Β΄, εκδ. "Δίφρος", Αθήνα 1974.

ΚΑΤΣΟΥΛΗΣ, Γ. - ΝΙΚΟΛΙΝΑΚΟΣ, Μ. - ΦΙΛΙΑΣ, Β., *Οικονομική Ιστορία της Νεώτερης Ελλάδος*, τ.Α΄, (από το 1453 μέχρι το 1830), εκδ. "Παπαζήση", Αθήνα.

ΚΕΦΑΛΛΗΝΙΑΔΗΣ, Ν., "Η Παιδεία εις Δρυμαλιά Νάξου", *Ναξιακόν Μέλλον*, Αθήναι 1966.

——, "Η Μονή Αγ. Γεωργίου Γρόττας - σχολή της Νάξου κατά τα έτη της Τουρκοκρατίας", *ΕΕΚΜ* 9 (1971-1973), σ. 470-572.

——, "Η παιδεία εις Νάξον (Φραγκοκρατία - Τουρκοκρατία - Νεώτεροι Χρόνοι)", *Μνημοσύνη* 5 (1975), σ. 73-114.

ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ, Τόνια, "Η ηλικία του πολιτικού προσωπικού στην Επανάσταση του 1821 και την περίοδο του Καποδίστρια (1821-1832)", *Πρακτικά του διεθνούς.Συμποσίου: Ιστορικότητα της παιδικής ηλικίας και της νεότητας*, ΙΑΕΝ-ΓΓΝΓ, τ.Β΄, Αθήνα 1986, σ. 649-655.

——, *Η ηλικία του πολιτικού προσωπικού στην Επανάσταση του 1821 και την περίοδο του Καποδίστρια*, Μελέτες στη μνήμη Δέσποινας Θέμελη-Κατηφόρη, Αθήνα 1994, σ. 63-92.

ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ, Π., *Το όραμα της Ελευθερίας στην ελληνική κοινωνία*, Αθήνα 1992.

——, "Ιδεολογικά ρεύματα και πολιτικά αιτήματα: προοπτικές από τον ελληνικό 19ο αιώνα", στο Δ.Γ. Τσαούσης (επιμ.), *Όψεις της Ελληνικής Κοινωνίας του 19ου αιώνα*, εκδ. "Εστία", Αθήνα 1984, σ. 23-38.

ΚΛΕΙΩΣΗΣ, Χ.Π., *Ιστορία της τοπικής αυτοδιοικήσεως*, Αθήναι 1977.

ΚΟΓΚΟΥΛΗΣ, Ιω., *Το μάθημα των θρησκευτικών στη Μέση Εκπαίδευση (1833-1932)· συμβολή στην ιστορία της Νεοελληνικής εκπαίδευσης*, Θεσσαλονίκη 1985.

——, *Εισαγωγή στην Παιδαγωγική*, εκδ. "αφοί Κυριακίδη", Θεσσαλονίκη ²1988.

——, Το αναλυτικό πρόγραμμα, Θεσσαλονίκη 1980.

ΚΟΚΚΙΝΟΣ, Δ., *Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος*, εκδ. "Μέλισσα", Αθήνα, τ.1 (1967), τ.4-5 (1968), τ.6 (1969).

ΚΟΛΙΑΔΗΣ, ΕΜΜ., *Συμπεριφοριστικές Θεωρίες*, τ. Α', Αθήνα 1989.

ΚΟΝΔΥΛΗΣ, Π ., *Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός - οι φιλοσοφικές ιδέες*, εκδ. "Θεμέλιο", Αθήνα 1988.

ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ, Γερ. Ι., *Εκκλησιαστική Ιστορία της Ελλάδος*, τ.Β΄, εν Αθήναις ²1970.

——, *Σταθμοί εκκλησιαστικής πολιτικής εν Ελλάδι από του Καποδιστρίου μέχρι σήμερον*, εν Αθήναις 1971.

ΚΟΝΤΟΓΙΩΡΓΗΣ, Γ. Δ., "Κοινοτική αυτοδιοίκηση και καποδιστριακό πολιτειακό σύστημα", *ΔΙΠΒΠΘ* 2, εκδ. "University studio Press", Θεσσαλονίκη 1983, σ. 97-109.

——, "Το κράτος του Καποδίστρια: ιδεολογικά θεμέλια και κοινωνικές συνιστώσες", *ΔΕΕΠΓΠ* 9 (1986).

ΚΟΝΤΟΝΗ, Άννα,. *Το νεοελληνικό σχολείο και ο πολιτικός ρόλος των παιδαγωγικών συστημάτων*, εκδ. "Κριτική", Αθήνα 1997.

ΚΟΝΟΜΟΣ Ντίνος, Ανέκδοτη αλληλογραφία του Ιωάννου Καποδίστρια, *Φιλολογική Πρωτοχρονιά*, Αθήναι 1958.

ΚΟΡΔΟΥΛΗ, Αικ., "Το αρχείο του Ορφανοτροφείου Αιγίνης της ΕΒΕ", *Πρακτικά Β΄Διεθνούς Συ-*

νεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, τ. Γ' (Αθήναι 1981-1982), σ. 401-432.

ΚΟΤΣΩΝΗΣ, Κ.Λ., "Ο Κύπριος αγωνιστής Χαράλαμπος Μάλης πρώτος Γεν. Γραμματεύς Υπουργ. Θρησκείας", *Συμπόσιον πνευματικόν επί χρυσώ Ιωβηλαίω Ιερωσύνης του μητροπολίτου Πατρών Νικοδήμου 1939-1989*, Αθήναι 1989, σ. 225-243.

ΚΟΥΓΕΑΣ, Σ., "Ο Καποδίστριας ως πανευρωπαϊκή φυσιογνωμία",*Ελληνικά Γράμματα*, τ.Β', Αθήναι 1928, σ. 132-134.

ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ, Φ., "Τα σχολεία της Κυνουρίας κατά τον ΙΘ΄αιώνα", *Αθηνά 39* (1927), σ. 100-170.

——, *Βυζαντινών Βίος και Πολιτισμός*, τ.Β', εκδ. "Παπαζήσης", Αθήνα 1973.

ΚΟΥΚΚΟΥ, Ελ. Ε., "Από το εκπαιδευτικόν έργον του Ι. Καποδίστρια· μερικαί άγνωστοι σελίδες", *ΔΙΕΕΕ* 11 (1956), σ. 214-222.

——, "Ανέκδοτοι επιστολαί του Ι. Καποδίστρια περί των εν Ευρώπη Ελλήνων ορφανοπαίδων", *ΠΑΑ* 31 (1956), σ. 445-454.

——, *Ο Καποδίστριας και η Παιδεία (1803-1822). Α΄· Η Φιλόμουσος Εταιρεία της Βιέννης*, Αθήναι 1958.

——, *Ιωάννης Καποδίστριας· ο άνθρωπος - ο αγωνιστής*, Αθήναι 1962.

——, "Καποδίστριας Ιωάννης", *ΜΠΕ* 3 (1967), σ. 347-350.

——, *Ο Καποδίστριας και η Παιδεία (1827-1832). Β΄ Τα εκπαιδευτικά ιδρύματα της Αιγίνης*, Αθήναι 1972.

——, *Ιωάννης Γαβριήλ Εϋνάρδος. Ο φίλος των Ελλήνων 1775-1863*, Αθήναι 1963.

——, "Η Παιδεία από το 1821 ως το 1827", *ΙΕΕ*, τ. ΙΒ', Αθήναι 1975, σ. 589-593.

——, *Ιωάννης Καποδίστριας, ο άνθρωπος - ο διπλωμάτης 1800-1828*, Αθήναι [2]1984.

——, "Κοραής και Καποδίστριας", *Πρακτικά συνεδρίου "Κοραής και Χίος"*, τ.Α', 1984, σ. 309-342.

——, "Ο Φρίντριχ Τιρς και το Ελληνικό Πανεπιστήμιο", Ο Φρίντριχ Τιρς και η γένεση του ελληνικού κράτους από τη σκοπιά του 20ου αιώνα, *Πρακτικά Συμποσίου στο Ινστιτούτο Goethe: Αθήνα από 15 έως 17 Οκτωβρίου 1990*, Αθήναι 1991, σ. 85-93.

——, "Ιωάννης Καποδίστριας - ο μεγαλοφυής Έλληνας που αφού μεσουράνησε στη διεθνή πολιτική σκηνή έθεσε στο βωμό της πατρίδας την ίδια του τη ζωή", *Ιωάννης Καποδίστριας*, περ. "Επτά Ημέρες", εφημ. "Καθημερινή", 25-26.3.1995, σ. 2-7.

——, "Ο διορατικός διπλωμάτης", *Ιωάννης Καποδίστριας*, περ. "Επτά Ημέρες", εφημ. "Καθημερινή", 25-26.3.1995, σ. 8-10.

——, "Το υψηλό του ήθος", *Ιωάννης Καποδίστριας*, περ. "Επτά Ημέρες", εφημ. "Καθημερινή", 25-26.3.1995, σ. 30-31.

ΚΟΚΚΩΝΑΣ Γιάννης, ανακοίνωση με θέμα "Ημέρες, εβδομάδες και σχολικά έτη των μαθητών του Κεντρικού Σχολείου (1830-1834) *στο Γ' Διεθνές Συμπόσιο "Οι χρόνοι της Ιστορίας· για μια Ιστορία της παιδικής ηλικίας και της νεότητας" (Αθήνα 17-19 Απριλίου 1997)*, Πέμπτη 17.4.1997, πρωϊνή συνεδρία) ΙΑΕΝ, φιλοξενούμενο πρόγραμμα στο ΚΝΕ/ΕΙΕ.

ΚΟΥΛΟΥΡΗ, Χρ., *Ιστορία και γεωγραφία στα σχολεία (1834-1914)*, ΙΑΕΝ, αρ. 18, Αθήνα 1988.

——, "Εθνικά στερεότυπα και ελληνική εθνική ταυτότητα στο σχολείο του 19ου αιώνα", *Αφιέρωμα στον Πανεπιστημιακό Δάσκαλο Βασ. Βλ. Σφυρόερα από τους μαθητές του*, εκδ. "Λύχνος", Αθήνα 1992.

ΚΟΥΛΟΥΡΗ, Χρ.-ΛΟΥΚΟΣ, Χρ., *Τα πρόσωπα του Καποδίστρια· ο πρώτος Κυβερνήτης της Ελλάδος και η νεοελληνική ιδεολογία (1831-1996)*, εκδ. "Πορεία", Αθήνα 1996.

ΚΟΥΜΑΡΙΑΝΟΥ, Αικ., *Ο τύπος στον Αγώνα*, εκδ. "Ερμής", τ. Α΄-Γ΄, Αθήναι 1971.
——, "Ο Τύπος", *ΙΕΕ*, τ.ΙΒ΄, Αθήναι 1975, σ. 582-587.
——, "Καϊρικά, Ολίγα", *Πρακτικά Α΄ Κυκλαδολογικού Συνεδρίου· τα περί Άνδρου*, εκδ. "Καϊρειος Βιβλιοθήκη", Άνδρος 1993, σ. 89-98.

ΚΟΥΜΑΣ, Κ., *Ιστορία των ανθρωπίνων πράξεων*, τ.12, Βιέννη 1832.

ΚΡΑΒΑΡΤΟΓΙΑΝΝΟΣ, Δρ., *Ιστορία της πόλεως της Αμφίσσης*, τ. Β' (συμπληρώματα), Άμφισσα 1997.

ΚΡΗΤΙΚΟΣ, Π. Γ., "Ο Ιωάννης Καποδίστριας τέκτων κανονικός", Ο Ερανιστής, τχ. 15/16, σ. 125-144.

ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ, Επ. Κ., *Ιστορία του Σύγχρονου Ελληνισμού από της ιδρύσεως του Βασιλείου της Ελλάδος μέχρι των ημερών μας 1832-1892*, εν Αθήναις 1892.

ΚΥΡΙΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, Ηλ., *Τα Συντάγματα της Ελλάδος*, Αθήναι 1960.

ΚΥΡΤΑΤΑΣ, Δ., "Θεόφιλος Καΐρης, το αμαρτωλό τέκνο του ελληνικού διαφωτισμού", *Δεκαπενθήμερος Πολίτης* 23 (1984), σ. 38-42.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ, Εμμ. Ι., "Νεόφυτος. Ο Μεταξάς. Μητροπολίτης Αθηνών (1833-1861)", *ΘΗΕ* 9 (1966), στ. 414-416.
——, *Η εν Ελλάδι Εκκλησία κατά την Επαναστατικήν και την μέχρι της αφίξεως του Όθωνος μεταβατικήν εποχήν (1821-1833)*, εν Αθήναις 1970.
——, *Η ανακήρυξις του αυτοκέφαλου της εν Ελλάδι Εκκλησίας (1850) και η θέσις των Μητροπόλεων των "Νέων Χωρών" (1928)*, εν Αθήναις 1974.
——, *Ιωάννης Καποδίστριας και η εκκλησιαστική του πολιτική επί της 200ετηρίδι από της γεννήσεώς του*, Αθήναι 1977.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΠΟΥΛΟΣ, Χρ. Γ., *Η Αίγινα στα χρόνια του Καποδίστρια*, Αθήναι 1968.
——, "Η Ελληνική σχολή Βυτίνας κατά την περίοδο 1824-1832", *Πελοποννησιακά* 7 (1970), σ. 255-270.
——, *Αντικαποδιστριακές σάτιρες. Ανέκδοτα κείμενα*, Αθήνα 1972.
——, *Η επαγγελματική εκπαίδευση στην περίοδο 1828-1832*, Αθήνα 1975.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΟΠΟΥΛΟΥ, Γιούλα Γ., "Καλαβρυτινοί και άλλοι Πελοποννήσιοι διδάσκαλοι στο Αιγαίο το 1828", *Παγκαλαβρυτινό Βήμα*, τχ. 95 (Ιούλιος - Σεπτέμβριος 1997), σ. 5-7.

ΚΩΝΣΤΑΣ, Κ.Σ., *Ο Άγιος Κοσμάς ο Αιτωλός*, Αθήναι 1976.

ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ, Αδ. Θ., *Προσπάθεια οργανώσεως της παιδείας (1821-1833)· από την ιστορίαν της εκπαιδεύσεως*, Αθήναι 1973.

ΛΑΪΟΣ, Γ., "Η Φιλόμουσος Εταιρεία της Βιέννης", *Επετηρίς Μεσαιωνικού Αρχείου* 12 (1965).

ΛΑΜΠΡΑΚΗ - ΠΑΓΑΝΟΥ, Αλ., *Η εκπαίδευση των ελληνίδων κατά την οθωνική περίοδο*, Αθήνα 1988.
——, *Το υπόμνημα του Ι. Καποδίστρια για τα εκπαιδευτήρια της Hofwil*, εκδ. "Επικαιρότητα", Αθήνα 1989.

ΛΑΜΠΡΟΣ, Σπ., "Ο Καποδίστριας ως θεμελιωτής της Δημοτικής Εκπαιδεύσεως εν Ελλάδι· έκθεσις των κριτών του Διαγωνίσματος", *Η Μελέτη*, Αθήναι 1908, σ. 3-31.
——, *Λόγος κατά το μνημόσυνον του Ιωάννου Καποδιστρίου και Ιω. Δομπόλη*, εν Αθήναις 1912.

ΛΑΜΠΡΥΝΙΔΗΣ, Μ., *Η Ναυπλία από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς*, εν Αθήναις 1898.

ΛΑΠΠΑΣ, Δ., "Η έκβαση της Επανάστασης και η επίδρασή της στις μετεπαναστατικές εξελίξεις", *Η Επανάσταση του Εικοσιέννα*, ΚΜΕ, Αθήνα 1981, σ. 257-279.

ΛΑΠΠΑΣ, Κ., "Ο Καλαβρυτινός διδάσκαλος Γρηγόριος Ιωαννίδης και η βιβλιοθήκη του", *Μνήμων* 5 (1975), σ. 157-167.

ΛΑΣΚΑΡΗΣ, Ν., *Ιστορία του Νεοελληνικού θεάτρου*, τ.Α', εκδ. "Μ.Βασιλείου", Αθήναι 1938.

ΛΕΚΚΑΣ, Α. Π., *Η κοινωνική πολιτική των Ελλήνων από των αρχαιοτάτων χρόνων*, Αθήναι 1971.

ΛΕΚΚΑΣ, Π.Ε., *Η εθνικιστική ιδεολογία· πέντε υποθέσεις εργασίας στην ιστορική κοινωνιολογία*, εκδ. "Κατάρτι", Αθήνα [2]1996.

ΛΕΟΝΤΣΙΝΗΣ, Γ.Ν., "Πνευματική ζωή στα Επτάνησα κατά την διάρκεια της Βρετανικής προστασίας και αστική ιδεολογία", *Νεοελληνική Παιδεία*, τχ. 16 (1989), σ. 139-155 και τχ. 17 (1989), σ. 118-132.

——, "Η εισαγωγή του πολιτειακού στοχασμού στον ελληνικό χώρο και ο Ρήγας", *Υπέρεια*, 1, *Πρακτικά Α΄Διεθνούς Συνεδρίου "Φερταί - Βελεστίνο - Ρήγας (Αρχαιολογία - Ιστορία - Λαογραφία)"*, (1990), σ. 519-532.

——, "Ο θεσμός και η λειτουργία του αλληλοδιδακτικού σχολείου στα Επτάνησα", *Πρακτικά του Συμποσίου: Το Ιόνιο: Οικολογία - Οικονομία - Ρεύματα ιδεών, Ζάκυνθος 2 Οκτωβρίου 1985*, Κέντρο Μελετών Ιονίου, Αθήνα 1990, σ. 125-148 και στα *"Ζητήματα Επτανησιακής Κοινωνικής Ιστορίας"*, εκδ. "αφοί Τολίδη", Αθήνα 1991, σ. 469-495.

——, *Ζητήματα επτανησιακής κοινωνικής ιστορίας*, εκδ. "αφοί Τολίδη", Αθήνα 1991.

——, Οι ιδεολογικές συνιστώσες στο συγγραφικό έργο του Ρήγα, *Υπέρεια*, 2, *Πρακτικά Β΄ Διεθνούς Συνεδρίου "Φεραί - Βελεστίνο - Ρήγας"*, Αθήνα 1994.

——, "Η ευρωπαϊκή διάσταση της εκπαίδευσης στα Επτάνησα", *Μνημοσύνη* 12 (1995), σ. 247-268.

——, *Ζητήματα Νεότερης Ελληνικής Ιστορίας και Παιδείας*, Αθήνα 1995.

——, *Διδακτική της ιστορίας· γενική - τοπική ιστορία και περιβαλλοντική εκπαίδευση*, Αθήνα 1996.

ΛΕΦΑΣ, Γιάννης Λ., *Ο Αλέξανδρος Σούτσος και οι επιδράσεις του έργου του στους συγχρόνους του*, Αθήναι 1979.

ΛΕΦΑΣ, Χρ., *Ιστορία της Εκπαιδεύσεως*, Ο.Ε.Δ.Β., εν Αθήναις 1942.

ΛΗΞΟΥΡΙΩΤΗΣ, Γ., *Κοινωνικές και νομικές αντιλήψεις για το παιδί τον πρώτο αιώνα του νεοελληνικού κράτους*, Ίδρυμα Ερευνών για το Παιδί, εκδ. "Δωδώνη", Αθήνα - Γιάννινα 1986.

ΛΙΑΡΟΣ, Δ. Τ., *Οργάνωση και Διοίκηση του Δημοτικού Σχολείου*, Χαλκίδα 1995.

ΛΙΜΝΙΑΤΗΣ, Δ., "Οι εκπαιδευτικοί στόχοι· η επιστημονική γνώση είναι συνάρτηση της στρατιωτικής παιδείας των Ευελπίδων", *Η Στρατιωτική Σχολή Ευελπίδων*, περ. "Επτά Ημέρες", εφημ. *"Καθημερινή"*, 24.9.1997, σ. 24.

ΛΟΥΚΑΤΟΣ, Σπ. Δ., *Ο Ιωάννης Καποδίστριας και η Επτάνησος Πολιτεία*, Αθήναι 1959.

——, "Η ανοικοδόμηση των ερειπωμένων πόλεων στην ελεύθερη Ελλάδα επί Ιω. Καποδίστρια: στο: *Έτος Καποδίστρια. Διακόσια χρόνια από τη γέννησή του*, Αθήνα 1978, σ. 79-207.

ΛΟΥΚΟΣ, Χρ., *Η αντιπολίτευση κατά του Κυβερνήτη Ιωάννη Καποδίστρια (1828-1831)*, εκδ.

"Θεμέλιο", Αθήνα 1988.

ΛΟΥΛΕΣ, Δ., Κατευθύνσεις και προοπτικές της οικονομικής πολιτικής του Ι. Καποδίστρια 1828-1831, *ΔΙΠΒΠΘ 2*, έκδ. "University Studio Press", Θεσσαλονίκη (1983), σ. 129-139.

——, "Σχέδιο για την αναμόρφωση της εκπαίδευσης στην μετεπαναστατική Ελλάδα (τρία ανέκδοτα έγγραφα)", *Δωδώνη* 1 (1985), σ. 85-113.

ΜΑΖΗΣ, Α., "Ψυχοκοινωνιολογικές έννοιες και μέθοδοι στο σχεδιασμό και την αξιολόγηση του σχολείου", *Αρχιτεκτονικά Θέματα* 13 (1979), σ. 169-173.

ΜΑΚΝΤΑΟΥΕΛ, Ντ., (McDowell Duclas), *Το δίκαιο στην Αθήνα των κλασσικών χρόνων*, μετ. Γ. Μαθιουδάκη, εκδ. "Παπαδήμας", Αθήνα 1984.

ΜΑΚΡΗΣ, Θ. Σ, *Το ανορθωτικόν έργον του Ιω. Καποδίστρια· οι υπονομευταί και οι συκοφάνται του. Δύο πραγματείαι του Βιάρου Καποδίστρια*, Κέρκυρα 1973.

ΜΑΚΡΥΝΙΩΤΗ, Δ., *Η παιδική ηλικία στα αναγνωστικά βιβλία 1834-1919*, Ίδρυμα Ερευνών για το παιδί, εκδ. "Δωδώνη", Αθήνα 1986.

ΜΑΜΩΝΗ Κ., "Αγώνες του Οικουμενικού Πατριαρχείου κατά των Μισσιοναρίων", *Μνημοσύνη* 8 (1980-1981), σ. 179-212.

ΜΑΝΕΣΗΣ, Αρ. Ι., *Συνταγματικό Δίκαιο*, εκδ. "Αντ. Σάκκουλας", Θεσσαλονίκη 1980.

ΜΑΝΗΣ, Ε., Ι., *Ανδρέας Μουστοξύδης, 1785-1860· ο επιστήμων, ο πολιτικός, ο εθνικός αγωνιστής*, εν Αθήναις 1960.

ΜΑΝΣΟΛΑΣ, Α., *Πολιτειογραφικαί πληροφορίαι περί Ελλάδος, Αθήναι 1867*· ανατύπωση Δ.Ν. Καραβίας, Αθήνα 1980.

ΜΑΝΤΖΑΝΑΣ, Π.Κ., "Ο σκοπός της αγωγής κατά τον J.H. Pestalozzi, *Λόγος και Πράξη* 38 (1989), σ. 5-13.

——, *Πεσταλότσι ο μεγάλος δάσκαλος της αγάπης: ζωή, έργο, παιδαγωγικές αρχές*, εκδ. "Γρηγόρη", Αθήνα 1993.

ΜΑΝΤΖΟΥΛΙΝΟΣ, Δ. Α., *Ιωάννης Καποδίστριας* (1776-1831), εκδ. "Εστία", τ. Α΄-Β΄, Αθήνα 1990.

ΜΑΝΤΟΥΒΑΛΟΥ, Μ., "Η φιλία Ρήγα - Κοραή", *Υπέρεια*, 1, *Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Συνεδρίου "Φεραί - Βελεστίνο - Ρήγας"*, Αθήνα 1990.

——, *Αδαμάντιος Κοραής, συγγραφέας της Ελληνικής Νομαρχίας, φιλολογική πηγή και ιδεολογική υποδομή του Νεότερου Ελληνισμού*, εκδ. "αφοί Τολίδη", Αθήνα 1996.

ΜΑΤΕΣΗΣ Αντ., *Πραγματεία περί γλώσσης. Έργα έμμετρα και πεζά*, <επιμ. Πρωτοπαπά - Μπουμπουλίδου>, Αθήνα χ.χ.

ΜΑΡΑΓΚΟΥ - ΠΡΟΚΟΥ, Στ., *Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση και σχολικό κτίριο*, ΕΕΠΣΑΠΘ, παράρτημα 4, Θεσσαλονίκη 1980.

——, "Σχολικά κτίρια", *Λόγος και Πράξη* 26 (1985), σ. 19-25.

ΜΑΡΑΣΛΗΣ, Αλ., *Ιατρική και γιατροί στην Πάτρα*, Αθήνα 1978.

ΜΑΡΓΑΡΙΤΗΣ, Κ., *Σύντομα τινά απομνημονεύματα της Ιστορίας της αναγεννηθείσης Ελλάδος από του 1821-1833*, Αθήνησι 1853.

ΜΑΡΚΑΝΤΩΝΗΣ, Ι., *Ιστορία της Παιδείας*, Αθήναι 1984.

ΜΑΡΚΕΖΙΝΗΣ, Σπ., Β., *Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος*, εκδ. "Πάπυρος", τ. Α΄, Αθήναι

1967.

ΜΑΡΜΑΡΙΝΟΣ, Ι.Γ., *Το σχολικό πρόγραμμα: κοινωνιολογική θεώρηση*, Αθήνα 1977.

ΜΑΡΡΕΣ Γιάννης, *Καποδίστριας ο πρώτος Κυβερνήτης της Ελλάδας*, εκδ. "Καλέντης", Αθήνα 1989.

ΜΑΣΤΡΟΓΙΑΝΝΗΣ, Ι.Δ., *Ιστορία της κοινωνικής πρόνοιας της Νεωτέρας Ελλάδος (1821-1960)*, Αθήναι 1960.

ΜΑΤΘΑΙΟΥ, Δ., *Σημειώσεις συγκριτικής παδιαγωγικής*, Αθήνα 1991.

——, "Εθνικός χαρακτήρας και συγκριτική σπουδή της εκπαίδευσης", *Τα Εκπαιδευτικά* 29-30 (1993), σ. 187-213.

——, *Συγκριτική σπουδή της εκπαίδευσης· θεωρήσεις και ζητήματα*, Αθήνα 1997.

ΜΑΤΣΑΓΓΟΥΡΑΣ, Ηλ. Γ. *Θεωρία και πράξη της Διδασκαλίας*, τ. Β', Στρατηγικές διδασκαλίας· από την πληροφόρηση στην κριτική σκέψη, εκδ. "Gutenberg", Αθήνα [3]1997.

——, *Ομαδοσυνεργατική διδασκαλία για το καθημερινό μάθημα και τις συνθετικές εργασίες*, εκδ. "Γρηγόρη", Αθήνα [2]1998.

ΜΑΥΡΟΣΚΟΥΦΗΣ, Δ. Κ., *Εκπαίδευση και εκπαιδευτική πολιτική στην Ελλάδα 1821-1832*, εκδ. "Ενυάλειο Κληροδότημα", Θεσσαλονίκη 1996.

ΜΕΛΑΝΙΤΗΣ, Ν. Γ., *Εισαγωγή εις την Παιδαγωγικήν*, εν Αθήναις 1976.

ΜΕΛΕΤΙΑΔΗΣ, Χ. Ν., Εκπαίδευση και εργασία στον ελληνικό 19ο αιώνα (επιστημολογική προσέγγιση στην ιστορία της ελληνικής εκπαίδευσης), Θεσσαλονίκη 1992.

——, "Δάσκαλοι και σχολικά βιβλία κατά το Νεοελληνικό Διαφωτισμό", *Τα Εκπαιδευτικά* 29-30 (1993), σ. 83-91.

ΜΕΝΔΕΛΣΩΝ - ΒΑΡΘΟΛΔΗ, Κ., *Ιστορία της Ελλάδος από της εν έτει 1453 αλώσεως της Κωνσταντινουπόλεως υπό των Τούρκων μέχρι των καθ' ημάς χρόνων*, μετ. Α. Βλάχου, τ.2, Αθήνα 1876.

ΜΕΛΕΤΙΟΣ, μητρ. Κυθήρων, *Το ιστορικόν Η΄ψήφισμα της εν Άργει Δ΄Εθνικής των Ελλήνων Συνελεύσεως*, εν Αθήναις 1961.

ΜΕΡΓΙΑΝΟΥ-ΒΟΓΑΣΑΡΗ, Α., "Ο Λαρίσης Κύριλλος Βογάσαρης τοποτηρητής της μητροπόλεως Ωλένης", *ΕΕΗΜ* 2 (1983), σ. 549-587.

ΜΕΣΟΛΩΡΑΣ, Ι. Ε., *Λόγος κατά το μνημόσυνον του Ιωάννου Καποδιστρίου και του Ιωάννου Δόμπολη*, εν Αθήναις 1914.

ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΣ, Γ.Δ., *Το ζήτημα της μεταφράσεως της Αγίας Γραφής εις την Νεοελληνικήν κατά τον ΙΘ΄αι.*, Αθήναι 1977.

——, "Η κατά την Ανατολήν Δύσις. Ο "μετακενωτικός" ρόλος των Δυτικών Μισσιοναρίων στο Ελληνικό Κράτος", *Σύναξις*, τχ. 8 (1983), σ. 23-55.

——, Ελλαδικού Αυτοκέφαλου Παραλειπόμενα, εκδ. "Δόμος", Αθήναι [2]1989.

ΜΗΝΙΑΤΗΣ, ΗΛ., "Η Αθηναϊκή Σχολή Ντέκα", *Ελληνική Δημιουργία* 11 (1953), σ. 29-34.

ΜΟΣΧΟΠΟΥΛΟΣ, Γ., "Νέα στοιχεία για τη σχολή του Νικηφόρου Θεοτόκη στην Κέρκυρα", *Κεφαλληνιακά Χρονικά* 3 (1978-1979), σ. 136-163.

——, *Ιστορία της Κεφαλονιάς*, Αθήνα [2]1985.

ΜΠΑΚΑΛΑΚΗ, Αλ. - ΕΛΕΓΜΙΤΟΥ Ελ., *Η εκπαίδευση "εις τα του οίκου" και τα γυναικεία καθήκοντα από την ίδρυση του ελληνικού κράτους έως την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1929*,

ΙΑΕΝ - ΓΓΝΓ, Αθήνα 1987.

ΜΠΑΛΑΝΟΣ, Δ.Σ., "Η θεολογική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών (ιστορική επισκόπησις 1837-1930), *Εναίσιμα επί 35η επετηρίδι της επιστημονικής δράσεως του Μακαρτιωτάτου Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου, Αρχιεπισκόπου Αθηνών και πάσης Ελλάδος*, Αθήναι 1931, σ. 142-186.

——, "Εκκλησία της Ελλάδος", *Πανελλήνιον Λεύκωμα Εθνικής Εκατονταετηρίδος 1821-1921*, τ.ΣΤ', εν Αθήναις 1922.

——, "Ο Καποδίστριας δια τα ορφανά", *ΠΑΑ* 19 (1949), σ. 314-318.

ΜΠΑΜΠΟΥΝΗΣ, Χ.Ν., <παρέμβαση> στην ενότητα "Διάχυση των ιδεολογιών και Εκπαίδευση", *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου "Ιστορικότητα της παιδικής ηλικίας και της νεότητας"*, ΙΑΕΝ - ΓΓΝΓ, τ.Β', Αθήνα 1986, σ. 503-505.

——, "Η παιδεία στην Κίμωλο 1823-1832", *Κυκλαδικά Θέματα*, τχ. 16-17, Αθήνα 1987, σ. 231-236.

——, Μηλιακά έγγραφα από το Αρχείο Ιω. Σπ. Ράμφου, *Μηλιακά* 3 (1989), σ. 231-248.

——, *Η παιδεία στη Μήλο κατά την καποδιστριακή περίοδο 1828-1832*, Αθήνα 1992.

——, *Η Μήλος από την αρχαιότητα*, ΕΦΑ, 1993.

——, "Η παιδεία στην επαρχία Καλαβρύτων κατά την καποδιστριακή περίοδο", *Επετηρίς των Καλαβρύτων* 18 (1994), σ. 164-232.

——, *Νομοθετικές ρυθμίσεις θεμάτων εκπαίδευσης στη Ν.Α. Αττική κατά το 19ο αιώνα*, Ζ' Ε.Σ. Ν.Α. Αττικής - Κορωπί 19-22.10.1995 (Πρακτικά υπό έκδοση).

——, "Νικόλαος Χρυσόγελος", *Σίφνος*, περ. "Επτά Ημέρες", εφημ. "Καθημερινή", 11.8.1996, σ. 9.

——, "Η τύχη ναόκτητων ιερών λειψάνων της Χώρας της Μήλου· μια μετακομιδή που δεν έγινε", εφημ. *Μήλος*, φ. 216 (31.10.1996), σ. 10· φ. 217 (30.11.1996), σ. 7.

ΜΠΕΛΙΑ, Ελ. Δ., "Συμβολή εις την ιστορίαν της Μονής Βουλκάνου επί τη βάσει ανεκδότων εγγράφων", *Μεσσηνιακά Γράμματα*, τ.Β', Καλαμάτα 1967, σ. 345-355.

——, "Ανέκδοτος πίναξ "διοργανισμού" της εκπαιδεύσεως κατά την καποδιστριακήν περίοδον", *Παρνασσός* 9 (1967), σ. 303-311.

——, "Η παιδεία των Κρητών κατά την Ελληνικήν Επανάστασιν και την καποδιστριακήν περίοδον", *Μνημοσύνη* 1 (1967), σ. 263-289.

——, "Οι λόγιοι αδελφοί Δημήτριος και Μιχαήλ Γεωργίου Σχινά", *Μνημοσύνη* 2 (1968-1969), σ. 174-218.

——, Η εκπαίδευσις εις την Λακωνίαν και την Μεσσηνίαν κατά την καποδιστριακήν περίοδον (1828-1832), *"Αθηνά" - σειρά διατριβών και μελετών 10*, εν Αθήναις 1970.

——, "Στατιστικά του Ελληνικού Κράτους κατά το 1830", *Μνημοσύνη* 7 (1978-1979), σ. 291-319.

——, "Απόψεις του Κοραή δια την οργάνωση της Εκπαιδεύσεως", *Πρακτικά Συνεδρίου "Κοραής και Χίος"*, Αθήνα 1984, σ. 147-168.

——, "Ίδρυση και λειτουργία σχολείων στην Πελοπόννησο επί Καποδίστρια", *Πρακτικά Γ' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών*, τ.Γ', Αθήναι 1987-1988, σ.

——, "Στέγαση σχολείων Αρκαδίας επί Καποδίστρια", *Πρακτικά Β' Τοπικού Συνεδρίου Αρκαδικών Σπουδών* (Τεγέα-Τρίπολη, 11-14 Νοεμ. 1988), Αθήνα 1990, σ. 517-528.

——, "Εκπαιδευτική πραγματικότης στην Κυνουρία επί Καποδίστρια", *Πρακτικά του Αρκαδικού Πνευματικού Συμποσίου 1992*, εκδ. Ε.Π.Σ., Αθήναι 1994, σ. 84-96.

ΜΠΕΛΙΒΑΝΑΚΗΣ, Γρ., "Το τουρκικό προξενείο στη Μήλο το 1861· φιλελληνικές ενέργειες του Λουή Μπρεστ", εφημ. *"Μήλος"*, φ. 173 (31.12.1992), σ. 3.

ΜΠΟΛΑΝΑΚΗΣ, Ι., "Η Θρησκευτικότητα του Ρήγα Βελεστινλή", *Υπέρεια 2, Πρακτικά Β΄ Διεθνούς Συνεδρίου "Φεραί - Βελεστίνο - Ρήγας"* Αθήνα 1994

ΜΠΟΥΖΑΚΗΣ Σήφης, *Νεοελληνική Εκπαίδευση (1821-1985)· εξαρτημένη ανάπτυξη*, εκδ. "Gutenberg", Αθήνα ²1991.

ΜΠΟΥΖΑΚΗΣ Σήφης - ΤΖΗΚΑΣ Χρ. , *Η κατάρτιση των δασκάλων - διδασκαλισσών και των νηπιαγωγών στην Ελλάδα*, τ. Α', Η περίοδος των διδασκαλείων 1834 - 1933, εκδ. "Gutenberg", Αθήνα 1996.

ΜΠΟΥΤΖΟΥΒΗ - ΜΠΑΝΙΑ, Αλ., "Το Ναύπλιο στα χρόνια 1828-1833. Σκιαγράφηση της κοινωνικής, πολιτισμικής και πνευματικής ζωής", *Ο Ερανιστής* 18 (1986), σ. 105-136.

ΜΩΡΑΪΤΗΣ, Δ, *Ιστορία της Παιδαγωγικής*, Αθήνα 1936.

ΝΑΚΟΣ, Γ., "Προσπάθειες εφαρμογής της "πολιτικής ενότητας", της Ελληνικής Επικρατείας επί Καποδίστρια", *Ο Ιωάννης Καποδίστριας και η συγκρότηση του Ελληνικού κράτους, ΔΙΠΒΠΘ 2*, εκδ. "University Studio Press", Θεσσαλονίκη 1983, σ. 142-165.

ΝΗΜΑΣ, Θ.Α., *Η εκπαίδευση στη Δυτική Θεσσαλία κατά την περίοδο της τουρκοκρατίας*, εκδ. "αφοί Κυριακίδη", Θεσσαλονίκη 1995.

ΝΙΚΟΚΑΒΟΥΡΑ Αγάθη, *Ο Ανδρέας Μουστοξύδης και η Παιδεία*, Κέρκυρα 1965.

——, "Το Αρχείο του Ανδρέα Μουστοξύδη", *Πρακτικά Γ΄ Πανιονίου Συνεδρίου*, τ.Α΄, εν Αθήναις 1967, σ. 246-252.

ΞΑΝΘΟΠΟΥΛΟΣ, Κ., *Συνοπτική έκθεσις της πνευματικής αναπτύξεως των νεωτέρων Ελλήνων από της Αναγεννήσεως αυτών μέχρι τούδε*, εν Κωνσταντινουπόλει 1880.

ΞΕΚΑΛΟΣ, Γ. Ε.-ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, Γ. Κ., *Η αγωγή δια μέσου των αιώνων*, τ.Β΄, Ηράκλειον 1970.

ΞΕΝΟΣ, Στ., "Ο Ιωάννης Καποδίστριας", *Ποικίλη Στοά*, 1886, σ. 377-446.

ΞΗΡΑΔΑΚΗ, Κ., *Ευανθία Καΐρη 1799-1866*, Αθήναι 1956.

ΞΩΧΕΛΛΗΣ, Π ., *Θεμελιώδη προβλήματα της παιδαγωγικής επιστήμης· εισαγωγή στην παιδαγωγική*, εκδ. "αφοί Κυριακίδη", Θεσσαλονίκη 1992.

ΠΑΓΙΑΤΑΚΗΣ, Σπ., "Η ηθική και πνευματική προσωπικότητα του Ιω. Καποδίστρια κάτω από το φως της επιστημονικής χαρακτηρολογίας", έκτακτο *ΔΑΕΚ* (1976), σ. 29-56.

ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΟΣ, Γ. Ν., *Ι.Ε. Πεσταλότσης*, Αθήνα 1953.

ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΣ, Ν.Ι., "Ο Ιωάννης Γενατάς και η οργάνωσις της δικαιοσύνης επί Καποδιστρίου", περ. *Αθηνά* 53 (1949), σ. 297-317.

——, "Ρήγας Βελεστινλής - ελληνικαί καταβολαί και ξενικαί επιδράσεις εις το έργον του" *Μορφαί της Μαγνησίας*, εκδ. "Νομαρχία Αττικής", Βόλος 1973.

——, "Η Δικαιοσύνη", *ΙΕΕ*, τ.ΙΑ΄, Αθήναι 1975, σ. 593-606.

——, "Η δικαιοδοτική πολιτική κατά την επανάσταση και την καποδιστριακή περίοδο (1821-1832)", *ΕΕΣΝΟΑΠΘ* 1 (1978), σ. 1199.

——, "Ο Καποδίστριας και ο πολιτικοκοινωνικός πλουραλισμός της εποχής του", *Ο Ιωάννης Καποδίστριας και η συγκρότηση του ελληνικού κράτους, ΔΙΠΒΠΘ* 2, εκδ. "University Studio Press", Θεσσαλονίκη (1983), σ. 13-70.

——, "Το σύνδρομο της αυθαιρεσίας και ο Καποδίστριας", *Ιωάννης Καποδίστριας 1776-1831· ο κορυφαίος Έλληνας Ευρωπαίος*, εκδ. "Γκοβόστη", 1992, σ. 323-332.

ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, Β., "Από το εκπαιδευτικόν έργον του Καποδίστρια", *Νέα Εστία*, τ.ΙΑ', τχ. 128 (15.4.1932), σ. 487-489.

——, "Η αλληλοδιδακτική μέθοδος και η εισαγωγή της στην Ελλάδα", *Επετηρίς Δημοτικής Εκπαιδεύσεως*, τ.Α', 1932, σ. 286-291.

ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, Σ.Π. και ΠΕΠΕΛΑΣΗ - ΜΙΝΟΓΛΟΥ, Ι., "Τιμές και αγαθά στην Αθήνα (1834)", *ΜΙΕΤ*, Αθήνα 1988.

ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, Σ., "Το εξ Αμερικής Φιλελληνικόν Τυπογραφείον", *Ο Ερανιστής* 14 (1977), σ. 77-92.

ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, Στ., Η στρατιωτική πολιτική του Ι.Καποδίστρια, *Ο Ιωάννης Καποδίστριας και η συγκρότηση του Ελληνικού κράτους, ΔΙΠΒΠΘ 2*, εκδ. "University Studio Press", Θεσσαλονίκη 1983, σ. 169-176.

——, *Το ελληνικό κράτος (1821-1909)· οδηγός αρχειακών πηγών της νεοελληνικής ιστορίας*, εκδ. "Παπαζήσης", Αθήνα 1988.

ΠΑΠΑΔΑΚΗ, Λ., *Η αλληλοδιδακτική μέθοδος διδασκαλίας στην Ελλάδα του 19ου αιώνα*, Ίδρυμα για το παιδί, εκδ. "Δωδώνη", Αθήνα - Γιάννινα 1992.

ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, Σ.Ν., *Ιστορία του Δημοτικού μας σχολείου, μέρος Α'(1834-1895)*, Αθήναι 1950.

——, *Η παιδεία κατά την Ελληνικήν Επανάστασιν του 1821*, Αθήναι 1953.

ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, Γρ., *Έκθεσις περί των Ελληνικών Εκπαιδευτηρίων κατά το σχολικόν έτος 1856-57*, Αθήναι 1857.

——, "Περί των προγενεστέρων Ελληνικών Σχολείων", *Πανδώρα*, τ.Η' (1857-58), σ. 169-183.

ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, Ν.Π., "Αι κατά την ελληνικήν επανάστασιν προσπάθειαι προς σύστασιν Διαρκούς Ιεράς Συνόδου", *Εναίσιμα επί τη τριακοστή πέμπτη επετηρίδι της επιστημονικής δράσεως του Μακαριωτάτου Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου, αρχιεπισκόπου Αθηνών και πάσης Ελλάδος*, εν Αθήναις 1931, σ. 245-260.

——, *Δαμαλών Ιωνά διπλωματικαί σελίδες του 1821*, εν Αθήναις 1971.

——, *Κατακαημένου Μοριά σελίδες του 1821*, τ.Α', Αθήναι 1974.

ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, Στ., "Η εκλογή του Ιωάννη Καποδίστρια ως πρώτου Κυβερνήτη της Ελλάδος", *Κερκυραϊκά Χρονικά* 19 (1974), σ. 9-22.

——, "Ι. Καποδίστριας, ο θεμελιωτής του νεοελληνικού κράτους", *Τετράδια Ευθύνης* 5 (1978), σ. 65-84.

ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ Χρυσ., "Αι περί Εκκλησίας μέριμναι του Καποδιστρίου", *Καινή Διδαχή*, Αθήναι 1919, σ. 161-177.

——, *Ιστορία της Εκκλησίας της Ελλάδος, τ.Α': Ίδρυσις και οργάνωσις της Αυτοκεφάλου Εκκλησίας της Ελλάδος*, εν Αθήναις 1920.

——, *Η Εκκλησία της Ελλάδος επί τη 1900η επετείω της ιδρύσεως αυτής υπό του Αποστόλου Παύλου 50-1951*, εν Αθήναις ²1951.

ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ - ΒΡΕΤΟΥ, Α., *Νεοελληνική Φιλολογία*, τ.1-2, εν Αθήναις 1854.

ΠΑΠΑΔΡΙΑΝΟΣ, Ιω. Α., Οι Έλληνες πάροικοι του Σεμλίνου (18ος-19ος αι.), ΙΜΧΑ, Θεσσαλονί-

κη 1998.

ΠΑΠΑΪΩΑΝΝΟΥ, Απ, *Τα ελληνικά παλαιότυπα του Διονυσίου Θερειανού στη Biblioteca Civica της Τεργέστης (1744-1863)*, Padova 1981.

——, *Τα ελληνικά παλαιότυπα του Διονυσίου Θερειανού στη Biblioteca Civica της Τεργέστης (1864-1897)*, Padova 1983.

ΠΑΠΑΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ, Θ.Γ., εισαγωγή - παρουσίαση - ευρετήρια, στο περ. ο *Παιδαγωγός [1839]*, Αθήναι 1982.

ΠΑΠΑΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ, Π. - ΑΝΔΡΕΟΥ, Απ., *Τα διδασκαλεία και η ανάπτυξη της παιδαγωγικής σκέψης 1875-1914*, εκδ. "Οδυσσέας", Αθήνα 1992.

ΠΑΠΑΜΑΥΡΟΣ, Μ., *J.H. Pestalozzi·η ζωή και η δράση του*, εκδ. "Α.Ι. Ράλλη", Αθήνα 1929.

ΠΑΠΑΝΔΡΕΟΥ, Απ., *Η τραγωδία της εκπαίδευσης στην Ελλάδα ή το στίγμα ενός "προπατορικού αμαρτήματος"*, εκδ. "αφοί Τολίδη", Αθήνα 1985.

ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑΪΔΗΣ, Δ., *Η συμβολή του Ιωάννου Καποδίστρια εις την οργάνωσιν της Ελληνικής Διοικήσεως*, Θεσσαλονίκη 1979.

ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑΟΥ, Λύσ. Π., *Κοινωνική Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης του 19ου αιώνα*, εκδ. "Σύγχρονη Εποχή", Αθήνα 1991.

ΠΑΠΑΡΡΗΓΟΠΟΥΛΟΣ, Κ., *Ιστορία του Ελληνικού έθνους*, τ. 7· Β' μέρος, εκδ. "Κ. Ελευθερουδάκης", Αθήναι 1932.

ΠΑΠΑΣ, Αθ., Ε., *Σύγχρονη θεωρία και πράξη της παιδείας*, εκδ. "Δελφοί", τ. Α', Αθήνα χ.χ.

——, *Η αντιπαιδαγωγικότητα της Παιδαγωγικής*, εκδ. "Δελφοί", Αθήνα 1995.

ΠΑΠΑΣΩΤΗΡΙΟΥ, Σ., "Οι οργανωτικές και χωρικές συνθήκες του σχολείου", *ΔΕΣΝΠΓΠ* 4α (1980), σ. 46-51.

ΠΑΡΑΝΙΚΑΣ, Μ., *Σχεδίασμα περί της εν τω ελληνικώ έθνει καταστάσεως των γραμμάτων από αλώσεως Κωνσταντινουπόλεως (1453 μ.χ.) μέχρι των αρχών της ενεστώσης (ΙΘ) εκατονταετηρίδος*, εκδ. "Α. Κορομηλάς", Κωνσταντινούπολις 1867.

——, *Ιστορία της Ευαγγελικής Σχολής Σμύρνης εκ των πηγών συνταχθείσα*, Αθήναι 1885.

ΠΑΣΧΑΛΗΣ, Δ., *Θεόφιλος Καΐρης*, εν Αθήναις 1928.

ΠΕΡΣΕΛΗΣ, ΕΜΜ. Π, *Θεωρία και πράξη της χριστιανικής αγωγής· ελληνική και ευρωπαϊκή διάσταση*, Αθήνα 1992.

ΠΕΤΡΑΚΑΚΟΣ, Δ. Α., *Κοινοβουλευτική Ιστορία της Ελλάδος*, Αθήναι 1935.

ΠΕΤΡΙΔΗΣ, Π ., *Νεοελληνική πολιτική ιστορία 1828-1843*, εκδ. "Παρατηρητής", τ.Α', Θεσσαλονίκη 1981.

——, "Βιβλιογραφία Ιωάννη Καποδίστρια 1776-1831", Θεσσαλονίκη 1981.

——, "Η εξωτερική πολιτική του Κυβερνήτη και η συμβολή της στην κατοχύρωση της εθνικής ανεξαρτησίας", Ο Ιωάννης Καποδίστριας και η συγκρότηση του Ελληνικού Κράτους, *ΔΙΠΒΠΘ 2*, εκδ. "University Studio Press", Θεσσαλονίκη 1983, σ. 83-94.

——, *Ελληνική πολιτική και κοινωνική ιστορία 1821-1840*, εκδ. "Παρατηρητής", Θεσσαλονίκη 1986.

——, *Πολιτικοί και συνταγματικοί θεσμοί στη Νεότερη Ελλάδα (1821-1843)*, εκδ. "University Studio Press", Θεσσαλονίκη 1990.

——, "Η συμβολή του Ιωάννη Καποδίστρια στη συγκρότηση του επτανησιακού κράτους, 1815-

1820", *Πρακτικά Β' Συνεδρίου "Επτανησιακού Πολιτισμού"*, Αθήνα, Εταιρεία Λευκαδικών Μελετών, 1991, σ. 287-295.

——, "Σκιαγραφία Ιωάννου Καποδίστρια", *Ιωάννης Καποδίστριας 1776-1831· ο κορυφαίος Έλληνας Ευρωπαίος*, εκδ. "Γκοβόστης", Αθήνα 1992, σ. 11-136.

ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ, Ι. -ΚΟΥΜΑΡΙΑΝΟΥ, Αικ., "Η Παιδεία", *ΙΕΕ*, τ.ΙΓ', Αθήναι 1976, σ. 21-22.

ΠΕΤΣΙΑΒΑΣ, Ν.Δ., *Ο Ιωάννης Αντωνίου Καποδίστριας έγραψε την Ελληνικήν Νομαρχίαν*, Βόλος 1990.

ΠΙΖΑΝΙΑΣ, Π., *Μισθοί και εισοδήματα στην Ελλάδα (1842-1923)*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1985.

ΠΙΠΙΝΕΛΗΣ, Τ. Ν. "Πολιτική Ιστορία της Ελληνικής Επαναστάσεως", εκδ. "Αγών", Παρίσι 1927.

ΠΟΛΕΜΗΣ, Δ.Ι., "Εκ του αρχείου του Θεοφίλου Καΐρη", *Ο Ερανιστής* 12 (1975), σ. 221-240.

ΠΡΑΣΣΑ-ΚΟΡΔΑΤΖΗ, Αννίτα Ν., "Οι επιρροές του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού στη διαμόρφωση της Ελληνικής Εκπαίδευσης στο Α' μισό του 19ου αιώνα", *Μνημοσύνη* 12 (1991-1993), σ. 289-306.

——, "Η εκπαίδευση στο Άργος επί Καποδίστρια (1828-1832), *Ελλέβορος* 11 (1994), σ. 81-110.

——, *Η εκπαίδευση στις Κυκλάδες κατά την καποδιστριακή περίοδο (1828-1832)*, [ανέκδοτη διδακτορική διατριβή], Αθήνα 1996.

ΠΡΕΒΕΛΑΚΗΣ, Ελ., "Η εγκύκλιος επιστολή του Ιωάννου Καποδίστρια", *Πρακτικά Γ' Πανιονίου Συνεδρίου*, τ.Α', Αθήναι 1967, σ. 298-328.

ΠΡΟΒΑΤΑΣ, Αλκ., *Πολιτική Ιστορία της Ελλάδος από 1821 μέχρι 1980· Νομοθετικά και Εκτελεστικά σώματα*, Αθήνα 1980.

ΠΡΟΚΕΣ - ΟΣΤΕΝ, *Ιστορία της επαναστάσεως των Ελλήνων κατά του Οθωμανικού Κράτους εν έτει 1821 και της ιδρύσεως του ελληνικού βασιλείου*, μετ. Γ. Εμ. Αντωνιάδου, τ.Β', Αθήνησι 1869.

ΠΡΟΚΟΠΙΟΥ, Αριστ. Πλ., "Τα κτίρια της Σχολής Ευελπίδων· από το Ναύπλιο έως τη Βάρη οι Ευέλπιδες στεγάσθηκαν σε αρκετά οικήματα", περ. "Επτά Ημέρες", εφημ. *"Καθημερινή"*, 24.9.1997, σ. 26α.

ΠΡΩΤΟΨΑΛΤΗΣ, Εμμ. Γ., *Ιωάννης Καποδίστριας*, εκδ. "Εταιρεία των Φίλων του Λαού" Αθήναι 1977.

ΠΥΛΑΡΙΝΟΣ, Π., *Τα νομίσματα της Νεωτέρας Ελλάδος 1828-1993*, Αθήνα [9]1993.

ΠΥΡΓΙΩΤΑΚΗΣ, Γ., *Προβλήματα στην ιστορία της εκπαιδεύσεως των δασκάλων στα πρώτα πενήντα χρόνια μετά την απελευθέρωση (1828-1878)*, εκδ. "Χριστινάκης", Αθήνα 1981.

ΠΥΡΓΙΩΤΑΚΗΣ Ι., *Η Οδύσσεια του διδασκαλικού επαγγέλματος, εκδ. "αφοί Κυριακίδη"*, Θεσσαλονίκη 1992.

ΡΕΝΤΖΟΣ Γιάννης, *Γεωγραφική εκπαίδευση*, Αθήναι 1984.

ΡΗΓΟΠΟΥΛΟΣ, Γ. Χρ., *Το μάθημα των Θρησκευτικών στην Α/θμιο Εκπαίδευση (Διαπιστώσεις - Πρότασις)*, Αθήνα 1990.

——, *Προλεγόμενα στην Ορθόδοξο Χριστιανικήν Αγωγή (Διδακτικές σημειώσεις)*, Αθήνα 1996.

ΣΑΪΤΗΣ, Χρ. Αθ., *Οργάνωση και Διοίκηση της εκπαίδευσης. Θεωρία και πράξη*, Αθήναι 1991.

——, Βασικά θέματα της σχολικής διοίκησης· προσέγγιση στη διοικητική σκέψη με τη μέθοδο των

case studies, Αθήνα 1994.

ΣΑΚΚΑΣ, Γ., *Γεώργιος Κλεόβουλος, ο Φιλιππουπολίτης· ο πρώτος Έλλην επιστήμων και αγνοημένος Παιδαγωγός*, Αθήναι 1956.

ΣΑΚΚΗΣ, Δ., "Οι πρώτες προσπάθειες για την οργάνωση της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσις των κοριτσιών στο νεοσύστατο κράτος: Η περίπτωση του αλληλοδιδακτικού Θηλέων Θήρας", *Τα Εκπαιδευτικά*, τχ. 43 (1997), σ. 42-50.

——, *Η εκπαίδευση στις Νοτιοδυτικές Κυκλάδες κατά την Α' Οθωνική περίοδο (1833-1843)*, εκδ. "Σύλλογος προς διάδοσιν ωφελίμων βιβλίων", Αθήνα 1997.

ΣΑΡΔΕΛΗΣ, Κ., *Το συναξάρι του Γένους*, Αθήνα 1969.

ΣΑΡΙΠΟΛΟΣ, Ν. Ν., *Ελληνικόν Συνταγματικόν Δίκαιον*, τ. Α' Αθήναι 1911.

ΣΑΡΡΗΣ, Ν., "*Οσμανική πραγματικότητα-συστηματική παραθέση δομών και λειτουργιών*, εκδ. Ι.Α. Αρσενίδης", τ.Α', Ι. Το Δεσποτικό Κράτος, Αθήνα χ.χ.· τ.Β', ΙΙ. Η δοσιματική διοίκηση, Αθήνα χ.χ.

ΣΒΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, Κ., "Ο Καποδίστριας στο Λάϋμπαχ· δύο σύγχρονες μαρτυρίες", *Τετράδια Ευθύνης 5* (1978), σ. 136-147.

——, "Οι διπλωματικοί αγώνες - θέσεις και προσανατολισμοί απέναντι στην ευρωπαϊκή συμμαχία και την ελληνική επανάσταση", *Ιωάννης Καποδίστριας*, περ. "Επτά Ημέρες", εφημ. "Καθημερινή", 25-26.3.1995, σ.11-13.

ΣΒΩΛΟΣ, Αλ.Ι. "Τα πρώτα ελληνικά πολιτεύματα και η επίδρασις της Γαλλικής Επαναστάσεως", *Εφημερίς Ελλήνων Νομικών*, τ.Β', (1935).

ΣΒΟΡΩΝΟΣ, Ν. Γ., *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, εκδ. "Θεμέλιο", Αθήνα 1976.

ΣΓΟΥΡΙΤΣΑΣ, Χρ., *Συνταγματικόν Δίκαιον*, τ. Α', Αθήναι 1960.

ΣΕΛΙΑΝΙΤΗΣ, Σ. Χ., "Γεωργική Εκπαίδευσις", *ΜΠΕ* 1 (1967), σ. 735-739.

ΣΕΡΕΜΕΤΗΣ, Δ. Γ., *Η Δικαιοσύνη επί Καποδίστρια Α'. Πρώτη περίοδος 1828-1829 (μετ' ανεδότων εγγράφων)*, Αθήναι 1959.

ΣΙΜΟΠΟΥΛΟΣ Κυριάκος, *Πώς είδαν οι ξένοι την Ελλάδα του '21*, τ.Α'-Ε', Αθήνα 1979-1984.

ΣΙΤΟΣ, Σ., *Η συμβολή του Καποδίστρια εις την παιδείαν του έθνους*, Αθήναι 1978.

ΣΚΑΡΒΕΛΗ - ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΥ, Αγ., *Τα μαθηματάρια των ελληνικών σχολείων κατά την τουρκοκρατία. Διδασκόμενα κείμενα, σχολικά προγράμματα, διδακτικές μέθοδοι. Συμβολή στην ιστορία της νεοελληνικής παιδείας*, εκδ. "Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων", Αθήναι 1993.

ΣΚΙΑΔΑΣ, Ν.Ε., *Χρονικό της ελληνικής τυπογραφίας*, εκδ. "Gutenberg", τ.Α': 1476-1828, Αθήνα 1976· τ.Β': 1829-1862, Αθήνα 1981.

ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗΣ, Τρ. Ε., "Η δυσπιστία στο έντυπο βιβλίο και η παράλληλη χρήση του χειρογράφου", *Το βιβλίο στις προβιομηχανικές κοινωνίες*, Αθήνα 1982, σ. 283-293.

——, "Οι ανάγκες της ιστορικής έρευνας και τα όρια της αρχειονομίας", *Συμπόσιο Αρχειονομίας (Κέρκυρα 11-13 Οκτωβρίου 1991)*, Αθήνα 1992, σ. 75-81.

——, *Η σχολική βιβλιοθήκη του 19ου αιώνα - Η βιβλιοθήκη του Γυμνασίου Ναυπλίου (1833-1935)*, Αθήνα 1995.

ΣΚΛΗΡΑΚΗ, Ευδ. Δ., *Παιδεία και εκκλησία στη Νάξο κατά την τουρκοκρατία και τους πρώτους μετεπαναστατικούς χρόνους*, [ανέκδοτη διδακτορική διατριβή], Αθήνα 1996.

ΣΚΟΠΕΤΕΑ, Ε., *Το "πρότυπο βασίλειο" και η Μεγάλη Ιδέα. Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*, εκδ. "Πολύπτυχο", Αθήνα 1988.

ΣΚΟΡΔΑ - ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ Αγγελ., "Η συμβολή των ξένων σχολείων στην Ανώτερη εκπαίδευση των κοριτσιών μετά την απελευθέρωση της Ελλάδος. Η Ανωτέρα Σχολή Κορασίων της Καρολίνας Βολμεράνζ στο Ναύπλιο (1831-1834)", *Πρακτικά Ε΄ Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών* ν (υπό έκδοση).

ΣΚΟΥΒΑΡΑΣ Βαγγ., "Τρία ανέκδοτα αντικαποδιαστριακά κείμενα", *ΔΙΕΕ* 15 (1961), σ. 251-286.

ΣΚΟΥΛΑΤΟΣ, Β. - ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, Ν. - ΚΟΝΔΗΣ, Σ., Ιστορία Νεότερη και σύγχρονη", *Ο.Ε.Δ.Β.* τχ.Β, Αθήνα [2]1992, σ. 73-87.

ΣΚΟΥΡΑ, Λαμπρ. Θ., *Εκπαιδευτική πολιτική στην κατάρτιση των δασκάλων κατά τον 20ο αιώνα (φιλοσοφία-θεσμοί)*, [ανέκδοτη διδακτορική διατριβή], Αθήνα 1997.

ΣΟΛΩΜΟΝΙΔΗΣ, Χρ. Σ., *Η Παιδεία στη Σμύρνη*, Αθήναι 1961.

ΣΟΛΟΜΩΝ, Ιωσ., *Εξουσία και τάξη στο νεοελληνικό σχολείο· μια τυπολογία των σχολικών χώρων και πρακτικών 1820-1900*, εκδ. "Αλεξάνδρεια", Αθήνα [2]1992.

ΣΟΦΙΑΝΟΣ, Κ., *Το νομικό καθεστώς της παιδικής ηλικίας και της νεότητας, 1833-1900*, ΙΑΕΝ, αρ. 16, τ.Α΄- Β΄, Αθήνα 1988.

ΣΠΕΡΑΝΤΣΑΣ, Θ.Κ., "Ο Γρηγόριος Κωνσταντάς ως Έφορος της Παιδείας ανά τας Κυκλάδας", *ΕΕΚΜ* 1 (1961), σ. 32-140.

——, "Κωνσταντάς Γρηγόριος", *ΘΗΕ* 7 (1965), στ. 1234-1238.

ΣΤΑΜΑΤΙΑΔΗΣ, Ν., *Σαμιακά ήτοι ιστορία της νήσου Σάμου από των παναρχαίων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς*. τ. Δ', Εν Σάμω 1887.

ΣΤΑΜΑΤΟΠΟΥΛΟΣ, Τ. Α., *Ο εσωτερικός αγώνας πριν και κατά την Επανάσταση του 1821*, εκδ. "Κάλβος", τ.4, Αθήνα [3]1979.

ΣΤΑΣΙΝΟΠΟΥΛΟΣ, Μ. Δ., *Μαθήματα Διοικητικού Δικαίου*, Αθήνα 1957.

ΣΤΑΣΙΝΟΠΟΥΛΟΣ, Μ., "Η παιδεία κατά την επανάστασιν και κατά τα πρώτα μετ' αυτήν έτη", *Παρνασσός* 12 (1970), σ. 594-624.

——, "Η περί της Παιδείας μέριμνα του αγωνιζόμενου Έθνους και το πρώτον Πανεπιστήμιον", *Νέα Εστία* (αφιέρωμα στο Εικοσιένα), τ.88, τχ.1043 (1970), σ. 40-50.

——, *Τα πρώτα βήματα της Ανωτάτης Παιδείας μετά την απελευθέρωσιν*, Αθήναι 1971.

ΣΤΡΑΤΗΓΟΠΟΥΛΟΥ, Χρ., *Κοινωνικές - Νομικές απόψεις της Διοικήσεως του Ιω. Καποδίστρια (1828-1831)*, εκδ. "Αντ. Σάκκουλας", Αθήνα - Κομοτηνή 1988.

ΣΥΜΕΩΝΙΔΗΣ, Σ.Μ., "Ανέκδοτα γράμματα προς Ν. Χρυσόγελο", *Νέα Εστία* 68 (1960), σ. 1360.

——, "Τα γράμματα στο νησί της Σίφνου", εφ. *Κυκλαδικόν Φως*, έτη ΙΒ΄- ΙΔ΄ (Ιαν. 1961 - Μαρτ. 1963), σ. 138-169 και ανάτυπο, Πειραιεύς 1962.

——, "Ν. Πρατικός - ένας άγνωστος αγιογράφος", περ. *Η Σιφναϊκή*, Ιούλιος - Αύγουστος 1967.

——, Μοναστήρια της Σίφνου, Αθήνα 1984.

——, " Το αλτάριο των Καθολικών στην ορθόδοξη Μητρόπολη της Παροικίας", Παριανά, έτος 10 (1989), τχ. 34, σ. 325-329

——, "Η υπεροπτική στάση και το τραγικό τέλος του Κων. Μπάου", *Σιφνιακά* Α'/Γ' (1991), σ. 5-60.
——, "Αγγελής Αχλυμπάρης - ο πρώτος (;) σίφνιος τυπογράφος· μια διαφορά του με τον αγιογράφο Ν. Πρατικό", *Σιφνιακά*, Α'/Γ' (1991), σ. 121-123.
——, "Ιερά Πατριαρχική Μονή Προφήτου Ηλιού", *Σιφνιακά*, Β'/ΙΙ' (1992), σ. 21-102.
——, " Νέες μαρτυρίες για τους καθολικούς της Πάρου", Παριανά, έτος 13 (1992), τχ. 47 (σ. 53-57) - 48 (σ. 116-120).
——, "Η εκπαίδευση στη Σίφνο κατά τους δυσχερείς χρόνους (1833-1848)", *Σιφνιακά*, Γ'/ΙΙΙ (1993), σ. 5-103.
——, "Εκκλησιαστική Ιστορία της Σίφνου", *Σιφνιακά* Δ' (1994), σ. 25-179.
——, "Κοινωνία και παιδεία στη Σίφνο κατά την τουρκοκρατία (1537-1821)"., *Σιφνιακά* Ε' (1995), σ. 7-166.

ΣΦΥΡΟΕΡΑΣ, Β. Βλ., "Καΐρης Θεόφιλος", *ΘΗΕ* 7 (1965), στ. 177-179.
——, "Η Ελληνική πολιτική του Ιωάννου Καποδίστρια", *Επίσημοι Λόγοι εκφωνηθέντες κατά το έτος 1976-1977 εις το Πανεπιστήμιον Αθηνών*, 21 (1978), σ. 23-34.
——, "Οι στόχοι της εκπαιδευτικής πολιτικής του Καποδίστρια", Ο Ιωάννης Καποδίστριας και η συγκρότηση του ελληνικού κράτους, *ΔΙΠΒΠΘ 2*, εκδ. "University Studio Press", Θεσσαλονίκη (1983), σ. 73-79.
——, "Δύο Χιώτες πληροφοριοδότες του Κοραή για την Καποδιστριακή περίοδο" *Πρακτικά του Συνεδρίου Κοραής και Χίος (11-15 Μαΐου 1983)*, τ. Β', Αθήνα 1985, σ. 361-371.

ΤΕΝΕΚΙΔΗΣ, Γ., *Θέματα Κοινωνιολογίας των Διεθνών Σχέσεων*, Αθήνα 1976.

ΤΖΙΡΑΚΗΣ, Ν. Ε., "Φαρμακίδης Θεόκλιτος", *ΘΗΕ* 11 (1967), στ. 999-1004.

ΤΖΟΥΜΕΛΕΑΣ, Σ.Γ., "Συνοπτική Ιστορία της εν Ελλάδι ιδιωτικής εκπαιδεύσεως", *Επετηρίς Δημοτικής Εκπαιδεύσεως*, τ.Α', Αθήναι 1932, σ. 188-194.

ΤΖΟΥΜΕΛΕΑΣ, Σ.Γ. - ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΣ, Π., *Η εκπαίδευσή μας στα τελευταία 100 χρόνια*, Αθήναι 1933.

ΤΙΡΣ, Φρειδερίκος, *Περί της συγχρόνου καταστάσεως της Ελλάδος και περί των μέσων αναγεννήσεως αυτής*, εκδ. "αφοί Τολίδη", Αθήναι 1975.

ΤΟΥΛΙΑΤΟΣ, Σπ., "Από την Επανάσταση του 1821 μέχρι την περίοδο της κυβέρνησης του Βενιζέλου (1821-1928)", Προβλήματα νεοελληνικής εκπαίδευσης, Α' Συνέδριο *Ο.Ι.Ε.Λ.Ε.*, Αθήνα 1980, σ. 40-45..

ΤΟΥΡΤΟΓΛΟΥ, Μεν. Α., "Σχέσεις Πολιτείας και Εκκλησίας (προσπάθεια ρυθμίσεως αυτών επί Καποδίστρια), *Μελετήματα Ιστορίας Ελληνικού Δικαίου*, Αθήναι 1993, σ. 41-65.

ΤΣΑΤΣΟΣ, Κ., "Ομιλία με την συμπλήρωση 200 ετών από τη γέννηση του Ιωάννου Καποδίστρια", *έκτακτο ΔΑΕΚ* (1976).
——, , "Ιωάννης Καποδίστριας 200 χρόνια από τη γέννησή του 1776-1986", *Τετράδια Ευθύνης 5* (1978), σ. 9-17.

ΤΡΑΥΛΟΣ, Ιω.-ΚΟΚΚΟΥ Αγγελ., "Πολεοδομία και αρχιτεκτονική", *ΙΕΕ*, τ.ΙΓ', Αθήναι 1977, σ. 515-528.

ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΥ, Κ.Ν., *Ιστορικόν λεξικόν των Πατρών*, Πάτραι [2]1980.

ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΥ, Τρ., *Η εξέλιξη του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος*, Αθήνα 1977.

ΤΡΙΚΟΥΠΗΣ, Σπ., *Ιστορία της Ελληνικής Επαναστάσεως*, τ.Δ', Αθήναι 1879, σ. 282-283.

ΤΡΙΛΙΑΝΟΣ, Θαν., "Σύγχρονη αντίληψη για το ρόλο του εκπαιδευτικού κατά τη διδασκαλία", *Λόγος και Πράξη* 47 (1991), σ. 5-15.

ΤΣΑΓΚΑΣ, Ι. Β., *Η θρησκευτική αγωγή στο εκπαιδευτικό έργο του Ιωάννη Καποδίστρια*, εκδ. "Παγουλάτος", Αθήναι 1992.

ΤΣΑΟΥΣΗΣ, Δ.Γ., *Η κοινωνία του ανθρώπου*, εκδ. "Gutenberg", Αθήνα 1984.

——, "Ελληνισμός και Ελληνικότητα· το πρόβλημα της νεοελληνικής ταυτότητας", στο: Δ.Γ. Τσαούσης (επιμ.) *Ελληνισμός - Ελληνικότητα*, εκδ. "Εστία", Αθήνα 1983, σ. 15-25.

——, "Η κοινωνία μας - οργάνωση, λειτουργία, δυναμική", εκδ. " "Gutenberg", Αθήνα 1991.

ΤΣΙΡΙΜΠΑΣ, Αντ. - ΚΩΝΣΤΑΝΤΟΠΟΥΛΟΣ Ευρ., *Ιστορία της Παιδαγωγικής*, Αθήναι 1964.

ΤΣΟΥΚΑΛΑΣ, Κ., "Η εξέλιξη των ημερομισθίων στην Ελλάδα του 19ου αιώνα", περ. *Ο Πολίτης*, Δεκέμβριος 1981, σ. 22-29.

——, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*, εκδ. "Θεμέλιο", Αθήνα [3]1982.

——, *Κοινωνική ανάπτυξη και κράτος - η συγκρότηση του δημόσιου χώρου στην Ελλάδα*, εκδ. "Θεμέλιο", Αθήνα [5]1993.

ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, Β., *Γεώργιος Σερούκος (ή Σέρβιος) 1783-1849, Βίος και έργον*, εν Αθήναις 1977.

ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, Ν.Β., "Βάμβας Νεόφυτος", *ΘΗΕ* 3 (1963), στ. 577-579.

ΦΑΣΟΥΛΑΚΗΣ, Στεργ., "Οι επιπτώσεις των "Καϊρικών" στα εκπαιδευτικά ζητήματα της Χίου", *Πρακτικά Α' Κυκλαδολογικού Συνεδρίου τα περί Άνδρου*, εκδ. "Καϊρειος Βιβλιοθήκη", Άνδρος 1993, σ. 275-285.

ΦΕΙΔΑΣ, Βλ. Ι.,"Εκκλησία", Εκπαιδευτική Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια, τ. 21, *Οι Θρησκείες*, εκδ. "Εκδοτική Αθηνών", Αθήνα 1992, σ. 111-112.

ΦΕΡΕΤΟΣ, Μ.Η., "Γεράσιμος. Ο Ράλλης", *ΘΗΕ* 4 (1964), στ. 345-348.

ΦΕΣΣΑ - ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ Ελένη, *Κτίρια για δημόσια χρήση στη Νεότερη Ελλάδα 1827-1992*, εκδ. "Παπασωτηρίου", Αθήνα 1993.

ΦΙΛΙΑΣ, Β., "Ελληνική Κοινωνία", *ΙΕΕ*, τ.ΙΓ', Αθήνα 1977, σ. 448-454.

——, "Κοινωνικές δομές στην Ελλάδα του 19ου αιώνα", στο: Δ.Γ. Τσαούσης (επιμ.), *Όψεις της ελληνικής κοινωνίας του 19ου αιώνα*, εκδ. "Εστία", Αθήνα 1984, σ. 11-21.

——, *Κοινωνία και εξουσία στην Ελλάδα. Ι. Η νόθα αστικοποίηση 1800-1864*, εκδ. "Gutenberg", Αθήνα [2]1991.

ΦΛΟΥΡΗΣ, Γ. Στ., *Αναλυτικά προγράμματα για μια νέα εποχή στην εκπαίδευση*, εκδ. "Γρηγόρη", Αθήνα 1983.

ΦΛΟΥΡΗΣ, Γ. Στ. - ΚΑΝΔΑΡΑΚΗΣ Ιω. Κ., *Επιστημονικά πλαίσια της Παιδαγωγικής*, εκδ. "Ορόσημο", Αθήνα 1979.

ΦΟΥΡΝΑΡΑΚΗ, Ελ., *Εκπαίδευση και αγωγή των κοριτσιών· ελληνικοί προβληματισμοί (1830-1910), ένα ανθολόγιο*, ΙΑΕΝ, αρ. 11, Αθήνα 1987.

ΦΡΑΓΚΙΣΤΑΣ, Ι., *Το δημοκρατικόν και φιλελεύθερον πνεύμα των πολιτευμάτων του Αγώνα*, Θεσσαλονίκη 1953.

ΦΡΑΓΚΟΣ, Κ., "Εκκλησιαστική εκπαίδευσις", *ΜΠΕ* 2 (1967), σ. 370-372.
——, "Θεολογική Σχολή Πανεπιστημίου Αθηνών, Θεσσαλονίκης", *ΜΠΕ* (1967), σ. 124.
——,"Η εκκλησιαστική εκπαίδευση. Σκέψεις για ανανέωση", *Ριζάρειος Εκκλησιαστική Παιδεία* 3 (1984), σ. 85-106.
——, *Εισαγωγή στην Κατηχητική και Χριστιανική Παιδαγωγική*, Θεσσαλονίκη 1985.

ΦΡΑΓΚΟΣ, Χρ., *Ψυχοπαιδαγωγική*, Αθήνα 1983.

ΦΥΡΙΠΠΗΣ, Εμμ. Κ., *Ευρωπαϊκή επίδραση στην ελληνική εκπαιδευτική πολιτική κατά τον 19ο αιώνα*, [ανέκδοτη διδακτορική διατριβή], Αθήνα 1997.

ΦΩΤΕΙΝΟΠΟΥΛΟΣ, Θ., "Γραμματοδιδάσκαλοι - Γραμματοδιδασκαλεία", *ΜΠΕ* 2 (1967), σ. 12-14.
——, "Κλεόβουλος Γ.", *ΜΠΕ* 3 (1967), τ.3, σ. 426-428.
——, "Αλληλοδιδακτική μέθοδος", *ΜΠΕ* 1 (1967), σ. 141-144.
——, "Στοιχειώδης Εκπαίδευσις", *ΜΠΕ* 5 (1967), σ. 44-46.

ΦΩΤΙΑΔΗΣ, Δ., *Η Επανάσταση του Εικοσιένα*, τ.IV, εκδ. "Ν. Βότση", Αθήνα 1980.

ΦΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, Αθ., *Ιστορικά και Λαογραφικά της ανατολικής περιοχής Αιγιαλείας και Καλαβρύτων*, Αθήνα 1982.
——, *"Οι κοτζαμπάσηδες της Πελοποννήσου κατά τη δεύτερη τουρκοκρατία (1715-1821)*, [ανέκδοτη διδακτορική διατριβή], Αθήνα 1997.

ΦΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, Χρ. Σ, "Η γένεση της Σχολής <Ευελπίδων>· το χρονικό της ίδρυσης και η πορεία της από το 1828 έως το 1912", *Η Στρατιωτική Σχολή Ευελπίδων*, περ. "Επτά Ημέρες", εφημ. *"Καθημερινή"*, 24.9.1997, σ. 2-5

ΧΑΛΚΙΟΠΟΥΛΟΣ, Π., "Ο Κυβερνήτης της Ελλάδος", *Ποικίλη Στοά*, 1885, σ. 434-469.

ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΠΟΥΛΟΣ, Β., "Η Ελληνική Σχολή Σοπωτού-Καλαβρύτων", *ΙΕΕΕ* 6 (1962).

ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΠΟΥΛΟΣ, Ι., *Γενική Παιδαγωγική*, Αθήνα 1983.

ΧΑΡΙΤΟΣ, Χ. - ΚΑΝΔΗΛΑ, Ιουλ., *Κασσαβέτεια Γεωργική Σχολή Αϊδινίου (1888-1914)· συμβολή στην ιστορία της γεωργικής εκπαίδευσης στην Ελλάδα*, Βόλος 1997.

ΧΑΣΙΩΤΗΣ, Ι.Κ., "Ο Ιωάννης Καποδίστριας, Ευρωπαίος πολιτικός", *Τετράδια Ευθύνης* 5 (1978), σ. 121-135.

ΧΑΤΖΗΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, Β., *Το σύστημα ποινών στην ελληνική εκπαίδευση του 19ου αιώνα*, εκδ. "αφοί Κυριακίδη", Θεσσαλονίκη 1988.

ΧΑΤΖΗΔΗΜΟΣ, Δ. ΧΡ., *Εισαγωγή στην Παιδαγωγική*, εκδ. "αφοί Κυριακίδη", Θεσσαλονίκη 1991.

ΧΑΤΖΗΣΤΕΦΑΝΙΔΗΣ, Θ. Δ., *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης 1821-1986*, εκδ. "Παπαδήμας", Αθήνα 1986.

ΧΑΤΖΟΠΟΥΛΟΣ, Κ., *Ελληνικά σχολεία στην περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας (1453-1821)*, εκδ. "Βάνιας", Θεσσαλονίκη 1991.

ΧΙΩΤΗΣ, Π., *Ιστορία του Ιονίου Κράτους από συστάσεως αυτού μέχρι ενώσεως (έτη 1815-1864)*, Α' και Β' (Ιστορικά απομνημονεύματα τ.Δ' και Ε'), εν Ζακύνθω 1874-1877.

ΧΟΥΛΙΑΡΑΚΗΣ, Μ., *Γεωγραφική διοικητική και πληθυσμιακή εξέλιξις της Ελλάδος 1821-1971*,

τ.Α'- Μέρος ΙΙ, εκδ. ΕΚΚΕ, Αθήνα 1974.

ΧΡΗΣΤΟΥ, Αθ., "Απόψεις σχετικά με την οργάνωση της εκπαίδευσης στις απαρχές της ίδρυσης του Νεοελληνικού Κράτους", *ΙΑ΄ Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο,* (Μάιος 1990), Θεσσαλονίκη 1991, σ. 105-120.

DAKIN, D., Ο αγώνας των Ελλήνων για την Ανεξαρτησία 1821-1833, μετ. Ρένας Σταυρίδη-Πατρικίου, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1983.

FRAZEE, Ch. A, Ορθόδοξος Εκκλησία και Ελληνική Ανεξαρτησία 1821-1852, μετ. Ιωσήφ. Ροηλίδη, εκδ. "Δόμος", Αθήνα 1987.

HENDERSON, G. P., Η Ιόνιος Ακαδημία, μετ. Φ. Κ. Βώρος, Κέρκυρα 1980.

JEANJOUR, H., "Διδακτικόν βιβλίον", Μεγάλη Παιδαγωγική Εγκυκλοπαίδεια, Ελληνικά Γράμματα - Herder, τ. Β' (1967), σ. 162.

KUHN, E., "Σχολικά κτήρια", Μεγάλη Παιδαγωγική Εγκυκλοπαίδεια, Ελληνικά Γράμματα - Herder, τ. Ε' (1967), σ. 243.

PETROPULOS, J. A., Πολιτική και συγκρότηση κράτους στο ελληνικό βασίλειο (1833-1843), συλλογική μετάφραση, τ. Α'-Β', ΜΙΕΤ, Αθήνα 1985.

PETZELT, A., "Pestalozzi, Johann Heinrich:, Μεγάλη Παιδαγωγική Εγκυκλοπαίδεια, Ελληνικά Γράμματα - Herder, τ. Δ' (1967), σ. 501-503.

SCHEVELING, J., "Διακοπαί σχολικαί", Μεγάλη Παιδαγωγική Εγκυκλοπαίδεια, Ελληνικά Γράμματα - Herder, τ. Β' (1967), σ. 111.

WESTON, J. Fr. - BRIGHAM, E. G., Βασικές αρχές της χρηματοοικονομικής διαχείρισης και πολιτικής, εκδ. "Παπαζήσης", Αθήνα χ.χ.

2. ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ

AEBLI, H., *Denken: Das Ordne des Tuns,* Bd 2, Stuttgart 1981

BAL, E., m. "Ministeri", Grande dizionario enciclopedico, unione tipografica - editrice Torinese, Torino 1972, vol. XII, p. 574.

BARTH, H., *Truth and Ideology,* Berkeley 1976, σ. 33-34.

BAYNES, N. - MOSS, H., *Byzantium: An introduction to east Roman Civilazation,* Oxford 1953.

BLAIR, G. - JONES, R.-SIMPSON, R., *Educational Psychology,* New York ²1966.

BLAN, P. - MEYER, M., *Bureaucracy in Modern Society,* N. York 1977, p. 4.

BORICH, G., *Effective Teaching Methods,* Merril Publishing Co, Columbus.

BOWLES, S. - GINTIS, H., "Schooling in Capitalist America", *Educational Reform and the Contradictions of Economic life,* London 1976.

BOYD, W., *The history of Western Education*, London [2]1968.

BUISSON, F., Nouveau Dictionnaire de la Pèdagogie et de l' instruction primaire, Paris 1911.

CARNOY, M., "The Paideia Proposal", *Harvard Educational Review*, 4 (1983).

CHAPMAN, BR., "Public Administation", *The New Encyclopaedia Britannica*, University of Chicago, [15]1993, vol. 26, p. 295.

COOLEY, CH. H., *Social Organization*, ed. Free Press New York 1958.

DANASSIS-AFENTAKIS, A., *Johaness Chrysostomos, Pad-psychology Ideen in seinen Werk*, Bonn 1971.

DENDRINOU - ANTONAKAKI, K., *Greek Education: Reorganisation of the Administrative Structure Bureau of Puplications*. Teachers College, Columbia University, New York 1955.

DERBOLAV., J., 'Einführungin in die Pädagogik, Vorlesungen: W. S. 1967 / 68 und S. S. 1968.

DILTHEY, W., *Guindlinen eines System der Pädagogik*, τ. 9, εκδ. "W. Schriever" Heiderber 1964.

DIMARAS, ALEX., *Foreign and particulary English, Influences on Educational Policies in Greece during the war of Independence and their Development uder Capodistrias 1821-1831*, [ανέκδοτη διδακτορική διατριβή], London University, King 's College 1973.

DUGAD, AR. S., *Counseling and Psychotherapy*, Boston [3]1975.

ESTERHUES, J., *Didaktik*, 10, Aufl, Paderborn 1953.

FEBVRE, L. - MARTIN, J. H., *The Coming of book*, London 1976.

FLEMING, D. C., *John Capodistrias and the Conference of London (1828-1831)*, Θεσσαλονίκη 1970.

FLITNER, W., *Allgemeine Pädagogik*, Stuttgart [13]1970.

FOLTZ, CH, *The world of teaching machines*, Washington 1961.

GAL, R., *Histoire de l' éducation*, εκδ. "Que Sais-je", P. U. F., p. 105.

GLASSEY, W. - WEEKS, E., *The educational development of children*, London 1927.

GONTARD, M., L' enseignement primaire en France 1789-1833, Société d' Edition "Les Belles Letres", Paris 1959, σ. 379.

HADJIMANOLIS, E., Schule und Entwicklung Troisdorf, Beg. Köln 1972.

HARALAMPIDES, TH. Die Schulpolitik Griechelands· Studie zur Kulturgeschichte Neugriechenlands von 1821-1935, Berlin 1935.

HEIL, L. - WASHBURNE, C., "Brooklyn College research in teacher effectiveness" *Journal of Education of Research*, 55 (1992), s. 347-351.

HODGKINSON, H. L., Education, Interaction and Social Change, N. Jersey 1967.

HOLMES, B., *Comparative Education: Some Considerations of Method*, eds G. Allen-Unwin, London 1981.

HUBER, F., *Algemeine Unterrichtslehre*, Bad Heilburnn / Obb, 1963.

KARATHANASSIS, ATH., L' Hellénisme en Transylvanie. L' activité culturelle, nationale et religieuse

des compagnies commerciales helléniques de Sibiu et de Brasov aux XVIII-XIX siècles, Thessalonique: Institute for Balkan Studies, 1989.

KALDIS, W. P., *John Capodistrias and the Modern Greek State*, Madison, Wiscousin 1963.

KING, E., *Other Schools and Ours*, London: Holt, Rinehart and Winston, ⁴1976.

LARRABEE, ST., *Hellas observed. The American Experience of Greece 1775-1865*, New York 1957.

LAYTON, E., "The Greek Press at Malta of the American Board of Commissioners for Foreign Missions (1822-1823)", *Ο Ερανιστής*, τχ. 53 (1973), σ. 185-193.

LEONTSINIS, G. N., "The Rise and Fall of the Confraternity Churches of Kythera", *Proceedings of XVIh International Congress of Byzantine Stydies*, Vienna 1981, p. 59-68.

——, *The island of Kythera a social history (1700-1863)*, S. Saripolos Library, Athens 1987.

——, "North-West European influences on education in the Ionian Islands, 1780-1863", *History of European Ideas 19*, 1994, σ. 575-581.

——, "European Trends on the Organization of the Culture of the Ionian Islands and the Local National Status (c. 1700-1864)", *European Legacy* (1997), υπό έκδοση.

LOW - BEER, A., "Empathy and History" *Teaching History* 55 (1989), p. 8-13.

LOULES, D., *The Financial and Economic Policies of President Joannis Capodistrias, 1828-1831*, Ioannina 1985.

MESSNER, M. R. und alls, *Kind, Schule, Unterricht*, Stuttgart 1975.

OESER, O., *Teacher Pupil and Task*, London 1955.

PERSELIS, EMM. P., *Religious education in Greece. Its origin, development and future with special reference to religious education in England* (reprinted from Theologia), Athens 1984.

PETRONDAS, G., *Capodistrias et Eynard leur oeuvre éducative pour la régéneration de la Gréce*, These No 60, Genève 1930.

PINLOCHE, A., *Pestalozzi et l' education populaire moderne*, Paris 1902.

PLAN, P. - MEYER M., *Bureaucracy in Modern Society*, N. York 1977.

REMPLEIN, S., *Therapieforschung in der psychoanalyse*, München 1977.

REY, AL., m. "Ministre", *Le Dictionnaire historique de la langue française*, editions "Dictionnaires Le Robert", 1994, p. 1249.

——, m. "Secret", *Le Dictionnaire historique de la langue française*, editions "Dictionnaires Le Robert", 1994, p. 1904.

ROLF, H. G., *Sozialisation und Auslese durch die Schule*, Heidelberg 1980.

ROTHSTEIN, P., *Educational Psychology*, eds Mc Gram-Hills, New York 1990.

KOB, J., "Die Rollenproblematik des Lehreberufes", *Kolner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, 4, Köln / Zurich 1970, σ. 96-102.

SALMON, D., *Joseph Lancaster*, Longmans - Green and Co, New York - Bombay.

SELZVICK, BR., *Sociology*, New York ³1963.

SOLOMON, R. L., "Punishment", *American Psychologist* 19 (1964), 239-253.

WEBER, M., "Structures of Power", *H. H. Gerth and C. Wright Mills, From Max Weber: Essays in Sociology,* London [7]1970.

WITKINS, R. K., *Techiques of secondary school teaching,* The Ronald Press, New York 1958.

ZACEK, J. C., T Lancastrian School Movement in Russia", *The Slavonic and East European Review* 45 (1967), σ. 343-367.

ZERNATTO, G., 'Nation: The History of a Word", *The Review of Politics 6,*3, 1944, σ. 351-362.